

Ненад Антонијевић
КОСОВО И МЕТОХИЈА 1941–1945. ГОДИНА –
РАТНИ ЗЛОЧИНИ

Издавач:

Музеј жртава геноцида
Београд, Трг Николе Пашића 11/III
тел: +381113398883
е-mail: office@muzejgenocida.rs

За издавача:

др Вељко Ђурић Мишина, директор

Библиотека:

Докторске дисертације

Редактура, лектура и коректура:

Петар Б. Поповић

Графичко уређење и штампа:

Графопринт, Горњи Милановац

Тираж:

200

Copyright 2017. by Музеј жртава геноцида / Museum of
genocide victims

НЕНАД АНТОНИЈЕВИЋ

**КОСОВО И МЕТОХИЈА 1941–1945.
ГОДИНА – РАТНИ ЗЛОЧИНИ**

Београд 2017.

*Наша слава је давно битисала,
и осим поноса у срцу и косовске
епопеје на уснама ничега реал-
ног није нам оставила. Будна је
и жива наша свест, али је, као и
сва наша традиција и историја,
трома и конзервативна, сапе-
та у ћурдије и доламе и прити-
снута челенкама и калпацима,
па у ово журно време не уме да
скочи и полети, не уме да стиг-
не и претекне. Скинимо с ње оно
што је мртво и послажимо то
у стављене ормане. Не градимо
живот од пепела, јер ће га први
ветар раздувати. Видовданска
свест нека не буде музеумска
свест и слава сувих ловорова и
жутих воштаница.*

Исидора Секулић,
„Видовданска идеја“ (1911),
Записи о моме народу,
Нови Сад 2001, стр. 21.

Садржај

Предговор.....	9
I ПОГЛАВЉЕ	23
А. Косово и Метохија – име и територија.....	25
Б. Власт Отоманске империје на Косову и Метохији.....	27
В. Балкански ратови и Први светски рат на Косову и Метохији.....	29
II ПОГЛАВЉЕ	53
2. 1. Косово и Метохија у Краљевини Срба, Хрвата и Слове- наца/Југославији – држава и друштво.....	55
2. 2. Колонизација Косова и Метохије и албанско национално питање.....	62
2. 3. Великоалбански национални и политички покрет и одно- си са југословенском државом.....	65
2. 4. Спољна политика југословенске државе и Косово и Метохија.....	79
2. 5. Утицај избијања Другог светског рата 1939. године на прилике у Југославији.....	84
2. 6. Југославија 1941. године: Тројни пакт (25. март) и Војни пуч (27. март).....	95
III ПОГЛАВЉЕ	103
3. 1. Напад Сила Осовине на Краљевину Југославију.....	105
3. 2. Косово и Метохија у Априлском рату.....	119
IV ПОГЛАВЉЕ	149
4. 1. Збивања у немачкој окупационој зони Српско-албански односи у Косовској области.....	151
4. 2. Затвори и логори у Косовској области.....	169
4. 3. Немачка војноуправна власт у Косовској области.....	179

V ПОГЛАВЉЕ	207
5. 1. Бугарска окупациона зона на Косову.....	209
VI ПОГЛАВЉЕ	219
6. 1. Италијанска окупациона управа на Косову и Метохији: део протектората „велика Албанија“.....	221
А. Ђаковички срез под окупацијом.....	226
Б. Пећки срез под окупацијом.....	232
6. 2. Злочини албанских квислинга у делу Косова и Метохије под италијанском контролом.....	234
VII ПОГЛАВЉЕ	317
7. 1. Капитулација Италије, европско и југословенско ратиште у јесен 1943. године.....	319
7. 2. Немачка власт на Косову и Метохији после италијанске капитулације.....	323
7. 3. Злочини албанских квислинга после успостављања не- мачке окупације.....	325
7. 4. Квислиншке оружане формације.....	329
А. 21. СС „Скендербег“ дивизија.....	338
Б. Друга Призренска лига.....	348
VIII ПОГЛАВЉЕ	383
8. 1. Ратни злочини на Косову и Метохији 1941. године.....	385
8. 2. Ратни злочини на Косову и Метохији 1942. године.....	407
8. 3. Ратни злочини на Косову и Метохији 1943. и 1944. годи- не.....	416
8. 4. Ратна дешавања и страдања Срба и припадника антифа- шистичког покрета у Приштини и околини за време Другог светског рата.....	436
8. 5. Страдање Срба у делу Косова под немачком окупационом управом (Окупирана Србија) – подаци о убијеним Србима....	449
8. 6. Холокауст на Косову и Метохији – страдање Јевреја са Косова и Метохије.....	459
8. 7. Демографске процене људских губитака.....	466

IX ПОГЛАВЉЕ	471
9. 1. Формирање јединица Народноослободилачке војске Југославије и њихова оружана дејства на Косову и Метохији 1944–1945. године.....	473
9. 2. Балистичка побуна на Косову и Метохији и другим деловима Југославије.....	488
9. 3. Успостављање Војне управе на Косову и Метохији.....	505
9. 4. Побуна у Првој допунској бригади НОВЈ у Вршцу.....	520
9. 5. Албанска побуна у Бару (Црна Гора).....	521
X ПОГЛАВЉЕ	529
10. 1. Уређење Косова и Метохије 1944–1945. године.....	531
10. 2. Прикупљање података о ратним злочинима на Косову и Метохији у социјалистичкој Југославији.....	535
ЗАКЉУЧАК	541
ИЗВОР И ЛИТЕРАТУРА	553
А. Необјављени извори.....	555
Б. Објављени извори.....	555
ПРИЛОЗИ	573
ПОГОВОР	617
БИОГРАФИЈА АУТОРА	627

Предговор

Тема злочина геноцида почињених над српским народом у Другом светском рату дуго година представљала је табу и била „бела мрља“ југословенске и српске историографије. Ни тема ратних злочина на Косову и Метохији није довољно историографски обрађена у научним радовима.

Српска и југословенска историографија баштини више историографских, публицистичких и мемоарских радова у којима се сведочи о злочинима почињеним у току Другог светског рата на подручју Косова и Метохије, али је мало оних који настоје да на целовит начин осветле бројне облике путем којих се он исказивао у тој сложеној историјској, националној и верској средини.

Та проблематика је индиректно и делимично обрађена у научним радовима о настанку идеје о „великој Албанији“ и њеном остваривању, о окупаторима и албанским квислинзима и њиховим злочинима над Србима на Косову и Метохији (нацистичка Немачка у Србији, 21. СС дивизија „Скендербег“, коју су сачињавали Албанци и муслимани, италијански окупациони систем и војне формације у Југославији), о страдању Српске православне цркве у Југославији, о ратној штети коју су немачки, италијански и бугарски окупатори направили у Југославији, о избеглицама и пресељеницима на територији окупиране Југославије, у литератури о логорима и затворима, деловању партизана (Народноослободилачка војска Југославије – НОВЈ) и четника (Југословенска Војска у Отаџбини – ЈВуО) на том подручју и суседним пределима, у сећањима учесника ратних збивања, збиркама архивских докумената (дипломатска, политичка, војна, полицијска, судска грађа), у монографијама појединих општина и другој литератури.¹

---

¹ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985; Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација*, Београд 1991; Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, I–II, Beograd 1979; Ђорђе Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995; Бранко Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском базену (Косовско-митровички и Студенички срез)*, Приштина 1968; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970; Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I–II, Beograd 1986; Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, Београд 1997; Pavle Ivanov Dželetović, *21. SS divizija Skenderbeg*, Beograd 1987; Павле Иванов Целетовић, *Качаци Косова и Метохије*, Београд 1990; Pavle Ivanov Dželetović, *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd 1988; Венцеслав Гли-

Мишљење албанских историографа о злочинима почињеним на Косову и Метохији у Другом светском рату је дијаметрално супротно.¹

шић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970; Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, Београд 1973; Sinan Hasani, *Kosovo – istine i zablude*, Загреб 1986; Jovan Marjanović, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, Београд 1963; Jovan Marjanović, *Dražа Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Загреб 1979; Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Београд 1981; Dragan S. Nenezic, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Београд 1999; Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, I–III, Београд 1999; Milovan Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)*, Приштина 1981; Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, I–II, Београд 1983; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Београд 1980; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Београд 1988; Branko Petranović, *Revolucija i pokreti otpora u Evropi 1939–1945*, Скопје 1985; Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992; Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993; Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/5*, Београд 1991; Ђоко Слијепчевић, *Српско–арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Минхен 1974; Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji (1941–1944)*, Београд 1989; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Београд, Лјубљана, Титоград, I–II, 1983; Milorad Vavić, *Džafер Deva*, Загреб 1985; Светозар Вукмановић Темпо, *Револуција која тече I (1971) II–III (1982)*, Београд; Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Београд 1975; Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Београд 1985; Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Београд 1990; Ђуро Ђурашковић, Nikola Živković, *Jugoslovenski zatočeniци u Italiji 1941–1945*, Београд 2001; *Србија у рату и револуцију*, Београд 1976; *Kosovo, prošlost i sadašnjost*, Београд 1989; *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989; *Геноцид над Србима у II светском рату*, Београд 1995; *Косово и Метохија током векова – Зубља*, Приштина 1995; *Други свјетски рат – 50 година касније*, I–II, Подгорица 1997; *Косово и Метохија изазови и одговори*, Београд 1997; *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд 2001; *Istorija 20. veka*, 1–2/1992, *Тематски број о југословенским границама*; Јован Пејин, „Страдање Срба у Метохији 1941–1944“, *Архивски преглед*, Београд 1994; *Vojno-istorijski glasnik 1–2/1994, tema broja: Zločini, genocid, holokaust u modernoj istoriji*; *Vojno-istorijski glasnik 1/1995, tema broja: Drugi svetski rat i Jugoslavija*; Радмила Поповић, Златибор Марковић, Верица Китић, *Страдање Срба на Косову, Малом Косову и Сиринићкој жупи: 1941–1944*, Београд 1999; Ivan Antonovski, „Formiranje i razvoj jedinica i ustanova NOV na Kosovu i Metohiji u toku NOR–a 1941–1945“, *Vojnoistorijski glasnik 1/1972*; Milorad, Vavić, „Kvislinško-kolaboracionističke snage na Kosovu i Metohiji 1941–1945“, *Vojnoistorijski glasnik, 1/1985*.

1 „Албанска историографија све раније и савремене политичке проблеме Албаније објашњава последицом ’трагичне раскомаданости Албанаца’ на основу одлука Берлинског конгреса из 1878, Лондонске конференције из 1913. и

О настанку идеје о „великој Албанији“ и њеном остваривању највећи значај има књига Ђорђа Борозана *Велика Албанија – поријекло, идеје, пракса*, која је заснована на методологији научне историографије и даје најважнија тумачења и објашњења идеологије албанског национализма, као и политичког и националног програма као стуба идеологије „албанства, односно основе за деловање албанске политичке и националне елите у 20. веку.¹

О окупаторима и квислинзима и њиховим злочинима над српским и јеврејским становништвом на Косову и Метохији најзначајнију монографију представља издање Института за савремену историју Србије из Београда, Републичког одбора Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата (СУБНОР) и Војноиздавачког и новинског центра из Београда, аутора Бранислава Божовића и Милорада Вавића *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*. У том делу представљени су сви већи злочини албанских квислинга у Другом светском рату на Косову и Метохији, имена инспиратора, организатора, наредбодаваца, извршилаца и саучесника злочинаца, места страдања – називи стратишта, типологија злочина, бројни подаци о жртвама злочина (имена, старост, занимање, места пребивалишта).²

О окупацији нацистичке Немачке на територији Србије велики значај имају књиге Венцеслава Глишића и Милана Ристовића, јер дају ширу слику о активностима најзначајнијег фактора

Париске мировне конференције из 1919–1920. године. За њу је ’косовско питање’ и положај Албанаца у Србији, Црној Гори и Југославији, пре свега последица, како тврде, три окупације – 1912, 1918. и 1945. године. При томе је доминантна теза о албанским ’етничким и егзистенцијалним’ интересима, наглашено присутан став да ’Албанци никада нису освајали туђе територије’, често понављан вредносни суд о српским интересима као ’колонизаторским и хегемонистичким’. Таква историографска елаборација, заснована на тези о ’сталној угрожености Албанаца’, перманентном ’геноциду’ коме су изложени, ’етничком чишћењу’, ’истеривању’ са етничких простора и друго, прекор је међународним чиниоцима који нису у ранијим временима имали разумевања за захтеве албанске политике и позив да у садашњем историјском тренутку исправе своје пропусте.“ – Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том I, Београд 1998, стр. 5–73 (у даљем тексту: Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и...*).

1 Ђорђе Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995 (у даљем тексту: Ђ. Борозан, *Велика Албанија...*).

2 Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991 (у даљем тексту: Б. Божовић, М. Вавића, *Сурова времена на...*).

међу окупационим земљама које су деловале на тлу Југославије – о идеологији, терору и злочинима немачког Трећег рајха.¹ О формирању, деловању и учешћу у злочинима на Косову и Метохији и другим деловима Југославије 21. СС дивизије „Скендербег“ објављена је студија Павла Целетовића *21. СС дивизија Скендербег*, која на снажан начин осветљава једну од болних тема рата на тлу окупиране Југославије, а то је учешће припадника националних мањина – југословенских држављана у војним формацијама СС-а, у конкретном случају у дивизији „Скендербег“.²

О италијанском окупационом систему у Југославији постоји магистарска теза одбрањена на Филозофском факултету у Београду и објављена као студија Драгана С. Ненеџића *Југословенске области под Италијом 1941–1943*, која на минуциозан начин, историографски прецизно приказује окупациони систем фашистичке Италије на тлу окупиране Краљевине Југославије, у периоду од априла 1941. до италијанске капитулације септембра 1943. године.³

О страдању Српске православне цркве у окупираној Краљевини Југославији, а посебно на Косову и Метохији, највећу вредност има монументална монографија *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*⁴, коју су приредили Живорад Стојковић и Атанасије Јевтић. Књига Атанасија Јевтића *Страдање Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990. године*⁵ настала је на изузетно вредној грађи Светог архијерејског синода Српске православне цркве, али у највећој мери није доступна световним истраживачима.

О ратној штети коју су немачки, италијански и бугарски окупатори направили у окупираној Југославији за време Другог светског рата, писао је Никола Живковић у три студије.⁶ Живко-

---

1 Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970; Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/5*, Београд 1991 (у даљем тексту: М. Ристовић, *Немачки нови поредак...*).

2 Pavle Ivanov Dželetović, *21. SS divizija Skenderbeg*, Београд 1987 (у даљем тексту: П. И. Целетовић, *21. СС дивизија...*).

3 Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Београд 1999 (у даљем тексту: Д. С. Ненеџић, *Југословенске области...*).

4 *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен–Београд 1987 (у даљем тексту: *Задужбине Косова...*).

5 Атанасије Јевтић, *Страдање Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990. године*, Приштина 1990 (у даљем тексту: А. Јевтић, *Страдање Срба на...*).

6 Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji 1941–*

вић је на детаљан начин приказао један сегмент последица ратних дејстава на југословенским просторима, а то је утврђивање што тачнијих и прецизнијих података о томе шта је претрпела југословенска држава (привреда, индустрија, пољопривреда, рударство, просвета, култура, људски губици и други облици губитака).

О избеглицама и пресељеницима на територији окупиране Југославије најзначајнија је монографија Слободана Д. Милошевића *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941–1945. године*¹, где је приказан један облик страдања цивилног становништва Југославије у Другом светском рату – избеглиштво, присилно премештање становништва као последица ратних дејстава, што је у рату један од најтежих облика страдања цивила, који су изгубили не само чланове својих породица, већ и покретну и непокретну имовину, и право на живот у свом завичају, или месту за које су се определили за живот, услед професионалних, породичних или других разлога.

Велики значај за нашу тему имају и истраживања о односима Срба и Албанаца у XX веку историчара Владимира Стојанчевића, Ђорђа Борозана и Љубодрага Димића.² Институт за савремену историју из Београда објавио је у новије време две значајне монографије о историји Косова и Метохије у XX веку, од којих једна представља хронологију збивања.³ Неспорно огроман значај за српску историографију о Косову и Метохији поседује и најновија монографија историчара Славенка Терзића.⁴

Сећања учесника ратних збивања (посебно припадника Комунистичке партије Југославије и партизанског покрета), представљају незаобилазни сегмент приликом разматрања теме почи-

1944, Beograd 1975; Nikola Živković *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd 1985; Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1990.

1 Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1981 (у даљем тексту: С. Д. Милошевић, *Избеглице и пресељеници...*).

2 Владимир Стојанчевић, Ђорђе Борозан, Љубодраг Димић, *Земља живих*, Београд 2004; Љ. Димић, Ђ. Борозан, *н. д.*

3 Момчило Павловић, Предраг Ј. Марковић, *Косово и Метохија, прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006; Момчило Павловић, Драгомир Бонцић, Миомир Гаталовић, Ивана Пантелић, Горан Антонић, Рагомир Миликић, *Косово и Метохија – век важних догађаја, 1912–2012*, Београд 2012.

4 Славенко Терзић, *Стара Србија: (XIX–XX век): драма једне цивилизације: Рашка, Косово и Метохија, Скопско – тетовска област*, Београд–Нови Сад 2012.

њених ратних злочина на тлу Косова и Метохије у Другом светском рату. Из бројне литературе те врсте издвојају се књиге Спасоја Ђаковића *Сукоби на Косову*, Синана Хасанија, *Косово – истине и заблуде*, Николе П. Видачића *На обалама Неродимке* и Томе Б. Жарића *Метохијске ватре*.¹

У објављеној архивској грађи највише података о људским губицима на Косову и Метохији налази се у бројним зборницима докумената.² Значајну збирку представљају одабрани документи о почињеним злочинима окупатора и њихових помагача у току Другог светског рата, прикупљени за потребе Меморијалног музеја холокауста у Вашингтону.³ У тој збирци налазе се и документи о злочинима албанске окупационе власти над Србима и Црногорцима у Другом светском рату.⁴ Поједини наслови у историографској

1 Спасоје Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Београд 1984; Sinan Hasani, *Kosovo – istine i zablude*, Zagreb 1986; Никола П. Видачић, *На обалама Неродимке*, Нови Сад, 1967; Томо В. Žarić, *Metohijske vatre*, Peć–Beograd, 1996.

2 *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*: Едиција докумената је објављивана од 1949. до 1986. године. Састоји се од 174 књиге и подељена је у 15 томова; *Nemačka obaveštajna služba IV, Srbija, Makedonija, Crna Gora*, Beograd 1959; *Dokumenti iz Istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, I–IV, Beograd 1996, 1998, 2000; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941–1943*, priredio Bogdan Krizman, Zagreb 1981; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945*, priredio Branko Petranović, Zagreb 1981; *Tajna pisma Hitler–Mussolini (1940–1943)*, priredio Bogdan Krizman, Zagreb 1953; *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, Zagreb 1952; *Dokumenti centralnih organa KPJ i NOP i revolucija 1941–1945*, 1–21, Beograd 1985–1990.

3 На одабирању, сређивању, обради и изради анотација, радила је група научних и стручних радника: др Бранислав Глигоријевић, др Милан Матић, др Петар Качавенда, Соња Божановић, др Славко Вукчевић, др Богдан Лекић и др Никола Живковић, сарадници Института за савремену историју Србије, Војноисторијског института и Архива Југославије, према договору са Савезом јеврејских општина Југославије од 9. априла 1991. године.

4 Изјаве Радомира Чађеновића и Радојка Анђелковића од 7. V 1942. године о протеривању Срба са Косова; записник састављен 13. VIII 1942. године о протеривању шефа железничке станице у Приштини од Шиптара; извештај Више команде оружаних снага за Албанију од 30. I 1943. године Врховној команди, о прогону становништва са подручја Приштине; записник сачињен 7. IX 1943, о шиптарском протеривању Срба са подручја Дренице; записник од 15. и 16. IX 1943. године о протеривању Срба са подручја Вучитрна од стране Арнаута – Шиптара; записник сачињен 25. IX 1943, о протеривању Бранка Цуцуревића и других са подручја Косова (Вучитрнски срез); записник сачињен 22. и 23. X 1943, о протеривању Велимира Бутрића и других са Косова и Метохије; записник сачињен 2. I 1944. године о протеривању Милутина Вуковића и злостављању осталих становника српске националности на Косову и Метохији;

литератури садрже обиље архивских докумената (у интегралној или скраћеној верзији), пре свега из фондова Архива Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Архива Југославије, Архива Србије и Војног архива (некадашњег Архива Војно-историјског института), али се према начину приређивања материјала за објављивање не могу сврстати у објављену архивску грађу.¹

Необјављена архивска документација о страдању српског становништва на Косову и Метохији у току Другог светског рата налази се у Архиву Југославије, у фондовима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Државне комисије за утврђивање ратне штете (Репарациона комисија), Савезне комисије за попис жртава рата 1941–1945, у архивима Емигрантске владе Краљевине Југославије, потом у Архиву Србије, фондовима Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Министарског савета Милана Недића, Комесаријата за избеглице и пресељенике², у фондовима Војног архива Србије – Архиви Народноослободилачког покрета, Италијанској архиви, Немачкој архиви, Недићевој архиви и Четничкој архиви³, као и у Историјском архиву Београда, у фондовима Заповедника полиције безбедности, службе безбедности Београд – БдС и Специјалне полиције. Подаци о људским губицима на Косову и Метохији у периоду 1941–1945. године налазе се и у архивима Савезног секретаријата унутрашњих послова (ССУП) и Републичког секретаријата унутрашњих послова Србије (РСУП) у Београду, Архиву Српске академије наука и уметности (САНУ) и Архиву

информација од 6. IV 1944, о протеривању Срба са подручја Грачаничког, Штавичког, Дреничког, Ораховског и Субичког среза у току Другог светског рата; извештај 21. СС-брдске дивизије „Скендербег“ од 1. VIII 1944, Команди 21. брдског армијског корпуса; извештај од 25. VIII 1945. о злочинима над заточеницима Србима, Црногорцима у једном од логора на тлу Албаније; записник сачињен 25. X 1945. о злочинима Шиптара над Србима на подручју Косова у Другом светском рату; извештај од 5. III 1946. о умрлим од последица тешког рада и глади и стрељаним у логору Први тунел – рудник Трепча – П. И. Целетовић, 21. СС дивизија..., стр. 199–230.

¹ Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Proterivanja Srba sa ognjišta, 1941–1944, svedočanstva*, Београд, 1989: *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен–Београд 1987.

² Архив Србије, Комесаријат за избеглице и пресељенике Министарског савета Милана Недића, кутија 21, срезови: Ђаковица, Дреница, Косовска Митровица, Исток, Качаник; кутија 22, срезови: Шарпланински (Призрен), Лапски (Подујево), Подгорски (Сува Река), Подримски (Ораховац), Вучитрнски.

³ Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, I–III, Београд 1999.

Светог архијерејског синода Српске православне цркве.

Грађа у поменутиим архивима садржи документацију различите провенијенције: у Архиву Југославије у Фонду Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача Југославије, Земаљске комисије Србије и Обласне комисије за Косово и Метохију налази се доказни материјал у облику судске, медицинске, војне и полицијске документације; записници о саслушању сведока; одлуке о проглашењу одређених особа за ратне злочинце; извештаји, реферати и елаборати о почињеним злочинима, непријатељским и квислиншким политичким, полицијским и војним формацијама и њиховим припадницима; о затворима и логорима; подаци о убијеним и рањеним особама (спискови жртава, подаци о ратној штети и други статистички подаци).¹ Најзначајнији фонд у Архиву Југославије који пружа податке о људским губицима на Косову и Метохији јесте Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. На основу упутства о именовању чланова Државне комисије за утврђивање ратних злочина у Југославији током рата, формирана је и Обласна комисија за Косово и Метохију.² Од укупно прикупљених 6.050 пријава, њих 3.942 прослеђене су Јавном тужилаштву за Космет, јер је Комисија установила да је реч или о обичним злочинцима или народним непријатељима, што је требало у даљем поступку да утврди тужилаштво. Код Комисије су заведене 2.103 пријаве и инвентар злочинаца. Комисија је донела одлуку за 103 ратна зло-

---

¹ Архив Југославије, Фонд 110 (Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача), Досије број 201, Неродимски срез (Урошевац), Досије бр. 202, срез Грачаница, Досије бр. 204, срез Пећ, Досије бр. 205, срез Исток, Досије бр. 2766, Пећ, Призрен, Приштина, Досије бр. 33, ОЗНА за округ приштински, записници о саслушању сведока, срез грачанички, Досије бр. 4739, Записници о саслушању сведока, срез студенички (Рашка и Косовска Митровица), Досије бр. 4836, немачки злочини, СС јединица „Принц Еуген“, срез студенички 1942, записници из 1945. године, Досије бр. 5650, Адем Селим – Главица, Досије бр. 52634, изјаве јеврејског становништва из Приштине, Инв. бр. 16741, изјаве сведока из Приштине, Инв. бр. 16742, изјаве сведока, логор „Трепча“ у Косовској Митровици, Инв. бр. 16743, изјаве сведока, затвор у Косовској Митровици, Инв. бр. 16744, логори и затвори у Приштини и Косовској Митровици, Инв. бр. 18639, реферат о „Бали Комбтар“ (Национални фронт), Инв. бр. 18640, реферат о приликама на Космет и Санџаку по капитулацији Италије (септембар 1943), Инв. бр. 18641 реферат о приликама на Космету 1941/1944 (Недићевски извори), Инв. бр. 18642, извештај о приликама на Космету 1941/43 (Милићевић Мирко Недићу лично), Инв. бр. 18643, подаци о о злочинима на Космету, изјаве сведока.

² Ђ. Борозан, *Велика Албанија...*, стр. 522–523.

чинца, од којих се највећи број налазио или у шуми или у иностранству.¹ Државној комисији достављено је 67 одлука, док је осталих 36 прослеђено надлежном суду. Комисија је завршила рад, с тим што је, према одлуци Главног одбора за Космет, мањи број чланова био задужен за даље активности уколико се појаве нове пријаве. Те особе би, како је одлучено, одржавале везу са Комисијом чији је председник Зекерија Реца, као потписник овог извештаја сматрао „да више пријава неће бити, а уколико их и буде њихов ће број бити незнатан“.²

Фонд Државне комисије за ратну штету садржи релевантне податке о уништавању људских живота и нарушеном здрављу људи, уништењу економских ресурса, експлоатацији радне снаге и сировина, рудника, шума, саобраћајница, одношењу индустријских постројења, пљачки и уништењу културно-историјског богатства и споменика, просветних и здравствених установа и објеката. Грађа Фонда Репарационе комисије настала је понајвише као резултат рада државних органа за потребе Међусавезничке репарационе конференције одржане у Паризу током новембра и децембра 1945. године, уз учешће представника свих савезничких земаља које су учествовале у рату против Немачке и њених европских сателита или биле жртве њихове агресије, осим Совјетског Савеза и Пољске.³

Државна комисија за ратну штету је преко Председништва Министарског савета Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ), упућивала председницима федералних влада упутства за организацију рада и начин и врсте прикупљања података о ратној штети нанетој југословенским грађанима и држави.⁴ У комуника-

1 АЈ, ДК, 110, Ф–6041, Бољетинац Бајазит, Ф–6051, Џафер Дева, Ф–6053, Бећир Маљока, Ф–6054, Црноглавић Сулејман бег, Ф–6077, Јашаревић Амдија (Хамди) Суљо, Ф–12144, Али бег Драга, Ф–22411, Ћазим Бислим–Лугација, Ф–22412, Исмаил (Смаил) Бафти–Горани, Ф–22413, Адем Селими Главица, Ф–22415, Бајруш Алија Џакља, Ф–22416, Риза Али–Кадри–Гога, Ф–22418, Љуан Ахмет Гаши, Ф–22419, Врага Ћазим, Ф–22420, Бинак (Бињак) Аџи–Ејуп, Ф–22421, Шабија (Шабан) Рамадан Зарић, Ф–24273, Реџеп Митровица; одговорни за појединачна и масовна убиства и злочине и стални терор над српским становништвом.

2 Ћ. Борозан, *Велика Албанија...*, стр. 522–523.

3 Репарациона комисија при влади ФНРЈ начинила је елаборат *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941–1945*.

4 АЈ, Репарациона комисија, 54, 1–2, Београд, 1. VI 1945, Државна комисија за ратну штету – Председништву Министарског Савета ДФЈ, Београд, Репарациона комисија при влади ФНРЈ.

цији Државне комисије за ратну штету са другим институцијама државе и друштва утврђивани су начини прикупљања тражених података (Министарство Народне одбране, Црвени крст Југославије).¹ Процене о ратној штети и броју жртава које је саопштила и публиковала Државна комисија за ратну штету, на основу добијених извештаја и елабората од комисија на nižем нивоу, морају се узети са резервом јер су урађене непосредно након завршетка рата. Извештаји о утврђеној штети изузетно су исцрпни и комплексни, али наведени подаци и бројке сакупљени су у кратким временским роковима, тако да се могу сматрати само приближно тачним. Потребне хитности прикупљања тих података нису омогућавале детаљне прорачуне, већ су начињене апроксимативне процене. Предратна вредност неких индустријских добара упоређивана је са тадашњом вредношћу, те је тако утврђена разлика представљала износ штете навођен у извештају.

Више архивских података Фонд Репарационе комисије поседује за подручје Југославије под немачком окупацијом него за области под италијанском и бугарском окупацијом. Нарочито мало података постоји о ратној штети на Косову и Метохији. Једна од првих процена ратне штете за Косовскометохијску област начињена је за потребе Државне комисије за ратну штету. Извештај представља резултат процене чланова Народноослободилачког одбора за Косово и Метохију о висини ратне штете причињене од окупатора у Другом светском рату на Косову и Метохији, и упућен је 17. јуна и 29. августа 1945. године Председништву Владе ДФЈ и Државној Комисији за ратну штету. Потписник тог исцрпног извештаја је секретар НОО за Косово и Метохију Павле Јовићевић. У оквиру извештаја је и елаборат о ратној штети причињеној од италијанског окупатора, начињен 1. септембра 1945. године. У оквиру тог извештаја налази се девет елабората о штети нанетој рудницима, потом су дате процене штета у пољопривреди, шумарству, грађевинарству, здравству, унутрашњим пословима, финансијама, просвети, трговини, техници. На крају је и процена броја настрадалих и несталих особа (5.493), као и оних лишених слободе и онеспособљених (28.412 особа). Последњи документ представља кумулативну и сумарну процену прикупљених података и

---

¹ АЈ, 54, 1–2, Београд, 3. јул 1945, Министарство народне одбране ДФЈ, мобилизацијско одељење – Државној комисији за ратну штету (при Председништву Министарског Савета); АЈ, 54, 1–2, Београд, 21. фебруар 1946, Друштво Црвеног крста Југославије, Средишњи одбор, Пропагандни одсек – Комисији за ратну штету при Председништву Владе ФНРЈ.

информација о ратној штети на Косову и Метохији. За разлику од претходних извештаја и елабората где су новчани губици прорачунати у динарима, овде је финансијска штета исказана у америчким доларима.¹

Фонд Емигрантске владе Краљевине Југославије садржи сличну врсту документације настале у току рада Владе, њених дипломатских представника и Комисије за утврђивање ратних злочина коју је формирала Влада Краљевине Југославије. Грађа о страдању становништва на Косову и Метохији у Другом светском рату налази се и фондовима Министарства грађевина Краљевине Југославије и Министарства правде Краљевине Југославије (извори Министарског савета Милана Недића).

Војни архив (некада Архив Војноисторијског института) садржи документацију антифашистичких покрета у Југославији (НОВЈ и ЈВуО), заплењена непријатељска документа (окупаторска и квислиншка) у форми извештаја, наредби, обавештења, дописа, телеграма, писама, законских одредби, прогласа и других аката. Посебно је значајна грађа Комесаријата за избеглице и пресељенике Министарског савета у Недићевој архиви, као и документација Архива НОП-а, четничке архиве, немачке и италијанске архиве која у актима различите форме, обима и садржаја говори о почињеним злочинима на Косову и Метохији у Другом светском рату.

У Историјском архиву Београда посебно је значајан фонд Службе безбедности Београд – БдС са информацијама о југословенским држављанима који су радили за Гестапо, немачку државну тајну полицију. Досијеа тих особа садрже податке и о Албанцима са Косова и Метохије и из Албаније који су били умешани у злочине над Србима.²

Грађа у поседу Српске православне цркве садржи детаљне информације о жртвама и починиоцима злочина и хронологији догађања коју су црквени представници прикупили у току и након рата (изјаве сведока, спискови жртава).³

---

1 АЈ, 54, 20–47, Извештај Народноослободилачког одбора за Косово и Метохију о висини ратне штете причињене у Другом светском рату од окупатора на Косову и Метохији упућен 17. јуна 1945. Председништво Владе ДФЈ.

2 Историјски архив Београда (ИАБ), Фонд БдС, Заповедник полиције безбедности и службе безбедности (*Befehlschaber der sicherheitspolizei und sicherheitsdienst*), 1941–1944.

3 Грађа Светог архијерејског синода Српске православне цркве коришћена је и објављивана у књигама: Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна, путни записи*, Београд, 1987; Атанасије Јевтић, *Страдање Срба на Косову и Метохију*

Драгоцене податке о приликама на Косову и Метохији у току Другог светског рата пружају извештаји чиновника Министарског савета Милана Недића, упућени њему лично, као и Министарству социјалне политике и народног здравља.¹

У истраживањима смо у великој мери користили и Лични фонд Бранислава Божовића, који се у дигиталном облику чува у Музеју жртва геноцида у Београду. Главне архивске збирке у облику тематских целина у личном фонду Божовића су: Косово и Метохија и Копаонички НОП одред, Немачка грађа (Немци у окупираној Србији), домаћа полиција (полицијско-управни апарат у Југославији), НОР (Народноослободилачки рат у Југославији). Главне тематске целине су проистекле као резултат Божовићевих истраживања из којих су настале његове бројне књиге.² Најзначајнији архиви у којима је истраживао Божовић су: Историјски архив Београда; Архив Министарства унутрашњих послова, Београд; Архив Војноисторијског института (сада Војни архив Србије), Београд, Архив Југославије, Београд; Архив Србије, Београд; Јеврејски историјски музеј, Београд и архиви на Косову и Метохији.

Грађа архива са територије Косова и Метохије коришћена је у оквиру објективних околности, у мери којој су то прилике на овом подручју омогућавале (копије у архивима у Београду у личном фонду Бранислава Божовића).

од 1941. до 1990. године, Београд 1991.

1 АЈ, 110, Инв. бр. 18642: Мирко Ј. Милићевић, чиновник станице Краљево, подноси извештај о тешком стању Срба, нарочито насељеника на Косову – албанској територији. У Београду, 16. децембра 1943. године; АЈ, 110, Инв. бр. 18641, Београд, 6. април 1944: Извештај настао као последица писменог наређења Комесаријата за избеглице и пресељенике бр. 19838 од 25. марта 1944; неименовани чиновник је у избегличкој карантинској станици Равни Гај, општина грузанска саслушао 48 особа српске народности, пристиглих у избегличким транспортима у железничке станице Кнић и Гружа, у периоду од 27. марта до 1. априла 1944. године.

2 Објављене књиге на тему Косово и Метохија у Другом светском рату: Branislav Vožović, *Branko Šotra i rudari Trepče*, Stari Trg: Trepča, 1974; Branislav Vožović, *Rudarska četa*, Beograd 1974; Бранислав Божовић, *Одговор је не*, Београд 1977; Branislav Vožović, *Partizani srebrne planine: rudarska četa Kopaoničkog partizanskog odreda i Prve proleterske brigade*, Beograd 1978; Branislav Vožović, Nakif Bajrami, Milutin Folić, *Partizanski odredi: Kopaonički, Šaljski i Ibarski*, Beograd 1981; Бранислав Божовић, *Никола Бубало: животни пут и револуционарно дело*, Горњи Милановац 1981; Бранислав Божовић, *Тодор и Абдулах: прича о Тодору Милићевићу и Абдулаху Шабанију*, Титова Митровица 1989; Бранислав Божовић, Милорад, Вајић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991.

Наведени фондови српских архива пружају у мањој или већој мери увид у податке који могу помоћи истраживачима да формирају слику о трагичној судбини становништва на просторима Косова и Метохије за време Другог светског рата, пре свега о страдању Срба, што је било последица свакодневних и континуираних ратних злочина албанских квислиншких оружаних формација, подржаваних од већине албанског становништва.

Ратни злочини почињени на Косову и Метохији у Другом светском рату за време италијанске, немачке и бугарске окупације отварају низ питања, пре свих, типологију и категоризацију тих злодела: протеривање, интернацију, присилни рад, мучење, рањавање, повређивање, убиства, уништавање и оштећивање приватне имовине, одузимање земље и стоке, уништавање, скрнављење и оштећивање манастира, цркава, културно-историјских споменика и гробаља, хронологију ратних злочина, логоре, затворе и стратишта на Косову и Метохији и другде где је страдало становништво са ове територије, податке о жртвама (националност, вероисповест, занимање, начин страдања) и злочинцима (инспиратори, организатори, наредбодавци и извршиоци злочина).

Злочин против човечности је кривично дело регистровано званично први пут на суђењу у Нирнбергу (1945–1946). Најважнија разлика у односу на ратни злочин јесте у томе што је у овом случају неважно када је злочин почињен. Да би неки злочин био означен злочином геноцида мора постојати изражена намера да буде уништена извесна национална, верска, етничка или расна група. Главна разлика у односу на геноцид код починиоца злочина против човечности односи се на непостојање геноцидне намере. Правна регулатива о злочинима против човечности штити индивидуална добра (егзистенцију личности), а у случају геноцида егзистенцију људи који припадају одређеној групи.

Међународни уговори који регулишу област ратних злочина јесу одредбе Женевске конвенције из 1949. године, које су наставак Хашких конвенција, донетих крајем 19. и почетком 20. века, као и допунски протоколи из 1977. године. Тим и другим међународним актима регулисана је област ратних злочина против цивилног становништва, рањеника, болесника, ратних заробљеника итд. Геноцид је дефинисан Резолуцијом Генералне скупштине Организације уједињених нација (ОУН) из 1946. године као најтежи облик злочина против човечности, док је међународна правна регулатива утврђена Конвенцијом о спречавању и кажњавању

злочина геноцида усвојеном 1948. године, а коју је Југославија ратификовала 1951. године.¹

---

¹ О међународним правним нормама које санкционишу злочине геноцида, злочине против човечности и ратне злочине: *Izveštaj Jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nirnbergu*, Београд 1947; *Nirnberška presuda*, Београд 1948; *Zločini protiv čovečnosti i međunarodnog prava – Nirnberška presuda i dokumenti o genocidu*, Београд 1992; Момир Милојевић, „Оснивање међународног кривичног суда“, у: *Међународна кривичноправна питања и Хајски трибунал*, Београд 1997; Milan Škulić, *Međunarodni krivični sud, nadležnost i postupak*, Београд 2005; Зоран Стојановић, *Међународно кривично право*, Београд 2006; Јелена Ђ. Лопичић–Јанчић, *Ратни злочини немачких окупатора у Југославији 1941–1945. године – Пресуде југословенских војних судова*, Београд 2010; Jelena Ђ. Lopičić–Jančić, *Ratni zločini protiv ranjenika, bolesnika i civilnog stanovništva, teorija i praksa*, Београд 2012; Jelena Ђ. Lopičić–Jančić, *Status ranjenika i bolesnika u međunarodnom krivičnom pravu*, Београд 2012.

I ПОГЛАВЉЕ

УВОД

А. Косово и Метохија – име и територија

Територија која се назива Косово је котлина, дуга око 84 километра и широка између Приштине и Дренице око 14 километара. Настала је пражњењем Косовског језера, према северу реком Ситницом (са притокама Дреницом и Лабом), уливајући се у Ибар (слив Црног мора), а према југу Лепенцем кроз Качаничку клисуру (слив Егејског мора). Географски, Косово је равни део котлине од Вучитрна (без подручја Ибарског Колашина) до Урошевца. Територија под називом Метохија име дугује постојању метоха, што је грчка реч која означава манастирско имање. Албанци је називају Дукађин, али Дукађин обухвата шире подручје. Метохија је такође котлина, дуга око 80 километара (до Призрена) и широка, између Дечана и Дренице, више од 40 километара. И она је настала постепеним спуштањем и отицањем језера у бројне реке у сливу Белог Дрима (слив Јадранског мора). Са севера, запада и југа обухваћена је амфитеатром високих планина, а са истока побрђем и Дреницом према Косову.¹

Назив Косово потиче од словенске, српске речи кос – црна птица, а појам Косово означава на српском језику област насељену тим птицама. Име Метохија долази од грчке речи метох, којом су била називана црквена имања. Повељама српских владара, велики део њихових поседа у Метохији, укључујући и села у тим областима, додељивана су српским манастирима, пре свега задужбинама владара (Високи Дечани и Свети Архангели). Део имања и села био је у власништву Пећке патријаршије.

Косово и Метохија у географском погледу чине простор оивичен планинама, испресецан клисурама, рекама и језерима, богат шумом са умереном континенталном климом. Поред повољног географског положаја, то подручје одликовао је и велики геополитички значај за Краљевину Југославију. Ту су пролазиле најважније балканске саобраћајнице још од турског времена, али и природне комуникације путем река. Истакнути географ Јован Цвијић сматрао је да у области Јужне Србије може бити створена једна велика држава због добре повезаности. Историјска улога Косова и Метохије током античке и средњовековне прошлости допринела је

---

¹ Опширније у: Милован Радовановић, *Косово и Метохија у Републици Србији и на западном Балкану*, Београд 2005.

да се тај простор држи уз Србију због непроцењивог стратешког значаја. Све до ослобођења од турске власти, геополитички оквир био је одређен односом великих сила, што је узроковало и подстицало међуетничке сукобе, пре свега Срба и Албанаца.¹

Територија Косова и Метохије до 1945. није чинила једну административну или територијалну целину. У две територијалне поделе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца касније Југославије 1921. и 1931. године та територија је обухватала делове више области. На основу прве поделе из 1921. године територије Косова и Метохије биле су део Косовске, Рашке, Скопске и Зетске области. Након подела на бановине, делови Косова и Метохије су били у саставу Моравске, Вардарске и Зетске бановине.²

Под Старом Србијом у XIX веку српски писци и научници подразумевали су земље где је поникла, развијала се и ширила средњовековна српска држава. После 1804. године, кад је под Ђорђе Петровићем Карађорђе отпочела Српска револуција, све земље јужно од граница устаничке државе, до тада убрајане у Србију, а које су и даље остале под турском влашћу, временом су почеле да се називају Стара Србија. Вук Стефановић Караџић први је, колико је познато, 1818. године употребио управо то име. У средишту Старе Србије налази се Косово и Метохија, по свом значају у историји, култури, предању, и улогом у изградњи националне свести, представља подручје са посебним местом у историји српског народа. У XIX веку Косово и Метохија је називано „света земља српског народа“, јер је било жариште духовности, културе и вере.³ Феудална самовоља независних арбанашких паша и политички и културно и економски изоловали су Косово од Србије.

О Старој Србији говоре бројни путописи, географске и етнолошке студије страних истраживача у првој половини XIX века (Пуквил, Ами Буе, Јозеф Милер и други). Од домаћих аутора најзначајнија су дела бившег дечанског јеромонаха Гедеона Јосифа Јуришића *Дечански првенац*, *Описание манастира Дечани*, *Дипло-*

---

1 Опширније у: Војислав Радовановић, *Географске основе Јужне Србије*, Скопље 1937.

2 Момчило Исић, „Од Србије до Србије“, у: *Срби и Југославија, држава, друштво, политика, зборник радова*, Београд, 2007, стр. 17–20, 22.

3 Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009 (у даљем тексту: М. Јагодић, *Српско-албански односи...*); Nenad Antonijević, *Položaj i stradanje Srba na Kosovu i Metohiji 1878–1912*, Београд 2007, рад у рукопису, за стицање стручног звања кустоса, Народни музеј у Београду.

ма Краља Дечанског, *Описание Испекске Патријаршије, Многи стари зданија, Многи места Старе Србије и Косовског поља*. Дечански архимандрит Хаџи Серафим Ристић објавио је дела *Плач Старе Србије и Дечански споменици*. Ту су објављене и жалбе султану Абдулу Азизу 1860. и молба руском цару 1859. године због насиља над Србима и попис тих злодела. Епископ Сава Дечанац, присуствовао је појединим седницама Берлинског конгреса 1878. године објавио и више текстова о турским злоделима. Путописе о Старој Србији XIX века писали су и Милош С. Милојевић и Панта Срећковић. За дешавања у Старој Србији документована и научно валидна је историјско-политичка расправа *Стара Србија Ђорђа Поповића – Даничара*¹, преведена на француски језик као и ед- мемоари поднети руском посланству у Цариграду. Студије о Старој Србији писали су и официри српске војске и други (мајор Михаило Илић, Јован Мишковић, Миливоје Ј. Николајевић). Сима Андрејевић Игуманов објавио је 1882. године *Садање несретно стање у Старој Србији и Македонији*. У Београду је основано Друштво Светог Саве.

О Старој Србији писали су и новинари Манојло Ђорђевић Призренац и Војислав Веселиновић. После српско-турских ратова 1876–1878. године под Старом Србијом подразумевани су Новопазарски санџак, Плав, Гусиње, Доњи Васојевићи, Косово и Метохија, Призренски Подгор и северна Македонија (Скопска Црна Гора и нахије Скопље, Велес, Тетово, Гостивар, Штип, Кочане и Егри-Паланка). Поменуте територије ушле су у састав Србије након балканских ратова, а окупиране су 1915. године за време Првог светског рата од Аустро-Угарске. После завршетка Првог светског рата, од 1918. године Краљевина Србија више није постојала, тако да су ослобођене области у балканским ратовима заправо интегрисане, у новим околностима, у новостворену државу, Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.²

Б. Власт Отоманске империје на Косову и Метохији

Шиптари су сопствено национално име свих Албанаца (*Shqiptaret*), као што је и *Shqiperi*, *Shqipni* национално и државно име Албаније. У општој употреби Албанаца појављује се најкасни-

¹ Архив Србије, Фонд Ђорђа Поповића – Даничара, рукопис *Стара Србија од Ђорђа Поповића Даничара*, Београд 1878.

² Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013, стр. 530.

је у 19. веку мада има и средњовековних спомена. Увођењем имена Шиптари за време Народноослободилачке борбе (НОБ) и после Другог светског рата управо се хтело истаћи јединство косовских Албанаца и Албаније. У пракси, међутим, супротно првобитним намерама, тај израз је регионализован па је послужио управо за разликовање припадника албанске народности у Југославији од Албанаца у Албанији и осталих по свету. Отуда брисање назива Шиптари од 1968. године и завођење јединственог националног имена Албанци у Југославији. Традиционални назив за Албанце је у Срба – Арбанаси или у турској варијанти – Арнаути.¹

Освајачки походи Турака имали су утицаја и на ширење албанских насеобина. У турско време посебно се повећава бројност албанског становништва на Косову и у Македонији. Већ крајем 13. века почиње досељавање Албанаца из околних планинских области на Косово. Међу рударима што се помињу да су ископавали руду из богатих налазишта на Косову били су и Албанци. У време турског освајања (1455), Албанци су чинили већ четири до пет одсто укупног становништва Косова. Међутим, ти Албанци су – како се види из једног турског пореског регистра – већ били захваћени процесом словенизације. Они су носили словенска имена, па је само још име оца, ту и тамо, указивало на албанско порекло (Богдан, син Арбанаса; Божидар, син Ђона, итд). Турско освајање значило је и крај тој асимилацији. Већ након сто година долази до велике промене структуре становништва. И док 1485. године на Косову није било ниједног места са већинским албанским становништвом, 1582. албански елемент предњачи у појединим општинама. Тако је Ђаковица, која се 1485. помиње као варошица са мешовитим српско-албанским становништвом, 1582. била насељена претежно албанским живљем, а сматра се да 1782. године тамо више нико није разумео српски. Поједина села што су крајем 15. века словила као српска, сто година касније водила су се као напуштена. У њих су се касније доселили Албанци. Турска власт је толерисала то ширење албанских насеобина, па делимично и подстицала. Континуирано досељавање Албанаца на Косово одвијало се до краја турске владавине. Економски разлози били су најјачи мотив тог процеса; за разлику од сурових планинских предела северне Албаније, из којих су Албанци највише долазили,

¹ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, Београд 1969, том I, књига 19, документ бр. 27, Београд 1969, стр. 157 (у даљем тексту: *Зборник докумената и података...*).

косовске низије биле су плодније. Други разлог било је бежање од крвне освете. Турци су, опет, допринели својим акцијама расељавања, желећи на тај начин да уклоне побуњеничке и пљачкашке групе, али и да опустошена подручја поново населе.

Хришћани су пресељавани углавном у муслиманске области. Како њихови свештеници нису могли са њима, недуго потом и они су прихватили ислам. Често су на то били и присиљени. Међутим, већина муслиманских Албанаца на Косову зна којем су католичком планинском племену припадали њихови преци. Албанизација Косова у турско доба била је подстакнута још једном појавом: део српског становништва на Косову примио је ислам, после чега кроз склапање бракова долази до албанизације конвертита. Албанизацији су подлегли и Босанци и Черкези досељени на Косово у 19. веку.

Страдање Срба у терору Албанаца у Старој Србији, посебно на Косову и Метохији, трајало је континуирано од великих сеоба Срба након турско-аустријских ратова (1690. и 1737), потом током 19. века (период након гушења Првог српског устанка), а у највећем обиму од 1878. до 1912. године, када је дошло до драстичног поремећаја етничке структуре становништва у корист Албанаца, на штету Срба у областима Старе Србије, самим тим и на Косову и Метохији.¹ О том периоду највише документованих чињеница пружају публикована архивска истраживања Милоша Јагодића.²

В. Балкански ратови и Први светски рат на Косову и Метохији

Албански прваци су реаговали терором и стварањем Арбанашке лиге на жељу Србије и Црне Горе да заштите своје

¹ Опширније у: *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989, [поглавља: Радован Самарџић, Косово и Метохија: успон и пропадање српског народа (стр. 5–19); Сима Ћирковић, Косово и Метохија у средњем веку (стр. 21–45), Олга Зиројевић, Први векови туђинске власти (стр. 47–113), Радмила Тричковић, У сусрет најтежим искушењима: XVII век, Велика сеоба Срба 1690. године, Устанци, сеобе и страдања у XVIII веку (стр. 115–169)]. Опширније у: *Историја српског народа III/1*, Београд 1994, II издање, [поглавља: Радован Самарџић, Српски народ под турском влашћу, Турци у српској историји (стр. 7–23), Продор ислама у југоисточну Европу (стр. 23–43), Основе уређења Турске, Срби и режим турског царства (стр. 65–82); Срби у Великом рату 1683–1699, Сеобе у српској историји (време туђинске власти до 1683), Рајко Л. Веселиновић, Народни покрети и устанци (стр. 491–530), Велика сеоба Срба 1690 (стр. 530–543), Последице велике сеобе (стр. 543–552)].

² Опширније у: М. Јагодић, *Српско-албански односи...*

сународнике у областима Косова, Метохије, Македоније и северне Албаније. На скупу у Пећи (23–29. јануар 1899) формирана је Пећка лига. У њеним територијалним претензијама налазили су се и сандаци Скадар, Пећ, Приштина, Призрен, Скопље, Битољ и Дебар. Интензивно исељавање словенског становништва и насељавање мухаџира избеглих из Србије и Црне Горе, зулуми, насилна исламизација и албанизација – све је то пресудно утицало на смањење српског националног корпуса, које је у годинама до балканских ратова остало без око 150.000 људи. У пограничним зонама према Србији после 1878. године формиран је у широком луку појас албанских насељеника, чиме је раздвојио српско (јужнословенско) становништво на северу од оног на југу. Тако је онемогућен политички и културни утицај Србије на буђење националне свести својих сународника у подручјима турске Албаније. Албанци су у то време заправо били у улози својеврсне „војне крајине“ према свим околним државама, при чему су Косовски и Битољски вилајет имали посебан стратегијски значај. На тој основи се, упоредо с територијалним, установљавао и етнографски простор Албаније.¹

Албански национализам и шовинизам почео је још агресивније испољавање уочи Балканских ратова. О томе сведоче оружане турске интервенције у Љуми, Мату и Дебру и сламање побуне на Косову, Метохији, Малесији и околини Скадра 1909, устанак на Косову 1910, побуна широких размера која се од Чемерије, Колоње и Корче ширила до Велике Малесије, Подујева, Гњилана и Скопља 1912. године. Поред разлика у тактици остварења циља, испољаваних између политичког вођства устанака и вођа устаничких одреда, идеја о територијалној и административној аутономији није напуштена. Турска је доживљавана као нужност, а будућа албанска држава као наследник турске баштине на Балкану.

Потреба доказивања етничких права Албанаца на подручјима четири вилајета претворила се временом у националну патологију која је албански покрет за аутономију из 1909–1912. оптеретила нереалним националистичким аспирацијама. То је пресудно утицало да у тренутку када су балкански савезници ступили у рат против Османлијског царства албански прваци вежу сопствену и судбину свог народа за одбрану и опстанак Турског царства. У складу с тим, око 16.000 албанских бораца супротставило се срп-

---

¹ Ljubodrag Dimić, feljton: „Geneza Kosovskog problema“, „Većito ratno stanje“, 1, *Nedeljnik*, Beograd, 10–17. 10. 2013 (у даљем тексту: Љ. Димић, *Генега Косовског проблема...*).

ским армијама у Првом балканском рату, али је њихов отпор веома кратко трајао (до пада Приштине 22. октобра 1912). Захваљујући свом утицају међу албанским првацима, српска војска је мирно прошла преко Дренице и Косова (у 150 албанских села није било никаквих окршаја). Сукоба је било у Метохији, где је отпор српској војсци организовао Бајрам Џури.¹

Излаз из неизвесне ситуације, створене успесима Балканског савеза у октобру и новембру 1912, албански прваци, предвођени Исмаилом Кемалом, нашли су у консултацијама с аустроугарским и италијанским политичким круговима. На основу добијених сугестија прогласили су у Валони 28. новембра 1912. независност Албаније. Везаност за Турску ипак се подразумевала све до 30. маја 1913. године и склапања Уговора о миру између Турске и балканских савезника. У Меморандуму Привремене владе у Валони упућеном Едварду Греју, председавајућем Конференције у Лондону (2. јануар 1913), наглашено је да границе будуће Албаније треба да „одговарају максималној варијанти територијалног програма албанског покрета“. Предвиђено је било да проширење пође од границе Краљевине Црне Горе и обухвати „градове Пећ, Митровицу, Приштину, Скопље и Тетово с њиховом околином, задржавајући садашњу границу све до Превезе“.²

Развој ситуације у Турској, посебно ратни сукоб са Италијом и нереди у Старој Србији и Македонији, створили су нарочито расположење у балканским државама; албанске побуне убрзале су склапање балканског савеза. Од фебруара до августа 1912. савез Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке био је дефинитивно утврђен. Увидевши да до решења хришћанског питања у Турској није могуће доћи мирним путем, балкански савезници одлучили су се за рат. Захваљујући дипломатским активностима Русије, централне силе су пристале да судбину Балкана решавају балканске државе. Проценивши да ће турска војска сигурно победити, Аустро-Угарска је мирно очекивала рат. Пут ка остварењу историјске мисије ослобођења сународника под турском влашћу отворен је у јесен 1912. године. Почетком октобра савезници су Турској објавили рат. Формални разлог био је одбијање Турске да прогласи нове реформе (са уступцима идентичним онима датим Албанцима) чије би надзирање било поверено балканским државама.³

1 *Исто.*

2 *Исто.*

3 *Први балкански рат*, Београд 1959, стр. 147–176; Димитрије Богдано-

Србија је уочи рата покушавала да придобије Албанце и да их изолује из ратних операција. У тајној мисији на Косову боравили су истакнути обавештајни официри Драгутин Димитријевић Апис и Божин Симић, покушавајући да са Исом Бољетинијем и Идризом Сефером постигну споразум да Албанци не учествују у предстојећем рату.¹

Председник српске владе Никола Пашић понудио је албанским првацима „уговор о заједници Срба и Арбанаса у косовском вилајету“, чиме им је у склопу српске државне заједнице гарантована слобода вероисповести, албански језик у школама, друштву, управи албанских општина и срезова, очување обичајног права и, на крају, посебну албанску скупштину која би доносила законе о верским, судским и школским питањима. Тај предлог је одбијен. На збору у Скопљу, 10. октобра (а потом и у Приштини и Дебру), Албанци су решили да оружјем бране своју османску отаџбину и оружје добијено од Србије употребе против њене војске.²

На чело Треће српске армије која је дејствовала према Косову постављен је генерал Божидар Јанковић, одраније познат по томе да је имао везе са Албанцима, што је могло да утиче на њихово опредељивање. У ратном прогласу је напоменуто да се према Албанцима поступа пријатељски ако то својим држањем заслуже. Аустроугарски агитатори су, пак, охрабривали и муслимане и католике Албанце да крену против српске војске, обећавајући да аустроугарске трупе из Босне већ стижу да им помогну.³

Иса Бољетинац је од турских власти примио 63.000 пушака како би организовао отпор српској војсци. Упркос великој агитацији Бољетинца да је „исламизам у опасности“ и да треба бранити „турско земљиште“, на границу је изишло само 16.000 Албанаца. Њима и једном турском корпусу поверена је одбрана Косова. Добро наоружана и опремљена српска војска је кренула на Косово са

вић, *Књига о Косову*, Београд 1985, стр. 165–176 у даљем тексту: Д. Богдановић, *Књига о...*).

1 Александар Ж. Животић, „Апис на Косову 1912. године“, *Војноисторијски гласник*, број 1–2 (2005), стр. 44–57; Čedomir, Popović, Rad организације „Ујединjenje ili smrt“ – pripreme za Balkanski rat, *Nova Evropa*, 5, Beograd 1927, стр. 313–315; Милан Ж. Живановић, *Пуковник Апис*, Београд 1957, стр. 649–651.

2 Ђорђе Микић, „Албанци и Србија у балканским ратовима 1912–1913“, *Историјски гласник*, 1–2 (1986), стр. 60 (у даљем тексту: Ђ. Микић, *Албанци и Србија...*); Ђорђе Ђ. Станковић, „Никола Пашић и стварање албанске државе“, *Марксистичка мисао*, 3 (1985), Београд 1985, стр. 157–169.

3 Ђ. Микић, *Албанци и Србија...*, стр. 61.

нарочитом мотивацијом. Осећање да се остварује „заветна мисао српска“ о ослобођењу Косова, које пет столећа крвари под турском влашћу, створило је изузетан борбени морал. Иста осећања носиле су и црногорске јединице, наступајући према Пећи и Ђаковици.¹

Српска артиљерија је лако растеривала башибозучке чете Албанаца не наилазећи на озбиљнији отпор. После ослобођења Приштине (22. октобра) и победе на Куманову (23–24. октобра) рат за Стару Србију и Македонију био је одлучен. На Косову и у Метохији Срби су одушевљено дочекивали српску и црногорску војску. Војне власти су у Приштини и другим местима издавале прокламације Албанцима да буду мирни и да предају оружје, али је противсрпска агитација племенских вођа потерала многе у бекство и збегове по планинама. Српски официри су истовремено стално понављали да Срби ратују против Турака а не против Албанаца. У новоослобођеним областима Србија је успоставила грађанску власт и административну организацију. Косово и Метохија ушли су у састав лапског, приштинског и призренског округа. Црна Гора је ослобођену Метохију поделила на пећки и ђаковачки округ.²

Ослобођење Старе Србије није, међутим, био крајњи циљ српских армија. Политички и економски обруч који је од царинског рата и анексије Босне и Херцеговине око Србије стезала Аустро-Угарска, нагнао је српску дипломатију да питање своје политичке и економске независности, слично плану Илије Гарашанина, реши добијањем слободног излаза на Јадран. Одлука српске владе да крене у јадранско приморје, у албанско етничко подручје, заснивала се на процени да Албанци „уопште нису народ, већ издељена и међусобно закрвљена племена, без заједничког језика, писма и вере“. Влада је имала подршку Двора, грађанских партија, војске и најшире јавности.³ Док су црногорске трупе опседале Скадар, српски одреди су из Старе Србије ушли у Албанију и заузели њене северне луке. У земљи Мирдита српске трупе су срдечно дочекане, док су у Дукађину морале оружјем да се пробијају према Јадрану.⁴

1 Јаша Томић, *Рат на Косову и Старој Србији 1912. године*, Нови Сад 1913.

2 *Први балкански рат*, стр. 46–417, 464, 469–496; Ђ. Микић, *Албанци и Србија...*, стр. 63.

3 Против је било само вођство Социјалдемократске партије на челу са Димитријем Туцовићем; Опширније у: Димитрије Туцовић, *Србија и Арбанија, један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, Београд 1914.

4 Живојин Балугџић, „Кад се стварала Албанија“, *Српски књижевни гласник*, стр. 52 (1937), стр. 518–523 (у даљем тексту: Ж. Балугџић, *Како се стварала Албанија...*); Димитрије Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и*

Да би спречила излазак Србије на море бечка влада је у Албанију упутила специјалне емисаре да шире идеју о аутономији, а из Цариграда је позвала једног од најзначајнијих албанских првака Исмаила Кемала. Он је у бечкој штампи захтевао независну „велику Албанију“ која би обухватила и градове Битољ, Јаџину, Скопље, Приштину и Призрен. Кемал је 28. новембра 1912. прогласио стварање независне албанске државе. Привремена влада у Валони била је играчка у рукама аустроугарске владе, без икаквог утицаја у народу. Сви документи, укључујући и проглас о независности, били су писани на турском језику; ниједан члан њеног кабинета није знао да пише албанским језиком.¹

Српским трупима Кемалова влада је слала поруке да се повуку са територије нове државе. Српска војска је северно од линије Драч–Елбасан–Струга успоставила грађанску власт. Ситуација у Албанији била је на ивици анархије. Привремена влада је прокламовала одлучно кидање свих веза са Турском. Међу муслиманским живљем средње Албаније после младотурског државног удара постојало је расположење да Албанија остане у оквирима Османског царства. У народу су кружиле вести да младотурци са бројном војском крећу да поврате Албанију. На северу су римокатолички Мирдити преговарали са Црном Гором и Србијом о стварању аутономне државе. Влада Исмаила Кемала убрзо се распала. Нереди и узајамни сукоби почели су већ у првим месецима после проглашења независне албанске државе.²

Аустроу-Угарска је излазак српске војске на Јадран сматрала тешком повредом својих интереса. Ратоборни војни кругови у Бечу предлагали су напад на Србију чије су северне границе остале незаштићене. Током децембра 1912. све је указивало да предстоји аустроугарско-српски рат. После саветовања са руском и италијанском дипломатијом, српска влада је дала следећу изјаву: „Ми не желимо да се сами упуштамо у питање о нашем изласку на море, већ да се остави исто великим силама кад се рат сврши и мир закључи. Ми напослетку нећемо бити противни стварању аутономне Албаније, ако се Европа на то сложи. Само држимо да аутономна Албанија неће служити миру који је потребан и балканским

Конференција амбасадора у Лондону 1912, Београд 1956, стр. 11–12, 83–85 (у даљем тексту: Д. Ђорђевић, *Излазак Србије...*).

1 В. Ђоровић, *Односи између Србије и...*, стр. 396–401; Д. Ђорђевић, *Излазак Србије...*, стр. 86.

2 Ђ. Микић, *Албанци и Србија...*, стр. 68–70.

сајузним државама и целој Европи. Наша је жеља да изађемо на приморје и да имамо пристаниште на својој територији – но решење тога питања остављамо В.[еликим] Силама да га реше онда, кад решавају и остала питања, која ће потећи иза мира.¹

Аустроугарски напад на Србију спречен је на иницијативу француске дипломатије сазивањем Конференције амбасадора пет великих сила у Лондону, са почетком 13. децембра 1912. године. Представници балканских држава почели су преговоре о миру са Османским царством. Конференција амбасадора решавала је питања о изласку Србије на море и статусу Албаније, како би та земља потом ушла у одредбе мира са Турцима. Док је Русија подржавала српске захтеве о јадранским пристаништима, Аустро-Угарска је намеравала да се на конференцији избори за што већу Албанију. Француска и Велика Британија су прихватиле стварање Албаније, али су страховале од премоћи Аустро-Угарске и Италије у њој. Због тога су већ првог дана конференције амбасадори постигли следећи споразум: „Аутономна Албанија гарантована и контролисана искључиво од стране шест сила, под суверенитетом или сизеренством султана. Подразумева се да ће из управе бити искључен сваки турски елемент.“ Решавајући да границе Албаније и Црне Горе „у сваком случају буду суседне“, онемогућен је излаз Србије на Јадран.²

Питање разграничења било је знатно теже решити. У дипломатском оптицају од децембра 1912. било је неколико планова. Србија је захтевала да се граница повуче западно од Охридског језера и Црног Дрима како би Дечани, Ђаковица, Призрен, Дебар и Охрид остали у њеном саставу. Црна Гора је тражила северну Албанију до реке Маће са Скадром, Медовом и Љесом. Грчка је захтевала да јој се додели северни Епир где је арбанашки живаљ био измешан са грчким. Од преосталих области требало је конституисати аутономну Албанију. Насупрот српском, аустроугарски предлог заговарао је стварање „велике Албаније“ којој треба да припадну Ђаковица, Дебар, Корча, Јањина и Струга, и „у први мах“ и Пећ и Призрен, као „компензациони објекти“. Бугарској су, ако затражи, препуштени Струга, Охрид и Дебар. Италија је подржала црногорски захтев али се одлучно успротивила грчким тежњама. Русија и Француска заступале су средње решење и залагале се да граница Албаније према Србији иде вододелницом Белог и Црног

1 В. Ђоровић, *Односи између Србије и...*, стр. 410.

2 Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на...*, стр. 133–134.

Дрима до Охрида. Албанска делегација је у меморандуму захтевала образовање „етничке“ Албаније са градовима Пећ, Митровица, Приштина, Скопље и Битољ.¹

Становиште српске делегације најпотпуније показује промеморија поднета 8. јануара 1913. амбасадорској конференцији. У њој је изричито изнето да се Србија не противи стварању аутономне Албаније, али да ће цела њена вишевековна борба за национални опстанак под турском влашћу, а потом и за државну самосталност од 1804. до 1912. године бити обесмишљена ако се допусти да области са мешаним српско-албанским живљем, где су векови-ма подстицани насилна исламизација, албанизација и истискивање српског живља, припадну Албанији. Подупирући своје ставове историјским, етнографским, културним и моралним правима, српска делегација је наглашавала да су Косово и Метохија, где се налазе Пећ, Дечани и Ђаковица, одувек били света земља српског народа и да ни под каквим условима ниједна црногорска или српска влада неће пристати да то подручје припадне неком другом.²

Стојан Новаковић, први делегат на конференцији амбасадора, сматрао је да „тражећи Арбанији Призрен, Ђаковицу, Пећ, Аустро-Угарска хоће да обнови баријеру међу Србијом и Црном Гором, међу Србијом и морем“.³ Пашић је стално истицао да никада неће напустити Дебар и Ђаковицу, ма шта велике силе одлучиле и да „из тих предела може истерати српску војску само јача војна сила“. У једном каснијем писму великим силама Пашић је с горцином нагласио: „Одузимају се земље и светиње Старе Србије да се уступе ономе који их је до сада пустошио“.⁴

Србија је морала да пристане на повлачење својих трупа са јадранског приморја. Пред захтевима Русије Аустро-Угарска је попустила, па су Дебар и Ђаковица остали у саставу Србије, али је уважен њен захтев да у нову албанску државу уђе Скадар који су још увек опседали црногорске и српске трупе. Коначна нагодба постигнута је 10. априла 1913, док се о уређењу Албаније расправљало и следећих месеци. Крајем јула усвојен је аустроугарско-италијански предлог да Албанија постане суверена држава са наследним кнезом. За наследног албанског кнеза је између многих

---

1 Опширније у: Михајло Војводић, *Скадарска криза 1913*, Београд 1970.

2 *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, VI/1, стр. 136–142.

3 Опширније у: *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, V/3, док. 500.

4 *Исто*, VI/1, стр. 260, 379, 380.

на крају изабран аустроугарски кандидат, немачки принц Вилхелм фон Вид, рођак румунске краљице, што је у Београду протумачено као нов покушај Аустро-Угарске да преко Албаније, Бугарске и Румуније, затвори обруч око Србије.¹

Граница Црне Горе и Србије с Албанијом била је резултат компромиса аустроугарских и руских дипломата. Ту и такву границу нису исписивали ни Албанија ни њени балкански суседи Србија и Црна Гора, већ европске силе. Том и таквом границом балканске државе суштински нису биле задовољне, што је додатно подјаривало њихове сукобе. Територијално проширење остварено у балканским ратовима додало је Србији још 681.104 становника Косова и Метохије и 793.455 житеља Македоније. Ново становништво (1.474.559 или 35,7% од укупног броја становника) у више од 47% случајева било је друге вере и језика (албанско и турско). За дотадашњу национално и верски хомогену српску државу то је било сасвим ново искуство и велико оптерећење због бројности албанског али и турског становништва.²

Ситуација у Албанији и граничном подручју према Србији током целе 1913. и у првој половини 1914. била је обележена анархијом, нередима и сукобима. Командант Скадра Есад-паша Топтани предао је Црногорцима град 23. априла 1913; заузврат му је омогућено да са свом војском и ратном опремом крене на југ и укључи се у борбу за власт. У Албанији су тада већ постојале три владе, међусобно сукобљаване. Као један од најмоћнијих велепоседника, Топтани се ослањао на муслиманске главаре средње Албаније. Успоставивши свој утицај између Драча и Тиране, у захтевима муслиманске већине која није хтела хришћанина за владара, видео је могућност да истакне своју кандидатуру за тада још упражњен албански престо. Већ 5. маја 1913. обавестио је црногорског владара да намерава да се прогласи за кнеза Албаније и да жели да сарађује са балканским савезом. У Драчу је српском дипломати Живојину Балугџићу изјавио да жели споразум са Србијом. После почетног оклевања, српска влада је прихватила сарадњу са Топтанијем, оценивши да је „свеколиким својим држањем показао колико му је било стало до споразума са тадашњом Србијом, у којој је гледао средиште за прибирање балканских снага“.³

1 Д. Ђорђевић, *Издазак Србије на...*, стр. 14–143.

2 Љ. Димић, *Генега Косовског...*, 52–55.

3 Ж. Балугџић, *Кад се стварала Албанија...*, стр. 521–522; Ћ. Микић, *Албанци и Србија у...*, стр. 75; *Документи о спољној политици Краљевине Срби-*

Други балкански рат изазвала је у јулу 1913. године Бугарска. Незадовољна територијалним добицима спремила се да зарати против дојучерашњих савезника. Потпору је тражила у Албанији; Албанцима окупљеним око Исмаила Кемала обећали су знатна територијална проширења ако крену на Србију. У Софији се рачунало да ће устанак Албанаца довести до проглашења аутономије Македоније и њеног припајања Бугарској. Услови за оружане упаде били су повољни; на тлу Албаније окупило се око 20.000 Албанаца избеглих из Старе Србије, а у валонској влади седели су прваци Хасан Приштина и Иса Бољетинац. Аустроугарски и италијански емисари и агенти, понајвише свештена лица и учитељи, сузбијали су утицај Есад-паше Топтанија и позивали Албанце да подигну устанак против Србије.¹

Појединачни препади на најистуреније српске јединице и пограничне станице почели су већ током Другог балканског рата. У међувремену обављане су обимне припреме за велик и снажан упад у Србију. Контингенти пушака упућивани од бечке владе непрестано су пристизали у Албанију. Бугарске комите обучавале су Албанце за герилско ратовање. Мање групе качака убациване су током маја и јуна 1913. на српску територију како би било проверено њихово герилско умеће.²

Кад је под притиском Аустро-Угарске српска војска приморана да се повуче на линију разграничења иза Црног Дрима, дат је знак за општи напад. Крајем септембра 1913. око 10.000 Албанаца упало је на српску територију. Исмаил Кемал је наложио избеглим албанским првацима Бајраму Цуру, Иси Бољетинцу, Риза-бегу и Елезу Јусуфу да са својим дружинама упадну у Србију, обећавајући да ће уз помоћ Аустро-Угарске и Италије, све освојене територије припасти Албанији. Есад-паша Топтани је одбио да им се прикључи и обавестио Србију да не одобрава њихову акцију.³

Убачене чете предводили су албански прваци и бугарски официри уз садејство бугарских комита. Слабе српске трупе на гра-

---

је, VI/2, док. 75, 77, 80, 86, 93, 100, 105, 124, 130, 135.

1 Опширније у: *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, VI/1, док. 194, 239, 253, 305.

2 Богумил Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године (Национално неразвијени и нејединствени Арбанаси као оруђе у рукама заинтересованих сила)*, Врање 1988, стр. 33–38 (у даљем тексту: Б. Храбак, *Арбанашки упади...*).

3 Опширније у: *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, VI/3, документи 406, 347, 351, 359, 378, 379 и 418.

ници и неколико жандармеријских јединица нису могли да одбију напад па су нападачи успели да заузму Дебар, Охрид и Стругу и крену према Гостивару. Иса Бољетинац, Бајрам Цур и Ђазим Лика су са својим снагама заузеле Љуму, опсели Призрен и закратко овладали Ђаковицом. Почетком октобра из Скопља су кренуле две дивизије Трупа нових области које су, протеравши Албанце са српске територије, прешле у Албанију и наставиле гоњење.¹

Бечка штампа је писала о великим успесима Албанаца и тражила ревизију граница. Исмаил Кемал је захтевао да се области обухваћене побуном изузму из српске државе и предложио да убачене чете спроведу плебисцит. Кад је упад сузбијен у бечким листовима су објављиване вести о наводним репресалијама припадника српских трупа над недужним албанским живљем. Аустроугарска дипломатија покушавала је да докаже да је реч о устанку који је избио унутар српске територије, да би му се потом прикључили Албанци са друге стране границе.²

Како би истакао своју просрпску оријентацију, Есад-паша Топтани је искористио метеж изазван великим упадом и у Драчу се 23. септембра прогласио гувернером Албаније. Пред европском јавношћу која је за упад кривила заграничне активности српске војске, Србија је настојала да компромитује валонску владу, указујући да су два њена министра, Иса Бољетинац и Хасан Приштина, организатори и вође упада. Тада је поново указано да су границе одређене на Лондонској конференцији амбасадора неповољне за Србију, јер одметничка жаришта око Дебра и Љуме угрожавају српску територију.³

Аустроугарски кандидат за наследног кнеза Вилхелм фон Вид стигао је у Албанију у марту 1914. године. Под притиском Међународне контролне комисије Есад-паша Топтани је морао да уђе у јединствену владу, али је у њој добио два најважнија ресора, министарство рата и унутрашњих послова. Незадовољство муслиманског дела албанског становништва том владом кулминирало је протурским устанком. Подстакнут муслиманским фанатизмом и нерешеним аграрним питањем, устанак је изазвао општу анархију. Аустроугарски и младотурски агенти распаљивали су незадовољство муслиманских маса. Топтани је најпре подржао устанак али

1 Б. Храбак, *Арбанашки упади...*, стр. 52–64.

2 Опширније у: *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, VI/3, документи 407, 408 и 409.

3 Б. Храбак, *Арбанашки упади...*, стр. 57, 60–61.

је, потиснут кнежевим присталицама, у мају 1914. био присиљен да емигрира у Италију.¹

Истовремено, уз помоћ аустроугарских тајних служби албански прваци Бајрам Цур и Иса Бољетинац припремали су нов упад у Србију. Крајем марта 1914. године на вест да је у селима код Ораховца почео устанак против Срба, неколико стотина Албанаца је прешло границу. Устанак се проширио на четири села. Цур и Бољетинац су планирали да у побуњену област доведу чланове Међународне контролне комисије, пред којом би тамошњи Албанци изразили жељу да Ђаковица, Пећ, Призрен и крајеви до пруге Урошевац–Митровица, буду прикључени Албанији, као што им је обећала Аустро-Угарска.²

Општа „анархија“ је током 1913. и 1914. владала на Косову и Метохији и дуж границе с Албанијом. Вођена политиком Беча и Софије, албанска политичка и војна елита је започела оружану побуну против Србије у пограничним зонама Косова, Метохије и Македоније. Организовање побуне поверено је Хасану Приштини, Иси Бољетинцу, Бајраму Цурију и Риза бегу Криезиу, политичким првацима родом с Косова и Метохије, пошто су они имали снажан утицај на целокупну албанску политику. Иза целокупне акције стајали су влада Исмаила Кемала и политички кругови Беча и Софије. Противудар српских трупа, организован почетком октобра, потиснуо је Албанце са заузетих територија и резултирао поновним запоседањем стратегијских тачака на албанској територији. Недуго после тога, 20. октобра 1913, српске трупе су се повукле на граничну линију одређену Лондонским уговором.³

Непосредан повод Првом светском рату био је атентат југословенских и српских патриота из политичке организације „Млада Босна“ на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву, 28. јуна 1914. године. Победе Србије у балканским ратовима показале су њену војну, политичку и привредну снагу. У јужнословенским покрајинама Двојне монархије јачао је народни покрет видевши у Београду стуб националног и јужнословенског окупљања. Рат против Србије се од дуго одлагане казнене експедиције праметнуо у рат за уништење српске државе. Бечка

---

1 Богумил Храбак, „Муслимани северне Албаније уочи избијања рата 1914“, *Зборник за историју Матице српске*, 22 (1980), стр. 52–53 (у даљем тексту: Б. Храбак, *Муслимани северне Албаније...*).

2 Б. Храбак, *Арбанашки упади...*, стр. 93.

3 Љ. Димић, *Генеза Косовског...*, 52–55.

дипломатија је поуздане савезнике нашла најпре у Албанији а потом и у Бугарској.¹

Уочи рата српска влада је настојала да извештај број главара средње и северне Албаније придобије за сарадњу са Србијом. Показало се да су албанске племенске и феудалне старешине превртљиви, поткупљиви и непоуздани, да за новац лако мењају страну и да, без јасне политичке концепције и јаке националне свести, брину највише о личним и племенским интересима.²

Почетак рата затекао је немирну и неутврђену границу између Србије и Албаније. Присталица балканске сарадње Есад-паша Топтани био је у емиграцији, а у Албанији је беснео грађански рат. Побуњеници, тзв. османлије, тражили су да владар земље буде муслиман, а застава и карактер државне управе отомански. Бајрам Цур, Хасан Приштина и Иса Бољетинац примили су од аустроугарских конзула новац, оружје и муницију за припрему устанка. У Цариграду је склопљен споразум да Аустро-Угарска преузме подстицање и финансирање устанка, а да младотурци преузму пропагандни рад, војну организацију и руковођење побуном. Први упади Албанаца, мањег обима, забележени су већ почетком августа 1914. године.³

Упади у Србију, углавном чарке са пограничним посадама и жандармеријом, од почетка рата нису престајали. Србија је обавештена о припремама нових напада ширих размера, о допремању оружја у Албанију и доласку младотурских и аустроугарских официра у редове албанских чета на српско-албанској граници. Српска влада је тражила начин да неутралише припреме за устанак. Војни кругови су предлагали превентивну војну интервенцију.⁴

Одласком принца Фон Вида, у Албанији није било више никакве организоване власти. Сенат побуњених вароши у средњој и северној Албанији изабрао је на једној скупштини Есад-пашу Топтанија за владара, а српска влада га је одмах позвала да преузме власт. Никола Пашић је средином септембра 1914. у Нишу склопио с њим уговор о пријатељству, помагању и царинској унији. Уз помоћ Пашићеве владе, која га је снабдела новцем и оружјем, Топтани је у околини Дебра скупио око 5.000 арбанашких добровоља-

1 Опширније у: Андреј Митровић, *Србија у првом светском рату*, Београд 1985 (у даљем тексту: А. Митровић, *Србија у...*).

2 Б. Храбак, *Муслимани северне Албаније...*, стр. 49–80.

3 Б. Храбак, *Арбанашки упади...*, стр. 124–125.

4 *Исто*, стр. 147–151.

ца, прешао у Албанију и почетком октобра без борбе ушао у Драч. Одмах је образовао владу и прогласио се за председника албанске владе и врховног команданта војске.¹

У тренутку кад је Аустро-Угарска објавила рат Србији, војни и политички кругови у Бечу рачунали су на помоћ албанске државе. Планиран је устанак на Косову, Метохији и у Македонији уз уверавања да ће прерасти у други фронт против Србије; израђивани су у том циљу нацрти нових албанских граница, организована је пропагандна кампања и финансијски помагана побуна и допремано и складиштено оружје у граничним зонама према Србији. Албанским првацима је, свакако, изгледало да је Аустро-Угарска спремна да прихвати и подржи концепт албанске државе, у чијим се проширеним границама налазио и простор Косова и Метохије.²

Почетком новембра Турска је ушла у рат на страни централних сила и прогласила свети рат против сила Антанте и њених савезника. У непријатеље ислама убројан је и Есад-паша Топтани као пријатељ Србије и, преко ње, савезник Антанте. Ратни проглас изазвао је нови протурски устанак муслиманских фундаменталистичких снага, овога пута против Топтанија. Брзо ширеном побуном фанатизованих маса руководили су младотурски официри. Цео покрет имао је изразито антисрпску оријентацију. Побуњеници су тражили враћање Албаније под суверенитет Османског царства. Нове околности искористиле су Грчка и Италија. Грци су окупирали северни Епир, а италијанске трупе су најпре запоселе острво Сасено, потом и Валону.³ Положај Топтанија у Драчу постајао је све неизвеснији. Председник албанске владе је зато у више наврата позивао српску владу да војно интервенише у Албанији. Србија је у децембру 1914. успешно одбила аустроугарску офанзиву. Стрховања српске владе да ће после пораза на северу аустроугарски државни и војни кругови покренути Албанце у рат против Србије, наметала су као решење превентивну војну акцију.

Упаде ширих размера најавио је покушај Хасана Приштине, у фебруару 1915, да са формацијом од 2.000 људи подигне устанак

1 Душан Т. Батаковић, „Есад-паша Топтани и Србија 1915. године“, у: *Србија 1915*, Београд 1986, стр. 300–306 (у даљем тексту: Д. Т. Батаковић, *Есад-паша Топтани и...*); Bogumil Hrabak, „Elaborat srpskog ministarstva inostranih dela o pripremanju srpske okupacije severne Albanije 1915. godine“, *Godišnjak Arhiva Kosova, Priština*, II–III (1966–1967), стр. 7–35.

2 Љ. Димић, *Генеза Косовског...*, стр. 52–55.

3 Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973, стр. 377, 383–385 (у даљем тексту: М. Екмечић, *Ратни циљеви...*).

у Србији. Три погранична села на српској територији пришла су нападачима, али је у првом сукобу са јачом српском јединицом чета Хасана Приштине била разбијена и протерана у Албанију.¹ Протурски побуњеници су опсели Есад-пашу Топтанија у Драчу захтевајући од њега да призна власт султана и објави рат Србији. Никола Пашић је стога сматрао да је боље одмах интервенисати, него чекати да аустроугарски и младотурски официри од Албанаца начине војску против које ће морати да ратује цела српска армија. Користећи се одредбама закљученог уговора између Пашића и Топтанија (септембар 1914), војна интервенција је добила форму „помоћи“ штићенику. У војној акцији, уз учешће око 20.000 војника, уследио је упад на територију Албаније, запоседнути су Елбасан, Тирана и Драч, обављена је пацификација тог дела Албаније и учвршћене позиције Есад-паше Топтанија.²

Од српских трупа у Албанији створен је посебан „Албански одред“ са задатком да спроведе темељну пацификацију Албаније и учврсти Топтанијеве позиције.³ Ипак, Топтани није успео да успостави своју власт у свим областима северне и средње Албаније. У Мирдитима су се скривали Иса Бољетинац, Бајрам Цур и Хасан Приштина, а у области Мат је пашин сродник Ахмед-бег Зогу покушавао да се нагоди са српским војним властима.⁴

Војна интервенција Србије наишла је на опште негодовање у савезничким круговима, нарочито у Италији чије су претензије на албанско приморје загарантоване тајним Лондонским уговором (1915), уласком српских трупа доведене у питање. На протесте савезничких дипломатија Пашић је одговарао да је реч о привременој акцији и да ће се српске трупе повући после консолидације Топтанијевог режима. Да би осигурала позиције Србије у Албанији после свршетка рата, српска влада је са Топтанијем склопила у јуну 1915. у Тирани још један тајни споразум којим је била предвиђена реална унија између две земље. Топтани је пристајао на корекцију границе у корист Србије, а заузврат је добио гаранцију

1 А. Митровић, *Србија у...*, стр. 225–226.

2 Љ. Димић, *Генеза Косовског...*, стр. 52–55.

3 М. Екмечић, *Ратни циљеви...*, стр. 344.

4 Ахмед Зогу је покушавао да се српским меродавним круговима наметне као супарник Есад-паше топтанија. Обећавао је да ће, ако добије потребне гаранције, стати на страну Србије. Уз њега је стално био повереник српске владе. Опширније у: Душан Т. Батаковић, „Ахмед-бег Зогу и Србија“, у: *Србија 1917*, стр. 165–177.

да ће Србија подржати његов избор за владара Албаније.¹

Почетак немачко-аустроугарске офанзиве против Србије и Црне Горе у јесен 1915, улазак Бугарске у рат на страни Централних сила и њен напад на Србију, приморали су српску војску да ратује на два фронта и да се повлачи у унутрашњост земље. Бугарски упад у Македонију претио је да пресече одступницу српској војсци према Грчкој. Повлачење српске војске и продор Бугара у дубину Македоније охрабрили су Албанце на Косову и Метохији и у Македонији. Комитет за одбрану Косова интензивно је приступио организовању качачких група, сачињених од одметнутог становништва и дезертера чији се број свакодневно увећавао. Албанци регрутовани у српску војску масовно су дезертирели, а многи су се придружили Бугарима који су им поделили оружје. Дочекавши аустроугарске претходнице у долини Ибра, нападали су српске војнике.

Кад је српска војска избила на Косово, забележене су разне диверзије и препади на комору. У многим селима Албанци су одбијали да дају храну избеглицама и војницима. У Истоку је 29. новембра 1915. масакрирана заостала чета српских војника. Код манастира Светог Марка, у близини Призрена, Албанци из фиса Кабаш на превару су разоружали а потом побили 60 српских војника. После одступања српске војске из Пећи, Албанци су опљачкали многе српске домове и похарали радње. Од пећке болнице, где су се скупили да масакрирају рањене војнике, одбиле су их аустроугарске страже. Код Митровице су постављали заседе, убијали војнике и пљачкали избеглице. Свирепи злочини десили су се и у Сувој Реци и многим другим областима.²

Крајем новембра, пошто су Бугари пресекли везу са Солуном, српска Врховна команда је одлучила да се војска повуче у Албанију и тамо реорганизује. Повлачење српске војске кроз Албанију у зиму 1915/16, остало је запамћено као „Албанска голгота“. По уласку српске војске у Албанију Есад-паша Топтани је издао проглас позивајући албански народ да помогне пријатељској војсци. У областима под његовом непосредном контролом албански жандарми знатно су допринели да повлачење изморене и изгладнеле војске, притиснуте болестима, кроз непроходне и снегом завејане планине буде олакшано. Топтанијеви жандарми бринули су о

---

1 Д. Т. Батаковић, *Есад-паша Топтани и...*, стр. 308–310.

2 Богумил Храбак, „Стање на српско-албанској граници и побуна Арбанаса на Косову и Македонији“, у: *Србија 1915*, стр. 80–85; Б. Храбак, *Арбанаски упади...*, стр. 186–195.

преноћиштима, набавци хране и обезбеђивању путева.

У пределима где се Топтанијева власт није простирала српска војска је морала оружјем да крчи пут према Јадрану. Римокатолички фратри су позивали Албанце да се оружјем супротставе српској војсци. Албанци су избегавали да се супротставе већим војним формацијама, већ су радије у високим кланцима сачекивали у заседи заостале војнике и избеглице, пљачкали их и убијали. Најтеже борбе водио је у Мирдитима Комбиновани одред српске војске упавши претходно у клисури реке Фани у заседу. Око 800 Албанаца под вођством извесног католичког фратра пропустили су војнике тек кад су им уступили велике залихе трупне коморе. Тамо где није било оружаних напада, Албанци су одбијали да изнајме преноћиште и продају храну.¹

У општој пометњи што је пратила повлачење српске војске Есад-паша Топтани је са својим жандармима покушавао да успостави ред, али су хаос и страх захватили и његове људе, па су многи отказали послушност. Ипак, већина припадника његових снага штитила је српску војску при повлачењу и, кад је било потребно, заједно са њом се борила против албанских чета придруживаних аустроугарским и бугарским трупама. После многих невоља и дугих маршева према југу, српска војска је савезничким лађама из Албаније пребачена на Крф. Притешњен од бугарских и аустроугарских трупа, Топтани морао је да се приклони Италијанима; у пратњи српског посланика, са 1.000 највернијих присталица бродом је прешао у Италију.²

Територије Косова и Метохија биле су подељене у две аустроугарске окупационе зоне: Метохија је ушла у Генерални гувернман Црна Гора а мањи део Косова са Косовском Митровицом и Вучитрном у Генерални гувернман Србија. Највећи део Косова (Приштина, Призрен, Гњилане, Урошевац, Ораховац) ушао је у састав бугарске Војноинспекцијске области „Македонија“.³ Укључивање Косова и Метохије у аустроугарске окупационе зоне Генералних гувернмана Црна Гора и Србија и бугарску област Македонија показало је да окупациони режими рачунају с територијалним

1 Опширније у: Огист Боп, *За српском војском од Ниша до Крфа*, Женева 1918; Пјарон де Мондезир, *Албанска голгота, успомене и ратне слике*, Београд 1936; *Кроз Албанију 1915–1916*, Београд 1968.

2 Д. Т. Батаковић, *Есад-паша Топтани и...*, стр. 315–324.

3 Озбиљна криза избила је током 1916. године око питања разграничења окупационих зона између Бугарске и Аустро-Угарске на Косову – *Историја српског народа*, VI/2, Београд 1983, стр. 146–148.

жељама Албаније само у складу са сопственим војнополитичким циљевима. Увођење албанске администрације у управни апарат на простору Плава, Гусиња, Пећи, Ђаковице, Приштине, Митровице и Вучитрна није било прихваћено, с образложењем да се о томе не може разговарати „док траје ратно стање“.¹

Ипак, на Косову и Метохији аустроугарске власти настојале су да придобију албанско и муслиманско становништво. Школе и локална администрација вођене су на албанском језику. Окупационе власти одмах су успоставиле везе са албанским првацима. Из Албаније су стигли многи избегли главари, а с новом влашћу су најтешње сарађивали бегови са Косова и бивши турски официри из Санџака. Знатан број албанских добровољаца ушао је у службу аустроугарске окружне команде у Косовској Митровици и служио у малим одредима за потере. Дервиш-бег је почетком 1917. именован за команданта нарочитог добровољачког батаљона (јачине 400 људи), састављеног претежно од Албанаца.²

Бугарска окупација Косова остала је запамћена по прогонима, интернирању цивилног становништва, насилној бугаризацији, прогањању и убијању свештеника. Бивши митрополит рашко-призренски Нићифор интерниран је у Бугарску и убијен. Најтеже су страдали српски свештеници; њих су у обе окупационе зоне прогонили и убијали и Албанци и Бугари. Бугарске власти су по сеоским општинама за председнике, писаре и жандарме постављале Албанце и Турке, како би на тај начин помагали својим сународницима да несметано краду и пљачкају, да судским путем добијају спорове против Срба, а често су заташкавана и бестијална убиства.³

На простору између Јужне Мораве и Копаоника од 1916, под вођством Косте Војиновића из Косовске Митровице, стваран је комитски покрет који је, крајем фебруара 1917. године прерастао у велики народни устанак са средиштем у Топлици. У потерама за српским комитама у митровачком округу учествовали су и Албанци. Оружани покрет отпора помагали су и многи косовски Срби. Покушаји устаничког вођства да преговорима придобију Албанце за савезнике били су узалудни. Албанске чете нападале су устанике, а у октобру 1917. организоване су посебне албанске и турске јединице за борбу против њих.⁴

---

1 Љ. Димић, *Генеза Косовског проблема...*, стр. 52–55.

2 А. Митровић, *Србија у...*, стр. 392–393.

3 *Задужбине Косова*, стр. 745–750.

4 Опширније у: Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*,

После пребацивања на Крф српска војска је, реорганизована и попуњена добровољцима, заједно са савезничким трупима распоређена на Солунском фронту. Прешавши из Италије у Париз, уз помоћ француске дипломатије, у Солун је стигао Есад-паша Топтани и образовао нову албанску владу што је, захваљујући српском и француском посредовању, добила статус избегличког савезничког кабинета. Од око 1.000 његових жандарма, образована је посебна војна јединица (Есад-пашин табор и Албански стрелци), и у саставу француске Источне армије постављена уз бок српском Охридском одреду. Према замисли председника српске владе Николе Пашића, Топтанијеве снаге измешане са српским трупима требало је да дејствују према Косову и северној Албанији.¹

У јесен 1918, после пробијања Солунског фронта, у Србији се развио народни устанак. Кад су аустроугарске трупе напустиле линију Скопље–Приштина устанак је захватио Косово и Метохију. Француске и српске трупе избиле су почетком октобра на Косово, ослободивши Приштину, Призрен, Гњилане и Митровицу. Са француским трупима састале су се у Митровици српске комитске чете под вођством војводе Косте Миловановића Пећанца, одмах крећући ка Пећи. Српске комите опколиле су град и приморале на предају знатно јаче аустроугарске трупе. На Косово су пристигле и дивизије Друге српске армије и успоставиле грађанску и привремену полицијску власт.²

Ослобођење Косова и Метохије започело је 4. октобра 1918. године. Српске трупе имале су наређење да с албанским становништвом поступају посебно коректно, сем уколико пружа отпор. Француско-грчке трупе прве су закорачиле на простор Косова и Метохије. Французи су 9. октобра 1918. ушли у Призрен, а затим у Урошевац, Липљан, Приштину, Косовску Митровицу, Пећ и Ђаковицу, што је стварало наду већини Албанаца да ти простори неће припасти Србији. Отпора француским јединицама готово да и није било. То се подударило с дислокацијом трупа Друге српске армије у циљу проширења војних операција ка Црној Гори и Босни и Херцеговини. Неколико дана касније (од 16. до 22. октобра 1918), кад је престао и последњи отпор, јединице Другог југословенског

Београд 1987 8у даљем тексту: А. Митровић, *Устаничке борбе у...*).

1 Петар Опачић, *Солунска офанзива 1918*, Београд 1980, стр. 358–375.

2 Богумил Храбак, „Учешће становништва Србије у протеривању окупатора октобра 1918“, *Историјски гласник*, 3–4 (1958), стр. 25–50; А. Митровић, *Устаничке борбе...*, стр. 520–522.

пука, састављене од југословенских добровољаца, распоређене су у главним градским средиштима Косова и Метохије. Српска власт, успостављена 22. октобра 1918, није имала времена да својим поступцима испровоцира немире. У основи тих немира било је стање анархије које је већ деценијама владало, као и априорно одбацивање српске власти.¹

Ослободилачку мисију српске војске на Косову и Метохији нису пратиле освете њених припадника за вишевековне злочине Албанаца, главних експонената турске антисрпске политике, нити је до освете дошло после победе. Дешавале су се само одмазде у случајевима када су локални албански прваци изневеравали задату реч (бесу) и када су иза леђа нападали и масакрирали српске војнике. После пробоја Солунског фронта и у тој области се распламсао српски бунт, знатно олакшавајући бржи продор српских и француских армија. У октобру 1918. године Косово и Метохија су били поново слободни.

После доласка српских и француских јединица, држање албанског живља било је резервисано. Кад су главнине трупа наставиле напредовање према Црној Гори, крајем октобра почели су напади Албанаца на усамљене војнике. Повод је била наредба српских војних власти да се по окрузима прикупи државна имовина заостала од бугарске управе. Албанци су почели нападе на српске цивилне и војне власти, а наредба да предају оружје изазвала је велики отпор. Нападана су општинска седишта, села и мање војне посаде, а током новембра у Дреници и око Пећи одметала су се од српске власти читава села. Српске снаге су до средине децембра тешком муком сламале албански отпор и спроводиле акцију разоружања.²

Отпор албанског становништва новој власти отпочео је средином октобра 1918. Истог дана кад су јединице Југословенског пука преузеле власт од француских батаљона (22. 10. 1918), привремени начелник косовског округа јавио је Врховној команди да је „услед немирног духа арнаутског живља“ затражио да у „Призрену буде стално један пук пешадије с артиљеријом. Начелник је упозоравао да могу настати „рђаве последице“ у призренском и ђаковичком крају уколико албански прваци осете да је држава слаба и неодлучна. Већ 25. октобра 1918. стигле су информације да су

---

1 Исто.

2 Bogumil Hrabak, „Reokupacija oblasti srpske i crnogorske države sa arbanaskom većinom stanovništva i stav Arbanasa prema novoj uspostavljenoj vlasti u jesen 1918“, *Gjurmime albanologjike*, Prishtinë/ Priština 1969, стр. 270–279.

се у Приштини, на захтев да предају државну имовину, „Турци и Арнаути томе одупрли, наше општинске власти збацили и оружје им одузели“. О анархији, терору и пљачкама пристизале су и вести и из осталих делова Косова и Метохије и Македоније.¹

Српска влада је настојала да цивилну власт што хитније организује на целом простору Косова и Метохије. Од војнотериторијалних команди захтевано је да се локална управа успоставља и на територијама под контролом савезника, а од савезника је тражено да потпомогну изграђивање и функционисање локалне власти. Чињени су напори да државни чиновници буду упућени у околине где су и раније радили. Водило се рачуна о томе да општинска власт буде сачињена „од угледних мештана“ и захтевано од војних и цивилних власти да што тешње сарађују с „домаћим угледним људима, према којима треба бити пажљив и широких груди“.²

У првим данима после ослобођења у областима насељеним албанским становништвом, региструју се напади на институције власти и државне чиновнике. Почетком новембра избила је побуна албанских села на левој обали Ситнице праћена оружаним нападом на српска села. Побуњеници су намеравали да десна обала реке Ситнице буде означена границом до које се простире српска власт. Појава емисара из Албаније и појачана активност качака наговештавали су велику побуну. Коначан циљ те операције био је да део територије насељен Албанцима буде припојен Албанији. Албанска пропаганда је манипулисала бројком од 50.000 бораца спремних да пруже помоћ својим сународницима у Метохији.³

Акција државних органа ишла је у два правца. Локалној власти је било наложено „да ничим не изазива отпор или незадовољство“ становништва. Истовремено, свакодневни терор и његова уочљива политичка позадина приморали су Врховну команду да одобри употребу пешадије и артиљерије „за насилно разоружање на левој обали Ситнице“ и на простору Дренице. Према проценама војних власти акција разоружања подигла је ауторитет државе, али је указала и на бројне слабости.⁴

У Београду је 1. децембра 1918. било проглашено уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у заједничку краљевину под династијом Карађорђевића.

1 Љ. Димић, *Генеза Косовског проблема...*, 56–57.

2 *Исто.*

3 *Исто.*

4 *Исто.*

Први светски рат је предахитрио обликовање јасне политике према Албанцима у границама Србије, премда су свима који нису учествовали у побунама против српских власти била гарантована грађанска права. Два балканска и један светски рат продубили су између Срба и Албанаца старе и створили нове мржње које су уз подршку зараћених сила, пре свих Аустро-Угарске и Турске, а у Албанији и савезничке Италије, имале непосредне политичке циљеве. Србија је насупрот томе упорно настојала да сарадњом са Есад-пашом и низом племенских главара у средњој Албанији створи противтежу антисрпском покрету помаганом из Беча и Цариграда. Уговори склопљени са Есад-пашом Топтанијем 1914. и 1915. године били су, на првом месту, нацрт могућих облика повезивања (реална унија уз мање територијалне уступке), а потом и осигурање за случај да се по окончању рата о судбини Албаније поново решава без учешћа Србије.

Судбина Есад-паше Топтанија, познатог и по томе што је своје политичке планове о будућности Албаније заснивао на подршци и сарадњи са Србијом, показала је превласт снажног антисрпског расположења међу Албанцима, чему је у прилог ишло и настојање српске војске да заузме и у састав нове државе укључи Скадар са околним српским селима. Због ширине утицаја Италије, под чијим је окриљем образована привремена албанска влада, покушаји Топтанија да поново преузме власт у Албанији, где је још увек имао бројне присталице, нису могли дати резултата. Насупрот изасланицима подржаваним у име Албаније од Италије, Топтани је априла 1919. на Мировној конференцији у Паризу, уз помоћ Србије, довео другу незваничну делегацију и, позивајући се на легитимност своје владе и објаву рата централним силама, захтевао да му се допусти повратак у земљу. Његову борбу окончали су хици атентатора Авнија Рустемија, 13. јуна 1920. у Паризу.

Почетак рада Конференције мира у Паризу пробудио је наде носилаца великоалбанске идеје да ће територије Косова, Метохије, источне Македоније и западне Црне Горе бити припојене Албанији. Недостајао је само инцидент чији би пропагандни одјек скренуо пажњу представника великих сила на „албанско питање“ и одредио политичку судбину целокупног простора одређеног такозваним границама „велике Албаније“. Он је пронађен у побуни што је од фебруара 1919. захватила Плав, Метохију, Дреницу. Истовремено, учестали су и сукоби југословенских и италијанских снага на

границе између Краљевине СХС и Албаније.¹

Мировна конференција у Паризу представља место на коме је југословенска држава отпочела међународни политички живот, истакла националне аспирације и граничне линије и добила географско-политички идентитет. Покушаји Николе Пашића и других чланова југословенске делегације да утичу на одређивање граничне линије према Албанији нису дали резултате. Одлуку о границама између југословенске државе и Албаније донета је на Конференцији амбасадора 9. новембра 1921. године. Албанска независност потврђена је у границама из 1913, с извесним корекцијама у корист Краљевине СХС код Призрена и Дебра, и у корист Албаније код Охридског језера. У областима североисточно од Скадра остављена је могућност корекције границе у циљу заштите виталних економских интереса Скадра и Подгорице. Италији је признат „специјални интерес“ за одржавање албанске независности.² Међународна комисија за разграничење, чији су чланови били комесари великих сила, отпочела је рад почетком јануара 1922. године. Завршни протоколи о разграничењу потписани су тек 26. јула 1926. у Фиренци, а дефинитивно потврђени 30. јула 1926. у Паризу. Према подацима пописа становништва од 31. јануара 1921, на територији Косова и Метохије живело је укупно 439.010 становника, од којих је било 288.910 Албанаца (65,8%) и 114.090 Срба (26%).³

Албанија је била непријатељски расположен сусед уз сталан захтев за запоседањем територија некадашњих Косовског, Битољског и Скадарског вилајета. Антијугословенски расположено албанско становништво Косова и Метохије било је носилац сепаратизма. Општој политичкој и безбедносној несигурности доприносила је активност Косовског комитета (формиран 7. новембра 1918), организације што је имала за циљ да продужи традиције Призренске и Пећке лиге. Косовски комитет је усмеравао бандитске групе, организовао побуне и убиства. Сарадња Хасана Приштине са усташким челником Антом Павелићем и Иваном Ванчом Михајловим била је део планова о дестабилизацији југословенске државе. Томе су служили и споразуми Италије и Албаније (Први и Други тирански пакт), као и италијанска подршка крунисању Ахмеда Зогуа за „краља свих Албанаца“.⁴

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

II ПОГЛАВЉЕ

КОСОВО И МЕТОХИЈА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

2. 1. Косово и Метохија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији – држава и друштво

Стварањем Краљевине Срба Хрвата и Словенаца (СХС), Срби су сматрали да је решено српско питање окупљањем свих Срба, сем мањег броја њих у Румунији и Мађарској, у јединственој југословенској држави.¹ Организација власти те државе почивала је на етничком унитаризму.²

Србија је била биолошки изнурена, а постојало је и српско неразумевање новог простора са различитим народима, верама, дијалектима, обичајима, традицијама, правним узусима, стандардима образовања. Српски народ није успео да искористи победе из Балканских ратова и Првог светског рата. Према мишљењу Лава Давидовича Бронштајна Троцког из времена Балканских ратова, Србија је 1912. „себи око главе привезала млински камен“, укључивањем у свој састав, с дотадашњом хомогеном националном структуром државе, милион Македонаца и Албанаца.³

Краљевина СХС од непуних 12 милиона становника, имала је у свом саставу два милиона мањинског становништва, али и вернике три религије, од којих се Римокатоличка црква налазила под централизованом ингеренцијом Ватикана. Краљевина СХС је била држава неравномерног економског развитка. Начета аграрном кризом од 1926. године и притиснута дуговима сељаштва, запала је 1930–1931. у велику економску кризу.⁴

Експериментом краља Александра 1929. са „интегралним југословенством“ доведена до апсурда идеја недељивог народног јединства (једна држава, један народ), што је за последицу имало слабљење југословенске државне идеје и обнову националних програма. Увођење такозване шестојануарске диктатуре 1929. озна-

---

1 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 19; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, Београд 1989, стр. 829–832.

2 Назив државе био је израз схватања схватања о троименом народу. Формула о етничком унитаризму била је 1914–1918. и у међународној функцији уједињења, када је разарана вишенационална структура полуфеудалне Аустро-Угарске – Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 19.

3 Опширније у: Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије I–III*, Београд, 1996, 1997 (у даљем тексту: Љ. Димић, *Културна политика...*).

4 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 23.

чило је слом грађанске демократије у Југославији, а напуштање парламентаризма оснажило је сепаратистичке снаге. Октроисани устав донет 1931. омогућио је даље настављање диктатуре.¹

Према Сенжерменском уговору од 10. септембра 1919. године Краљевина СХС преузела је обавезу „да свима становницима да пуну и потпуну заштиту живота и слободе без обзира на порекло, народност, језик, расу или веру“ (члан 2, став 1). Такође је било утврђено да се „никакво ограничење неће прописати против слободе употребе ма којег језика“ југословенских држављана, „било у приватном или трговачким односима, било у погледу вере, штампе или за издања сваке врсте, било на јавним зборовима“ (чл. 7, став 3). Посебном одредбом зајемчена је општа заштита права и интереса свих југословенских националних мањина; „Српско-хрватско-словеначки припадници (тј. југословенски држављани) који образују етничке, верске или језичке мањине, уживаће исто поступање и исте гаранције правно и фактички као и остали српско-хрватско-словеначки припадници. Они ће, наиме, имати иста права као и други да о своме трошку подижу, управљају и надзиравају добротворне, верске и социјалне установе, школе и друге васпитне заводе, с правом да се ту слободно служе својим језиком и слободно исповедају своју веру“ (чл. 8). Нема никакве сумње да се та заштита протезала и на југословенске Албанце. Влада Краљевине СХС је цивилизацијски однос према националним мањинама изразила и потписивањем конвенције о заштити етничких мањина у Паризу 5. децембра 1920, и кодификовањем тог става у Уставу из 1921. године.²

Косово и Метохија постали су део централистички организоване државе. Њено интегрално југословенство, стављајући у други план регионалне, верске, историјске и националне одреднице њених словенских поданика, ни на какав начин није доводило у питање самобитност Албанаца. Српски борци за ослобођење од турског ропства и аустроугарске, немачке и бугарске окупације нису своју победничку позицију уграђивали у неку посебну српску политику, нити у било какав облик организовања државе који би водио асимилацији мањине. Нису подстицали систематско исељавање у Турску, иако су многи косовски Турци и Албанци томе тежили и због верских или имовинских разлога и због страха од освете за злочине почињене над Србима. Област је у читавом међу-

---

1 Опширније у: Б. Петрановић, *Србија у...*

2 Исто.

ратном периоду напустило укупно 45.000 људи, махом оних који су то лично желели,¹ премда је Турска била спремна да прими око 200.000 исељеника.² Идеји о „троједином народу“, о југословенству, победници и ујединитељи су подређивали своје српство, чак и на начин који је угрожавао сопствено духовно јединство.

Формирање југословенске државе поништавало је албанску идеју о формирању државе у којој ће живети сви Албанци. Никола Пашић је искључивао сваку могућност да Албанци створе своју националну државу. „Првенство у сабирању“ Пашић је давао Србима, јер је у српско-хрватској држави окосница била Србија, претходно уједињена са Македонијом и Старом Србијом. Пашић је спољну политику Србије схватао као решавање српског националног питања, сматрајући да се његово решење јавља као претходница југословенског уједињења.³

Након завршетка Првог светског рата, током октобра 1918. јединице српске војске обављале су и поједине функције цивилне власти на Косову и Метохији, али није било једноставно поново успоставити власт и вратити у мирнодопски живот албанско становништво. Прво је требало образовати војне и полицијске органе, осигурати саобраћајнице и разоружати непоуздано албанско становништво. Држава је те послове покушала да реши дејствовањем војске и жандармерије и компликованом законском процедуром за издавање оружаних листова. Резултати на терену нису одговарали броју ангажованих кадрова.⁴

Законом од 26. априла 1922. установљена је подела на области као административне целине (33 области). Јужна Србија је била покрајина у Србији састављена од 16 округа и 59 срезова Македоније, Косова, Метохије, Санцака и делова Црне Горе. Територија Косова и Метохије била је подељена у неколико области – у оквиру Врањске области налазио се из Косовског (Приштинског) округа Гњилански срез, у оквиру Косовске области Косовски округ (Грачанички, Лапски, Неродимски, Шар-планински, Горски и Подгорски срез), део Топличког (Прокупље и Куршумлија), Призренски

1 Атанасије Јевгић, *Од Косова до Јадовна*, Београд 1987, стр. 85 (у даљем тексту: А. Јевгић, *Од Косова до...*).

2 Ђоко Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије доба*, Минхен 1974, стр. 294 (у даљем тексту: Ђ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи...*).

3 Опширније у: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, Beograd 1988.

4 Dmtar S. Tasić, *Rat posle rata: vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji 1918–1920*, Beograd 2008, стр. 29–53, 477.

округ, из Врањског округа Јабланички срез, у оквиру Рашке области био је Звечански округ (Митровички, Дренички и Вучитрнски срез), и у Зетској области налазио се Метохијски округ (Источни, Ђаковички и Пећки срез).¹

После Немаца и Мађара, трећа „велика“ национална мањина у Краљевини Југославији била је албанска. На попису 1931. број Албанаца се повећао у односу на попис 1921. за 68.602, упркос исељавању. Тиме су по бројности избили на прво место. Сами Албанци су своју бројност у периоду 1918–1941. процењивали на 720.000 до више од милион. Према матерњем језику на попису 1931. арнаутским језиком у Краљевини Југославији говорило је 505.259 људи, од којих на Косову и Метохији 331.549 (ако посматрамо Косово и Метохију у границама области успостављене 1945. године у Демократској Федеративној Југославији).²

За време Балканских ратова и после њих, као и за време Првог светског рата и после њега, дошло је до исељавања једног броја муслимана чију земљу су потом узимали чифчије, аутоколонисти, представници власти и други. Србија током ратова није вршила никакав притисак на муслиманско становништво (међу њима и на Албанце) да се исељава. Највећи број исељеника муслимана то је чинио мимо војних операција, тј. по њиховом окончању. Разлози њихове емиграције у Албанију и Турску су били пре свега субјективни – нису желели да живе у хришћанској држави.³

Стање у аграрним односима у јужним деловима новостворене државе 1918. било је хаотично. Власници малих поседа били су у истом положају независно од тога да ли су Срби или Албанци. До 1914. није било прецизних података о величини поседа, али је познато да је било доста ситних поседа у брдима и читлука у равници. Приликом аграрне реформе муслиманске чифчије су третирани као и хришћани и могли су добити бесплатно до пет хектара земље. Због недостатка званичних државних статистичких података, немогуће је исказати колики је био слој слободног ситног сељаштва и каква му је била национална структура. Албанска села била су богатија од хришћанских, имали су више живине и стоке,

1 *Administrativno– teritorijalne promene u NR Srbiji od 1834–1954. godine*, Београд 1955, стр. 45–48; *Уредба о подели земље на области*, Службене новине Краљевине СХС, бр. 92, 28. април 1922, стр. 1–2.

2 Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Београд 2005, стр. 79–80 (у даљем тексту: З. Јањетовић, *Деца цара...*).

3 Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013, стр. 522.

делом и због тога јер су је хришћанима отимали албански бандити – качаци. Власници већих имања били су бегови, већином Турци и Албанци. Аге и бегови су чинили 10% муслиманског живља.¹

Привреда и индустрија у јужним крајевима била је слабо развијена. Разлози су били несређене политичко-безбедносне прилике, бандитизам, сиромаштво у капиталу, неукост радне снаге, недостатак сировина, путева, пруга, општа неразвијеност. Од 128 предузећа процењује се да је веома мали број њих био у власништву припадника албанске и турске мањине. Занатство је било слабо развијено и њиме се бавила скоро половина градског становништва у доба турске власти. Није позната национална структура, тј. којим су се занатима више бавили припадници одређених националности.²

После Првог светског рата због конкуренције индустрије и промене моде пад су доживели занати везани за традиционални начин одевања, а због обимне грађевинске делатности полет су бележили занати у вези с том облашћу. Банкарство се развија тек после 1918. године. У стварању основа банкарског система предњачили су стручњаци из Народне радикалне странке. Муслимани су због религиозног сепаратизма 1921. основали своју Трговачку банку Ибар у Косовској Митровици.³ На социјалну структуру националних мањина у Југославији утицало је у великој мери исељавање. Упркос бројном исељавању Албанци нису изгубили на својој националној хомогености због чврстих братственичких веза, услед којих су многе албанске вође биле везане за завичај. Изузеци су били само они који су се политички изразито искомпромитовали.⁴

У политичком и парламентарном животу највећи значај имала је партија Џемијет, сачињена од Албанаца и Турака. Та партија је у сарадњи са водећом српском партијом – Народном радикалном странком имала успоне и падове. Почетни период карактеришу добри односи. Посланици Џемијета су помогли доношење Устава 1921, а заузврат им је обећана праведна накнада за одузету земљу, зависно од њене економске вредности и локалних прилика, исплата земљишне ренте, беглучки поседи до 300 хектара и чак повратак земље узурпиране од чифчија 1912. године. На основу споразума 28. јуна 1921. године 11 од 12 Џемијетових посланика гласало је за Устав. Џемијет је био спреман да без много расправе

1 З. Јањетовић, *Деца царева...*, стр. 165–167.

2 *Исто*, стр. 167–168.

3 *Исто*.

4 *Исто*, стр. 168–169.

у парламенту подржава радикалске и полурадикалске владе, а за узврат је добијао уступке на пољу аграрних односа, али и у виду амнестија за качаке. Џемијет је испрва упркос договореној сарадњи временом почео да се удаљава од Народне радикалне странке. Ослабила је струја Турака који су се залагали за сарадњу са радикалима, а ојачала албанска предвођена Ферхат-бег Драгом, братом оснивача Џемијета Неџиба, личности сумњиве прошлости и прикривеног иредентисте. Албанци су све више преузимали вођство. До августа 1924. посланици Џемијета су и даље били део радикалског посланичког клуба. Гласали су заједно са радикалима, али се нису оглашавали у скупштинским дебатама. Њихови захтеви су се тицали аграрне реформе (одштете), учешћа муслимана у локалној власти, школства на матерњем језику и оних у вези са шеријатским судовима.¹

Такође се тада јављају и посебни албански, национални захтеви. У току 1923. вођени су преговори са Народном радикалном странком. До преласка у опозицију дошло је постепено, средином фебруара 1924. године. Почели су да се отворено успостављају контакти са Стјепаном Радићем, а партијска скупштина је у децембру одобрила наставак политичке сарадње са опозиционим блоком. Донета је одлука и у вези са изборима заказаним за фебруар 1925. године. Одобрена је сарадња са другим странкама у зависности од локалних прилика. Дошло је до повезивања са Демократском странком и независним радикалима, на шта је Министарство унутрашњих дела забранило страначко гласило *Хак*.²

У јужним деловима Југославија, италијанска окупација Албаније 1939, изазвала је од августа те године ширење италијанско-албанске иредентистичке пропаганде што је утицало на политичко расположење Албанаца. Ту пропаганду су ширили албански прваци и италијански агенти. Репресивно поступање државних власти с тим у вези није могло да промени мишљење већине Албанаца који су, у промењеној спољнополитичкој ситуацији, све више спас очекивали од Италије и удаљавали се од политичког ангажовања у оквиру Југославије.³

Културно најзаосталија мањина у Југославији, па и у читавој југоисточној Европи, била је албанска. Процент неписмено-

1 Опширније у: Богумил Храбак, *Џемијет: организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Саџака: 1919–1928*, Београд, 2003.

2 З. Јањетовић, *Деца царева...*, стр. 175–176, 184–185.

3 *Исто*, стр. 210–211.

сти код Албанаца пред Други светски рат у Албанији се процењивао на 80%, а на територији Југославији ишло се и до 98% (што је вероватно била претерана процена, али није била далеко од стварног стања). Албански језик је био неразвијен, без апстрактних и стручних термина, без општеприхваћеног алфабета и заједничког књижевног стандарда. Све су то биле последице дуге турске владавине. После младотурске револуције дошло је до краткотрајног успона албанског школства, али је тај период трајало кратко (од 1908. до 1910). После Првог балканског рата српске власти су на Косову и Метохији и у западној Македонији затекле највећим делом само турске школе. Било је доста мектеби и медреса, примитивних основних и средњих верских школа, са врло неуким свештенством и нерегулисаним наставним процесом. Мектеба је било по свим селима, а медреса обично уз џамије по већим насељима.¹

Поред тих лаичких турских и исламских верских школа, Аустро-Угарска је за албанске католике изградила неколико римокатоличких верских школа у Пећи, Ђаковици, Стубли, Зјуми, Злокућанима, Будисавцу, Скопљу и Урошевцу. Српске власти су затвориле турске државне школе и уместо њих отвориле државне школе са наставом на српском језику. За албанску и турску децу отворени су и припремни разреди за учење српског језика. Само је верска настава одржавана на турском и арапском језику, а наставио је да ради и одређени број верских школа. Наставиле су активности и католичке школе. Циљ школске политике био је пре свега да међу словенским становништвом, муслиманским и хришћанским, развије осећај припадности једној нацији и држави (Југославији). Поред тога, када је реч о Турцима и Албанцима, главни циљ је био да они науче српски језик и историју.

Из верских и националних разлога код муслимана је дошло до отпора похађању српских школа. Постоје непоуздани подаци да су Аустро-Угари наводно отворили 300 албанских школа, што нема подлогу у историјским изворима. По петицији три албанска свештеника Друштву народа из 1930, српске власти су 1919. затвориле 32 албанске школе које је похађало 4.074 ђака. Просветна политика према албанском и турском становништву ишла је од асимилације до свесног и намерног непросвећивања.

Двадесетих година покушавало се од Албанаца и Турака створити југословенске патриоте, а тридесетих година школа је била део политике и још једно средство притиска које је требало да

¹ Опширније у: Љ. Димић, *Културна политика...*

их подстакне на исељавање. Муслимани су нерадо ишли у државне школе. Албанци и Турци су уз то нерадо слали женску децу у школе. Језичка баријера (непознавање српског језика), представљала је велику препреку у суживоту. Такође, албанско сељаштво било је конзервативно и културно заостало. У „Јужној Србији“ 1931. муслимани су чинили 11,2% становништва, а њихова деца само 5,1% укупног броја ученика.¹

Муслиманска деца су похађала верске школе (сибијан мектебе), неку врсту верских курсева. До процвата тих школа дошло је у периоду диктатуре (1931–1934). Држава је толеранцијом мектеба желела да надокнади недостатке муслиманског школства, односно да албанско становништво стекне најосновније образовање на матерњем језику које им је држава ускраћивала.²

Албанска национална мањина је често слала жалбе и петиције Савету Друштва народа жалећи се на кршење права (ускраћивање језичких и верских слобода, права на школовање на матерњем језику, грађанских права, недостатак личне безбедности, одузимање земље, разрезавање великог пореза, онемогућавање слободе окупљања, терор) од представника државних власти (1921–1931).³

2. 2. Колонизација Косова и Метохије и албанско национално питање

Колонизација Косова и Метохије у Краљевини Југославији подразумевала је насељавање тог подручја пре свега Србима и Црногорцима из пасивних крајева земље, у периоду 1919–1941. година. Циљ колонизације био је успостављање етничке равнотеже у осетљивим пограничним регионима. Етничка равнотежа нарушена је претходно вишедеценијским мењањем етничке структуре на штету хришћанског становништва. Само од 1876. до 1912. са територије Старе Србије је насилно расељено 150.000 Срба и на пределе где су они до тада живели насељени су албански колонисти. Колонизација је постала планска и одвијала се у два наврата: 1922–1929. по Уредби о насељавању Јужних крајева донесеној 20. новембра 1920. године и 1933–1938. по Закону о насељавању Јужних крајева од 11. јуна 1931. године. Насељавање је обухватило првенствено српско становништво са подручја пасивних региона

---

1 З. Јањетовић, *Деца царева...*, стр. 214–219, 246–249.

2 Исто, стр. 214–219, 246–249; Опширније у: Љ. Димић, *Културна политика...*

3 З. Јањетовић, *Деца царева...*, стр. 398–401.

као што су Црна Гора, Босна и Херцеговина, Далмација, Рашка област, Војводина и Војна Крајина у Хрватској. Током колонизације узимање земљишта од приватних власника било је забрањено.¹

У почетку су колонисти добијали необрадиво земљиште и земљу попут пашњака, пропланка, неплодна и напуштена земљишта, шуме и у мањој мери земљиште бегунаца-одметника. Само 5% од укупног земљишта било је обрадиво. За досељенике је у 330 насеља и села изграђено 12.689 кућа, 46 школа и 32 цркве. Колонизација је започела непосредно након припајања Косова и Метохије Краљевини Србији и делова Метохије Краљевини Црној Гори у Првом балканском рату, и настављена је током периода постојања Краљевине СХС/Југославије, од 1918. до 1941. године. Више од 90% укупног броја колониста су чинили Срби са разних крајева Југославије (укључујући и Црногорце). У етничкој структури преовладавали су Срби – 49.000, затим Хрвати – 4.500 и Словенци са око 450. Поред њих било је и Влаха, Русина, Руса, Немаца.²

На Косову и Метохији се од 1919. до 1940. у својству колониста земљорадника, по основу мера аграрне реформе, населило 12.672 породица, од којих 6.513 из Црне Горе (више од 50%), 3.671 из Србије, 1.943 из Босне и Херцеговине и 545 породица тзв. ауто-колониста (повратника), тј. староседелаца. Према статистици из 1939. године евидентирано је 59.294 особа. На основу свих процена сматра се да је на Косово и Метохију у назначеном међуратном периоду било насељено не више од 65.000 особа (официри, жандарми, чиновници и други у државној служби повећавају број од 59.294); Колонизација Косова се углавном сматра неуспелим пројектом, јер није задовољила ни државу ни насељенике, ни староседеоце. Резултати колонизације су поништени Другим светским ратом, када је већина колониста протерана у друге делове Србије и Црну Гору.³

Затвореност албанског становништва у систему племенског

1 Опширније у: Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS)*, Beograd 2002 (у даљем тексту: В. Јовановић, Југословенска држава и...); З. Јањетовић, *Деца царева..*; Александар Павловић, „Просторни распоред Срба и Црногораца колонизованих на Косово и Метохију у периоду између 1918. и 1941. године“, *Баштина*, 2008, Приштина–Лепосавић, бр. 24, стр. 231–245 (у даљем тексту: А. Павловић, *Просторни распоред...*).

2 Опширније у: В. Јовановић, *Југословенска држава и...*

3 Опширније у: В. Јовановић, *Југословенска држава и...*; З. Јањетовић, *Деца царева..*; А. Павловић, *Просторни распоред...*

уређења – фисова, утицала је да међу Албанцима не буде пријемчива пропаганда ако не потиче из редова барјактара и других земљопоседника. Чак ни комунисти, са својом идеологијом пролетерског интернационализма и критиком тзв. великосрпског хегемонизма, нису успевали да дубље продру међу албанско становништво, придобијајући тек малобројне Албанце за своје присталице и чланове, што ће остати карактеристично и за време Другог светског рата.¹

У Југославији је доминирало неповерење према албанском становништву, што се огледало, примера ради, приликом служења војног рока или запошљавања, као и приликом истицања захтева за албанским језиком у школама и судовима. Главно упориште државних власти на Косову и Метохији чинили су Срби староседеоци и српско-црногорски колонисти насељавани у те крајеве после балканских и Првог светског рата.²

Посебну претњу интегритету нове југословенске државе представљао је албански побуњенички качачки покрет. Он је био најпогубнији у периоду од 1919. до 1924, да би се потом преобратио у малобројније одметништво.³ Акције припадника тог покрета биле су усмерене против нове власти на Косову и Метохији и српског становништва. Министарство унутрашњих послова је 1921. објавило је општу амнестију одметника, под условом да се до одређеног рока предају властима. Амнестија је само делимично успела, тако да у појединим селима тетовског, призренског и косовског округа није више било одметника. Прави качаци се, међутим, нису лако предавали. Зато су повремено државни органи прибегавали репресалијама, укључујући и конфискацију имања побуњеника, интернирање њихових породица, а понекад и спаљивање њихових кућа и освајање села, уколико је из њих пружан оружани отпор, удруженим дејством војске и жандармерије. Иако је тај побуњенички покрет временом јењавао, представљао је озбиљну запреку интеграцији арбанашке мањине у југословенско друштво.⁴

Законом о уређењу аграрних односа, на Косову и Метохији су укинута најконзервативнији феудални обичаји. У периоду од 1918. до 1941. земљу је први пут добило 45.000 породица. Да ти поседи нису били отети од Албанаца, како је то пропаганда Тиране

---

1 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 19–96.

2 *Исто*, стр. 60.

3 Опширније у: Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и...*

4 Milovan Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)*, Priština 1981, стр. 107–108, 135, 145–146.

често истицала и још увек то чини, говоре следећи подаци: у аграрном комплексу од 192.212,94 хектара на поседе у власништву турске државе отпадало је 100.345,94 хектара, општинској земљи је припадало 75.502,24 хектара, црквама и манастирима 246,14 хектара итд. Свега трајно напуштеног качачког и приватног земљишта било је 8.783,10 хектара. Само 4.530,43 хектара представљало је приватно власништво.¹ Приватници, којима је одузета земља, били су богати турски поседници, углавном читлук-сахибије. И они и остали приватни власници били су обештећени. Део земље досељеници су сами купили од бивших власника.

Од сиромашних староседелаца Албанаца и Срба земља није одузимања. Посед је доказиван тапијом, признаницама и сведоцима. При подели земље није испољаван верски или национални протекционизам. Земљу је добило 32.314 српских досељеника из пасивних крајева Црне Горе, Херцеговине, Босне и Хрватске. Добили су је и друге категорије становништва: месни аграрни интересенти (6.072 домаћинства), чифчије (11.368 домаћинстава) и категорија чифчијама сличних односа (2.271 домаћинство).²

Досељеници из других крајева (60.000) добили су 35,3% земље, највише утрина или шумског земљишта, уз обавезу да их сами крче. У савременој антисрпској пропаганди те чињенице се тенденциозно тумаче у настојању да се покаже наводно привилегован третман досељеника. Истина је да су они од 309.000 хектара обрадиве земље, коју је 1910. године поседовао бивши косовски вилајет, добили само 5% обрадивих и 95% необрадивих површина.³ Стање успостављено аграрном реформом било је незнатно промењено после италијанског уласка у Албанију 1935. године, ојачавањем граничног појаса у срединама са српским и арбанашким православним живљем. Да би се сместили са границе исељени Албанци, умањени су неки српски поседи у унутрашњости области, по принципу 0,40 хектара по члану породице.⁴

2. 3. Великоалбански национални и политички покрет и односи са југословенском државом

Највише је под пропагандни удар долазила културно-про-

¹ Исто.

² Ђ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи...*, стр. 18.

³ Д. Богдановић, *Књига о...*, стр. 188–189.

⁴ Опширније у: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, Београд 1988.

светна политика на Косову и Метохији. Влада Краљевине СХС (Југославије) гарантовала је Албанцима старе форме верског организовања, укључујући и исламске школе на матерњем језику. Широко развијено основно школско образовање било је организовано на српско-хрватском језику. Цивилизацијска суштина те југословенске просветне политике огледа се у податку да је школовањем на српско-хрватском језику 1940. било обухваћено 12.000 албанске деце. Тај број би био и много већи да се њихови родитељи нису одупирали Закону о обавезном основном школовању (нарочито женске деце). Албанцима су биле доступне занатске, средње и више школе у земљи, каквих је било и у свим већим градовима Косова и Метохије, док су факултети, тамо где су постојали, били отворени за све грађане Југославије.¹

Националне мањине су уживале иста права као и словенски народи и у погледу партијско – политичког организовања. Закони су им омогућавали и подједнако учешће у органима власти и другим представничким телима. Чињеница је и да су нарочито у мањим косовскометохијским локалним органима власти Албанци представљали већину. На пример, у Косовској Митровици, са 62% српског становништва, они су имали 43 кмета, док су сви остали имали 29. О толерантности режима јасно говори и податак да су у поменутом тела бирани и они албански прваци који су до ослобођења области били на челу сурових антисрпских погрома, какви су рецимо Џафер Дева и Ферат-бег Драга.

Слично је било и у погледу партијско-политичког организовања. Џемијет партија основана августа 1919, све време свог кратког постојања изражавала је искључиво албанске интересе. На удару југословенских државних органа је била само онда када је интересе суседне Албаније стављала испред југословенских па је, због шпијунске делатности у корист те земље, распуштена 1925. године. Без основа су тврдње да је та партија била основана као оруђе „великосрпске хегемонистичке клике“.² После 1925. године Џемијет партија је званично престала да буде активна, али не и илегално.

Тридесетих година партијско-политички живот албанске мањине више него до тада изражава се на линији великоалбанске

---

1 Опширније у: Љ. Димић, *Културна политика...*

2 Живко Аврамовски, „Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде у време минхенске кризе и окупације Албаније“, *Историјски гласник*, 2–3 (1964), стр. 123.

политике. После италијанског уласка у Албанију такву улогу имао је Косовски комитет. Почетком двадесетих година био је упориште качачког покрета Бајрама Цурија. Још више је био антијугословенски ангажован у доба превирања и међуплеменских сукоба у Албанији (1924–1925), сукоба што је проузроковао атентат на краља Зогуа. Емигрантски косовски комитет био је, после преоријентације албанског краља (на власт се вратио 1925) са Беча на Рим, на буџету Италије, постајући главни организатор свих антијугословенских активности избеглица са Косова и Метохије. Заједно са Албанским комитетом издао је 1927. декларацију о наводном угњетавању Албанаца на Косову и Метохији и тиме се директно укључивао у Мусолинијеву антијугословенску политику која је, подстицањем писања бројних арбанашких петиција Друштву народа, обнављала и интензивирала активност качачког покрета. Тај покрет држава Југославија је углавном угушила 1922. године.

Главни покровитељ антијугословенских акција тридесетих година била је Италија добивши претходно, на основу другог (1927) Тиранског пакта, контролу над Албанијом. На челу проиталијанског дела албанске емиграције налазио се римски плаћеник Хасан-бег Приштина. После југословенско-италијанског уговора од 25. марта 1937, а нарочито после разговора југословенског премијера Милана Стојадиновића и италијанског министра иностраних послова грофа Галеаца Ћана, када је дошло до кратког прекида поменуте оријентације, Рим је понудио и исправку тј. корекцију југословенске границе према Скадру.¹ Мусолинијево непријатељство биће обновљено већ у априлу 1939, након изненадног пада Стојадиновића (5. фебруара 1939), када долази и до уласка италијанске војске у Албанију. Тада су Косово и Метохија постали подручје изразито агресивне политике вођене од италијанске владе у лето 1939. преко обавештајног пуковника Анђела Антике.

Отвореној агесији на Југославију претходило је стварање новог Косовског комитета на челу са Ћерим-бегом Махмудбеговићем, а у Скадру и Албанске фашистичке странке предвођене Кољ Бибом. У Риму је у јуну 1939. створен Биро за организовање албанског „иредентистичког“ покрета са задатком да убацује качачке банде преко границе у Југославију. Те операције су праћене жестоком антијугословенском пропагандом, као и католичког клера, да би Албанци требало да се врате вери својих предака и тиме доведу

¹ Исто, стр. 11; Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires 1963, стр. 570.

у ситуацију „благостања“ што им нуди Италија. Уочи рата Косово и Метохија представља поприште активности бројних обавештајних служби, док је у Албанији припремана агресија на Југославију. Већ у јануару 1940. секретар Албанске фашистичке странке Кољ Биба наговештава да ће ускоро бити анектирани крајеви Југославије и Грчке.¹

Подручје Косова и Метохије, и поред најнижег економског и демократског старта, у периоду између два светска рата доживљава извештан друштвено-економски успон. Ипак може се рећи да су простори Косова и Метохије остали пасивни и маргинализовани и поред извесних позитивних помака (постепено нестајање анархије и успостављање државне власти, смањивање броја случајева крвне освете, обрађивање шумског и утринског земљишта, отварање рудника Трепча, увођење савременог наводњавања, изградња путева и железничких пруга, посебно друмске саобраћајнице Пећ–Чакор и железничке пруге Приштина–Пећ).²

Зачетак великоалбанске идеје и касније њено ширење, као и близина албанске границе, утицали су на несигурност безбедности нарочито српског становништва. Уласком у три бановине (Вардарска, Зетска, Моравска), Косово и Метохија бива подељено, чиме је држава желела да умири нестабилан крај поделом одговорности на три администрације и уз инсистирање на државном и националном унитаризму, али и да реши привредну кризу и културну и индустријску заосталост. Финансијска ситуација у бановинама није била на завидном нивоу. Штедња је примењивана у целој држави, па и у Јужној Србији. Смањивање државне администрације није помогло побољшању таквог стања. Становништво није било у могућности да измирује пореске обавезе. Цене пољопривредних производа биле су ниске, сељаштво задужено, а грађани су имали ниску куповну моћ.³

Администрација на Косову и Метохији није била квалитетна. Владала је велика несталност службеника, корупција и злоупотреба овлашћења. Службеници нису имали адекватне школске и стручне квалификације. Чиновници су невољно одлазили на службу у Јужну Србију. У државној служби био је ангажован

---

¹ Vuk Vinaver, „Fašizam i jugoslovensko-albanski odnosi na početku drugog svetskog rata“, *Istorijski zapisi*, XXIII, 1–2, Titograd 1970. стр. 104.

² *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Београд–Призрен 1987, стр. 589.

³ Опширније у: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, Београд 1988.

велики број дошљака, јер се тамошње становништво више бавило занатством, ситном трговином и печалбарењем. У Јужној Србији су окружни и срески судови били успостављени тек 1934. године. Судска администрација одликовала се несталношћу и недовољним квалификацијама, па се број нерешених предмета нагомилавао. Највећи број кривичних дела односио се на крађе, убиства и тешке телесне повреде.¹

Подручје Косова и Метохије потпадало је у састав Треће армијске области, а Косовска дивизијска област имала је седиште у Приштини са војним окрузима у Косовској Митровици, Приштини и Призрену. Војска је представљала фактор безбедности, али је имала улогу и у модернизацији простора, васпитавању, описмењавању и културном уздицању њених припадника. С обзиром на околности, официри распоређени на службу у Јужној Србији имали су право на бенефицирани радни стаж. Међу њима је био мали број припадника националних мањина, док су регрути Албанци на том подручју били заступљени у најмањем проценту. За одбрану нестабилне границе важну улогу имала је Гранична трупа, обновљена 1931. године. Граничари су били у неповољном положају, због лоших услова живота, ниских плата и мањка кадрова.²

Полицијска и жандармеријска служба биле су веома значајне за одржавање реда и мира на простору Косова и Метохије, али је и у тим секторима био изражен проблем недостатка чиновника и других кадрова. Бележени су и случајеви прекорачења овлашћења припадника тих служби, али су због околности у којима су радили имали подршку власти. Жандарми су често тражили премештаје пошто су неретко били изложени нападима наоружаних качака а представљали су често једину државну власт у забаченијим крајевима.³

Према попису из 1931. на простору Косова и Метохије живело је више од пола милиона становника, од којих се више од половине изјаснило да им је матерњи језик албански. Број становника и домаћинства се увећао у односу на 1921, али се просечна бројност породице смањила јер је дошло до распадања породичних задруга. Наталитет је био у порасту, једна породица је у просеку

1 Исто.

2 Исто.

3 Опширније у: Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, Beograd 2002 (у даљем тексту: В. Јовановић, *Југословенска држава...*); Владан Јовановић, *Вардарска бановина*, Београд 2011 (у даљем тексту: В. Јовановић, *Вардарска...*).

имала више од четворо деце, а предност у одгоју је традиционално давана мушкој деци. Радило се на смањивању морталитета становништва, нарочито одојчади и млађе деце, подизањем културне и хигијенске свести. Највећи проценат становништва живео је на селу. Муслиманска села су традиционално била збијена, за разлику о хришћанских раштрканих. Села су одавала утисак запуштености, са примитивним кућама, затвореним обичајима и традицијом, на ниском здравственом степену, неадекватном исхраном и лошом хигијеном. Број градова и вароши био је мали.¹

Југословенска држава покушавала је да реши национално питање на југу земље допуштајући исељавање муслиманског становништва, пре свега у Турску и Албанију. Турска је имала интереса од тог процеса настојећи да на тај начин насели своје опустеле крајеве из којих су исељени Курди. Албански прваци, нарочито челници Косовског комитета, радили су на пропаганди против исељавања Албанаца са Косова и Метохије. Велики проблем остваривању државне националне идеје интегралног југословенства за државу је представљала великоалбанска идеја, развијана још од Прве албанске лиге у 19. веку (Прва призренска лига из 1878).²

За време режима краља Александра удружења и политичке странке су биле забрањене, а попуштање је почело завођењем устава 1931. када је било уведено Народно представништво и формирана режимска Југословенска национална странка. Парламентарни избори спроведени у новембру 1931. само су привидно представљали изборну борбу, јер је постојала само једна изборна листа, владина. На Косову и Метохији забележен је висок проценат излазности бирача, а изабрано је 11 посланика. На наредним парламентарним изборима у мају 1935. биле су објављене четири листе, а најистакнутије су биле листа председника владе Богољуба Јевтића и листа Удружене опозиције. На Косову и Метохији број бирача је био смањен. Владина листа је победила, мада је и опозиција освојила велики број гласова.³

Југословенска радикална сељачка демократија је 1932. преименована у Југословенску националну странку. Странка је подразумевала уједињење свих националних снага у циљу регенерације

---

1 Исто.

2 Опширније у: З. Јањетовић, *Деца царева...*

3 Опширније у: Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, Београд 1996; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Београд 1969 (у даљем тексту: Т. Стојков, *Опозиција у...*).

земље. Радикалске и демократске фракције биле су најснажније, а било је и представника Хрватске сељачке странке (ХСС), Словенске људске странке (СЛС) и Југословенске муслиманске организације (ЈМО). Организацију странке спроводиле су полицијске власти у држави; сви државни службеници и они чија је делатност зависила од владе добијали су поверљива наређења да се придруже новој странци. Странка је била на власти док су на власти били њени оснивачи. Након председника влада Узуновића и Јевтића, нови председник Министарског савета је постао Милан Стојадиновић.¹

Влада Милана Стојадиновића је прокламовала државно и народно јединство, али и истицала начела локалних и ширих самоуправа, нови изборни закон који је пропагирао опште, једнако, непосредно и тајно бирачко право, закон о штампи, зборовима и удружењима, обраћање веће пажње на социјална, духовна и привредна питања, што је показивала и њена девиза „са народом и за народ.“ Влада је пропагирала политику „реалног југословенства“ настојећи да превазиђе националне посебности. Стојадиновић се ослањао на кнеза намесника и део српске буржоазije, потом на Словенску људску странку и Југословенску муслиманску организацију. У спољној политици покушао је да развија добре односе са Немачком и Италијом. Намеравао је да спроведе државну интервенцију у привреди како би на тај начин повезао југословенски простор. Странка коју је он основао, Југословенска радикална заједница (ЈРЗ), у августу 1935, од Словенске људске странке, Југословенске муслиманске организације и Народне радикалне странке, иако је словила као општејугословенска, није могла да прерасте у јединствену политичку организацију. ЈРЗ није добила подршку чланова Главног одбора радикала јер су ови интензивирали сарадњу са Демократском странком и Савезом земљорадника и приклонили се Удруженој опозицији. Удружену опозицију чинио је неформални савез три претежно српске странке: Радикалне, Демократске и Савеза земљорадника. Њени представници су захтевали демократизацију политичког живота укидањем закона Шестојануарске диктатуре и споразума са представницима хрватског покрета. Њихови политички циљеви и ставови били су разнолики и нису имали јединствен политички програм. Од грађанских политичара

¹ Опширније у: Т. Стојков, *Опозиција у...*; Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935–1937*, Београд 1985 (у даљем тексту: Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића...*); Драган Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, Београд 1997 (у даљем тексту: Д. Тешић, *Југословенска радикална...*).

нико није издвајао Косово и Метохију као посебну јединицу сем Светозара Прибићевића, вође Самосталне демократске странке. Он је у књизи *Диктатура краља Александра* изнео став да би требало створити федеративну државу што би као савезне јединице обухватила Словенију и Хрватску, Славонију и Далмацију, Босну и Херцеговину, Војводину, Србију, Стару Србију и Македонију.¹

Организација режимске странке на Косову и Метохији одвијала се споро, а грађани су се у њу учлањивали пре свега због страха да би у супротном могли изгубити своја службеничка места или да ће на тај начин добити посао. На превременим парламентарним изборима 1938. владина, тј. Стојадиновићева листа прошла је лошије него Јевтићева. На Косову и Метохији велики број бирача гласао је за владину листу (ЈРЗ), али је победа била неуверљива. Највише гласова та листа је добила од припадника националних мањина јер су они очекивали да ће после тих избора доћи до испуњења њихових интереса. Организовање ЈРЗ на простору Косова и Метохије започело је почетком септембра 1935. године образовањем месног одбора у Пећи, одакле је потекла и иницијатива да се одбори организују на читавом простору Косова и Метохије. Већина страначких одбора формирана је у току 1936. године.²

Комунистичка партија Југославије је после доношења Обзнане у децембру 1920. и Закона о заштити јавне безбедности из августа 1921. године деловала у илегалним условима. Руководство КПЈ у Југославији било је у емиграцији и од 1923. године се залагало за „помоћ угњетеном народу и националнореволуционарном покрету“. Стратегију КПЈ представљало је национално питање и истицање „великосрпског хегемонизма“. Првенствена замишљена је разбијање тадашње Југославије и касније обнављање те државе као комунистичке федерације.

У периоду од Трећег конгреса КПЈ 1926. наглашавана је потреба самоопредељења свих нација, а новембра 1924. у одлукама Земаљског већа КПЈ истакнут је став о ослобођењу Албанаца, као и неопходност да се Косово и Метохија укључе у албанску државу. На Четвртном конгресу у Дрездену октобра 1928. актуелизована је неопходност конкретизације права на отцепљење. За албански народ на Косову и Метохији констатовано је да би могао

---

1 Опширније у: Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића...*; Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939* Београд 1994; Д. Тешић, *Југословенска радикална...*

2 Исто.

да се ослободи „великосрпске буржоазије само уз помоћ радничке класе, сељаштва и осталих покрета уједињених нација на Балкану“. Залагали су се за „истеривање српских окупатора војске“ и „жандарма чиновника“.

Током тридесетих година КПЈ је спроводила пропаганду о „националном угњетавању“ Албанаца на Косову и Метохији. Све до 1935. и стављања у први план политике Народног фронта против фашистичке опасности и тога да би југословенски народи требало да бране југословенску државу, у центру пажње партијских руководстава у иностранству била је замисао о стварању национал-нореволуционарних покрета као савезника револуционарног радничког покрета. Сугестија Коминтерне да усмерава КПЈ на Косову и Метохији преко Косовског комитета била је погрешна јер је Комитет радио на остваривању идеје „велике Албаније“. Албанци су прихватили КПЈ, јер је она заступала њихова права, организовали су акције у циљу спречавања одузимања земље. У придобијању албанских маса радили су већином комунисти насељеници, према којима су неписмени и племенски везани Албанци ипак гајили неповерење, мањи број је био укључен у партију. КПЈ је пре рата имала мали број чланова партије албанске народности.¹

Организација КПЈ на Косову и Метохији 1939/40. године имала је укупно 239 чланова од којих су 55% били сељаци, 30% радници, 12% интелектуалци, а међу њима само 12 жена или 3%. Организација је била састављена пре свега из редова Црногораца-колониста, Албанаца је била тек 10%. Значајан датум у историји КПЈ на Косову и Метохији представља Прва обласна конференција у јулу 1937. у Пећи. Комунистичка партија радила је и на формирању Народног фронта против јачања фашистичке идеје. Крајем септембра 1939. одржана је у Витомирици поред Пећи Друга обласна конференција КПЈ за Косово и Метохију. Тада је први пут постављено питање аутономије обласне организације КПЈ пошто је владало мишљење да организационе везе нису биле добре, а постојала је и жеља за непосредном комуникацијом са ЦК КПЈ, а не преко руководства КПЈ за Црну Гору или Србију.

Трећа обласна конференција одржана је јула 1940. такође у Витомирици. Те године је дошло до консолидације КПЈ на Косову и Метохији. На тој конференцији је истакнута важност решавања

---

¹ Коста Николић, „Комунистичка партија Југославије и албанско питање 1941–1944“, у, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, стр. 87–93; Janko Pleterski, *KPJ i nacionalno pitanje 1919–1941*, стр. 28–29.

албанског питања на Косову и Метохији и придобијање и уздизање кадрова албанске националности. Најснажнији утицај КПЈ на становништво десио се током одржавања демонстрацијама против пакта Југославије 27. марта 1941. у више градова на Косову и Метохији (Пећ, Ђаковица, Призрен, Косовска Митровица, Урошевац, Гњилане).¹

Привредни развој текао је неравномерно и споро, иако је овај простор за то имао економског потенцијала. Највећи проценат становништва бавио се пољопривредом. Преовлађивао је мали посед, производња је била примитивна и екстензивна. Аграрна реформа и колонизација требало је да реше национално питање у нестабилном подручју Косова и Метохије, али и да се збрину сиромашни становници из северних крајева државе. Аграрна реформа је укинула феудални систем у држави. Захваљујући колонизацији дошло је до побољшања јавне безбедности, јер су колонисти насељавани у деловима где су постојала качачка склоништа и упоришта (Лапски и Дренички срез). Дошло је и до подизања националне свести староседелаца. Колонизацијом је мењана слика Косова и Метохије у демографском, етничком и националном погледу. Модернизација простора била је недовршена, упркос изградњи болница, школских зграда, путева, водовода, пруга и телефонских инсталација. У градовима је ипак долазило до постепених промена, захваљујући доласку колониста који су познавали савременије начине производње као и квалификоване радне снаге из северних делова државе. Индустрија се ипак споро и неравномерно развијала.²

Највећи део индустрије односио се на прераду пољопривредних производа. Косово и Метохија су били богати рудом, а рударске повластице су давале странцима. Трепча је била на другом месту у Европи по производњи оловне и цинкане руде. Поред Трепче, значајни су и рудници Језерина, Голеш, Ново Брдо. Трговина је била незнатна и одвијала се у унутрашњости. Спољна трговина је подразумевала извоз, пре свега, стоке у Грчку и Албанију. Занати су били добро развијени и организовани. Њихов значај је ипак био смањен, јер је становништво све више користило индустријске производе из земље или иностранства. Због тога су неки

1 Milutin Folić, *Komunistička partija Jugoslavije na Kosovu 1919–1941*, Priština 1987, стр. 187–193, 267–269, 341–354, 402, 404; Ali Hadri, „Konsolidacija Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu u periodu 1937–1941. godine“, *Tokovi revolucije*, Zbornik istorijskih radova, Beograd 1971, стр. 4–12, 19–25.

2 Опширније у: В. Јовановић, *Југословенска држава...*; В. Јовановић, *Вардарска...*

занати нестали, а поједини модернизовани.¹

Просвета је била заостала на просторима Косова и Метохије. Југословенска држава није успела да наметне државну идеју и национално васпитавање путем националне школе, новог просветног законодавства, државних уџбеника, народног просвећивања. Школске зграде биле су у лошем стању и није их било у довољном броју, а школски намештај и учила неадекватни. Недостајао је и квалификован наставни кадар. Деца су често изостајала са наставе због непросвећености родитеља, удаљености, болести или обављања пољопривредних послова. Школство у средњим школама није успело да образује већи број стручних кадрова за привреду и повећа прилив кандидата на више и високе школе. Када је донет Закон о народним школама, број учитеља и ученика растао је у свим годинама диктатуре, што је био показатељ напретка у школству. Неписменост је према попису из 1931. била већа од 80%, а жена скоро 100%. Држава је зато предузимала мере (курсеви, библиотеке, читаонице, народни универзитети), али су оне давале слабе резултате и напредак је текао веома споро. Највећи проблем представљало је школовање албанске националне мањине на државном језику као и школовање женске деце. Албанска деца су се већином школовала у верским школама, сибијан мектебама и медресама.²

На Косову и Метохији су биле доминантне православна, римокатоличка и исламска верска заједница. Муслимани су чинили скоро три четвртине становништва. Сељаштво је било и морално и верски запуштено. Недовољан и неадекватан број свештеника, који су одређивали разне верске намете на своју руку и неретко били омрзнути у народу, није могао да врати народ у богомоље. Муслиманска верска заједница била је уз то веома незадовољна, јер се државна политика мешала у све верске послове, пре свега путем протежирања оних муслиманских свештеника оданих држави. Односе међу припадницима католичке верске заједнице обележио је Конкордат планиран да буде верификован 1935, али се тај процес одужио због незадовољства Српске православне цркве и народа. Албанско становништво је заступало интересе албанске националне мањине уз велику подршку Италије, која је и на тај начин спроводила антијугословенску кампању.³

¹ Исто.

² Опширније у: Љ. Димић, *Културна политика у...*; Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и...*

³ Опширније у: Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и...*

На Косову и Метохији је преовлађивао патријархални начин живота. Становништво је било организовано у племена, братстава, фисове, породичне задруге. Породичне задруге су се временом распадале првенствено због аграрне реформе, а и због тежње чланова задруге за сопственом зарадом. Код Албанаца је свест о сродству била много јача изражена него код Срба. Прилике у здравственом систему такође нису биле на завидном нивоу. Био је евидентан недовољан број лекара, недостајале су савремене болничке зграде и други одговарајући услови за лечење. Из тих разлога, тачније због лоших услова становања, слабе исхране и хигијене, појављивале су се и разне заразне болести.¹

Насупрот државној националној идеји „интегралног југословенства“ међу албанским становништвом била је развијана великоалбанска идеја, настала још од формирања Прве албанске лиге у 19. веку. Пројекат „велика Албанија“ био је заснован на албанској националној идеји да би сви Албанци требало да живе у једној држави. Косовски комитет је имао водећу улогу у остваривању албанских националних тежњи, а с обзиром на њихово активно деловање, инциденти на граници између Југославије и Албаније дешавали су се готово свакодневно, нарочито у другој половини тридесетих година и приближавањем Другог светског рата. Илегални преласци границе, сукоби са југословенским граничарима, крађе и отмице у селима у пограничном подручју константно су оптерећивали становништво. Подршка члановима Косовског комитета од албанске владе и конзулата у Скопљу, као и пропагандна активност и подршка Италије, довели су до огромног ширења великоалбанске пропаганде по косовскометохијским срезovima. Југословенска држава пружала је истовремено помоћ појединим албанским емигрантима надајући се да ће на тај начин ублажити нестабилну ситуацију на граници. Највиши државни врх је међудржавном сарадњом и преговорима са Италијом покушао да реши проблем у вези са Албанијом, а самим тим и проблематику на територији Косова и Метохије. Албанија је на неки начин служила за подмиривање стратегијских интереса Југославије и Италије. Односи Југославије и Албаније у периоду између два светска рата били су променљиви, од изразито лоших до периода извесних побољшања. У том контексту ваља имати у виду да је Албанија сарађивала са Италијом и у време преговора са Југославијом.²

---

1 Исто.

2 Исто.

Италијанском окупацијом Албаније априла 1939. године дошло је до отварања новог фронта и све већих инцидената на граници између Југославије и Албаније. На граници према Албанији је 1939. уведено приправно стање, што је подразумевало фортификационо уређење граничног појаса, и оно је трајало до априла 1941. године. У том периоду мобилисано је и неколико пукова југословенске војске, проверавана су мобилизацијска дејства и начињен нови распоред снага Треће армије југословенске војске.

О стању у Македонији и на Косову и Метохији пред почетак Другог светског рата на подручју Југославије, тачније 1940. године, детаљно је извештавао помоћник инспектора Врховне војне инспекције после завршеног службеног обиласка територије Треће армијске области, а чији припадници су углавном покривали јужну Србију.¹ Поред службеног извештаја о војним питањима доставио је и своја запажања о стању и приликама у јужној Србији и код тамошњег живља.²

¹ Под јужном Србијом подразумевали су се Македонија и Косово и Метохија (примедба аутора).

² „Стање на нашем југу врло је озбиљно и забрињавајуће, али и у последњем тренутку треба предузети што хитније и енергичније мере да се то стање поправи, наш тамошњи живаљ национално освести и поврати му се вера у државу за коју он данас нема готово никаквих осећаја, или чак и ако их има они су негативни. Такво тешко, готово очајно стање, није резултат данашњих прилика нити резултата из наших спољно – политичких прилика, већ је то израз нашег погрешног систематског спровођења унутрашње политике за ових 20 година од завршетка светског рата до данас у тим крајевима, које је у садашњим приликама дошло до врхунца и може имати кобних последица, ако му се не нађе лека што пре. А још увек није доцкан, и зло треба тражити, али не доле на терену, већ у нашем досадашњем раду. На левој обали горњег тока реке Вардара према Арбанашком фронту, где је у већини арнаутски живаљ, становништво је по изгледу мирно и послушно и по његовом прикривеном држању, не би се могло доћи до негативног уверења о његовој оданости према нашој држави.

„Али незадовољство ипак постоји и то велико. Незадовољство Арнаута има више узрока, а један од главних лежи у решењу аграрних питања и поделе односно одузимања земље Арнаутима – нашим становницима. Незадовољство арнаутско много потпирује католичко свештенство, које води једну разорну акцију противу наше државе, а у корист Италије. Ово је утврђено, али су наше власти немоћне да у овој акцији стану на пут – што је за жаљење. Додељивање потпоре сиромашним обвезницима овог краја није вршено благовремено и у реду. Постојао је изванредан застој у решењу ових молби кривицом одговорног, а врло несавесног чиновништва и општинских власти. На ово се јавно жале обвезници. И ова појава проузрокује незадовољство, јер ваља имати на уму, да је становништво врло сиромашно. Додељивање хране на име помоћи, такође се не врши правилно, а нарочито у односу на Арнауте, који су због тога озлојеђени, јер и они врло ревностно одговарају својим војним обавезама код нас. По изве-

У истом извештају помоћник инспектора Врховне војне инспекције предложио је конкретне мере ради поправљања стања у тим областима, пре свега за придобијање Албанаца у циљу побољшања њиховог односа према југословенској држави.¹

штају једног команданта места, кукуруз се дели несразмерно мање Арнаутима у односу на други живаљ.

„Од арнаутског живља нашој ствари много је више одан и веран муслимански део, док су католици задојени акцијом и кампањом католичког свештенства у корист Италије. Црногорци, са овог подручја, који су до недавно били у завади са Арнаутима, сада су са њима у релативно добрим односима. Може бити, а постоје сви изгледи, да овоме узрок лежи у извесним сепаратистичким тежњама Црногораца, чији се покрет не може пренебрегнути. У овим својим тежњама, природно је, да се Црногорци – појединци наслањају на арнаутски живаљ. При овоме, осећа се извесно нерасположење појединих Црногораца према Србијанцима. Црногорски део становништва овог краја, а коме је додељена земља, није још успео да се својим трудом и радом привеже за земљу. Осећа се код њих немар, нерад и слаба воља за обрадом земље, што је донекле и разумљиво, обзиром на ранији начин живота. Становништво попуњено Црногорцима – свакако није на висини свога позива у овим крајевима у погледу трудољубивости, ревности и правог схватања у обављању државних послова, а што треба очекивати од представника државних власти. Ово је за жаљење, у толико пре, што код извесног броја тих људи почиње материјални моменат да игра видну улогу.

„На овом делу – подручју не постоји утицај политичких људи из овог краја на само становништво, а нарочито у погледу постављања председника општина по селима. Требало би хитно попунити сва празна места војника жандармеријских официра у овим крајевима, јер је жандармеријска служба још највећи представник реда и правичности у очима овдашњег становништва. Уопште речено, становништво је мирно на први поглед али највећим делом незадовољно и нерасположено према држави, услед неспособног и делом корумпираног нашег чиновништва.

„... Укратко речено, наша национална ствар у овоме крају још није пропала, али су дошли последњи моменти, да се данашње стање измени, довођењем исправног чиновништва, и сменом учитеља, професора и свештеника – домородаца новим људима – мисионарима.

„... Урођени осјећај ропства наслеђен од Турака, делимична корупција и слаб ауторитет наших државних власти од 1918. године до данас – створио је код овог народа осјећај да ток догађаја још није завршен и да треба очекивати нешто ново...“ Изводи из извештаја министра војске и морнарице председнику краљевске владе од 28. октобра 1940. године – Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Београд, Лjubљана, Титоград, 1983, I, стр. 559–663 (у даљем тексту: В. Терзић, *Слом Краљевине...*).

1 „Као општи закључак, могло би се извести следеће: Арнаутски живаљ у јужној Србији представља одличан ратни материјал у сваком погледу. Наши војно-државни интереси налажу да по сваку цену придобијемо и у јачој мери искористимо овај ратнички народ. А нерасположење овог становништва према нашој држави долази поглавито: од несавесног, неспособног и делом корумпираног чиновништва, као и великих неправилности у решењу аграрних питања.

2. 4. Спољна политика југословенске државе и Косово и Метохија

Сепаратистичка политика у Краљевини Југославији добијала је све више на снази фашистичком експанзијом како у Хрватској, тако и у Македонији и на Косову и Метохији, и међу националним мањинама. Убиством краља Александра 9. октобра 1934. у Марсеју започео је период намесничког режима (кнез намесник Павле Карађорђевић). Влада Милана Стојадиновића настојала је да приближавањем Југославије Италији и Немачкој блокира те земље како оне не би помогле Хрватској сељачкој странци у решавању ткз. хрватског питања. Тада се први пут у међуратној Југославији почело са напуштањем политичких средстава интеграције и покушајем да она буду замењена економским мерама, изазваним утицајем немачке привреде пребачене на ратни колосек и повољне размене Југославије са Немачком и Италијом. У том периоду уобичава се позната политика немачких челника о Југославији као додатном простору „великог привредног простора” Трећег рајха.¹

Национално питање требало је разрешавати у новонасталој ситуацији пољуљаној почетком Другог светског рата значајном изменом топографске мапе Европе (аншлус Аустрије, разбијање Чехословачке, окупација Албаније). Бројна немачка мањина се осилила, свесна моћне заштите. Постојало је и очекивање да две

... А као једна ефикасна, могућа и спасоносна мера јесте следећа: 1. Посебан режим у јужној Србији и оставити одрешене руке бану; а од њега тражити ред, рад и законитост. 2. Да се не врше никакви избори. То је највеће зло за ове крајеве, и то је неподељено мишљење свију лица без изузетка. 3. Да се општинско часништво, а нарочито председници и деловође не бирају већ постављају од најнационалнијих и најпоштенијих људи, и то не из ових крајева. Домородци не могу бити објективни у раду и не могу се отети своме локалном осећају. 4. У Београду по свима централама, стати на гледиште да је јужна Србија животни најјачи центар Југославије. Према томе, и повести финансијску, економску и војну политику у правцу консолидовања прилика у јужној Србији. 5. Све партијско, несавесно, неспособно и корумпирано чиновништво што пре заменити исправним и честитим људима – мисионарима, а ово чиновништво за извесно време деполитизирати, боље наградити и не држати га дуже од 3–4 године у јужној Србији. 6. Све чиновнике, учитеље, професоре, жандарме, финансије итд. из северозападних крајева заменити чистим србијанским елементом и то најбољим.“ Изводи из извештаја министра војске и морнарице председнику краљевске владе од 28. октобра 1940. године – В. Терзић, *Слом Краљевине...*, I, стр. 559–663.

¹ Опширније у: Milan Ristiović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/5*, Београд 1991.

суседне државе, Мађарска и Бугарска, затраже ревизију мировних уговора закључених у Тријанону и Неију.¹ Појачана је активност сепаратистичких снага: Косовског комитета, усташа који све више продиру у Хрватске сељачке странке и остварују утицај у његовим полувојним формацијама и ВМРО-а са истакнутом паролом о независној Македонији, а што је у суштини био бугарски интерес.

Захваљујући „географском дисконтинуитету“ између Срба у матици и ван ње, око три милиона Срба живело је ван оквира Србије. За српске политичаре јединство линије Дунав–Морава–Вардар било је неминовност са становишта прошлости, садашњости и будућности српског народа. Страхovalo се од губљења Косова и Метохије уколико се „арнаутски клин“ до краја „зарије“ у центар троугла „српских земаља“ (Србија, Црна Гора и Македонија) и на тај начин их раздвоји. Милан Стојадиновић није успео да оствари договор с Турском ради пресељења „Арнаута“ у Анадолију и Цариград. Управа Вардарске бановине изазивала је психозу исељења Арнаута, нарочито из граничних крајева. Биле су у оптицају и анализе о Македонији без Македонаца, навођењем бројних група немакедонског становништва: Срба, Цинцара, Куцовлаха, Турака, исламизираниог словенског становништва око Велеса, поарнаућених муслимана, „Арнаута“, „бугараша“.

Преговори између Југославије и Италије завршени су споразумом потписаним 25. марта 1937. у Београду. Споразумом је гарантована албанска независност, узајамно поштовање граница, заштите интереса у случају угрожености, сузбијања било каквих активности уперених против територијалног интегритета. Влада Милана Стојадиновића признала је до тада остварени италијански утицај у Албанији, а италијанска влада се обавезала на војну уздржаност. У Немачкој и Великој Британији то успостављање добрих односа пратило се са великом пажњом, док се у Прагу, Букурешту, Атини и Анкари сумњало у добре намере југословенске владе која је имала обавезу да се консултује са својим савезницима пре закључења уговора са другим државама. Потписивање југословенско-италијанског уговора наговестио је промену стања у односима Југославије и Албаније. Тано је уверавао албанског владара Зогуа да неће бити угрожени албански интереси.²

Албански владар Зогу је прихватио ауторитарни систем

---

1 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 30.

2 Živko Avramovski, „Problem Albanije u jugoslovensko-italijanskom sporazumu od 25. marta 1937“, *Historijski pregled*, Zagreb 1/1963, стр. 19–31.

актуелан у Италији и отпочео је период када су у Албанији почела да се примењују обележја фашизма, национализма, обожавања вође. Приликом обележавања 25-годишњице албанске државности пропагирано је национално јединство свеукупног албанског народа. Ипак, Зогу је на неки начин одржавао сарадњу и са Југославијом. У новим разговорима Стојадиновића и Ћана крајем 1937. године Албанији није поклањана нарочита пажња. Било је најбитније да се одржи пријатељство са Италијом. Мусолини је, према Стојадиновићевим мемоарима, обећао да неће ништа урадити у Албанији без претходног обавештавања Југославије и њеног пристанка. Стојадиновић је напомињао да ће Југославија наставити путем приближавања Италији и Немачкој, јер је утицај Француске био штетан за њу, као и да он не очекује помоћ ни од Велике Британије.¹

Немачке трупе су извеле аншлус Аустрије марта 1938, чиме је Немачка постала непосредни сусед Југославије, али и Италије, па су се немачко-италијански интереси у југоисточној Европи укрштали. Адолф Хитлер је дао гаранције Милану Стојадиновићу да неће мењати југословенске границе. Југославија је према мишљењу Ћана требало да склопи савез са Италијом ради равнотеже снага, а Италији је то било потребно како би била обезбеђена њена предстојећа окупација Албаније. Италија је страховала да би Немачка могла да преузме улогу коју је некада имала Аустро-Угарска у Албанији. Ћано је сматрао да би Албанија требало да иступи из Друштва народа, као и да не би требало да предузима мере на војном плану јер би то алармирало Југославију.²

Приликом незваничне посете Стојадиновића Италији јуна 1938. Године, он је истакао да тој држави признаје изузетан положај у Албанији, што је схваћено као југословенско званично признавање италијанског доминантног положаја у Албанији. Британци су 1938. извештавали да су односи Југославије и Албаније релативно добри, али да су се Албанци поигравали са иредентизмом.³ Француска и Велика Британија желеле су да се сачувају од упливања у ратни сукоб са Немачком, што је било исказано потписивањем Минхенског споразума четири велике силе крајем септембра

¹ М. Стојадиновић, *н. д.*, стр. 416–417, 421.

² Jacob V. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka, 1973, стр. 30 (у даљем тексту: Ј. В. Хоптнер, *н. д.*).

³ Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937: Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd 1968. стр. 214; Ј. В. Хоптнер, *н. д.*, стр. 33.

1938. године. Након тог догађаја италијанска влада је убрзала припреме за политичко и војно запоседање Албаније. Почетком 1938. године Мусолини је прихватио Ћанов план о окупацији и анексији Албаније.¹

У јануару 1939. године Ћано је посетио Југославију. Он је инсистирао да се преговори између Италије и Југославије воде на следећим основама: споразум о демилитаризацији албанске границе, војни савез са Италијом, неколико значајних промена граничне линије на северу Албаније, укидање албанског националног средишта које потпомаже агитацију на Косову, и обећање италијанске помоћи Југославији, онда када она одлучи да окупацијом Солуна осигура излаз на Медитеран. Стојадиновић је сматрао да је Грчка савезник Југославије и да би требало све учинити да Италија не овлада том земљом. Он је био мишљења да би требало одвратити Италију од намере да закорачи на Балканско полуострво и да би, ако то не би било могуће, требало тражити део севера Албаније, односно Скадар са пристаништем Сан Ђовани.²

Албанија се у том контексту налазила у положају подмиривања стратегијских интереса Југославије и Италије. На то упућује и Елаборат који је сачинио Иво Андрић, тадашњи помоћник министра иностраних послова, датиран 30. јануара 1939, у коме се напомиње да је Југославија највише угрожавана од Албаније – војна организација, војна утврђења и иредентистичке акције. Постало је извесно да ће Италија окупирати Албанију али да јој, уз избегавање сукоба, не би требало дозволити да угрози и Југославију на осетљивим местима према Боки Которској и Косову. Наглашено је да подела Албаније може доћи у обзир само као нужно зло коме се не може одупрети и као једна велика штета из које би требало извући онолико користи, колико се да, тј. од два зла изабрати мање.³

Одлазак Стојадиновића са места председника владе и министра иностраних послова почетком фебруара 1939. значио је крај југословенско-италијанским калкулацијама у вези са Албанијом. У Француској и Великој Британији није се крило задовољство због промене владе у Београду, за разлику од Италије. За новог министра иностраних послова постављен је Александар Цинцар–Марковић, који је у разговору са немачким вођом Адолфом Хитлером

---

1 В. Терзић, *Слом Краљевине...*, I, стр. 237.

2 М. Стојадиновић, *н. д.*, стр. 514, 517–518.

3 Иво Андрић, „Aide – m emoire о албанском питању“, *Свеске, Задужбине Иве Андрића*, година VII, свеска 5, Београд, јун 1988.

у фебруару 1939. изјавио да је један од његових задатака успостављање добрих односа Југославије и Немачке.¹

Италија је у експansionистичкој политици према Балкану, посебно Албанији, имала подршку Велике Британије, желећи да из југоисточне Европе потисне Француску као традиционалног пријатеља Југославије. Велика Британија је сматрала да је Југославија својом несмотреношћу гурнула Албанију мимо њене воље у сферу интереса Италије.²

Албанија је постајала италијанска корпоративна држава; основана је и Фашистичка партија Албаније, а исказано је и интересовање за повезивањем Македонског и Косовског комитета у циљу припајања Косова и Метохије Албанији и формирања аутономне Македоније. Главни организатор косовске емиграције Сали Вучитрнац одбио је сарадњу са групама ВМРО на територији Јужне Србије, због чега је и интерниран у Италију. У таквој ситуацији Ферат бег Драга је желео да промовише себе. Одржавао је везе са Ахмед бег Зогуом у Цариграду, а такође је био повезан и са првацима косовске емиграције у Албанији.³

У току лета 1939. италијанско министарство иностраних послова дало је инструкције подређеним органима да се приступи акцији на Косову и Метохији; требало је да се одвија у три фазе: општа пропагандна делатност на културној и верској основи, јавна организација на том пољу и тајна војна организација за сарадњу са италијанском војском када, како се сматрало, избије неизбежна југословенска криза. Италијански званичници су у јуну 1939. посећивали Албанију и обећавали да ће та држава проширити границе. Када је Ђано посетио Албанију 19. августа 1939. већ су прављене мапе те државе са 32 југословенска среза, истицано је очекивање о уједињењу свих Албанаца уз помоћ Италије и узвикиване пароле „Косово, Косово, Чамерија“. Ђано је обећао да ће њихове жеље ускоро бити остварене.⁴

Анђело Антика, шеф италијанске војнообавештајне службе за Албанију, наставио је деловање у Куксу, главном упоришту за ширење великоалбанске пропаганде према плановима Косовског комитета. За утицајну особу словио је и Кољ Биба који је једно време боравио у Југославији, као противник Зогуовог режима, а

1 Ј. Б. Хоптнер, *н. д.*, стр. 38.

2 Опширније у: Б. Петрановић, *Србија у...*

3 Ђ. Борозан, *Велика Албанија...*, стр. 202–203.

4 *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, Zagreb 1952, стр. 96.

када се вратио постао је један од водећих руководилаца албанске фашистичке партије. Биба је ширио сарадничку мрежу Косовског комитета. На великоалбанској пропаганди активно су учествовали и Тахир Штила и Сермет Џацули, бивши дипломатски представници Албаније у Југославији, покренувши кампању на Косову и Чамерији. Ферат бег Драга ставио се на располагање италијанским обавештајним службама. Размишљало се о формирању „заграничног комитета“ који би петицијама упућеним међународној јавности тражио да Италија узме у заштиту права албанске националне мањине у Југославији. Важну улогу у тим активностима имао је и Мустафа Круја, вођа албанско-косовских емиграната у Италији.¹

Српски народ није имао никакве користи од политичке „доминације“ својих владајућих снага. Могло се евентуално говорити о „србизирању“ Македонаца и обесправљености албанске националне мањине која је, међутим, посебно била експлоатисана од „своје“ албанске феудалне, земљишне аристократије са барјактарима на челу; ови су опет, руковођени својим политичким и економско-социјалним интересима, сарађивали са владајућим српским снагама. Међународни положај Краљевине Југославије био је отежан и пре Другог светског рата у Европи, започетог нападом Немачке на Пољску 1. септембра 1939. године. После присаједињења Аустрије Немачкој, марта 1938. године, Југославија је за суседа добила Немачку. Априла 1939. Италија је окупирала Албанију.²

2. 5. Утицај избијања Другог светског рата 1939. године на прилике у Југославији

Напад Немачке на Пољску почетком септембра 1939, утицао је на ширење активности великоалбанске пропаганде. Састајали су се албански прваци из Пећи и Ђаковице, под вођством Рифата Махмутбеговића из Пећи и Сулејман бега Круезијуа из Ђаковице. Током новембра и децембра 1940. оживела је политичка активност косовскометохијских албанских првака, пре свега због обнављања политичке партије Џемијет, у чему су, поред осталих, били ангажовани Ферат-бег Драга, Илијаз Агуши и Шериф Воца. Ферат-бег Драга је посебно саветовао Албанцима да не напушта-

---

¹ Живко Аврамовски, „Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време Минхенске кризе и окупације Албаније“, *Историјски гласник* 2–3, Београд 1964, стр. 124–139.

² Опширније у: М. Ристовић, *Немачки нови поредак...*

ју своја огњишта, истичући да ће Албанији ускоро бити припоје-на територија до Ниша. Чланови Косовског комитета крајем 1939, потпомагани средствима италијанских обавештајних служби, све активније су деловали у оквиру организације „Црна рука“, извршног органа Косовског комитета.

Италијанска интервенција у Албанији отпочела је у ноћи између 6. и 7. априла 1939, када су се италијанске трупе нашле дуж албанске обале. Пасивно држање у овом случају имале су и Југославија и Грчка; Југославија пре свега због тешкоћа у вези са решавањем такозваног хрватског питања. Италија је наводила да та окупација има привремени карактер и да јој је циљ успоста-вљање мира и реда у Албанији. Југословенска влада је предузела превентивне мере тиме што је министар војске и морнарице ограничио војне активности на издавање наређења за мобилизацијске припреме јединица одређених за фронт према Албанији; упућен је позив војним обвезницима за попуну јединица до јачине ратног састава чета, батаљона и пукова Зетске, Косовске и Вардарске дивизије. Југославија је у новонасталој ситуацији била укљештена између интереса сила Осовине и морала је да избегава да изазива Италију. Зато је одлучила и да се сви албански емигранти врате у Албанију, као и они који су емигрирали за време Зогуа, јер је Италија обећала амнестију.¹

Италија је запосела целу границу Југославије дуж Македоније, Косова и Метохије и Црне Горе, од Охрида до Бојане. Практично, није престајала да ради на уништењу Југославије од њеног оснивања.² Југославија је желела компромисно решење на задовољење и једне и друге стране, а нарочито да што пре престане италијанско-албански сукоб. Ђано је сматрао да се толико пријатељско држање Југославије може тумачити само бескрајним страхом, као и у случају Грчке. Посета југословенског министра иностраних послова Александра Цинцар-Марковића Берлину и Венецији дала је до знања да се ништа није променило у односу на политику ранијег председника југословенске владе Стојадиновића. Цинцар-Марковић је саопштио Ђану у Венецији да прихвата италијанску окупацију Албаније као готов чин, а овај је њега уверавао да Италија није заинтересована за Косово. Од Цинцар-Марковића је добио

¹ Живко Аврамовски, „Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време минхенске кризе и окупације Албаније“, *Историјски гласник*, бр. 2–3, Београд 1964, стр. 130.

² Опширније у: Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Београд 1999.

одговор да ће се Југославија држати политике неутралности.¹

Италија је хтела да пребаци додатне трупе у Албанију због закључења турско-енглеског пакта о узајамној помоћи. Опстанак Југославије у Балканском савезу после прикључења Турске енглеском табору изазвао је нерасположење у Софији, па је Цинцар Марковић изјавио да Југославија не жели поновну појаву Турске на Балкану и да осуђује свако угрожавање бугарских граница од Турске. Бугарска је, међутим, претендовала на ревизију југословенско-бугарске границе, не само у подручју Цариграда, већ и на делове Македоније, бар до Вардара.²

Када је Италија 10. јуна 1940. године објавила рат Француској заострени су односи између Немачке и Југославије. После брзе капитулације Пољске још теже је код Срба доживљен пораз Француске. У рату против Немачке стајала је само Велика Британија, а приближавањем рата Балкану политика Лондона се усредсређивала на активирање одбрамбених снага балканских држава како би се што успешније одупрле Хитлеру, па је у Југославији презимала улогу, коју је раније имала Француска. Велика Британија је сматрала да је за политику превласти у Средоземљу јако битна Албанија, односно да је ту територију било могуће искористити за ратну конфронтацију Југославије и Грчке против Италије.³

Прокламована неутралност Краљевине Југославије ипак није била могућа. Положај Краљевине изузетно се погоршао у пролеће 1940. године. Својим геостратешким положајем у средишту Балкана и на ивицама средње Европе, Југославија је требало да постане бедем немачком продору.⁴

Нападом Италије на Грчку, октобра 1940, рат се пренео на Балкан. Сви ранији војноо-политички савези у којима је учествовала Краљевина Југославија су се распали. „Мала антанта“ је већ за време владе Милана Стојадиновића почела да нестаје са сцене. Окупацијом и распадом Чехословачке марта 1939, издвајањем Словачке и успостављањем Чешко-моравског протектората, нестао је један од њених битних стубова.⁵ Слична судбина очекивала је и Балкански савез после пораза Француске, иако Британија није одустајала од намере да се помоћу његових чланица супротстави

---

1 Ј. Б. Хоптнер, *н. д.*, стр. 163; В. Терзић, *Слом Краљевине...*, I, стр. 246–247.

2 В. Терзић, *Слом Краљевине...*, I, стр. 262.

3 Ђ. Борозан, *Велика Албанија...*, стр. 209–210.

4 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 53.

5 *Исто.*

немачким тежњама продора на Балкан и изласку на Средоземље.¹

Политици СССР-а одговарало је што дуже одлагање рата. Совјетски вођа Јосиф Стаљин полазио је од става да је рат империјалистички и да се у тај сукоб не би требало укључивати док се супротстављене стране не истроше или међусобно не униште. Пакт закључен између шефова дипломатија Немачке и СССР-а Јоакима фон Рибентропа и Вјечеслава Михаиловича Молотова 23. августа 1939. разочарао је комунисте широм Европе и света, дотадашње носиоце политике народног фронта, као и сав демократски свет, али је тај неочекивани „савез“ омогућио Совјетском Савезу да оснажи одбрамбену моћ.² Југославија је била међу последњим земљама Европе која је успоставила дипломатске односе са СССР-ом, јуна 1940. Дошло је до међународног прегруписавања у свету и уговорних односа између СССР-а и Француске, СССР-а и Чехословачке, уласка СССР-а у Друштво (Лигу) народа, изјашњавања за систем колективне безбедности.³

Промену југословенске политике према СССР-у после 1939. условљавали су уступци и повлачења Велике Британије и Француске пред Немачком и Италијом, утичући на владајући режим у Југославији да у интересу побољшања међународне позиције мале неутралне земље, лишене економске и војне моћи, почне тражити ослонац на неочекиваној страни, превазилажењем идеолошких предубеђења. Совјетски Савез суочио се половином 1940. са демонстрацијом војне надмоћности Немачке у рату са Француском и Великом Британијом, али и са својом неприпремљеношћу за рат. Ако се СССР у тој фази без већих реакција незадовољства мирио са немачком политиком на Балкану, онда је то било због совјетског настојања за одлагањем неминовног сукоба.⁴

Прављење обруча око Југославије настављено је уласком немачких јединица у Румунију, августа 1940. године. Југословенска политика неутралности имала је све мање изгледа, због измењеног односа снага великих сила у корист Осовине, приступања Румуни-

¹ Исто, стр. 54.

² Пољска је по четврти пут у својој историји подељена између Немачке и СССР-а, док је тајним уговорима јуна 1940. с Немачком СССР обезбедио „повратак“ Бесарабије и Северне Буковине. Завршетком совјетско-финског рата, у зиму 1939–1940, СССР је добио део финске територије и ојачао одбрану Лењинграда. Балтичке земље (Литванија, Летонија и Естонија) практично су ушле у састав СССР-а – Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 39.

³ Опширније у: Б. Петрановић, *Србија у...*

⁴ В. Терзић, *Слом Краљевине...*, I, стр. 302–305, 324.

је, Мађарске и касније Бугарске Тројном пакту.¹ Немачка није 1940. имала интереса за агресивну политику на Балкану, јер се држала основног принципа ратовања, да не формира више од једног фронта, што је био и главни разлог немачко–совјетског споразума. Рат у Подунављу и на Балкану упропастио би привреду и угрозио саобраћајне везе Немачке са СССР-ом.² Све док је Француска штитила систем уговора после Првог светског рата и стајала у фронту против Немачке 1939, ослонац на СССР није долазио у обзир. Француски пораз маја–јуна 1940, потпуно је изменио ситуацију. Југославија је као неутрална земља морала обезбедити равнотежу пред све већим немачким и италијанским притиском на Балкан.³

Југословенска војска се 1939–1940. изјашњавала за одбрану граница у условима неутралности Краљевине Југославије. Поразом Француске, Велика Британија наставила је да ради на стварању балканског политичког савеза Југославије, Грчке, Турске и Бугарске, рачунајући да би се он могао искористити и у војне сврхе против немачке агресије. Подстицање балканских држава на отпор Немачкој било је у изразитој несразмери Велике Британије са могућношћу да пружи војну помоћ поменути државама. Ратна опасност на Балкану била је увелико повећана када је Италија запосела Албанију. Немачку интервенцију на Балкану убрзавао је и неуспех италијанске армије у Грчкој. Немачка војна интервенција била је извесна и у случају да се у Грчкој или уопште на балканском тлу нађу британске трупе. Југославија се увелико налазила под притиском Немачке, али јој је 1940. непосредна опасност запретила и од Италије. Мусолини је марта 1940. размишљао да нападне Југославију, а слична претња је обновљена и августа исте године.

За Југославију и њен опстанак било је битно постојање самосталне Албаније, која не би била зависна или у рукама Италије. Краљ Александар је, одупирући се продору Италије у Албанију, сматрао да је то „питање живота или смрти Југославије“. Нападом Италије на Грчку из Албаније, 28. октобра 1940, дошло је до наглог заостравања југословенско – италијанских односа што је претило избијањем сукоба. За немачку политику према Југославији 1939–1941. било је карактеристично да је привлачи у круг својих интереса мирним путем, политичко-дипломатским средствима, како би се наставило са привредним активностима.

1 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 38.

2 Опширније у: М. Ристовић, *Немачки нови поредак...*

3 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 42.

Југославија је била веома нестабилна и због националних антагонизама између Срба и Хрвата, али и због одређених незадовољстава два милиона припадника мањина, пре свих Албанаца, Немаца и Мађара. У Југославији је, као што је већ констатовано, доминирало неповерење према албанском становништву, што је било уочљиво током служења војног рока и запошљавања, као и приликом истицања захтева за албанским језиком у школама и судовима. Главно упориште власти на Косову и Метохији чинили су Срби староседеоци и српско-црногорски колонисти насељавани у те крајеве после балканских и Првог светског рата.¹

У италијанско-немачким аранжманима о подели утицајних сфера у Европи басен Јадранског мора потпадао је под италијанску ингеренцију. То је прецизирано у разговорима између Ћана, Хитлера и Рибентропа приликом потписивања тајног протокола 23. октобра 1936. у Берлину.² Током италијанских припрема за окупацију и анексију Албаније у другој половини марта и почетком априла 1939. поменути споразум је и потврђен.³ У плановима Италије за остварење доминације на Медитерану и Јадрану важну улогу је играла Албанија. Та окупирана земља, до тада најслабија тачка на источној јадранској обали, требало је да послужи за стварање мостобрана за даље надирање на Балкан, ка долини Вардара и Солунском заливу, и као италијанска „тврђава која ће неумољиво владати Балканом“.⁴

После италијанске окупације Албаније и проглашења персоналне уније између тих земаља, представници италијанске дипломатске и обавештајне службе развили су живу иредентистичку пропаганду и обавештајну делатност, чији је циљ био прикључење територија насељених претежно албанским живљем у Грчкој и Југославији. У току лета 1939. италијанско Министарство иностраних послова дало је инструкције својим органима да развију систематску акцију на Косову ради његовог отцепљења од Југославије у моменту „неизбежне југословенске кризе“.⁵ Сталну акцију у том правцу водила је и италијанска војна обавештајна слу-

1 Исто, стр. 60.

2 Živko Avramovski, „Nemačko-italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine“, *Kosovo*, 1, Priština, 1972, стр. 357–369 (у даљем тексту: Ж. Аврамовски, *Немачко-италијанске...*).

3 *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, Zagreb 1952, стр. 290.

4 Исто, стр. 79.

5 Исто, стр. 96.

жба (СИМ). За те циљеве користила је Католичку цркву и косовске емигранте у Албанији, као и припаднике појединих беговских породица на југословенској територији.¹

Италијанска експанзија из Албаније предузета је најпре у правцу југа, против Грчке. Неуспеси у рату с Грчком коначно су утицали на деградирање ионако подређеног положаја Италије као партнера Немачке у Осовини. Немачка је искористила те италијанске неуспехе да у складу са својим интересима диктира „сређивање прилика на Балкану“, са чиме је морала да се сагласи италијанска влада.²

Италијанском окупацијом Албаније 1939. оживео је рад Косовског комитета, основаног 1919, организације која је радила на отцепљењу Косова од Краљевине СХС, односно Југославије, самостално или у сарадњи са организацијом ВМРО (врховисти). Главни подстицај за спровођење сепаратистичке активности посредством припадника Косовског комитета давала је Италија, где је руководство тог комитета годинама имало уточиште. Рад Косовског комитета оживео је у пуној мери освајањем Албаније, априла 1939. године. Италија се од тада практично граничила са Југославијом дуж целе линије према Јужној Србији (Македонији), Косову и Метохији, тј. према Србији и Црној Гори. Преко чланова Косовског комитета, потпомогнутих италијанском обавештајном службом, успостављане су везе са Албанцима на Косову и Метохији, формирана мрежа доушника, сарадника и присталица спремних да се боре против Срба и Краљевине Југославије у циљу стварања „велике Албаније“, а све уз помоћ италијанских снага.³

Косовски комитет имао је водећу улогу у остваривању албанских националних тежњи и с обзиром на његово активно деловање, инциденти на граници Југославије и Албаније били су готово свакодневни, нарочито у другој половини тридесетих година и приближавањем Другог светског рата. Илегални преласци границе, сукоби са граничарима, крађе и отмице у селима у граничном појасу константно су оптерећивали становништво. Југословенска држава је пружала подршку појединим албанским емигрантима мислећи да ће на тај начин ублажити нестабилну ситуацију на гра-

---

1 Живко Аврамовски, „Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време минхенске кризе и окупације Албаније“, *Историјски гласник*, бр. 2–3, Београд 1964, стр. 132.

2 Ж. Аврамовски, *Немачко-италијанске..*, стр. 357–369.

3 Опширније у: Б. Петрановић, *Србија у...*

ници, а највиши државни врх је међудржавном сарадњом и преговорима са Италијом настојао да реши проблем у вези са Албанијом, самим тим и Косова и Метохије. На граници са Албанијом је од 1939. уведено приправно стање и оно је било на снази све до априла 1941, уз подразумевано фортификационо уређење границе, мобилизацију неколико пукова југословенске војске и ново распоређивање снага Треће армије.¹

У условима велике духовне и материјалне заосталости становништва на Косову и Метохији, главна упоришта италијанске и великоалбанске пропаганде налазила су се међу водећим албанским слојевима, великопоседницима, припадницима тзв. земљишне аристократије, који су знали знали чинити компромисе са југословенским властима, али нису престајали да очекује слом Краљевине Југославије и национално ослобођење. Из многобројних извора Краљевине Југославије може се уочити неповерење које је владало према албанском становништву током служења војног рока и запошљавања; истицања захтева за матерњим језиком у јавној делатности, школама, пред судом.

На Косову и Метохији словенским обвезницима било је неприхватљиво зашто се у војне редове не позивају и Албанци, већ је огроман број њих остајао код куће. У општинама на Косову и Метохији где су Албанци представљали већину, захваљујући страном пропаганди првенствено из Италије и плаћених агената из Албаније што су се састајали са југословенским Албанцима пазарним данима у Пећи, Призрену и Косовској Митровици, они су наговарани да се не одазивају војним позивима на вежбе и да прикривају стоку за евентуалне потребе војске. С тим у вези, албански војни обвезници су приликом позивања на војне вежбе исказивали незадовољство, што је указивало на чињеницу да би у случају ратне мобилизације они представљали прилично непоуздан елемент.

Команда Треће армијске области је саопштавала да су Албанци позивани само у оном проценту (15%) којим су биле попуњаване оперативне јединице, па је Штаб Треће армијске области изнео предлог да се они позивају у радничке батаљоне. Међу активним и резервним официрима било је мало старешина из редова националних мањина. Међу 476 активних официра (из редова националних мањина), није било ни Албанаца ни Турака, док је од 2.786 резервних официра (такође припадника националних мањина) било свега три Албанаца и један Турчин. Челници Генералшта-

¹ Опширније у: Б. Петрановић, *Историја Југославије...*

ба били су истовремено забринути због релативно великог броја војних обвезника из редова нелојалних мањина на подручју Косовске дивизијске области (46.572) и сматрали су да би их требало држати даље од фронтана на којима су на другој страни били њихови сународници.¹

На граници према Албанији 1941. био је на снази план активности за фортификацијско уређење граничног фронта Косовске дивизијске области сачињен по наређењу команданта Треће армијске области 11. маја 1929. Требало је уредити стрељачке заклоне и извести рашчишћавање земљишта за шта је био потребан кредит од око 40.000 динара. Команда Косовске дивизијске области размишљала је још 1933. да буду подигнути оружани магацини. За гранични фронт према Албанији на територији Призренског и Косовскомитровичког војног округа требало је изградити нова утврђења. Предузимане су мере предострожности после упада Италијана у Албанију у граничним зонама, мобилисано је неколико пукова југословенске војске, а након немачког напада на Пољску активиран је део јединица ради провере мобилизацијских дејстава. Наредбом од 5. јуна 1940. формиране су посадне пешадијске јединице ради обезбеђивања утврђених положаја на граничним фронтанама. Према Албанији такве јединице нису биле формиране већ је било у плану да резервне снаге, уколико дође до напада, запоседну утврђене положаје и бране их до пристизања оперативних трупа. Тек је италијанска кампања од јула 1940. Утицала на то да Министарство војске и морнарице активира трупе на територији Вардарске, Косовске и Зетске дивизијске области. У септембру 1940. године Министарство војске и морнарице издао је мере опреза и бојеве готовости команданту Треће армијске области уз указивање да се посебно обрати пажња гранични фронт према Албанији и Италији, али и да се никако не сме повредити граница суседних држава.²

Почетком 1941. обављене су војномобилизацијске припреме и провера сталних и резервних састава. Мобилизација је, могло би се рећи, била непотпуна пошто није била обављена на време, као и због тога што су припадници мањинских заједница задавали приличне потешкоће у мобилизацијским припремама. Албанци

---

¹ Mile Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, Beograd 1999, стр. 38–39.

² *2 Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, I, Beograd 1969, док. 232, стр. 687–692; док. 249, стр. 725–726.

су најпре распоређени у оперативне јединице, али у ограниченом проценту, затим су брисани из редова оперативних јединица и упућивани у радне батаљоне, да би их на крају плански пребацивали у унутрашњост земље.¹ У Министарству иностраних послова одржана је интерминистријална конференција трећег марта 1941, о предлогу Министарства војске и морнарице о оснивању концентрационих логора за стране војне бегунце, а посебно за оне из Албаније. Баратало се бројком од око 250 особа и било предложено да тај радни логор буде у Ивањици на бази војничког уређења радничких батаљона.²

Почетком 1941. бележено је све више неуспеха италијанске војске на фронту у Албанији и све снажнија бомбардовања њихових положаја у тој земљи, али југословенска влада није намеравала да се меша у те сукобе и да жртвује своју неутралност. Албанска емиграција у Турској и Југославији постала је истовремено предмет британског интересовања, првенствено због организовања побуне у Албанији на простору Пишкопеје и Кукса. Италијани су од почетка 1941. повећавали бројност снага у Албанији, нарочито на обезбеђењу југословенско-албанске границе, дужине 349 километара. Велика Британија је настојала да убеди Југославију да нападне италијанске положаје у Албанији и да ступи у рат на страни Грчке, а Немачка је инсистирала да Италија придобије Југославију, што се није уклапало у Мусолинијева очекивања и обећања Албанцима. Хитлер је сматрао да је држање италијанског фронта у Албанији први услов за успех будућег немачког напада на Југославију и Грчку. У одбрани граничног албанско-југословенског фронта Италијани су се базирали на рејон Скадра и Дебра.³

С немачким притиском на Краљевину Југославију да се приклони Тројном пакту, од касне јесени 1940. растао је отпор антифашистичких снага и став да се не прихвати капитулација. Такав став потицао је и од опозиционих снага које нису прихватале спољну и унутрашњу политику кнеза Павла и он је представљао продужетак борбе из времена владе Милана Стојадиновића и закључења споразума о стварању Бановине Хрватске, Српске Православне Цркве са патријархом Гаврилом Дожићем на челу, војних кругова,

1 В. Терзић, *Слом Краљевине...*, II, 1983, стр. 202.

2 Опширније у: Б. Петрановић, *Србија у...*

3 Ђорђе Борозан, „Ратне операције на фронту према Албанији и у Македонији током Априлског рата 1941“, *Војно дело*, 1996/2, Београд, стр. 119–124; В. Терзић, *Слом Краљевине...*, стр. 73.

Српског културног клуба, истакнутих јавних делатника антифашистичке оријентације и комуниста. Ако се изузму поједини политичари у Словенији, поред комуниста сврстаних у југословенску партију отпор против приступања Осовини имао је упориште и међу српским народом у Србији и Црној Гори.

Притисак на Југославију Хитлер је комбиновао са знатним концесијама које није учинио ниједној од држава раније пришлих Осовини. Хитлеру је био циљ да избегне балканску војну кампању, ако се изузме помоћ Италији (план „Марита“) из два разлога: прво, да не би везивао себи руке новом војном операцијом против Југославије јер је она могла утицати на почетак напада на СССР, тј. остваривања плана „Барбароса“ донетог децембра 1940, и друго, како би сачувао целовити привредни организам Југославије већ увелико укалкулисани удео немачке ратне економије. До ког степена су ишли Хитлерови уступци најбоље се може сагледати у чињеници о његовом прихватању понуде Драгише Цветковића новембра 1940. да се Југославији уступи Солун, уколико га Грчка изгуби.¹

Пета земаљска конференција КПЈ, одржана октобра 1940, оценила је да је политика народног фронта „крахирала“, да су комунисти дужни да се заузму за одбрану земље. Коминтерна је од КПЈ тражила да подржава сваку тежњу за организовањем отпора и да појача активност против капитулантских тенденција владајућег режима. Тек ако би без отпора дошло до поделе југословенске државе, КПЈ би морала да организује отпор против „југословенске буржоазије и против насилних мјера страних империјалистичких сила“. Москва је била свесна привремености савеза са Немачком, али је усмеравала и спроводила надзор над међународном сфером комунистичког деловања, старајући се да се Хитлеру не дају у руке аргументи да оптужи СССР за кршење уговора из августа 1939.

Кнез Павле, као намесник, прихватио је закључење споразума 1939. са Хрватима тежећи, као и Британци, да изнутра ојача Југославију, мада је давање аутономије Хрватима изазвало супротан ефекат. У време притиска на Југославију, од новембра 1940. до марта 1941, кнез Павле је настојао да се држава брани у целини, без напуштања Словеније и Хрватске, налазећи да би супротно понашање значило слом Југославије као државне идеје. Када се нашао пред избором између немачког ултиматума и британског захтева да се супротстави Немачкој и њеним потенцијалним савезницима, кнез Павле се одлучио за приступ Осовини, уз концеси-

---

¹ Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 63.

је које је Немачка гарантовала Југославији. Прихватио је немачке услове тзв. принудне неутралности.¹

2. 6. Југославија 1941. године: Тројни пакт (25. март) и Војни пуч (27. март)

Предвиђен је приступ Југославије Протоколу Тројног пакта, али уз услове садржане у тајним нотама по којима ће Немачка поштовати суверенитет и територијални интегритет југословенске државе, као и да јој владе сила Осовине за време рата неће упућивати захтев за пролаз или превоз трупа преко њене државне територије. Истовремено је потврђено да ће Немачка омогућити да Југославија после рата добије Солун и излазак на Егејско море.

Дефетизам је нарочито захватио свест виших официра и генерала после капитулације Француске, али то ипак није успело да разори патриотизам и родољубље, нарочито млађег старешинског састава Југословенске војске. Завера је постојала и на њеном челу, пре свих од армијског генерала Душана Симовића, команданта ваздухопловства, и његовог помоћника бригадног генерала Боривоја Мирковића.² Краљ и нова влада могли су се ослоњити на српски народ, на политичке организације југословенске и српске оријентације, на Српску православну цркву, организацију Сокола. Патријарх српски Гаврило Дожих са члановима Синода Српске православне цркве одлучно је иступио против приступања Југославије Тројном пакту у разговорима са кнезом намесником у Белом двору 20. и 23. марта 1941. године.

Одлуку о преврату у ноћи 26/27. марта донео је генерал Душан Симовић.³ Мајор Живан Кнежевић био је веза пучиста са краљевом гардом. План преврата сачинио је Симовић, а спровео генерал Мирковић, стојећи на челу пучиста све док се Симовић није у зору 27. марта нашао у згради Министарства војске и морнарице, где је био центар и главни штаб акције.⁴

¹ Исто, стр. 73.

² Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 79.

³ Опширније у: Б. Петрановић, *Србија у...* Симовић је био најистакнутија фигура међу официрима-завереницима. На челу ваздухопловства могао је повезивати официре ниже по чину, преговарати са другом страном, па и утицати својим ауторитетом у расплету ситуације на нове власти, на спољнополитичку оријентацију Југославије, као и на команду над војском.

⁴ Опширније у: Б. Петрановић, *Србија у...* Избегнут је сукоб са снагама у војсци верним кнезу Павлу, који се у ноћи 26/27. марта налазио на путу за

Превремено довођење на престо краља Петра II Карађорђевића пре пунолетства представљало је другу ревизију Октроисаног устава после стварања Бановине Хрватске. Кнез Павле је по повратку из Загреба абдицирао и под заштитом југословенских официра напустио истог дана Југославију, прешавши у Грчку; ту су га прихватили Британци интернирали га у Кенију, где је боравио све време рата. Завереници су издали проглас у име Краља Петра II, који је он накнадно потписао. Краљ је стављао до знања Србима, Хрватима и Словенцима да је у овом тешком тренутку за „наш народ“ одлучио да узме у своје руке краљевску власт. Позивао је све Србе, Хрвате и Словенце да се окупе око престола. Народ је обавештен да војска и морнарица већ извршавају његова наређења, да су намесници дали оставке и да је мандат за састав нове владе поверен армијском генералу Душану Симовићу. Преврат је одушевљено примљен у Београду и другим градовима Југославије, сем у Загребу где се смена власти није ни осетила.

Нападајући Југославију Немачка је сасвим друкчија мерила имала према српском народу и несрпским народима, на шта је највећим делом утицало немачко разумевање преврата као изразито српског чина. Преврат од 27. марта је био у духу и израз традиције српској историји. Југословенску димензију догађају дају и неке друге чињенице; реч је о смени власти у Краљевини Југославији, преврату против режима који је у име Краљевине Југославије закључио одређени међународни акт, а тако су га доживљавали и савезнички фактори. Југословенско обележје 27. марту даје и подршка појединих организација преврату, које су номинално биле југословенске или распрострањене на територији Југославије, а пре свега антифашистичко иступање комуниста сврстаних у изразито југословенску партију у илегалности.

Нова влада образована је под председништвом Душана Симовића, а у њој су се, у својству потпредседника, налазили Влатко Мачек и Слободан Јовановић, као и чланови Богољуб Јев-

---

Словенију. Кнез је у Загребу 27. марта одбио Мачекове савете да са Четвртом армијом крене на пучисте у Београд. Земунска група, под командом генерала Боривоја Мирковића и пуковника Драгутина Савића, начелника штаба Команде ваздухопловства, извела је, са пешадијским снагама из Земуна, запоседање моста на Сави и успоставила пуну контролу између Београда и Земуна. Два батаљона Краљеве гарде, са потпуковником Стојаном Здравковићем, опколила су двор на Дедињу. Трећи батаљон Краљеве гарде, под командом мајора Живана Кнежевића, заузео је зграде Председништва владе и главних министарстава, Главног генералштаба и Команде Београда.

тић, Фран Куловец, Момчило Нинчић, Милош Трифуновић, Милан Грол, Миха Крек, Џафер Куленовић, Бариша Смољан, Јурај Шутеј, Иван Андрес, Јосип Торбар, Срђан Будисављевић, Бранко Чубриловић, Милан Гавриловић, Богољуб Илић, Јован Бањанин, Марко Даковић, Сава Косановић и Божидар Марковић.¹ Иако је у влади било резервисано место за Мачека и друге прваке ХСС, он није био спреман да дође у Београд пре него што буду испуњени услови које је постављао у вези са Споразумом Цветковић–Мачек. До преузимања дужности, 4. априла 1941, Мачек је настојао да добије гаранције за споразум из 1939. и извесне нове уступке на које је председник владе Симовић пристао.

Влада је заваравала себе и народ да намеснички режим није срушен из међународних већ из унутрашњеполитичких разлога.²

1 Опширније у: Б. Петрановић, *Србија у...* У односу на оборену владу Цветковића, у новој влади се нашло осам министара из претходне: Мачек, Шутеј, Андрес, Торбар, Смољан, Куловец, Крек и Куленовић. Чубриловић и Будисављевић су такође били у саставу владе Цветковић–Мачек, али су они дали оставке због капитулације владе пред Осовином. Ресор иностраних послова поверен је радикалу Момчилу Нинчићу, министру иностраних послова и под краљем Александром, који га је третирао као свог првог чиновника у том ресору, а уместо генерала Петра Пешића министарство војске и морнарице преузео је генерал Богољуб Илић. За нову владу је карактеристично да су у њој биле заступљене све политичке струје: бивши представници Удружене опозиције (Грол и Божидар Марковић испред демократа, радикал Милош Трифуновић и Милан Гавриловић, шеф Савеза земљорадника до одласка у Москву за посланика Краљевине). Слободан Јовановић је заузео место потпредседника владе, као угледни научник и професор универзитета, а не као председник Српског културног клуба. У влади су били представљени и самостални демократи преко свог првака др Срђана Будисављевића и Саве Косановића, као и Југословенска национална странка преко Јована Бањанина. Југословенску муслиманску организацију представљао је Џафер Куленовић, а Хрватску сељачку странку Мачек са Шутејом, Торбаром, Смољаном и Андресом. После деценијског одсуствовања у политичком животу, у Симовићевој влади се нашао и угледни црногорски политичар Марко Даковић, бивши црнорукац и један од организатора Подгоричке скупштине из новембра 1918. У влади су по националној структури били представљени Срби, Хрвати и Словенци. Одлучено је да се у влади задрже сви министри Хрвати са досадашњим ресорима, као и представници Словенске људске странке (клерикалаца) и босанских муслимана.

2 Опширније у: Б. Петрановић, *Србија у...* Нова влада је уверавала силе Осовине да Бечки протокол остаје на снази и да Југославија не жели да мења спољнополитичку оријентацију обореног режима. Влада и Врховна команда лаковерно су сматрале да ће добити у времену, дозвољавајући себи чак ситуацију да владини чланови немачки напад дочекају у Београду. Челни југословенски фактори неодговорно су се односили и према обавештењима југословенских обавештајаца из Берлина и Букурешта о предстојећем нападу. Они који су испо-

Свети архијерејски сабор СПЦ, под председништвом патријарха Гаврила Дожића, 27. марта 1941. на ванредном заседању подржао је догађаје у вези са сменама на врху власти. Британски премијер Винстон Черчил и амерички председник Франклин Рузвелт поздравили су београдски преврат.¹ Нова влада је уверавала силе Осовине да Бечки протокол остаје на снази и да Југославија не жели да мења спољнополитичку оријентацију обореног режима.

Уместо опште мобилизације Министарство војске и морнарице 27. марта издало је наређење за активирање јединица, што је обухватало: трупе за затварање границе, јединице за осигурање унутрашњости територије, посадне трупе, жандармеријске јединице и јединице за рушење и запречавање.²

Првог априла 1941. наређено је да се Штаб Јуришне команде претвори у Штаб четничке команде, да се премести из Новог Сада у Краљево и да се четничке јединице почну обучавати по принципима четничког ратовања. Опште активирање јединица, као вид трајне мобилизације, како би били спречени немачки планови о нападу на Краљевину Југославију, наређено је 30. марта 1941, с тим да први дан активирања буде 3. април 1941. године. На седници од 3. априла Влада је прогласила Београд, Загреб и Љубљану за отворене и небрањене градове.³

Општа мобилизација је наређена тек 7. априла 1941, заједно са прокламацијом врховног команданта за објаву рата силама Осовине, али то није дало резултата, самим тим што није допрла до команди, установа и војних обвезника пошто су везе већ биле покидане у бомбардовању и незауостављивим немачким продорима на појединим секторима фронта, пре свега у правцу Скопља, Ниша и Загреба. Тиме је био поремећен и план о концентрацији јединица.⁴

Априлски рат у Београду су дочекале главне војне установе, уместо да благовремено буду извучене из престонице и премештене у места предвиђена ратним планом. Министарство војске и

љавали ратоборност одједном су постајали миротворци и подледали су илузијама да могу избећи рат или добити у времену претходним заваравањем Берлина и Рима, о чему сведоче и иницијативе да се преко Рима посредује код Берлина. Симвић је уверавао министре да је неминован немачко-руски сукоб. Сматрао је би евентуални југословенско-италијански сукоб на тлу Албаније лаком операцијом био брзо окончан.

1 Опширније у: Branko Petranović, Nikola Žutić, *27. mart 1941*, Beograd 1990.

2 *Исто*, стр. 91.

3 Опширније у: Б. Петрановић, Н. Жутић, *н. д.*

4 В. Терзић, *Слом Краљевине...*, II, стр. 229.

штаб команде позадине претрпели су бомбардовање, што је довело до уништења зграде министарства и мобилизацијског места Команде штаба позадине. Мада је југословенско ваздухопловство било застарело у односу на противничку авијацију, као и цела оружана сила уосталом, њени припадници су ипак најспремније дочекали немачки и италијански напад.¹

Британци су подстицали и подржавали акцију Југославије без одлагања. Грчки краљ је чак, под условом да Југословени и Грци нападну Италијане, био за то да се Југославији дозволи привремена окупација северне Албаније. Британија је, што се тиче њене користи, била свесна значаја промена у Југославији, и настојећи да ту предност што више искористи тражила од владе антинемачку и антиталијанску акцију. Уместо да се Југословенска војска супростави немачком удару, британски премијер је био за неодложни напад на Италијане у Албанији.²

СССР је био у уговорним односима са Трећим рајхом, али и заинтересован да Немачка уђе у рат на Балкану. Свака немачка акција на том тлу наине одлагала је њен напад на СССР. Пензионисани пуковник Божин Симић нашао се тајно у Москви почетком марта 1941. са овлашћењем да припреми закључење уговора између Југославије и СССР-а. СССР није био заинтересован за закључење уговора о узајамној помоћи. Акција покренута на иницијативу Југославије окончана је после преврата закључењем уговора о пријатељству и ненападању између СССР-а и Југославије, у зору 6. априла, иако је антидатиран као да је закључен 5. априла 1941. Чак и такав бенигни уговор немачка страна оцењивала је као антинемачку манифестацију СССР-а. Совјетском Савезу је одговарао отпор Југославије, али без обавеза према Краљевини. Чињенице показују да је Душан Симовић понудио отправнику послова СССР-а Владимиру Лебедеву закључење уговора који би садржавао и војне обавезе СССР-а, што се на крају показало као неприхватљиво за совјетског вођу Стаљина.³

Немачка је несумњиво била заинтересована да приволи Југославију да мирним путем пређе на страну Осовине из разлога војне целисходности, привредне целовитости, обезбеђења дунавског

1 На почетку Априлског рата Југословенско краљевско ваздухопловство располагало је са 416 авиона, од којих је једна трећина припадала застарелим летелицама, тако да је за дејство било способно само 265 савремених авиона са око 2.000 пилота – Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 92.

2 Б. Петрановић, Н. Жутић, *н. д.*, стр. 536–537.

3 Опширније у: Б. Петрановић, *Србија у...*

воденог пута за превоз робе из Румуније, Бугарске и Југославије. Међутим, Хитлер је био познат као непоштовалац уговора и прекршилац задате речи.¹ Хитлерово муњевито реаговање на преврат у Београду 27. марта било је одређено и војним разлозима: рашчишћавањем ситуације на југу Европе пре него што Вермахт крене у поход на Исток, о чему је већ децембра 1940. био утврђен војни план.²

Нова југословенска влада у Београду била је неприхватљива за Немачку, самим тим што је увредила вођу немачког народа, али и показала, по Хитлеровом мишљењу, невиђену дрскост, усудивши се да руши режим спреман да се приклони његовој вољи. Хитлер је страховао да нову владу не искористе Британци и Грци у циљу образовања јединственог јужног фронта. Стога се није ни обзирао на то што је југословенска влада декларативно изразила вољу да буде лојална Немачкој. Због напада на Југославију и Грчку, као и касније на Крит, где је била ангажована велика ваздухопловна сила са падобранским јединицама, Хитлер је морао одложити почетак операције „Барбароса“ са 15. маја на 22. јун 1941. године.³

Југославију су нападе три државе: Немачка, Италија и Мађарска. Границе земље, дуге више од 3.000 километара, чиниле су одбрану земље немогућом.⁴ Хитлер је у свом говору немачком народу 6. априла 1941. око шест сати, посредством радио таласа, осудио „војну клику“ у Београду, као вечите организаторе војних удара и британске „плаћенике“, оптужујући те снаге за противудар и рушење владе која је тежила миру с Немачком. По Хитлеру, организовала их је и финансирала британска обавештајна служба, а југословенску владу називао је „српском“. Уз то, изричито је истицао и да немачки народ нема никаквог повода да се бори против Хрвата и Словенаца.⁵

Немачка је у Румунији имала ваздухопловне базе. При њеној Војној мисији у Румунији налазило се шест пешадијских дивизија и две оклопне. Бугарска и Румунија добиле су својим наводним неутралним држањем задатак да омогуће да се немачке снаге у тим

---

1 Исто, стр. 93–94.

2 Исто, стр. 97–98.

3 Исто.

4 Бугарска није учествовала активно у операцијама против Југославије и Грчке да не би дала повода Турској, док је Румунији била намењена превентивна улога према СССР-у. Мађарске трупе почеле су дејствовати 10. априла 1941, после проглашења Независне Државе Хрватске – Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 97; В. Терзић, *Слом Краљевине...*, II, стр. 88.

5 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 97–98.

земљама неометано групишу пред очима војске Краљевине Југославије која није смела предузимати противмере да не повреди „неутралност“ поменутих земаља.¹

Отпор пакту и капитулацији није био изражен само у Србији, као матици српског народа, већ и међу Србима читавој Југославији. Једностраном и преувеличаном представљању улоге Британаца у преврату 27. марта 1941. највише су доприносили немачка, као и пропаганда малобројних пронемачких снага у Србији. Међу тим снагама најистакнутије место припада Димитрију Љотићу, вођи Југословенског народног покрета „Збор“, који је радио на спречавању активности против Немачке.² Љотићева схватања прозила су из идеолошке блискости са присталицама националсоцијализма и уверења да ће Немачка у будућности кројити судбину света. Љотић је пропагирао да Хитлер није тај што је изазивао рат већ да су то чинили Јевреји у сарадњи с комунистима како би уништили хришћанске и националне државе. Према Љотићу на једној страни налазиле су се државе „либералне демократије“ и СССР-а, које треба уништити, а на другој фашистичке силе Осовине, као представници новог европског поретка.³

Немачка акција тумачена је као успостављање мира и безбедности на југу Европе. Истовремено је издат Меморандум владе Трећег рајха у коме је стајало да је „владајућа српска милитаристичка клика“ објављивањем опште мобилизације дала до знања своје нападачке намере.

Сломом Краљевине Југославије априла 1941, на Косову и Метохији појачале су се тензије између Срба и Албанаца, имајући у виду чињеницу да су српско-албански односи и у периоду између два светска рата били турбулентни. Други светски рат је отворио пут стварању „велике Албаније“. Простор Косова и Метохије је и поред условно речено мирног периода остао пасиван и маргинализован.⁴

1 Исто, стр. 97

2 Уклањањем Милана Недића са положаја министра војске и морнарице, Љотићев „Збор“ је забрањен, а он сам стављен у кућни притвор. Међу антифашистичким снагама што су устајале против приступа Југославије Осовини и капитулације пред Немачком, налазили су се и комунисти. Опширније у: Б. Петрановић, *Србија у...*

3 Опширније у: Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava: 1941–1944*, I, Beograd 1979.

4 Божица Ж. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2014, 634–641.

III ПОГЛАВЉЕ

АПРИЛСКИ РАТ 1941. ГОДИНЕ И ПОЧЕТАК ОКУПАЦИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

3. 1. Напад Сила Осовине на Краљевину Југославију

Напад на Краљевину Југославију почео је без објављивања рата у ноћи 5/6. априла 1941. заузимањем Сипа, на Дунаву. Немачка авијација је бомбардовала југословенске аеродроме код Скопља, Куманова, Ниша, Заграда, Брежица и Љубљане. Италијанска авијација је из база у Италији и Албанији напала аеродроме, пристаништа и поморске базе на тлу Црне Горе, Херцеговине, Далмације, Босне и Словеније. У првом удару Четврте ваздушне флоте Трећег рајха, под командом генерал-пуковника Александра фон Лера, нашао се Београд. Напад на српску престоницу Немци су извели са аеродрома у Мађарској, Румунији и Аустрији. Напади на Београд поновљени су још три пута 6. априла, у ноћи 6/7. априла и следећег дана, 7. априла. У плану операције „Казна“ Команде ваздушне флоте усвојене у Бечу, 31. марта 1941, стајало је да је задатак ваздухопловства „разарање Београда великим нападом“.¹

Немци су из Главног генералштаба и Министарства војске и морнарице добили од поверљивих особа и скицу мобилизацијских места. Немачка авијација је на тај начин била у позицији да спречава мобилизацију, концентрацију и груписање југословенске војске. Немачка авијација истовремено је бомбардовала и саобраћајне објекте у Македонији, Србији, Хрватској и Словенији, као и аеродроме код Скопља, Урошевца и Приштине. Мада је непријатељ успео првог дана рата да уништи један број авиона Југословенског ратног ваздухопловства на тлу, ловачка и бомбардерска авијација исказала је знаке патриотизма и хероизма у сукобу са далеко надмоћнијим немачким и италијанским летелицама. Немци и Италијани су већ првог дана рата ипак загосподарили небом, оборили 38 југословенских авиона у ваздуху и 77 уништили на земљи, док су немачки губици износили 21, а италијански два авиона.

Југословенска бомбардерска авијација узвраћала је напади-

---

¹ Поред државних надлештава, војних и цивилних, мете напада биле су и стамбене четврти, болнице, подземна склоништа по парковима. Против немачких бомбардерских формација праћених ловцима, који су нападале главни град Југославије, истакао се Шести ловачки пук Војске Краљевине Југославије. Немци су бомбардовањем Народне библиотеке у Београду извршили и културни геноцид. Према извештају Техничке дирекције града порушено је 714, а теже оштећено 1.888 зграда. Погинуло је 2.271 особа, а према немачким изворима око 4.000 њих – Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 100–101.

ма на аеродроме са немачким авионима, на саобраћајнице којима су се кретале оклопне и моторизоване колоне у области Софије, Радомира и Ћустендила, затим на правцу Ћустендил–Крива Паланка, а у Румунији у рејону Темишвара и Арада, северно од Марибора и у подручју Скадра, али је ипак било реч о неравноправним снагама и у ваздуху и на копну. Југословенска авијација бомбардовала је и градове Скадар, Љеш, Драч, Задар, Печуј, Грац, Темишвар, Арад.¹

Немачко бомбардовање прекинуло је везе између јединица, онемогућавало кретање трупа без ваздушне заштите, изазивало неверицу у отпор исказаној сили, проузроковало страх и панику у позадини и на фронту. Свако организованије командовање и концентрисање снага унапред је било пресечено. Трећа група армија Југословенске војске под командом армијског генерала Милана Недића имала је практично најважнији задатак: да одбраном Македоније и упадом у Албанију обезбеди одступање Југословенске армије према југу, што је било предвиђено ратним планом.²

На правцу Ћустендил–Крива Паланка–Куманово–Скопље дејствовала је немачка Друга оклопна група, састављена од три дивизије са 600 тенкова. Тој групи снажан отпор пружила је Моравска дивизија код Страцина, претрпевши велике губитке од технички далеко надмоћнијег непријатеља кога су издашно помагале ваздушне снаге. Тим је био отворен пут ка Куманову и Скопљу. Главни немачки удар на Југословенску војску био је усмерен из Бугарске и имао је за циљ муњевито заузимање Македонију, пресецање евентуалног одступања југословенске војске према Грчкој и спајање са Британцима и Грцима, а затим да се снаге групе армија опколе, униште и принуде на предају.

Немци су другог дана рата, 7. априла, заузели Скопље, а главне снаге 3. армијске области су разбијене. Заузимањем Скопља и избијањем у долину Вардара Немци су потпуно прекинули везу Врховне команде са југословенским трупама у Македонији, чиме је њихово разбијање било само питање времена. Тиме је био и отворен пут ка Приштини и Косову.³ Југословенска војска није постигла планиране успехе и на албанском фронту. Зетска дивизија је од 8. до 13. априла против Италијана успела да продре у дубину према Скадру тек 15–20 километара јер је задржана од италијанских оклопних јединица. Десна колона Косовске дивизије, крећу-

---

1 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 102.

2 *Исто*.

3 В. Терзић, *Слом Краљевине...*, II, стр. 310.

ћи се из Ђаковице такође према граду на Бојани, доживела је у повлачењу знатне губитке од албанских снага које су је нападале из заседа. Између Зетске и Косовске дивизије дејствовао је Комски одред.¹ На фронту Косовске дивизије дошло је до побуне Албанаца у позадини, у рејону Суве Реке. Знаци нереди и панике јавили су се и у позадини Вардарске дивизије. Изазивали су их бегунци из Скопља у рејону Тетова и Гостивара, што је негативно утицало на јединице и командовање.²

Немачка је на јужној граници према Југославији, Југоисточном фронту, имала најјаче снаге, 12. армију, јачу и спремнију од Друге армије на северозападу која је кренула у напад пре концентрације свих предвиђених снага; југ је био и главни правац немачког удара. Трупe 3. армијске области нису успеле да обезбеде одбрану фронта према Бугарској, то јест да затворе Струмички, Царевоселски и Криворечки правац, услед чега је наступило расуло. Пета армија, такође, није успешно задржала гранични фронт према Бугарској, на правцу Босилеграда, Трна, Пирота, Књажевца, Зајечара и Неготина.³

Петоколонаши су у унутрашњости Србије разносили лажне вести нпр. о спуштању немачких падобранаца, упали у команде места и на немачком издавали лажна наређења, утицали да јединице Југословенске војске напусте поједине градове (Крагујевац и Краљево), пошто су претходно палили војне магацине и авионе на аеродрому. Није усевало да Немци, при дејствовању нишавским правцем, буду заустављени или да се њихово напредовање успори бар неколико дана ради организације одбране на Јужној Морави и затварања пролаза долинама Велике и Западне Мораве. Тако су немачке снаге већ првог дана рата пробиле одбрану Југословенске војске на правцу Ниш–Пирот–Софија. Тиме је био отворен пут према Београду с јужне стране. Јединице 11. немачке оклопне дивизије већ 10. априла избиле су у долину Велике Мораве. Продором немачких снага према Београду и Тополи раздвојене су јединице Шесте армије. Делови немачке Осме оклопне дивизије кретали су се на северу правцем Шабац–Ваљево и Шабац–Обреновац–Лазаревац.⁴

Прва армија је почела повлачење из Бачке после 10. априла 1941. и уласка Мађарске у рат. Брзи продор немачких оклопних и моторизованих снага преко зоне Друге армије онемогућио је њено

1 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 102.

2 В. Терзић, *Слом Краљевине...*, II, стр. 326–327.

3 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 102.

4 *Исто.*

повлачење преко Саве, па су многе јединице заробљене у пределу Срема. Усташке побуне принудиле су припаднике Друге армије да се повуку на десну страну Саве. Приликом немачког продора у Мачву, Трећа коњичка и Потиска дивизија пружиле су снажан отпор немачким снагама. На дан проглашења Независне Државе Хрватске, 10. априла 1941, распала се Четврта армија. У побуни, разарању позадине и покушају заробљавања Штаба Четврте армије узели су учешће петоклонаши Хрвати. Они су напуштали јединице, заробљавали и убијали српске официре и војнике. Непријатељ је у Загребу дочекан као ослободилац.

Већ 10. априла, Влада и Врховна команда могле су констатовати „да су 1. и 3. група армија престале да постоје, да су се Трупe Приморске армијске области растуриле без борбе, да је 5. армија разбијена, да се Ратна морнарица распада и да су само 1, 2. и 6. армија донекле способне за борбу, као и то да су веза и командовање са преосталим снагама скоро сасвим паралисане“.¹

Отпор је бележен и јужно од Београда, али ограничених размера и могућности.² Јединице 41. немачког корпуса надирале су кроз Банат без отпора и предвече 12. априла 1941. заузеле Панчево. Због надирања Немаца преко Баната и Срема, наређено је рушење мостова на Дунаву и Сави код Београда, што је и учињено у ноћи 11/12. априла 1941. Београд је заузет 13. априла 1941. године. Срби су били жртве и фолксдојчера који су у Банату (Алибунар, Петровград и Панчево) од 12. до 23. априла стрељали близу 90 људи.³

Примери јачег отпора на мостобрану код Кленка (Шапца) 12. априла 1941, борбе Шабачког одреда и Трећег коњичког пука, новообразованог Мачванског одреда, као и Противавионског дивизиона код Зворничког моста, нису ипак могли утицати на општи пораз и расуло. Јединице Друге југословенске армије нису успеле одржати фронт на десној страни Саве, као што је то захтевала Врховна команда.

¹ Опширније у: Fikreta Jelić–Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977 (у даљем тексту: Ф. Јелић–Бутић, *Усташе...*).

² Немци су у борбама са Книћким одредом, изгубили седам тенкова. Руднички (Горњомилановачки) одред код села Баре уништио је пет немачких тенкова. Једанаеста немачка оклопна дивизија код села Марковца сломила је отпор јединица Дунавске Дивизије. На правцу Велика Плана–Смедеревска Паланка–Младеновац дивизија је морала да савлађује отпор Унске дивизије и Друге коњичке бригаде, али је ипак ноћу 12. априла стигла до подножја Авале. Немцима је пружен отпор и на домаку Аранђеловца – Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 104.

³ Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 105.

Према Београду су продирале: Осма оклопна дивизија са севера из Срема и Земуна; 11. оклопна дивизија са југа од Младеновца преко Раље и од Авале и главнине 41. корпуса са истока, из Панчева. Показало се, такође, да лакомислено схватање о слабости Италијана није било оправдано, због лоше техничке опремљености Југословенске војске и отпора Италијана, ослоњених на своје механизоване јединице под Скадром. Немци су главним снагама 12. армије фелдмаршала фон Листа одвојили Македонију од Србије. Откидање Македоније од осталог дела Југославије, самим тим и спречавање да се снаге Југословенске војске споје у Грчкој са Грцима и Британцима, било је у том периоду главно обележје ратних операција на тлу Југославије.¹

Циљ Друге армије генерал-пуковника Максимилијана фон Вајкса био је да раздвоји Хрватску и Словенију од Србије, фронт северно од Саве и Дунава од оног јужно од тих река. Три немачке маневарске формације биле су од првог дана усмерене према главном граду Југославије, рачунајући на изненађење и силовитост првог удара, и то: прва, најснажнија оклопна група, која је надирала ка северу од правца Софија–Ниш–Београд; 41. оклопни корпус са простора североисточног Баната (Темишвар–Вршац) и 46. оклопни корпус крећући се из Међумурја преко Барча, кроз Славонију и Срем ка Београду. Рат је на Северном и Северозападном фронту завршен за четири дана.²

Отпор национално хетерогене војске земље национално разривене изнутра и састављене од припадника незадовољних народа (Хрвата, Македонаца, албанске, немачке и мађарске мањине), није могао бити успешан. Технички застарела и слабо вођена Југословенска армија нашла се у рату са најмодернијом, најпродорнијом и најбруталнијом армијом на свету Вермахтом. Врховна команда са генералом Симовићем на челу није ни могла бити на висини збивања. Многи генерали нису били спремни да се боре, а било је и оних који и Симовићу нису били наклоњени.³

Удар снага 12. армије из правца Бугарске био је неодбрањив, о чему сведочи и чињеница да је Скопље пало пре Загреба, јер су те јединице биле изванредно наоружане и спремне за извођење најсложенијих операција; оне су на једној страни имале сигурно бугарско упориште са којег су нападале, а на фронту у Албанији

¹ Исто, стр. 106.

² Исто.

³ Исто, стр. 107.

Италијане с којима је требало да се сретну. Као и у дотадашњем ратовању на Западу, Немци су и на југословенском ратишту од првог дана демонстрирали изванредно садејство копнених и механизовано-окопних снага са авијацијом.¹

Рат је 10. априла 1941. у суштини био завршен, јер су остаци разбијене Југословенске војске само „животарили“ до 17. априла 1941, када је коначно (сем у Албанији), заустављен сваки отпор. Краљ је са владом 14. и 15. априла са никшићког аеродрома напустио земљу, одлетевши за Грчку. Осма оклопна дивизија Друге армије ушла је 12. априла у Земун. На путу продора од Осиека, Руме и Сремских Карловаца одушевљено је дочекивана од усташа, фолксдојчера и „Хрватске заштите“. Чланови Владе директно су за догађаје у Хрватској оптуживали Мачека; он је напустио владу 8. априла и отишао у Купинец. Симовић је без сагласности владе, мада у њено име, 14. априла овластио армијског генерала Данила Калафатовића да закључи примирје, премда је у датој ситуацији било реч заправо о капитулацији. Немци су захтевали безусловну капитулацију која је искључивала било какво примирје. Капитулација (Одредбе о примирју) потписана је 17. априла 1941. у Београду, у згради бившег Чехословачког посланства. Косовска дивизија је на тлу Албаније обуставила је операције тек 22. априла 1941. године.

И пре почетка рата упућенији нису очекивали да би Југословенска војска могла да задржи фронт северно од Саве и Дунава. Немци су, осим тога, у Априлском рату не само наметнули муњевити напад, већ и „уништавајући рат“, нападајући насељена места и не обазирејући се на жртве међу цивилним становништвом. Према немачким изворима заробљено је око 398.000 особа, од којих су Италијани заробили око 30.000.²

У краткотрајном рату заробљено је око 375.000 југословенских војника и официра, највећим делом одведених у заро-

---

1 Исто.

2 На слободу су пуштени Македонци (као Бугари), Хрвати и припадници мањина. Према каснијем немачком извору, у немачком заробљеништву је 21. јуна 1941. било 181.258 људи. Ј. Б. Хоптнер износи податак да је у немачко заробљеништво пало 254.000 југословенских војника и официра, не убрајајући оне из Србије – Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у...*; Хитлер у априлу 1941. наводи (а такве податке даје и Главни Хитлеров штаб, 28. маја 1941) укупан број заробљеника од 337.864 војника и подофицира и 6.298 официра, искључујући фолксдојчере, Мађаре и друге који су одмах пуштени – Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 108; Jozo Tomašević, *Četnici u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979. стр. 78.

бљеништво; углавном су то били Срби и Словенаци. Немачка и њени савезници били су технички далеко надмоћнији у односу на Југословенску војску. Немачка супериорност се испољавала и у командном кадру, начину и извођењу борбених, оперативних задатака.¹ Осовина је била супериорнија и по броју људства, јер јер је та страна бројала 870.000 војника насупрот око 600.000 припадника војске Југославије, неупоредиво слабије наоружаних и опремљених. У нападу на Југославију узеле су учешће 52 немачке, италијанске и мађарске дивизије, потпомогнуте из ваздуха са 2.236 борбених авиона. Немци су у Априлском рату имали 558 избачених из строја, од којих 151 погинуло. На основу обимних истраживања о Априлском рату Велимир Терзић је, упркос општем слому и разорном деловању пете колоне, као и дефетизму команданата, издвојио знатан број јединица Шумадијске, Брегалничке, Моравске, Топличке, Дринске, Тимочке, Дунавске, Церске, Унске, Дравске, Друге и Треће коњичке дивизије које су пружиле снажан отпор непријатељу. Пилоти су посебно показали несвакидашњи хероизам. Авијатичари 51. ловачке групе Шестог ловачког пука са земунског аеродрома тукли су се са неупоредиво надмоћнијим немачким снагама, бранећи небо Београда. И над другим градовима Југославије било је примера појединачног и групног хероизма.²

За југословенске комунисте је рат тек почињао. Рат је сматран недовршеним и са становишта других снага отпора окупационим режимима и терору над Србима, посебно у Независној Држави Хрватској, на Косову и Метохији, у окупационој зони под Мађарима и Бугарима. На тлу Југославије конституисана су и три изразито антисрпска режима: фолксдојчерски у Банату, усташки у НДХ и великоалбански на Косову и Метохији. На тлу Хрватске и Босне и Херцеговине, без Далмације, 10. априла 1941. установљена је клерофашистичка и расистичка, изразито антисрпска творевина НДХ. Источни Срем са Земуном припојени су НДХ у јесен 1941, а Србија није била у стању да се одупре усташкој политици уништавања српског живља у Хрватској и Босни и Херцеговини.³

На делове југословенске територије, посебно оне које су убрајане у српске или то и фактички биле (нпр. Војводина и Косово и Метохија) претендовале су, уз сагласност Трећег рајха, ревизионистичке земље Бугарска и Мађарска. На Косову и Метохији

1 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 109–110.

2 Исто; В. Терзић, *Слом Краљевине...*, II, стр. 498.

3 Опширније у: Ф. Јелић–Бутић, *Усташе...*

Италија је помогла да се конституише режим „велике Албаније“. Македонија је враћена под окриље Бугарске, док је западним делом ушла у састав „велике Албаније“, са граничним крајевима Црне Горе. Окупацијом Бачке и Барање и формалном анексијом тих крајева Мађарској, децембра 1941, тзв. јужне жупаније поново су враћене под круну Сент Иштвана.

Србија је била стешњена у границе пре Балканских ратова, заправо још уже (језгро – Шумадија и Поморавље), с обзиром на инкорпорацију Врањског и Пиротског округа у састав Бугарске.¹ Србија се нашла под режимом војне управе као једина југословенска територија с таквим статусом, обавезана да плаћа контрибуције немачком окупатору за издржавање окупационе војске, што је такође био случај без преседана на тлу војно поражене Краљевине Југославије.² Хитлер се априла 1941. сагласио да бугарске трупе уђу у Србију до линије Пирот–Врање–Скопље, па је бугарско окупационо подручје до лета већ обухватало срезове: царибродски, нишавски, лужички, босилградски, масурички, бојанички, прешевски и пчињски, као и делове паланачког и власотиначког среза, територију североисточно од Зајечара, између Тимока и раније државне границе.³

Немачка се, као главна и најјача сила Осовине, у Србији осигуравала завођењем војне управе, контролом Трепче и Косовске Митровице, ради надгледања важне саобраћајнице долином Ибра и експлоатације олова, запоседањем важних саобраћајница

¹ Опширније у: Зоран Јањетовић, „Границе немачке окупационе зоне у Србији 1941–1944“, *Зборник радова*, књига 61-2, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд 2012, стр. 95–117 (у даљем тексту: *З. Јањетовић, Границе...*); Драган Алексић, „Површина и број становника на подручју војноуправног команданта Србије“, *Токови историје*, 1–4/1999, Београд, стр. 144–150 (у даљем тексту: *Д. Алексић, Површина и број...*).

² Војноокупациона зона Србије обухватала је, према немачким изворима, око 51.100 км² са 3,8 милиона становника (3.810.000), од којих 175.000 Румуна-Влаха. Према изворима из Недићеве архиве на територији Војног заповедника Србије било је 3.773.000 грађана, и то: 3.367.000 Срба, 23.000 Хрвата, 51.000 осталих Словена, 102.000 Мађара, 146.000 Немаца, 66.000 Румуна и 18.000 осталих. „Преткумановска Србија“ је обухватала територију од 48.303 км², са 3.798.229 становника. У анализи ових података требало би водити рачуна и о избеглицама у Србији и ратним заробљеницима припадницима Војске Краљевине Југославије у Априлском рату – Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 111; Д. Алексић, *Површина и број...*, стр. 144–150; Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1963, стр. 23 (у даљем тексту: *Ј. Марјановић, Устанак и...*).

³ Опширније у: *З. Јањетовић, Границе...*, стр. 95–117.

у долини Мораве у правцу Скопља и Егејског мора на једној страни, и према Софији и Бугарској на другој, укључујући и дунавски водени пут са експлоатацијом Борског рудника. У саставу Србије нашао се и Банат у склопу Дунавске бановине са седиштем у Смедереву, али под окупацијом немачких снага које су истовремене спречавале мађарске и румунске претензије на ту област, делимично насељену румунским и мађарским становништвом.

Банат је са истим формалним статусом био под Војним заповедништвом Србије и влашћу немачке народносне групе од око 120.000 фолксдојчера. Косово и Метохија су подељени између три окупационе силе: Италијана, који су подржали стварање „велике Албаније”, Немаца, што су фактички држали Косовску Митровицу с рудником „Трепча”, док је један мањи косовски део припао Бугарима.

Српски народ је био изложен и другим видовима експлоатације, политичке дискриминације и денационализације. Немачка окупација огледала су се, поред осталог, у успостављању разгранате и строге бирократске војно-управно-економске контроле. Војна организација земље спроведена је посредством фелдкомандантура, крајскокомандантура и ортскокомандантура. Све је то било подређено одржавању мира и искоришћавању привредних добара. Претње смртним казнама на почетку окупације и увођење војних судова тек су наговештавали будући терор.¹ Бугаризација становништва Врањског и Пиротског округа текла је у знаку политике да је реч о становништву које је од давнина бугарско. Војноуправни заповедник Србије већ априла 1941. предвидео је смртне казне за дела насиља и саботаже против немачке војске; кажњиво је било обустављање рада, слушање „непријатељских“ радио-станица, затварање радњи; забрањено је и окупљање на улицама; проглашена је надлежност војних судова за увреду немачке војне силе и њених заповедника.²

Мађарска окупација започела је у знаку терора и одмазде над српским живљем. Централни орган власти у окупираној Бачкој и Барањи био је Врховни штаб мађарске војске. Наређењем начелника Генералштаба 11. априла 1941. уведена је војна управа „на заузетој територији јужне Мађарске“. Војна управа је августа 1941. замењена цивилном. Југословенске области под мађарском

1 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 114.

2 Исто; Ђорђе Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941–1945, Пресуде југословенских војних судова*, Београд 2009.

окупацијом анектиране су Законом о поновном присаједињењу Јужних земаља круни Св. Стефана од 16. децембра 1941. године. Предвиђено је протеривање досељеника и колониста; чиновници експонирани као противници Немаца и Мађара стављени су под полицијски надзор; забрањено је одржавање зборова; започело је интернирање Срба; затворене су српске школе у местима са мађарском већином.

Војни пораз Краљевине Југославије и окупација Србије изазвали су у народу велико разочарање. Незнатне колаборационистичке снаге што су још пре рата изражавале пронемачку политику својим држањем и пропагандом уносиле су још већу духовну пометњу. У окупирану Србију почели су да се сливају реке избеглица и пресељеника протериваних од профашистичких снага из Македоније, Војводине, Независне Државе Хрватске, или од Албанаца са Косова и Метохије. Тако се у Србији у једном тренутку нашло и 8.751 Словенаца, међу којима су преовлађивали принудно исељени над онима који су сами избегли у Србију. Укупан број тих избеглица и пресељеника не може се прецизно утврдити јер многи нису били евидентирани, неки пристигли су се враћали, а многи су избегавали контролу. Помињу се бројке од 300.000 до 400.000. Број од 400.000 таквих особа наводи се и у писму Председништва Министарског савета Србије од 1941. С тим у вези формирана је установа Изванредног опуномоћеног комесара за избеглице и пресељенике, на чијем челу је од октобра 1941. године био инж. Тома Максимовић.¹

Немачка војна сила немилосрдно је реаговала већ од првог дана завођења војне управе на тлу Србије. Штаб 11. немачког армијског корпуса 27. априла 1941. издао је заповест да се има стрељати свако ко се затекне под оружјем. Предвиђено је узимање талаца у крајевима где би евентуално дошло до отпора немачкој оружаног сили и стрељања у случају да се немири понове. Маја 1941. на тлу војноокупирани Србије уведено је кривично право, дајући готово неограничена овлашћења извршним органима окупатора и колабо-

---

¹ Избеглице и пресељеници су били распоређени по окрузима: у Банатском 9.287; Крагујевачком 11.047; Краљевачком 7.462; Ваљевском 9.034; Зајечарском 12.180; Београдском 17.293; Крушевачком 10.177; Лесковачком 21.225; Митровачком 15.029; Моравском 13.431; Нишком 17.712; Пожаревачком 11.610; Ужичком 7.390 и Шабачком 23.922. Забележено је да су на дан 16. августа 1944. избеглице и пресељеници у Србији потицали са територија: из Независне Државе Хрватске 118.167 особа, из Мађарске 24.931, из Бугарске 42.065, из Црне Горе и Албаније 48.808 и из Словеније 6.175 – Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 125.

рационаста у примени казних одредби. Немачка контрола била је апсолутна, помогнута допунском, али у суштини секундарним, деловањем колаборационистичких органа.¹

Управне установе Србије, обновљене под надзором Савета комесара, биле су под оперативним руководством немачких фелд-командантура, крајскокомандантура и ортскокомандантура. Без немачке дозволе није могао бити постављен ниједан срески начелник. Главни задатак Савета комесара састојао се у томе да придобије становништво Србије за политику реда и мира, тачније за послушност Немачкој. Међу првим документима издатим од Савета комесара био је Меморандум о обнови Србије и њеног привредног подручја. Савет комесара обновио је рад судова и тужилаштва. Аћимовићев Савет комесара настојао је да по цену служења окупаторској сили обезбеди повољнији положај српског народа у новом немачком европском поретку.

Немачка војна управа Србије организована је непосредно после капитулације. На њеном челу налазио се командант (војни заповедник Србије), потчињен Вишој команди сувоземне војске, а од почетка јуна 1941. команданту Југоистока, под чијом су командом биле све редовне трупе и војнопозадински органи окупираних територија на Балкану. Први командант Србије био је генерал Хелмут Ферстер, потом од почетка јуна генерал Лудвиг фон Шредер, а када је он настрадао у авионској несрећи 24. јула 1941, заменио га је генерал Хајнрих Данкелман. Преко Војног штаба командант Србије остваривао је режим безбедности на окупираној просторији и посредством Управног штаба управљао земљом и надзирао колаборационистичку власт.

Србија је, како је напоменуто, вољом немачког врха 1941. била потпуно деградирана у систему вазалних режима којима је Трећи рајх био далеко наклоњенији, као нпр. према Независној Држави Хрватској, тако да је свака замисао о мењању првобитно утврђеног српског положаја била излишна. Аћимовићев меморандум из јуна 1941, упућен немачком војноуправном заповеднику, показује колаборационистичке намере, али и нереалност обједиња-

---

¹ Савет комесара или комесарска влада Милана Аћимовића установљен је 1. маја 1941. Немачка није давала Србији статус субјекта у међународним односима, као што је то био случај са Независном Државом Хрватском. Аћимовићева комесарска влада је у суштини била извршно-управни орган војноокупационе управе, административно-политичка основа за лакше остваривање окупационих задатака, пре свега текућих управно-привредних и пропагандно-политичких задатака – Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 134–135.

вања српских земаља и становништва у оквиру проширене Србије, иако под немачким покровитељством, јер су се такве жеље косиле са немачком политиком. Аћимовић је узалудно тражио Косово и Скопље, припајање Црне Горе, обухватање српског становништва Хрватске и Санцака као вековних етнографских граница српског народа. Политичка основа Аћимовићевог Савета комесара била је слаба јер су је чинили представници странака без већег угледа и утицаја у народу и релативно мало познати политичари, јавни радници и стручњаци. Догађаји у Србији (оружани устанак) изазваће, међутим, потребу окупатора за далеко угледнијим и утицајнијим људима на челу колаборационистичке власти.¹

За Немце су извори потенцијалне опасности били у градовима, а руководећу улогу приписивали су студентима, лекари-ма, адвокатима, „дрвеним” шпанским борцима. Састав српских и других села и вароши увелико се променио након Априлског рата пристизањем ђака и студената, официра и протераних чиновника из окупационих зона Југославије, посебно избеглица из Независне Државе Хрватске.² Главни узрок за одсуство масовног прогона комуниста у Србији до 22. јуна несумњиво лежи у чињеници што СССР још није био укључен у рат. Нападом Немачке на СССР настала је, у виђењу немачких представника, нова ситуација у свету, због чега је било неопходно енергично деловати против комуниста. Совјетска политика у Југославији остваривана је јавно посредством државних органа, а тајно преко КПЈ, секције Коминтерне, као и совјетске војнообавештајне службе (НКВД). Улазак СССР-а у рат за комунисте је значио измену карактера сукоба, од империјалистичког у антифашистички. Челник југословенских комуниста Јосип Броз Тито јавио је Извршном комитету Коминтерне, крајем јуна 1941, да је КПЈ издала проглас поводом напада на СССР и позвала народ на борбу против фашистичког окупатора. За разлику од вођства других комунистичких партија окупираних земаља, руководство КПЈ било је у земљи а не у Москви.³

Краткотрајни Априлски рат показао је не само размере издаје националних мањина и сепаратистичко-терористичких покрета, већ и сву дубину државне кризе и политичког распадања

1 Опширније у: М. Борковић, *Контрареволуција у...*

2 Опширније у: Ј. Марјановић, *Устанак и...*

3 Руководство КПЈ спроводило је воље Коминтерне, али није извршило њено наређење свим комунистичким партијама да одложе фазу социјалне револуције док траје рат – Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 162.

Краљевине. Најмасовнија струја српског грађанства и народа припадала је редовима изразитих антифашиста усталих 27. марта. Међутим, велики део грађанске антифашистичке струје се убрзо повукао, заклонио мирним понашањем и равнодушношћу за политику. Патријарх српски Гаврило Дожић, ухапшен у Априлском рату у манастиру Острог, означен је за немачког непријатеља и конфиниран у манастир Раковица, а касније у манастир Војловица код Панчева.

Део старешинског кадра Југословенске војске није се мирио са брзом капитулацијом државе без адекватног отпора. Пуковника Драгољуба Дражу Михаиловића рат је затекао на положају начелника штаба Друге армије. У општем расулу војске Краљевине Југославије одлучио је да се не предаје. Са групом официра, подофицира и војника почео је повлачење од Добоја према Србији. Стигао је на Равну гору (на планини Суворбор) са 26 сабораца половином маја 1941. године.¹ Михаиловић је био против тога да се одмах упушта у борбу са непријатељем како би сачувао народ од даљих губитака и планирао је да плански организује припрему за борбу у моменту када се за то буду стекли повољни услови на светском фронту против фашизма. Четничка стратегија није се разликовала од политике српских снага у емиграцији. Четничка организација била је на неки начин адут за завршну фазу рата, а на другој страни брана појави нових социјално-политичких снага на југословенској позорници – комуниста.²

Комунистичка партија Југославије се припремала за устанак али тек када буде нападнут СССР. Комунисти су имали снажну изграђену организацију илегалног карактера при чему је војна компонента добијала све више на значају, као и на општејугословенском карактеру. Они су први, дакле пре Михаиловића, али тек после напада Немачке на СССР, започели борбене акције против сарадника окупатора.³

Антифашистичке државе нису признале деобу Југославије, фактичке и формалне анексије на њеној територији, као ни ствара-

1 За Равногорски покрет се може рећи да је био самоникао, јер га нису припремили ни при емигрантској влади, ни међу британским челницима. Међутим, Михаиловић није био у стању да политички осмисли програм тог покрета – Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 169.

2 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 171, 174. Опширније у: Bogdan Krizman, *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu, 1941–1943*, Zagreb 1981.

3 Опширније у: Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, I–II, Beograd 1983.

ње вазалних режима на југословенском тлу. Влада се, осим тога, изјаснила за настављање борбе на страни савезника. У Изјави југословенске владе од 4. маја 1941. речено је да она наставља рат против непријатеља, мада су краљ и владини челници са делом војске били принуђени да напусте државну територију како би сачували суверенитет државе и под повољнијим околностима и потпомогнути савезницима наставили борбу до потпуног успеха.¹

Краљ Петар II, ступивши на престо државним ударом пре пунолетства, није имао животног и државничког искуства. С њим и владом, априла 1941, успео је да избегне и мањи број официра и војника, али су сви они заправо постали „заробљеници” Британаца који су контролисали све њихове везе са матичном земљом, па и осталим светом. Влада уз све то није била хомогена. Просрпски део је оптуживао је Хрвате за издају, а хрватски министри Србе за превласт у Краљевини Југославији, сматрајући их примарним узроком државног слома априла 1941. године. Српско-хрватски сукоби тек ће бити пооштрени када пристигну вести о усташким покољима Срба и суровом прогону Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској, а на другој страни о Михаиловићевим оружаним снагама које је српска већина у влади прихватила као легитимне оружане формације.²

Ратне припреме обављане су споро и неадекватно и немачко-италијански напад дочекан је неспремно. Војне јединице нису биле попуњене људством, возилима, па и стоком у броју предвиђеном плановима мобилизације Војске Краљевине Југославије. Основна идеја југословенског ратног и почетног операцијског плана била је у маневарској одбрани према југу где је са ослоном на британске и грчке војне снаге требало да заузму одбрамбене положаје. Истовремена офанзива према Албанији требало је да представља само узгредну, узгредну операцију ради обезбеђења повлачења. У складу с таквим општим планом, на Косову и Мето-

---

1 Међународноправна доктрина и прописи одбацивали су комадање државне територије од привременог војног победника. САД су протестовале против повреде интегритета Југославије, осуђивале анексионе акте и сматрале неважним стварање Независне Државе Хрватске (НДХ). Обнову и сувереност Југославије потврђивала је и Велика Британија. Југословенска влада одбацила је стварање НДХ и анектирање других делова Југославије од окупатора. Раскидала је односе са свим земљама које су успоставиле односе са НДХ, осим са Шпанијом, из обзира према Великој Британији како би та земља задржала бар формалну неутралност. Југославија је прихватила ратне циљеве САД и Велике Британије, којима је септембра 1941. пришао и СССР – Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 173–174.

2 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 175–176.

хији обављено је активирање дислокација јединица и спровођена њихова попуна и опремање.¹

3. 2. Косово и Метохија у Априлском рату

Након напада сила Осовине 6. априла на Краљевину Југославију и бомбардовања Београда без објаве рата, општа мобилизација објављена је тек 7. априла по доласку југословенске краљевске владе у Ужице, али се за њу у почетку на подручју Косовске Митровице и околине није знало. Према мирнодопској организацији војске, Косово и Метохија су били у саставу Косовске дивизијске области са седиштем у Приштини, иначе потчињене Трећој армијској области у Скопљу. У саставу Косовске дивизије били су 24. пешадијски пук и 12. самостални артиљеријски дивизион из Косовске Митровице, 31. пешадијски и 28. артиљеријски пук из Приштине, 56. пешадијски пук из Ђаковице и 30. пешадијски пук из Призрена. Косовска дивизија била је једина у Скопској армијској области са четири дивизије по мирнодопској формацији, док су остале имале по три пешадијска пука.²

Када је Немачка напала Југославију Косовска дивизија била је још у процесу мобилизације и делимичне концентрације на простору Пећи, Ђаковице, Призрена, Драгаша и дуж албанске границе. Мобилизација је требало да буде обављена почетком априла 1941, а јединице Косовске дивизије биле су попуњене 75%. На подручју Косовске дивизије остало је немобилисано око 25.000 војно обучених Албанаца, али њих је југословенска власт сматрала непоузданим, наводи Али Хадри, према изјави потпуковника Стјепана Миклечића, начелника штаба Косовске дивизије.³

Гарнизон у Косовској Митровици био је један од већих таквих формација у Трећој армијској области. Непосредно уочи рата, ту је била стационирана и Ибарска дивизија, у чијем саставу је био и 24. пешадијски пук, пре избијања рата са седиштем у Косовској Митровици. Ту се налазила и Команда војног округа у чијој надлежности су били срезови: косовскомитровички, дренички, источки, пећки, дежевски, штавички и рожајски.⁴ Ибарска

1 В. Терзић, *Слом Краљевине...*, II, стр. 263.

2 *Исто*, стр. 103.

3 Ali Hadri, „Politika narodnog fronta i aprilski odbrambeni rat 1941. godine na Kosovu i Metohiji“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, 5, Priština 1969. стр. 433.

4 Команда војног округа била је извршни орган за евиденцију људства,

дивизија била је највећим делом стационарирана десетак километара од Скопља, док су мање снаге из њеног састава остале на Косову. У Косовској Митровици су се боравили делови 22. допунског пука. Ибарска дивизија је чинила резерву треће групе армија за офанзивна дејства према Албанији или одбрану према Бугарској. Дивизија није у потпуности била попуњена делом због оправданог неповерења према Албанцима и њиховог уклањања из оперативних јединица, а делом и због веома лошег и несређеног система евиденције војних обвезника. Војни обвезници Албанци сматрани су непоузданим и тако су остајали код својих кућа. Провејавала је идеја да Албанци буду распоређени у саставе тзв. радних батаљона, без оружја, али се од њиховог формирања одустало.

Ибарској дивизији је наређено да на Косову и Метохији остави Четврти пешадијски пук, а остале јединице пређу у рејон Скопља. Та дивизија је, иначе, била резерва Треће армијске области. У Косовској Митровици и Приштини био је смештен 22. допунски пук. Косовска дивизија је била сконцентрисана на простору Пећ–Ћаковица–Враниште–Штимље. Ту су се налазила и два батаљона 31. допунског пука, док се мобилизација Првог и Трећег батаљона, Пионирског батаљона, чете за везу и других јединица при штабу Косовске дивизије спроводила у Приштини. До 6. априла Косовска дивизија заузела је гранични положај према Албанији.¹

Уочи напада Косовска дивизија распоређена је у рејон Ћаковица–Призрен, док се Ибарска дивизија – у чији састав је, поред Четвртог, 58. пешадијског и 22. артиљеријског пука, ушао и 24. пешадијски пук из састава Косовске дивизије – налазила у рејону Урошевца. У Косовској Митровици било је одређено Главно артиљеријско слагалиште. У оквирима ваздушне територијалне одбране формиране су месне ваздушне одбране у Косовској Митровици и Приштини. У Косовској Митровици налазила се и Ваздухопловна база другог реда, док су базе трећег реда биле у Приштини и Урошевцу.²

Првог и другог дана рата није било значајних догађања. Кроз Косовску Митровицу почеле су у нeredу да се повлаче југословенске војне јединице, поражене и деморалисане. Британци су

стоке и возила и за припрему и извршење мобилизације војне силе – Ali Hadri; Živko Avramovski; Milorad Vavić, „Окупациони систем у Косовској Митровици и околини“, *Kosovo*, 7, Приштина, 1978, стр. 209 (у даљем тексту: А. Хадри, Ж. Аврамовски, М. Вавић, *Окупациони систем...*).

1 В. Терзић, *Слом Краљевине...*, II, стр. 233, 253, 256, 298.

2 *Исто*, стр. 180, 184, 218.

напустили рудник „Трепчу“, а у Звечан је стигао генерал Путниковић и у име Министарства војске преузео управу. Другог дана Ибарска дивизија са 24. пешадијским пуком у саставу била је разбијена, а њени припадници највећим делом заробљени. Делови пука који су избегли заробљавање и припадници Четвртог пука, стационирани у Косовској Митровици и Приштини, одређени су за затварање правца од Скопља према Качанику.

Косовска дивизија је 7. априла почела наступање у три колоне; десна колона: 56. пешадијски пук и један артиљеријски дивизион потиснули су италијанске заштитне јединице и око 19 сати, из правца Ђаф Морина–Фиера и Ђаф Прушит–Ван Спасит, избили на реку Дрим код Шен Ђерђа, где су задржани јаком артиљеријском ватром; средња колона: 30. пешадијски пук без једног батаљона, Други батаљон 31. пешадијски пук и један артиљеријски дивизион потиснули су Италијане правцем Врбица–Кукеш до Дрима и ту су задржани ватром са друге обале; лева колона: један батаљон 30. пешадијског пука и једна артиљеријска батерија наступали су правцем Враниште–Бицај и, такође, стигли до Дрима. Резерва у којој се налазио 31. пешадијски пук без једног батаљона, наступала је иза десне колоне. Избијањем на реку Дрим све три колоне морале су да се зауставе. Због великих киша и топлења снега Дрим је надошао и постао препрека даљем наступању. Дивизија није имала понтонски материјал, а покушаји да се река форсира сплавовима били су неуспешни.¹

Док се Косовска дивизија налазила на Дриму, Ибарска је 7. априла, из рејона Скопља требало да се развије на левој обали Криве реке, али није успела да изврши задатак. После пада Куманова највећи број припадника те јединице је заробљен. Мали број војника и официра повлачио се до Скопске Црне горе. Заузимањем Скопља немачке снаге избиле су на јужни излаз Качаничке клисуре, да би 8. априла продрле на Косово и Метохију заузевши Качаник који су бранили остаци Ибарске и Моравске дивизије. У рејону Суве Реке је истог дана избила побуна војника албанске националности. Команда Косовске дивизије је била принуђена да издвоји два батаљона резервне војске и у ноћи између 8. и 9. априла упутила их на правац Штимље–Призрен, како би спречили продор немачких снага. Упућен је и један батаљон 31. пешадијског пука са батеријом топова. Немачке тенковске јединице из састава Девете оклопне дивизије су уз помоћ побуњених Албанаца заузеле Урошевац

¹ Исто, стр. 306.

и Приштину, 9. априла ушле и Призрен.¹ Због такве ситуације у позадини фронта, лева и средња колона Косовске дивизије биле су принуђене да обуставе напредовање и прђу у фазу одбране.

Немци су 9. априла сломили и њихов отпор, заузели Урошевац, Штимље и Приштину, па је на Косову дошло до хаоса и дезорганизације јединица југословенске војске. Немачке оклопне јединице заузеле су 11. априла Приштину и наставиле кретање према Косовској Митровици, коју су требало да штите новоформирани одреди из састава Санџачке војске.²

Због неповољног развоја ситуације на фронтovima, Југословенска врховна команда наредила је команданту Врховне четничке команде да се најхитније и најкраћим путем упуте у Косовску Митровицу ради затварања Качаничке клисуре. Оне, међутим, нису успеле да дејствују ни у једној борби против Немаца, већ искључиво против непријатељски настројених Албанаца. Као и у осталим крајевима и ту је деловала тзв. пета колона. Појавиле су се наоружане групе, углавном од припадника италијанске обавештајне службе заврбованих Албанаца, које су нападале мање војне јединице. Тих дана у близини железничке станице Прилужје, на отвореној прузи, из заседе је нападнут транспорт југословенских војника упућен на положаје према југу. Том приликом убијен је изванредан број војника. Немци су један број заробљених војника након разоружавања ослобађали и на тај начин стварали још већу конфузију. Војници су лутали од јединице до јединице. Велики број њих били су Албанци које су југословенске војне власти проглашавали дезертерима и по кратком поступку, често без ислеђивања, по наређењу команданта Војног округа, пуковника Каличанина, стрељале.³

То је још више погоршало и иначе неповољну ситуацију, увећавало број оних што су заиста дезертирели у намери да сачувају животе, нарочито после стрељања једне веће групе Албанаца, војника и цивила, у кругу касарне у Косовској Митровици и поште у Вучитрну. У акцију су ступиле и четничке јединице, што је довело и до случајева убистава албанског и муслиманског живља. На подручју Косовске Митровице, Вучитрна и Ибарске долине, патроле и страже на свим железничким и путним мостовима, легитимисале су војнике проверавајући да ли знају неку од хришћанских моли-

---

1 Исто, стр. 309, 310, 326, 328, 345.

2 А. Хадри, Ж. Аврамовски, М. Вавић, *Окупациони систем...*, стр. 210.

3 Исто, стр. 211.

тви или да се прекрсте. Ко није био у стању да то учини, најчешће је био ликвидиран. После таквих поступака припадника југословенске војске према Албанцима, дошло је до учесталијих напада Албанаца на јединице југословенске војске, јер је практично свака поменута акција изазивала противакцију и освету. Око 10. априла команду над гарнизонам у Косовској Митровици преузео је генерал Тонић. Он није предузимао никакве мере како би спречио убиства Албанаца и унео ред у позадину, већ је чак припремио и списак од 36 најистакнутијих Албанаца из Косовске Митровице које је требало ликвидирати. Међутим, група угледних грађана српске националности, мобилисаних при Центру за ваздушно осматрање, сазнала је за ту намеру па је посетила генерала Тонића и изричито захтевала да се од тог плана одустане.¹

Деловање југословенских трупа било је крајње дезорганизовано. Покушано је да се од разбијених јединица створе импровизовани одреди у циљу да покушају да затворе правце ка дубини територије Метохије. Мале снаге Девете немачке оклопне дивизије 11. априла су приморане на повлачење из Призрена. Следећег дана Пета немачка оклопна дивизија из правца Прокупља продрла је у Приштину и спојила се са деловима Девете немачке оклопне дивизије. Уз велику помоћ побуњених Албанаца, међу којима је било и група убачених из Албаније, Немци су поново заузели Призрен 13. априла и успоставили координацију са италијанским јединицама. Одреди југословенске војске на линији Црнољево–Рудник (косовскомитровички, пећки, ораховачки и суворечки), безуспешно су покушавали да ослободе Приштину. Стање на том делу фронта било је отежано и због бројних саботажа албанског становништва у позадини.²

Вучитрн је заузет од немачких јединица и из тог правца извођени су напади према Косовској Митровици. На том делу ратишта Косовскомитровички и Новопазарски одред пружали су јак отпор немачким снагама. Метохијске трупе југословенске армије су затварале правац немачких продора ка Пећи. Међутим, стање се погоршало јер је немачка 60. моторизована пешадијска дивизија, после заузимања Краљева и Рашке, продирала Ибарском долином и заузела 16. априла Косовску Митровицу, одакле је наставила напредовање ка Пећи. Истог дана је обустављен сваки отпор југословенске војске. У истом временском периоду, десна колона Косовске дивизи-

¹ Исто, стр. 209–211.

² В. Терзић, *Слом Краљевине...*, II, стр. 360–361, 401, 415.

зије је наставила напредовање долином реке Кири у правцу Скадра, без икаквих веза са позадином и Штабом Дивизије. Те снаге су, не знајући за југословенску капитулацију, 20. априла избиле испред италијанских положаја северно од Скадра и следећа два дана су нападале те знатно бројније италијанске снаге. Поменуте јединице су тек 22. априла обуставиле борбу сазнавши за обустављање отпора и капитулацију југословенске војске. Један број војника се предао, а остали су се под оружјем, али и сукобљавајући се са Албанцима, повлачили према Црној Гори и Косову и Метохији.¹

Албански дезертери и наоружане групе убациване из Албаније уз италијанско знање и посредовање пресретале су, пљачкале, мучиле и убијале југословенске војнике, појединце и усамљене мање групе војника чије су јединице биле разбијене а они успели да до тада избегну заробљавање. На удару су били војници који су се повлачили из Скопља, Качаника и Урошевца преко Шар-планине, затим у околини Приштине, у суворечком, ораховачком и ђаковичком подручју. Нападани су војници прелазећи преко Косова и Метохије на путу за унутрашњост Србије, али и они који су се враћали својим кућама на Косово и Метохију. Албанци су опљачкали складишта војске у Призрену и домове насељеника у близини тог града. Побуњеничке групе нападале су и јединице и делове метохијских трупа, а у ђаковачком срезу попалили су куће насељеника. Угрожене јединице Косовске дивизије браниле су се од напада узимањем талаца из редова албанског становништва и узвратном паљевином албанских кућа у селима Бечу, Гргоцу, Радонићу, Јаношу, па и убијањем побуњеника.²

Албанци су саботирали мобилизацију, преносили противуречна наређења, ширили гласине, дејствовали са немачком и италијанском војском. Један од већих напада албанских побуњеника догодио се на отвореној прузи Вучитрн–Косово Поље, код села Бивољака, када је нападнут батаљон југословенске војске 22. допунског пука, упућен из Косовске Митровице како би помогао у спречавању немачког продирања са југа. Напад са обе стране железничке пруге пушчаном и митраљеском ватром је приморао композицију да се врати са десетинама убијених и рањених југословенских војника.³

---

1 *Исто*, стр. 433, 452, 456, 468.

2 Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, Beograd 1973, стр. 85.

3 В. Терзић, *Слом Краљевине...*, II, стр. 506.

У Априлском рату против Југославије и Грчке све конце је држала Немачка, док је Италија играла подређену улогу мада је из тог периода рата извукла велики плен. Слом Југославије и Грчке дао је прилику Мусолинијевој влади да под паролом стварања „велике Албаније” прикључи Чамурију и Косово и део западне Македоније. То је, међутим, било знатно мање од првобитних италијанских претензија, јер су оне допирале до Скопља и Вардарске долине,¹ па и до Солуна. Приликом напада на Југославију Немачка је имала пре свега у виду економски интерес тј. експлоатацију југословенског рудног богатства што је у условима поморске блокаде, спровођене од Британаца, било од велике важности за снабдевање немачке ратне индустрије неопходним сировинама. Зато је и приликом излажења у сусрет захтевима својих савезника (Италије, Мађарске и Бугарске) за територијално проширење на рачун Југославије водила рачуна да најважније руднике задржи под својом контролом. У складу с таквом политиком нису усвојени максимални италијански захтеви за проширење на Косову искључиво зато да би рудник „Трепча“ остао у немачким рукама.

За време преговора у Бечу 21. и 22. априла 1941. Јоаким фон Рибентроп је отворено ставио до знања Галеацу Ђану да је Адолф Хитлер спреман да изађе у сусрет италијанској жељи за проширење на Косову (и у западној Македонији), упркос датим обећањима Бугарској, али да, ипак, жели да истурени сектор Љуботена остави Бугарској, а Косовску Митровицу Србији, „јер се у тим подручјима налазе рудници, који су немачко власништво“. Рибентроп је нагласио да Хитлер нарочито апелује на Дучеа да води рачуна „о његовом посебном интересу у тој ствари“.²

Таква територијална подела није задовољила ни Италију, ни Бугарску, ни Независну Државу Хрватску. Мусолини и Ђано такође нису били задовољни таквом територијалном поделом. Као што су настојали да постигну измене у своју корист у Далмацији и на југу, у Македонији, где су тражили Охрид³, они су настојали

1 Живко Аврамовски, „Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време минхенске кризе и окупације Албаније“, *Историјски гласник*, бр. 2–3, Београд 1964, стр. 135.

2 *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, Zagreb 1952, стр. 460, 462 (у даљем тексту: *Тajни архив...*).

3 Živko Avramovski, „Nemačko-italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine“, *Kosovo*, 1, Priština, 1972, стр. 357–369 (у даљем тексту: Ж. Аврамовски, *Немачко-италијанске...*); За одређивање границе Хитлерове привремене смернице за поделу Југославије од 23. априла 1941. видети у:

да постигну измену граница и на Косову. Већ 21. априла, после разговора с Рибентропом, када је морао да прихвати немачки став, Ђано је изразио уверење да ће ускоро успети да постигне ревизију тог споразума.¹

Мусолини је настојао да заједно с исправкама демаркационих линија у Далмацији и Македонији добије право на експлоатацију рудника у области Косовске Митровице или бар право учешћа Италије у деоби с Немачком њихове производње. Хитлер је, међутим, одбио такве захтеве с напоменом да су „Италијани полудели“.² Немачка је по сваку цену желела да задржи „Трепчу“, чија је производња била од велике важности за њену ратну индустрију.³ Зато је од косовскомитровичког, подујевског, вучитрнског и новопазарског среза формирана косовскомитровичка област, номинално укључена у састав Србије, али је у ствари била под директном немачком управом. На том подручју је стационирана 60. немачка дивизија. Немачка војна управа створила је од тих области одмах по завршетку ратних операција „неку врсту аутономне арнаутске државе“.⁴

У тој области Немци су организовали месне органе власти састављене од Албанаца и два албанска добровољачка батаљона. Како ту није било довољно чиновника и нижих официра албанске народности, доведен је изванредан број службеника из Тиране. На то подручје су стизале и избеглице из Албаније које су се противиле италијанској управи формираној после Априлског рата 1939. године. Њих је немачка Крајскомандантура користила за поуну управног и апарата безбедности, што је изазвало италијанске оптужбе да немачка фаворизује Албанце непријатељски расположене према Италији.⁵

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том I, књ. 2, Београд 1954, бр. 14, стр. 547; Према изјавама др Георга Кисела, на задржавање Косовске Митровице и рудника Трепча нарочито је инсистирао Херман Геринг, као шеф немачког четворогодишњег привредног плана. Изјава др Георга Кисела, „Мишљење о раду др инг. Хермана Нојбахера“ у предговору поменутог *Зборника*.

1 Ж. Аврамовски, *Немачко-италијанске...*, стр. 357–369.

2 О томе је Хитлер забележио: „Надам се, да ћу у тој ствари лако постићи потребне промјене“ – *Тајни архив...*, стр. 460.

3 Ж. Аврамовски, *Немачко-италијанске...*, стр. 357–369.

4 *Исто*. Опунуномоћеник немачког Министарства иностраних послова код немачког команданта Србије Бенцлер писао је у вези с положајем овог дела Косова да „пре свега постоји снажан немачки економски интерес на том подручју за рудник Трепчу, који је прешао у немачке руке“.

5 Ж. Аврамовски, *Немачко-италијанске...*, стр. 357–369.

Уједињење Косова, Метохије, Дебра, Струге, Улциња, Тузи, Плава и Гусиња са Албанијом спроведено је према концепту етничке и територијалне Албаније на програмских основама Прве призренске лиге из 1878. године. У условима италијанске и немачке окупације Метохије, већи део Косова, са источним подручјима Црне Горе и делом западне Македоније, прикључен је италијанском про-текторату „велика Албанија” сачињеном од 14 префектура (округа).

Прикључени делови југословенске територије организовани су у четири префектуре (призренска, приштинска, дебарска и пећка). Декретом из августа 1941. године формиране су призренска, приштинска и дебарска префектура. У септембру 1941. формирана је и пећка. Призренска префектура обухватала је ђаковичку, суворечку, ораховачку и драгашку потпрефектуру (срез). Приштинска префектура обухватала је урошевачку и гњиланску потпрефектуру. Дебарску префектуру чиниле су кичевска, гостиварска, струшка и тетовска подпрефектура. Пећка префектура обухватала је плавско-гусињску, рожајску, тутинску, источку и дреничку подпрефектуру. „Великој Албанији” прикључено је 11.780м² са око 820.000 становника. Источни делови Црне Горе припојени су Скадарској префектури. Укупно је од окупиране Југославије одвојена територија са око 12.000 метара квадратних са око милион становника. Уредбом албанске владе од 18. октобра 1941. сви становници у наведеним префектурама постали су албански држављани.¹

Немачкој окупационој зони, као делу Србије под немачком окупационом управом, припали су косовскомитровички, вучитрнски и лапски срез.² Немци су ту територију, као саставном делу Србије под њиховом влашћу, препустили од маја 1941. године Комесарској управи Милана Аћимовића, а затим од августа 1941. године Министарском савету генерала Милана Недића.³ У духу одредаба и споразума Немачке, Италије и Бугарске бугарској окупационој зони припали су део гњиланског среза северно од Пасјана,

1 Опширније у: В. Терзић, *Слом Краљевине...*, II; Ferdo Ćulinović, *Окупаторска подјела Југославије*, Београд 1970 (у даљем тексту: Ф. Чулиновић, *Окупаторска...*); *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд 2001.

2 Исто.

3 Наредбом немачке војне команде за Србију 28. априла на овом подручју, са центром у Косовској Митровици, основана је команда места, која је 2. маја преименована у окружну команду; Уредбом Комесарске управе Милана Аћимовића о управи и уређењу Косова од 6. августа 1941. формиран је Косовски округ са седиштем у Косовској Митровици који су сачињавали Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и Подујево.

Витина, Качаник и Сиринићка жупа.¹

Област Косова и Метохије је подељена након Априлског рата 1941. и окупације Краљевине Југославије на основу претходних договора између Италијана, Немаца и Бугара, с тим што је највећи део припао фашистичкој Италији и запоседнут од делова 14. армијског корпуса (Штаб у Призрену) Девете италијанске армије према предлогу Генералштаба копнене војске од 20. априла и наређења Врховне команде од 21. априла.

Једна италијанска пешадијска дивизија била је у зони Ђаковица–Пећ–Приштина–Призрен, а делови друге на подручју Урошевца на Косову, и Гостивара и Кичева у западној Македонији. На Косову и Метохији се налазио и Четврти италијански мобилни карабињерски батаљон јачине 1.000 војника распоређених по општинским карабињерским станицама, као и Седми финансијски батаљон, тако да су Италијани поред око 5.000 албанских колаборациониста на свом окупационом подручју Косова и Метохије ангажовали око 20.000 војника и око 5.000 карабињера и припадника других формација.

Договором врховних команди Немачке и Италије одобреном и од Хитлера 23. априла, „демаркациона линија“ требало је да послужи као основа за разграничење. Гранична линија између италијанских и немачких војних снага протезала се на територији Косова друмом од Новог Пазара према Косовској Митровици, с тим што су та два града била под немачком окупацијом, а затим железничком пругом Косовска Митровица–Приштина и Урошевац, при чему су градове такође задржали Немци. Новим споразумом између Команде Друге немачке армије и Италијана од 31. маја подручје југоисточно од Приштине (обухватало је градове Приштину, Урошевац и Ђњилане), уступљено је италијанским трупама, али је пруга Качаник–Приштина била под немачком управом.²

Трећи рајх је са поделом био сагласан, мада је на терену посебно водио рачуна о својим привредним интересима и потребама ратне индустрије. Област Косовске Митровице са рудним басеном „Трепча“ (богата налазишта руде олова и цинка), била је у надлежности Немаца, што је још од разговора у Бечу од 19. априла исказано као чврст став Вермахта и немачког Министарства спољних послова.³

---

¹ Опширније у: Ђ. Борозан, *Велика Албанија...*; Д. Богдановић, *Књига о Косову...*

² Опширније у: Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*

³ Ж. Аврамовски, *Немачко-италијанске...*, стр. 357–369.

Командант 60. немачке пешадијске дивизије водио је 21. априла разговоре са албанским вођама о регулисању управно-безбедносних мера на територији размештаја дивизије. Циљ разговора је био да се успостави квислиншка власт и обезбеди ред и мир на територији окупираној од немачких трупа. Прве окупационе трупе у јужној Србији (Ниш, Куршумлија, Косовска Митровица и Лесковац) биле су јединице 294. пешадијске дивизије, коју је маја 1941. заменила 717. пешадијска дивизија из Аустрије, запоседнувши подручје на линији Косовска Митровица–Рашка–Нови Пазар. Косовска Митровица постала је седиште Крајскомандантуре (838) подређене Фелдкомандантури у Нишу, а од јануара 1942. године Фелдкомандантури у Врњачкој бањи. Генерал Еберхард, командант 60. немачке дивизије, која је ушла у Косовску Митровицу, склопио је са албанским представницима споразум о стварању „Мале Албаније“, као противтеже потенцијалној италијанској „великој Албанији“.¹

Мада је споразум закључен ради обуздавања могућих италијанских захтева, проглашен је приватним актом и поништен на интервенцију Феликса Бенцлера, представника немачког Министарства иностраних послова у Београду. Поништавање је имало важност само на релацији две силе-савезнице противуречних интереса, Немачке и Италије, али не и за војно окупирану Србију. Косовскомитровички округ ушао је у састав окупиране Србије, али са задржавањем снажног утицаја албанских квислинга, јер они нису престајали да раде на активностима укључивања округа у састав „велике Албаније“.²

Договорено је да буду образоване одговарајуће војне и полицијске формације, а радило се и на успостављању судске власти, чиме су се бавили општински судски органи, док је у Косовској Митровици успостављена виша судска инстанца. Наредбом бр. 1 војноуправног команданта у Србији од 28. априла била су регулисана управна питања у Србији. На основу те наредбе, Крајскомандантура I/861 у Косовској Митровици била је потчињена опуномоћеном команданту у Србији, а непосредно потчињена Фелдкомандантури 809 у Нишу. Касније, новим наређењем опуномоћеног команданта у Србији од 16. октобра Крајскомандантура у Косовској Митровици потпадала је у оперативном погледу по команду Трећег батаљона 737. пешадијског пука из састава 717. пешадијске дивизије.

1 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 245.

2 *Исто*, стр. 245, 246.

После завршене офанзиве Вермахта у западној Србији дошло је до нове поделе подручја због војних, економских и управних потреба. Крајскомандантура 838 премештена је из Шапца у Косовску Митровицу, а Командантура из Косовске Митровице у Ваљево. Крајскомандантури 838 су била потчињена подручја Косовске Митровице и околине, Вучитрна, Новог Пазара, Подујева и Рашке. Извесно време Крајскомандантура у Косовској Митровици је била потчињена у Фелдкомандантури у Нишу, али се након премештања Фелдкомандантуре 610 из Панчева у Краљево, нашла под новом командом.

Италијани су до августа успоставили три префектуре (окупациона начелства), а 22. септембра и префектуру у Пећи. Префекти су углавном бирани из редова албанских колаборациониста. У средњим местима су успостављене ненпрефектуре (средња начелства). У окружним местима биле су формиране и полицијске управе (квестуре) са 30 до 40 полицајаца, док је при сеоским општинама било 10 до 15 полицајаца. Италијани су формирали и организације фашистичке партије. У седиштима округа (Приштина, Пећ и Призрен) била су формирана три федерата. У срезovima су образоване средње а у општинама општинске фаше.

Јединице Пете бугарске армије у другој половини априла 1941. окупирале су Македонију, при чему је део снага запосео подручје гњиланског среза северно од Пасјана, Витину, Качаник и Сиринићку жупу, да би касније у 1942. и 1943. години проширили своју окупациону зону на области лапског, митровачког и вучитрнског среза. За обезбеђење окупираних крајева ангажоване су снаге два ојачана батаљона граничара. Такође, у њиховој зони укинута је затечено законодавство и успостављен бугарски административни апарат. Успостављена је бугарска средња управа у Качанику, док је бугарски језик проглашен за службени.¹

Српско становништво на Косову и Метохији нашло се после Априлског војног пораза под притиском албанске већине. Албанци су живели у илузијама да су доживели национално ослобођење после режима у Краљевини Југославији. Соколили су их у томе окупатор и беговски албански слој. Добијањем права на свој језик, школе и друге националне симболе, ношење оружја или избор чиновника, сматрали су да је дошла слобода и да је туђинска југо-

¹ Опширније у: В. Терзић, *Слом Краљевине..*; Ф. Чулиновић, *Окупаторска подела..*; *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд 2001; Ђ. Борозан, *Велика Албанија..*; Д. Богдановић, *Књига о Косову..*; Б. Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на...*

словенска власт бесповратно пропала. Насељеници који су почели да се насељавају на Косово и Метохију од балканских ратова, нарочито од 1918, нашли су се под ударом прогона, пљачке имовине, одузимања земље, паљевине кућа. Десетине хиљада насељеника али и дргих грађана словенског порекла склањало се у унутрашњост Србије и у Црну Гору, прелазећи под притиском Ибар и Проклетије. Са Косова и Метохије прогнано је 70.000 Срба.¹

Савет комесара је августа 1941. регулисао управно уређење Косовскомитровичког округа као дела Дринске бановине, са срезовима Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и Подујево. Први начелник тог округа био је албанске народности (Ибрахим Љутвиу), као и руководиоци управе у срезовима у његовом саставу, сем студеничког са центром у Рашкој. Начелник је био надлежан за сва питања релевантна у том округу, а тицала су се Албанаца, и то у својству помоћника бана Дринске бановине.

Косовском жандармеријом од 1.000 људи, којој су се придруживали албански добровољци, командовао је капетан Бајазит Болетини (српски Бољетинац), док су добровољцима руководили сеоски главари. Жандарми су носили посебну униформу са грбом Скендербега. Три Албанца – Али Драга, вођа албанске народоносне групе, Ибрахим Љутви, окружни начелник и Бајазит Болетини, командант жандармеријске регименте – водили су главну реч у Косовскомитровичком округу међу Албанцима.²

Пошто се разместила и стационирала у Колашину, немачка команда је издала строгу наредбу о безусловној послушности становништва, предаји оружја, опреме и уопште свих других ствари бивше југословенске војске, под претњом смртне казне. Та наредба је обелодањиван на плакатима излепљеним на свим јавним местима и раскрсницама, као и посредством кметова, привржених окупаторским органима власти.

Прикупљани су подаци о резервним официрима и припадницима активног људства до тада незаробљеним. Њима је почетком јуна 1941. године преко општинских управа наређено да се јаве окупаторским властима у Радич Пољу. Та мера је утицала да се поменуто људство склања са јавних места и крадом се креће по селима Колашина. Они се нису хтели одазвати позиву окупатора, па је самим тим повећана будност.³

¹ Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 114.

² *Исто*, стр. 246.

³ Опширније у: Razvigor Jakšić, „Априлски рат и фашистичка окупација Ибарског

После капитулације Југославије, Команда Метохијских трупа је указала немачкој команди у Пећи да је у интересу Немаца да пристану на предају тих снага с обзиром на то да је у Ђаковици и околини постојало много војних магацина и велике количине хране и материјала, као и на чињеницу да се југословенске јединице неће без отпора предати Италијанима. Немачка команда је 19. априла упутила своје јединице у Ђаковицу, где су јој предати магацини.¹

Већ у Априлском рату отпочели су албански напади на српска насељеничка села и они су настављени и након капитулације југословенске војске, пре свега у Дреници и Метохији, у околини Ораховца, Ђаковице и Пећи. Бележени су напади на села Лозица код Ораховца, Ђиновце, Кпуз у пећком срезу, Горњи Битеш код Ђаковице, Прапаштица код Подујева, Ново Чикатово у грачаничком срезу, и Чичавицу у вучитрнском срезу. Нападнута је и Србица где се налазило око две стотине насељеничких породица избеглих из унутрашњости Дренице. Нападаче, њих око 1.200, предводили су Садик Зејнели, Јусуф и Мехмет Градица. Разлози југословенске војске и српског живља са Косова и Метохије за неповерење према локалном албанском становништву били су у великој мери оправдани.²

Од априла до јула 1941. била је попаљена већина насељеничких села у Метохији и Дреници, сем Витомирице и Добруше, спаљене тек у јесен 1941. године. Албанско расположење изражено је посебно у демонстрацијама против Југославије, Србије и Југословенске војске 14. априла у Призрену, Ђаковици, Пећи. Ђаковачки председник општине Сулејман Круезиу организовао је делегацију за дочек Немаца. Албанци су у Пећи напали касарну Југословенске војске, одакле су дочекани плотунима, али је немачка јединица из Косовске Митровице сломила отпор војника. Мада историчари Албанци сматрају да не би требало идентификовати те побуњенике са албанским народом, јер је реч о беговима и барјактарима, називајући их „петом колоном”, „фашистима”, „буржоаским елементима” итд, чињенице несумњиво говоре да су те непријатељске активности биле готово опште, масовне и антијугословенске.

Kolašina 1941–1944. godine“, *Kosovo*, 7, Priština, 1978, стр. 325–343.

1 Опширније у: Ali Hadri, „Окупациони систем у Ђаковци и околини“, *Kosovo*, 7, Priština, 1978, стр. 429–448 (у даљем тексту: А. Хадри, *Окупациони систем у...*).

2 На пример, са подручја општине Бањска убијена су најмање четири војника: Трајковић Сретко из Локве (рођен 1916), Млађовић Раденко из Сендола (1919), Радојковић Милосав из Падина (1920) и Виријевић Драго из Војмислића (1917) – Војислав Јевтимијевић, *Северно Косово кроз историју до краја XX века, с посебним освртом на Бањску*, Београд 2008, стр. 211.

Вође демонстрација подстицале су Албанце на антијугословенске акте, прогон насељеника, пљачку и паљевине, а те појаве су добиле масован карактер.¹

Команда Косовске дивизије, а затим и Команда Метохијских трупа, поистовећивала је не без разлога елементе „пете колоне“ с албанским масама, па је почела да предузима драстичне мере „у циљу обезбеђења реда и поретка у самој Метохији“. Тако је 14. априла наредила „да се покупе таоци у Ђаковици и околини и запоседну сва села која имају сумњив и непријатељски однос према нашој војсци и према органима цивилне власти“. Тада су поједине војне јединице попалиле неколико албанских кућа у Бецу, Гргоцу, Радоњићу и Јаношу и убиле неколико Албанаца.

Албанске групе „пете колоне“ извеле су оружани напад на неке делове метохијских трупа. Те групе су пљачкале и палиле насељеничке куће у удаљенијим селима ђаковичког среза. Деструктивна делатност петоколонашких елемената из редова Албанаца дошла је до изражаја и у ширењу мржње према Србима. Они су покушали да обману албанске сељаке како би они фашистичке агресоре дочекали као ослободиоце. Дана 14. априла организовали су манифестације у Призрену; председник општине у Ђаковици Сулејман Круезиу организовао је посебну делегацију за дочек Немаца, а и у Пећи су организоване манифестације за дочек немачких трупа.²

Јачи притисак на српско становништво на целој територији Косова и Метохије изражен од албанских политичких представника, оружаних формација и појединаца, отпочео је непосредно по уласку немачких, италијанских и бугарских окупационих трупа у Југославију.³ Манифестовао се у виду разних претњи и наређењима да се иселавају, затим физичког уништења, паљевина кућа и друге непокретне имовине. Прве жртве албанског терора били су колонисти насељени између два светска рата. Бројне породице биле су без хранилаца и одраслих мушкараца, јер су они у Априлском рату пали у заробљеништво или се из других разлога још нису били вратили својим кућама. Било је неретко и оних што су, да би спа-

1 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 245.

2 Исто.

3 Ненад Антонијевић, „Албански злочини над Србима у италијанској окупационој зони на Косову и Метохији у Другом светском рату“, Зборник радова са научног скупа, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд 2005, стр. 157–166.

сили голи живот, морали одмах по окупацији да побегну, остављајући породице, јер су веровали да жене и деца неће бити изложени злостављањима и прогонима. Међу избеглима је било и мајки са више деце, које су због неиздрживог стања бацале своје поједине малишане у Бистрицу. Жртвовале су најслабије, болесно или најмлађе дете, оно што им је отежавало или онемогућавало кретање, како би барем спасиле осталу децу. Примера ради, Пера Маслова-рић из Шаптеја, код Дечана, одступајући кроз Ругову, у тренутку немоћи и очаја бацила је своје дете из колевке у Бистрицу.¹

Колоне српских избеглица, принуђене да напуштају своје куће и имања, кретале су се у три смера. Бројна избегличка групација је бежећи са Метохије ишла Руговском клисуром, преко Чакура у Црну Гору, друга колона је одлазила на југ Србије, у Топлицу и Јабланицу, док се трећа прогнаника групација кретала преко Косовске Митровице, Ибарском долином ка Краљеву, Крагујевцу, Чачку и другим местима у Шумадији и Западној Србији. Неки су се задржавали и на Косову и Метохији, у градовима, општинским средиштима, већим селима у близини италијанских карабињерских станица, где су добијали какву-такву заштиту.

У Призрену су избеглице биле смештене у згради Богословије. Избеглима у Пећ уточиште је пружено у конацима Патријаршије (у том збегу било их је више стотина), док су у Ђаковици избеглице једно време боравиле у црквеном дворишту. У Злокућану, где су боравиле избеглице из Дренице, помоћ је стигла из католичке цркве тј. од свешетеника Томе Ђаје, родом из Босне. У том селу поједини Албанци католичке вере прихватили су неколико породица избеглих Срба. Углавном су то биле српске породице из Лукавца, источки срез. Бројни Срби нашли су се у збегу и у Ђураковцу, селу непосредно поред пута Косовска Митровица–Пећ. У том збегу умрле су 22 особе, од којих десеторо деце.

На подручју Метохије избеглице су се концентрисале и у Ковргама, Дубрави, Истоку, Гораждевцу, а на Косову у Врелу, Сувом Долу, Пожарању, Косову Пољу и другим већим српским селима. Положај избеглица био је тежак, најчешће без адекватног смештаја, били су без имовине и средстава за живот, слабо одевени и често гладни. Избеглице у унутрашњости Србије добијале су помоћ од Црвеног крста, пошто је влада Милана Недића обра-

¹ А. Јевтић, *Од Косова до...*, стр. 120; *Ватре с Комова, народ андријевичког среза у НОП 1941–1945*, Београд 1978, стр. 298; Милан Ивановић, „Црквени споменици XIX–XX века“, у: *Задужбине Косова...*, стр. 387–552.

зовала Комесаријат за избеглице и пресељенике како би то тело бринуло о њиховом размештају и збрињавању. Положај избеглица у спаљеној и сиромашној Црној Гори био је знатно тежи од живота таквих особа у Србији.¹

На првим манифестацијама у част доласка окупаторске војске у Пећи Албанци су на улици убили Вука Новаковића, Михајла Каровића, Вукадина Микетића и Раку Јокића. Тих дана је у Пећи убијено још 14 Срба, а у околини око 30 њих.² До 31. маја у пећком срезу спаљена су и опљачкана насељеничка села Бокшићи, Милићевићи, Долово, Дреновац, Горњи Петрич, Клинчина, Сврхе, Доњи Петрич, Љешани и Главичица.³ У Гораждевцу, селу удаљеном седам километара од Пећи, у јулу су убијени Милутин Јеремић, Миљко Јеремић, Стеван Радовић и Грујица Бобичић док су обрађивали имања. Приликом претреса села убијени су Панто Портић и у својој кући Милан Манојловић. У Дубовику, код Пећи, насељеници су пружили отпор Албанцима. У борби су погинули Милош Вуковић и Милорад Лабовић.⁴ Бело Поље код Пећи, италијански карабињери су штитили до устанка у Црној Гори. Зато су до тада убијена ‘само’ два Србина: Илија Грбановић и Милош Баћевић. Чим су се Италијани повукли вулнетари су почели пљачку. Мушкарци старији од 13 година протерани су у збег, у Пећку патријаршију, а сва летина им је одузета. За време пљачке убијен је Нико Пеловић, а нешто касније и Михајло Грбановић.⁵

Међу нападнутим селима која су попаљена или чије је становништво протерано, у овом делу Метохије били су Добруша, Дубрава, Љубово, Суви Лукавац, Укча, Ракош, Белица, Тучеп, Осојане, Бича, Берковац, Верић, Шаљиновица и друга. Ђураковац је нападан у више наврата. У главичкој општини пећког среза убијени су Милован Балевић из Горњег Петрича, Милић Јанковић из Доњег Петрича и Благо Орловић из Горњег Петрича. У Дреновцу су убијени Живко и Добривоје Јовановић, Петар Златић и Јован

1 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 241–246.

2 Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Југославије, фасцикла 250–130–134–137–139, Савелић Раде, Пећ, 2. децембар 1943, 12. и 15. јануар 1944, Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду (у даљем тексту: АЈ, 110,..).

3 *Задужбине Косова...*, стр. 788.

4 Благоје Радуновић, *Гораждевац*, Београд, 1988, стр. 31.

5 Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944, svedočanstva*, Београд 1989, стр. 793 (В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*).

Красић. У Долову су убијени Живко и Петар Гарић, у Дугоњиву Јован Рашковић и Сташа и Петар Сташић.¹

У Призрену првих дана окупације убијена су браћа Владимир и Љубомир Марјановић, студенти права, и Милић Поповић, пензионер, заклани су Манојло Јовановић, лончар, и Андрија Фишић, самарџија. У сеоским срединама убистава је било много више.² У Великој Хочи живело је почетком априла 1941. око 200 српских породица. Првих дана окупације убијени су Благоје Стојковић, Душан Вуковић и Симо Триван. У селу Зрзе такву судбину су доживели Иван Најдановић, Обрад Кривошијанин и Дане Митровић. У Топличанима код Суве Реке старца Арсенију Илића убили су после мучења, а након тога главу му набили на колац и носили кроз село. Бајрам Ука је у суворечком крају у лето 1941. убио двојицу Срба док су косили ливаду.³ Почетком маја 1941. године село Добрушу код Пећи напале су јаке вулнетарске снаге. Становници су напустили село и спасавали се бегом у Витомирицу и Пећ. После одласка Немаца и након што су власт преузели Италијани, већина мештана, осим оних који су спас потражили у Црној Гори, вратила се назад.

Начелник источког среза Џеват Беголи, организовао је нови напад 17. октобра у коме су поред вулнетара из источког среза учествовали и они из пећког, дреничког и ђаковичког среза. Браниоци су издржали два дана, а када им је нестало муниције, осигурали су повлачење старца, жена и деце, након чега су и они напустили село, које је опљачкано и спаљено. Становништво се повукло у две колоне према Витомирици и Ђураковцу. Међу мештанима је било четворо мртвих: Душан Милић, Петар Ковачевић, Неда Радоњић и Стевка Калуђеровић. Прогон насељеника из Дренице започет у време Априлског рата окончан је у новембру 1941, осим Србице која је расељена средином 1943. У дреничком срезу, у околини Србице, после маја 1941, терор Албанца постао је ређи захваљујући томе што су релативну заштиту српском живљу пружили италијански карабињери. Италијани су штитили мање групе или појединце, али су се у случајевима масовнијих напада држали по страни.

После 13-јулског антифашистичког народног устанка у Цр-

---

1 АЈ, 110, 250–147–152, Дедовић Љубо, Вулевић Станко, Гилић др Војислав, Вукотић Вајо, Милошевић Божићар, Пећ; 28. јануар 1944, Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду.

2 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 214–215.

3 В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 770, 771, 775.

ној Гори, однос Италијана у њиховој окупационој зони се погоршао, што су Албанци искористили да би појачали терор. За непуна два месеца окупације протерали су и опљачкали сва насељеничка села у унутрашњости Дренице. У дреничка села није се вратио велики број Срба, војника из Априлског рата. Они нису погинули на фронту, нису заробљени, већ су убијани у близини својих кућа, приликом повратка.¹ Албанци предвођени Јусуфом и Мехметом Градицом 18. априла напали су Србицу где је уточиште нашло око 200 насељеничких породица избеглих из унутрашњости Дренице. Власт у Дреничком срезу преузео је Шабан Полуџа, а прогон насељеника настављен је несмањеном жестином.²

Вулнетари су почетком маја упали у Глоговац и у том месту спалили 109 од 120 српских кућа, као и месну цркву. Бунаре су затрпали, гробља оскрnavили. Слична злодела забележена су и Крајкову, у коме је било 12 насељеничких кућа. Село Коморане са 57 српских домова спаљено је, а приликом протеривања убијени су: Јошо Кукољ, Перо и Душан Родић и Ђуро и Симо Триван. У Бивољаку су све куће опљачкане, породице протеране; том приликом убијени су: Анђелко, Миливоје, Миленко, Петар и Милица Миленковић са малим дететом у рукама. Током лета почело је опште протеривање насељеника из више дреничких села. У тим злочиначким походима десила су се бројна убиства Срба.³

¹ Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 219–220.

² АЈ, 110, 622–375–376, Ковачевић Миладин, 9. 9. 1943, Србица, срез Дреница.

³ Војни архив, Београд, НОР, к. 223, 26/ 10; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа (у даљем тексту: Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа). Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа.

Бранислав Божовић је најистрајнији истраживач збивања на Косову и Метохији 1941–1945. година. Он је сав материјал који је прикупљао деценијама у Историјском архиву Београда, Архиву Министарства унутрашњих послова, Архиву Војноисторијског института (сада Војни архив), Архиву Југославије, Архиву Србије, Јеврејском историјском музеју – сви у Београду, и архивима на Косову и Метохији) поконио Музеју жртава геноцида, који га је систематизовао у тематске целине и дигитализовао. Опширније у: Ненад Антонијевић, „Лични фонд архивске грађе – Бранислав Божовић“, у: *Истраживања и меморијализација геноцида и ратних злочина – Зборник радова*, Музеј жртава геноцида, Београд 2012, стр. 251–254. Имајући у виду да смо у истраживањима у знатној мери користили лични фонд Бранислава Божовића, то јест целине „Косово и Метохија“ и „Немачка грађа“, сматрали смо да је приликом навођења извора

У Воћњаку, у коме је било само осам насељеничких кућа, први је убијен Глигорије Јоксимовић у шуми, где је отишао по дрва, а потом у својој кући Вукоман Мартиновић. Убијен је и Обрад Јевтић. У породицама које су се задржале у Србици било је такође више убијених. У својим кућама убијени су Петар Миловић, Игор Котлајић и Павле Бурић. На улазним вратима куће вулнетари су убили и Николу Ђиласа, а на путу за Косовску Митровицу Вука Самарџића и учитеља Милића Вујисића. У селу Краљици убијен је на њиви Благота Рогановић, док су Драга Марковића и Мирка Поповца повели да тобоже раде за надницу, али када је требало да их исплате, обојицу су убили. У Тирезу су убијена два брата Шакића, у Новом Пољанцу Драгиша Радовић, а Арсеније Радовић је умро под батинама. У сваком селу у Дреници убијено је најмање по три до четири Србина; у појединим селима број жртава је био и већи.¹ У околини Ораховца и Ђаковице албански терор над Србима је почео ноћним пуцњавама и нападима на насељеничка села, како би се становништво заплашило, да би се затим прешло на паљење кућа и убијања. Село Лозица код Ораховца нападнуто је већ 7. Априла. У следећа два дана мета напада је било и село Ђиновце. Свим насељеницима у селу Кпуз, у пећком срезу, Албанци су 7. априла наредили да се што пре иселе.

У ђаковичком срезу до јуна је убијено 155 српских насељеника. Село Накараде у ђаковичкој општини, где је живело 45 породица насељеника, већ у априлу морали су да напусте сви становници. Чим је село остало пусто у њега су ушли Албанци; рушили су и палили куће односећи претходно врата, прозоре, цреп и други употребљив грађевински материјал. Затрпани су бунари, посечени и уништени воћњаци. Такође је нападнуто и село Уиз у коме је живело 11 породица насељеника. У Лубарди је убијено око 50 Срба и срушена православна црква. У селу Раствавица убијено је око 150 Срба и такође срушена црква. У дечанској општини убијено је и бачено у Бистрицу око 200 Срба, највише жена и деце.

Бројни злочини извршени су и у општини Јуник на чијем подручју је убијено око 400 Срба и разрушена црква у селу Пацају. У околини Ђаковице, на мосту на реци Еренику, Албанци су сачекивали избеглице из подримског среза и убијали их. Главни организатор и подстрекач злочина над Србима био је Сулејман

довољно написати следеће: Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

¹ *Задужбине Косова...*, стр. 789.

Бег Црноглавић, председник општине у Ђаковици.¹ Док се колона избеглица из општина Јуник и Поношевац кретала ка Пећи, у пролазу кроз албанско село Црнобрег мештани су пуцали на голоруке људе и децу.²

Најтеже је било породицама мобилисаних насељеника јер су пљачкаши знали да у њиховим кућама нема одраслих мушкараца и да неће наилазити на отпор. У селу Горњи Битеш, код Ђаковице, средином априла убијени су Мираш Стијовић, Миливоје Вукашиновић, Саво Радуловић и његов дванаестогодишњи син Димитрије. Убијени су остали несахрањени, пошто су остали насељеници са породицама били приморани да одмах напусте село. Албанци су тело Стијовића бацили у бунар, а остала три тела спалили.³

Више хиљада вулнетара и жандарма под командом Бислима Бајгоре и Шабана Полузе напали су Ибарски Колашин 30. септембра. Напад је почео из Метохије и село Бања је било прво на удару. Вулнетари су до 10. октобра спалили села Зупче, Јагњеница, Прелаз, Рујиште, Падине, Козарево, Кобиља Глава, Доње Вараге, Стрмац, Угљаре, Резала, Брњак, Крлигате, Дрен, Црепуља, Загуљ, Калудра, Јабука, Горњи Јасеновик, Ковачи, Чечево и Бања. Вулнетари су у Ибарском Колашину 1941. убили 150 људи.⁴

Прогони српског становништва у косовским селима били су слични злоделима у дреничким и метохијским селима; ноћни напади са пуцњавом и виком нападача, пљачком стоке и убиствима. Паљени су стогови сена, штале, амбари и друге помоћне зграде у сеоским домаћинствима. Најчешће су Албанци настојали да у селу убију двојицу-тројицу најугледнијих Срба како би остале заплашили и натерали у збег. Процес прогона Срба на Косову ипак је текао спорије него на Метохији и у Дреници. Насељеничка села су паљена и насељеници убијани и у суворечком срезу, у Подујеву и околини.

У селу Прапаштица код Подујева 18. априла је неколико стотина наоружаних Албанаца напало насељеничке куће. Из села су прогнали 53 породице. Око 2.000 хиљаде наоружаних Албанаца упало је у исто време и у Ново Чикатово у грачаничком срезу и опљачкало све што је било вредно. Спалили су све насељеничке

1 АЈ, 110, 622–367–368, Оташевић Лазар, 7. септембар 1942, Дубрава, Ђаковица.

2 А. Јевтић, *Од Косова до...*, стр. 123.

3 Опширније у: *Задужбине Косова...*

4 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 222.

куће и цркву. У селу је до тада живело више од 70 породица, већином из Босне и Херцеговине. Прогнаници су се до јесени 1943. задржали у Приштини, Косову Пољу и Грачаници, када су још једном протерани у унутрашњост Србије. Слично се догодило и са осталим насељеничким селима и срезovima Приштина, Подујево и Урошевац. Потресно је сведочанство свештеника СПЦ из Бабиног моста код Приштине о прогонима и терору.¹ У јуну су у затвору префектуре у Приштини нађена тела петорице српских сељака, умрлих под батинама. Тела тих Срба пронашли су италијански војници и сахранили. Иницијатори прогона и затварања Срба били су Илијаз Агушевић и Шукри бег Рамадан, индустријалац из Приштине, Амед-бег, рентијер из Скопља (претходно побегао испред Бугара из Скопља у Приштину), Маљуш Косова, качак из времена Краљевине Југославије и Зеинел Бериша звани Бајрактар, земљорадник из Приштине, који је лично убио Спиру Каракушевића, часовничара и др Николу Радојевића, лекара, обојицу из Приштине и друге.²

Убиства Срба у Урошевцу и непосредној околини отпочела су у време прикупљања жетве. Убијени су земљорадници Срећко и Урош Марговић из села Дугајева, удаљеног два километра од Урошевца. Обојица су били пошли у шуму близу села ради сече дрва и тада су Албанци из њиховог села пошли за њима и убили их пушчаним мецима из заседе.³ У Чичавици, у вучитрнском срезу, убијени су Вукашин и Божо Бешић и Богић Распоповић са сином Чедомиром. Остали мештани су побегли у унутрашњост Србије. У близини села Танкосић, на путу Гњилане–Урошевац убијени су Стана Крстић (на њиви), Никола Крстић (на кућном прагу), Велимир Јовановић (на њиви), Мирко Цветковић (на сеоском путу). У Српском Бабушу и околини у јулу је убијено око 20 Срба. У октобру је

---

1 АЈ, 110, 249–634–635, Пимић В. Радивоје, парох, 29/16. јула 1941: „Убише много наших војника, убише мог најбољег сарадника Вукала Јовановића, председника општине и банског већника из Бабиног Моста. У срезу почеше пљевине, пљачке и убиства. Народ, нарочито насељенички морао је напуштати домове. Богатијим староседеоцима било је тешко одвојити се од имања. Морали су плаћати Арнауте да их чувају. Једни су Арнаути чували, а други пљачкали. Кад сам почетком јуна дошао у Краљево видео сам своје парохијане истеране, бедне и уплакане. Сузе њихове наћи ће заједно са мојим сузама разумевање код Бога и свемилостиви ће Бог дати да се разведри небо над српским Косовом.“

2 АЈ, 110, 249–690–693, Станковић Јевта, Приштина, фебруар 1944.

3 АЈ, 110, 249–547–551, Васиљевић Гаврило, Урошевац; Милојевић Гаврило, Милојевић Лазар, Биба.

убијен Никола Рунић. Радовану Вукајловићу су 1. новембра жицом ископали очи и потом га разапели између два дрвета. У новембру приликом напада на кућу Радована Пауновића, Албанци су одвели двадесетогодишњег Рајка Пауновића, кога су живог набили на колац. На сличан свиреп начин убијен је и Раде Огњеновић.

На подручју Липљана настрадало је црногорско насељеничко село Кривово у првим данима после капитулације југословенских трупа. Почетком маја, пре доласка италијанске војске, оружани одреди састављени од новоформиране албанске жандармерије и паравојних наоружаних група напали су село. Том приликом убијени су Станко Паповић, са дететом, Мићо, Михајло и Миливој Савићевић, Новак Савићевић и његови синови Мијушко, Јефто и Радоје, Пеко Ковачевић, Милун и Мидо Безмаревић. Остали мештани били су принуђени да избегну у веће насељеничко село Врело пред нападима вулнетара.¹

Српско становништво је такође протерано и из села Доње Гадимље, Маревци, Бандулић, Велика Добрања, Челопек, Бадовац, Ариљача, Слатина, Мухаџер Бабуш. Расељена су и Магура, Српски Вршевац, Крушевац и Мазгит. У насељеничком селу Потуровци, у коме је било двадесетак кућа насељеника из Херцеговине, убијени су Стеван Угарковић (на њиви) и његов син Никола. Већина Срба из тог села избегла је за Липљан и Суви До.² Срби су убијани и у Новом Селу, Златару, Сушици, Грачаници, Словињу, Доњој Гуштерици, Обилићу, Крушевцу, Врелу.³

У делу Косова под немачком управом такође су прво нападани, прогањани, пљачкани и убијани насељеници. У Косовској Митровици владало је исто тако тешко стање за Србе. Четничкој врховној команди у Краљеву је 8. априла наређено да у Косовску Митровицу упути један батаљон на располагање команданту Треће групе армија због затварања Качаничке клисуре. Припадници те јединице су стигли 11. априла и пре упућивања на фронт покушали су да сузбију албанску побуну.⁴ Прва убиства Срба десила су се 20. априла у лапском и вучитрнском срезу и косовскомитровичком округу. У Шипољу код Косовске Митровице 11. маја убијени су шумар Вукашин Тренкић и земљорадник Марко Вавић, насељен у

1 АЈ, 110, 249–714–719, Булајић Анђа, Кривово, 1. април 1944.

2 АЈ, 110, 249–702–704, Мирковић Крста, Јеврић Бранко, Липљан, 27. март 1944.

3 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 224–229.

4 *Aprilski rat 1941...*, стр. 823.

Врбници. Милоша Шаровића убили су у августу комшије Албанци из Жабора, док је косио ливаду. У Прилужју је 14. јуна заклано осморо Срба.¹

До краја 1941. спаљена су или порушена насељеничка села Шипоље, Херцегово, Ошљане, Балинац. У насељеничке куће усељавали су се Албанци из Дренице, као и досељеници из Албаније. Оне неусељене су срушене. У Липовици, код Бањске, у октобру су вулнетари убили четири угледна староседелачка домаћина, браћу Миладина и Живка Радовановића и њихове рођаке Крста и Ратка Радовановића. Железничког радника Живојина Ристића убио је брат Бислима Бајгоре. Абит Дедиња убио је Мату Грубача, кафецију из Старог Трга.² Свечани скупови албанског становништва у част доласка окупатора коришћени су за убиства Срба и методом линча.³

Од средине 1941, нарочито од јула, у италијанском окупационом подручју спроводиле су се појединачне и масовне интернације Срба у логоре у Албанији и Италији.⁴ Срби су упућивани у Албанију и на принудни рад, најчешће у рудник хрома код Кукса, затим у Фијеру и Кучову. Италијани су уз помоћ Албанаца спроводили и мобилизацију Срба у албанску војску. Бугари су у својој зони терали Србе да кулече на путевима и интернирали их у радне логоре у Бугарској. У косовскомитровичком округу Срби су такође упућивани на присилни рад.⁵

Комесаријат за избеглице и пресељенике српске владе у Београду располагао је са подацима о броју српских избеглица са италијанског окупационог подручја Косова и Метохије. Из југозападног дела округа Косовска Митровица било је око 20.000 избеглица. Из среза Приштина око 10.000, из среза Урошевац такође око 10.000 и среза Пећ од 20.000 до 30.000 избеглица; укупно око 70.000 избеглица са територије Косова и Метохије под окупацијом Италијана. Највећи број регистрованих избегао је у унутрашњост Србије 1941. Највећи број убијених цивила Срба у току 1941. страдао је од наоружаних Албанаца на кућном прагу, на њиви, путу, из заседе. Многи од убијених били су претходно мучени и масакрирани. Прве ратне године највише су страдали српски колонисти и

---

1 АЈ, 110, 249–610, Цатић Лука, изјава.

2 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 233–234.

3 ВА, Нђа, к. 19, 29/4–1.

4 Опширније у: Đuro Đurašković, Nikola Živković, *Jugoslovenski zatočnici u Italiji 1941–1945*, Београд 2001.

5 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 241.

насељеници из Босне, Херцеговине, Црне Горе и других крајева насељених после Првог светског рата, нарочито на Метохији.¹

Албански квислинзи на Косову и Метохији остварили су сан о „великој Албанији” 1941, „жив” још од Берлинског конгреса и образовања Прве призренске лиге, заснивајући своју политику на помоћи сила Осовине које су им омогућиле да се у „новом поретку” изразе као нови субјект балканске констелације. Циљ албанске политичке елите био је велика, етнички чиста Албанија, са четири бивша турска вилајета: јањинским, скадарским, битољским и косовским, и свођењем граница Црне Горе на оне пре Берлинског конгреса, што је значило и прикључење Плава и Гусиња, Рожаја, Тузи и Улциња. Међу најгласнијим и најутицајнијим заговорницима конструкције „велике Албаније”, коју је требало створити на штешу српског и грчког народа, истицао се Мустафа Круја, албански националиста, колаборациониста и председник владе „велике Албаније”. Он се у својим намерама највише ослањао на католичко свештенство, следбенике италијанске политике продора на Балкан на рачун рушења дотадашњег система међународних односа и главних албанских противника – Срба. Италија је глорификована као победница, ослободилац албанског народа и творац „велике Албаније”. Међу старим протагонистима антијугословенске и антисрпске политике предњачили су и чланови Косовског комитета, пристигли на Косово непосредно после априлског војног пораза Краљевине Југославије. Бедри Пејани је са 60 Албанаца тражио да се и Косовскомитровички округ прикључи Албанији. На истом захтеву истрајавао је и Албански народни савез предвођен Али Драгом, сином Ферада Драге.²

Приликом немачко-италијанског разграничења, Немци су у првом плану имали сопствене економске и стратешке циљеве. Претензије слабијег савезника, Италије, нису отворено изражаване, али се противречности интереса могу сагледати преко посредних интер-

¹ Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата, Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, Музеј жртава геноцида, Крагујевац 2004, стр. 251; Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату, Документа*, друго измењено и допуњено издање, Београд 2009, стр. 208; Ненад Антонијевић, „Албански злочини над Србима у италијанској окупационој зони на Косову и Метохији у Другом светском рату“, Зборник радова са научног скупа, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд 2005, стр. 157–166.

² Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 247.

венција и захтева других субјеката коришћених или подстрекаваних да покрену иницијативу за измену границе, пре свега у корист албанских националиста. Италијани су желели што дубљи продор на Балкан, с присвајањем економских извора (Трепча, на пример), док су Немци на Косову настојали да се домогну налазишта хромне руде и магнезита. Меморандум Милана Аћимовића Немцима са захтевом да се Србији припоји Косово и Метохија, представљао је у ствари захтев за прикључење области препуне српских средњевековних споменика, што је говорило о старој слави и величини царства, али је то пре свега чињено и зато да би био сачуван српски живаљ од албанског прогона, злостављања и терора.

Суштина немачке политике на Косову и Метохији сводила се на контролу Трећег рајха свих сировинских извора. Дакле, Немци су са становишта свог интереса подржавли Албанце у Косовскомитровичком округу како би што лакше експлоатисали Трепчу, а када је реч о разграничењу сматрали су да питање граница и није било коначно и може причекати на завршетак рата и победу Трећег рајха. Било је најважније да се олово и цинк у том ратном периоду рата користе за потребе Немачке. Што се тиче албанских националиста, они су у реализацији своје основне идеје, „велике Албаније“, могли рачунати и на једну и на другу силу Осовине. Разлике су се огледале само у томе што су једни формирање те националистичке творевине на рачун других народа желели да остваре под протекторатом Италије, а други под протекторатом Немачке. После капитулације Италије улогу албанског заштитника и савезника преузела је у потпуности Хитлерова Немачка.

Српски народ на Косову и Метохији од првог дана окупације суочио се са снажним националним притиском албанске већине, обузете схватањем да је војни пораз Краљевине Југославије и долазак окупатора означио њихово национално ослобођење. Италијански окупатор прокламовао је национална права Албанаца, ускраћена им у Краљевини Југославији, пре свега право на ношење албанске заставе, на албански језик у јавној и службеној комуникацији, и право школе на албанском језику.¹

Мржњу Албанца према Србима, подстицали су и окупатори. Албански главарски слој, предвођен хоџама, пословним људима и малобројном интелигенцијом, ставио се у целини на располагање окупатору. Албанска колаборација на тлу Југославије била је најмасовнија, јер је обухватала највећи део становништва. Зао-

¹ Исто, стр. 247–248.

сталост албанског становништва, што је вековима живело у духу Законика Леке Дукађина, и неписменост са верском затуцаношћу, спречавало је пре рата чланове Комунистичке партије Југославије да остваре утицај међу албанским живљем, иако је подвргавала критици режим тзв. великосрпске хегемоније, Краљевину и њен систем, изјашњавала се за националну равноправност Арнаута, организационо издвојила обласно партијско руководство из састава КПЈ за Црну Гору и иступала са интернационалистичким идејама и програмом социјално-културне еманципације. Комунистички прваци са Космета су чак 1940. критиковали колонистички елемент на Космету као основ власти режима, чиме су у суштини увелико подстицали албанску политику о етнички чистом Косову.

Албанска села су након окупације била потпуно затворена за утицај антиокупаторских идеја. Током рата она су била претворена у праве мале тврђаве, где нису смели заћи ни малобројни комунисти албанског порекла. Антијугословенску и антисрпску политику фактички су носили и албански комунисти, који су се на Косову нашли после априлског војног пораза Југославије, предвођени Фадиљом Хоцом и другим. Пристигли из Скадра и Тиране, они су готово одмах показали резерве према југословенским ознакама КПЈ.¹

Подела Косова и Метохије између три окупатора 1941. године – Немаца запоселих у Косовској Митровици и Трепчи, италијанских трупа распоређених на највећем делу Косова са Метохијом, те Бугара, који су окупирали Сиринићку жупу са косовским Поморављем – утицала је и на поремећаје у партијској организацији поменуте области. Комунисти, углавном из редова српског староседелачког становништва и насељеника, имали су своје организације у Метохији и Косовској Митровици, док је Косово (Приштина, Урошевац, Качаник и Гњилане) све до краја 1941. било без партијских ћелија, организација СКОЈ-а и месних партијских руководства. Комунистичка тврђава била је Пећ, са Окружним комитетом; с једне стране партијска организација је за собом имала ослонац на Црну Гору, а са друге на снажна колонистичка упоришта у Витомирици и другим насељеничким селима. Окружни партијски центар могао је рачунати и на месне партијске комитете у Призрену, Ђаковици, Пећи и Митровици. Та партијска организација није имала утицаја међу Албанцима, јер је уочи рата од 200 косовскометохијских комуниста само 20 њих било албанске народности.

Национализам Албанаца искључивао је проширивање члан-

¹ Исто, стр. 248–249.

ства КПЈ Албанцима, иако је било реч о организацији интернационалистичког карактера, чији је програмски приступ националном питању био сасвим супротан владајућем програму и политици. Самим тим што су у југословенској организацији заступљени махом Срби, она за Албанце није била прихватљива. Тако ће остати све до краја рата, са извесним променама после капитулације Италије, али и тада највећим делом у западној Македонији.

На границама Косова према Србији долазило је и до сталних окршаја албанске милиције (вулнетара) и четника Косте Миловановића Пећанца чије јединице су спречавале албанске упаде на југ Србије. Припреме за борбу потицале су од комуниста Срба и они су јула 1941. образовали Војни комитет који су чинили: Борис Вукмировић, секретар Обласног комитета КПЈ за Космет, Митар Радусиновић и Павле Брајовић. Једина велика, мада недовршена акција, без трајнијих последица по рудник Трепчу, била је диверзија рударске групе на жичару у Трепчи 30. јула. Припадници те диверзантске групе су после акције постали језгро Копаоничког партизанског одреда, формираног 7. августа 1941. године.¹

Од тада па до јесени 1944. на тлу Косова и Метохије није било борби већих размера. Позадинске јединице живеће су у мору албанске колаборације. Постојање „велике Албаније“ и остварена етничка интеграција били су главни камен спотицања у покретању борбе против окупатора и албанске колаборације. Поведени националним императивом Албанци су следили политику својих главара. Староседеоцима и насељеницима у датим условима није преостало ништа друго сем да се оријентише на стварање позадинских јединица у сврху своје самоодбране. Метохијски народноослободилачки партизански одред имао је октобра 1941. око 780 бораца са 380 пушака, са пет батаљона позадинског типа. Командант одреда био је Петар Брајовић, а политички комесар Борис Вукмировић. Октобра исте године код Приштине је формиран Косовски народноослободилачки партизански одред. Организација самоодбране заснована је на територијалном принципу (војни комитети, десетине, позадински одреди).

Организације народноослободилачког фонда радиле су на прикупљању материјалне помоћи и обавештења; на пропаганди за народноослободилачки покрет. Први такви одбори појављују се крајем 1941. у Пећи, Витомирици, Косовској Митровици. Комунисти нису успели да покрену Албанце на народноослободилачку

---

¹ Исто, стр. 249–250.

борбу, али су организовали Србе. Искоришћена је форма позадинских јединица, добро наоружаних и војно обучених.

Слично као и у српским крајевима на западу Југославије, тако су и на Косову битку за придобијање српских маса добили комунисти а не четници. Михаиловићев командант Косова и Метохије капетан Јован Миладиновић, крстарећи илегално Косовом у лето 1942, послао је свом врховном команданту поразан извештај да су четници изгубили борбу за организовање Срба у њихов покрет, јер су они масовно обухваћени у организацијама под комунистичким водством, и то у срезу грачаничком (Приштина) 84%, у срезу неродимском (Урошевац) 96% и гњиланском 76%.¹

Слом државе и окупација Косова и Метохије 1941. нарочито су погодили Србе, насељене од 1920. до 1941. године, било на земљи коју су добили или у градовима. Са Косова је у периоду 1941–1944. исељено око 100.000 људи, укључујући подручја Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн, Подујево. Принудно напуштање Срба са Косова може се пратити у континуитету 1941–1944. године, само што је у одређеним периодима било интензивније, некада слабије. Албанци су паљевинама, пљачком и убиствима подстицали страх, тиме и исељавања. Спашавање главе постајало је примарније од чувања поседа и властитих огњишта.²

Избеглице са Косова и Метохије склањале су се у ивичне области среза Куршумлија и у Рашкој (студенички срез). Најгоре су пролазиле избеглице из косовскомитровичког округа (Косовске Митровице и Дежева), јер им је српска власт ускраћивала помоћ зато што нису имали избеглички статус, будући да је Косовскомитровички округ био у саставу Србије са посебним режимом и немачким надзором, с тим што су Албанци непрекидно тражили проширење, аутономију и укључивање у састав „велике Албаније“.³

Тачан број избеглица са Косова и Метохије готово да је немогуће утврдити јер се многе нису пријављивале органима власти и избегличким одборима, остајале су ван евиденције, а због формалног припадања Косовскомитровичког округа Србији избеглице с тог подручја нису као такве третиране. Утврђено је да је почетком 1942. у Рашкој било око 40.000 Срба избеглица, на територији среза Куршумлија око 10.000, а у Лебану око 10.000. Слободан Милошевић наводи да се априла 1942. на јужним границама Србије налази-

¹ Исто, стр. 250.

² Исто, стр. 251.

³ Косово некад и данас, Београд, 1973, стр. 194.

ло, спремно да уђе на њену територију, око 60.000 избеглица. Задржавање је пак било условљено због бојазни од заразних болести и очекивањима да се врате на своја имања ради пролећне сетве.¹

На две конференције представника Недићеве владе и албанских власти у Косовскомитровичком округу априла 1942, договорено је да се избеглице врате на своја имања, сем колониста и оних што су Албанцима догвали крв, али све то није остварено пошто иселјавање са Косова заправо није престајало. Немачка окупациона власт имала је интерес да се избегличка маса врати на Косово, јер није било могуће обезбедити средства за исхрану толиког народа у осиромашеној Србији. У унутрашњост Србије током рата нису престајале да стижу српске избеглице са Косова и Метохије, из Новог Пазара и Косовске Митровице. Албанци су смишљено ишли на то да прогоном српског живља створе етнички чисту област.²

Насупрот таквом принудном „пражњењу” области од Срба, почев од првих дана окупације, текао је супротан процес којим је мењана етничка структура Косова и Метохије; то се дешавало рушењем граница између Албаније и Југославије после војног пораза, а поготову остваривањем „велике Албаније“. У том периоду на Косово су стигле на десетине хиљада Албанаца који нису били југословенски држављани, што је поспешило насилно мењање етничке слике, а то ће бити настављено и после рата због аката и политике власти за коју су се Срби борили. Један број избеглица у Србији и Црној Гори приступио је партизанским снагама, али и четницима Драгољуба – Драже Михаиловића. Четници су избеглице из Македоније и Косова увелико користили као емисаре за развијање тог покрета и ширње четничке пропаганде на Косову и у Македонији, одакле је такође било иселјено око 50.000 Срба.³

---

1 Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1981, стр. 51 (у даљем тексту: С. Д. Милошевић, *Избеглице и...*).

2 Исто, стр. 54.

3 Исто, стр. 92.

IV ПОГЛАВЉЕ

НЕМАЧКА ОКУПАЦИОНА ЗОНА НА КОСОВУ И МЕТО- ХИЈИ И РАТНИ ЗЛОЧИНИ

4. 1. Збивања у немачкој окупационој зони Српско-албански односи у Косовској области

За време немачко-италијанских преговора о подели Југославије у Бечу 19–24. априла 1941. године Јоаким фон Рибентроп, министар спољних послова Рајха, обавестио је италијанског колегу грофа Галеаца Ћана да Адолф Хитлер разуме италијанске жеље за проширењем на Косову и у западној Македонији, упркос обећањима датим Бугарској, али да ће Љуботен ипак припасти Бугарској, а Косовска Митровица Србији, „јер се у тим подручјима налазе рудници, који су немачко власништво“. Ћано је прихватио Рибентропов став, али се надао да ће ускоро доћи до ревизије споразума о разграничењу на Косову. Мусолини је настојао да добије право на експлоатацију рудника у косовскмитровичкој области или бар право учешћа Италије у деоби њихове производње. Хитлер је, међутим, одбио те захтеве уз напомену да су „Италијани полудели“.¹

У оквиру тог распарчавања подељени су и Косово и Метохија. По том договору подела се односила на три дела. Италија је добила највећи део, Бугарска део гњиланског среза од Пасјана до витинског краја и Сиринићку Жупу², а Немачка Косовску Митровицу са рудником олова и цинка „Трепча“, Подујево, Вучитрн и десеткилометарску зону северозападно од Косовске Митровице на Ибру (са десне стране железничке пруге Косовска Митровица–Урошевац), па на југоисток до рудника хрома „Доброшевци“.³

Гранична линија између италијанских и немачких војних снага протезала се на територији Косова путем од Новог Пазара према Косовској Митровици, с тим што су та два града била под немачком окупацијом, а затим железничком пругом Косовска Митровица–Приштина и Урошевац, при чему су градове такође задржали Немци.

Новим споразумом између Команде Друге немачке армије и Италијана од 31. маја 1941. подручје југоисточно од Приштине (обухватало је Приштину, Урошевац и Гњилане), уступљено је италијанским трупама, али је железничка пруга Качаник–Приштина

---

1 Ж. Аврамовски, *Немачко-италијанске...*, стр. 358–359.

2 Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, Beograd 1973. стр. 89–98.

3 *Зборник НОР-а*, том XII, књига 1, док. бр. 224.

била под немачком управом.¹

Рајх је са поделом био сагласан, мада је на терену посебно водио рачуна о својим привредним интересима и потребама ратне индустрије. Област Косовске Митровице са рудним басеном „Трепча“ (богата налазишта руде олова и цинка чија је експлоатација била неопходна за потребе ратне индустрије), била је у надлежности Немаца, што је још од немачко-италијанских разговора у Бечу у априлу било исказано као став Вермахта и немачког Министарства спољних послова.²

За поменуту поделу, диктирану од Немачке, основни разлог за Вермахт било је задржавање дела (Косова у оквиру свог окупационог подручја), из привредних и војнополитичких разлога. Та деоба и међусобно разграничење били су предмет више расправа током 1941. и 1942. године. Тако је разграничење, тј. демаркациона линија на делу Нови Пазар–Косовска Митровица–Приштина–Урошевац утврђена споразумом од 25. априла 1941, између команди Друге немачке и Друге италијанске армије. Тим споразумом решено је да Италија преузме онај део Косова који су у току априлске агресије окупирале немачке 294. и 60. пешадијска дивизија 11. армијског корпуса. Већ 19. маја 1941, наређењем Врховне команде Вермахта, рејон Приштине предат је до 1. јуна 1941. италијанским окупационим трупама. Тако је подручје југоисточно од Приштине, с градовима Приштином, Урошевцем и Гњиланом, уступљено Италији, с тим што је железничка пруга Качаник–Приштина остала под управом Вермахта.³

Врховна команда Вермахта 3. августа 1941. обавестила војноуправног команданта у Србији о немачко-италијанској демаркационој линији у рејону Косовске Митровице прецизирајући следеће: „На основу уговора Министарства спољних послова Рајха са Италијом утврђено је да демаркациона линија у рејону Косовска

---

1 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на..*; М. Ристовић, *Немачки нови..*; Ђ. Борозан, *Велика Албанија..*; Момчило Павловић; Драгомир, Бонџић; Миомир, Гаталовић; Ивана Пантелић; Горан Антонић; Ратомир Миликић, *Косово и Метохија – век важних догађаја, 1912–2012*, Београд 2012, стр. 55–73. Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 О немачко-италијанским супротностима на територији Косовске Митровице и рудника „Трепча“: Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002: Ж. Аврамовски, *Немачко-италијанске..*, стр. 357–370: о преузимању рудника „Трепча“ од немачког окупатора: Ali Hadri, Živko Avramovski, Milorad Vavić, „Окупациони систем у Kosovској Mitrovici i околини“, *Kosovo*, 7, Priština, 1978, стр. 216–219.

3 Исто, док. бр. 30 и 53.

Митровица треба да се протеже 10 километара западно од железничке пруге Косовска Митровица–Урошевац. На основу тога, демаркациона линија се протеже како следи: од коте 1504 у југоисточном правцу тако да пресеца Ибар 10 километара северозападно од Косовске Митровице, даље продужава паралелно са пругом Косовска Митровица–Урошевац, а на одстојању 10 километара западно од ње до коте 800 Чикатово (припада Италији), затим кривина на железничкој прузи пет километара северозападно од Чикатова (припада Италији)–Девет Југовића, северно од Приштине–Пропаштица (припада Италији)–кота 1154 (20 километара западно од Врања–кота 1270) 10 километара западно од Врања.¹

Овим разграничењем, тј. демаркационом линијом на Косову, били су задовољени само они који су је диктирали – Трећи рајх, јер је тиме добијено оно што им је било најпотребније за даље вођење рата: рудник олова и цинка „Трепча“, рудник азбеста и хрома у десетокилометарској зони и у војном смислу контролу над врло важним комуникацијским правцем Краљево–Косовска Митровица–Скопље. Кад је реч о утврђивању демаркационе линије између бугарске и италијанске окупационе зоне на територији Косова, започето у току 1941. на одсеку Стари Качаник–Мушниково и настављено током 1942, најважнија ставка била је добијање рудника хрома „Језерина“ и „Брезовица“ на Језерској планини, чију је експлоатацију Трећи рајх обезбедио за потребе своје војне индустрије.²

Италија је желела да свом протекторату „великој Албанији“ прикључи и област Косовске Митровице. Италијанска пропаганда је стално истицала скоро прикључење косовскомитровичке области Албанији, а италијанска влада оптуживала Немачку да намерава да изазива немире у Албанији и подстиче антиталијанско расположење међу Албанцима и демонстрације против италијанске управе. Италијани су указивали да Албанци из области Косовске Митровице сарађују са Албанцима са друге стране границе и то на подстицај немачких војних органа. У косовскомитровичкој области Немци су организовали месне органе власти од Албанаца и два албанска добровољачка батаљона. Косовскомитровичка област је била укључена у састав Србије под директном немачком окупацијом и управом. На том подручју била је стационирана 60. немачка пешадијска дивизија. Немачка војна управа је од области косовскомитровичког, подујевског, вучитрнског и новопазарског

1 Исто, док. бр. 82, 91 и 102.

2 Zbornik NOR, том XII, knjiga 1, док. бр. 35, 59.

среза одмах по завршетку ратних операција створила „неку врсту аутономне арнаутске државе“.¹

Непосредно након капитулације југословенске војске, командант 60. немачке пешадијске дивизије генерал Фридрих Георг Еберхард 21. априла је водио разговоре са албанским вођама о регулисању управно-безбедносних мера на територији размештаја дивизије. Циљ је био да се успостави квислиншка власт и обезбеди ред и мир на територији окупираној од немачких трупа. Договорено је и формирање одговарајуће војне и полицијске формације, а радило се и на решавању питања успостављања судске власти, којом су се бавили општински судски органи, док је у Косовској Митровици успостављена виша судска инстанца.²

Наредбом бр. 1 војноуправног команданта у Србији од 28. априла 1941. била су регулисана управна питања у Србији. На основу те наредбе, Крајскокомандатура 861³ у Косовској Митровици била је потчињена опуномоћеном команданту у Србији, а непосредно Фелдкомандатури 809 у Нишу.⁴

Командујући генерал и командант у Србији изложио је 18. маја 1942. команданту оружаних снага на југоистоку да би демаркациону линију 11 километара северозападно од Косовске Митрови-

---

1 Исто, стр. 359–360.

2 Зборник НОР-а, том XII, књига 1, док. бр. 18.

3 Крајскокомандатура је била највиши орган немачке окупационе војноуправне власти у округу, који се старао о реквизицијама, снабдевању, нормалном раду и сигурности свих за окупатора важних предузећа, а у својој надлежности имала је и полицијске послове и располагала је јединицама фелдјандармерије (војне жандармерије) и шуц-полиције. Крајскокомандатура је имала посебне службе или реферате за пропаганду, стамбена питања, финансије, администрацију, за ратни плен, војничка гробља, ратне заробљенике и располагала је преводимцима за албански, српскохрватски, италијански, енглески и француски језик. Таква организација, са мањим изменама задржала се углавном до краја рата – А. Хадри, Ж. Аврамовски, М. Вавић, *Окупациони систем...*, стр. 237.

4 Део Косова у оквиру немачке војне управе у Србији био је од 4. маја 1941. под војноуправном командом Крајскокомандатуре 861 у Косовској Митровици. Подручје те Крајскокоманде обухватало је општине: Рашка, Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и Подујево, површине 4.568 км² са око 189.252 становника. Она је непосредно била потчињена Фелдкоманди (Feldkommandatur) 816 са седиштем у Ужицу – Antun Miletić, „Kosovo iz aspekta okupacione uprave Vermahta u Srbiji (1941–1944)“, *Kosovo*, 4, Priština, 1975, стр. 165 (у даљем тексту: А. Милетић, *Косово из...*); ВА, НАВ–Т–501, р. 251, с. 407–76; Исто, р. 245, с. 117–234. У једном од првих извештаја, 19. јуна 1941, Крајскоманда 861 наводи да је источно од Подујева ухапшено 29 људи и да су они у камионима упућени Фелдкоманди 816 у Ужице ради суђења.

це до кога 1185 код Лисице (20 километара североисточно од Приштине), требало прихватити као минимални захтев при коначном утврђивању граница Недићеве Србије. Утврђивање десеткилометарске зоне утврђено је у споразуму с Италијанима, али с обзиром на то да се и источно од пруге Косовска Митровица–Приштина налазе рудници азбеста и хрома, требало би захтевати да се и тај мали део код Приштине прикључи Недићевој Србији, а исто тако и због рудника „Обилић“ и аеродрома Милошево.¹ У вези с тим од 4. до 17. новембра 1942. у Риму је заседала немачко-италијанска комисија ради утврђивања тачног протезања демаркационе линије одређене у Бечу, на подручју командујућег генерала и команданта у Србији с једне стране, и територије „велике Албаније“ – Косова и Гувернатората Црне Горе, с друге. Рудници азбеста, хрома и магнетита у зони 10 километара западно од железничке пруге Косовска Митровица–Приштина остали су у поседу Вермахта. Рудника хрома „Доброшевци“ Вермахт се одрекао, јер су његови стручњаци утврдили да су рудне резерве безначајне. Тај договор о модификацији демаркационе линије представљао је у ствари побољшање те линије у корист Трећег рајха.²

Италијани који су стално постављали питање демаркационе линије на Косову нису били задовољни тим договором, као ни колаборационисти Џафер Дева и Милан Недић. За Вермахт то питање није ни играло битну улогу с обзиром на то да је обезбедио оно што је хтео и што му је требало.³ О италијанским претензијама немачки опуномоћеник спољних послова у Србији Феликс Бенцлер пише да је њихов циљ јасан: добити за Краљевину Италију цело подручје Косова, а нарочито рудник „Трепчу“. Међутим, према Бенцлеру, Италијани нису видели да је цела управа на Косову под немачком окупацијом у свим градовима и селима која насељавају Албанци у немачким рукама и да су сви, од среских и општинских начелника до сеоских старешина, пружали помоћ Крајскоманди (Kreiskommandantur) у одржавању мира и реда у својим крајевима, погонима и рудницима.⁴

Одмах по доласка у Косовску Митровицу, Крајскоманда 861 је почела да организује окупациону управу и пружа свеопшту

1 ВА, Национални архив Вашингтон, НАВ–Т–501, ролна 254; снимак 219–20.

2 ВА, НАВ–Т–77, р. 1291, с. 335–7.

3 ВА, НАВ–Т–501, р. 266, с. 73–8.

4 ВА, Немачка архива, рег. бр. 36/14, к. 1.

помоћ колаборационистима у организовању њихове власти и оружаних формација тзв. „албанске жандармерија“, а ван дела Косова „српске“ жандармерије и полиције. Тако су већ 6. јула 1941. под руководством Крајскоманде 861 и уз помоћ 60 „албанских“ жандарма под командом капетана Бајазита Болетинија, предузели операцију претресања села Борчане. Тек после дванаесточасовне борбе с „устаницима“, уз помоћ дела Трећег батаљона 737. пешадијског пука (око 150 немачких војника и официра, под командом команданта 737. пука Вилдермута), село Борчане 7. јула је запоседнуто, а затим спаљено. Исто тако делимично је спаљено и село Руманце, у непосредној близини Борчана. У прегледу догађаја Крајскоманде евидентирани су и други догађаји који су се збили на том делу Косова: 4. јула извршен је препад на финансијску стражу у селу Шипољу, 19. јула нападнута је „албанска“ жандармеријска патрола код села Бара, 21. јула спаљена су села Дедиње и Баре; 28. јула поново је, као мера одмазде, запаљено село Борчане.¹

У извештају Крајскоманде 861 од 30. јула 1941. пише: „Око 23,30 часова извршена је саботажа на три стуба жичаре од рудника ка топионици Звечан. Разорен је један стуб који је мање важан. Код оба друга врло важна стуба није активирано све пуњење... Разорени стуб је у току дана поправљен. Треба извршити хапшење рудара, јер изгледа да експлозивни материјал потиче из рудника.“² И 28. августа и 3. септембра 1941. године делимично су оштећене жичаре и њене станице у Старом Тргу, с обзиром на то да сва експлозивна пуњења нису експлодирала.³

Међутим, нагли развој општег народног устанка и партизанских одреда, као и велика слободна територија у западној Србији са центром у Ужицу, присилили су опуномоћеног команданта у Србији⁴ да обави извесне корекције у потчињености Крајскоманде 861. Пошто је Фелдкоманда 816 у Ужицу 22. септембра 1941. морала напустити тај град под притиском партизанских одреда, а у току је трајала немачка опсежна операција против партизанских сна-

1 ВА, Праг 8, с. 507–11.

2 ВА, НАВ–Т 501, р. 245, с. 117–234. Диверзију је извршила рударска диверзантска група чији чланови су потом чинили језгро Копаоничког партизанског одреда

3 ВА, Праг 8, с. 507–11.

4 *Zbornik NOR*, том XII, књига 1, док. бр. 155, 162 и 263. На дужности „Der Bevollmächtigter Kommandierender general in Serbien“ налазио се од 16. септембра до 3. децембра 1941. генерал пешадије Франц Беме (*Franz Böhme*), а од 3. децембра 1941. до 1. марта 1942. генерал артиљерије Паул Бадер.

га у западној Србији (позната у југословенској историографији и као Прва непријатељска офанзива), Крајскоманда 861 у Косовској Митровици претпочињена је 4. октобра 1941. године 737. пешадијском пуку 717. пешадијске дивизије, а овај је 16. октобра 1941. потчинио команданту Трећег батаљона 737. пешадијског пука стационираног у Косовској Митровици.¹

Крајскокомандант је затим предузео низ мера да би одржао у покорности становништво, сузбио и спречио продор партизана из Србије, као и даљи развој НОП-а на делу Косова под његовом управом. У том циљу одржао је 26. октобра 1941. у Подујеву састанак с челницима албанске колаборационистичке власти и њихових војних формација Ибрахимом Љутвијем, Џафером Девом, Рифатом Спахијом, капетаном Ђевитом Бајрамијем, представницима општина Саитом Фусом и Шаћиром Халилом из Подујева, Ахмедом Ахмедијем, Ибишем Ибрахимом и Рушидом Мехмедом из Вучитрна, и низом сеоских старешина, с једне стране, и представницима Косте Миловановића Пећанца из Куршумлије – Драгомиром Поповићем, Миланом Пећанцем, Драгољубом Миловановићем, војводом Радојем Радосављевићем, жандармеријским капетаном Новицом Вељовићем и другим представницима села. Тако је настала тзв. „Подујевска беса“, којом су се сви представници, њих 58, обавезали на узајамну сарадњу у оквиру Крајскокоманде 861, у циљу одржавања „мира“ и „поретка“.²

Тим актом командант Крајскокоманде Винтер и његов тумач Мартин Пошарник (фолксдојчер из Косовске Митровице) и званично су све те колаборационисте укључили у немачку војноокупациону управу у Србији, од најниже инстанце до највише – Управног штаба с др Харолдом Турнером на челу.³ У том је периоду у управном смислу Крајскоманда 861 била потчињена Фелдкоманди 809 у Нишу. Наредињем опуномоћеног команданта у Србији од 4. децембра 1941. о новој организацији војноуправних команди у Србији, у Косовску Митровицу је премештена Крајскоманда 838 с командан-

¹ ВА, НАВ–Т–501. р. 246, с. 220–43, 465–79.

² ВА, Праг 8, с. 462–3; ВА, НАВ–Т–501, р. 246, с. 611–8. Сличан скуп одржан је крајем новембра 1941. у Нишу и са колаборационистима Косова. Договору су присуствовали представници Вермахта др Георг Кисел и др Боден и колаборационисти Милан Аћимовић и Коста Миловановић Пећанац.

³ Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа. Турнер је био шеф Управног штаба војноуправног команданта у Србији од успостављања окупационе управе до 9. новембра 1942, кад је премештен на другу дужност, у Аустрију.

том капетаном Лангом на челу. Премештање те команде из Шапца у Косовску Митровицу почело је 16. децембра и завршено презимањем свих послова 20. децембра 1941. Крајскоманда 861 из Косовске Митровице премештена је у Ваљево. Крајскоманда 838 је у војноуправном смислу од свог доласка у Косовску Митровицу била потчињена Фелдкоманди 610 са седиштем у Врњачкој Бањи.¹

Но, поред Крајскоманде 861, као војноуправне институције, њеног људства и Одељења фелдјандармерије 868, током 1941. деловале су се и многе друге институције Вермахта у циљу одржавања под окупацијом тог дела Косова. Ако се изузму немачке снаге учеснице у Априлском рату на Косову (11. армијски корпус: 60. мото-пешадијске дивизија и 294. пешадијска дивизија), и оне које су се након окупације Грчке повлачиле преко Косова (9. оклопна дивизија), прве посадне јединице на косовском делу под окупацијом Вермахта припадале су од краја маја 1941. године 717. пешадијској дивизији. Тако је у Косовској Митровици стационаран штаб 737. пешадијског пука са Трећим батаљоном истог пука, и то 9–12. чета и војна полуболница дивизије.² Ту је пребачена 12. јуна 1941. група 20 тајне војне полиције, а 19. августа Друга чета 592. ландесшицен батаљона, Четврта чета армијског пука за везу, телефонско и радио-одељење батаљона 717, Станица за издавање хране 717, Управа за експлоатацију железница Б и Срески царински комесаријат.³

Крајем 1941, у циљу обезбеђења „Трепче“, у руднику су се налазиле Друга, Трећа и Четврта чета, а у топионици Прва чета Првог батаљона 737. пешадијског пука. У јануару 1942. штаб пука и Први батаљон 749. пешадијског пука налазе се у Звечану и Косовској Митровици, као и група Руса (белогардејаца) за заштиту привредних објеката.⁴ Међутим, већ 30. јануара 1942. на подручју опуномоћеног команданта у Србији постављен је командант СС-а и полиције генерал-потпуковник Аугуст Мајснер (August Meyszner).⁵ При његовој команди налазила се и команда полиције,

1 ВА, НАВ–Т–501, р. 246, с. 00693–712; Праг 8, с 466–71.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 *Zbornik NOR*, том XII, књига 1, док. бр. 2, 4, 17, 45, 56, 116, 180 и 262.

4 ВА, Праг 8, с. 521; Зборник НОР, том XII, књ. 1, док. бр. 260. Бројно стање групе Руса (белогардејаца) за заштиту привредних објеката 2. децембра 1941. у Косовској Митровици износило је 1.500 људи. Иста таква група се налазила у Крупњу. Те две групе биле су претеча формирања Руског корпуса за заштиту привредних објеката.

5 *Зборник НОР*, том I, књ. 3, док. бр. 45 и 199. Дошавши у Београд, коман-

а од полицијских снага Пети полицијски пук, 64. полицијски батаљон и пет чета помоћне полиције. За све полицијске задатаке на територији Србије биле су ангажоване прво три а затим, од 23. новембра 1942, четири обласне полицијске команде, са седиштем: прве у Нишу, друге у Београду, треће у Краљеву и четврте у Шапцу. У оквиру њих биле су окружне полицијске станице, од којих се Окружна полицијска станица 32 налазила у Косовској Митровици. Она је сарађивала с Крајскомандом како у самој управи тако и у свим акцијама и мерама.¹

***

Демаркациона линија договорена након Априлског рата 1941. и слома војске и државе Краљевине Југославије, између италијанских и немачких снага представљала је западну и јужну границу војноуправног подручја Србије. Границе су биле мењане повремено током окупације. Границе су договорене обострано између Немаца и Италијана преко царинских органа и на терену утврђиване у детаљима. Подела интересних територија углавном није уважавала ни историјске ни економске разлоге.

Територија коју је покривала Крајскомандантура 838 била је саставни део окупиране Србије а то значи да је препуштена српској колаборационистичкој администрацији: прво комесарској управи Милана Аћимовића, а затим министарском савету Милана Недића. Уредбом Савета комесара о управи и уређењу Косова од 6. августа 1941. године формиран је Косовски округ са седиштем у Косовској Митровици као део Дринске бановине, а сачињавали су га срезови: Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и Подујево. Први начелник округа био је Ибрахим Љутви, Албанац, као и руководиоци осталих срезова, осим Студеничког са седиштем у Рашкој.²

дант СС-а и полиције Мајснер договорио се 4. фебруара 1942. с Недићем о формирању Српске државне страже у 12 окружних начелстава од по 500 људи. Тако је ангажовано 6.000 људи, а 7.500 је преузето из дотадашње полиције и жандармерије, као и 2.500 из добровољачких одреда. Од тих снага је организована мрежа посада у градовима и средиштима општина. Међутим, командант Српске државне страже објавио је 13. јуна 1942. да „српску оружану силу“ сачињавају Српска државна стража, Српска добровољачка команда и Четничка команда.

1 ВА, НАВ–Т–501, р. 266, с. 1170–1; Т–501, р. 248, с. 45–6; Лондон 3, с. 298921–3.

2 Меморандум Крајскомандантуре 838 (Косовска Митровица) од 10. 1. 1942. године о округу Косовска Митровица, Герхарда Ролфса, војноуправног саветника – Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

Новом територијалном поделом Србије под немачком окупацијом од 26. децембра 1941. формиран је Косовскомитровички округ и обухватао је Вучитрнски, Дежевски, Лапски, Митровачки и Студенички срез, што је изазвало још више незадовољства код албанских политичких вођа.¹ Косовскомитровички округ, иако у саставу Србије, био је под снажним утицајем албанских квислинга приврђених прикључењу „великој Албанији“. Косовском жандармеријом бројног стања од око 1.000 људи, којој су били придружени и албански добровољци, командовао је капетан Бајазит Бољетини (српски: Бољетинац), док су добровољцима командовали сеоски главари. Ти жандарми су носили униформе са грбом Скендербега.²

У читавом косовскомитровичком срезу школе су биле затворене. Албанци нису били у стању да предложе адекватне кадрове за укључивање у образовни процес.³ Њихова намера је била пре свега да натерају и немачке и српске власти да на то подручје доведу целокупно особље за албанско школство из Албаније. И на тај начин су настојали да потпомогну прикључење тог подручја Албанији и такође насељавање тих крајева Албанцима. Вехби Фрашери, истакнути албански функционер, изнео је у Крајскокомандантури став Министарства спољних послова Немачке у Берлину да се не супротставља поменути намерама.⁴

Постојеће српске школе заузеле су немачке јединице, припадници албанске жандармерије или неке друге паравојне формације. Један број српских школа био је спаљен, као што су била спаљена српска села и домаћинства у њима. У оним српским школама где су постојали услови за рад, Албанци су претили српским учитељима. Албанци су настојали да на сваки начин отежају живот

---

1 Ђ. Борозан, *Велика Албанија...*, стр. 326–327; Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, Београд 2009, стр. 254.

2 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 246; Ђорђе Борозан, „Косово и Метохија у границама протектората Велика Албанија 1941–1944“, зборник радова, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд 2001, стр. 116–117.

3 О школству у Србији под немачком окупацијом у Другом светском рату: Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, Београд 2009; о школству у Косовској Митровици: Јаšар Реџепгић, „Školstvo u Kosovskoj Mitrovici i okolini u godinama okupacije (1941–1944)“, *Kosovo*, 7, Priština 1978.

4 Меморандум Крајскокомандантуре 838 (Косовска Митровица) од 10. 1. 1942. године о округу Косовска Митровица, Герхарда Ролфса, војноуправног саветника – Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа (у даљем тексту: Меморандум Крајскокомандантуре 838...)

Србима на том подручју, па тако и групи од 70-ак српских учитеља окупљених у Косовској Митровици. Према немачким изворима, није било изгледа за успостављање процеса образовања за српску децу, док не ојачају полицијске снаге.¹

Догађаји након Априлског рата 1941. и окупације Краљевине Југославије погоршали су и стање у комуникацијама саобраћаја на територији косовскомитровичког среза. Због рушења мостова код Слатине и Ушћа, могућност транспорта људи и робе, посебно угља, био је отежан, тако да је зависио од благонаклоности италијанских и бугарских власти. Привредне активности у срезу без поправке та два моста биле би умањене, ако не и паралисане без поправке срушених и оштећених комуникација.²

Спровођење граничне контроле и спречавање шверца на том планинском подручју било је отежано. Граничном царинском комесару у Косовској Митровици на располагању за појас од 160 километара стајало је око 30 Немаца Рајха и исто толико фолксдојчера. Поређења ради, границу исте дужине на француској обали контролисало је око 200 немачких цариника Рајха. Што се тиче саобраћаја преко немачко-италијанске демаркационе линије, постигнут је договор између Крајскомандантуре из Косовске Митровице и италијанских окупационих власти из Пећи, да буду формирана три гранична прелаза у Милошеву, Клини и Тутину.³

У косовскомитровичком срезу живело је око 150 фолксдојчера, већином у Косовској Митровици, а радили су у руднику Трепча. Неколико њих било је настањено у Новом Пазару. Том групом, укључујући и фолксдојчере у Скопљу руководио је Мартин Пошарник, преводилац запослен у Крајскомандантури 838. Локални фолксдојчери су продавали своју имовину желећи да се преселе у немачки Рајх, међутим према наређењу Крајскомандантуре 838 они су морали да остану на тој територији. У Косовској Митровици боравио је и изванредан број руских емиграната, њих око 400, такође запослених у руднику Трепча.

Ромског становништва је у том срезу било за време окупације око 5.000. Мушкарци су радили углавном као носачи, жене као кућне помоћнице.⁴

Према немачким изворима, у Новом Пазару и Косовској

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

Митровици на почетку окупације живело је око стотину Јевреја, већином власника текстилних и трговачких радњи. И на том простору спровођене су окрутне немачке мере према Јеврејима (дискриминација, пљачка, присилни рад, хапшења, злостављања), али је холокауст, у највећем делу током 1942. године.¹

Долазак немачких трупа Албанци су доживели као ослобођење од српске власти и кад год су били у прилици користили су могућност да искажу „захвалност“ Вермахту.²

Према немачким ставовима из извештаја саветника Герхарда Ролфа, Албанци су били сурови и непомирљиви према онама које мрзе. Били су „сујетни и неурачунљиви“, услед недостатка школског образовања, сопственог сиромаштва и националне елите, која би их водила. Гајили су изузетну љубав према оружју. Стање на терену је било анархично услед понашања албанског становништва, незадовољног што је подручје косовскомитровичког среза било у саставу Србије. Албански народни савез је уместо протераних српских чиновника, разумљиво, поставио Албанце. На основу закључка Албанског народног савеза од 10. децембра 1941. средско начелство је названо префектуром. Службени печати установа су имали албански државни грб. Православним становницима су издавана уверења да су албански држављани. Средски начелник у Косовској Митровици био је Ибрахим Љутви, родом из Призрена, Албанац мухамеданске вере, раније студент права у Београду.³

На почетку окупације функцију средског начелника обављао

---

1 Опширније о Холокаусту на Косову и Метохији: Ненад Антонијевић, „Холокауст на Косову и Метохији и његов контекст“, *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста*, Зборник радова с научног скупа, Јерусалим–Јад Вашем, 15–20. јун 2006, Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број, Београд 2008, стр. 395–408; Опширније о страдању косовскомитровичких Јевреја: Милош Дамјановић, „Холокауст на Космету – студија случаја: Косовска Митровица, *Топола*, свеска 2, Јавна установа Спомен-подручја „Доња Градина“, Демировац 2016, 112–139; Milorad Vavić, „Stradanje kosovskomitrovačkih Jevreja 1941. i 1942. godine“, *Kosovo*, 7, Priština, 1975, стр. 495–500; Milorad Vavić, „Kosovskomitrovački zatvor za vreme nemačke okupacije“, *Kosovo*, 7, Priština, 1975, стр. 475–494 (у даљем тексту: М. Вавић, *Косовскомитровачки затвор...*)

2 Меморандум Крајскокомандантуре 838... – Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа. Ибрахим Љутви је у Краљевини Југославији био на функцији подбана у Косовској Митровици, а пре те функције био је три године секретар Реис Ул Улеме (врховног исламског поглавара) у Сарајеву. Говорио је течно француски језик и био албански народни трибун, који је себе сматрао за чиновника албанске државе, иако је био постављен декретом из Београда.

је окружни начелник, јер среско начелство није одмах успостављено. На основу споразума Срба и Албанаца од 14. јануара 1942, потписаног у Команди Крајскокомандантуре у Косовској Митровици у присуству команданта капетана Лангеа и војноуправног саветника Ролфса, договорено је да начелници у Косовској Митровици, Новом Пазару, Вучитрну и Подујеву, као и заменици начелника у Вучитрну и Подујеву, буду Албанци, а у Косовској Митровици и Новом Пазару Срби. Касније је дошло да споразума да и у Вучитрну функцију заменика начелника обавља Србин.

***

Политичко држање албанске народности утврђено је деловањем Косовског комитета формираног након Берлинског конгреса 1878. године. Политички циљ те организације био је уједињење Албанаца у јединствену албанску државу на њеним етничким просторима без страних утицаја. За време немачке окупације, међу Албанцима је преовладало мишљење да они своје циљеве могу остварити пре свега уз помоћ немачке војске, окупатора Југославије.¹

У оквиру Албанског националног (народног) савеза постојале су две струје. На почетку окупације била је јача и руководила је савезом она која је одбијала сваку сарадњу са Србима, али је поштовала упутства немачке војне управе, иако су она доношена по угледу на српске законе. Друга струја је сматрала да би Немци на том подручју требало да Албанцима дају аутономију. Они су сматрали да своје циљеве могу да остваре уз претње и насилан захтев од Вермахта, и да је већинска и владајућа струја у Албанском националном савезу „издала“ албанске интересе.²

Руководство Албанског националног савеза вођено је на почетку немачке окупације под утицајем и директивама Ферхада бега Драге, чија је породица била цењена међу албанским становништвом, посебно сељацима. Имао је извесне успехе као преговарач у заступању албанских ставова. Његово велико имање се налазило на територији под утицајем и контролом италијанских окупационих снага. Током окупације углавном је боравио у Тирани, која је била под италијанском контролом. Његови стари политички пријатељи у Косовској Митровици били су Аћиф Бљута и Шабан Мустафа.³

¹ Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

² Исто.

³ Исто. Аћиф Бљута је раније био официр турске војске, у којој је био и

Вођа Албанског националног савеза у Косовској Митровици био је Али бег Драга, син Ферхада бег Драге. Он је за време немачке окупације живео у Београду и званично је био на функцији вође албанске народносне групе. Сарађивао је са немачким обавештајним службама (Абвер, СД и Гестапо). Вођа мањинске струје у Албанском националном савезу који се представљао као председник Косовског комитета био је професор Бедри Пејани, интелектуалац са местом боравка у Тирани, али се у почетку немачке окупације преселио у Косовску Митровицу. Истој струји припадао је и окружни начелник у Косовској Митровци Ибрахим Љутви, али је он по формалном држању и положају ипак био близак владајућој струји у Албанском националном савезу.¹

Најважнији сарадник Бедрија Пејанија био је Џафер Дева, до рата власник стругаре, премда је словио за политичара и агента немачке војно-обавештајне службе (Абвер). Дева је извесно време предводио Албански национални савез и био на челу среског начелништва у Косовској Митровици. Пошто је био председник албанске комисије за питања избеглица, Дева је одржавао везе и са српским личностима, у вези са решавањем избегличке проблематике Срба у италијанској окупационој зони. Дева је уживао потпуно поверење Немаца и оцењиван као проверени агент и поуздани сарадник.²

Џафер Дева је организовао немачку обавештајну делатност и њену агентуру на Косову и Метохији (одабир поверљивих људи и стварање мреже агената). Најистакнутије личности у Девином окружењу били су пуковник Бајазит Бољетини, жандармеријски официр, потом Ибрахим Солид, трговац из Косовске Митрови-

---

одликован. Био је вођа војних снага Албанског националног савеза и представник тзв. „албанског крвавог таласа“, тј. представник струје што се залагала за безобзирни обрачун са Србима, сматрајући их за највеће албанске непријатеље. Боравио је у Новом Пазару, где је обављао функције градоначелника и среског начелника; Шабан Мустафа је обављао функцију градоначелника Косовске Митровице. Био је вешт дипломата и имао је великог утицаја на албанске оружане формације. Аћиф Бљута и Шабан Мустафа су били у добрим односима са Џафером Девом и били су укључени у све активности и преговоре које је Дева водио, као његови стални саветници.

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто. Џафер Дева стекао је образовање у америчком колеџу у Цариграду, а завршио је и Трговачку академију у Бечу. Говорио је неколико страних језика и добро је познавао прилике у Средњој Европи и на Блиском Истоку. Био је муслимански фанатик и типични представник шовинистичке великоалбанске политичке и привредне елите. Успоставио је контакте и познанства са нацистичким политичарима у Рајху још од 1936. године.

це, Бахри Абдурахмани из Приштине, такође трговац, као и Јахја Фуша, срески начелник у Подујеву. Немци су форсирали утицај Џафера Деве међу предводницима албанске политичке елите и на Косову и Метохији и у Албанији. Тај немачки подстицај Девином значају је нарочито дошао до изражаја након капитулације Италије септембра 1943. године. Дева се није колебао између немачког и италијанског окупатора јер је доследно обављао све немачке налоге на Косову и Метохији), а колико је познато, није имао контакте са британском обавештајном службом. Био је противник и италијанских и британских утицаја на Албанце.¹

Значајан агент Абвера био је и Аго Агај, организатор шпијунске мреже у Призрену, организатор обавештајних мисија у Албанији и краће време окружни начелник у Косовској Митровици. Немци су опсервацијом на терену и у оквиру међусобних контаката са истакнутим албанским политичарима увидели да је већина албанских политичара водила двоструку политику сарадње и са италијанским и немачким обавештајним службама. У Косовској Митровици су се као такви показали немачки агенти Бајазит Бољетинац и Ибрахим Љутви, који су у Тирани од Италијана били одликовани 1942. орденом Скендербегове круне. Такође је постојала и основана сумња да је Вехби Фрашери био двоструки агент, и немачки и италијански.² Имајући на уму превртљиво понашање већине истакнутих албанских политичких лидера, улога Џафера Деве код Немаца добијала је још више на значају и јачала немачко поверење у његову поузданост јер није био у контакту са Италијанима.³

Немачке обавештајне службе су се поред супротстављања утицају и претензијама Италијана, који су деловали преко својих обавештајних служби, на терену сусретале и са утицајем припадника британских обавештајаца (посебно у вези са рудником у Трепчи). Рудник Трепча је пре рата био под британском управом и под руководством британских стручњака, а међу њима је свакако било и обавештајаца.⁴

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто: Архив РСУП Србије, збирни досије, 70 9 Б0023, стр. 1–8; збирни досије, 70 9 Б0024, стр. 61.

3 Исто. Дева је сарађивао са испоставама СД и Гестапоа у Косовској Митровици, као и са БдС у Београду.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа. Инжењер Стенли Бејли је за време Другог светског рата обављао дужност шефа британске војне мисије и био главни представник британске војне обавештајне службе при Врховној Команди Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО).

Према извештајима немачких служби Гестапоа (СС-капетан Хамер – БдС Београд), постојале су три групе око којих се окупљао албански живаљ, а њих су предводили утицајни лидери Ферхад бег Драга, Џафер Дева и Бајазит Бољетини. Драга (предратни шеф партије „Џемијет“ у Краљевини Југославији), био је „италијански“ човек и радио је по директивама из Тиране, али је немачка процена била да се он може придобити новцем. Његови људи на терену су се истицали у паљењу српских села и ширењу алармантних вести у циљу да се Срби након тих гласина одлуче на напуштање својих домова.¹

Група Џафера Деве је била изузетно јака. Такође је био изузетно важан и утицајан и Вехби Фрашери, делом и због познанства са одређеним особама у Немачкој, али се знало и да су његови људи изазивали немире на подручју Косовске Митровице. На подручју Косова владало је стање блиско анархији. Немци су предузимали извесне мере да колико-толико спрече самовољу и насиље албанских шовиниста над Србима, јер је то угрожавало немачке војне и привредне интересе (мир у позадини фронтана и несметану експлоатацију рудног блага). Албанци су према таквим немачким потезима показивали пасиван отпор. Обећања која су на почетку Албанцима дали генерал Еберхарт, као и први командант Крајско-командантуре у Косовској Митровици капетан Фридрихс, искључив у ослањању на Албанце и непријатељски настројен према Србима, утицала су на албанску нетрпељивост према Србима.

Немачка окупациона војна управа је водила умеренију политику према српском живљу у поређењу са радикалном политиком СС-а и полиције. Немачке обавештајне службе су имале две главне испоставе: војну и политичку, од којих је свака имала по три посебне службе. Немачке обавештајне службе су се на Косову и Метохији, као и на другим територијама, служиле разрађеним методама у својим активностима, посебно коришћењем припадника националних мањина у окупираној Краљевини Југославији.²

Немци су помагали националистички покрет албанског становништва, користећи аге и бегове, око којих су се стварали албански центри моћи и утицаја. Такође су подстицали шовинистичке идеје међу Албанцима и пропагирали тезе да су великосрпски и великобугарски национализам препреке за остваривање албанских политичких и државних циљева. Немачка пропаганда је подржавала окупљање свих муслимана на Балкану око албанске политичке

---

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто.

елите и њене идеје „велике Албаније“, што је укључивало повезаност и са босанскохерцеговачким и санџачким муслиманима. То је требало да олакша сарадњу и са милионима муслимана на Блиском Истоку и другим деловима света у циљу успостављања заједничких интереса припадника исламске вероисповести; они су у ширим немачким плановима били предвиђени као подршка нацистичкој политици. „Велика Албанија“ под немачком контролом и утицајем требало је да буде бастион муслимана на Балкану и главни експонент Трећег рајха.¹

Захваљујући истакнутим албанским функционерима (Џафер Дева, Бајазит Бољетини, Аго Агај, Бедри Пејани и други), немачка војнообавештајна служба (Абвер) формирала је мрежу агената у градовима Косовској Митровици, Вучитрну, Приштини, Пећи, Призрену, Урошевцу, Гњилану, Подујеву, Ђаковици, на подручју Дренице, Шаље и другим областима. У свом исказу „Немачка политика у Косовској области и према Албанији“, заменик шефа немачке војне окупационе управе др Георг Кисел (од 20. априла 1941. до 1. децембра 1942), навео је да је СС под руководством генерала Августа Мајснера свесно подстрекивао албански шовинизам против Срба. Ибрахим Љутви, срески начелник у Косовској Митровици, напомињао је да је СС капетан Хауздинг², шеф испоставе Гестапоа у Косовској Митровици, подржавао такву политику провоцирања Срба како би била спречена било каква могућност измирења Албанаца са српским комшијама. Делови 7. СС дивизије „Принц Еуген“, пристигли у Косовску област са унапред зацртаним ставом о непријатељском држању према Србима, такође су допринели расту албанског шовинизма и мржње према православном, пре свега српском становништву.³

***

Албанско становништво је након 16. априла 1941. отпоче-

¹ Исто.

² Исто. Хауздинг је био изразити представник радикалне струје која је фаворизовала Албанце на Косову; нацистички фанатик, агресиван, противник умерених Албанаца које је оптуживао да су „српски агенти“; такође кривио Љутвија, истакнутог представника у албанском квислиншком апарату за млакост, недовољну оштрину према Србима, чак и за сарадњу са њима; Србе је сматрао за осведочене немачке противнике и носиоце комунистичке опасности.

³ Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа: Архив РСУП Србије, збирни досије, 70 9 Б0023, стр 14. Мајснерова струја је преовладала, па су Кисел и Турнер повучени из Србије крајем 1942.

ло са протеривањем Срба насељених после 1918, потом српских чиновника, а такође су формирали и албанску наоружану армију, обучену у униформи раније албанске краљевске војске. Та група састављена искључиво од Албанаца заменила је протерану српску жандармерију, избегавала сукобе са немачким Вермахтом и прогонила Србе. У периоду од априла до краја 1941. године немачки извори регистровани су само неке од примера многобројних насиља.¹

Секретар Месног комитета Комунистичке партије Југославије (КПЈ) за Косовску Митровицу Али Шукрија у писму Обласном комитету за Космет из новембра 1941. о војно-политичкој ситуацији и стању партијске организације наводи: „Арнаути не мисле много на то који су комунисти у Србији а који четници и друго. За арнаутске масе Срби су Срби, непријатељи Арнаута, без разлике како их крсте, комунистима или четницима“, што на најексплицитнији начин изражава искључив негативни став Албанаца према Србима.²

На просторима између дела Косова под немачком окупацијом (део око Косовске Митровице и рудника Трепча), и осталог дела Србије под немачком окупацијом, долазило је до сталних оружаних окршаја албанске милиције и добровољаца³ против четника

1 Меморандум Крајскокомандантуре 838... – Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа. У Бресници, двадесетак километара од Косовске Митровице спаљене су 28. маја куће српских насељеника, а мештани су побегли. У Подујеву је 6. јуна убијена 60-годишња Српкиња. У Подујеву су Албанци 7. јуна спалили извесну количину стогове сламе, штале и плевњу, а такође су извршили и једно убиство. Истог дана у Шајковцу, Љупчу и Дубници код Подујева извршена су три убиства. У Подујеву је 8. јуна запаљена једна кућа и две вршалице. У Подујеву је 9. јуна отета једна жена. Код Вучитрна је 14. јуна отето 1.800 динара и изнуђено признање за дуг од 500 динара. У Бариљеву је 15. јуна отето 1.800 динара. Село Бресница је 15. јуна потпуно уништено од стране припадника албанске војске. Син једног насељеника је убијен. Један мештанин је бачен у бунар. У Вучитрну је 18. јуна 1941. демолирана православна црква; У Лепосавићу је албанска жандармерија 1. јула одузела велику количину стоке, која је требало да буде немачки плен. Албанци су били спремни да стоку препусте Немцима по цени од 600 динара по грлу. Након вишечасовних борби најмање 150 припадника немачког Вермахта и 60 албанских жандарма су 6/7. јула спалили село Борчане у знак одмазде. Из Подујева су 8. јула протерани сви српски чиновници. Запаљено је село Дедиње код Косовске Митровице 21. јула. Истог дана је запаљено и село Баре код Косовске Митровице. Село Борчане спалила немачка војска 28. јула. Нападнуто је село Церање код Косовске Митровице 1. октобра, а мештани протерани. Нови Пазар је 12. новембра заузет од албанске жандармерије...

2 *Зборник НОР-а*, књига 19, док. бр. 3, стр. 23–28.

3 Вулнетари (на албанском језику: Vulnetarë), или добровољци били су бројна албанска квислиншка снага на Косову и Метохији за време Другог свет-

војводе Косте Миловановића Пећанца који су спречавали албанске упаде на југ Србије.¹

Припреме за борбу против окупатора на Косову организовали су и комунисти (Срби), формиравши Војни комитет у коме су били: Борис Вукмировић, секретар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, Митар Радусиновић и Павле Брајовић. Међутим, активност партизанског покрета на том подручју била је слаба. Организована је само једна велика (недовршена) акција без трајних последица по рад рудника Трепча. Рударска диверзантска група је напала жичару у Трепчи 30. јула. Они су касније постали језгро Копаоничког партизанског одреда, формираног већ 7. августа.² Од те неуспешне саботаже све до јесени 1944. на Косову и Метохији није било борби већег интензитета против окупатора и квислинга.³

4. 2. Затвори и логори у Косовској области

Геостратегијски положај Косовске Митровице био је што се тиче војног аспекта веома важан јер се тај град налази на почетку Ибарске клисуре, кроз коју су пролазиле важне саобраћајнице – железничка пруга и пут од Рашке до Краљева, односно од Рашке за Нови Пазар и даље за Црну Гору или у правцу према Сјеници. Важан је био и пут преко планине Рогозне и Новог Пазара ка Сарајеву.⁴ Економско-привредни елемент је такође био посебно важан. Начелник Управног штаба немачке окупационе управе у Србији др Харолд Турнер, захтевао је од квислиншке Комесарске управе да се посебно појача надзорна служба у рудном басену „Трепча“ (богата налазишта руде олова и цинка чија је експлоатација

ског рата. Њихов задатак се састојао у чувању граница италијанског протектората „велике Албаније“, али су заправо деловали на знатно ширем подручју, од Новог Пазара, Косовске Митровице и Лесковца до Криве Паланке, Скопља и Битоља. Најчешће нису сврставани у војне формације. Били су организовани по племенском принципу и потчињени локалним албанским главарима – барактарима; Опширније у: Milorad Vavić, „Kvislinške i kolaboracionističke snage na Kosovu i u Metohiji 1941–1945“, *Vojnoistorijski glasnik*, број 1, Beograd, 1985, стр. 286–305 (у даљем тексту: М. Вавић, *Квислиншке и...*).

1 Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 249.

2 *Исто*, стр. 250. Акцију је извела група од седам рудара: Дане Бркљач, Јован Јованић, Миле и Никица Лабус, Никола Кртинић, Перо Ђурица и Раде Милићевић. На жичари је оштећен само један стуб који је убрзо поправљен.

3 *Исто*.

4 Немци су тај пут звали „жути пут“ и користили су га 1944. приликом повлачења.

била неопходна за потребе немачке ратне индустрије).¹ У Косовској Митровици се налазило седиште Крајскомандатуре – Окружне војне команде, и Комесаријата тајне војне полиције. Такође је функционисала и фелдјандармерија – војна жандармерија, и шуцполиција – заштитна полиција. Постојала је такође Окружна полицијска команда, која је поред других активности контролисала и Српску државну стражу. На територији Косовског округа су деловале и Испостава тајне државне полиције – Гестапо, Служба безбедности нацистичке партије – СД полиција, и немачка војнообавештајна служба – Абвер. Априла 1943. у Косовску Митровицу је доведен и вод фелдјандармерије са Источног фронта са задужењем да извиђа стање путева, прикупља стоку, а за време покрета трупа регулисаше саобраћај.²

Већ у првим данима окупације образована је квислиншка албанска жандармерија, а већ почетком 1942. та формација је формално постала саставни део Српске државне страже.³ У жандармерију су се, сем неколико изузетака, укључивали већином Албанци, бивши жандарми, потом беспосличари, коцкари, криминалци.⁴ Ту су били и вулнетари задужени и за полицијске послове. Јуна 1943, у Косовској Митровици је формирано и Предстојништво градске полиције. Полицијске функције су обављале и бугарске фашистичке јединице помажући тако немачким трупама, затим Руска ослободилачка армија, сачињена од заврбованих совјетских војника (немачки ратни заробљеници), и Руски заштитни корпус за заштиту привредних објеката, у коме су били Руси белоемигранти.

Становништво Косова и Метохије страдало је и у логорима и затворима, које су формирали немачки, италијански и бугарски окупатори и албански квислинзи.⁵ Затвори су били у Гњилану,

---

1 Генерал Вермахта Франц Беме, командант 16. армијског корпуса, војни заповедник Србије од 16. септембра до 2. децембра 1941, на суђењу у Нирнбергу, 5. фебруара 1947, говорећи о својим задацима у Србији, истакао је да је он лично био одговоран и за неометан рад и производњу у рударском басену „Трепча“.

2 Вод је био одговоран и за прикупљање, чување и транспортовање заробљеника, које је из сабирне станице у Пећи спроводио у логоре, а неке од њих, преко Крајскомандатуре у Косовској Митровици, и у логор Првог Тунела рудника Трепча на присилни рад.

3 Уредбом српске квислиншке управе о устројству Српске државне страже од 6. фебруара 1942, „арбанашка жандармерија“ је преименована у Српску државну стражу, састављену од Албанаца и занемарљивог броја Срба.

4 А. Хадри, Ж. Аврамовски, М. Вавић, *Окупациони систем...*, стр. 242.

5 Опширније у: Milorad Vavić, *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici 1941–1944*,

Пећи, Приштини, Урошевцу, Ђаковици, Косовској Митровици и другим местима.¹

Најпре су Немци, након завршетка Априлског рата и капитулације југословенске војске, формирали пролазни заробљенички логор у Косовској Митровици, одакле су војни заробљеници (Срби и Јевреји) отпремани у логоре у Немачкој.²

У Косовској Митровици су за време немачке окупације постојала четири затвора: подрум управне зграде рудника „Трепча“, затвор у Звечану, предстојништво градске полиције и Окружни затвор као испостава немачке Службе безбедности (СД) и Гестапоа.³ У Окружном затвору прво масовније стрељање забележено је 3. јуна 1943. године, када је убијено 37 особа, већином радника из рудника „Трепча“, претходно оболелих на раду. Међу стрељанима је било и неколико сељака из околине Косовске Митровице. Друго стрељање је забележено четири дана касније и тада је убије-

---

Titova Mitrovica 1983 (у даљем тексту: М. Вавић, *Затвор у...*); М. Вавић, *Косовскомитровачки затвор...*, 475–494).

1 АЈ, 110, фасц. 617, инв. бр. 16741: Изјаве сведока о логору и затвору у Приштини; инв. бр. 16742, Обласни народни одбор Космета, одељење унутрашњих послова, пов. бр. 157, 10. март 1946, Призрен, Обласном народном одбору, Председништву, Призрен, доставља извештај анкетне комисије у Косовској Митровици и извештај Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача за Косово и Метохију, за концентрационе логоре код Косовске Митровице и у Приштини; Комисијски извештај од 5. марта 1946, о концентрационом логору у Првом тунелу рудника Трепча, који је формирао Андрија Шаб, инжењер из Беле Цркве у пролеће 1942; У логору је било затворено 620 до 700 људи, од којих је стрељано 43, умрло од глади и батина 46; у извештају су имена и презимена стрељаних и умрлих особа као и датум страдања; Инв. бр. 16743, Изјаве сведока о затвору у Косовској Митровици; Инв. бр. 16744, Извештај Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, Призрен, 23. фебруар 1946. Обласном народном одбору Косова и Метохије, Призрен о логорима и затворима у Приштини и Косовској Митровици; пријаве против Џафера Деве, Али бега Драге, Бајазита Бољетинија, Љутвија Ибрахима, Мусе Бољетинија, Етхема Ферхатија, Јусуфа Мецида, Бедрија Цине.

2 Љубинка Шкодрић, Златибор Марковић, „Једно сведочанство о логору у Пећину у Албанији 1941. године“, *Војноисторијски гласник* 1–2/2003, Београд, стр. 148.

3 АЈ, 110, фасц. 617, инв. бр. 16742 и 16743: Изјаве сведока о затвору у Косовској Митровици (Акса Димић, Радун Томашевић, Миро Кљајић, Алекса Поповић, Младен Радојевић, Душан Шпадијер, Ратко Сталетовић, Душан Трајковић, Ђорђе Симић и други); инв. бр. 16744, пријаве против Џафера Деве, Али бег Драге, Бајазита Бољетинца, Љутви Ибрахима, Мусе Бољетинца, Етхем Ферхатија, Јусуфа Мецида, Бедри Цине; М. Вавић, *Затвор у...*; М. Вавић, *Косовскомитровачки затвор...*, стр. 475–494.

но 27 особа. Непосредни извршиоци стрељања били су већином Албанци, жандарми или чувари затвора. Затвореници и логораши су стрељани у више наврата у току јуна и јула 1943. Према извештају Среског народног одбора у Косовској Митровици, у том затвору је стрељано око 285 људи.¹

О стању у затворима у Косовској Митровици у периоду прве ратне године (април–децембар 1941), у немачком извештају (Крајскокомандантура 838) из јануара 1942. поред осталог пише и следеће: „Садашњи затвор у Митровици, који потиче још од турских времена налази се у центру града на албанској пијаци. То је једна запарложена и склона паду зграда од храстовог дрвета. Мали прозори су обезбеђени врло slabим решеткама. Стање у затвору је лоше. Без да су прибављени икакви докази тврди се да албански службеници у затвору поступају са затвореницима врло садистички. У продужетку касарнске зграде после окупације од стране немачких јединица изграђен је нови затвор којим данас управља Крајскокомандантура, војна полиција и цивилна власт“.²

У Косовској Митровици 1941. формиран је затвор и изграђена нова затворска зграда у кругу касарне 12. артиљеријског пука бивше југословенске војске. До маја 1942, саслушања су се обављала у граду, у просторијама Гестапоа, а после у затвору. „Капацитет“ затвора је био 50–60 људи, али се 1943. у затворском простору налазило више од 200 затвореника.³ Нису постојала утврђена правила затворског режима већ је све зависило од понашања управника затвора и стражара. Управник затвора је био припадник албанске жандармерије, односно касније, формално припадник Српске државне страже (али такође албански жандарм). Међутим, затвор се, што се тиче политичких затвореника, налазио под непосредном управом испоставе Гестапоа. То није био једини затвор у Косовској Митровици и околини.⁴

У местима у саставу округа (Вучитрн, Рашка, Подујево и

---

1 АЈ, 110, инв. бр. 16744.

2 Меморандум Крајскокомандантуре 838... – Лични фонд „Бранислав Божић“, нерегистрована грађа.

3 Затвор је имао двориште са високом дрвеном оградом, изнад које се налазила бодљикава жица. Затворска посада, заједно са управником, састојала се од 19 жандарма. Управу су чинили управник, заменик и жандарм-подофицир задужен за административне послове. Остали жандарми су били стражари.

4 При свим жандармеријским станицама у округу постојало је по једно одељење или подрум у коме су људи држани затворени до спровођења у затвор у Косовску Митровицу, или су у њему издржавали мање казне.

Нови Пазар) постојали су срески затвори, али је знатан број затвореника из њих довођен у затвор у Косовској Митровици. У Звечану је такође постојао затвор из којег је ухапшенике Гестапо спроводио у Косовску Митровицу. Ту су затварани и радници „Трепча“ ухваћени у крађи плавог камена, каустичне соде и других драгоцених сировина.¹

У највећи косовскомитровички затвор су први затвореници доведени августа 1941, а био је у функцији све до почетка септембра 1944, када је, приликом једног од англоамеричких бомбардовања Косовске Митровице, разорен.² Режим у затвору није био исти према свим затвореницима. У првој групи су били жандарми осуђени на издржавање извесне дисциплинске казне.³ Другој групи су припадали криминалци (шпекуланти, црноберзијанци и лопови). Из њихових редова су најчешће врбовани доушници, који су радили изван затвора, у некадашњим војним баштама код ушћа Ситнице у Ибар, или су били задужени за чишћење жандармеријске станице. Убице и већи шпекуланти су били у трећој групи.⁴ Таоци су били четврта група.⁵ Пету групу су чинили ухапшени партизани и према њима је примењиван најстрожи режим.⁶

Исхрана затвореника је била веома слаба.⁷ Хигијенске прилике такође испод најминималнијих норми, а крајем 1943. године

---

1 У Звечану се 1943. налазио и затвор за немачке војнике осуђене од војног суда. Они су касније упућивани у војне затворе у Немачкој. Чување тог затвора је било поверено фелдјандармерији.

2 Већи број затвореника је том приликом побегао, док су преостали пребачени у село Ваганица, где су жандарми саградили импровизовани затвор и он је функционисао свега неколико дана.

3 Затвореници из прве категорије су до краја 1942. казне издржавали у затвору, а касније само оне до месец дана, док су на издржавање дужих казни упућивани у логор у Првом тунелу рудника „Трепча“.

4 Ови затвореници су били у надлежности суда и после изрицања казни су упућивани у Ниш, у казнени дом, на издржавање казни. Неки од њих су упућивани на Бањицу, где би након месец-два били пуштени на слободу или су као слободни радници упућивани у Немачку на рад.

5 Поједини затвореници из ове категорије су одведени у концентрационе логоре у Рајху, а неки су били осуђени на смрт. То се нарочито односило на оне који нису поступили по наредби о обавезној предаји оружја, а то су били већином сељаци.

6 Политички затвореници нису имали право на дневне шетње у затворском кругу и био им је забрањен контакт са породицом.

7 Најтеже стање у исхрани затвореника било је у марту 1942, када је у затвор доведено око 50 јеврејских породица из Новог Пазара, Тутина и Дуге Пољане, а њима су прикључени и косовскомитровички Јевреји.

те прилике су се још више погоршале. Пљачка затвореника је била редовна појава.¹ Злостављања затворених вршена су на најразличитије могуће начине: ударани у слабине, главу, по табанима, завртане су им руке, тучени су по прстима и рукама, вучени за косу, ускраћивани су им храна и вода.

Саслушања су обављана углавном ноћу, што је имало и психолошки ефекат, јер је изненада пробуђени затвореник очекивао стрељање. До половине маја 1942, саслушања су најчешће обављана у просторијама Гестапоа, тј. у заузетој кући истакнутог косовскомитровичког лекара др Нехемије Шенфајна, иначе Јеврејина.² Након мајских дешавања, због великог броја ухапшених, саслушања су обављана у затвору.

Затвореници су стрељани углавном ноћу и за то су били задужени припадници Гестапоа, уз помоћ управника затвора Хусеина Грдовција. Када су стрељане веће групе ухапшеника, коришћени су и стражари или су довођени жандарми из жандармеријске станице у Косовској Митровици.³

Постојали су утврђени прописи Вермахта за стрељања талаци и заробљеника, донети 25. октобра 1941. од опуномоћеног војног команданта у Србији.⁴ Прикривајући доказе о ратним злочинима над цивилима-таоцима и заробљеним припадницима оружаних

---

1 Управник затвора Хусеин Грдовци је плен стечен пљачком затвореника и њихових породица делио са својим помоћником Фехмијем Јуковићем.

2 Немци су Шенфајна спровели у логор на Бањици фебруара 1942, где је радио као лекар у логорској амбуланти, а већ 8. маја исте године је стрељан.

3 Стрељања су се најчешће обављала у близини затвора, изнад дворишта у кругу касарне, као и на њивама изнад тадашње кафане „Београд“. Убијени су ту и сахрањивани. Они стрељани у затворском кругу довожени су у колима са коњском запрегом. На том земљишту је било доста ровова ископаних пре Априлског рата и они су претворени у масовне гробнице. Пошто су ровови били недовољни, касније су затворени криминалци дању копали раке а ноћу сахрањивали стрељане.

4 *Зборник НОР-а*, том XII, књига 1, док. бр. 210, стр. 540–542. У тим немачким прописима се, поред осталог, наводи: „а) Одељењима за стрељање да командују официри. б) Стрељање се врши пушкама, гађајући истовремено у главу и срце са одстојања од 8–10 метара. ц) Да би се избегло непотребно додиривање лешева, они који се имају стрељати стаће непосредно на ивицу гроба. При масовним стрељањима биће сврсисходно да таоци клече окренути лицем ка гробу. д) Одељењима за вршење стрељања придодати једног лекара који ће наређивати испаливање смртоносног метка у циљу да се евентуални преживели дотуку. е) Одећа (и обућа) и ствари од вредности, ни у ком случају не смеју бити искоришћени од стране становништва. Исте се морају уз потврду предати надлежним властима војне управе.“

покрета отпора, Немци су наредбом контраобавештајног одељења Команде копнене војске, 28. новембра 1941, забранили фотографисање особа осуђених на смрт.¹

Због недостатка радне снаге у руднику Трепча, септембра 1942. је у Првом тунелу формиран радни логор, где су довођени затвореници из немачког логора у Земуну,² заточеници из логора на Бањици у Београду,³ а после капитулације Италије и интернирана лица из логора „Порто Романо“ код Драча у Албанији.⁴ Немци нису дозвољавали да у тај логор буду довођене особе из Косовске Митровице и околине, тј. оне из затвора у том граду. Тек 1943. се од тога делимично одступило, а у првој половини 1944, у логору у Првом тунелу је био велики број особа са Косова. У затвору је био стрељан и један број логораша из Првог тунела.⁵ За оне који су из затвора упућивани у логоре постојао је различит третман. Затвореници у лето 1942. отпремљени у немачки логор Земун на Сајмишту⁶ имали су шифру „Викинг“, што је значило да су планирани за одвођење на присилни рад у немачке логоре у Норвешкој.⁷ Већи број тих

1 *Зборник НОР-а*, том XII, књига 1, док. бр. 253, стр. 680. У том наређењу писало је и: „Војни органи којима је наређено извршење ових стрељања обавезни су сваки пут, да у циљу извршења овог наређења, предузму потребне мере опреза и удаље све гледаоце. Овим поводом, већ раније снимљене слике и негативе повући, уколико је могуће, и доставити Врховној команди оружаних снага.“

2 Крајем августа 1942, из логора на Сајмишту је стигла прва група заточеника у новоосновани логор у Првом Тунелу, у Старом Тргу поред Трепче. Milan Koljanin, „Represija kao sistem – logori u okupiranoj Srbiji 1941–1945“, *Hereticus*, br. 1/2007, Beograd 2007.

3 Опширније у: Sima Begović, *Logor Banjica: 1941–1944*, I–II, Beograd 1989.

4 О логору у Првом тунелу рудника Трепча опширније у: Извештај анкетне комисије у Косовској Митровице од 5. марта 1946. године – АЈ, 110, инв. бр. 16742, 617–41.

5 У логорским књигама су записана имена 38 особа за које је наведено да су 21. маја 1943. враћени у немачки логор у Земуну, због изнемоглости и неспособности за рад. Међутим, они нису спроведени у матични логор, већ у косовскомитровички затвор где су стрељани почетком јуна 1943. Када је реч о заточеницима из логора у Првом тунелу, на основу сачуване логорске документације тешко је утврдити њихову каснију судбину. Поред неких имена логораша била је забележена напомена: „Одведен у Крајскоманду“. Неки од њих су касније били стрељани, поједини ослобођени, поједини враћени у матични логор, а један број је одведен у логор на Бањици, одакле су потом упућивани на рад у Рајх.

6 Опширније о немачком логору Земун: Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd 1992 (у даљем тексту: М. Кољанин, *Немачки логор на...*).

7 Опширније у: Љубо Млађеновић, *Под шифром Викинг: живот, борба*

затвореника је отеран у логор на Бањици, где су били разврстани у различите категорије. Они који су на Бањици припадали првој категорији били су осуђени на стрељање.¹ То су махом били чланови Комунистичке партије Југославије или Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), као и војни или политички руководиоци народноослободилачког покрета. Један број заробљеника из логора на Бањици интерниран је у нацистичке концентрационе логоре Матхаузен, Аушвиц и Равенсбрик. Други су опет у јесен 1943. из логора Бањица упућивани у логор у Нишу (Црвени Крст), где је већина стрељана на тамошњим стратиштима.² Неколико млађих затвореника је пребачено у логор за преваспитавање малолетника у Смедеревској Паланци, а мањи број је пуштен на слободу.³

Затвор у Косовској Митровици није служио само за злостављање ухапшеника са подручја истоименог округа, већ и са шире територије, а након капитулације Италије у тај затвор су довођени људи и из места која су до септембра 1943. била под италијанском окупацијом.⁴

У косовскомитровичком затвору у периоду од априла 1941. до новембра 1944. године било је затворено више од 1.000 људи, већином припадника покрета отпора и цивила ухапшених као таоци, због поседовања оружја или непоштовања других окупа-

---

и страдања југословенских интернираца у логорима у Норвешкој 1942–1945, Београд 1991; Драган Цветковић, „Немачки логори у Норвешкој 1942–1945, нумеричко одређење губитака југословенских заробљеника“, *Токови историје*, 2/2012, Београд 2012.

1 Било је случајева да су стрељани и затвореници претходно предвиђени за пребацивање на принудни рад у Немачкој и то се дешавало уколико није било довољно одређених из прве категорије.

2 Концентрациони логор Црвени Крст или Lager Niš (Das Alhaltelager Nisch) функционисао је под немачком командом и управом. Опширније у: Miroslav M. Milovanović, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту и Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд–Ниш 1983; Небојша Озимих, Александар Динчић, Бојана Симовић, Ивана Груден Милентијевић, Иван Митић, *Жртве лагер Ниша (1941–1944)*, Ниш 2014.

3 Опширније у: Маја Николова, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци*, Београд 2010; Милош Крстић, *Непокорена младост, Концентрациони логор у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд 1981.

4 Стрељано је најмање 65 радника, од којих 39 њих „Трепчиних“. На број затворених земљорадника утицала су хапшења после напада Копачничког партизанског одреда на „Трепчину“ жичару, напада на Бело Брдо и саботажа на железници. Након тих акција затвореници су довођени из приштинског затвора, у коме су земљорадници били у већини. У затвору је било заточено и 90 жена.

торских наредби.¹ У затвору је било највише грађана из Косовске Митровице.²

***

Јевреји из Косовске Митровице, као и у осталом делу Европе под влашћу нациста, страдали су као жртве холокауста. Уочи Априлског рата у Косовској Митровици је живела јеврејска заједница са више од 130 чланова.³ Окупацијом Косовске Митровице положај свих становника је постао тежак, али је ситуација у којој су се налазили Јевреји била најтежа. Њих су малтретирали, пљачкали и хапсили припадници немачких окупатора и албанских квислинга. И они су били затвореници косовскомитровичких затвора пре но што су транспортовани у немачке логоре.⁴

У косовскомитровичком затвору било је затворено 303 Јевреја: 196 из Новог Пазара, 88 из Косовске Митровице, 10 њих из Дуге Пољане, четворица из Тутина, тројица из непознатих места и један из Подгорице, а међу њима је био и један шестогодишњи дечак.⁵ У Косовској Митровици је стрељано њих 12, док је 291

---

1 У затворима је убијено или уморено глађу 399, а стрељано 128 затвореника. Од англоамеричког бомбардовања или на други начин до краја рата страдало је још 29 особа.

2 Затвореници су били из Косовске Митровице (више од 400), Новог Пазара (више од 200), Рашке, Вучитрна, Лепосавића, Милошева, Урошевца, Косовске Каменице, Приштине, Пећи, Дуге Пољане, Косова Поља, Липљана, Гњилана, Србице, Призрена, Подујева, Тутина и других градова и насеља. Било је и заточеника из логора Први тунел у „Трепчи“, неколико заробљених британских пилота и совјетских војника. За више од 50 особа из групе доведене у априлу 1944. године из Приштине, а потом отеране у Борски рудник на принудни рад, претпоставља се да су биле са Косова.

3 Јевреји из Косовске Митровице су били сефардског порекла, матерњи језик им је био шпански. Такође су говорили и српски, а неки су знали и турски и албански језик (посебно трговци и занатлије).

4 Опширније у: Ненад Антонијевић, „Холокауст на Косову и Метохији и његов контекст“, *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста*, Зборник радова с научног скупа, Јерусалим–Јад Вашем, 15–20. јун 2006, Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број, Београд 2008, стр. 395–408; Pavle Dželetović, *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd 1988; Milorad Vavić, „Stradanje kosovskomitrovačkih Jevreja 1941. i 1942. godine“, *Kosovo*, 7, Priština 1978, str. 495–500.

5 У затвор је крајем 1943. доведен Бранко Милер (син загребачког индустријалца Леа Милера, власника рудника магнезита „Дреница“ у Дубовцу код Вучитрна); спроведен је потом у логор на Бањици, одакле је касније ослобођен на основу лажних докумената.

одведен у логоре. У марту 1942, у Косовску Митровицу су доведени Јевреји из Новог Пазара, међу којима је било и породица из Тутина, Дуге Пољане и Сјенице. Изложени злостављању, за пет сати су прешли пут од Новог Пазара до Рашке, дуг око 20 километара. У Рашкој су смештени у сточне вагоне и упућени у Косовску Митровицу. Тешке прилике у косовскомитровичком затвору су се тада још више погоршале.

Кристофер Браунинг наводи податак да је 19. марта 1942. у немачки логор Земун на Сајмишту транспортована група од 500 Јевреја из Косовске Митровице.¹ Они су убрзо ликвидирани (у априлу и почетком маја 1942) у камионима – покретним гасним коморама, током транспорта до стратишта Јајинци у близини Београда.²

Од Јевреја из Косовске Митровице већина је страдала 1942. године (близу 90).³ И после одвођења тих Јевреја у логор, у косовскомитровички затвор су довођени појединци или мање групе.⁴

Косовскомитровички и новопазарски Јевреји су убијени међу последњим Јеврејима у окупираној Србији, јер су „бављење“ њиховом судбином донекле омеле борбе Немаца и припадника партизанског покрета (посебно са Копаоничким партизанским одредом у Ибарској долини).⁵ Претпоставља се да је око 40 Јевреја

---

1 Кристофер Браунинг, „Коначно решење у Србији – Judenlager на Сајмишту – Студија случаја“, *Јеврејски историјски музеј, Зборник, 6, Студије, архивска и мемоарска грађа о историји Јевреја у Београду*, Београд 1992. Рад је прво објављен на енглеском језику: Christopher R. Browning, „The Final Solution in Serbia – The Semlin Judenlager – A Case Study“, *Yad Vashem Studies*, XV, Jerusalem 1983.

2 Опширније о акцији ликвидације Јевреја у специјалном камиону, гасној комори (Sauger) у априлу и мају 1942. године у: М. Кољанин, *Немачки логор на... Та тема је обрађена и у српској књижевности: David Albahari, Gec i Majer*, Београд 1998.

3 У затвору је стрељано двоје јеврејских заточеника, један је умро у логору у Албанији, један стрељан на Бањици, а 85 је угушено плином у Београду и сахрањено у Јајинцима. Жртве су биле следеће старосне структуре: до 10 година – 15 особа, од 11 до 15 година – шест, од 16 до 20 година – пет, од 21 до 30 година – 19, од 31 до 40 година – 19, од 41 до 50 година – шест, више од 50 година – 19; млађе од 40 година је било 76,4% затвореника, а скоро сваки четврти је имао мање од 15 година; међу убијеним, већину су чиниле домаћице, али је било и трговаца, занатлија, радника, лекара, као и људи других занимања и различитог имовног стања.

4 После капитулације Италије било је случајева да су довођени појединци ухапшени у Црној Гори (избеглице из Независне Државе Хрватске), и они су такође стрељани.

5 Опширније о Копаоничком НОП одреду: Branislav Božović, Nakif Bajrami, Milutin Folić, *Partizanski odredi: Kopaonički, Šaljski, Ibarski*, Београд 1981.

из Косовске Митровице преживело рат и да су отишли у новоформирану државу Израел, углавном у периоду између 1948. и 1952. године.¹

Затвори су током читавог периода окупације представљали један од најтежих облика репресије над цивилним становништвом и припадницима покрета отпора. Кроз затворе окупатора и квислинга на Косову и Метохији прошло је неколико десетина хиљада заточеника, од којих је велики број интерниран у логоре у Италију, Албанију и Немачку или је био убијен. Приштински затвор је по изгледу и броју затворених имао облик мањег логора, док је по условима за ухапшенике најгори био косовскомитровички затвор.²

4. 3. Немачка војноуправна власт у Косовској области

У већем делу Србије са Банатом, малом делу источног Срема и североисточном делу Косова, 22 априла 1941. организована је потпуна немачка војноуправна власт, тј. спроведена Хитлерова одлука од 16. априла да се на територији окупиране Србије уведе војноокупациона управа. На чело те управе 20. априла постављен је војноуправни апарат и командант, генерал авијације Хелмут Ферстер. Он је ту функцију обављао до 9. јуна, наследио га је генерал Лудвиг фон Шредер до 27. јула, а затим до 19. септембра генерал авијације Хајнрих Данкелман. Када је септембра 1941. устанак у окупираној Србији узео маха, Хитлер је 19. септембра променио систем војноокупационе управе, постављајући на њено чело генерала пешадије Франца Бемеа у својству опуномоћеног команданта у Србији, са циљем да угуши устанак у том региону окупиране Југославије. Та своја овлашћења потпуне окупационе власти он је 6. децембра 1941. предао генералу артиљерије Паулу Бадеру (који је и даље задржао команду над Вишом командом 65 за нарочиту употребу).³

У циљу формирања јединствене окупационе управе, 19. фебруара 1942. године обављена је њена реорганизација и од команди опуномоћеног команданта у Србији, Више команде 65 за

¹ Опширније о исељавању југословенских Јевреја у Израел у: Mladenka Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952) kraj ili novi početak*, Beograd 2009.

² У затворима и логорима на италијанском и немачком подручју на Косову, посаду су чинили албански квислинзи: Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 168–171.

³ Опширније у: *Зборник НОР-а*, том XII, књига 1, док. 83, 155 и 162.

нарочиту употребу и Команданта Србије, 1. марта 1942. формирана је команда командујућег генерала и команданта у Србији. Таква окупациона управа је почетком 1942. употпуњена штабом команданта СС-а и полиције, на челу са генерал-потпуковником СС-а и полиције Аугустом Мајснером и читавом мрежом полицијске власти. Већ до тада окупационо подручје Србије са Банатом и делом Косова било је подељено на четири фелдкоманде (610 – Панчево, 599 – Београд, 809 – Ниш и 816 – Ужице) и 10 крајскоманди (834 – Зрењанин, 832 – Крагујевац, 861 – Косовска Митровица, 847 – Шабац, 838 – Краљево, 833 – Крушевац, 857 – Зајечар и 867 – Лесковац).¹

Део Косова, саставног дела окупиране Србије и као истовремено под немачком окупационом управом и колаборационистичког апарата, ипак је као Крајскоманда у Косовској Митровици имао неке специфичности; другим речима, та крајскоманда била је унеколико другачија од осталих у оквиру окупиране Србије. На то су делимично утицали и извесни посебни локални услови: национални састав становништва и специјални задаци немачког окупатора, могућности привредне експлоатације подручја итд.

Део Косова у оквиру немачке војне управе у Србији био је од 4. маја 1941. под управом Крајскоманде 861 у Косовској Митровици. Она је непосредно била потчињена Фелдкоманди 816 са седиштем у Ужицу. Подручје Крајскоманде 861 обухватало је општине Рашка, Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и Подујево са око 4.568 км² површине и са 189.250 становника.²

Када је Фелдкоманда 816 у Ужицу 22. септембра 1941. напустила Ужице под притиском устаничких одреда, Крајскоманда у Косовској Митровици је у војном смислу 4. октобра 1941. прикључена 737. пешадијском пуку 717. пешадијске дивизије, а у управном Фелдкоманди 809 у Нишу. Наредбом опуномоћеног команданта у Србији од 4. октобра 1941. о новој организацији војноуправних команди у Србији, у Косовску Митровицу је премештена 838. крајскоманда. Премештање те команде из Шапца у Косовску Митровицу завршено је 20. децембра 1941, док је Крајскоманда 861 премештена у Ваљево. У војноуправном смислу Крајскоманда 838 је била потчињена Фелдкоманди 610 са седиштем у Врњачкој Бањи.³

---

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Антун Милетић, „Косово из аспекта окупационе управе Вермахта у Србији (1941–1944)“, *Косово*, 4, Приштина, 1975, стр. 165.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа. Командант

Герхард Ролфс, војноуправни саветник, у оквиру Крајскоманде бавио се свим питањима, па и оним најхитнијим од значаја за Вермахт. Он је анализирао све сувоземне комуникације на Косову и учрпао их у своју документацију, и то како оне ширине 4,50–5,44, тако и оне мање, па и сеоске путеве са природном подлогом. Све те путеве нумерисао је арапским бројевима и дужином у километрима. При свему томе прецизно је назначио и пропусте, као и места где се налазе алатке за рашчишћавање снега у току зиме 1942/43. године, седишта надзорника пута, складишта материјала, куће путара и најближи каменоломи.¹ На железничкој прузи од Ушћа до Косовске Митровице биле су постављене стражаре и то 51, назначене бројевима од 148 до 195. Укупно је у стражарама постављеним на одстојању 100–700 метара железничку пругу обезбеђивало 402 војника.²

Крајскоманда је такође посебно водила рачуна о томе да део Косова под немачком управом буде добро утврђен. Тако је код Дуге Пољане изграђено више утврђења „Помертерник“ са циљем да се у случају потребе затвори пут преко Јанковог камена–Помертерник; коришћена је тврђава, затворена утврђења Ђурђеви ступови и земљани бункери у Новом Пазару; код Сочанице су изграђена велика затворена утврђења са рововима ради евентуалног затварања пута Рашка–Косовска Митровица; у Рашкој су коришћени стари бункери из Првог светског рата, као и још два из турског доба; код Косовске Митровице постојала су пољска утврђења на Црнуши, артиљеријски положаји и бројни ровови, а у самом граду касарне; у Вучитрну су биле касарне, на Преполцу постојећи преградни положаји за контролу најважнијег прилаза ка Косову Пољу. Поред тога, за потребе Вермахта војноуправни саветник Ролфс је водио рачуна и о могућностима за спуштање авиона и евентуалних десаната. Тако је на картама означио места за спуштање извиђачких авиона „Рода“, војне аеродроме величине 1600 са 1000 метара, а посебно велике равнице за принудно спуштање авиона, с тим што је напоменуо да источно од Сјенице постоји могућност за десанате, с обзиром на да је та висораван делимично равна, а делом таласаста без дрвећа.³

Фелдкоманде 610 у Врњачкој Бањи био је пуковник Ернст Хештеберг, рођен 25. 8. 1876. у Диселдорфу. Као ратни злочинац осуђен је у Београду на пет година затвора. Казну је издржавао у затвору у Сремској Митровици, где је услед болести 28. 8. 1947. године и умро.

1 ВА, Праг 8, с. 551, 532, 670 и 674; Праг 9, с. 86–8.

2 ВА, Праг 8, с. 539, 549 и 554.

3 ВА, Праг 8, с. 547 и 550.

У војном смислу Крајскоманда се бринула и о пропаганди, тако да је редовно достављала пропагандни материјал у Рашку, Нови Пазар, Вучитрн и Подујево, а део и у Косовску Митровицу. Из тих средских места пропагандни материјал је јануара 1943. дотуран у 15 села и насеља рашког среза, новопазарског среза у шест села, вучитрнског среза у осам села, подујевског среза у шест села и у шест села и насеља косовскомитровичког среза. Укупно је пропагандни материјал дотуран у пет већих градова и 44 села и насеља на подручју 838. крајскоманде.¹ Под контролом Крајскоманде биле су и све телефонске линије подељене на командну мрежу (немачке линије), мрежу албанске жандармерије и мреже квислиншке власти, којом су се служили четници.² Исто тако водили су рачуна о складиштима експлозивних средстава у рудницима Рашка, руднику хрома Трнава (110 сандука експлозива), руднику гвожђа Кремић (60 сандука) и руднику Јарандо (85 сандука).³

Друго поље интересовања Крајскоманде 838 односило се на привреду тог дела Косова. Нарочито су били у центру пажње рудници (Стари Трг, Церање, Бан До, Чабар, Дреница, Годене, Доброшевци, Прилужје, Рашка, Кремић, Корлаче, Пискањ, Голија, Трнава, Јарандо и Ушће), топионице олова и азбеста у Косовској Митровици, електричне централе, млинови, стругаре и циглане.⁴ У циљу што веће експлоатације привредног и природног богатства тог дела Косова они су у геолошком смислу добро проучили то подручје и сачинили квалитетну геолошку карту.⁵ Интересовали су се за шумска богатства, тј. колико има државних и приватних шума, складишта дрва и могућности за њихов утовар на железничким станицама,⁶ а нису изоставили ни податке о лову.⁷

Трећа сфера интересовања Крајскоманде тицала се састава становништва по националности (Срби, Албанци, Турци и др) и по вероисповести (православни, муслимани и др). Ту је убројено и школство, тј. колико, где и каквих има основних школа, реал-

---

1 ВА, Праг 8, с. 541.

2 ВА, Праг 8, с. 552 и 668; Праг 9, с. 89.

3 ВА, Праг 8, с. 671.

4 ВА, Праг 9, с. 342–3; Н. Живковић, *Ратна штета коју је Немачка...*, стр. 34–482; Živko Avramovski, „Nemačko-italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine“, *Kosovo*, 1, Priština, 1972, стр. 357–369.

5 ВА, Праг 8, с. 544.

6 ВА, Праг 8, с. 669.

7 ВА, Праг 8, с. 669.

них гимназија и трговачких школа (мушких и женских), а посебно где и каквих има културно-историјских споменика. У евиденцију су увели следеће културно-историјске споменике: у Новом Пазару манастир Св. Петра, стару православну цркву, Ђурђево стубове, развалине цркве из XII века, римско купатило и насеље, стару тврђаву и у непосредној близини замак Рас, затим манастир Жичу, двор Немањића – Маглич, споменик Ибарској армији, манастире Студеница, Баљевац, Градац, Павлица, Придворица, Сопоћани и Бањска, Грачаница и још неколико који су се налазили на италијанској окупационој територији, развалине замка Јелеч, развалине готске капеле Сава у Старом Тргу, развалине замка у Трепчи, хришћанска црква из времена пре Турака, замак Бољетинца у Бољетину, краљевски дворцац из доба Немањића и рударски музеј, развалине дворца Вука Бранковића, споменик султана Мурата на Косову пољу.¹ То је био само део интересовања Крајскоманде 838, а и то је, поред осталог, утицало да тај део окупиране земље буде од изразитог интереса за немачки Рајх и да због тога и окупациона управа буде у извесном смислу специфична.²

Већ у току операција у Априлском рату 1941. против Краљевине Југославије, недвосмислено је било утврђено да ће део Косова остати под немачком окупацијом и тиме, у недостатку бољег решења, ући у састав Србије под контролом колаборациониста или бар бити придружен. Што се тиче режима на Косову, није било никаквих одређених погледа. Тако је командант немачке 60. моторизоване дивизије, што је априла 1941. избила на Косово, генерал Фридрих Георг Еберхард, одмах склопио неку врсту споразума са политичким представницима албанске мањине,³ обећававши им да ће добити потпуну аутономију. Користећи се сломом југословенске власти, профашистички настројени представници албанске мањине заузели су у том делу Косова све установе и положаје власти. Познати немачки агент Џафер Дева приграбио је најпре звање председника општине у Косовској Митровици, а затим и положај среског начелника. Дева, Али бег Драга и други националистички настројени припадници албанске мањине радили су на формирању аутономије Косова, с тим да она буде уједињена са Албанијом, под немачким протекторатом. Када је у Косовску Митровицу пристигла Крајскоманда и сагледала ситуацију, одмах је одлучила да их

1 ВА, Праг 8, с. 542 545, 547 и 665.

2 ВА, Праг 8, с. 684.

3 *Зборник НОР-а*, том XII, књига 1, док. бр. 18.

укључи у своју окупациону управу.¹

Харолд Турнер² и Георг Кисел³ врло брзо су са представницима албанских квислинга повели преговоре, настојећи при томе да их увере да Косово са центром у Косовској Митровици неопозиво припада немачкој окупационој територији, да се у тој области има увести управа потчињена српској управи и да би због тога албански лидери о појединостима требало да расправљају са коме-сарском управом Милана Аћимовића; с тим у вези, како је истица-но, немачка окупациона власт је спремна да српску управу упути на жеље албанских политичких вођа. За немачку окупациону управу је било нарочито важно да због својих интереса спречи форми-рање јачих веза између албанског живља на Косову и Албаније под италијанском окупацијом. Тако је на пример одбијен захтев да се на Косову допусти запошљавање службеника и учитеља из Алба-није, већ се инсистирало на томе да се у чиновничком апарату буду ангажовани искључиво косовски Албанци.⁴

У том смислу је на том делу Косова дошло до формирања мешовите српско-албанске управе, при чему је за окружног начелника у Косовској Митровици постављен истакнути албански вођа Ибра-хим Љутви. Како би био створен однос равнотеже између албанског и српског становништва, митровачком округу је придружена још и Рашка, а у тако проширеном косовском округу сва управа, жандар-мерија и остали апарат, формиран су на мешовитој основи.⁵

---

1 ВА, Праг 8, с. 669.

2 Шеф војне управе у Србији у рангу СС-генерала и државног саветника, рођен 8. 10. 1801. године у Леуну на реци Лани. Као ратни злочинац осуђен у Београду на смрт – Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа. Изјава др Георга Кисла у истражном затвору 1946. године; Заменик шефа војне управе у Србији од 20. 4. 1941. до 1. 12. 1942. године. Рођен је 31. 10. 1907. у Нирнбергу. Као ратни злочинац осуђен у Београду на смрт.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

5 ВА, Праг 8, с. 458–9; Писмо Ибрахима Љутвија команданту 610 фелд-командантуре пуковнику Херштер Бергу; У тој управи били су и: Кадри Борши Васили – генерални секретар, Скендер Прешева – референт полиције, Иванов Андреја – начелник криминалистичког одељења, Хилми Ејупи – секретар, „Вла-димир Волински“ – књиговођа благајник, Хусни Мустафа – начелник обавештај-ног одељења, Ана Пецанић – секретарица, Ђон Логореци – референт за пољо-привреду, Ферид Бајрам – референт за албанско школство, Младен Радојевић – референт за српско школство, Николић инг. Никола – референт за шумарство, Новак др Теодор – окружни ветеринар, Рифат Мандић – референт за трговину, Сулејман Мурат – секретар, Кемал Черкез – записничар деловођа, Хивзи Рецеп

Према проценама Крајскоманде 838, међу Албанцима су постојале три групе националиста од којих је једну водио Ферхад бег Драга, другу Џафер Дева, а трећу бивши југословенски активни официр Бајазит Бољетини. Група Ферхада бега Драге, наводи се, ослања се на Италијане, али се он лично може придобити новцем. У тој групи нарочито је био активан Ферхадов син Али бег Драга, руководиоца и „Албанског народног савеза“ у Косовској Митровици. Око Ферхада бега Драге налазили су се увек италијански официри, а он за своје одлуке добија углавном упутства из Тиране. Припадници његове групе палили су српска села и настојали да ширењем алармантних вести натерају Србе у бекство. Оно што је Ферхад бег Драга тежио да постигне уз помоћ Италијана, а пасивном резистенцијом против Немаца, предводник друге групе Џафер Дева настојао је да спроведе уз помоћ Немаца. Дева је изградио обавештајну мрежу у свим важнијим установама и тежио да придобије за себе не само албански већ и српски живаљ. Иза Деве је стајао, као главни интелектуални руководиоца, професор Бедри Пејани. Од осталих челника помињао се још Вехби Фрашери, који је имао добре контакте са немачким установама у немачком Рајху.¹

Што се тиче присуства партизанских група, против њих су се бориле и формације „албанске жандармерије“, као и четници. Машан Ђуровић је са „албанском жандармеријом“ склопио споразум о међусобном ненападању. Жандармерија, од Крајскоманде 838 означавања као „српска жандармерија албанске народности“, била је под командом Бајазита Бољетинија.² Укупно бројно стање те жандармерије крајем 1941. било је 837 људи, од којих 17 официра, 141 подофицир и 638 жандарма. Од наоружања су имали 837 пушака и три пушкомитраљеца.³

Сем тих формација (четника Косте Миловановића Пећанца и четника Драгољуба Драже Михаиловића, као и „албанске“ жан-

---

– архивист и Наталија Касаткина – преводилац.

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 *Исто*; Остали официри у тој жандармерији били су: капетани II класе Бјевги Моцка – Косовска Митровица, Шефкет Бајрами – Нови Пазар, Елмас Танаи – Вучитрн, Јусуф Алуски – Подујево. Поручници: Асим Салихамлиг – Косовска Митровица, Адем Гаски – Нови Пазар, Исам Граждани – Подујево, Мухарем Јусуфи – Вучитрн; потпоручници: Ђерка Ђокић – Косовска Митровица, Слигери Болица – Косовска Митровица, Садри Дини – Косовска Митровица, Наим Косова – Косовска Митровица, Мехмед Шапири – Подујево, Фаик Баџтин – Звечан, Каплан Бољетинац – Косовска Митровица и Рагип Ђепизи – Вучитрн.

3 ВА, Праг 8, с. 533.

дармерије), на подручју Крајскоманде 838 деловале су и Недићеве формације – Српска државна стража, која је крајем 1942. у свом саставу имала 36 официра и 939 стражара, а априла 1943. године 29 официра и 658 стражара.¹ Тим формацијама на Косова, а у оквиру Крајскоманде 838, прикључило се и 199 припадника немачке народности „фолксдојчера“, и то из Косовске Митровице 162, Лешка седам, Новог Пазара два, Ћићева три, Обилића 16, Косова Поља шест и Урошевца три. Они су организационо припадали месној групи фолксдојчера чији је вођа био Мартин Пошарник. Фолксдојчери су представљали основни ослонац Крајскоманде, а њихов вођа био је немачки тумач. Већина осталих била је запослена у руднику Трепча и топионици у Звечану.

Сви колаборационисти, њихова управа и оружане формације чинили су јединствен систем немачке окупационе управе, сконцентрисане у Крајскокоманди 838 у Косовској Митровици. Основни задатак био им је борба против НОП-а и његових симпатизера као и подршка експлоатацији природног и привредног потенцијала Косова у корист немачког Рајха.²

Рад немачке војнообавештајне службе Абвера на Косову у годинама пред Други светски рат био је усмерен више на политичке него на војне активности. Свакако да је немачка војна обавештајна служба, састављена од стручњака за те области, познаваоцима прилика, језика и обичаја, успела да створи себи такве позиције да је после окупације могла лако и у новонасталим околностима наставити рад. Најјачу мрежу на том подручју формирало је одељење Аст-а, при чему се у првом реду истакао шеф тога тог тела капетан др Јозеф Матл.³ Сарадња Абвера са националистима Џафер Девом (Косовска Митровица), Хасаном Звиздићем (Сјеница) и другима одвијала се углавном са тежњом ка следећим циљевима: ширење националног шовинизма међу Албанцима, уз пропагирање начела нацифашистичке државе и стављање у изглед остварења таквих идеја у предвиђеној „великој Албанији“, која би поред Албаније у ужем смислу обухватала још и све југословенске крајеве настањене Албанцима, с тим што би ови имали у том оквиру аутономију и политичку превагу над целином; борба против НОП-а и КПЈ; борба против великосрпског и великобугарског национализма, као препреке за остварење великоалбанских циљева; стварање мусли-

---

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто.

3 Исто.

манског покрета са циљем окупљања свих муслиманских елемената на Балкану око Албаније, као свог политичког центра и везе између босанских муслимана и муслиманских маса Блиског истока; уклањање Италијана са Балкана, а у исто време и елиминисање утицаја свих осталих великих сила, сем Немачке, уз то је стављено у изглед да би у горњем смислу проширена Албанија постала главним балканским експонатом немачког Рајха.

Такво постављање политичких циљева као темеља за разраду обавештајне делатности, односно оквира у којима се она кретала, представља пример коришћења и потхрањивања политичких тежњи са изразито обавештајним циљевима и обратно, остваривање политичких циљева уз употребу обавештајне службе и уз коришћење политички придобијених снага за обављање ванредно значајних обавештајних задатака.¹

У склопу насталих промена у немачкој окупационој управи, почетком 1942. на тлу окупиране Србије, већ 30. јануара, постављен је на том подручју командант СС-а и полиције генерал-потпуковник Аугуст Мајснер, са разгранатом мрежом полицијских команди и испостава. Тако је и полиција поретка у Косовској Митровици фебруара 1942. формирала испоставу. Разлоге за формирање те испоставе Немци тумаче следећим објашњењем: само Косово са својим специфичним народносним и политичким проблемима представља терен несумњиво важан за безбедносно-полицијски апарат окупационе управе. Даље, као центар Албанаца, Косово је било нарочито занимљиво у вези са политичким циљевима немачког Рајха. Албански живаљ на Балкану у том смислу представљао је чинилац за који су Немци у великој мери били заинтересовани. Најзад, Косово је било географски истурена позиција према италијанској окупационој зони, односно према проширеној Албанији с једне, и Санцаку с друге стране. То је била, због националних и политичких прилика, најпогоднија осматрачница за догађаје преко границе и праћење италијанске политичке и обавештајне делатности. Свему томе може се још додати и чињеница да је ту био и Трепчин рудни басен, изузетно важан за Хитлерову ратну привреду.²

Међутим, стални пораст снага НОВ и ПОЈ и њихова перманентна активност приморали су Врховну команду Вермахта да крајем 1942. поново мења систем војноокупационе управе и командовања на Југоистоку. У јеку немачких припрема за зимске операције

---

1 Исто.

2 Исто.

1942/1943. југословенско ратиште је подељено на два дела. Територија Независне Државе Хрватске је издвојена и у њој је 28. октобра 1942. формиран Штаб команданта немачких трупа.¹ На делу Косова под немачком окупацијом није се ништа битно променило изузев што је тај део територије у оквиру Србије проглашен за операцијско подручје, тј. подручје за борбу против партизана с потпуном војноуправном влашћу свих команданата у оквиру команде оружаних снага на Југоистоку.²

У првој половини 1943. на Косово су биле пребачене јаке снаге Вермахта (Прва брдска дивизија), због пораста снага НОВЈ, погодности (географских) за извођење операција против њих, као и борбе против савезника у Средоземљу. То је условило поновну реорганизацију снага Вермахта и система командовања и војне управе на Југоистоку. Свакако да је поред успеха на ратиштима савезника и снага НОВЈ, на све то утицала већ у лето очекивана капитулација Италије. Нови систем командовања и војне управе на Југоистоку спроведен је 20. августа 1943, па је у војном смислу Косово потпало под команду немачког 21. брдског армијског корпуса, на чијем челу се налазио генерал Паул Бадер, а у војноуправном смислу под новоформирану команду војно – управног команданта на Југоистоку, на чије чело је постављен генерал Ханс Густав Фелбер. Под његовом војноуправном влашћу била је и колаборационистичка власт и њене снаге на делу Косову под Крајско-мандом 838.³

Целокупној управи Вермахта и стационарним снагама главни ослонац у том делу Косова били су колаборационисти под водством Џафера Деве (агента Абвера) и Окружна управа Косовска Митровица именована од колаборационистичке Албанске скупштине 10. децембра, с префектом Лутфи Ибрахимом на челу. Срески начелници те управе били су у Новом Пазару Ахмед Дали, у Вучитрну Бољетини, у Подујеву Рифат Спахија и у Рашкој Танаровић.⁴

Војне формације албанских колаборациониста биле су сврстане као „албанска жандармерија“ под командом капетана Болетинија и полувојне формације – добровољци под вођством погла-

---

1 Antun Miletić, „Prilog proučavanju nemačkog sistema komandovanja i okupacionih snaga na jugoslovenskom ratištu u 1942. godini“, *Vojnoistorijski glasnik*, broj 1, 1974, стр. 189–209.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 Исто.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

вара села. Са формацијама Косте Пећанца и Недићеве жандармерије чиниле су једну целину у оквиру немачког окупационог система, односно биле су извршни органи Крајскоманде 838 у Косовској Митровици.¹

Са тим колаборационистима одмах је ступио у везу крајскомандант капетан Ланг и о обављеним разговорима 21. јануара 1942. известио опуномоћеног команданта у Србији и о следећем: „Албанци рачунају сигурно са тиме да би уз помоћ Вермахта могли основати државу – Албанију, која би била слободна од сваког утицаја и у својим границама сјединила све Албанце. Сматрају да је садашње стање привремено и користе га као припрему за остварење свог политичког циља. Они су изричито истицали да за њих не би долазила у обзир никаква сарадња са Вермахтом ако би стекли уверење да његова надлештва сматрају садашње стање коначним“.²

У току 1941. године Албански национални савез изборио је себи потпуности сва права. Поставио је своје судије и службенике и формирао оружане формације, све с циљем да постане потпуно независан од Београда. То поткрепљују чињеницом да су они одредили цене по својим жељама на подручју Косова и да обављају њихову контролу. Одбили су примену начела у вези са правима националних мањина, јер Албанци, сматрали су, нису на Косову мањина, него становништво „потекло из те земље.“³

Тим колаборационистима и њиховој организацији на подручју Косова, а у оквиру Крајскоманде 838, прикључило се и 199 припадника немачке народности, познатији као фолксдојчери, и то из Косовске Митровице 162, из Лешка седам, Новог Пазара двојица, Чићева тројица, Обилића 16, Косова Поља шесторица и Урошевца тројица. Они су организационо припадали месној групи фолксдојчера чији је вођа био Мартин Пошарник. Фолксдојчери су представљали основни ослонац Крајскоманде, а њихов вођа био је немачки тумач. Већина осталих била је запослена у руднику „Трепча“ и топионици у Звечану. Управник рудника „Стари Трг“ био је фолксдојчер инжењер Шаб, родом из Баната. Остали руководиоци у Трепчи су били инжењери Краус и Смикали, „рајхсдојчери“, а у топионици у Звечану инжењер Хелвиг, Холанђанин.⁴

Сви колаборационисти, њихова управа и оружане формаци-

1 ВА, Праг 8, с. 476–530.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 ВА, Праг 8, с. 466–71.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

је чинили су јединствен систем немачке окупационе управе, сконцентрисане у Крајскоманди 838 у Косовској Митровици. Основни задатак био им је борба против НОП-а и његових симпатизера, борба против партизанских одреда и држање у покорности месног становништва – све у циљу експлоатације природног и привредног потенцијала Косова у корист Трећег рајха.

Међутим, развој НОП-а крајем 1941. и почетком 1942. принудио је Врховну команду Вермахта да 19. фебруара 1942. обави реорганизацију система командовања на територији Југославије.¹ Од команди опуномоћеног команданта у Србији (Der Bevollmächtigter Kommandierender General und Befehlshaber in Serbien), Више команде LXV за нарочиту употребу (Höheres Kommando zum besonderen Verwendung LXV) и Команданта Србије (Der Befehlshaber Serbien), с важношћу од 1. марта 1942. формирана је Команда командујућег генерала и команданта у Србији (Der Kommandierender General und Befehlshaber in Serbien). Под Команду командујућег генерала потпао је и Војноуправни штаб чији је начелник био др Харолд Турнер, као Одељење за војну управу.²

Командујућем генералу и команданту у Србији генералу артиљерије Паулу Бадеру³, кад је преузео команду 3. марта 1942, биле су оперативно и територијално потчињене све команде и колаборационистичке снаге, команде и инстанце на територији Србије, Баната, дела Косова и Независна Држава Хрватска.⁴ Те територије окупиране од немачких трупа 1941, проглашене су за операцијска подручја с потпуном војноуправном влашћу одговорних команданата, а по овлашћењу Команданта оружаних снага на Југоистоку (Wehrmacht Befehlshaber in Südost).⁵

1 ВА, НАВ–Т–501, р. 247, с. 940–1; Т–312, р. 466, с. 8054280.

2 ВА, НАВ–Т–315, р. 2241, с. 778; Т–501. р. 247, с. 937 и 978–9.

3 *Зборник НОР-а*, том XII, књига 1, док. бр. 57, 83, 162 и 263. Бадер је 2. јуна 1941. постављен за команданта Више команде 65. за нарочиту употребу, која је сменила 11. армијски корпус у Београду 11. јуна 1941. године. По наређењу команданта оружаних снага на Југоистоку, од 19. јула до 29. јула 1941. обављао је и дужност војноуправног команданта у Србији уместо преминулог генерала Лудвига фон Шредера, тј. до доласка новог команданта, генерала авијације Хајнриха Данкелмана. Затим је 4. децембра 1941. преузео и функцију опуномоћеног команданта у Србији генерала пешадије Франца Бемеа, а и на њој остао све до 1. марта 1942. године, до преузимања функције командујућег генерала и команданта у Србији 3. марта 1942.

4 ВА, НАВ–Т–315, р. 2244, с. 802–3.

5 ВА, НАВ–Т–312, р. 466, с. 8054763–4.

Такав систем организације командовања на југословенском ратишту остао је све до пред крај 1942. Међутим, стални пораст снага НОВ и ПОЈ и њихова перманентна активност приморале су Врховну команду Вермахта да крајем 1942. поново мења систем командовања. У јеку немачких припрема за извођење IV офанзиве југословенско ратиште је подељено на два дела. Територија НДХ је издвојена и на њој је 28. октобра 1942. формиран Штаб команданта немачких трупа у тој творевини (Der Befehlshaber der deutschen Truppen i Kroatien).¹ Део Косова под окупацијом Вермахта остао је и даље под Крајскокомандом 838 у Косовској Митровици.²

Међутим, поједини челници из Крајскокоманде 838 током времена су мењани. Тако је на место капетана Лангеа за крајскокоманданта 13. априла постављен капетан Вагнер, 6. јуна мајор Лудевиг, а 1. децембра 1942. мајор Вајкс. Било је и других персоналних промена, али је организациона војноуправна структура остајала иста и само се незнатно преиначавала. Иако је Крајскокоманда организовала колаборационистичку сарадњу, било је неспоразума и сукоба између четника Машана Ђуровића (припадао четницима Косте Миловановића Пећанца) и „албанске“ жандармерије. Тако су Ђуровићеви четници у селу Лешку (15 километара јужно од Рашке, у долини реке Ибра) убили три Албанца, због чега је 7. јануара 1942. у Косовској Митровици демонстрирало око 250 Албанаца.³

Од јединица Вермахта у првом тромесечју 1942. на пределу Косова око Косовске Митровице и у долини Ибра налазили су се делови Првог и Другог батаљона 749. пешадијског пука у циљу обезбеђења комуникација, осматрања и извиђања тог подручја. У циљу обезбеђења рудника „Трепча“ пребачен је и бугарски Трећи батаљон 49. пешадијског пука.⁴

У вези са задацима свих тих окупационих и колаборационистичких снага на том делу Косова 23. и 24. априла 1942, у Косовској Митровици начелник Штаба командујућег генерала и команданта у Србији, пуковник Ерих Кевиш, одржао је саветовање с командантом 717. пешадијске дивизије генерал-потпуковником др Хингхофер Валтером СС-командантом и полиције, генералом Аугустом Мајснером, потпуковником СС-а др Шефером, потпуковником

1 ВА, НАВ–Т–312, р. 467, с. 8056690–2, Т–312, р. 468. с. 8057502–3; Т–501, р. 254, с. 2–45.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 ВА, НАВ–Т–315, р. 2262, с. 440–1.

4 ВА, НАВ–Т–315, р. 2262, с. 503–5; Т–501, р. 247, с. 1057 и 1066.

Кајенбургом, начелником Оперативног одељења 717. пешадијске дивизије мајором Хортенбургом, командантом 749. пешадијског пука потпуковником Попеом и командантом Крајскоманде 838 капетаном Вагнером.

Закључак тог саветовања био је следећи: обезбеђење железничке пруге у долини Ибра је обавеза генерала Мајснера уз помоћ одређених „српских“ снага; четничког вођу Машана Ђуровића треба сматрати несигурним; размотрити његово хапшење и одвођење у неки логор за ратне заробљенике. Посебан закључак односио се на Трепчу: директор рудника сматра да пуно замрачивање повећава могућност саботажа; за чување седам километара дуге жичаре од рудника Стари Трг до топионице Звечан биће ангажована Руска јединица за заштиту привредних објеката тако да ће сваки носач бити окружен бодљикавом жицом и штићен стражом од два до три војника; та јединица добиће посебан смештај, наоружање и опреме.¹

Већ маја 1942, ради обезбеђења ширег рејона Косовске Митровице и Новог Пазара, премештени су и други делови 717. пешадијске дивизије, Трећи одред Руске јединице за заштиту привредних објеката (Први батаљон у Вучитрн, а остале снаге са штабом у Косовску Митровицу) и 117. инжињеријска чета за изградњу железница у Ушће. Исто тако за осигурање железничке пруге у долину Ибра пребачене су и колаборационистичке снаге: Љотићев Добровољачки одред од 400 припадника, четнички одред Косте Миловановића Пећанца под командом Машана Ђуровића од 433 четника и чета „албанских“ жандарма јачине 99 људи.² Потом су у септембру 1942. на делу Косова под окупацијом Вермахта замењени делови 717. пешадијске дивизије трупама СС-дивизије „Принц Еуген“ која је формирана од 1. марта до 16. августа 1942. на тлу Баната од „фолксдојчера“.³ Тој дивизији били су претпочињени Трећи одред Руске јединице за заштиту привредних објеката јачине 1.367 војника и једна чета Петог полицијског пука од 120 полицајаца. У Косовској Митровици крајем 1942. налазио се и један батаљон Српске државне страже са 38 официра и 939 војника. Те формације су априла 1943. имале своје снаге у Косовској Митро-

1 ВА, НАВ–Т–501, р. 247, с. 1186–7.

2 ВА, НАВ–Т–501, р. 467, с. 8057172–3; Т–315, р. 2242, с. 412–7.

3 ВА, НАВ–Т–501, р. 251, с. 150–1, 252–3, 255–62; Т–501, р. 248, с. 372–402, 479–80, 586–93; Т–501, р. 250, с. 112–4; Т–354, р. 145, с. 3786361 и 3786392–412; Т–315, р. 2241, с. 10979.

вици и околини од 25 официра и 414 војника, у Вучитрну и селима око њега три официра и 143 војника и у Подујеву четири официра и 180 војника.¹

Наређењем командујућег генерала и команданта у Србији од 2. јануара 1943. премештена је с територије Косова од 6. до 16. јануара 1943. СС-дивизија „Принц Еуген“ (ради учешћа у познатој IV непријатељској офанзиви, или окршају познатом као Битка на Неретви), а на њено место стационирана је бугарска Девета пешадијска дивизија. Тако је у Косовској Митровици био смештен Други батаљон 34. пешадијског пука, а у Рашкој штаб пука, Штабна чета и Први батаљон 34. пешадијског пука. У вези са жељом немачке Команде копнене војске да ипак у рејону Крајскоманде 838 остану извесне снаге Вермахта, начелник штаба Групе армија Е генерал-мајор Ферч известио је да се у Косовској Митровици и Новом Пазару налазе довољно јаке јединице немачке полиције и целокупна организација војне управе.² Основна замерка команданта Фелдкоманде 610, Теодора Фишера, о прегруписању снага на територији те Фелдкоманде била је да јединице бугарске Девете пешадијске дивизије нису запоселе више важних насеља и упоришта.³ Тако се према његовом мишљењу, на пример, мало снага налазило у Новом Пазару, док их у Подујеву уопште није било,⁴ Међутим, до доласка немачке Прве брдске дивизије на подручје Косова ради обезбеђење пруге, а у оквиру Крајскоманде 838 налазили су се: у Вучитрну штаб Трећег батаљона Руског заштитног корпуса са 44 војника, половина једне чете од 70 војника, митраљески вод од 60 војника и противтенковски вод од 30 војника, а у Косовској Митровици штаб Трећег пука и половина Пете чете од 130 војника. Од припадника Службе безбедности у Косовској Митровици налазило се при испостави 11 особа, а од полицијских снага Станица 32 немачке полиције састава четири официра и девет војника ојачаних Другом четом помоћне полиције са два официра и 102 полицајца. Укупно се у Крајскоманди 838 с посадама у Новом Пазару (један официр и 60 војника) и Дугој Пољани (60 полицајаца) налазило седам официра и 231 полицајац.⁵

¹ ВА, НАВ–Т–501, р. 467, с. 8057172–8; Т–315, р. 2242, с. 412–7; Т–315, р. 64, с. 473.

² ВА, НАВ–Т–501, р. 248, с. 1090–1111.

³ Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

⁴ ВА, НАВ–Т–501, р. 251, с. 54–5.

⁵ Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

При Крајскоманди 838 била је и Царинска гранична заштита састављена од припадника Вермахта и Недићевих колаборациониста. Укупно је при Крајскоманди 16. априла 1943. било цариника Вермахта 10 официра и 110 цариника-војника и Недићевих 29 официра и 658 војника. Све те снаге Вермахта и колаборациониста биле су врло активне у првој половини 1943, а и очигледно је да је Крајскоманда 838 у ствари била полицијска институција где су главну реч имали шеф Абвера, начелник Службе безбедности и Тајне војне полиције и командир Полицијске станице 32. По њиховом наређењу хапшени су сарадници и симпатизери НОП-а, као и таоци. Тако је 21. јануара 1943. у Косовској Митровици ухапшено 15 Албанца и 15 Срба.¹ Нарочито су своју активност испојили на Косову у жељу припрема за предузимање Пете непријатељске офанзиве или Битке на Сутјесци, у извиђању правца наступања, прикупљању података о НОВ и ПОЈ и војно-политичкој ситуацији. У личној пратњи шефа Абвера и Службе безбедности, док су се кретали Косовом, увек се налазио и Џафер Дева.²

И оперативне јединице Вермахта су по свом нахођењу хапсиле све сумњиве. То су чиниле и Српска државна стража и „албанска“ жандармерија и предавале ухапшене Крајскоманди 838 на даљи поступак. Било је случајева да су их на лицу места убијали. По наређењу команданта 98. брдског ловачког пука Прве брдске дивизије, 21. априла 1943. стрељан је један цивил седам километара јужно од Косовске Митровице. Исто тако, Крајскоманда 838 извештавала је више инстанце о свим догађајима на том подручју, на пример да је 17/18. априла 1943. северно од Косовске Митровице пресечена телеграфско-телефонска линија и да су се на висовима између села Орлане и Туларе (код Подујева) 28. априла 1943. појавиле мање групе партизана.³

Информације о ситуацији у појединим местима и њиховој околини Крајскоманди су достављали и општински начелници. Тако је општински начелник Подујева известио да су се 27. априла 1943. код села Гајтана (27 километара источно од Подујева) спустили падобранци и да су из авиона бацали опрему, наоружање и муницију.⁴

Крајскоманда 838 интересовала се и о ситуацији на Косо-

---

1 ВА, НАВ-Т-501, р. 248, с. 1090-111.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 Исто.

4 Исто.

ву под италијанском окупацијом и о прикупљеним подацима извештавала више инстанце Вермахта, на пример да су италијанске команде издале наређење да се целокупне резерве животних намирница до 5. маја 1943. пребаце у стару Албанију¹, да су се 26 километара североисточно до Приштине крајем марта 1943. пребациле мање групе партизана, да и даље влада затегнутост између Зогуових присталица и Италијана, да су у Пећи 23. марта 1943. године Италијани предузели мере одмазде због убиства италијанског инжењера Терза (убијен 21. марта 1943) и убиства 25. марта 1943. федералног инспектора Пикотина Сенерина² итд.

Према извештају командујућег генерала и команданта у Србији од 5. априла 1943, те мере су изазвале немир међу становништвом и демонстрације у Пећи, Приштини и Призрену.³ Од оперативних снага Вермахта почетком априла 1943. на подручје Крајскоманде 838, тј. у рејону Рашка–Нови Пазар–Косовска Митровица, стигла је Прва брдска дивизија под командом генерал–лајтнанта Валтера Штетнера. Поред припрема у том рејону ради учешћа у предстојећој операцији „Шварц“, или бици на Сутјесци, против Врховног штаба и снага НОВЈ, њој су били постављени и следећи задаци: обезбеђење железничке пруге Краљево–Рашка–Косовска Митровица, обезбеђење рудника олова Трепча, нарочито јаме Стари Трг и топионице Звечан, рудника азбеста Корлаче и угља Јаран, као и обезбеђење демаркационе линије према Италији.⁴

Дислокација јединица Прве брдске дивизије од 21. априла 1943. на територији Косова и јужне Србије; у тој зони размештаја јединица формиране су и све борбене групе за операцију „Шварц“: „Ремолд“ у Новом Пазару, „Салмингер“ и Истурени одред „Даумилер“ у Косовској Митровици. Прва група се кретала у злочиначки поход правцем Нови Пазар–Рожаје–Беране, а друга и Истурени одред Косовска Митровица–Пећ–Андријевица, док су позадинске јединице дивизије у првој фази операције остале на Косову и јужној Србији и одатле снабдевале своје трупе.⁵

С обзиром на то да конфигурација земљишта и недостатак путева нису омогућавали употребу моторних возила, наређењем Командујућег генерала и команданта у Србији ангажована су

1 ВА, НАВ–Т–315, р. 66, с. 971–99.

2 ВА, НАВ–Т–315, р. 64, с. 553–65.

3 ВА, НАВ–Т–501, р. 249, с. 225.

4 ВА, НАВ–Т–315, р. 64, с. 537–4.

5 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

у зони размештаја Прве брдске дивизије товарна грла и људство као будући носачи муниције, хране и опреме у операцији „Шварц“. Тако су при борбеним групама дивизије формиране колоне товарних грла за транспорт муниције, хране и опреме, носачке јединице јачине чете до 250 људи и воловске запреге. То наређење је спровела Крајскоманда 838. У том смислу она је обавезала председнике општина да прикупе товарна грла и људство према захтеву дивизије, а свако одбијање је повлачило казну од 10.000 рајхсмарки или шест месеци затвора. Смотре товарних грла и њихово формирање у колоне, као и људства за носачке јединице, извршене су у Косовској Митровици и Рашкој.¹

Пошто је Прва брдска дивизија поступно напуштала своју зону размештаја и пребацивала се у Црну Гору, командујући генерал и командант у Србији наредио је 7. маја 1943. да снаге Првог краљевског бугарског окупационог корпуса што брже преузму досадашњу зону размештаја Прве брдске дивизије, као и њене задатке.² Међутим, већ у августу 1943. из Баната је у рејон Косовска Митровица–Куршумлија–Подујево премештена немачка 297. пешадијска дивизија³, као већ по неком правилу да се на том рејону припреми за предузимање операције „Еделвајс“ против снага НОВЈ у рејону Тетово–Дебар–Кичево–Струга, а и због реорганизације снага Вермахта, система командовања и војне управе на југоистоку Балкана.⁴ Тако је, нешто због пораста снага НОВЈ, а нешто због самог географског положаја у односу на операције Вермахта против јединица НОВЈ и савезника у Средоземљу, Косово од краја 1942. било територија где су стациониране знатне снаге Вермахта, Италије, Бугарске и колаборациониста. Исто тако, од доласка немачке Прве брдске дивизије на део Косова и линија разграничења на косовској окупираној територија између Немачке и Италије, губи свој смисао и од априла 1943. трупе Вермахта о њој више не воде рачуна, крећу се и преко италијанског окупационог подручја и предузимају на њему војна дејства против снага НОВЈ.⁵

Војно-политичка ситуација и на основу ње процена Вермахта да је могућна инвазија савезника на Балкан натерала је Хитлера 28. децембра 1942. да изда директиву за регулисање новог система

1 ВА, НАВ–Т–315, р. 63, с. 836–7.

2 ВА, НАВ–Т–315, р. 64, с. 649 и 710–1.

3 ВА, НАВ–Т–501, р. 253, с. 147–55.

4 ВА, НАВ–Т–311, р. 285, с. 717–8, 768–71.

5 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

командовања на Југоистоку. Тај систем постојао је све до 26. априла 1943. када је због много озбиљније ситуације у којој се нашао Вермахт Хитлер морао да изда ново наређење о регулисању јединственог система командовања и војне управе на Југоистоку.¹ Узроци те промене су успеси на ратиштима савезника и снага НОВЈ и неочекивана капитулација Италије 8. септембра 1943.²

Нови систем командовања и војне управе на Југоистоку спроведен је наређењем команданта Југоистока од 20. августа 1943, с тим што је и даље назив командант Југоистока остао поред новог – Команда групе армије Ф (Oberbefehlshaber Südost – Oberkommando Heeresgruppe F). Тој команди од 26. августа 1943. била је потчињена Друга оклопна армија, састава: 15. брдски армијски корпус преименован од снага под командом команданта немачких трупа у Независној Држави Хрватској, 21. брдски армијски корпус, чије је командно језгро био Штаб командујућег генерала и команданта у Србији генерала артиљерије Паула Бадера, и 69. резервни армијски корпус, од оперативних снага, а од војноуправних новоформирана Команда војноуправног команданта Југоистока (Militärbefehlshaber Südost), с генералом пешадије Хансом Густавом Фелбером на челу и Штаб немачког опуномоћеног генерала у НДХ (Der Deutschen Bevollmächtigter General in Kroatien).³

На територији Србије с делом Косова њој припојеним као операцијској зони, потпуну војноуправну власт је имао Фелбер. Под њим су биле и Недићева управа, њени органи и оружане формације. Од органа управе Вермахта били су потчињени: Фелдкоманда 599 Београд с командом места 378 Пожаревац, Фелдкоманда 816 Шабац с Крајскокомандом 861 Ваљево, Фелдкоманда 610 Врњачка Бања с крајскокомандама 832 Крагујевац, 833 Крушевац, 834 Јагодина, 838 Косовска Митровица, 847 Ужице и Фелдкоманда 809 Ниш с крајскокомандама 857 Зајечар, 867 Лесковац, 823 Велики Бечкерек.⁴

Војноуправном команданту Југоистока су од оружаних формација стајале на располагању: Руски заштитни корпус, Српски добровољачки корпус и немачке полицијске јединице и установе под командом команданта СС-а и полиције Мајснера. Осим полицијских батаљона и батаљона помоћне полиције (фолксдојчери,

1 ВА, НАВ–Т–78, р. 332, с. 6289836.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 ВА, НАВ–Т–311, р. 173, с. 161–3; Т–315, р. 2156, с. 924–5.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

Албанци и Руси), биле су му потчињене Српска државна стража, полицијске обласне команде у Београду, Нишу, Краљеву и Шапцу, полицијске окружне станице у Зајечару, Лесковцу, Пожаревцу, Косовској Митровици, Ужицу, Јагодини, Крушевцу, Ваљеву и Великом Бечкереку, испоставе полиције сигурности и службе безбедности у Нишу, Неготину, Лесковцу, Пожаревцу, Краљеву, Крагујевцу, Косовској Митровици, Ужицу, Крушевцу, Шапцу, Ваљеву, Лозници и Великом Бечкереку, као и немачка Царинска гранична заштита.¹

У склопу новог система командовања и реорганизације снага 18. августа 1943. формиран је 21. немачки брдски армијски корпус састава: 297. пешадијска дивизија, 118. ловачка дивизија и 92. гренадирски моторизовани пук. Команда тог корпуса од 22. августа 1943. налази се у Косовској Митровици.² Снаге 297. пешадијске дивизије³ 21. брдског армијског корпуса, после капитулације Италије, запоселе су и део Косова до тада под опсадом Италијана. На том делу 297. пешадијска дивизија разоружала је италијанске снаге при команди Девог армијског корпуса и то: дивизију „Пуље“ са штабом у Призрену и још низ других, придодатих снага у јачини бригаде.⁴

Врховна команда Вермахта је још пре уласка у тај део Косова наредила да се због недостатка сопствених трупа ангажују снаге „албанске“ жандармерије, које ће као противуслугу добити државну независност, односно да се ангажује „свако ко носи пушку и бори се с нама, добро је дошао“. У том смислу и Хитлер је обећао аутономију за део Косова и Албанију, а организацију поверио специјалном опуномоћенику Министарства спољних послова Рајха Херману Нојбахеру.⁵ Након разоружања италијанске дивизије „Пуље“ и гарнизона на Косову, под команду Вермахта ставили су се: у Приштини Четврти албански ловачки пук (2.400 људи), у Вучитрну чета албанских жандарма (200 људи) и у Подујеву батаљон албанских жандарма (600 људи).⁶ Што се тиче административне поделе и колаборационистичке управе, оне су задржане са

---

1 ВА, НАВ–Т–313, р. 194, с. 7454202–6.

2 ВА, НАВ–Т–314, р. 56, с. 865–8; Т–311, р. 173, с. 161–3.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа. Та дивизија имала је у свом саставу 522. и 524. гренадирски пук, 297. извиђачки батаљон и позадинске јединице.

4 ВА, НАВ–Т–501, р. 259, с. 26–40.

5 ВА, НАВ–Т–77, р. 790, с. 5518735–6; Т–314, р. 557, с. 1002–12; Т–78, с. 322, с. 6289881–95; Т–313, р. 193, с. 7454022–6, Т–120, р. 2955, с. 470179.

6 ВА, НАВ–Т–313, р. 196, с. 7457204–7.

мање-више истим особљем као и за време италијанске окупације на Косову у оквиру „велике Албаније“.¹

Уз асистенцију Вермахта националистичке и колаборационистичке снаге предвођене Цафером Девом пожуриле су да у новим условима усаврше и употпуне своју управу због остварења Хитлеровог обећања. Од 16. до 19. септембра 1943. формирали су тзв. Другу призренску лигу, тј. колаборационистичку управу на Косову, а затим и „Регимент Косова“ чији припадници су терорисали и убијали активисте и симпатизере НОП-а на подручју Урошевац–Приштина–Косовска Митровица–Пећ–Призрен све до краја рата.²

Управа на делу Косова у оквиру окупационог подручја означеног као Недићева Србија такође се није променила, већ је и даље остала под војном управом Крајскоманде 838 са седиштем у Косовској Митровици. Из службеног упутства Врховне команде Вермахта од 7. октобра 1943, Команда војноуправног команданта Југоистока у Београду састојала се из Командног штаба, Управног штаба с одељењима за управу и привреду и Војнопривредног штаба, а били су јој потчињени СС-командант и полиције и начелник Управе за позадину. Војноуправном команданту Југоистока биле су непосредно потчињене све фелдкоманде, крајскоманде и ортскоманде (Ortskommandantur).³

На челу сваке фелдкоманде био је фелдкомандант, а имале су персонал за војну управу и привредне послове. Фелдкоманди је било потчињено неколико плацкоманди. У свакој ортскоманди налазио се осим ортскоманданта, персонал за обављање војноуправних и привредних послова.⁴ Према томе, Фелдкоманда 610 и даље је наставила исте активности, али под новим називом Ортскоманда (команда гарнизона) Косовска Митровица. Свакако, овим променама тежило се како би и војноуправним окупационим надлештвима био дат нови карактер и како би се оспособили за војне активности с обзиром на војнополитичке задатке и положај Вермахта на Југоистоку.

Ти војнополитички задаци и даља оријентација Вермахта најбоље се огледају у Хитлеровој директиви од 29. октобра 1943. о јединственом руковођењу борбом против партизана. У директиви је наглашено да комунистичка опасност на Југоистоку захтева

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 *Зборник НОР-а*, том I, књ. 19, док. бр. 3 и 70.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

4 ВА, НАВ–Т–77, р. 1300, с. 203–5.

јединствену противакцију коју ће водити специјални опуномоћеник Министарства спољних послова за Југоисток Херман Нојбахер, а према упутствима министра спољних послова Рајха, и то у сарадњи са командантом Југоистока и Војноуправним командантом Југоистока; Нојбахер је овлашћен да у појединим земљама Југоистока организује националне антикомунистичке снаге и да политички руководи њиховим ангажовањем у борби против партизанских снага.¹

Јасно је да овај политички курс Трећег рајха био пуна помоћ у организовању и подстицању на већу активност на подручју Косова тзв. Друге призренске лиге, „Бали Комбтар“ и њихових оружанских формација – од „Регимент Косова“ и балиста до СС-дивизије „Скендербег“. Војноуправни командант Југоистока Фелбер у извештају пише да је основна покретачка снага контрареволуције на Косову Џафер Дева, чија су настојања да успостави своју власт и уништи НОП превазишла сва његова очекивања и потврдила да је он велики пријатељ Вермахта.² Но, опуномоћеник рајхсфирера СС-а у Албанији Фицтум у извештају констатује да та сарадња не иде баш глатко и да чак и виши чиновници и поједине угледне личности делимично сасвим отворено сарађују с комунистима и Енглезима и саботирају одбрамбене мере Вермахта и образовање СС-дивизије „Скендербег“.³ Командант СС-дивизије „Скендербег“ пуковник Шмидхубер извештава да је од 6.491 припадника те дивизије за непун месец дана, тј. до 1. октобра 1944, дезертирало 3.425 војника.⁴

Распоред снага те СС-дивизије на Косову: Први и Други батаљон СС-самосталне борбене групе на подручју Пећ–Рожаје, а Трећи батаљон (из дивизије „Ханцар“) расформиран и подељен у две борбене групе – М (Митровица) и Н (Нови Пазар) – на подручју дејства у Подујеву и Тутину; остатак СС-батаљона, тј. људство које није с Косова, заједно са четом за снабдевање и остатком инжењеријског батаљона, образује батаљон борбене резерве 21. СС-дивизије у Приштини; Противтенковски дивизион 21. СС-дивизије премештен је из Приштине у Дечане као самостална планинска ловачка група; Извиђачки батаљон 21. СС-дивизије сведен на ојачани извиђачки ескадрон у Ђаковици; Батаљон за везу 21. СС-дивизије

---

1 ВА, НАВ–Т–311, р. 286, с. 13–6.

2 ВА, НАВ–Т–501, р. 256, с. 337.

3 ВА, НАВ–Т–175, р. 81, с. 2601473–6.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

постаје Самостална борбена група, две чете се налазе у Призрену, а једна као резерва за обезбеђење пута Призрен–Ћаковица; Ветеринарска чета сведена на Први ветеринарски вод у Приштини; две санитетске чете, сведене на једну, подељену на водове у Приштини и Пећи; пук брдске артиљерије 21. СС-дивизије, сведен на један дивизион до две батерије као Самостална планинско-ловачка група у Гњилану; остатак штаба Првог СС-планинског ловачког пука је подељен, и то тако да је један део постао Команда за обезбеђење железничке пруге Качаник–Скопље, а други Командни штаб Косово–Исток.¹

Међутим, ни те промене система командовања, промене у окупационој управи и појачано удружено ангажовање колаборациониста у борби против НОВЈ нису побољшали одбрамбени положај Вермахта на Балкану. Напротив, снаге НОВЈ су извеле снажан притисак на територију Србије и биле у сталном напредовању. Напредовање савезника на Западу, ново искрцавање у јужну Француску и, најзад, колебљиви став Бугарске окончан 8. септембра 1944, када је та земља објавила рат Трећем рајху² – све то је код највећег дела становништва уливало уверење о брзом протеривању снага Вермахта и коначном ослобођењу. Ни последње промене од 5. септембра 1944. године – потчињавање војноуправног команданта Југоистока у сваком погледу команданту Југоистока – нису битно утицале на даљи ток рата.³ Ништа није донело ни наређење војноуправног команданта Југоистока од 7. септембра 1944. о новом регулисању командних односа у Србији, чиме је обезбеђење рејона ван линије фронта пренето на фелдкоманде.⁴

1 ВА, НАВ–Т–354, р. 160, с. 3805939–50.

2 У Бугарској је 1. јуна 1944. образован нови кабинет с Иваном Багрјановим на челу, који је продужио сарадњу с Рајхом. Министарски савет Бугарске 25. јуна 1944. донео је одлуку о повлачењу Првог бугарског окупационог корпуса из Србије, али га није повукао ни до краја августа 1944. године. Затим је 2. септембра 1944. образован нови кабинет, коме је, односно Бугарској, СССР 5. септембра 1944. објавио рат. Пошто је СССР одбио молбу Бугарске за примирје, Бугарска је 8. септембра 1944. објавила рат Трећем рајху.

3 ВА, НАВ–Т–311, р. 193, с. 219–221.

4 ВА, НАВ–Т–314, р. 32, с. 42–4. Фелдкоманде преименоване у секторе, а фелдкоманданти су постали команданти сектора, и то: Фелдкоманда 816 Шабац – Северозападни сектор, командант пуковник Хуг; Фелдкоманда 610 Чачак – Југозападни сектор, командант генерал-мајор Страк; део Фелдкоманде 809 Ниш – сектор западно од Мораве, командант пуковник Фен, и део Фелдкоманде 599 Београд – Сектор у оквиру одбрамбеног подручја Београд, командант генерал-потпуковник Штефан.

Последња територијална реорганизација војне управе Вермахта на територији Србије и Црне Горе обављена је 19. септембра 1944. године. Од тада све војноуправне установе Вермахта у тактичком погледу потчињене су армијским, корпусним и дивизијским командама. Фелдкоманда Албаније је била потчињена 21. брдском армијском корпусу, а на подручју Косова све плацкоманде, ортскоманде и испоставе тактички су биле потчињене СС-дивизији „Скендерберг“.¹ Такав ток догађаја закључио је експлоатацију природног богатства и привредног потенцијала Македоније, Косова и Србије у корист Трећег рајха.²

***

Организацију експлоатације привредног богатства Косова у корист Трећег рајха спроводили су Војнопривредни штаб Југоистока с пуковником Браумилером на челу и генерални опуномоћеник за привреду у Југославији Франц Нојхаузен. Њихов основни задатак био је да учврсте економску моћ Рајха, а у овом случају да убрзају експлоатацију стратегијских сировина на подручју Косова – олова, цинка, азбеста и хрома, све у циљу јачања војног потенцијала и борбене моћи Вермахта. Такође, руководили су транспортовањем економског потенцијала из тог дела окупиране Југославије, припремањем свих организационих мера за експлоатацију и евакуацију, као и паралисањем и разарањем важних војнопривредних постројења угрожених од партизанских снага.³

Поменути штаб је био повезан са свим војним и војнопривредним командама и установама колаборациониста и наменским установама у Трећем рајху. На тај начин је Врховна команда Вермахта преко Војнопривредног штаба Југоистока обезбедила постављање задатака и усмеравање експлоатације сировина, полуфабри-

1 ВА, НАВ–Т–311, р. 197, с. 739–43; И 6. октобра 1944, уз образложење да војноуправни командант Југоистока обавља претежан део оперативних задатака, испред његове дотадашње титуле додато је: „Армијски одред Србија“ (Armeeteilung Serbien – Militärbefehlshaber Südost) ВА, НАВ–Т–74, р. 1297, с. 493). ВА, НАВ–Т–501, р. 258, с. 732. Исто тако извршена је подела 10. октобра 1944. до тада јединствене војне управе Југоисток, с тим да: „а) тактички задаци и даље остају у (надлежности војноуправног команданта Југоисток с новим начелником штаба; б) Војна управа под руководством дотадашњег начелником штаба фон Гајтнера, се одваја од војноуправног команданта Југоистока и осамостаљује се. С тим да би и даље носио назив: Војноуправни командант Југоистока (Начелник војне управе).“

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 Исто.

ката и готових производа неопходних немачкој војној привреди. О експлоатацији рудника олова и цинка, азбеста и хрома на Косову, генерални опуномоћеник за привреду Нојхаузен обавештавао је од 1. јуна 1941. године сваког месеца опуномоћеника за петогодишњи план Хермана Геринга и Одељење за рударство Министарства привреде Рајха.¹

Према Нојхаузену, основне тешкоће у експлоатацији рудника у периоду под окупацијом манифестовале су се у недостатку руководећег кадра у рудницима и постројењима, квалификоване и неквалификоване радне снаге, у материјалном необезбеђењу рудника и слабој организацији транспорта. Међутим, како наводи, већ јула 1941. производња у „Трепча“ достигла је предвиђени ниво, што је омогућило упућивање тона олова и цинка у Рајх. Но, развој НОП-а током 1941. на тлу Југославије узроковао је нагли преокрет у планираној експлоатацији Косовских рудника. Иако су на немачком окупационом подручју Србије током 1941. партизани плански нападали руднике, „Трепча“, с обзиром на јако обезбеђење, није прекидала производњу. Али, због рушења мостова у долини Ибра транспорт олова, цинка и хрома с Косова је ометан.²

Према Нојхаузену, све до јула 1942. основни проблеми били су следећи: рудари нису долазили на рад, недостајали су квалификована радна снага, храна и одећа за рударе, као и угаљ, којим се „Трепча“ снабдевала из косовских рудника, а они су се налазили на италијанском окупационом подручју. Све то је утицало на то да се није могла достићи предратна продуктивност од 46.000 до 50.000 тона ископане руде месечно. Просечно се месечно долазило до 30.000 тона. Што се тиче експлоатације азбеста, истраживачки радови су почели 1941. у Корлаћу код Рашке, у околини Косовске Митровице, Качаника и Прешева. Они су прекинути због развоја партизанског покрета и зиме. Међутим, настављени су у априлу 1942. У Косовској Митровици је изграђен један мањи погон за испирање азбеста. У њему је рад почео августа 1942. године.³

Највећи значај за наоружање и привреду Трећег рајха имали су рудник олова Трепча и топионица у Звечану. Последњих месеци 1942. отпремано је просечно по 2.000 тона олова, месечно, од чега је мањи део, према уговору између Вермахта и Италије, транспортован у Италију. Олово из Трепче покривало је 13% потреба ратне

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

индустрије Вермахта. И учешће цинка је било знатно. Уз то, приликом сепарације олова и цинка у Звечану добијано је месечно око 5.000 тона сумпораче, од које се производила сумпорна киселина, а затим транспортовала у Трећи рајх и Словачку.¹ У 1942. ископано је за потребе Трећег рајха 345.084 тона сирове руде олова.² Произведено је 18.106 тона цинковог концентрата, 30.613 тона оловног концентрата, 18.382 тона чистог олова, 43.366 тона бизмута, 6.132 килограма сребра, 507 килограма бакарног концентрата и 44.505 тона пирита. У Трећи рајх је транспортовано: 29.325 тона цинковог концентрата, 8.513 тона оловног концентрата, 20.564 тона чистог олова, 36.732 тона бизмута, 6.132 тона сребра и 77.683 тона пирита.³

У циљу повећања експлоатације руда и метала из Југославије у Трећи рајх Херман Геринг је 9. децембра 1942. наименовао Франца Нојхаузена и за свог генералног опуномоћеника за руднике метала на Југоистоку.⁴ Нојхаузен је целокупну организацију у вези с повећањем експлоатације рудника пренео 9. фебруара 1943. на Војнопривредни штаб Југоистока. У том циљу је ангажован Рударски батаљон Југоисток, формацијског састава четири чете, а бројног стања седам официра, 66 подофицира и 637 војника. Од тог батаљона биле су на подручју Косова ангажоване крајем 1943. две групе из Друге чете.⁵ Група у руднику „Трепча” и топионици у Звечану била је јачине четири подофицира и 45 војника.⁶

Али, ни Нојхаузен ни делови Рударског батаљона Југоисток нису знатније утицали на повећање експлоатације олова и других прерађевина. Предратна производња олова није достигнута иако је тај метал према оцени Нојхаузена, за војну индустрију Трећег рајха по вредности био раван злату. Највећа месечна производња постигнута је у марту 1943. године – 33.922 тона, и децембру – 33.623 тона оловне руде.⁷

И у 1944, све до септембра, настављена је експлоатација

---

1 ВА, НАВ–Т–77, р. 1296, с. 3–19.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 ВА, НАВ–Т–84, р. 80 с. 1368172–4.

4 ВА, НАВ–Т–77, р. 1296, с. 3–19.

5 ВА, НАВ–Т–77, р. 614, с. 1801039–40; НАВ–Т –77, р. 1299, с. 1526–8. Командир Друге чете био је поручник Томес. Чета је имала шест водова; вод који је био ангажован 3. јула 1944. у (руднику хрома Језерина) имао је у свом саставу једног официра, четири подофицира и 38 војника.

6 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

7 Исто.

рудника олова Трепча приближним интензитетом као и претходне године. Тако је јуна 1944. ископано 32.400 тона, јула 33.136 и августа 34.000 тона оловне руде.¹ У септембру те године престала је организована експлоатација рудника Трепче и топионице у Звечану. Још у јуну и јулу 1944. производња чистог и сировог олова у блоковима опала је због недостатка хемијских средстава. У то време произведено је свега 1.374 тона олова, а отпремљено у Трећи рајх 1.121 тона.² У августу 1944. у топионици у Звечану и руднику Трепча налазио се од делова Рударског батаљона Југоисток само један полувод од једног подофицира и 13 војника, пошто је почетком јуна из Трепче упућен преко Призрена остали део вода од четири подофицира и 27 војника у рудник хрома „Подградец“ у Албанији.³

Према оцени стручњака Вермахта, одлазак немачког руководећег кадра и људства које је надзиравало рад у погонима и окнима утицало је на производњу, јер ангажовање месне радне снаге и службеника није успело. Недостатак радне снаге Вермахт је покушао да ублажи довођењем италијанских војника-заробљеника и из осталих рејона Југославије. Али, снажан притисак партизанских снага на територију Србије и Косова, отпадање Бугарске као савезнице Трећег рајха и успеси Црвене армије и савезника, спречавало је даљу планску експлоатацију природног и привредног потенцијала на Косову.⁴

Дезорганизација привредне експлоатације проузрокована је прекидом железничког и путног саобраћаја. Железнички саобраћај био је у прекиду од 3. до 11. августа 1944. због дејстава партизанских снага у Ибарској долини, на прузи Краљево–Косовска Митровица. И учестале диверзије, на пример рушење моста на Ибру код Косовске Митровице почетком септембра 1944, ометале су експлоатацију рудника и погона на Косову. Затим, и деоница пруге Краљево–Косовска Митровица била је онеспособљена у дужини од 20 километара и на том делу обављан је претовар на ауто-транспорт. Обустави рада рудника олова Трепча и топионице у Звечану свакако је допринела и немогућност довоза угља и хемијских средстава

1 ВА, НАВ–Т–501, р. 248, с. 25; Т–84, р. 80, с. 1368150; Т–77, р. 1299, с. 727–35.

2 ВА, НАВ–Т–71, р. 59. с. 557302–3; Т–77, р. 1299, с. 630–43; Т–311, р. 286, с. 116–152; Т–77, р. 1298, с. 246–51.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

4 *Исто.*

за рад, што је такође последица поремећаја у железничком и путном саобраћају изазваног од партизанских снага.¹

Тим узроцима неостварене производње метала на коју је рачунао Геринг именујући Нојхаузена за свог опуномоћеника у рудницима и погонима на Косову, треба додати слаб радни учинак оних који су радили присилно али и оних у сталном радном односу. „На крају – како је констатовао начелник Војноуправног штаба Југоистока – на разним местима на ангажовању радне снаге јако је утицала активност партизана“.² Све до половине октобра 1944. у Трепчи и Звечану налазио се део Рударског батаљона Југоисток, састављен од једног подофицира и 35 војника. Њихов задатак је био да обаве припреме за онеспособљавање Трепче и разарање топионице, а након тога да их предају у надлежност Трећој чети 26. мотомеханичког батаљона „Рударство“, која се повлачила из Грчке.³ Међутим, зато није било времена па су ти погони незнатно оштећени пали у руке партизана.⁴

Иако је током 1941/42. стално постављано питање међусобног разграничења на окупираном Косову између Италије и Бугарске, до битних промена није дошло мада су се у томе ангажовали и колаборационисти. Но, већ априла 1943. питање демаркационе линије било су пука формалност, јер је Вермахт обезбедио присуство својих трупа и на италијанском окупационом подручју. Томе су свакако допринели снажни развој партизанских снага, бојазан од инвазије савезника и капитулација Италије 8. септембра 1943. Од тада се цела територија Косова налази у оквиру окупиране управе Вермахта, али без неких битних измена – остала је подељена у оквиру јединственог окупационог система Вермахта.⁵

---

1 *Исто.*

2 ВА, НАВ–Т–84, р. 80, с. 1368150; Т–77, р. 1299 с. 727–35.

3 ВА, НАВ–Т–77, р. 1299, с. 624–7, 1285–9; Т–77, р. 1297 с. 456–9; Т–77, р. 1300, с. 882–6; Т–77, р. 613, с. 180381–2.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

5 *Исто.*

V ПОГЛАВЉЕ

**БУГАРСКА ОКУПАЦИОНА ЗОНА НА КОСОВУ
И РАТНИ ЗЛОЧИНИ**

5. 1. Бугарска окупациона зона на Косову

Приступањем Бугарске Тројном пакту правдано је перспективом за остварење „националних идеала“. Зато је цар Борис у новембру 1940. водећи разговор са Хитлером поставио питање Македоније. Хитлер је уверавао бугарског цара да ће лично подржати остварење бугарских „националних идеала“. Почетком јануара 1941. председник владе Богдан Филов завршио је договарање о приступању Тројном пакту, а пакт је потписан 1. марта 1941. у Бечу. Тиме је Бугарска дозволила улазак немачких трупа на своју територију и обезбедила визу за анектирање суседних територија, посебно југословенских.¹

На основу одобрења Немачке, бугарска Пета армија предвођена генералом Николом Миховим отпочела је 18 априла окупацију дела југословенске државне територије. До 23. априла окупирала је један део те територије, а у другој половини априла читаву Македонију, изузев њене крајеве у западном делу. Јединице Пете армије окупирале су и део југоисточне Србије, а на Косову, у Бугарској окупационој зони Косова, створен је срез – Качаничка среска управа. У састав поменутог среза ушле су следеће општине: качаничка, штрбачка, витинска, жегранска, пасјанска и ранилучка.² Касније је бугарска окупациона зона проширена на лабски, митровачки и вучитрнски срез. Окупацијом тих крајева Србије, Косова и Македоније постигнут је основни циљ окупаторских владајућих кругова – остварење „националних идеала“ и стварање „велике Бугарске“. Због тога је стварање новог фашистичког законодавства представљало саставни део тежњи тих „виших идеала“ бугарске владајуће класе.

Бугарске претензије на Косову и Метохији биле су засноване на померању граница према западу, италијанске претензије, насупрот томе, ка истоку, док су Немци желели да обезбеде свој стратешки и економски интерес. Немци су као најјачи партнер у крајњој инстанци одлучивали о евентуалним концесијама у корист италијанског или бугарског савезника. Бечки разговори из априла 1941. показали су тај тип арбитраже и уступака једној и другој страни. Рибентроп је оставио сектор Љуботена за Бугарску, а

---

¹ Исто.

² А. Хадри, *Народноослободилачки...*, стр. 129.

Косовску Митровицу формално инкорпорирао у састав Србије. Немци су у случају Љуботена, а посебно Тречке, осигуравали своје ратне потребе за неопходном рудом. Бугарска је задржала део гњиланског среза северно од Пасјана, Витину, Качаник и Сиринићку Жупу.¹

Таква подела није задовољавала ни једну заинтересовану страну: Италијане, Бугаре, албанске квислинге, српске квислинге (Аћимовића и Недића). Када је крајем 1941. године донета одлука да буде проширена бугарска окупациона зона у Србији, немачки командант Југоистока је предлагао 20. децембра 1941. да се бугарски окупациони режим прошири и на Приштину и на Косовску Митровицу, али предлог није реализован. Тек половином 1942. лапски срез ушао је у састав бугарске окупационе зоне, а почетком 1943. у бугарску окупациону зону и још два среза: митровачки и вучитрнски. Такво немачко „попуштање“ било је условљено потребом замене немачких трупа бугарским у време кризе Немаца на Источном фронту и слома немачке Шесте армије под Стаљинградом.²

Део Косова намећен Бугарима, окупирале су јединице Пете бугарске армије, запоседнувши и делове Србије и Јужне Србије (Македоније). Према тој административној подели качанички срез ушао је у састав Скопске области која је имала 13 срезова. Поред среских начелстава „Качаничка среска управа“, формиране су и општине у следећим местима: Штрпцу, Витини, Жегри, Пасјану и Ранилугу. Бугарску окупацију карактерисало је увођење њихових судова (редовних и ванредних), бугарског законодавства, најстроже репресивне мере у случају напада на бугарска војна и службена лица и забрана антибугарске пропаганде.³

Постојећи поредак у окупационој зони Косова обезбеђивали су батаљони граничара, контролишући граничне пределе према Србији и „великој Албанији“. У општинским центрима успостављене су жандармеријске станице. Као и у анектираним деловима

---

1 Димитар Попов, Иван Божилов, Цветана Георгијева, Константин Косев, Андреј Пантев, Искра Баева, *Историја Бугарске*, Београд 2008, приредио Срђан Пириватрић, стр. 325–333; Опширније у: Мiodrag Stojiljković, *Bugaraska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, Београд 1989 (у даљем тексту: М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска...*); Димитрије Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, том први, Београд 1992 (у даљем тексту: Д. Кулић, *Бугарска окупација...*).

2 Опширније у: М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска...*; Д. Кулић, *Бугарска окупација...*

3 Исто.

Македоније и Србије, тако је и на Косову Бугарска спроводила политику денационализације, са извесним особеностима. Створен је снажан административни апарат састављен од службеника бугарске националности, уведен је бугарски језик у школе, а спровођене су и друге насилне мере бугаризације. Органи бугарске окупационе управе користили су принудни рад за изградњу војних објеката. Бугарска је у том делу Косова имала, као што показује рудник хрома код Брезовице, само право својине, док је експлоатација припадала Немцима.¹

Бугарски окупациони механизам имао је поред класичне организације у свом саставу и службу безбедности за контролисање делатности Албанаца, као и италијанске пропаганде на Косову, у циљу супротстављања активностима италијанске обавештајне службе. Од политике, преко економије до шпијунских активности, Скопска обласна полиција имала је један одред („Бирманов“) састављен од припадника војне и цивилне полиције и „контрачетника“. Дужност тог одреда била је да обезбеђује ред и мир, кажњавајући нарушиоце успостављеног поретка.²

Подручје Косовска Митровица–Приштина–Подујево, насељено према немачким изворима већинским албанским становништвом, налазило се под обласном немачком Фелдкомандантуром 809 у Нишу. Обласна командантура је 12. маја 1941. сматрала да би било боље да среске капетаније са претежно албанским становништвом буду обухваћене као подручје среске командантуре у Митровици. Те среске „капетаније“ (среска начелства) припадале су Моравској, Вардарској и Зетској бановини и то: Подујево, Вучитрн, Приштина, Гњилане, Цазанец (мисли се на Качаник), Урошевац и Митровица. Нека среска подручја делом су припадала Италији (Подујево, Вучитрн, Приштина, Гњилане (делом Бугарској), Цазанец–Качаник (делом Бугарској), Урошевац (већим делом припао Италији), Митровица (делом припала Италији). Немци су се руководили принципом да „арнаутско подручје“, без обзира на то у каквим лабавим односима према надлежној банској управи, буде под командом једне немачке установе.³

Како би се одржао успостављени фашистички режим у Бугарској, посебно да би се сачувало добијање „новоослобођене“ територије, што је била вечна тежња режима у периоду од 1941–

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

1944, по веома кратком поступку донето је више ванредних казних материјалних и процесних закона као правни извор и средство против оружаных и других видова отпора усмерених на решењу окупаторског режима. То значи да је тај окупаторски режим морао још у самом почетку политичко-административног консолидовања да уводи посебне мере репресалија и прогонства против оних друштвених сила које су му се супротстављале и на овај или онај начин отежавале његово неометано функционисање.¹

Из карактера бугарског фашистичког законодавства се може видети развој и ескалација фашизма у Бугарској до његове кулминације и друго, могу изворно да се следе окупациони циљеви у такозваним „новоослобођеним“ земљама, а нарочито територијалне претензије у Македонији. Такво законодавство било је спроведено посредством добро организованог система принуде, а његову суровост осетили су становници окупираног подручја на својим леђима, јер је спровођен методама масовног терора и репресалија. Законски акти донети у периоду од 1941–1944. од фашистичке бугарске окупаторске власти или пак оспособљени за нове услове, други подзаконски акти за законском снагом и подзаконски акти за спровођење закона, сачињавају комплетни правни поредак фашистичке Бугарске.²

***

Сирињка жупа, територијално са обе стране горњег дела Лепенца, на североисточним крајевима Шар-планине, припадала је бугарској окупационој зони. Бугари су се на почетку окупације представљали као пријатељи Срба, а непријатељи Албанаца. Такав однос су убрзо променили, јер су формирали контрачете и дозвољавали активности вулнетара и балиста. Бугарски окупатори и албански квислинзи учествовали су заједно у борбама против Шарпланинског партизанског одреда. Уз то су се сурово обрачунавали и са српским становништвом које је подржавало и помагало партизански покрет.³

---

1 Александар Христов, „Скопскиот партизански одред во полицијско-судските документи на окупаторот“, у: *Скопје во НОВ 1941*, Скопје 1973, стр. 335.

2 Опширније у: Novica Veljanovski, „Zakonodavstvo Bugarske 1941–1944 kao sredstvo za sprovođenje okupacionih ciljeva na Kosovu“, *Kosovo*, 7, Priština 1978: У овом периоду фашистички режим је донео више материјалних и процесних закона и разних уредби са законском снагом којима је било циљ да се осигура опстанак режима нарочито на окупираним територијама.

3 Опширније у: Д. Кулић, *Бугарска окупација...*, том други.

Бугарске власти су марта 1944, у Врбештици ухапсиле 23 особе, углавном чланове породица партизана и појединце који су и до тада били хапшени или интернирани, па пуштани. Пребацили су их у Штрпце и затворили у зграду основне школе. Ту су десеторо њих ослободили, а осталих 13 спровели у Качаник, где су их 1. априла на месту званом Топле Воде стрељали. Тада су стрељани: Анђелко Цветковић са сином Јованом, Сибин Томић и његова снаја Цвета, Риста, Цвета, Душан, Милан и Станоје Сталетовић, Анђелко Ђорђевић, Миладин Јоксимовић, Мита Стефановић и Стаја Кузмановић. Један бугарски војник који је погинуо, сахрањен је 30. јуна 1944. године. Квислинзи су приморали велики број Срба да присуствују погребу. Постојала је опасност да присутни после буду стрељани у одмазди, али се томе успротивио ту присутан отац погинулог војника. Међутим, након сахране, изван црквеног дворишта, почели су напади. Хапшени су редом сви, старци, жене, мајке са децом.¹

Школска зграда у Штрпцу претворена је у затвор. Из ње је 30. јуна изведено 50 особа. Међу њима било је тринаесторо деце млађе од седам година. На ракановачкој ливади су стрељани. Политичком комесару Шарпланинског одреда Стаји Марковићу убијени су: отац Риста, мајка Стојанка и супруга Савета са близанцима Јованом и Јованком у наручју. Цветку Грбићу, једном од најхрабријих шарпланинских партизана, том приликом на ракановачкој ливади убијено је петоро чланова породице: мајка Стоја, брат Војислав и супруга Драгиња са трогодишњом кћерком Надом и седмогодишњим сином Миладином. Дванаест дана после тог злочина погинуо је и сам Стаја Марковић, а заједно с њим и Цветко Грбић.

Тог 30. јуна Стојиљку Сталетовићу су убили супругу Горицу са четворо деце узраста од три до седам година.² Страдале су и друге партизанске породице. Из качаничког затвора доведен је Милутин Николић и стрељан заједно са супругом Иваном и кћерком Добрилом. Стрељане су и мајка партизанке Драгиње Николић Стоја и сестра Ценка. Укупно је на ракановачкој ливади тог 30. јуна стрељано 43 особе. Истовремено је у близини, на Гушавцу, стрељано још седморо људи, тако да је број жртава био 50. Убијени су и најближи чланови фамилије партизана Димитрија Стефановића: супруга Јулка са сином Властимиром, таст и ташта Душан и Зорка Реџић и свастика Горица са двоје мале деце Милицом и Слободанком.³

¹ Исто.

² Исто.

³ Исто.

Трогодишњи Добривоје, за време стрелјања налазио у наручју деде Драга Градочевића, остао је међу бројним убијеним неким чудом неповређен. Када су злочинци напуштали стратиште зачули су његов плач и један од припадника контрачете се вратио, набио малишана на бајонет и бацио у оближњи шумарак. Бугарски војници, припадници контрачете и балисти су 15. августа 1944. у селу Драјковцу похапсили све одрасле мушкарце затечене у кућама. После мучења и злостављања у центру села, пустили су их, изузев браће Стаје и Стојиљка Стојановића и Мира и Бора Радића, које су стрелјали код цркве.¹

Један од најтежих злочина албански квислинзи су починили 28. јуна 1944, на подручју Косовске Каменице. Иако су знали да је реч о болници, извели су подмукли напад и насумице убијали рањенике, чланове санитетског особља и све оне који су им помагали. Приликом офанзиве бугарске фашистичке војске против НОВЈ, изведен је и општи напад на јединице 22. српске дивизије. Болница је из Округлице пребачена у рејон Липовице, десетак километара јужно од Лебана. Бугари су кренули у напад настојећи да припаднике 22. српске дивизију сабију у троугао Бела Земља–Равна Бања–Веља Глава, и да их присиле на повлаћење на територију „велике Албаније“, што би ту формацију довело у изузетно тежак положај. Штаб дивизије донео је одлуку да болницу пресели у село Туларе.²

За обезбеђивање болнице одређен је Други врањски одред, коме је придодат и један батаљон, углавном ненаоружаних бораца, 13. српске бригаде. Болница и јединице у пратњи предузеле су ноћни марш и у два сата 28. јуна стигли на своје одредиште – Вељу Главу. Бугарска војска је нападала са свих страна пешадијом, артиљеријом и авијацијом. За болницу су најопаснији били нападачи који су надирали према Вељој Глави из правца Липовице и Горње Округлице. Иза рањеника су се налазиле албанске квислиншке снаге које су држале положај у косовском појасу старе српско-турске границе, односно демаркационе линије између „велике Албаније“ и Србије под немачком окупационом управом.³

Албанске квислинге су чинили балисти и војници Четвртог албанског пука под командом потпуковника Фуата Османија Дибре. Штаб Одрода и управник болнице доктор Јеремија Жерајић поку-

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

шали су да спас потраже у преговорима са вођама балиста. У преговорима су само тражили пролаз колоне са болницом преко дела њихове територије ради пребацивања на подручје северно од Врања. Очекујући напад Бугара који су били све ближи болници, покушано је да се албанским квислинзима златним дукатима „плати прелаз преко њихове територије“. То је учинио доктор Жерајић, уз сагласност Штаба одреда. Албанци су одбијали дукате, јер наводно нису имали одобрење више команде. Међутим, они су у исто време спроводили концентрацију људства и доводили нове снаге.¹

Болницу су напали Бугари и албански квислинзи истовремено. Бугарске јединице су заузеле Вељу Главу. У том окршају било је више погинулих и бораца и рањеника. У таквој ситуацији покушан је пробој према селима Поличка, Веља Глава, Лајчевац и Десивојац. Тежиште борбе било је на терену Поличке реке. Ту је такође настрадало много бораца и рањеника. Јединице Четвртог албанског пука у знатној мери су помогли да бугарске снаге задобију у борби огромну премоћ. На свиреп начин убијани су немоћни рањеници и заробљени борци. Побијено је и болничко особље предвођено доктором Јеремијом Жерајићем. Међу ретким преживелим била је и Васиљка Декић, помоћница управника болнице.²

Део Другог врањског одреда и бораца из 13. бригаде успео је да се ноћу пробије из обруча и избије североисточно од Бујановца. Заробљенике који су преживели покољ на терену Поличке реке чекала су нова страдања. Спроведени су у село Огоште, где су злостављани. Потом су пребачени у Гњилане. Приликом проласка кроз албанска села на путу до Гњилана, албански сељаци су их тукли. У српским селима нису дозвољавали народу да им дотури храну. Из Гњилана су спроведени за Приштину и на том путу су поново, приликом проласка кроз албанска села, малтретирани. Тог 28. јуна убијен је велики број рањеника и заробљених бораца. Припадници СС-дивизије „Скендербег“ у Приштини такође су тукли заробљене партизане, па чак и рањенике.³

***

Иако су рудници хрома „Језерина“ и „Брезовица“ били на бугарском окупационом подручју, експлоатацију је спроводио уз помоћ организације ТОТ и према раније утврђеном договору Нема-

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

ца и Бугара, Војноуправни штаб Југоистока. За отпремање 30.000 тона руде хрома и даљу експлоатацију изграђени су 30 километара дуга железничка пруга, с наставком жичаре, и пут.¹ Удео експлоатације хромове руде из рудника „Језерина“ износио је 30% укупне количине руде транспортоване у Трећи рајх из Грчке, Македоније и Србије. У руднику је била ангажована друга група Друге чете Рударског батаљона Југоисток, јачине три подофицира и 36 војника. Продукција тог рудника износила је у августу 3.000 тона, у новембру 2.800, а у децембру 1943. године 2.400 тона руде хрома. То је било знатно више него почетком 1943, јер је у том периоду експлоатација те руде била обустављена због снежних наноса и недостатка железничких вагона за транспорт. Свакако, на продуктивност је утицало и хапшење радника и службеника, у априлу 1943. од бугарске полиције, због , како је истицано, њихових веза с партизанима.²

Рудник, жичару и ускоколосечну пругу Брезовица–Качаник штитиле су бугарске окупационе трупе (Трећа чета јачине четири официра, 13 подофицира и 128 војника стационираних у Штрпцу). Оне су с бугарском полицијом почетком јула 1943. ухапсиле код Штрпца (рејон рудника Језерина) 30 људи. У тој операцији убили су шесторицу. На смањену експлоатацију рудника утицао је и недостатак угља за покретање локомотива. Због тога је саобраћај на прузи Брезовица–Качаник био обустављен од 20. јуна до 13. јула 1943, до пристизања дизел-локомотива за вучу.³ У извештају немачког официра за привреду у Србији од 15. децембра 1943. пише: „У коповима Језерине, упркос јачем узнемиравању околине од партизана, постигнута је производња на нивоу претходних месеци захваљујући раду групе Рударског батаљона Југоисток“.⁴

У периоду јануар–септембар 1944. експлоатација рудника хрома остала је на нивоу претходне године. Према процени стручњака за рударство Вермахта, да би се експлоатација задржала на истом нивоу, требало је отворити нове јаме, јер су старе тако рећи биле исцрпене, односно све сиромашније рудом. У том циљу јуна 1944. почели су интензивнији радови у руднику „Језерина“, на површинском копу, што је, према процени, обезбеђивало тре-

1 ВА, НАВ–Т–77, р. 1292, с. 489–92; Т–75. р. 69, с. 1–74.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 ВА, НАВ–Т–77, р. 613, с. 180067–76, 1800158–9, с. 18001607, 1800168–74, 1800189–90.

4 ВА, НАВ–Т–77, р. 613; с. 1800254–62.

ћину до тада експлоатисане руде. Тако већ јуна и јула 1944. раде три површинска копа, чија је производња у јуну износила 630, а у јулу 1944. године 720 тона хромове руде. У руднику „Језерине“ јуна 1944. било је запослено 209, а јула 224 радника. Они су у јулу 1944. ископали 2.514 тона руде хрома.¹ Почетком септембра 1944. група Рударског батаљона Југоисток, од једног официра, четири подофицира и 38 војника, под притиском јединица НОВЈ повукла се у Урошевац.²

После распада бугарског окупаторског апарата на територији Србије, Македоније и дела Косова, септембра 1944, уследио је покушај да се на тим подручјима формира развијен СС-а и полицијски апарат и укључи у постојећу квислиншку власт. Али услед снажног притиска снага НОВЈ и убрзаног повлачења немачке групе „Е“ из Грчке и Македоније то није успело, па је тај део територије Југославије био једно време под командом команданта корпуса генерала Шолца, а затим генерала Шојрлен Ернста, који су на том делу једино и привремено организовали читаву мрежу команди места (Ортскомандантуре). То је функционисало све до повлачења немачких оперативних снага са Косова.³

---

1 ВА, НАВ–Т–77, р. 1299, с. 630–43, 1326–8; Т–77, р. 613, с. 1800371–4; Т–84, р. 84, с. 137408–6.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 Исто.

VI ПОГЛАВЉЕ

ИТАЛИЈАНСКА ОКУПАЦИОНА ЗОНА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ И РАТНИ ЗЛОЧИНИ

6. 1. Италијанска окупациона управа на Косову и Метохији: део протектората „велика Албанија“

После капитулације Југославије Команда Метохијских трупа Југословенске краљевске војске (ЈКВ) указала је немачкој команди у Пећи да је у интересу Немаца да пристану на предају тих трупа с обзиром на то да у Ђаковици и околини има много војних магацина и велике количине хране и материјала, као и на чињеницу да се југословенске снаге неће без отпоре предати Италијанима. Када се уверила у ту чињеницу, немачка команда је 19. априла упутила своје јединице у Ђаковицу, где су јој предати магацини југословенске војске.¹

Албанске групе изводиле су оружане нападе на поједине делове метохијских трупа југословенске војске. Такве групе су пљачкале и палиле насељеничке куће у удаљенијим селима Ђаковичког среза. Паљевина кућа насељеника из Црне Горе, настављена је на том подручју до априла.²

Деструктивна делатност из редова Албанаца дошла је до изражаја и у ширењу мржње према Србима. Албанци који су подржавали окупацију Југославије 14. априла организовали су манифестације у Призрену, док је председник општине у Ђаковици Сулејман Круезиу организовао једну делегацију за дочек Немаца, а профашистичке манифестације одржане су и у Пећи.³

У италијанском и бугарском делу Косова и Метохије успостављена је управа по угледу на ону у Албанији, односно Бугарској. (У Србији у почетку постојале су бановине са срезovima и општинама, а касније су укинуте и основани окрузи, са срезovima и општинама.) До септембра 1941. формиране су у „ослобођеним крајевима“ четири префектуре: у Призрену, Приштини, Дебру, и Пећи.⁴ На челу префектуре био је префект (окружни начелник), потпрефектуре потпрефект (срески начелник), а градске и сеоске општине председник. Префект је био највиши орган цивилне власти у префектури, потпрефект у потпрефектури, а председник у градској и сеоској општини. Префектуре и потпрефектуре контро-

---

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

лисале су администрацију, правосуђе, привреду, образовање у културу. По истом принципу су функционисале и општине. Префекти су одржавали директне везе с албанском квислиншком владом и заступали њене интересе у својим префектурама.¹

Окупатор је посветио посебну пажњу избору и раду службеника цивилне администрације у тим крајевима. Већ 1. августа 1941. године Високи цивилни комесаријат је телеграмом обавестио све префектуре и потпрефектуре у „ослобођеним крајевима“ да сви службеници морају дисциплиновано и одано спроводити краљевске законе и указе и наредбе Комесаријата.²

Италијански окупатор је држао на Косову и Метохији веома снажне војне и полицијске снаге. На италијанском делу Косова и Метохије биле су дислоциране јединице пешадијске дивизије „Пуља“. Сем јединица те дивизије стационирана су на тој територији и два батаљона албанске квислиншке војске – један у Призрену, а други у Пећи. До јуна 1941. италијанске оружане снаге у Албанији, на Косову, Метохији, у западној Македонији и Црној Гори биле су под врховном командом оружаних снага Албаније. После поменутог датума та команда је укинута, а њено место заузела је – под истим називом – Команда Четврте армије.³

Поред тога Италијани су на Косову и Метохији имали и Четврти летећи батаљон карабињерије са око 1.000 карабињера. Седишта тог батаљона било је у Призрену. Карабињери су били распоређени по општинама тако да је свака општина имала карабињерску станицу. У већим центрима било је више од 20 карабињера, а у мањим пет до осам. Четврти карабињерски батаљон био је из састава једног од три карабињеријска пука, колико их је укупно било на територији „велике Албаније“. Команда албанске карабињерије била је у Тирани, а седишта пукова у Тирани, Валони и Скадру. У почетку карабињери су били само Италијани, да би пред крај италијанске окупације примани у њихове редове и Албанци. Четврти летећи карабињерски батаљон био је подељен на три чете са седиштима у призренској, пећкој и приштинској префектури. Постојала је и једна привремена, у Ђаковици. Чете су биле подељене на водове, водови на станице. Иако је према званичним прописима карабињерија била орган префектуре, она је у ствари била

---

1 Ali Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941–1944“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, broj 2, 1965, стр. 39–60.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 Исто.

самостална у раду. Сем јединица регуларне војске и карабињерије, оружану снагу италијанског окупатора на Косову и Метохији сачињавао је и Седми финансијски батаљон.¹

Полицијска власт у префектурама била је у рукама квестура. У италијанском делу Косова и Метохије квестуре су постојале у призренској, приштинској и пећкој префектури. Свака од њих је имала свог квестора, саветника и шефа кабинета, као и политичко, кривично и управно одељење, јединицу трупа и архиву. Политичко одељење је било најзначајније. Оно је саслушавало, хапсило и интернирало антифашисте. Свака префектура имала је 30-40 агента. Квестуре су ангажовале тајне агенте и сараднике. Полицијски закон, објављен намесничким указом бр. 17 од 27. фебруара 1942, захтева од полиције да се брине о државној безбедности и предузима мере против тешких политичких прекршаја. По том закону квестор руководи квестуром, али је потчињен префекту.²

Октобра 1942. основана је Главна команда снага државне безбедности Краљевине Албаније, у чију је надлежност била координација деловања појединих органа који су се бринули о државној безбедности, организацији и руковођењу операцијама у циљу сигурности албанске квислиншке државе. На Косову и Метохији је постојао и један батаљон „црнокошуљаша“. Било је предвиђено да у свакој префектури буде формиран по један такав батаљон. Међутим, то није остварено зато што албанско становништво није показало спремност да учествује у таквим јединицама. Команда поменутог батаљона била је у Призрену. Његов командант био је Ђузепе Мути, а заменик Мухарем Митровица, касније Авни Риза. Батаљон је био подељен на три чете, смештене у призренској, пећкој и приштинској префектури. Пред капитулацију Италије формирана је и четврта чета, у Таковици. Свака чета је имала по три вода. У борби против антифашиста „црнокошуљаша“ су се служили најсуровијим методама.³

Петог фебруара 1943. објављен је указ краљевског намесника бр. 15 о краљевској жандармерији, која је добила функцију судске, управне и политичке полиције, а што је до тада било поверено краљевској карабињерији.⁴ Августа 1943. донет је указ о формирању Албанске добровољачке милиције, чији припадници су због спајања оружаних снага Албаније и Италије били потчињени добровољач-

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

кој дивизији за националну безбедност. Дужност албанске милиције била је да учествује о организовању и обезбеђењу унутрашњег реда и очувању државне безбедности, као и у оним акцијама за које председник владе буде сматрао да су неопходне у интересу државе. На основу поменутог указа, регрутација је била добровољна, а милиционери су, уз одређене услове, могли бити италијански и албански грађани. Официре је именovala Главна команда Добровољачке дивизије за националну безбедност, на предлог команде Албанске добровољачке дивизије. Претходно је прибављено мишљење председника Министарског савета. Официре и милиционере је постављала команда Албанске добровољачке дивизије.¹

Значајну војну снагу окупатора представљале су и добровољачке групе састављене од Албанаца, већином са села.²

Италијани су имали на Косову и Метохији око 20.000 војника, 5.000 карабињера, припадника финансијских и пограничних јединица. Под италијанском командом било је и око 5.000 наоружаних албанских квислинга. То показује да је италијански фашизам желео да користи природна богатства овог краја примењујући силу, али и водећи демагошку политику.³ У италијанском делу Косова и Метохије деловала је јака обавештајна служба – СИМ и ОБРА. Она је формирала своје пунктове у Призрену и Приштини. Припадници италијанске обавештајне службе обезбеђивали су податке о стању не само на Косову и Метохији, већ и у Црној Гори, Бугарској и у немачком делу Косова и Метохије.⁴

***

Непосредно после окупације Косова и Метохије Италијани су почели систематски и интензивно да раде на његовој италијанизацији, односно фашизацији. Они су у том циљу користили свој пропагандни апарат у Албанији, преко кога су деловали на Косову и Метохији, нарочито од априла 1939. године. У Албанији је штампано неколико десетина књига и чланака при чему су „потврђиване традиционалне везе“ Италијана и Албанаца и развијан дух „пријатељства“ између народа. Тај пропагандни материјал је растуран и на Косову и Метохији.⁵

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

5 Исто.

Италијански фашисти су покушавали да утичу на фашизацију тог краја нарочито путем културно-просветне политике. У том циљу, као и да би себе представили као „цивилизаторе“ Албанаца, подстрекивали су отварање школа на албанском језику. У свим основним и средњим школама (у Албанији и на Косову и Метохији нису постојале више школе и факултети) уведени су и предмети фашистичка култура и италијански језик. Фашизам је поставио задатак „новој школи“ на Косову, Метохији и у западној Македонији да италијанизира албански народ и шири не само фашистичку идеологију већ и националистичка великоалбанска осећања.¹ Просветни кадар је доведен из Албаније. Међу њима је било и Албанаца с Косова и Метохије. Знатан део тог домаћег кадра, као и оног из Албаније, био је антифашистички опредељен – они су стигли на то подручје по директиви албанског комунистичког покрета. То је утицало да школа, нарочито средња, постане антифашистичко језгро или, како се то истиче у званичним документима, „комунистичко гнездо“.²

Италијански окупатор је посредством квислиншке власти систематски користио материјална богатства и радну снагу цивилног становништва. Приказујући се демагошки као поборник побољшања економског стања подстицао је трговину робом широке потрошње, организовао радове на изградњи путева и коришћење рудних, ратарских и сточарских богатстава.³

За време окупације стално су расле цене производа и смањивана куповна моћ грађана, а то је утицало на стално осиромашење становништва.⁴ Италија је имала огромне користи од експлоатације рударства, ратарства, шумарства, индустрије, трговине, потом преко саобраћајне инфраструктуре, финансија, царина и новца.⁵ Касније је одобрена слободна продаја житарица. Основана су и трговачка друштва за промет житарица. Жито је откупљивано по нижој цени, а затим упућивано италијанској војсци и становништву у Албанији.⁶

За пољопривреду у време окупације карактеристична је и чињеница што су у једном делу Косова и Метохије обновљени феу-

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

5 Исто.

6 Исто.

дални односи већ у другој половини 1941. године. Италијани су то одобрили да би на своју страну привукли бегове и аге. Један број сељака је претворен у кметове – чивчије, уз обавезу да део производа дају велепоседницима – беговима и агама. Намесник у Албанији донео је „указ о петини“ који обавезује чивчије да сопственику земље дају петину производа. Тај указ је био на снази и у 1942. и 1943. години.¹

Другим указом краљевског намесника од јуна 1941. утврђен је десетак на Косову, Метохији и у западној Македонији, односно систем десетка је обухватао читаву територију „велике Албаније“. Циљ тих мера је био да се лакше обезбеди наплата пореза у натури и прехрамбени производи за италијанску војску. Десетак је прикупљан у два наврата: најпре од раних пољопривредних производа (пшенице, јечма, овса, ражи, поврћа), а други пут од каснијих производа (кукуруза, кромпира, грожђа, пасуља, белог и црног лука итд).²

После окупације дошло је до извесног оживљавања привреде. Појавио се слој трговаца на велико, који су се бавили прометом индустријске робе и пољопривредних производа. Поред тога, велепоседници – бегови и аге – богатели су се узимајући чивчијама петину, четвртину или чак половину свих производа, а затим продајући те производе. Сви ти подаци показују да су у време италијанске окупације у дужем периоду продавнице биле добро снабдевене и да је на пијацама било доста житарица и стоке.³

А. Ђаковички срез под окупацијом

Ђаковица и околина чиниле су једну потпрефектуру, у оквиру призренске префектуре. Ђаковичка потпрефектура, са седиштем у истоименој вароши са 13.770 становника, је обухватала територију од Дрима код Рогова па све до Дечанске Бистрице. Општине на том подручју биле су саставни део ђаковичке потпрефектуре. Осим администрације потпрефектуре, у Ђаковици је постојала и градска општина. Први потпрефект ђаковичке потпрефектуре био је Сулејман Круезиу родом из тог града, а после њега Рок Пероли из Пећи, Риза Ђинаши из Скадра, Аслан Бољетини из Вучитрна, Рахми Камбери из Ђирокастра, и пред саму капитулацију Италије Мехмет Бериша. Председници градске општине били су Џемал

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

Круезиу, Риза Ђинаши, Сулејман Круезиу и Џафер Џури.

Албански квислинзи су вршили притисак на Србе и Црногорце да се исељавају са Косова и Метохије. Било је доста албанских породица које су помагале црногорским насељеничким породицама у току исељавања, пратећи их све до Чакора. Највећа помоћ пружена је комунистичким црногорским породицама. Из тога се може видети да је у тим случајевима било изражено „разумевање“ за улогу комуниста у Краљевини Југославији.¹ Да би пред јавношћу прикрио стварност, квислиншки лист *Косова* писао је у броју од 1. августа 1941. да су Срби и Црногорци насељеници сами напустили Косово и Метохију и да су, подстакнути од четника, сами попалили своје куће и уништили све ствари које нису могли да понесу.² У ствари, паљење кућа и исељавање било дело окупатора и његових сарадника, а посебно капетана италијанске обавештајне службе и Косовског комитета чији је орган био лист *Косова*. Том злоделу су допринели и Сулејман Круезиу и поједини бегови, аге и барјактари.³

Што се више развијао народноослободилачки покрет, окупатори и њихови сарадници све више су повећавали терор против народа у том крају. Они су убијали, интернирали, хапсили учеснике народноослободилачког покрета и њихове симпатизере.⁴ О томе сведоче и документи сарадника италијанског окупатора. Министар-секретар Албанске фашистичке партије Кољ Биб Миракај наредио је 5. децембра 1942. године Призренском фашистичком федерату да га обавести о стању у Ђаковици с обзиром на то да је примио много писама да је стање на том подручју критично у првом реду због тога што су главну реч водили комунисти.⁵

Призренски федерат Тахир Зајми прикупио је податке у Ђаковици и 19. децембра 1942. послао Кољ Биб Миракају опширнији извештај у коме је, поред осталог, написано да хапшења нису дала очекивани резултат, да отпор све више расте, док државна власт трпи врло тежак потрес. Да би било спречено ширење отпора, како у Ђаковици тако и на целом Косову и Метохији, предложено је да квислиншка власт интервенише оружаном силом. Требало је предузети следеће мере: да се у Ђаковици оснује префектура,

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

5 Исто.

чија би улога била да побољша укупно стање, да се формира квестура или да се она из Призрена премести у Ђаковицу, да се упути један летећи батаљон за брзу операцију и гоњење „одметника“, да се интернирају породице „одметника“ и да се уместо привременог формира самостални суд за политичке кривце, или огранак војног суда, са овлашћењем да „превратнике“ одмах стреља. Таквим мерама, како сматра федерат Тахир Зајми, поправило би се стање и успоставио ред у Ђаковици.¹

Кољ Биб Миракај упутио је тај извештај Призренског федерата с попутним писмом Председништву Министарског савета. У писму од 28. децембра 1942. године Миракај је изразио мишљење да „треба предузети озбиљне и хитне мере... Мишљења смо да се они који се још нису одметнули похapse и затворе, како би били изведени пред суд и кажњени уколико се прикупе доказне чињенице, а у противном да се интернирају на неко острво у Италији све до завршетка рата“. Руководство Албанске фашистичке партије, а нарочито Призренски федерат, тражили су да се у Ђаковици заведе ванредно стање у циљу гушења народноослободилачког покрета на том подручју и спречавања његовог још већег ширења на читавој територији Косова и Метохије. Окупатор и квислиншка власт чинили су злодела нарочито пре и после фебруарских демонстрација 1943, када су ухапсили и обесили велики број људи. Италијанске снаге и фашистички сарадници су 1. априла 1943. запалили један део Ђаковице.² Терор и репресалије окупатора и сарадника над становништвом Ђаковице настављени су све до капитулације Италије, септембра 1943. године.³

***

Формирањем „велике Албаније“ италијански окупатор је настајао да придобије становништво Албаније и да ту земљу претвори у сигурну базу за борбу против народноослободилачких покрета Југославије и Грчке.⁴ Фашистички режим је настојао да уз помоћ великоалбанске реакције учврсти своје позиције распирујући шовинистичке страсти и стварајући међу Албанцима страх од повратка старе Југославије. Он је народноослободилачку борбу Југославије приказивао као анационалну у односу на Албанце,

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Устанак народа Југославије, I, Београд 1962, стр. 138–139.

а комунисте албанске народности као агенте Србије и Совјетског Савеза. У томе је Косовски комитет играо посебну улогу.¹ Утицај окупатора био је већи у сеоским срединама. У градовима је почео да слаби у другој половини 1941. а на селу тек наредне године.² Италијански окупатор је наишао на подршку једног броја трговаца, бегова, ага и интелектуалаца на Косову и Метохији.

Италијани су имали подршку више бегова, ага и трговаца, јер им је омогућио да се богате путем поновног успостављања феудалних односа и развојем трговине. Представници тих слојева, чији су се класни интереси подударали с „ослободилачком“ улогом окупатора, организовали су дочек нацистичких и фашистичких трупа, Косовског комитета, намесника Франческа Јакомонија, председника албанске квислиншке владе Мустафе Крује и других.³ Поједини феудалци, бајрактари и свештеници упутили су непосредно после фашистичке окупације телеграм намеснику поздрављајући „ослобођење“ које им је донео фашизам, као и „уједињење“ с Италијом.⁴

После капитулације Италије, 8. септембра 1943, немачке јединице брзо су разоружале италијанске гарнизоне у скоро свим градовима Албаније и Косова и Метохије. Јединице 297. немачке пешадијске дивизије окупирале су Косово и Метохију, разоружале италијанску дивизију „Пуље“ и пукове албанске војске. Немци су при свему томе истицали да су њихове трупе „ослободиле“ Албанију од италијанског ропства и да Немачка подржава „независну“ и „неутралну“ Албанију.

Албанска квислиншка влада са Реџепом Митровицом на челу формирана је 4. новембра 1943. године. Кабинет Митровице је у свом програму имао следеће циљеве: „одбрану независности и етничких граница“ албанског народа, успостављање „реда и мира“, „побољшање“ привредног живота и мобилизацију свих албанских снага за очување „етничких граница“. Након окупације Косова и Метохије Немци нису обавили измене у административној подели, нити у организацији квислиншке власти. Цивилна управа је остала иста као и пре капитулације Италије. Административна подела Ђаковице и среза остала је такође иста као под италијанском окупацијом. И за време немачке окупације носиоци квислиншке власти и сарадници окупатора регрутовани су из редова једног броја

1 Исто.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 Исто.

4 Исто.

трговаца, бегова, ага и интелектуалаца.¹

Против Народноослободилачког покрета сврстали су се и иредентисти и присталице Гани Круеџија под утицајем Велике Британије, односно британске шпијунске мреже. Књига Питера Кемпа *Без чинов...* објављена у Лондону 1958, садржи бројне податке о покушајима Велике Британије да формира „покрет отпора“ под њеним утицајем и са циљем да ради у њену корист. Према том аутору, први покушај у том правцу учињен је још у лето 1940, после фашистичке окупације Албаније. Главни организатори тог „покрета“ били су пуковник Стерлинг, потпуковник Хил и Емери. Они су придобили неколико Албанаца: Абаз Купија, Гани, Саит и Хасан Круеџија, који су 7. априла 1941. продрли са 300 Косовара у правцу Албаније. Стигли су до Скадра ликвидирајући на путу неколико италијанских извидница. После окупације Југославије овај покушај је окончан неуспехом. Гани и Саит Круеџију су заробљени и интернирани од Италијана у Вентотени, Хасан Круеџију сместио се у Ђаковици, а Абаз Купи на територији Мати.²

Шеф енглеске Војне мисије Дејвис наредио је мајору Кемпу да се стационира у Ђаковичку Малесију како би пратио политичку ситуацију на Косову и Метохији и да организује код Албанаца староседилаца „покрет отпора“. Кемп се састао са Хасаном Круеџијом у месту Влах, у кући Али Бајрактарија, 3. децембра 1943. године. Круеџију је информисао Кемпа о политичкој ситуацији на Косову и Метохији, а овај указивао на потребу организовања „покрета отпора“ код Албанаца на Косову и Метохији, везујући статус покрајине с принципима Атлантске повеље. Хасан Круеџију обећао је Кемпу да ће учинити све за успех његове мисије.³

Круеџију је, наиме, обећао да ће организовати састанак у Ђаковици, где би се извесном броју угледних људи са Косова и Метохији обратио управо Кемп. Већ 13. децембра Кемп је кренуо према Ђаковици и ту се задржао до 17. децембра 1943. године. Сместио се у кући Хасана Круеџија и састао се, како је и планирао, с појединим утицајним особама са Косова и Метохије. У том разговорима Кемп је стекао утисак да се може организовати само неколико акција са ограниченим војним ефектом и да би за „широк покрет отпора“ обавезно морало да буде објављена „декларација савезника о будућем статусу Косова“. Кемп је добио обећање од

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

команданта гарнизона албанске војске у Пећи да ће његове људе ставити на располагање Великој Британији у случају инвазије Англоамериканаца или повлачења немачких трупа, а истовремено су му још неки појединци обећали да ће сакупљати политичке и војне информације. Двојица иредентистичких вођа Селман Риза и Ејуп Бинаку, обећали су поред осталог Кемпу да ће му организовати и другу посету од ширег интереса.¹

Селман Риза и Ејуп Бинаку, обојица Ђаковчани, били су оснивачи „Partise se Bashkimit“ (Партије уједињења), са неколико присталица с центром у Ђаковици. Бинаку је обећао Кемпу да ће формирати чету са око 200 људи, као претходницу у планинама, у корист британске војне мисије.² Првог јануара 1944, Кемп је заједно са Бинакуом кренуо из Морине у правцу Ђаковице, где су се састали с командантом жандармерије. Већина оних који су се састали с Кемпом почетком јануара били су службеници и ситни трговци и планирано је да они агитују и мобилишу људство за „Партију уједињења“. Појединци су на састанак са Кемпом стигли и из удаљених крајева. Из тих разговора Кемп је стекао утисак да може бити организован „оружани отпор код Албанаца на читавом Косову“.³

Већ 7. јануара одржана је конференција на којој су учествовали председник општине Ђаковица, командант албанске војске на Косову и Метохији Селман Риза и други. Риза је обећао да ће одмах организовати једну акцију против Немаца, а командант албанске војске да ће снабдевати људе Ризе оружјем и инструкторима. После те конференције Кемп је остао у граду до 16. јануара.⁴ Два дана касније Кемп је добио обавештење о повратку из Вентотене Ганија и Саита Круезија. С њиховим доласком, како је сматрао, повећале су се наде за организовање „активног покрета отпора“ на Косову и Метохији. Већ 21. јануара Кемп је добио писмо од Гани Круезија где изражава симпатије према његовим активностима и потврђује одлучност да сарађује с британском војном мисијом. Истог дана Гани и Саит Круезију стигли су у Влах, у кући Халила Хоце, заједно са Хасаном Круезијом и Лазаром Фундом. Овај последњи је издао комунистички покрет 1938. и био је главни политички саветник Ганија Круезија.⁵

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

5 Исто.

Према мишљењу Кемпа, Лазар Фундо био је користан не само за Гани Круеизија већ и за Енглеску, јер је иза себе имао око стотину наоружаних људи. Убрзо, крајем јануара 1944, Кемп је напустио Ђаковичку Малесију, а уместо њега стигао Хендес, наста-вљајући успостављене контакте са Ганијом Круеизијом и његовим присталицама.¹ Партизанки вођи покушали су да убеди Гани Кру-езија и Селман Ризу да сарађују у борби против немачког окупа-тора, али без успеха, јер они нису желели да се боре већ су чекали „ослобођење“ од „западних“ савезника, а на тај начин да осигурају повратак на стари политички и економски поредак.²

Б. Пећи срез под окупацијом

Италијанске власти су покушале преко својих специјалних установа да контролишу и потпуно потчине део њима припоједног дела Косова и Метохије. У Пећи је од почетка окупације био ста-циониран део италијанске дивизије „Пуље“. Та формација је ула-зила у састав Девете армије чија се главнина налазила у Албанији. Од те дивизије власт је преузео Високи цивилни комесаријат под руководством Феџија Ализотија, у својству министра квислин-шке албанске владе. Он је издао декрет 22. септембра 1941. о фор-мирању Пећке префектуре са седиштем у Пећи. Тој префектури прикључене су плавско-гусињска, рожајска, тутинска, источка и дреничка ненпрефектура. Пећка префектура имала је 26 комуна са површином од 3.500 км², и 130.000 становника. Сам град тада је бројао око 15.000 становника.³

Ненпрефектура плавско-гусињска, са седиштем у Плаву, обухватала је све планинске крајеве до границе са Црном Гором. Град Плав имао је око 3.000 становника. Ненпрефектура рожајска имала је седиште у Рожају. Тај градић је бројао око 2.000 станов-ника. Отприлике исти број становника имали су Тутин и Србица. Источка ненпрефектура имала је седиште у Истоку. У том градићу живело је такође око 2.000 становника. Префекти и ненпрефекти на челу префектура и ненпрефектура бирани су углавном из редо-ва великоалбанских националиста. Префекти су били у директној вези са албанском владом, а надзирали су администрацију, судове, привреду, просвету и културу. По истом принципу управљали су

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

и ненпрефекти својим ненпрефектурама. За Пећку префектуру и њене ненпрефектуре важили су исти закони примењивани у Албанији. Министарство унутрашњих послова је решењем под бројем 1.263 од 8. октобра 1941. озаконило став да сви грађани Пећке префектуре албанског порекла аутоматски постају албански држављани, а решењем под бројем 10/75 од 15. фебруара, 1942. сви становници те префектуре неалбанског порекла постају правно такође албански држављани.¹

Да би ојачао положај у Пећи и околини италијански окупатор је, поред већ наведених пешадијских јединица дивизије „Пуље“, стационирао на тој територији јула 1941. један албански батаљон. Власт у том крају Италијани су покушали да ојачају са 1.000 карабињера, припадницима Четвртог мобилног карабињерског батаљона, са седиштем у Призрену. Команда тог батаљона, као и остала три са седиштем у Тирани, Валони и Скадру, била је потчињена Команди албанске карабињерије у Тирани. Четврти карабињерски батаљон делио се на три чете са седиштем у призренској, приштинској и пећкој префектури. Пећка, као и друге чете, била је подељена на водове, водови на станице. У почетку су карабињери могли бити само из редова италијанских окупатора, а касније су у те јединице примани и Албанци. У Пећи је био стациониран и део Седмог финансијског батаљона.²

У пећкој префектури полицијска власт је била у рукама квестуре, на челу са квестуром, коме помажу саветник и шеф кабинета, да преко политичког, кривичног и административног одсека лакше управљају тим градом и његовом околином. Од ових одсека најважнији је био политички, јер су његови чланови саслушавали, хапсили и интернирали антифашисте тог краја. Политички одсек је посредством својих агената и тајних сарадника хапсио све оне од којих се плашио да би могли нашкодити државној безбедности. У управљању градом и његовом околином Италијанима је помагала и чета од три вода црнокошуљаша. Та чета заједно са призренском и приштинском чинила је злогласни батаљон црнокошуљаша. Батаљон је био састављен од људи без моралних скрупула, који нису бирали средства и методе у борби против антифашиста. Те формације су углавном попуњаване из редова албанских квислинга.³

У граду и околини је деловала „Добровољачка албанска

---

1 Исто.

2 *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, I, стр. 138.

3 Исто.

милиција“, чији је задатак био да учествује у организовању и осигурању унутрашњег реда и операцијама за које је председник владе сматрао да је потребно да буду изведене у интересу државе. За регрутацију у те одреде важила је добровољна основа, док су милиционари, уз одређене услове, могли бити само италијански и албански грађани. Значајна војна снага били су и вулнетарске (добровољачке) групе такође сачињене од Албанаца, већином из сеоских подручја.¹ Сматра се да су Италијани на Косову и Метохији имали око 1.000 наоружаних албанских квислинга под својом командом и контролом.

Непосредно после окупације Италијани су почели да раде на фашизацији тог краја. У ту сврху они су користили свој пропагандни апарат у Албанији, где се појавио већи број књига и чланака са ставовима о „традиционалним и пријатељским везама“ између Италијана и Албанаца. Тај пропагандни материјал растуран је и у Пећи, као и његовој околини.²

У Пећкој префектури формиран је и федерат на челу са федералом, по правилу је био из редова мештана, али је као услов, морао да ужива поверење окупатора и квислиншке власти. Пећки федерат, као и остала два, колико их је било на Косову и Метохији, састојао се од 12 одсека; међу најважнијим били су политички, трговински, просветни, културни, финансијски и пољопривредни.³

Да би с тог подручја што више експлоатисао пољопривредне производе, стоку, шуму, индустријске производе, руду и друго, Италијани су одмах заменили југословенски динар својом лиром и почели да примењују исте законе и уредбе примењиване у Италији и Албанији. За све време италијанске окупације у Пећи и околини владали су ситносопственички и феудални аграрни односи. Италијанска влада је свој привредни систем проширила и на анектирано подручје, јер је желела да те области, а са њима и Пећ и околину, што пре интегрише у италијански.⁴

6. 2. Злочини албанских квислинга у делу Косова и Метохије под италијанском контролом

На Косову и Метохији најпре су од албанских квислинга

---

1 Исто, II, стр. 224.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 Исто.

4 Исто.

страдали Срби насељеници.¹ Албанци су почели нападе на виђеније Србе и то на свиреп начин, на путевима и из заседе. Када су увидели да Срби не напуштају своје домове приступили су масовном терору. Прве операције изводили су ноћу палећи српске стогове сена и сламе и објекте удаљеније од села. Албанци су потом долазили у близину српских насеља и отварали плотунску паљбу на српске домове, а ако су се приближили појединим кућама бацали су у просторије и дворишта бомбе. Дању су такође упадали у села и хапсили српске мештане и од њих, након злостављања, тражили новац за ослобађање.² Италијанске трупе су окупирале Косово и Метохију маја и јуна 1941. године. Положај српског становништва првих дана по доласку италијанских трупа у извесној мери се побољшао. Међутим, после 10 до 15 дана, тј. од почетка борби у Црној Гори половином јула 1941, прогони српског становништва опет су били настављени.³

У липљанској општини расељена су села Ђурковци, Потуровци, Степанићево. Становништво села Ђурковци склонило се у Вујанце, док су из села Потуровци мештани побегли у Липљан, Суви До и Нове Рујице. Ђурковци и Потуровци су после расељавања уништени до темеља.⁴ Од села голешке општине настрадао је Кривоиво у првим данима после капитулације југословенских трупа.⁵ Албанци су убили Новака Савићевића и његових петоро рођака из села Кривоиво, Милуна Бизмаревевића и његовог оца из села Кривоиво и Светозара Васића из Враголије. Из Црквене Водице убили су, односно живом одерали кожу Светозару Марковићу Заку, из Крушевца исекли су на комаде Милована Дошљака, убили су из Крушевца и Јована Максимовића, из Обилића Јанка Огње-

1 АЈ, 110, 249–543–545, Божић Јован, из Урошевца, изјава од 17. 2. 1944.

2 АЈ, 110, 249–531–537, Раца Бошко, Суви До, Липљан, 5. 9. 1943, изјава дата у избегличком карантину, Равни Гај, Гружа.

3 АЈ, 110, 250–147–152, Дедовић Љубо, Вулевић Станко, Гилић др Војислав, Вукотић Вајо, Милошевић Божић, Пећ; 28. јануар 1944, Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду; италијанске власти су тада отпочеле са интернацијом великог броја Срба из пећког, источког, ђаковичког, призренског, грачаничког, урошевачког и гњиланског среза у логоре у Црној Гори, Албанији и Италији; Đuro Đurašković, Nikola Živković, *Jugoslovenski zatočnici u Italiji 1941–1945*, Beograd 2001.

4 АЈ, 110, 249–710–713, Драшковић Благоје, Драговић Милан, Старо Грацко; Милићевић Милан; Ново Вујанце, Липљан, 31. 3. 1944.

5 АЈ, 110, 249–714–719, Шекуларац Боривоје, Крајиновић Стеван, Брља Петар, Косово Поље, Кривокућа Јован, Помазатин; Булајић Анђа, Кривоиво, Голеш, Јовановић Радослав, Бресје, Обилић, 1. 4. 1944.

новића и Симу Матића, између Крушевца и Обилића усмртили су Лазара Илића и његовог петнаестогодишњег сина заклали. У Косову Пољу убили су Јована Миковића и Андрију Булајића заклали, у Добром Селу око 30 кућа су опљачкали и више Срба побили, имања девастирали а остале Србе растерали.¹ Прогоне српског становништва италијанске власти у већини случајева нису спречавале. Убиства Срба у Урошевцу и непосредној околини отпочела су са прикупљањем жетве 1941; један од разлога за убиства био је и у могућности пљачке жетве убијених. Српске школе у Урошевцу као и друге српске школске установе на Косову и Метохији престале су са радом априла 1941. и њихове активности нису обнављане. Срби државни чиновници отпуштани су из службе. Обављање слободних професија грађанима српске националности било је онемогућено. Српске трговачке и занатске радње могле су да продуже рад, једино под условом да добију „ортака“ Албанца, муслимана или католика, без улагања капитала, и такви су обављали дужност „комесара“ српским привредних активности, мада су махом били неписмени.²

Уцене су отпочеле одмах после капитулације југословенских трупа и постале учестале од 1942. године. Бележене су и отмице српске деце која су пуштана после исплате тражене своте.³

После италијанске капитулације настали су масовни прогони Срба. У Урошевцу су Албанци убили 39 Срба, а у исто време више њих и у суседним селима, тако да их је укупно смртно страдало око 70 у срезу неродимском.⁴ Приликом упада Албанаца у општине уништавана је архива, спискови војних обвезника, пописне књиге и документа о задуживању албанског становништва код банака. Велики број села после напуштања Срба и потпуне пљачке свега што се могло однети порушен је до темеља. Земљиште на коме су се налазила села је раскрчено, поорано и засејано. После иселавања становништва српске куће су порушене, посечене су воћке и затрпавани бунари. На бројним местима где су се налазиле куће посејан је кукуруз. Албанци су то чинили како би у случају доласка међународних комисија било „видљиво“ да су ту одувек

---

1 АЈ, 110, 249–679, Шћепановић Тривко, Крушевац, Обилић, 25. фебруар 1944.

2 АЈ, 110, 249–547–551, Васиљевић Гаврило, Урошевац; Милојевић Гаврило и Лазар.

3 АЈ, 110, 249–547–551.

4 АЈ, 110, 249–543–545.

биле утрине и њиве. Наоружани Албанци отпочели су и рушења српских гробаља. Најпре су оскрнављавани поједини надгробни споменици над хумкама пуцњима из пушака, потом и рушени. Касније су гробља срањивана са земљом и то тако темељно да се у појединим селима није знало ни где су се налазила.¹

Албанске власти никога нису позвале на одговорност ни за једно убиство чак и када је извршилац био познат, правдајући се да нису могли да утврде или открију где убица борави. У појединим случајевима чланови породица жртава, чак и када су познавале и виделе убицу, нису смели да га пријаве из страха да и они после тога не буду убијени.²

Ухапшени Срби су затварани по школским и општинским зградама и жандармеријским станицама, где су физички свирепо злостављани и понижавани.³

Срби насељеници бабушке општине протерани су из својих села у току 1942. за Липљан, Суви До, Урошевац и Старо Грацко. Та злодела су чињена како би поједини делови Косова и Метохије били „очишћени“ од српског становништва. Још у току напуштања имања Срба из Новог Мираша, Албанци из Старог Мираша поделили су међу собом њихова имања и објекте, узевши им чак и кључеве од кућа. У кућу Томе Вртикапе уселио се Балија Рамадановић који је одмах, док је Тома ту још био присутан, изуо ципеле и ставио их на кућни прозор, као „знак“ да је кућа од тада његово власништво.⁴

Слично исељавању мештана Новог Мираша забележено је и исељавање насељеничког становништва у осталим селима на Косову и Метохији. Срби су спас тражили у збеговима по већим српским местима. Такви збегови постојали су у Врелу, општина Голешка, срез Грачанички, где се сместило 120 насељеничких породица и изванредан број избеглица из других села; у Пожарању, срез гњилански – 90 насељеничких породица као и мањи број избеглица; у Урошевцу, срез неродимски – 80 до 90 избегличких породица; у Садовини, општина слатинска, срез гњилански – око 35 насељеничких породица; у Липљану, срез грачанички – око 150 насеље-

---

1 Опширније у: *Задужбине Косова..*; Уништено је на десетине камених надгробних крстова и плоча на старом српском гробљу у селу Раушић код Пећи.

2 АЈ, 110, 249–554–557, Јелачић Богдан, Маревци, Бабуш; Вртикапа Душан, Нови Мираш, Бабуш.

3 АЈ, 110, 249–561–563, Ћук Душан, Сазлија, 23. 3. 1944.

4 АЈ, 110, 249–564–567.

ничких и 170 староседелачких породица; у Сувом Долу – око 130 насељеничких породица и извештан број избеглица; у Новим Рујицама и Старом Грацком, општина липљанска, срез грачанички – 65 насељеничких породица и извештан број избегличких породица; у Косову Пољу, општина обилићка, срез грачанички око 100 насељеничких и избегличких породица и Лопињи, општина голешка, срез грачанички – око 20 избегличких и староседелачких породица.¹

Одузимања српских имања чињена су без обзира на то да ли је реч о онима додељеним аграрном реформом или о купљеним, за шта су постојале судске исправе, тапије и купопродајни уговори. Отимана су чак и имања староседелаца наслеђивана уназад неколико колена као приватна својина. У Косову Пољу српске куће су поделили међу собом албански бегови.

Боље куће присвајали су лично, а лошије су уступали другим Албанцима. Имања су присвајана заједно са кућама. Србима нису признавана ни лична ни имовинска права.² Одузимана су најпре она имања која су била удаљена од српских насеља. Имања у близини кућа обрађивали су жене и деца.³ Занимљиво је да Албанци нису одузимали имања у непосредној близини српских села плашећи се српског отпора. Од тренутка потпуног и тоталног разоружавања српског становништва почетком 1943. одузимана им је и њихова земља.⁴

Свако село у коме је било Срба имало је по неколико албанских чувара плаћаних појединачно по 20-30 наполеондора месечно. Србин који је желео да га чувар прати до најближе вароши или у поље на имање морао је накнадно да плати један наполеондор. Село је такође било дужно да храни те чуваре и обавља пољске радове уместо њих. Није било дозвољено да српско становништво бира чувара у свом селу.⁵ Посебно су прогоњени Срби који одбијали да се селе са својих имања и при томе наговарали остало српско становништво да поступи на исти начин. Са дела неодузетог имања, Срби су били приморани плаћају „четвртину“ убираног прихода његовим ранијим власницима – бившим албанским агама и беговима, а албанским властима је уступан „десетак“ – десети део прихода и то како на аграрну, тако и на купљену и наслеђе-

---

1 АЈ, 110, 249–564–567, Вртикапа Томо, Нови Миращ, 29. 3. 1944.

2 АЈ, 110, 249–714–719.

3 Исто.

4 АЈ, 110, 49–710–713.

5 АЈ, 110, 249–714–719.

ну земљу.¹ Убиства су Срби пријављивали италијанским властима како би ове обавиле увиђај, али након тога није вођена истрага и за највећи број убистава Срба није пронађен извршилац.²

Велика насељеничка српска места грачаничког среза Обилић, Косово Поље, Врела, Суви До и Рујице, организовала су отпор против насртљивим Албанцима и та су се села извесно време сачувала од пљачке и насиља. Остала насељеничка села у грачаничком и суседним срезовима опљачкана су и спаљена одмах после слома Југославије а њихови становници уколико нису били убијени, побегли су. Једни су се склонили у Србију и Црну Гору, а још око 3.000 особа у насељеничка села, сачувана од напада, и у насеља Срба староседелаца.³

Албанци су Србе на Косову и Метохији 1941. нападали мањим интензитетом, јер су свим снагама ударили на Метохију и Дреницу и настојали да их потпуно „очисте“ од српског живља, у чему су и успели, јер су Срби из Метохије и Дренице побегли у Црну Гору и Србију, а један број њих се склонили у српска села на Косову и Метохији. Одмах после капитулације Југославије почели су Албанци из Метохије да убијају Србе и пале њихова села по читавој Метохији. Запалили су међу првима села у околини Ђаковице: Вогово, Нец, Раставица, Ереч, Крушевац и друга, у пећком срезу: Дубовик, Баране, Котрадић, Главчицу, Сврке, Љутоглав, Јагоду, Радавац, Накло, Набрђе, Осоје, Витомирицу и још нека, а у источном срезу: Ракош, Вериће, Тучепе, Горњу и Доњу Сушицу, Дубраву, Србобран, Ковраге, Крњине, Осојане, Жач, Кош и Злокућане.⁴

Напади на српско становништво Пећи и околине почели су 17. априла 1941. у току јавних манифестација албанског становништва, да би потом следила и убиства појединих Срба. У Пећи их је укупно било убијено око 15 њих, док је у околици тих дана усмрћено још око 30 српских мештана. Било је жртава и у селима Стреоци, Барани, Гораждевац, Главчица, Будисавац, Брестовик, Добруша и Ђураковац. Сви ти Срби убијени су или из пушака или су били претучени и линчовани на улицама од Албанаца. Погинули

1 АЈ, 110, 249–568–571, Скулић Раде, Јелачић Славко, Појатиште, Талиновац, 29. 3. 1944, избегличка карантинска станица Равни Гај.

2 АЈ, 110, 249–572–574, Мандић Милан, Влашка Бара; Вујовић Тодор; Прелез, општина косињска, 31. 3. 1944, избегличка карантинска станица Равни Гај.

3 Исто.

4 АЈ, 110, 250–120–122, Пижина Перо, Бојић Данило, Добруша, Ђураковац, Исток; Стругар Петар, Пећ; 28. 3. 1942, Комесаријат за избеглице и пресељенике, Београд.

су председник гораждевачке општине Милутин Јеремић и његов брат Миљко, земљорадници, деловођа новоселске општине Богић Перовић, бивши полицијски писар Радосав Кадовић, студент Вуко Новаковић, Миљан Јашовић са сином Миодрагом, Петар Ашанин, Цветко Ашанин, Стојан Ашанин, Марко Живаљевић, Марко Лазовић, Обрад Дашић и Љубомир Лазовић, сви земљорадници из Црног Врха, општина новоселска; међу убијенима су били и бивши жандармеријски наредник Милутин Благојевић, Косто Грујић, Милосав Голубовић, Радосав Пешић, Милија Цаврић, ратари из Брестовика у општини новоселској; земљорадник из Новог Села Ново Јокић, чувар државних шума из Пећи Владимир Павловић, ратар из Сиге Томо Букумирић, потом Матија Марковић, Радоје Ђуричић, Блажо Павићевић, Раде Мркић, Милован Јокић, Петар Јокић, Михајло Протић, сви земљорадници из Витомирице, Милија Гребановић са оцем Јаћом, Милош Бачевић, Обрад Павловић и Саво Павловић, такође земљорадници из Белог Поља. У Пећи је убијен избегли свештеник из Црне Горе Дрљевић, као и председник општине будисавачке Дено Богосављевић.¹

Терор у селима око Пећи био је тежи него у самој Пећи. Услед тога је почело масовно силажење становништва из села пећког среза у град. Све трговине и занатске радње преузете су без икакве накнаде од албанских власти. Срби нису имали права да буду сопственици или да воде ма какву врсту привредне делатности самостално. Плате или пензије више им нису биле исплаћиване. Србима који су остали у градовима кретање је било ограничено. Српско становништво из пећког, источког, ђаковичког и подримског среза масовно је зато бежало у Србију или Црну Гору. Око 75.000 Срба из поменутих срезова је избегло, док је око 25.000 њих остало у Пећи, Истоку, Ђаковици и у селима у непосредној околини Пећи. Сва села насељена српским становништвом у даљој околини наведених вароши била су потпуно напуштена.²

У току прогона српског становништва у Пећи и околним срезovima Албанци су палили и рушили и српске цркве. У пећком, источком, ђаковичком и дреничком порушено је 16 православних цркава: црква у Раставици, срез ђаковички, у Шеремету, срез ђаковички, у Поношевцу, срез ђаковички, црква у Будисавцу, срез пећки, у Истоку, срез источки и манастир Девич. У току тих вандалских

¹ АЈ, 110, 250–123–124, Јашовић Милош, Пећ, 17. јун 1942, Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду.

² Исто.

злодела убијен је и свештеник Сталета Тијанић са својом супругом из Ракоша, срез источки.¹ Албанци су убили у селу Лубарди око 56 мештана, а том приликом је срушена и православна црква. У селу Раствавица убијено је око 150 Срба. У дечанској општини убијено је и бачено у Бистрицу око 200 Срба, највише жена и деце. У општини Јуник је побијено око 400 Срба и разрушена црква у селу Пацају. Албанци су починили зверства и у околини саме Ђаковице где су на мосту на реци Еренику сачекивали српске избеглице из подримског среза и бестијално побили више од 500 њих. Главни организатор и подстрекач свих албанских зулума над Србима био је Сулејман бег Црноглавић, председник општине у Ђаковици.²

Од албанских власти без судског испитивања или било каквих истрага у току јесени 1942. у Пећи је убијено око 25 Срба у самом граду, док је у околини стрељан још већи број људи. Злостављања српског становништва у Пећи и околини чињена су под изговором припадности Срба четничким, односно партизанским оружаним формацијама. У току августа и септембра 1943. у Пећи је под таквим изговором убијено око 15 Срба. Када је италијанска војска капитулирала 8. септембра 1943, Албанци су разоружали италијанске војне формације стациониране у Пећи. Терор над српским живљем се након тог датума појачао. Нарочито су страдала села Бело Поље, Витомирица, Гораждевац, Брестовик, Сига, Црни Врх и Љевош у пећком срезу. У тим селима у току септембра, октобра и новембра 1943. погинуло је око 130 Срба, док их је у Пећи страдало око десеторо.³

На зулуме Албанаца Срби су се жалили италијанским војним властима, али без успеха. Италијани су их упућивали на самоодбрану, мада су знали да ови за то нису били способни јер су били у мањини, а сем тога и ненаоружани.⁴ Одмах по бомбардовању Београда побунили су се и дренички Албанци и напали српска насеља и имања у дреничком срезу, као и у метохијским срезovima.

¹ Милан Ивановић, „Црквени споменици XIII–XX века“, у: *Задужбине Косова...*, стр. 387–552.

² АЈ, 110, 622–367–368, Оташевић Лазар, 7. септембар 1942, Дубрава, Ђаковица.

³ АЈ, 110, 250–130–134; 137–139, Савељић Раде, Пећ, 2. 12. 1943, 12. и 15. 1. 1944, Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду.

⁴ АЈ, 110, 250–140–142, Костић Божидар, Видање, Будисава, Пећ; Вулић Недељко, Клина, Злокућане, Исток; Караџић Младен, Дрсник, Ораховац; Димитријевић Милан, Воћник, Обилић, Дреница; 21. 1. 1944, Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду.

Наређење италијанских војних власти да Албанци врате Србима оно што им је одузето није спроведено, па су Срби из дреничких и метохијских села дефинитивно напуштали своја имања и бежали пред зулумом у Косовску Митровицу, Приштину и друга места у близини тадашње „српске државне територије“.¹

Кад су Метохија и Дреница били „очишћени“ од Срба, Албанци су се окренули Косову где су извели јак напад на Помазатин. Постепено су истеривали Србе из других села крећући се све ближе грачаничком срезу који је са српским насељима био најближи српској граници. У прогонима Срба и уништавању њихових добара нису правили разлику између насељеника и староседелаца. Обилић и околна српска села нашли су се на удару јула и августа 1943. године. У грачаничкој општини велика српска села су била Лазарево, Црквена водица, Обилић, Југовићи и Орловићи. Албанци су једне ноћи са свих страна блокирали село Југовићи, тако да нико није могао да побегне, а сутрадан ујутро упали су у село и одрасле мушкарце претукли. После Југовића нападнута су и села Лесковчић и Црквена водица.²

Срби у мањим насељима и градовима нису смели да одлазе у цркву и да се састају на улицама, преостале српске занатлије и трговци су већ током дана затварали радње и одлазили кући, јер им је била угрожена физичка безбедност.³ Од краја 1941. до друге половине априла 1942. у Липљану је убијено око 100 Срба, док је у околним насељима тај број можда за наведено време и премашен. У пролеће 1942. убијено је 17 сељака из Добротина. Убиства су чињена већином из ватреног оружја и из заседе. Албански цивили су палили српске куће у Липљану и у околним селима. Та злодела присилили су велики број Срба да напусте своје домове и огњишта и крену у избеглиштво из својих села у туђа, или у сигурније варошице на Косову.⁴

Док је у Приштини боравила немачка војска Албанци су се суздржавали од већих прогона и убијања Срба. Потом су дошли Италијани, па ни тада у Приштини нису могли да искале у пуној мери злодела према српском живљу.⁵ Међутим, зато је убијен вели-

---

1 АЈ, 110, 622–369–372, Дамјановић Симо, Јауковић Милика, Краљица, општина пољаначка, Дреница, 7. 9. 1943.

2 АЈ, 110, 249–670–674.

3 АЈ, 110, 249–667–669, Перовић Никола, Приштина, 19. 10. 1943.

4 АЈ, 110, 249–670–674, Марковић Младен, Липљан, 28. 12. 1943.

5 АЈ, 110, 249–675–676, Јовановић Живка, Приштина, 11. 2. 1944.

ки број Срба по селима грачаничког среза и на Косову, а бројна села су опустошена паљењем кућа, пљачком стоке, пољопривредног алата и животних намирница. Због наводног скривања оружја хапшене су читаве групе Срба сељака из околних села и одвођене у Приштину у затвор, где су били злостављани и мучени у покушају се од њих изнуде лажна признања о било каквој кривици.¹

После говора председника албанске владе Мустафе Крује 27. јуна 1942. у Приштини, уследио је јачи терор Албанаца, па је само до 30. јула 1942. у грачаничком срезу убијено 21 Србин и тројица рањена. Албанске власти су хапсиле без разлога угледне Србе и држали их у затвору дуже времена без саслушања или пресуде. Неке ухапшенике одводили су у префектуру где су их албански жандарми физички злостављали тако да су неки од њих подлегли од задобијених повреда.²

Година 1942. прошла је као и 1941. у знаку прогона сеоског становништва. Од српских насеља у грачаничком срезу највише су страдали Суви До, Помазатин, Врело и Коморан, настањени углавном колонистима. Година 1943. била је најтежа за Србе на Косову и Метохији.³

У току трајања италијанске окупације утицај домаћег албанског становништва и локалних албанских власти све више се појачавао. Италијанске војне и цивилне власти уступале су све више послова из своје надлежности албанским властима.⁴

Од отварања граничне линије за прелаз у Србију у касну јесен 1941, српско становништво са Косова и Метохије настојало је да ту граничну линију пређе без обзира на то да ли је оно насељеничко или староседелачко. У јесен 1943. албанске власти одобриле су прелазак у Србију свим Србима без разлике, под условом да се селе дефинитивно и трајно и са целокупном породицом. Када је примећено да се заиста исељава највећи број њих и да одлазе у Србију чије их власти примају, повучено је поменуто одобрење тако да су могли да одлазе само они на територију Косова и Метохије насељени после 1912. и 1918. године.⁵ Великопоседници, аге и бегови, тврдили су да би у случају исељавања Срба староседелаца

1 АЈ, 110, 249–677–678, Вучић Љубица, Приштина, 22. 2. 1944.

2 АЈ, 110, 249–654–655, Радоњић Лука, Приштина, 13. 8. 1942.

3 АЈ, 110, 249–690–693, Станковић Јевта, Приштина, 29. 2. 1944.

4 АЈ, 110, 249–696–701, Хаџи–Витковић Витко, Приштина, 22. 3. 1944.

5 АЈ, 110, 249–702–704, Мирковић Крста, Јеврић Бранко, Липљан, 27. 3. 1944.

и они отишли са Косова и Метохије јер су их Срби својим радом практично хранили.¹ Приштину је 15. фебруара 1944. одлазећи у Србију напустило око 100 српских породица, а већ раније је било познато да је бројно српско сеоско становништво под претњама напустило Косово и Метохију.²

На Косову и Метохији су деловале бројне албанске оружане формације, одговорне за већину злочина над цивилним српским и црногорским становништвом.³ Италијани су од албанског становништва формирали помоћну плаћену полицију, полувојничке добровољачке формације и батаљон фашистичке милиције. Најзначајније квислиншке албанске оружане формације биле су: вулнетари (добровољци), жандармерија, милиција, Косовски пук (Регимент Косова), батаљон Друге призренске лиге, 21. СС-дивизија „Скендербег“, балисти – припадници „Бали Комбтара“.⁴

У Пећи се налазила команда Првог ловачког пука, чији су припадници били из јужне Албаније. Априла и маја 1943. од Албанаца са Косова и Метохије формиран је Четврти ловачки пук са седиштем у Приштини (командант Реџеп Гиљани). Први пук је имао 2.400, други око 2.000 војника и оба су била у саставу Прве албанске ловачке бригаде. Албанска фашистичка милиција била је јачине једног батаљона.

Италијанске окупационе трупе на Косову и Метохији и поред тога што углавном нису интервенисале у корист српског становништва, представљале су бар по насељеним местима и градовима самим својим присуством сметњу и препреку Албанцима за масовна убиства Срба. Целокупне активности албанских власти биле су усмерене на то да се Косово и Метохија потпуно „очиште“ од Срба, који су били приморани да се насељавају само на одређеним деловима Косова и Метохије, посебно ближе граници са Србијом, одакле је било лакше да буду отерани или уништени.⁵

Сузбијање партизанског покрета отпора и заштита инте-

---

1 АЈ, 110, 249–561–563.

2 АЈ, 110, 249–690–693.

3 *Исто.*

4 Термином „балисти“ означени су припадници Националног фронта („Balli Kombëtar“), основан новембра 1942. у Албанији, на челу са Митхатом Фрашерџем. Борили су се за окупљање свих Албанаца у границама етничке Албаније и за успостављање републиканског поретка – АЈ, ДК, 110, Инв. бр. 18639, Реферат о „Бали Комбтари“ (Национални фронт). Опширније у: М. Вавић, *Квислиншке и...*, стр. 286–305.

5 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

реса окупатора и квислинга била је обавеза и дужност свих квислиншких снага у окупираној Југославији. На Косову и Метохији та намера је била изражена у посебно великом броју и јачини разних квислиншких формација. Најбројнији квислинзи били су међу Албанцима, што је био резултат чињенице да су они окупацију дочекали као своје национално ослобођење. Такође су као разлози њиховог масовног учешћа у окупаторском режиму били малобројност Албанаца у редовима Комунистичке партије Југославије и постојање страха од освете Срба и Црногораца због дотадашњих злочина према њима забележених током читавог периода од априла 1941. до 1944. године.¹

***

Малобројни Албанци у партизанском покрету нису били познати и нису имали утицај међу албанским становништвом. То су били углавном емигранти из Албаније, као и повратници, већином из Ђаковице, иселени у Албанију пре десетак и више година. У Ђаковици је месни комитет Комунистичке партије Југославије формиран септембра 1941. када је организација бројала 27 чланова. Секретар комитета био је Фадиљ Хоџа, а чланови: Емин Дураку, Џевдет Хамза, Тамил Бровина, Џељадин Хана и Џафер Вокши. Већина их је била из Албаније, тј. чланови скадарске комунистичке групе. Такође, јануара 1943. формиран је месни комитет за Ђаковицу, Реку и Подримље. Комунисти из Албаније донели су „секташтво“ и „зачауреност“ према мишљењу Боре Вукмировића, истакнутог комунисте из редова српског и црногорског народа, изреченом на саветовању у Витомирици, фебруара 1942. Вукмировић је известио Централни комитет КПЈ да на Косову и Метохији делује пет комитета: у Пећи, Косовској Митровици, Приштини, Урошевцу и Призрену. Тек у каснијим извештајима, из маја и октобра 1942, Вукмировић помиње и комитет у Ђаковици.²

Оружане акције против окупатора у коме су учествовали и партизани албанске народности биле су ретке или их уопште није било. Привремени главни штаб Народно-ослободилачке војске и партизанских одреда (НОВ и ПО) за Косово и Метохију известио је да је партизански одред „Зејнел Ајдини“ заједно са Врањским партизанским одредом ослободио рудник хрома Лојане, код Куманова. Извештај је пренаглашавао утицај у оружаном акцији одреда

¹ Исто.

² Исто.

„Зејнел Ајдини“ састављеног већином од Албанаца, а прећуткивао је кључну улогу српских партизана.¹

На подручју Косова и Метохије до септембра 1943, у борби са партизанима погинуло је само десетак италијанских војника и ни један немачки војник. Изведено је неколико атентата: ликвидација др Николе Радојевића, председника четничког националног комитета у Приштини, потом Северина Рикотинија, инспектора Федерата у Пећи и покушај атентата на квестора Бећира Маљокуа у Ђаковици. Међу осталим ликвидираним били су доушници, карабињери и четници. У саопштењу Главног штаба од 1. новембра 1942. каже су да су ликвидирани петоклонаши: Богић Перовић, Мито Протић, Радосав Вулевић, Божица Вукелић, Милосав Милатовић, Хаџи Љуба Патрногић, Јован Миковић, Радовић (свештеник из Колашина), Пашко Рупић, Ђин Вљаши (стражар у Ђаковичком затвору) и Еуген Нонвајлер. Међу убијенима осморица су били Срби и Црногорци, као и по један Хрват, Албанац и Немац-фолксдојчер.²

Став Обласног комитета КПЈ био је да се Албанци квислинзи не убијају јер су „заведени“ пропагандом окупатора, док су Срби који нису били комунисти и партизани, према том тумачењу, починили свесно издају, тј. били су противници партизанског покрета. Партизани на Косову и Метохији углавном се нису борили против албанских квислинга. Одред „Емин Дураку“, на пример, није ни узвратио ватру против вулнетара из села Турјак.³

Фадиљ Хоџа је у свом дневнику, 7. априла 1943. записао, поред осталог, и следеће: „Став Обласног комитета је да не заостравамо односе са сељаштвом и што више избегавамо инциденте. Оштрицу наше борбе треба управити против фашистичког окупатора и његових оружаних снага. Ово је био разлог зашто се Одред повукао.“⁴ Из те белешке произлази став да вулнетари и други наоружани албански квислинзи нису сматрани делом оружаних снага окупатора, иако су заиста њима припадали јер су били под њиховом директном командом и од њих за своје активности у заштити интереса окупатора били и плаћени. КПЈ на Косову и Метохији настојала је да постигне помирење и споразуме са албанским кви-

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Fadilj Hodža, *Kad proleće kasni*, Београд 1979, стр. 68 (у даљем тексту: Ф. Хоџа, *Кад пролеће...*).

слинзима, што је практично значило толерисање свих њихових злочиначких операција и поступака, а нарочито злодела над српским и црногорским становништвом.¹

Први партизански одред на Косову и Метохији, Копаонички, формирао је Месни комитет у Косовској Митровици, 30. јуна 1941, спроводећи задатак Обласног комитета. Захваљујући и помоћи Окружног комитета из Краљева и комунистима из студеничког среза, тај одред је за кратко време нарастао на око 800 бораца и имао је важну улогу у развоју партизанске борбе у долини реке Ибар. У њему је било и 210 бораца са Косова и Метохије, претежно са подручја Косовске Митровице. Своје прве акције одред је извео на територији Косова. У два наврата извели су напад на жичару рудника Трепча, ослобађање и онеспособљавање за производњу до краја рата рудника олова и цинка Копаоник у Белом Брду, минирање железничке пруге и тунела код села Тврђена, (општина Лепосавић) и рушење железничког моста код Придворице, Ибарска Слатина. Одред је ослободио и Рашку и велики део Ибарске долине, укључујући и део Косова на целом тадашњем подручју општина Лепосавић и Ибарска Слатина. Та територија је била саставни део велике слободне територије у Западној Србији, познате под називом „Ужичка република“.²

Копаонички партизански одред водио је више борби са квислинзима. Прва је била у непосредној близини Косовске Митровице, у селу Орахову. Партизани су 2. септембра 1941. савладали стражара и минирали помоћну станицу на жичари за превоз руда из рудника у Старом тргу до флотације у Звечану. Група од 30 бораца се повлачила под борбом пред бројним вулнетарима из околних села и албанском жандармеријом. У селу Борчане, група партизана нападнута је од припадника албанске жандармерије. Нападнути су изненада, а квислинзима је користила магла. Погинули су партизани Тодор Милићевић и Павле Радмановић, док су Лабус, Никола Манојловић и Јово Којић заробљени и стрељани у логору на Бањици. Жандарми су ухапсили и девет сељака ослобођених из логора на Бањици 15. новембра 1941, осим Милоја Спасојевића, који је задржан до 15. маја 1942. године.³

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Branislav Božović, Nakif Bajrami, Milutin Folić, *Partizanski odredi: Kopao-nički, Šaljski i Ibarski*, Beograd 1981, стр. 237–240 (у даљем тексту: Б. Божовић, Х. Бајрами, М. Фоллић, *Партизански одреди...*).

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

Копеоички одред је напао и жандармеријску посаду у руднику азбеста у Корлаћу, код Рашке, где је разоружано шест жандарма. Такође је нападнут и рудник олова Копеоички у Белом Брду, брањен од 28 српских жандарма. После дужег отпора они су се предали. Рудник је разорен и није обновио производњу до краја рата. Одред је водио борбе и од 14. до 18. октобра против вулнетара који су са подручја Шаље и Лаба, продирали преко демаркационе линије, на Церањској реци, у Ибарској долини и угрожавали слободну територију под контролом партизана. Вулнетари су прво разбили слабе четничке снаге на Церањској реци, а затим напредовали до Лепосавића, палећи куће и убијајући становништво затечено код кућа или у бекству. Партизани су, међутим, принудили те вулнетаре на повлачење. Борбе са вулнетарима, ради заштите српских села од пљачки и паљевина Копеоички одред је водио и на Рогозни, на положајима према Новом Пазару.¹

Четници Косте Миловановића Пећанца под командом војводе Машана Ђуровића, напали су Копеоички партизански одред у Баљевцу, али је напад одбијен. Истог дана, 2. новембра, исти четници су упали у Рашку и заробили 18 партизана и њихових сарадника. Копеоички одред је 10. новембра напао Рашку и ослободио заробљенике, осим једног кога су четници убили, али су после акције ипак били принуђени на повлачење, уз губитке од 13 мртвих, 14 рањених и више заробљених бораца.² Повлачењем Копеоичког одреда, на Косову и Метохији је настао дуг период без активности припадника партизанског покрета. Тек је 27. септембра 1942. формиран одред „Зејнел Ајдини“ са већином бораца Албанаца. Прва акција на Косову и Метохији тог одреда изведена је 2. јануара 1943. када је у Црнољевској клисури, на путу између Штимља и Призрена, нападнута колона италијанских карабињера и убијено њих пет. У партизанским редовима погинуо је Абдулах Шабани, берберски радник из Косовске Митровице, и он је уједно био и први партизан албанске националности погинуо на Косову и Метохији.³

Одред је реорганизован 5. јануара 1943. и од једног броја његових бораца и новопридошних формиран је одред „Емин Дураку“. Та јединица је 15. фебруара 1943. напала карабињерску станицу у Еречу код Ђаковице, али је напад одбијен. Потом су чла-

1 Б. Божовић, Х. Бајрами, М. Фолић, *Партизански одреди...*, стр. 99–120, 158–162.

2 *Исто*, стр. 165–170.

3 Ф. Хоца, *Кад пролеће...*, стр. 201–202.

нови тог одреда на путу Пећ–Ћаковица зауставили италијански аутобус и запленили 12.000 наполеона. Такође су извели акцију и у Албанији, на путу Скадар–Призрен, код Шен Мрија, када су напали поштански фургон и пратећи камион. Италијани су у знак репресалије запалили два засеока и убили осам албанских сељака. У Ћаковици су припадници одреда извели неуспешан атентат на вођу терористичке групе „Карта бјанка“, Али Бокшија.

Било је у плану да се том одреду прикључи и група од 12 бораца из Приштине и околине. Они су кренули 13. априла 1943. из Сувог Дола да би се прикључили одреду стационараном тада код Врела. Међутим, приликом одмора 14. априла у атару села Велико Рибаре, примећени су и тада су их напали вулнетари из неколико села. Иако су били слабо наоружани чланови групе су се бранили, али нису могли да одоле бројнијем непријатељу и том приликом сви су погинули: ученик Бошко Милетић, студент права Зејнел Салихи, кројачки радник Светислав Стефановић, ученик Ремзи Пуља, столар Јасак Мордехај (Марко Исак), Мирко Одаловић, ученик Фадиљ Хисари, као и Славко Ћиповић, Џемајиљ Ибиши, Љубомир Милентијевић, Неџми Мустафа и Драгиша Радовић.¹

Крајем априла 1943. одред „Емин Дураку“, крећући се у правцу Гњилана, нападнут је код села Ливоч од више стотина вулнетара и карабињера. Када су после краћег пушкарања започели преговори између команданата Фадиља Хоџе (са партизанске стране) и Муле Идриза Хајрулахауа и Ндуге Пепе (вулнетара) и када је обелодањено да су партизани албанске народности омогућено им да безбедно изађу из окружења. Партизани су тада имали једног погинулог (Муса Заими).²

Шарпланински партизански одред формиран је 3. новембра 1942. године. После заседе постављене од бугарских снага у ноћи између 8. и 9. децембра 1942. и након краће међусобне борбе та јединица је разбијена. Обновљена је у марту 1943. од људства Карадачког одреда и пристиглих бораца из Средске и Сиринићке жупе. У мају исте године у Одред је пристигла и група од око 90 људи, без оружја, који су се до тада налазили на раду у Куксу, Албанија. Крајем маја 1943. одреду се прикључило и преостало људство из одреда „Емин Дураку“ чиме је та формација престала да постоји.

Изнад села Мушникова, припадници фашистичке милиције напали су снаге Шарпланинског одреда и том приликом су погину-

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто.

ли Александар Јаковљевић и Новак Ковачевић. Борци из Кукса су били деморалисани и њих око 50 је дезертирало. Један број партизана на челу са Кољ Широком упућен је на Метохију, али су пресретнути код Опоља од чобана и општинских стражара и читава група од 19 људи је без отпора заробљена и предата Италијанима. Крајем јуна 1943. настављено је осипање одреда који је тада бројао свега 70 бораца. У близини Севца одред је напао 7. јула 1943. италијанску караулу на превоју Вирови. После борби погинуло је пет непријатељских војника, а Одред се пребацио на подручје Тетова, где је остао до капитулације Италије.¹

У Грболу, код Урошевца, формиран је 5. јануара 1943. године Карадачки партизански одред у коме је било 30 Срба и Црногораца и девет Македонаца. Одред је требало да делује на подручју Скопске Црне горе, али је око 13. јануара одлучено да се услед блокаде села на том подручју привремено пресели на Косово. Стигли су у село Бинач 29. јануара. Чим их је приметио сеоски кмет Зуко Арифи пријавио их је Бугарима. У борби са бугарском полицијом погинуо је Андро Вукмировић. Делови одреда су кренули у правцу села Софтовић и Миросавља у околини Урошевца. Из Миросавља су три партизана дошла у Грболе ради успостављања контакта. Међутим, 30. јануара Грболе је опкољено и нападнуто од јаких снага албанских вулнетара и италијанских карабињера, као и мањег броја италијанских војника. Група од 11 бораца је успела да се пробије у село Старо Грацко, где су се 1. фебруара 1943. склонили у празну кућу Андрије Самарцића.²

О доласку партизана квислиншку полицију је обавестио Милорад Кнежевић који је партизанима претходно помогао да се сместе. Кућу су опколили вулнетари и фашистичка милиција. Андрија Самарцић је ухваћен и убијен јер није хтео да позове партизана да се предају. Сви партизани су убијени при покушају пробоја из обруча. Једино је заробљена Грозда Костић. Вулнетари су погинуле партизана показивали у Липљану на пазарни дан како би заплашили становништво. У тој борби погинули су: заменик команданта одреда Александар Урдаревић из Скопља, Војо Лакчевић из Ђаковице, Неђо Милићевић, Илија Мирковић и Мирко Одаловић из Старог Грацког код Липљана, Видоје Алексић из Липљана, Благоје Шуковић (калуђер Мирон) из Пећи, Сибин Огњановић из Рујца, Љубен Здравковски из Куманова, Ђорђе Митровић из Кожара

---

1 Исто.

2 Исто.

код Липљана, Тодор Чангов и Орле из Куманова. Претходног дана полиција је у Грболу убила Неђа Видачића.¹

Након те заседе Карадачки одред је престао да постоји. Преживели борци су се привремено склонили и у пролеће 1944. поново ступили у борбу. Партизански одреди на Косову и Метохији су били бројчано слаби и као такви нису могли дуго да опстану. Села са српским и црногорским становништвом су их помагала, али су се и она налазила под непрекидном јаком окупаторском и квислиншком контролом. Због помагања партизанима, али пре свега због свог националног састава (Срби и Црногорци), та села су била изложена честим нападима, претресима, хапшењима и масовним интернацијама.²

У јулу 1941. група партизана са Метохије је успела да се пробије у Црну Гору захваљујући помоћи Уке Идризија и његових синова. Они су их претходно прихватили у њиховој колиби и понудили им храну, што је према албанским обичајима значило да су под њиховом заштитом и да ће бити брањени по цену својих живота.³ Следеће две групе кретајући се преко Руговске клисуре нису успеле. Једна је нападнута 5. октобра 1941. на путу према Пећи, на планини Жљеб, код места званог Хајла, од вишеструког бројнијих вулнетара. Том приликом од 13 људи преживела су само двојица (Милош Гилић и Милета Армуш). Погинули су: Јагош и Милојица Ракочевић, Рајко, Драгиња и Станко Меденица, Божидар, Бранка, Гојко и Светозар Радовић, Драгиша Спајић и Миладин Бијелић.⁴ Недељу потом, 11. децембра 1941. године, једна група предвожена Милетом Армуш креће из Витомирице за Црну Гору и бива нападнута; од њих 11, девет је погинуло: Милета Армуш, Станиша Марковић, Божидар Мијовић, Градимир Ђукић, Ђорђе Меденица, Вуко Вучинић, Саво Милић, Михаило Ивановић и Момчило Павличић. Гојко Кнежевић је заробљен и предат италијанским властима, док је Љубо Ђукић, после три дана скривања успео да се врати у Витомирицу.⁵

Општинска полиција у Старом Грацку је 28. новембра 1942.

1 Исто.

2 Исто.

3 Слободан Мирић, Десанка Живуловић, *Витомирица*, Београд 1960, стр. 75–76 (у даљем тексту: С. Мирић, Д. Живуловић, *Витомирица*..).

4 Исто, стр. 83; Гојко Меденица, *Косовскометохијски пролетери*, Београд 1986, стр. 16 (у даљем тексту: Г. Меденица, *Косовскометохијски*..).

5 С. Мирић, Д. Живуловић, *Витомирица*, стр. 86; Г. Меденица, *Косовско-метохијски*.., стр. 16.

упала у село и упутила се према кући Николе Тркуље где су као илегалци боравили чланови Бироа Обласног комитета КПЈ, Емин Дураку и Мита Миљковић. Дураку је рањен и заробљен приликом покушаја бекства. Одведен је у Липљан, потом у затвор у Приштини, па у Призрен у болницу. Дураку је умро 5. децембра 1942. У Врелу су 28. марта 1943. у заседи убијени секретар Обласног комитета Станко Бурић и секретар СКОЈ-а у Врелу Дара Мирјачић. Село Врело је било нападнуто још једном у марту исте године. Том приликом партизан Момчило Јовановић је убио једног и ранио другог карабињера и побегао.¹

Због тог случаја вулнетари су село ставили у блокаду, при чему су им помагали припадници полиције и карабињера. Прво је ухваћен и убијен сеоски кмет Миле Зораја. И други мештани су мучени и злостављани. Ђури Штикавцу су на голе груди стављали жар. Запаљена је кућа Јелене Јовановић, а она је заједно са Данетом Зорајом, Ђуром Штикавцем и Миланом Бизмаревевићем одведена у Магуру. Следећег дана тројица мушкараца су убијена, а Јелена је спроведена у приштински затвор. Блокада Врела је настањена. Након злостављања поведено је 45 мушкараца. На путу за Липљан петорица су убијена. Остали су одведени у интернацију у логор „Порто Романо“ код Драча, у Албанији. Упади у села, потере, плачке, злостављања и убиства припадника партизанског покрета али и цивилног становништва, већином Срба и Црногораца, представљало је свакодневну појаву у свим деловима Косова и Метохије, а спроводили су је пре свих албански квислинзи.²

Село Суви До код Липљана са 158 насељеничких кућа из Херцеговине, Црне Горе, Босне и Лике било је једно од највећих и најразвијенијих села на Косову. Њнегови мештани населили су се ту на општинској утрини и запуштеном земљишту, али су успели да култивишу и обрађују земљу. Након сазнања да Албанци нападају и исељавају мања насељеничка села у околини, они су одлучили да пруже отпор. Набавили су више од 100 пушака и четири пушкомитраљеза (куповином и на друге начине). Око села су изградили ровове и поставили пушкомитраљезе. Пољски радови у близини села обављани су под заштитом стража и патрола. Формиране су две позадинске партизанске чете.³

Први непосредни напади на село почели су током јесени

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто.

3 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 185–186.

1941. Њима је претходило убиство из заседе Спасоја Милићевића. Село је у више махова нападано, обично од више стотина добро наоружаних вулнетара. Они би најпре опколили село и затим отварају ватру. Међутим, насељеници су успевали да одбију те нападе. Захваљујући добро организованој одбрани село је постало и уточиште протераних Срба и Црногораца из околних села. У селу су у једном тренутку уточиште нашле чак 134 избегле насељеничке породице. Село су 14. јануара 1943. Напали припадници једног батаљона италијанске војске и групом од око 1.000 вулнетара из суседних села Рибара, Топличана, Велике и Мале Добрање, Чучуљаге и Бандулића. У време блокаде и напада у селу су се налазили чланови Среског комитета КПЈ за грачанички срез, који су покушали пробој у правцу Лапљег Села. Том приликом убијен је Милутин Аксић. Рањени су и заробљени Роберт Гајдик и учитељ и секретар Среског комитета Александар Маровић. Они су нешто касније и убијени. Из обруча су побегли Живојин Ђурчић, Бора Морачић и Станоје Аксић.¹

Вулнетари и Италијани су одрасле мушкарце ухапсили и спровели у Липљан, где су их затворили и згради основне школе. Сви су били изложени страховитим мучењима. Слична акција према мештанима је спроведена и 27. јануара, када су сви мушкарци на силу окупљени у центру села. Тада је убијен секретар једне ћелије у КПЈ Дамјан Дрљача. Људи су мучени и премлаћивани, тражено је од њих да предају оружје. Насељеници у Сувом Долу су током 1943. и 1944. били изложени појачаном терору, али је највећи број њих остао на својим огњиштима. Мањи број се ипак иселио. Боро Вукмировић и секретар и члан Бироа Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију Рамиз Садику заробљени су и стрељани априла 1943. у Ландовици код Призрена, на путу према Ђаковици.²

Злочини окупатора и албанских квислинга изван територије Косова и Метохије

Немци су за борбу против припадника партизанског покрета у западној Србији, ангажовали и део жандармерије из косовскомитровичког округа. То подручје је било у надлежности Фелдкомандантуре 817 са седиштем у Ужицу. Крајскомандантури у Косовској Митровици је наређено да једну јединицу албанских

¹ Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

² Исто.

жандарма упути у Ужице, где су стигли 17. августа 1941. са командантом капетаном Бајазитом Бољетинцом. Мета напада Немаца и албанских жандарма требало је да буде Прва ужичка чета „Радоје Марић“, која је за свега двадесетак дана постојања извела неколико успешних оружаних акција.¹

На железничкој станици Горјани уништили су телеграфске и телефонске уређаје, бусоле штитних сигнала, службене часовнике, у Севојну су спалили општинску архиву и пресекли телефонско-телеграфске каблове на прузи Ужице–Пожега. Немци су сазнали да се чета налази у близини села Дрежник и тим поводом доведени су жандарми из Косовске Митровице. Напад је био предвиђен за 18. август, и у њему је било ангажовано пет потерних одељења Првог батаљона 724. немачког пешадијског пука, албански жандарми и локална жандармерија из састава Дринског жандармеријског пука. Доведена је и батерија топова из састава 704. пешадијске дивизије. Било је укупно око 500 војника и жандарма, спремних за напад на устанике, њих само око 40. Током изненадног напада партизани су се нашли у обручу.²

Немци и албански жандарми су убили Милана Мијалковића Чичу, професора и инструктора ЦК КПЈ за Србију и учитељицу Олгу Ђуровић, иначе курира Окружног комитета у Ужицу, који су безуспешно покушавали да упозоре партизанску чету на присуство непријатеља у близини. Борба је трајала око седам сати, од раног јутра до поднева. Партизани су се извукли из обруча, али су погинули инжењер Исидор Барух и радници Љубиша Веснић, Радосав Богићевић, Милорад Перишић и Раде Стефановић. На непријатељској страни погинуо је само један албански жандарм.³

Према становништву Дрежника и околних села примењене су репресивне мере. Убијен је најпре каменорезац Остоја Гавриловић. Потом су исту судбину доживели и Драго Пауновић и старац Бранислав Радовић. После борбе на Градини, поред тројице мештана Дрежника убијено је још 20 сељака из Злакусе, а њихови лешеве су обешени поред пруге Ужице–Пожега. Чета „Радоје Марић“ је наставила оружана дејства и борбу у саставу Ужичког партизанског одреда. Три потерна одељења и још стотинак албанских

---

1 Новак Живковић, *Дрежничка Градина 18. августа 1941*, Титово Ужице 1969, стр. 15 и 17. Милан Мијалковић Чича и Исидор Барух проглашени су за народне хероје Југославије.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 *Исто*.

жандарма из Косовске Митровице упућени су 20. августа у правцу Бајине Баште, ради напада Рачанску чету Ужичког партизанског одреда. Партизани су успели да побегну испред потере. Албански жандарми су потом упућени 25. августа у Ивањицу и наредног дана су у селима Сађавац и Шуме претресали куће, малтретирали и тукли сељаке. Спаљен је велики број кућа. Убијени су Јелена Јовановић и Влада Младеновић. Претучени су Јован Симончевић, Милутин Богдановић, Милан и Средоје Тотовић, Душан и Бранко Зарић и други. Та злодела у моравичком крају остала су упамћена као „Арнаутска казнена експедиција“.¹

Жандарми под командом Бајазита Бољетинија су се вратили у Косовску Митровицу пре краја августа 1941. године. Немци их нису више користили у оружаним акцијама у западној Србији. Постојала су два могућа разлога: претње четника под командом војводе Косте Миловановића Пећанца Немцима да ће побити албанске жандарме (командант Радомир Ђекић) али и појачано оружано дејство Копаоничког партизанског одреда на Копаонику и у Ибарској долини. Копаонички одред је у јесен 1941. ослободио општине Лепосавић и Ибарску Слатину, цео студенички срез и Ибарску долину до Ушћа. У то време били су ослобођени Ужице, Чачак, Горњи Милановац, Пожега, Ивањица, Ариље и већи део жичког среза без Краљева.²

У саставу „велике Албаније“ налазио се и мањи источни део Црне Горе. Италијани су њој прикључили делове андријевичког и беранског среза: Плав, Гусиње и Рожаје са околином. Декретом високог цивилног комесара за новоослобођене крајеве Фејзи Ализотија, чије седиште је било у Призрену, септембра 1941. гусињско-плавска и рожајска ненпрефектура, заједно са Тутином прикључени су пећкој префектури. Ту је успостављена албанска власт, тј. људи из Косовског комитета и сарадници италијанске обавештајне службе. У Плаву и Гусињу водећи људи на власти били су Ризо и Шемсо Феровић, као и Саљ Никочевић. У Плаву је првих дана окупације стрељано 45 Црногораца, у Гусињу још 17 њих. Ту су упућивани и албански квислинзи са Косова и Метохије. На пример, крајем 1942. и почетком 1943. председник општине у Рожајама био је Дем Али Пожари, вулнетарски барјактар, из околине Дечана.³

1 Исто.

2 Исто.

3 Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори 1941–1945, четнички и федералистички покрет*, Цетиње, 1977, стр. 48; Радован Лекић, *Андријевич-*

Када је 13. јула 1941. у Црној Гори избио општенародни устанак са Косова и Метохије су у Плав и Гусиње упућивани вулнетари, као појачање тамошњим квислиншким формацијама, највише из Ђаковице. У Рожаје је стигао један батаљон албанске војске из Пећи, под командом мајора Сабахудина, а домаћи су квислинзима приредили свечани дочек. Ускоро је у Рожаје стигло и хиљаду вулнетара којима се прикључило и око 400 локалних квислинга. У гушењу устанка у Црној Гори, Италијанима је била изузетно драгоцену помоћ албанских квислинга.¹

Албанска дивизијска група „Скендербег“ из састава 14. италијанског армијског корпуса, била је претходница италијанских дивизија. На сектору Гусиње–Плав–Пећ дејствовали су делови дивизије „Пуље“ ојачани вулнетарским формацијама. Задатак им је био да спречавају одлазак устаничких снага према Косову и Метохији. Од 19. до 21. јула стигли су у Црну Гору и вулнетари из северне Албаније. Италијани и Албанци су заузели велики број села и спалили бројне куће средином августа 1941. године.²

Италијани су могли да констатују да је комбинованим дејствима дивизије „Венеција“ и прве алпске групе „Вале“, уз помоћ вулнетара из Ђаковице, упркос жестоком отпору устаника, подручје Андријевице, Берана и Колашина поново окупирано. Вулнетари су током целокупног периода окупације учествовали у борби против партизанског покрета у Црној Гори. После четничког покоља у Доњем Бихору, у Рожаје је стигло око 3.000 вулнетара са Косова и Метохије. Почетком 1943. у Рожаје је пристигао и Иљаз Агуши из Приштине, министар у албанској квислиншкој влади под председништвом Мустафе Крује. Он је на једном од више одржаних зборова држао говоре и обећавао да ће граница „велике Албаније“ бити на реци Дрини, као и да ће део „велике Албаније“ бити Сјеница, Нова Варош, Пријепоље, Нови Пазар и Скопље.³

Наставак злочина албанских квислинга на Косову и Метохији

Расељавања Срба и Црногораца на Косову и Метохи-

ки срез 1941–1945, Прилог историји НОБ Црне Горе, Цетиње, 1961, стр. 66–67; Savo Joksimović, U gerili, Titograd, 1963, стр. 57.

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто.

3 Исто.

ји спроводили су албански квислинзи у циљу стварања етнички хомогенизоване територије. Одредбама Четврте Женевске конвенције биле су забрањене мере терора и застрашивања. У одељку о окупираној територији било је забрањено појединачно и масовно принудно расељавање становништва. Рат се води између држава, а не између народа. Правни односи за време окупације одређени су Четвртом Хашком конвенцијом из 1907. године. Ако пресељење становништва није учињено његовом слободном вољом, оно тада добија обележје злочина и може према међународном праву бити уврштено у злочине против човечности.¹

У писму Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, упућеном 3. септембра 1943, делегату Врховног штаба НОВ и ПОЈ и Централног комитета КПЈ Светозару Вукмановићу Темпу приказан је поред осталог и однос окупатора и албанских квислинга према Србима и Црногорцима, пре свега терор и злостављања: „Политичка окупација. Окупаторске снаге систематски настављају над српским живљем терор, пљачку, интернирање и убијање, уз помоћ шип. војске, вулнетара и милиције. Нарочито је терор јак и сталан у срезовима Косова и Метохије, тј. свуда онамо под италијанском окупацијом, где има српских села или живља. Приређују праве хајке против комуниста где предњачи нова шип. војска и карабињери, против Срба, јер их сматрају комунистима.“²

Навешћемо неколико случајева и вези са претресима; у Приштини (градска територија) – војска, милиција, вулнетари и карабињери распоређивали су се у групе, а претходно су издали наредбу да нико од Срба не сме да излази из кућа. Потом би започињао претрес свих српских кућа без изузетка. Албански квислинзи су при претресу тукли људе, прекопавали и често рушили зидове. Ако нису могли ништа да пронађу подметали су фишек метака или сличну количину муниције, па је то било довољно да приведу Србина у затвор, а кућу опљачкају. У једну кућу где су завршили претрес, долазила је друга група, па трећа, четврта и тако се то понављало док је год било вреднијих ствари за пљачкање. Излазак у град за Србе је био ограничен. Група од троје и више Срба није смела да се састаје у једној кући, а камоли на улици.³

У селима је је ситуација била још гора, јер су се често догађала и убиства. Дешавало се, на пример, да полиција стигне у село

1 С. Д. Милошевић, *Избеглице и пресељеници...*, стр. 15–16.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 *Исто.*

ноћу, потом позове све сељаке пред једну кућу и изда наредбу да сви мештани донесу по једну пушку. Оружја није било, јер је оно прикупљано претходне зиме и они су то знали, али њихов је циљ био пљачка; зато су они приморали сељаке да од њих купују пушке да би их ови потом опет предали полицији. Ко није имао новац могао је да у натури купи пушку, нпр. грлом стоке. У свим селима регистровано је много претучених сељака. Мештани нису смели да одлазе из једног села у друго, а села су чувана и дању и ноћу. Било је немогуће да непознат човек уђе у село, а ако би и успео ноћу да се провуче до кућа, нико није смео да му пружи уточиште. Дешавало се често да бандити и „чувари“ села провоцирају српске мештане на тај начин што дођу у близину села, договоре се коју ће кућу да опљачкају, па онда почну да галаме. Пуцали су пошто су наводно приметили да је неки комуниста, партизан или четник ушао у кућу. Тада су следили претреси, премлаћивања, хапшења, пљачке или уцене за ослобађање ухапшеног, па су чланови породице неретко били приморани да дају новац за откуп.¹

Немци су у појединим извештајима наглашавали да „на Косову Шиптари тлаче српско становништво“ констатујући да та „чињеница иде у прилог пропаганди Драже Михаиловића“. Специјални изасланик немачког Министарства иностраних послова за Југоисток Херман Нојбахер наглашавао је у својим мемоарима да су Шиптари пожурили да протерају што више Срба из дела Косова и Метохије који су анектирали, па су чак за иселјавање узимали и злато. Милан Недић обратио му се с молбом да заштити Србе, па је Нојбахер инсистирао да прогон престане. Наводно, касније је Џафер Дева интервенисао, али и поред тога Нојбахер је на крају закључио да „је ипак још од 1941. године било учињено много зла Србима.“² Италијани су јула 1943, у једном обавештајном извештају указали како се појачала „тенденција дивљања шиптарских власти против српског елемента.“ Три дана раније команда Девете италијанске армије извештавала је како је једна делегација Срба из села Башче, у пећкој префектури, тражила од војних власти интернирање сопствених породица у циљу безбедности.³

Основно опредељење Албанаца, сарадника окупатора било је да Косово и Метохија не буду у саставу Југославије. Срби и Црногорци су стално прогањани, а трагови њиховог живота на

---

1 Исто.

2 Зборник НОР-а, том XII, књ. 1, док. 125.

3 Зборник НОР-а, том XIII, књ. 3, док. 84. и 85.

овим просторима систематски уништавани. После протеривања куће су им спаљиване или рушене, бунари затрпавани, воћњаци сечени или чупани из корења, уклањане међе на њивама, рушене цркве, уништавана и скрнављена гробља, рушени споменици и уграђивани у темеље кућа Албанаца. Уништавани су чак и објекти као што су канали за наводњавање и водосистеми. Спаљиване су и књиге на српском језику. Срби и Црногорци су каменовани, линчовани, убијани. А све то је било последица албанске пропаганде и мржње према Србима и Црногорцима. На таквим „задацима“ били су ангажовани припадници албанске тзв. регуларне војске, жандармерије, полиције, вулнетари, милиција и наоружане групе грађана. Од политичких организација те активности су иницирали, подржавали и спроводили Косовски комитет, Албански народни савез, Друга призренска лига, „Бали Комбтар“ и све остале великоалбанске квислиншке организације. Већина албанског становништва била је укључена у терор над Србима и Црногорцима.¹

Ученици у основним школама, на пример, певали су песму: „На окуп, браћо, Спалимо Србина, Варвара хеј, На све четири стране...“

На митингу у Србици, маја 1941. где је било присутно око 5.000 Албанаца под оружјем, Реџеп Митровица је изјавио: „Срби су на Балкан дошли силом, силом са Балкана морају отићи, а како немају куда да оду треба их све побити. На нама Шиптарима лежи тај задатак.“ После тих речи, певана је песма: „Даде нама наређење Мусолини, Ајте људи весело, весело, Хеј, Хитлеру, како велиш, Кад Косово ослободити, Немци нама наредише,/ Нигде ниједног Србина да не оставимо.“²

На Косову и Метохији није било организованих и јавних протеста против злочина над православним становништвом. Међутим, забележени су случајеви страдања појединих Албанаца у одбрани Срба или њихове имовине. Тако је, примера ради, страдао Бајрам Зећирај, после пљачке вулнетара у селу Шаљиновицу, у Метохијском Подгору. Приликом напада на село Кош јула 1943. поред Србина Радете Поповића погинуо је и Албанац Нуо Ђун Делијал. У Кијеву, код Призрена, Србе је штитио Ђон Кнута, и своје доброчинство платио живота.³

У Неродимском срезу, у селу Биби, сеоски кмет Ђазим Биба

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто.

3 Исто.

је штитио Србе насељенике. Када су новембра 1942. ухапшени Војин Банаш из Бибе и Пеко Тепавчевић из Старог Села, интервенцијом Ђазима Бибе код среског начелника Банаш је ослобођен, док је Тепавчевић ослобођен оптужбе да је комуниста, али је због пронађене пушке задржан у затвору. Касније је он успео да побегне. Рахим Рушити је чувао Србе у Црнилову код Урошевца. Било је још таквих појединачних примера, али у веома малом броју.¹

У првом таласу иселјавања и прогона Срба, априла и маја 1941, није било конкретних рокова за тај процес. Морало се одлазити одмах, без ношења било какве покретне имовине. Поједини Албанци су ипак дозвољавали Србима да понесу бар нешто вредније имовине и хране. И у тим случајевима бележено је да су поједини Албанци штитили своје комшије Србе. Прогон и терор над Србима представљали су званичну политику албанских квислинга, од најнижих до највиших органа власти (од општине до владе у Тирани).²

Мустафа Круја, председник албанске владе и један од најважнијих албанских идеолога, родом са Косова, одржао је 19. фебруара 1942. предавање у Краљевској италијанској академији у Риму о природном и историјском карактеру „велике Албаније“. Истакао је да ће Мусолини и Хитлер после победе сила Осовине и успостављања новог европског поретка обезбедити Албанији најшире етничке границе и да ће она остати у заједници са фашистичком Италијом.³

Круја је крајем јуна 1942. посетио Косово и Метохију. У седиштима свих префектура и ненпрефектура издавао је наређења да се и Срби староседеоци прогласе за насељенике и, уз помоћ немачких и италијанских власти, протерају и отпреме у концентрационе логоре. Препоручивао је да се насељеници убијају. Својим говорима и другим поступцима и деловањем ширио је мржњу и антисрпско расположење међу Албанцима.⁴

На збору у Приштини 27. јуна 1942, пред бројним албанским становништвом, предвођеним сеоским старешинама и руководиоцима Фашистичке партије, рекао је поред осталог: „Албански народ неће постати комунист, не, албански народ не продаје породичну част, част својих жена и кћери, албански народ не про-

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 202–204.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

даје своју бесу, ни своју бесу. Он ће пре себе убити него што ће дозволити да његова кћер буде забава српском комунисти. Косовци, знајте само једно: непријатељи који нам не могу ништа, убацивали су међу нас шпијуне, да би нас обманули лепим речима прекривеним златом и шећером. Уколико не будете на опрезу, многи ће прогутати позлаћени и заслаћени отпор. Они вам неће говорити о комунизму, говориће вам о патриотизму, национализму, албанизму. Они ће вам рећи да је Албанија у опасности, рећи ће вам да Албанија није слободна, да је окупирала Италија, да ће Осовина изгубити рат, да већ губи рат, рећи ће вам још много и много парола. Они ће пронаћи ваше ране које нам је рат оставио, а у њих ће сипати со и бибер, да би их још више продубили. Знајте да смо Косово извојевали захваљујући нашем уједињењу са фашистичком Италијом, преко круне заједничког краља и крвљу војника Осовине, те да ћемо и даље моћи да га одржимо уз њихову помоћ.“¹

После посете Мустафе Крује Косову и Метохији појачан је прогон и повећан број убијених Срба. Круја је и 1943. посетио Косово и Метохију у пратњи више министара своје владе. На збору у Призрену говорио је да ће Призрен бити престоница „велике Албаније“, када она буде обухватила и Санџак и „ону страну Шара и Кораба, Охрид и Пелагонију“. У Ораховцу је рекао како је требало уништити Дечане, Грачаницу и друге српске православне манастире. У Дечанима је указивао: „Не заборавите ви да је ово албанска гробница“.² Трговац Бахрија Абдурахмановић, муслиман из Новог Пазара, који је од априла 1941. „постао“ Албанац, на збору у Косовској Митровици извињавао се Албанцима што не зна „лепи албански језик“, па им се обраћа на „пасјем језику“, мислећи на српски. За то је оптужио власти Краљевине Југославије, која му, како је рекао, није омогућила да се у Новом Пазару школује на албанском језику.³

Закључци са састанка команданта 60. немачке пешадијске дивизије генералл-потпуковника Еберхарда са водећим албанским квислинзима, одржаног 21. априла 1941. у Косовској Митровици, представљали су основу за деловање квислиншких власти на територији под немачком управом. Иако је састанак наишао на противљење других немачких органа, дух и садржај његових одлука осећали су се у свим поступцима албанских квислинга за време

1 Исто.

2 *Задужбине Косова.*, стр. 801.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

окупације. Одмах је започело иселјавање Срба и Црногораца.¹

Немци су били „оштећени“ због тих одлазака, нарочито када је реч о функционисање рудника „Трепча“, јер је посао напустио велики број стручњака из рудника и осталих погона. Проблем није могао да буде решен запошљавањем Албанаца јер они нису били квалификовани за те послове. Немци су били такође заинтересовани и за пољопривредне производе, а и ту је такође настао проблем због протеривања и прогона из села Срба, насељеника и староседелаца. Државни саветник др Харалд Турнер предлагао је да се све српске избеглице из италијанске зоне, по кратком поступку, врате одакле су дошле, али то није прихваћено. Према извештају Фелдкомандантуре у Нишу, Срби би се поново нашли у тешком положају, јер би били опет малтретирани, а њихову имовину су већ били опљачкали Албанци.²

Фелдкомандант у Нишу Ботмер у извештају од 15. јуна 1941, упућеном војноуправном команданту за Србију, поред осталог пише: „Сигурно је да велики број избеглица долази из арнаутског подручја. И тамо ће се присилно протеривање оповргавати, које тамо у стварности, без сумње, постоји у много већем обиму него у бугарском подручју. Увек изнова казују извештаји избеглица да се Срби у арнаутском подручју, а пре свега досељеници, у најмању руку толико малтретирају, док ‘добровољно’ не оду. Штавише, тврди се да већином наоружани Арнаути пуцају ноћу у куће Срба. Арнаутски вођа Цафер (Дева) својевремено је у Београду изјавио да до малтретирања долази само у сасвим ретким случајевима и против намере вођства и да се протеривања не догађају. Ја лично мислим да г. Д. те ствари не одобрава и да је његово обећање да ће се постарати да се обуставе евентуална прекорачења (екцеси) поштено дато. Али, сматрам сигурним да он не може успети. Нисам у стању да просудим у којој се мери могу изменити односи у арнаутском подручју, које је већим делом поседнуто од Италијана, а мањим од Немаца“.³

Италијанима је проблем српских и црногорских избеглица такође доносио бројне потешкоће. Код њих се јавио специфичан проблем пошто је већина насељеника протераних са Метохије и Косова под италијанском управом одлазила у Црну Гору, која се такође налазила под италијанском влашћу. У Црној Гори је и без

---

1 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 205–207.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 *Зборник НОР-а*, том XII, књ. 1, док. бр. 64.

тих избеглица постојала несташнице хране. Крајем јула 1941, високи комесар за Црну Гору Серафино Мацолини, приликом објашњавања узрока 13-јулског устанка, као један од њих помињао је и избеглице са Косова и Метохије. Око 5.000 избеглица дошло је са Косова и Метохије у насељена места Црне Горе. Они су били опљачкани, а такође су сведочили и о злостављањима од Албанаца. Италијани нису предузимали адекватне мере на окупационом подручју Косова и Метохије под њиховом контролом како би спречели прогањање насељеника иницирано од већинског албанског становништва.¹

Напади на насељеничка села и прогони започети током Априлског рата 1941. настављени су још безобзирније након окупације. Велики број избеглица налазио се између Призрена и Пећи, мањи број њих се задржавао у Ђаковици, а већина је одлазила ка Пећи одакле су, преко Руговске клисуре, одлазили у Црну Гору. Један број се задржавао у Пећи код рођака и пријатеља или у конацима Пећке патријаршије где је био образован велики збег.² Било их је на хиљаде без отете и одузете имовине и без наде да ће њихов положај ускоро бити поправљен.³ Многе породице које су се крета-

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Вања Булић, *Шоле*, Горњи Милановац 2010, 35–53: један од најпознатијих голмана у југословенском и светском фудбалу Милутин Шошић (рођен 31. 12. 1937, Јабланица, Пећ) био је као дечак избеглица у Пећкој Патријаршији. Албански квислинзи су покушали да ухапсе или убију подофицира југословенске војске и Милутиновог оца Јеремију Шошкића, који се после капитулације југословенске војске вратио са оружјем и у униформи на Метохију. Приликом тог повратка долазило је до пушкарања између албанских и наоружаних мештана Срба. Јеремија је отишао у Црну Гору код фамилије, а Албанци су избацили Радунку (Милутинову мајку) и децу из куће, а потом запалили кућу, пољопривредни алат, жито, живину и стоку. Радунка је повела децу код рођака у село Клинчина. Тамо је дознала да Албанци и даље траже Јеремију и да су, ако га не пронађу, у опасности мушка деца. После тога су избегли у Пећку Патријаршију. Крај рата, као и капитулацију Италије две године раније, Шошкићи су дочекали у Пећкој Патријаршији. Радунка се са децом вратила у Јабланицу, где их је дочекала кућа спаљена од Албанаца. Јеремија је са партизанима био у ослобођеном Београду. Он је у Јабланици саградио нову кућу, коју су албански побуњеници такође запалили. Потом су Шошкићи две године живели код ујака Вукоја у Клинчини. Након тога су се преселили у Београд.

3 Зоран Радисављевић, „Бард малих ствари“, *Политика*, Београд, 25. 10. 2008: Слободан Марковић, познатији као „Либеро Маркони“, новинар, песник и сликар, аутор више од шездесет књига, рођен је у Скопљу 26. октобра 1928. Син је Димитрија П. Марковића, официра Војске Краљевине Југославије и мајке Јелене, рођене Протић. Рано детињство и дечаштво, после развода родитеља, провео је у Пећи (1930–1941), код баке Милице Протић, у кући угледне породице Ристе Протића, конзула Краљевине Србије у Цариграду. Растао је између два

ле према Црној Гори биле су без хранилаца и одраслих мушкараца, који су били заробљени у Априлском рату, или се из других разлога још нису вратили у своје куће.¹ Поједини мушкарци су побегли јер су веровали да жене и деца неће бити злостављани.²

Спасоје Ђаковић је, поред осталог, описао путовање тих избеглица: „Само онај ко је преживео те дане може да се подсећа на ужасне људске трагедије и њихове судбине. Уз Руговску клисуру хрлиле су стотине и хиљаде породица према Црној Гори, пјешнице и без икаквих средстава за живот. Међу њима било је много мајки са троје и више дјеце, која нијесу могла да издрже тај тежак пут, пут у неизвјесност. Својим очима сам гледао како немоћна мајка баца у ријеку Бистрицу своје дијете, да би могла ношењем да спаси осталу дјецу. С надљудским напорима пењале су се уз врлетни Чакор, преко њега и даље у Васојевиће, лутајући без игде ичега“.³

Пензионисани мајор, припадник партизанског покрета и

манастира, Пећке патријаршије и Високих Дечана. У Пећи је завршио основну школу и први разред гимназије, а по уласку албанских фашиста и италијанске окупационе војске 1941. депортован је у логор у Каваји. Побегло је из транспорта и у Пећи се скривао до пребацивања код мајке у Београд. У Београду је похађао Четврту мушку гимназију из које је одведен у Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци (1943/44) под контролом Љотићеваца.

¹ Aleksandar Nikolić, „Očevu smrt nisam oprostio komunistima“, *Blic*, Београд, 30. 10. 2011: Душан – Душко Гојковић (рођен, 14. 10. 1931. Јајце, Краљевина Југославија) је наш најпризнатији и најуспешнији цез музичар у иностранству (трубач, композитор, диригент, аранжер, флигелхорниста). Прво место у којем су се Гојковићи дуже задржали у Краљевини Југославији била је Пећ на Метохији. Ту их је затекло избијање Другог светског рата. Једне ноћи пробудила их је цика и плач жена у комшилуку. Албански фашисти су на свиреп начин убијали људе у близини и Душанов отац Вуксан је малог Душка буквално изнео кроз прозор. Све што су родитељи Вуксан и Кристина стекли остало је у породичној кући у Пећи. Упутили су се ка Црној Гори и по вејавици и чичи зими и стигли у село Велика где је Душанов отац имао доста рођака. После неколико месеци, Вуксан се са Душановом браћом Милошем и Владиславом у брдима Црне Горе, у четничким јединицама, борио против окупатора. Душан је са мајком Кристином и сестром Јованком спроведен у концентрациони логор у Бару, који су држали Италијани. Тамо је Душан једва преживео дифтерију. Италијани су их, као и друге у том страстишту, изгладњивали годину дана. Крај рата су дочекали у Подгорици за разлику од браће и оца, избеглих у Аустрију. Британци су предали црногорске четнике партизанима, који су стрељали Душановог оца Вуксана Гојковића, четничког војводу. Душанова браћа Милош и Владислав су успела да преживе масакр партизана.

² Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

³ *Ватре с Комова, народ андријевичког среза у НОП 1941–1945*, Београд 1978, стр. 298.

првоборац из Пећи Крста Алексић, описао је сличну ситуацију када је у том граду, у Улици Пухавац, једна жена бацила у Бистрицу колевку са дететом у њој, а затим и сама скочила у набујалу реку. Мајор у пензији Милија Шћепановић, тада насељен у околини Ђаковице, такође је описао случај када је једна српска мајка бацила у Бистрицу своје двоје деце. Његова мајка је, како је навео, сахранила једну девојчицу коју је река избацила на обалу. Српске мајке су, дакле, биле принуђене да жртвују најслабије, болесно или најмлађе дете, оно које је онемогућавало кретање, како би спасиле не себе, већ осталу децу.¹ Албанска полиција и други квислинзи у Пећи су избеглицама у Пећи говорили: „Правац вам је Чакор“.²

Због тешких услова живота избеглица постојала је опасност од заразних болести и епидемија. Такође, приликом преласка Чакора, неки од њих су били опљачкани или убијени. Пећки бегови су обећали црногорским породицама да ће им обезбедити сигуран пролаз и гарантовати им безбедност кроз Руговску клисуру, до границе Црне Горе. Избеглицама је био омогућен пролаз за Црну Гору после разговора председника општине у Ђаковици Сулејмана Круезиу са његовим пећким колегом Сефедином Беголијем, који је имао велики утицај на Албанце у Ругови. Они су прихватили савет Сефедина Беголија и престали са заседама, пљачкама и убиствима, тако да је поново било омогућено кретање протераних насељеника тим правцем.³ Сефедин Беголи је настојао да ту интервенцију прикаже као гест хуманости и пријатељства према Црногорцима. Међутим, то је ипак била само обмана лукавог и подмуклог албанског политичара. Његов главни циљ, као и већине водећих албанских квислинга, био је да Метохија што пре остане без Срба и Црногораца.⁴

Италијански дипломата Карло Умилта, цивилни комесар додељен генералу Александру Пирцију Биролију, команданту свих окупационих снага Албаније, као и дивизија у Призрену и Дебру, описао је страдање српског народа, нарочито „по селима где контрола италијанских снага није још увек била могућа“: „Албанци желе да истребе Словене. На улицама народ чека да прођу камиони и возила наше војске, молећи да их повезу према Старој Србији и Црној Гори, где су очекивали спасење.“ Али за хиљаде и хиљаде

1 А. Јевтић, *Од Косова до...*, стр. 120.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 *Исто*.

4 *Исто*.

угрожених „талијанска возила била су недовољна“.

После Приштине Умилта је посетио Ђаковицу и Пећ, наилазећи на сличне страхоте. Пролазећи кроз села запазио је да „ни једна једина кућа није имала крова, све је спаљено... Људи и жене лежали су на ледини без глава“, а живи су тражили склониште. Беспомоћно српско и црногорско становништво пружало је повремено отпор и организовало неку врсту међусобне самопомоћи. Пљачка и убиства Срба најчешће су извођена ноћу. Излив мржње Арбанаса према Србима шокирао је италијанског званичника.¹

Умилта у својим мемоарима с тим у вези поред осталог, наводи: „У Пећи сам присуствовао једној таквој гадној сцени.“ У ноћи између 8. и 9. јуна (1941) догодио се сукоб у који су се умешале и оружане италијанске јединице, да би спречиле даље крвопролиће. Италијанска полиција похапсила је један број Албанаца. И у ноћи на сам Божић 1942, такође у Приштини, Албанци су убили „на десетине и десетине Словена, мноштво их је рањено, и само брзом интервенцијом наших карабињера и наших трупа у Пећи спречено је даље убијање... Али, мира није било.“

Четнички одреди из зоне Берана и Сјенице, до тада у стању мировања, упали су у у једном тренутку у ту зону. „Запалили на десетине (албанских) кућа и поубијали око 1.000 људи, жена и деце (Албанаца) са те територије. Италијански дипломата Умилта сматра да одговорност за злочине у првим годинама рата сноси министар за „ослобођене крајеве“ у влади Албаније Влора, „који је наоружавањем Шиптара у мешовитим срединама и пропагандом, подстрекивао сукоб муслимана и Словена“.²

У скоро свим метохијским селима гореле су насељеничке куће или су опустеле, да би их албански пљачкаши наредних дана и месеци порушили. Примера ради село Накараде, у општини Ђаковица, у коме је живело 45 породица насељеника, већ у априлу 1941. морали су да напусте сви мештани. Иза себе су оставили 45 лепих, плански изграђених кућа смештених у три реда и две улице. У центру села налазио се заједнички хигијенски бунар. После одласка

---

¹ Carlo Umilta, *Jugoslavia e Albania memorie di un diplomatico*, Milano, Arzanti, 1947, pp. 111–112, 113, 115, 157–158 (у даљем тексту: С. Umilta, *Jugoslavia...*); Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд 1992, стр. 212, 214, 232 (у даљем тексту: С. Аврамов, *Геноцид...*, (1992); Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији 1941–1945, 1991...*, Београд 2008, стр. 221–222 (у даљем тексту: С. Аврамов, *Геноцид...*, (2008).

² С. Umilta, *Jugoslavia...*, str. 111–112, 113, 115, 157–158; С. Аврамов, *Геноцид...*, (1992), стр. 212, 214, 232; С. Аврамов, *Геноцид...*, (2008), стр. 221–222.

жителя Албанци из суседства су започели рушење кућа, одношење врата, прозора, црепа и свега што је имало неку вредност. Затрпан је бунар и уништени воћњаци.

У селу Уиз, општина Ђаковица, живело је 11 породица, насељених на искрченој земљи. Иако су албанске комшије с њима имале коректан однос, то се променило већ почетком рата. Село је, наиме, нападнуто.¹ Насељеници су се бранили и чак убили неколико нападача. Погинуо је и један од насељеника, Мирко Џаковић. Такви напади били су настављени, па је одлазак био неизбежан. Породице Ђаковића и Абазовића су једном од албанском комшији уступили овце и јагњад како би их безбедно отпратио до Ђаковице. Приликом исељавања убијен је Тодор Павловић; доведен је на Терзијски мост, избоден ножевима и бачен у Дрим. Ђаковички срез је први на Косову и Метохији „очишћен“ од насељеника. У том срезу Албанци су се са Србима и Црногорцима сурово обрачунали. Само до јуна 1941. убијено је најмање 155 њих. Убијани су и староседеоци. У току окупације у том срезу је страдало најмање 250 Срба.²

Једна колона избеглица, крећући се у правцу Пећи из општина Јуник и Поношевац, нападнута је приликом проласка кроз албанско село Црнобрег. Убијени су Петко Шћепановић, Ристо Уљаревић и још неки Срби. На Терзијском мосту, Мехмед ага Пањедић и Сулејман бег са својим људима заклали су 14 Срба и њихова тела бацили у реку.³ Сви насељеници из општине Дечани за неколико дана су прогнани. Од села Бардонић, удаљеног седам километара од Дечана, у мају 1941. остало је само згариште.⁴

И у самом граду Пећи догодила су се бројна убиства. На првим манифестацијама у част доласка окупаторске војске албанска руља на улици је убила службенике Вука Новаковића, Михајла Каровића и Вукадина Микетића, чије је усмрћено тело препознала његова мајка по ципелама, и Рака Јокића, коме је била смрскана лобања. Сва тројица убијених били су земљорадници. Тих дана у Пећи убијено је још 14, а у околини тог места око 30 Срба и Црногораца. Уочи капитулације Италије терор је појачан, па је од 1. до 8. септембра 1943. забележено да је убијено 15 људи, од којих су на улици ликвидирани: цревар Младен Симић, радник Вељко Булатовић и земљорадник Младен Радовић. До 31. маја 1941. у баран-

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 209.

3 А. Јевтић, *Од Косова до...*, стр. 123.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

ској општини, у пећком срезу, спаљена су и опљачкана сва насељеничка села. У главичкој општини опљачкана су и изгорела села: Бокшићи, Милићевићи, Долово, Дреновац, Горњи и Доњи Петрич, Клинчина, Сврхе, Љешани и Главичица. На исти начин прошла су и насељеничка села у општини Будисавци.¹

Староседеоци су такође пљачкани, отимана им је имовина, а многи су били протерани. У кућу Божидара Костића у селу Видењу, док се он налазио у Пећи, упало је шест Албанаца, истерали му супругу и две снаје са деветоро деце и присвојили кућу и другу имовину. На сличан начин прошли су и Милосав Микић и Милија Шулинић. У Клини су пљачке почеле два до три месеца након окупације.² У Гораждевцу, селу удаљеном седам километара од Пећи, најмање 47 Срба и Црногораца је страдало као жртве фашистичког и окупаторског терора. У јулу 1941. Су, док су обрађивали имања, убијени: Милутин Јеремић, Миљко Јеремић, Стеван Радовић и Грујица Бобичић. Приликом претреса села убијен је потом Панта Портић, а у својој кући и Милан Манојловић. У Дубовику код Пећи насељеници су пружили отпор албанским нападачима. Првог дана су одбили напад, али по пристизању више нападача село је заузето, макар су из њега претходно евакуисани старци, жене и деца. У борби са албанским нападачима погинули су Милош Вуковић и Милорад Лабовић, звани Лабан.³

Нова Јокића из Новог Села и извесног шумара из Радавца Павловића убили су у селу Врелу Албанци које је овај последњи примио на конак. Лешеве су бачени поред пута у селу Каличани. У Новом Селу убијена је старица, мајка Драга Васовића. Ацо Марковић, власник хотела „Корзо“ у Пећи, убио је кум Албанац у Ругови, ноћу на спавању. На путу за Рожаје на свиреп начин убијен је и Мирко Мартиновић из Радавца. Издан је претходно од комшије Албанца који му је обећао да ће га штитити и одвести до Рожаја.⁴

Бело Поље, село код Пећи, штитили су италијански карабинери до избијања јулског устанка у Црној Гори и до тада су убијена само двојица Срба: Илија Грбановић и Милош Баћевић. Чим су се Италијани повукли вулнетари су од Срба опљачкали стоку. Мушкарци старији од 13 година отерани су у збег у Пећку патријаршију, и сва летина им је одузета. За време пљачке убијен је Нико

---

1 Исто.

2 *Задужбине Косова...*, стр. 798.

3 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 210.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

Пеловић, нешто касније и Михајло Грбановић. У августу 1942. убијен је на путу Обрад Павловић, да би после месец дана исту судбину на њиви доживео и Милутин Церовић. У јесен су убијени Димитрије Арсенијевић и његов брат од стрица Михајло Арсенијевић. У пролеће 1943. године убијени су, док су секли дрва у шуми, три брата Бјелановића.

У Жаково, село у Источком срезу, крајем априла 1941. Стигао је Рам Алија из Укче са вулнетарима и захтевао да му се преда оружје. Исте ноћи у кућу свештеника Сталете Тијанића кроз прозор је убачена бомба. Био је то први напад на то мало село, у коме је током окупације страдало најмање 23 људи.¹

Међу нападнутим селима која су спаљена или је становништво из тих средина протерано у том делу Метохије била су Добруша, Дубрава, Љубово, Суви Лукавац, Укча, Ракош, Белица, Тучеп, Осојане, Бича, Берковац, Верић, Шаљиновица и друга. Ђураковац, иако није био спаљен, био је мета неколико напада појединих вулнетарских група. Породици Гошовић запаљена је штала, исто да би се мало касније десило и породици Павла Дамјановића. Јула 1941. у Добруши, у близини своје куће, убијен је угледни домаћин Милош Прентић, стар око 60 година. Убијање Срба и Црногораца у том крају почело је иначе још у априлу 1941. Међу првима убијен је Младен Остојић, из Осојана, тек што се из Априлског рата вратио кући и породици. Недуго потом на својој њиви убијен је Живан Конић из Грапца, а на исти начин страдао је и Милисав Радовановић из Белице.²

У источком срезу међу првима је убијен Ђоко Чупић, који је побегао из немачког заробљеништва. Убили су га у заседи код Пећке Бање албански квислинзи. Након тога су опљачкали његово имање, запалили му две куће и шталу.

Становници више села су се самоорганизовали за одбрану и пружали отпор вулнетарима. Вођене су борбе са бандама предвођеним Цољ Бајрактаром из Укче, Рецепом Хотијем из Ресника и Феризом Бојајом из Крине. Албанске банде су више пута нападале села Ковраге, Србобран и Суви Лукавац. Ковраге су током окупације нападнуте чак девет пута, а Суви Лукавац и Србобран по три пута. Напади су увек извођени ноћу.³

У Коврагама су све породице биле смештене у три куће од

¹ Исто.

² Исто.

³ Исто.

чврстог материјала. Одрасли мушкарци су дежурали по сменама на стражарским местима, одакле су могли да примете нападаче, пре почетка напада. Сви мушкарци су спавали обучени и са оружјем на готовс. Рам Алија који је са својом бандом нападао Суви Лукавац нападао је и друга села. У одбрани села, у кућама, на њивама, или на путу, вулнетари и остали албански квислинзи из Коврага, Сувог Лукавца и Србобрана, убили су Сава Чушића, Николу Рогановића, Павла Прелевића, Нова Рогановића, Перка Килибарду, Перишу Влаховића, Радоја Живановића, Косту Килибарду, Пера Симоновића, Машана Томића, Митра Мишића, Марка Прелевића, Здравка Николића, Милету Питулића, Петка Самарцића, Мира Питулића, Илију Спасића, Митра Николића, Рада Лопушину, Јована Милошевића и више других Срба и Црногораца.¹

Половином октобра 1941. вулнетари су напали Кош и околна села Белицу и Пољане, настањене Србима староседеоцима. Белица и Пољане су потпуно, а Кош само делимично спаљени и расељени. Вулнетари су та села опљачкали, мештани док су се склонили у суседна насеља Злокућане, Радуловац и Реновац, где су прихваћени од неколико раније пријатељски настројених албанских породица.² У Кошу и околини, ситуација се погоршала посебно од краја 1941. године. Становници Коша, Бича, Осојана, Беркова, Тучепа, Штупеља, Дрсника и Душевића, нису смели да обрађују имања, јер су у тим случајевима били убијани на њивама или испред својих кућа. Млађе жене и девојке нису смеле да напуштају куће из страха од отмице и силовања. Имућнији Срби су уцењивани, под претњом убиства. Дешавало се да су појединци по неколико пута плаћали такве уцене. Мењу уцењивачима били су и поједини председници општина.³

На том подручју у прогону Срба и Црногораца предњачили су са својим бандама Леш Ђони из Злокућана, Садик Рама из Крине, Пјетер Јакалићи, Прен Прљаснићи и Јусуф Бољетини. Кош је нападнут и опљачкан 16. јула 1943. У Осојану су у више наврата током окупације вулнетари убили 17, и ранили петоро људи. Међу убијенима су биле и две жене. У селу Крнини вулнетари су једне ноћи упали у кућу Панта Шкркића и без икаквог повода му побили шесточлану породицу, укључујући и једно новорођенче. Село Верић нападнуто је септембра 1941. Када је око 150 вулнетара, под командом Цољ Барјактара, упало у то насеље и почело

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

да туку мештане. Становници су привремено напустили село, али су се након месец дана повратили. Међутим, одмах по повратку, 20. октобра, вулнетари су поново упали у село и опљачкали оно што нису успели у првом нападу. Сви становници су после тога напустили село.¹ Сем десетак породица које су се задржале у селу Ђураковцу, остали су избегли у Црну Гору или Србију.

У Новом Верићу од 53 стамбене куће, 37 их је, све са шталама и другим помоћним објектима, порушено до темеља. Ђуро Бјељајац, до рата рудар у Треччи, убијен је у својој шуми. Петка Брајовића из Новог Верића су уочи напада вулнетара на село сакрио комшија Албанац Сали Љанова. Он је склонио Петкову, као и још пет породица са око 30 чланова.

Браћа Станоје и Сретко Брајковић изведени су из источког затвора и обојица су искасапљени. Станоју су живом извадили очи, секли су му руке и ноге и забадали ножеве у тело. У Новом Тучепу убијен је Алекса Зрнић у тренутку када је из запаљене куће износио своје двоје болесне деце. Богдан Радоњић, из Верића, убијен је у Ракошу, пушчаним хицем кроз прозор.²

Бајрам Реџеп Гаши из села Пригоде убио је из заседе на њиви Владимира Валичића и његовог сина, а потом му је отео кћерку. Вулнетари су у једном дану убили и четири жене у збегу у Ђураковцу: Добрицу Вукићевић, Милену Стриковић, Милосаву Павићевић и Јагоду Перовић. Том приликом су заклали тринаестогодишњег Крста Килибарду из Србобрана. У источком срезу је у 1941. убијено најмање 67 становника, а 1942. године најмање 73 њих. Највише жртава на подручју среза Исток забележено је током 1943, када је страдало 135 особа, од којих је у Ракошу стрељано њих 65. У 1944. до ослобођења убијено је најмање 29 људи. Међу страдалима је било и шест Албанаца страдалих у покушају да заштите своје српске комшије. Велики је број албанских квислинга који су починили убиства остао је непознат, иако се нису скривали, јер су имали подршку окупаторских власти.³

Познато је да је Алија Бека убио Миту Балевевића, Радоја Мемаровића, Петра Брајковића и Петра Ђокића. Исмајил Данићи, жандарм из Ракоша, убио је Радоја Бутавчевића и Бошка Ђуричића из Белог Поља, као и Јанићија Гајића из Верића. Таља Куртеши из Доњег Истока убио је Радована Седларевевића и Невенку Воји-

¹ Исто.

² Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 213.

³ Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

новић из Истока, као и Костадина Седларевића из Драгољевца. У источком срезу по убиствима Срба и Црногораца били су познати Ђерим Шатри, Браим Чарлаковићи, Суља Јашари, Шабан Лакорићи, а посебно Цољ Бајрактар.¹

Вулнетари су примењивали и масовна привођења и хапшења сељака (у Ракошу и околини су привели више од 40 људи, а у Ђураковцу и околним селима фебруара 1943. 35 Срба и Црногораца). У Ђураковцу су приведени мештани били затворени у згради жандармеријске станице, у просторији без прозора. Приведени су били задржани око месец дана. Затворенике су мучили Ахмет Нуо и командир станице Садик Кабаши. У Призрену и околини су се такође дешавала убиства Срба. Првих дана окупације убијена су браћа Владимир и Љубомир Марјановић, студенти права и Милић Поповић, пензионер. Заклани су Манојло Јовановић, лончар и Андрија Фишић, самарџија. У Призрену се догодио један необичан и јединствен случај убиства. Син председника општине, повратника из Албаније, Шани Лауше покушао је да силује једну црногорску девојку, али га је она убила бранећи се. У селу Нова Шумадија код Призрена вулнетари су убили седморо Срба. Алекси Папићу из Липовца ранили су седамнаестогодишњег сина, а четрнаестогодишњу кћерку убили. Пошто је био принуђен да побегне, кћерка му је остала несахрањена. На том подручју забележено је више случајева да су Албанци римокатоличке вере у селима пружили помоћ српским и црногорским породицама. У градовима Албанци римокатоличке вере нису се тако понашали, већ су се истицали у прогонима Срба (Јак Ђони, Рок Љумези и Емил Кабаши).²

У Великој Хочи код Ораховца живело је до рата око 200 српских породица и само две до три албанске. Албанци из околних села су током окупације нападали мештане Велике Хоче и нису им дозвољавали да обрађују своја имања. У село се насилно доселило око 20 албанских породица отимајући куће од Срба. У Лопушнику, 30 километара од Ораховца, живело је 17 српских породица, међу више стотина албанских. Првих дана окупација убијени су Благоје Стојковић, Душан Вуковић и Симо Триван, сви остали су протерани. Код расадника у селу Зрзе убијени су Иван Најдановић, Обрад Кривошијанин и Дане Митровић. У Топличанима код Суве Реке после мучења на свиреп начин ликвидирао је старац Арсеније Илић, коме је након убиства глава набијена на колац и ношена

---

1 Исто.

2 Исто.

кроз село да би се заплашили остали мештани. Бајрам Ука је у лето 1941. Док су косили ливаде убио двојица Срба. То се догодило у суворечком крају, између Сопине и Поповљана.¹ У сеоским срединама убистава Срба од албанских квислинга, било је далеко више него у градским срединама.²

У селима источког среза после капитулације југословенске војске, а посебно после јуна 1941. Године, Срби и Црногорци су се самоорганизовали. У већини села формиране су позадинске партизанске јединице – десетине, водови, чете и батаљони. Најбоље су били организовани Добруша, као и Витомирица у пећком срезу. Ђелија КПЈ у Истоку, организовала је прикупљање оружја, муниције, санитетског материјала и војне опреме. Основан је позадински партизански батаљон под командом Тома Жарића. Мештани су покушали да преговарају са Албанцима из оближњих села како би спречили могуће нападе (Црни Луг, Љубово и Пригода).³

Почетком маја 1941. године Добруша је нападнута од јаких вулнетарских банди. Становници су се спасавали одласком у Витомирицу и Пећ. Група мештана под командом Тома Жарића пружила је отпор нападачима. После одласка Немаца и преузимања окупационе власти од Италијана већина становника, осим оних који су побегли у Црну Гору, вратила се натраг. Услови за живот били су изузетно тешки, јер им је, поред осталог, недостајао и најосновнији алат за обраду земље. Срески начелник источког среза Џеват Беголи, организовао је нови напад на Добрушу. Поред вулнетара из источког среза били су ангажовани и вулнетари из пећког, дреничког и ђаковичког. Тај велики напад почео је 17. октобра 1941. године. Мештани су пружили отпор док су имали муниције. Борба је почела у 18 сати и трајала до 12 сати наредног дана. Браниоци су се повлачили према средини села осигуравајући повлачење жена, деце и старца. Након тога су сви напустили село. Вулнетари су након тога све објекте опљачкали и запалили.⁴

Међу браниоцима погинули су Душан Милић и Петар Ковачевић. Погинуле су и две жене, Неда Радоњић и Стевка Калуђеровић. Рањених бораца било је петоро. Становништво се повукло у две колоне, једна већа је отишла према Витомирици, а друга према Ђураковцу. Један број мештана се сакрио у оближњу шуму, али су

1 А. Јевтић, *Од Косова до...*, стр. 139, 146.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 *Исто.*

4 *Исто.*

и они касније кренули ка Витомирици. Браниоци села су се повукли у војничком поретку, прешли су Бели Дрим и дошли у Витомирицу. Добруша је остала у пламену, а избегли сељаци су могли да чују славље вулнетара, звуке зурли и бубњева.¹

После повлачења у Витомирицу, добрушки позадински батаљон био је смештен у куће Миладина Павловића, Јована Капетановића и Раденка Лаловића. Батаљон је и даље постојао као реорганизована позадинска јединица. У штабу су били команданти Томо Жарић, политички комесар Петар Поповић, помоћник комесара Филип Јанковић. У осталим кућама биле су смештене избеглице из Добруше. Један број људи је отишао у Пећ. Око 30 породица које су уточиште нашле у Ђураковцу, смештене су у згради основне школе и у старој општинској згради. Витомирица је иначе и пре рата била упориште КПЈ. После капитулације у њој је било више од 40 чланова КПЈ и близу стотину чланова СКОЈ-а. У селу је деловала и једна четничка група.²

Већ крајем априла 1941. у село су почеле да долазе протеране насељеничке породице из суседног Набрђа и насеља са подручја општина Злокућани, Будисавци и Дечани. Било је избеглица и из других крајева Метохије. Број становника у односу на предратни порастао је три пута. Међутим и ту су Срби страдали од албанског терора. У априлу 1941. убијени су Михајло Миличић, Новица Шурбатовић, Новак Николић, Блажо Павићевић, Радоје Ђуричић и Милован Бајевић. Пред својом кућом убијен је Матија Марковић. На скупу мештана 20. априла договорено је да се пошаље делегација у оближње албанско Пашино село ради разговора са утицајним албанским бајрактарима и старешинама, како би били спречени албански напади и сукоби са њима. Разговори су, међутим, били безуспешни. Само пет дана касније Албанци су напали село Жабљак, куће су опљачкане и запаљене. То је било још једно злодело вулнетара, комшија из Набрђа, Накла, Требовића и Тухота. Поједине породице из Витомирице већ су почеле да беже за Пећ.³

Одлучено је да сви становници напусте село. Сви су 28. априла кренули у више колона ка Пећи. Када су последњи мештани напустили село, Албанци су извели напад из правца Дубова и Новог Села. Група Витомиричана се вратила и у оружаном сукобу отерала нападаче. Блажо Павићевић и Радоје Ђуричић, чије куће су биле

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

нападнуте, нису кренули са другим мештанима ка Пећи. Борили су се и нажалост погинули у том сукобу са албанским квислинзима. У јесен 1941. убијен је младић Мујо Поповић. Око 5. маја већина становника се вратила. Куће на периферији села су биле спаљене, али су бар донеке могле да се оспособе за становање.¹

Поново су организоване страже, обезбеђивани су мештани на обрађивању земље, иако су се такви радови могли обављати само на њивама у близини села. Напади вулнетара су настављени. Из Набрђа су они кренули 28. јуна и 5. јула. Насељеници смештени у школи на периферији Витомирице (18 породица чије су куће раније спаљене), организовали су одбрану и у ту сврху направили девет бункера од земље и камена. Оба напада су успешно одбијена. Школа је поново нападнута 15. јула. Браниоцима школе помогле су страже из села. Међутим, после тог напада породице претходно смештене у тој школи морале су да напусте тај објекат и преселиле се у куће у средини села.²

У Витомирици су ради одбране биле организоване чете, да би у октобру 1941. био формиран позадински партизански батаљон са командантом Милутином Павличићем, комесаром Милованом Марковићем и замеником команданта Душаном Лабовићем. Витомирица је тако једно време била остављена на миру од албанских квислинга. Иако је било узнемиравања живот је функционисао релативно нормално, колико је то било могуће у условима окупације.³ Нови велики напад је уследио 27. децембра 1942. године. Око девет сати увече из Радавца, Дубова и Новог Села започела је пуцњава. Позадинска јединица се супротставила нападачима. Међутим, због јаких вулнетарских снага, били су принуђени на повлачење. Народ се склонио у близини карабињерске станице и следећег јутра, они чије куће нису биле спаљене вратили су се у домове. Остали су избегли у Пећ, али су се и они касније вратили. У Витомирици су припадници албанске фашистичке милиције убили Драга Гарчевића и Спасоја Гилића.⁴

Прогони насељеника Срба и Црногораца са подручја Дренице започели су у време Априлског рата 1941, а завршени новембра 1941, осим Србице расељене средином 1943. године. У том срезу, у околини Србице, после маја 1941. наступило је извесно смирење,

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

терор албанских квислинга постао је ређи. То је била последица настојања италијанске окупационе управе, пре свега карабињера, да насељенике заштити у мери колико је то било могуће. Италијани су реаговали приликом албанских напада на насељеничка села прагматично, штитећи првенствено своје јединице. Они су реаговали ако је било реч о нападима појединаца или мањих група.¹

Међутим, уколико су се дешавали велики и масовни напади Италијани су били „незаинтересовани“, тј. нису уопште реаговали. Као и на Метохији после јулског устанка у Црној Гори, однос Италијана се изменио на штету Срба и Црногораца, што су Албанци искористили да појачају терор. У унутрашњости Дренице бруталност је била нарочито изражена, јер су за непуна два месеца окупације, протерали и опљачкали сва насељеничка села. Пљачке су биле сталне. Нарочито се огледала у пљачки стоке. Пример Риста Мркића и његовог сина Ивана, насељеника у Трстенику, показује колико су Срби и Црногорци били оштећени у тим пљачкама. Породици Мркић са 17 чланова, одузето је седам крава, четири вола, два коња, 50 оваца, 15 коза, 3.000 килограма пшенице, 4.200 килограма кукуруза, ветрењача, круњача, двоје кола, плугови, чезе, две куће са покућством, помоћне зграде итд, практично целокупна покретна и непокретна имовина. Мркићима је дозвољено да понесу са собом две вреће кукуруза и да поведу једну краву!²

Вулнетари су пуцали увек у правцу кућа, у врата и прозоре, а у исто време Србима отимали стоку. Такође, обавеза враћања предатних дугова или позајмљених ствари није долазила у обзир. У прва два месеца окупације у Дреници је убијено најмање 90 насељеника. Мештани су били принуђени да се самоорганизују у одбрани. Сви становници једног села у току ноћи су се смештали у две до три куће од тврдог материјала. Уведена су дежурства, бранило се од нападача. На тај начин животи су били сачувани бар за извесно време, али пљачка имовине није могла да буде спречена.³

У дреничка села се није вратио велики број Срба и Црногораца, војника југословенске војске из Априлског рата, мада они нису били заробљени од Немаца нити су погинули на фронту. Њих су убијали Албанци у близини кућа, приликом повратка.

У Глоговцу су вулнетари већ почетком маја 1941. упали у село и протерали становнике. Од 120 кућа, 109 су спалили заједно

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

са православном црквом. Бунаре су затрпавали, гробља заравњивали. Затирали су све што је било српско. Слично се десило и у Крајкову, у коме је живело 12 насељеничких породица. Коморане које је бројало 57 насељеничких кућа је спаљено, а приликом протеривања убијени су Јошо Кукољ, Перо и Душан Родић, Ђуро и Симо Триван. У Бивољаку су све куће опљачкане, породице протеране, а убијени су Анђелко, Миливоје, Миленко, Петар и Милица Миленковић са малим дететом у рукама. Организатори и извршиоци тих злочина били су Мехмет Градица, Тахир Бериша из Станковца и Осман Хусејини и Авдо Хоџа из Горње Забеле. У Бивољаку су се посебно „истакли“ у прогонима насељеника чланови фамилије Сараћи; они су непосредно учествовали у убиству свих чланова породице Миленковић.¹

Током лета 1941. почело је опште протеривање насељеника из више дреничких села. Ко је имао товарна кола и волове могао је да понесе бар мањи део покретне имовине, а осталима су дозвољавали само оно што су у рукама могли понети. Формирале су се две велике колоне избеглица, уз пратњу италијанских карабињера. Једна колона је кренула према Глоговцу и даље, преко Косова Поља, у Приштину. Друга је ишла преко Србице за Косовску Митровицу. Неколико породица је остало у Србици јер су се снашли за прихватилиште у том месту. После одласка насељеника, села су буквално уништавана. Куће од тврђег материјала после скидања црепа су спаљиване, док су оне лошије конструкције рушене. После прогона насељеника исто је задесило и староседеоце.²

Ибарски Колашин је територија на потезу долине Ибра од Рибарића до Косовске Митровице. Приликом разграничења 1941. највећи део ове области издвојен је из косовскомитровичког среза и припојен дреничком срезу, чије седиште је било у Србици, односно Скендерају. Становници Ибарског Колашина били су Срби староседеоци и у њему није било насељеника. Један мањи број Колашинаца био је између два светска рата насељен у Дреници. Они су се после априла 1941, вратили у стари крај, јер су претходно морали да напусте своје куће и имовину. У Ибарском Колашину су се сместили код рођака и пријатеља.³

Ибарски Колашин је био веома сиромашан крај и убрајан је међу најзаосталије на Косову. Приходи од пољопривреде нису били

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

довољни, па су се мештани бавили и другим пословима (производња каца и сукна) и допунским радом (надничење на сплаварењу грађе низ Ибар). Одмах по окупацији и разграничењу задржана је дотадашња административна подела на две општине – радичпољску и беримску, као и стара управа. Почетком 1942. обе општине су укинуте и формирана такозвана колашинска комуна чији председник је био Риза Тахири из Гладног Села у Дреници. После три месеца нови председник је постао Адем Гаши из Сувог Грла на Метохији, до тада емигрант у Албанији.¹

Ибарски Колашин је од априла 1941. био на удару вулнетарских банди из Дренице и Метохијског Подгора. Оне су често упадале у села и пљачкале стоку, повремено убијајући појединце, које би затекли на путу или на њиви. Мештани су пружали отпор албанским нападачима. Када су албански жандарми покушали 8. јуна 1941. године покушали да растуре црквени сабор, нису успели у својој намери, јер им се супротставило 600 голоруких Колашинаца и ови су били принуђени да се повуку. Слично се догодило и два дана касније на једној свадби у Зубином Потоку. Појединци су се крили у оближњим шумама, повремено нападајући представнике албанских квислиншких власти.²

Вулнетари су масовно напали Ибарски Колашин 30. септембра 1941. године. Напад је дуго припреман, а главни организатор је био некадашњи турски официр, носилац немачког Гвозденог крста, народни посланик и члан руководства Југословенске радикалне заједнице између два светска рата Аћиф Бљута из Новог Пазара. Тај напад због трагичних последица по српско становништво Немци су у својим документима називали „крвави талас“. У нападу је учествовало више хиљада вулнетара и жандарма, као и припадника муслиманске милиције из тутинског среза. На десној обали Ибра људством што је надирало из правца Косовске Митровице командовао је Бислим Бајгора, бивши југословенски жандарм. Вулнетаре на левој обали Ибра предводио је Идриз Реџа, до рата председник општине у Жабарима, код Косовске Митровице. Вулнетаре из Дренице предводио је Шабан Полуџа, из Истока.³

Напад на Ибарски Колашин почео је са Метохије и село Бања је било прво на удару. Ту је вулнетарима пружио велики отпор Андрија Ковачевић, убивши за неколико сати пуцњаве више вулне-

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

тара. Када му је нестало муниције активирао је ручну бомбу и убио се. Вулнетари су имали подршку италијанске војске. Италијани су из топова и минобацача гађали народ у покушају бекства. Од артиљеријске ватре погинуло је 12 особа. До 10. октобра 1941, до када је трајао „крвави талас“ спаљена су села: Зупче, Јагњеница, Прелаз, Рујиште, Падине, Козарево, Кобиља Глава, Доње Вараге, Стрмац, Угљаре, Резала, Брњак, Крлигате, Дрен, Црепуља, Загуљ, Калудра, Јабука, Горњи Јасеновик, Ковачи, Чечево и Бања.¹

И немачки извештаји Крајскомандантуре из Косовске Митровице упућени претпостављеној команди говорили су да су вулнетари и жандарми у Ибарском Колашину починили страховита недела. Потврђено је да су сва села расељена и читав крај уништен.² Становништво колашинских села претрпело је велике губитке. Не само да су остали без имовине, већ је било и много људских жртава. Само у 1941. од вулнетара је страдало 150 особа. Идуће 1942. године, када су села остала пуста, убијено је 39, а у 1943. У терору албанских квислинга убијена је 91 особа. Велики број избеглица није имао адекватне услове живота, па се враћао у пролеће 1942. у оштећене куће на периферији Ибарског Колашина. Током дана обрађивали су имања, са позајмљеном стоком и алатом. Када су добили гаранције окупаторских власти о безбедности, враћали су се на згаришта и обнављали куће. Вулнетари и жандарми су и даље нападали становништво али у мањем обиму.³

Албански жандарми и вулнетари су јуна 1943. убили 15 људи на ушћу Варешке реке у Ибар. Повод је био покушај хапшења Јарга Станића из Брњака, који се тога дана задесио у Доњим Варагама. Станић је био наоружан и пружајући отпор усмртио тројицу жандарма, пре него што је и сам убијен. Због тих губитака жандарми из радичпољске жандармеријске станице опколили су село Бубе и ухапсили: Обрада Ђорђевића са синовима Сталетом и Светозаром, Филимона Милосављевића, Јаблана Милосављевића са синовима Милорадом и Новицом, Вилотија Милосављевића, Костадина Михајловића, Стојка Марковића, Маргана Рашковића, Сима Јовановића, Спира Миленковића, Косту Миљковића и Стојка Михајловића.⁴

Злочине албанског становништва против Срба и Црногора-

1 Исто

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

ца на Косову и Метохији подстицали су и подржавали Албанци, повратници из Албаније, аге и бегови, као и квислиншке политичке организације. Они су убеђивале албанско сељаштво да су српски и црногорски насељеници били кривци за њихово сиромаштво, иако су они били већином насељени на добијеним утринама и крчевинама и нису били ништа имућнији од албанских мештана. Напади на српска и црногорска села на Косову били су слични нападима на Метохији и у Дреници. Напади су углавном извођени ноћу, праћени су пуцњавом, виком, пљачком стоке и убиствима. Паљени су стогови сена, сламе и кукурузне шаше, понегде штале, шупе и амбари.¹

Најчешће су настојали да у селу убију двојицу-тројицу најугледнијих Срба и Црногораца, како би остали становници тиме били застрашени и натерани на сеобу. Мештани су се самоорганизовали за случај нападам, најчешће уз помоћ чланова КПЈ и припадника партизанског покрета. Оружје које су поседовали било је прикупљено током Априлског рата, али га није било довољно, па је илегално куповано у немачкој и бугарској окупационој зони или у околним селима од појединих Албанаца препродаваца. На исти начин набављана је и муниција. Људи су често убијани и због освете или неких безначајних свађа са комшијама из периода између два светска рата.²

Пример за то је случај породице Пецељ из Танкосића, села на путу Гњилане–Урошевац. У том селу живело је 120 породица, од којих су осим две-три, све биле српске. Пре рата Ђорђе Пецељ ранио је из непознатих разлога једног Албанца у ногу, али су се убрзо помирили и заборавили инцидент. Међутим, у лето 1941. непознати Албанац је дошао пред кућу Ђорђа Пецеља и саопштио му да му „дугује крв“, јер му је ранио рођака. Иако га је Ђорђе убеђивао да је „крв опроштена“, овај му је узвратио да он то није учинио. У том смислу, тражио је већу сума новца на име крвне освете. Ђорђе Пецељ је продао овце и исплатио уцену.³

У фебруару 1943. године Ђорђе Пецељ је отишао у Урошевац да у болници посети болесну супругу. Пошто путовање није било безбедно прикључио се познаницима из суседних села што су на воловским запрегама превозили брашно из млина. Имали су и пратњу два италијанска војника, као заштиту од вулнетара. У бли-

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

зини Танкосића на њих су пуцали Албанци и тада су Италијани из пратње убили двојицу нападача, али је претходно у пуцњави убијен и Ђорђе Пецељ. После извесног времена Пецељевој кући је стигао је извесни Мехмет и саопштио Ђорђевој удовици Анђи како му „дугује крв“. Није вредело убеђивање да је Ђорђе био ненаоружан приликом напада у коме су Италијани убили Мехметовог брата. Тврдили су да је Ђорђе у пуцњави, приликом погибије његовог брата, био са супротне стране. Ђорђева супруга је платила уцену још једном. Идуће, 1944. године, када се из комшилука враћао кући убијен је Јово Пецељ, Ђорђев брат. Анђин зет и сестрић убијени су у Некодиму, код Урошевца.¹

У Танкосићу су страдале и друге српске породице. Стану Крстић убили су док је орала на њиви и тада су отели и две краве упрегнуте у плуг. Никола Крстић убијен је на кућном прагу. Младић Велимир Јовановић убијен је на док је радио на њиви. Убиство се догодило приликом одмора, док је разговарао са оцем. Убијен је хицима из пушке. На изласку из села, на путу према Урошевцу убијен је Мирко Цветковић. Хрват Зденко Хас убијен је и бачен у бунар. Данко Стојановић, у Танкосић иначе избегао испред бугарског терора из Гушице, качанички срез, убијен је такође од албанских квислинга. Ухапшени угледни мештанин Раде Милинић није могао да издржи мучења у урошевачком затвору, па је због тога скочио са другог спрата ненпрефектуре и погинуо.²

Душан Вуковић из села Черкез Садовине ухапшен је јуна 1942. године и приликом спровођења за Гњилане, испред села Ливоч убијен је на свиреп начин. Албански квислинзи из села Слатине су везаном Вуковићу поломили руке и ноге и искасапили га ножевима. У истом селу на кућном прагу убијен је Павле Вукоје. Павлов четрнаестогодишњи син Душан тешко рањен, након мучења је умро. Убице су тај злочин починиле у присуству осталих чланова породице, чији их плач и кукњава нису узнемирили и омели у том гнусном чину. Стојан Аризановић, његова супруга и њихови син Станко и ћерка Ленка убијени су у дворишту куће; затим је уследила пљачка свих вреднијих ствари. Трифка Целатовића су ноћу извели из куће и у непосредној близини га измасакрирали. У селу Мужичану, на њиви је убијен Живко Милићевић из суседног села Ђурковца. У Црном Брегу су напали на кућу Апе Аксића, да би пљачкали. Бранећи породицу и имовину, Аксић је успео да

¹ Исто.

² Исто.

убије једног од нападача, али је потом страдао и он и још двојица Срба, досељеника из Врања.¹

Доброволац из Првог светског рата Душан Ђокић био је насељеник у Лугацији, општина Српски Бабуш. У априлу 1941, његова кућа је два пута нападана, али се он одбранио оружјем. По наредби сеоског кмета Дуља, морао је са десеточланом породицом да напусти имање и пресели се у село Мираш. После два дана, албански квислинзи су му наредили да и одатле мора да се исели, па је са породицом избегао у Српски Бабуш. Ђокић се у Урошевцу жалио на поступање Албанаца према његовој породици. Немачка команда је с њим упутила седам војника и једног официра, како би наредили Албанцима да његовој породици морају да гарантују безбедност. Међутим, чим су Немци препустили контролу Италијанима, председник општине Ђазим Сефедини Лугација га је опљачкао. Октобра 1941. године Душана Ђокића су ранили и потом убили албански нападачи. Породица му је прогнана, а кућа са помоћним објектима спаљена и срушена. Иначе, у Српском Бабушу и околини у току јула 1941. године убијено је око 20 Срба и Црногораца.²

У октобру су убијени Никола Рунић и једна жена из Црнила. Најтеже је прошао Радован Вукајловић коме су 1. новембра 1941. жицом ископали очи, потом га разапели између два дрвета и убили после свирепог мучења. Новембра 1941, приликом напада на кућу Радована Пауновића Албанци су одвели двадесетогодишњег Рајка Пауновића из Српског Бабуша и на свиреп начин га убили; набили су га живог на колац и док је још давао знаке живота бачен је у реку. На сличан начин је убијен и Раде Огњеновић.³

Августа 1941. у Танкосићу и суседним селима једне ноћи ухапшено је око стотину сељака. У згради општине у Слатини тучени и тлостављани. Василија Коцића, док га је син беспомоћног придржавао на рукама, дотукао је председник општине Адем Гута цинично ликујући: „Ја сам Адем Гута, који Србе гута“. Током терације животе су изгубили још три Србина. Првих дана маја 1941. отпочело је хапшење српског становништва у Сазлији код Урошевца. Настала је пљачка стоке, пољопривредних алатки и покућства. То су чиниле комшије Албанци из истог села. Сви они, чак и дечацци-чобани носили су пушке о рамену. Ухапшени Срби су везивани, ударани кундацима и врећицама са песком, а појединима су забија-

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

ни ексери под нокте. Сва земља коју су насељеници добили аграрном реформом у југословенској држави одузета им је, макар они том приликом нису сви били протерани. Становницима Сазлије и других села наређено је да морају имати чуваре па су им у ту сврху доделили једног Албанца. Том чувару у Сазлији су плаћали 15 наполеона месечно, а у појединим селима и до 30 наполеона. Чувару заправо и нису штитили Србе, већ су ту боравили да би их контролисали. У суштини, кад је то требало помагали су пљачкашима.¹

На подручјима неродимског и грачаничког среза терор над насељеницима започео крајем априла 1941, настављен је наредних месеци и година. Континуитет у тим злоделима, некада више, некада мање, био праћен убиствима. Прво су удару била мања села, јер је из њих најлакше било изгнати насељеника, а на удару су се нашли и староседеоци, особито после капитулације Италије, септембра 1943. Село Кривово, у општини Липљан, насељено Црногорцима, међу првима је било на удару албанских квислинга. Прво је убијен Станко Паповић са дететом од само годину дана, а затим и Пека Ковача. Потом је убијен Милисав Савићевић, као и Новак Савићевић са седморицом синова. У селу је живело око 20 породица и сви мештани су се сакупили у три чвршће куће како би се приликом напада одбранили. Али, пошто су их вулнетари нападали из ноћи у ноћ, остали су без муниције, па су се некако извукли и побегли у село Врело под Голешом, убрајано међу већа на том подручју јер је бројало 104 домаћинства.²

У Доњем Гадимљу постојало је само шест српских кућа. У Горњем Гадимљу било је пет хрватских породица, у Маревцу четири и у Енцу само две српске куће. У Бандулићу су живеле само три насељеничке породице, а у Великој Добрањи десетак породица насељеника из Херцеговине. У Челопеку рат је затекао осам насељеничких и староседелачких, у Бадовцу пет породица. У свим тим селима Албанци су чинили већину и они су одмах 1941. своје комшије протерали и опљачкали. Село Ариљача је доживело сличну судбину, док је село Слатина расељено. Крајем 1941, протеране су 23 насељеничке породице настањене у Мухацир Бабушу, а у 1943. то се догодило и са 19 породица из села Бујанца. И то су била мешовита села где су насељеници чинили мањину.³

У току 1942. сви насељеници из општине Бабуш су изгнани.

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

Најдуже су се задржали становници Новог Мираша, расељени 15. маја 1943. године. Они су претходно морали да сакупе 150 наполеона и предају председнику општине Ризи Жерки како би добили пропуснице за одлазак у унутрашњост Србије. Међутим, он их је обмануо. Италијани су им забранили одлазак, па су морали да избегну у Урошевац. Пре протеривања, њихове куће и имања Албанци су међусобно расподелили. Балија Рамадани је међу првима на прозор куће Тома Вртикапе оставио ципеле, као знак да је то сада његова имовина. У Новом Мирашу људи су мучени под изговором да крију оружје. Крајем 1942, полиција је похапсила све одрасле мушкарце у Мирашу, па су појединима, као нпр. Јанку Глоговцу, палили сламу на стомаку. Према казивањима људи из тог села, у мучењима су предњачиле њихове комшије из Старог Мираша, посебно Нуредин Рустеми, Мустафа Весели, Ђазим Сефедини Лугација и Ђерим и Ђазим Каменица.¹

У селу Луг живело је 30 породица насељених из Лике. Они су били упорни у намери да не напуштају своја имања. Преживели су неколико напада, трпели свакодневне претресе, хапшења, убиства и друге облике терора и насиља. Издржали су до 1943. и тада су напустили село Луг и избегли у оближња села Лепину и Сколаново. И ту су били изложени терору и пљачкама. Тако је нпр. један старији човек, Обрадовић, издахнуо под батинама. Куће у Лугу су порушене и срањене са земљом. Поједини су се из Лепине и Сколанова морали одселити у Србију.²

Магура, Српски Вршевац, Крушевац и Мазгит такође су расељени. У Српском Вршевцу вулнетари су порушили и повадили чак и темеље свих 18 кућа које су између два светска рата подигли насељени Личани. У Магури куће нису порушене, али су се у њих уселили Албанци и у њима остали до ослобођења. Потуровац је било село настало после Првог светског рата. У њему је било двадесетак кућа насељеника из Херцеговине. Одмах после Априлског рата, нашли су се на удару албанских квислинга. Приликом честих упада, три насељеника су убијена. На њиви су убили Стевана Угарковића, а после три месеца и његовог сина Николу. Једну жену, којој супруг није био код куће, јавно су и пред девером силовали у њеном дворишту. За то време, девер јој је био везан за дрво.³

Када мештани у Потуровцу нису више могли да издрже

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

терор, пребегли су у Липљан и Суви До. Последњи становници Потуровца још нису ни напустили село, а вулнетари су упали и пустошили њихове куће. Скидан је цреп, изваљивана врата, прозори и пљачкане све вредније ствари. Током рушења и пљачкања кућа наишла је једна мања јединица италијанске војске и донекле их спречила у томе, али само на кратко. Том приликом Италијани су убили једног од пљачкаша. После одласка Италијана, вулнетари су наставили пљачку и рушење.¹

Како су поједини Албанци реаговали на рушење насељеничких кућа показује следећи пример. Породица Радовић морала је да напусти кућу и имање у Херцегову, Вучитрн. Одмах затим појавио се њихов кум Мехмет Бајрами из Караче, срушио кућу и отуђио материјал. После рата од чланова поменуте породице тражио је изјаву како би регулисао борачки стаж, уз образложење да је 1941. морао све да их побије, али то није хтео да уради и да је зато заслужио борачки стаж!²

Априла 1942. нападнуто је и исељено село Помазатин у близини Приштине. Од 22 насељеничке куће, седам је запаљено за време напада, а осталих 15 потом порушено. Опљачкана је стока и покретна имовина. Приликом пружања отпора погинули су Раде Маројевић и Петар Бањеглавић, а пре напада вулнетари су убили Илију Грубјешкића. У нападу на Помазатин учествовали су вулнетари из Малог и Великог Белаћевца, Лесковчића и околних села, предвођени председником општине у Обилићу Рамом Богујевцем.³

У Новом Селу убијени су у шуми поред села Александар Вилић и Благоје Петковић. У Златару, такође у сеоској шуми, убијени су Радомир и Драгомир Ничић, у свом дворишту Ђорђе Јолић. У Грачаници, у винограду је убијен Трајко Јанићијевић. Из Сушице убијени су Алекса Андрејевић и Јован Мирић и Љубомир Јанковић из Словиња, као и Јевто Милкић и Борко Михаиловић; из Доње Гуштерице Милан Лазић, Серафим Милојевић и Живојин Величковић. У Обилићу су побијени Лазар Илић, Љубомир Илић, Сима Матић, Јанко Огњановић и Петар Јовановић. У Крушевцу су убијени Јован Максимовић и Јован Дошљак. У Добреву на кућном прагу усмрћен је Илија Јовановић, док је на раду у пољу страдао Ћира Наић.⁴

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто..

4 Исто.

Када су 2. јуна 1943. године вулнетари упали у село и опљачкали стоку, повели су са собом двојицу стараца Миту Ђукића и Мила Бланушу, да би их одмах поред села убили. У Магури је у својој кући убијен Спасо Милићевић, након чега су убице опљачкале сву његову стоку. У Лугу је убијен Божо Лалић, у Ариљачи Мићо Ђилас. Убице су махом биле из суседних села, али су у злочинима учествовале и комшије из истог места. Село Бресница је спаљено и сви становници протерани; припадници албанске полиције убили су једног насељеника и његово тело убацили у бунар. Убијено је и једно дете.¹

У Смолуши су убили два брата Смиљића, пастире. Они су убијени надомак села Ђурковца и тела су им бачена у јаругу поред пута. Њихови костури пронађени су у пролеће 1942. када је окопио снег. У Смолуши су убијена и браћа Филић, у Крајишту Јован Денић и његов син Јордан, затим Боги Денић и Боривоје Марковић. Када су убили Ђорђа Аксића, његова супруга Мирјана препознала међу комшијама једног од убица комшије и када их је упитала зашто су јој убили мужа, убили су и њу. У Старом Грацку убијен је Андраш Мацек док је одлазио на сеоску стражу.²

Велики број људи убијен је на путу из једног места у друго. Тако су на путу Липљан–Добротин 1942. убијене две особе и рањена једна, док су на путу Добротин–Приштина убијена четири човека. На путу од Старог Грацка према Липљану убијен је Илија Роћеновић и тешко рањени Милан Савић и Никола Леро возећи се са њим били у чези. Идући од Чучуљаге за Потуровац убијени су Душан Блануша и Никола Цветковић и жена Сава Чолић из Магуре. Док су ишли из Грачанице за Приштину убијени су Стојан Петковић из Грачанице и Алекса Марковић из Сушице. Из заседе, на путу за Липљан, 1942. убијен је Перо Новаковић из Сувог Дола. Код села Угљара, тек што су кренули за Приштину 26. априла 1942, убијени су Петар Галић, стар 75 година, његов син Живко од 35 година и петнаестогодишњи унук Јордан, као и Гаврило Денић и Живко Јовановић. Код Штимља, на повратку са пијаце у Урошевцу, убијено је пет Срба: браћа Веселин и Ђорђе Перић, Милосав и Лазар Билибајкић и Живко Ристић.³

У току 1941. и 1942. албански квислинзи су у Врелу убили велики број Срба и Црногораца: Мила Безмаровића, Новака и Михаила Савића, Марка и Мата Радоњића, Сима Петивијевића, Божа

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

и Мирка Биговића, Петра Купрешанина, Мића Савићевића, Радована Вујичића, Милана Даковића, Михаила Керкеза, Мила Совиља, Лаза Амановића, Милоша Шашића и Мита Вучетића. Рањавања су доживели Милка Керкез, Мара Божовић и Чедо Буклић.¹

Село Грболе основали су насељеници из Херцеговине, крајем двадесетих и почетком тридесетих година. У њему се живело 14 породица. Била су то домаћинства са великим бројем чланова. Крајем априла или почетком маја 1941. албански квислинзи ухапсили су више од 30 угледних људи, претукли су их, и потом пустили из затвора. У бруталним насиљима, како је остало забележено, нападачи су људима, поред других видова мучења, чупали косу и бркове. Јово Фимић, Милета Кошутуић и Новица Ђук из Реткоцера, Ристо и Новица Ђајић и Пеко Борковић, из Грбола, Стојан Глоговац из Софтовића и Павле Миљановић из Папаза били су мућени и злостављани на разне начине и кућама су готово полумртве од батинања на рукама донели комшије.² Становници Грбола су почели да набављају оружје како би се одбранили од напада албанских квислинга и чак су у ту сврху оформили позадинску јединицу. Село је било наклоњено партизанском покрету.³

Вулнетари су први пут напали Грболе октобра 1941, усред дана, што је изненадило мештане. Нападачи су ипак одбијени и онемогућени да приђу кућама, али су опљачкали око 200 оваца затечене на испаша, у близини села. Након још једног напада у истом месецу, у новембру 1941. вулнетари су напали кућу Новака Ђајића на крају села и издвојену од осталих. Укућане су везали и опљачкали их. Ускоро је нападнуто суседно село Софтовић. Иако је напад извео велики број вулнетара мештани су одбили напад захваљујући помоћи Грбољана, који су с леђа пришли албанским квислинзима натавши их да побегну без плена. Да би се лакше одбранили села Грболе, Софтовић, Појатиште и Реткоцер, мештани су одлучили организују заједничку одбрану; уведене су сталне страже и сачињени планови у случају напада.⁴

Почетком 1942. вулнетари и други албански квислинзи још жешће су нападали на Грболе. Мештани су планирали да 14. априла изађу на орање и како је једна од њива била на истуреном месту, поставили су стражу наоружану са 15 пушака и пушкомитраљезом.

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

Око поднева орачи су нападнути и у исто време изведен је атак и на село. И мештани у селу и они на њивама узвратили су на нападе помогнути од комшија из Софтовића, Реткоцера и Појатишта. У току окршаја група насељеника била је опкољена, али су успели да разбију обруч. Вулнетари су били на крају принуђени на повлачење. Грбољани су имали једног погинулог, члана СКОЈ-а Гојка Бајата, а рањен је Јевто Парезанин. Следећег дана док се погребна поворка кретала ка Софтовићу где је требало да Бајат буде сахрањен вулнетари су опет запуцали из шуме. На срећу нико није настрадао и после тог напада село је једно време било остављено на миру.¹

У току 1942. у селу су боравили чланови Обласног комитета КПЈ, а у јесен су дошли партизанки одред „Зејнел Ајдини“ и Врањски партизански одред. Одред „Зејнел Ајдини“ је неколико пута стизао у село, јер су се ту његови припадници осећали безбедно. У Грболу је 5. јануара 1943. формиран Карадачки партизански одред под командом Петра Брајовића. Политички комесар био је Војо Лакчевић.² На Грболе је изведен нови велики напад 30. јануара 1943, уз учешће око 800 вулнетара и припадника албанске квислиншке полиције, појачаних са једном јединицом италијанске војске. Нападом је командовао ненпрефект из Урошевца Муртез Шаћири, који се налазио у селу Софтовићу. Тога дана у селу су боравили и чланови Бироа Обласног комитета са секретаром Бором Вукмировићем. На самом почетку напада они су успели да побегну из села. У зору је у село стигао део Карадачког одреда са командантом Петром Брајовићем. Партизани су били смештени у кући Стаје Сталетовића.³

У село је ушла полицијска патрола, предвођена Павлом Пренком. Потом су ушли вулнетари и заједно са полицајцима напали јужну страну села, почевши да опкољавају кућу Стаје Сталетовића, где су били смештени партизани. Партизани су припуцали на патролу и убили Павла Пренка. Дошло је до борбе и током дана одбијено је неколико напада. Када је пао мрак, партизани су се извукли из села и пребацили на планину Голеш. Остали вулнетари, под командом Ђазима Сефединаја, привођени су одрасле мушкарце у средини села. Вулнетари, међу којима и они из суседних али и удаљенијих села, спроводили су терор над мештанима. Упадали су у куће, тукли жене и децу. Мушкарци су за то време били везани

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

и такође тучени. Спровели су их по цичи зими у шуму Видачића и над њима се бестијално иживљавали.¹

Након мучења, вулнетари су их довели до куће где су дан раније били партизани. Кућа је запаљена и у ватру су живи бачени Раде Бајат и Тодор Милић. У кући браће Душана и Новице Ђајића, вулнетари су затекли велику количину спремљене хране. Браћа су мучена на најсвирепије начине да одају за кога је храна припремљена (чупање бркова, забадање ножева у лице, трбух и бутине). Душан је био везан за мердевине и у том положају шесторица вулнетара су га буквално рашчеречили у присуству породице. Мучен је зверски и његов брат Новица; после више убода ножем упуцан је метком у главу. Јагош Милић је оборен, боден ножевима по телу, да би му потом секиром одсецали делове тела. Након што је изгубио свест, једним ударцем секиром у потиљак убијен је. Тада је на зверски начин убијен и Неђо Видачић, кога су одвели ван села у шуму; пре него што је издахнуо натеран да скине одећу и обућу, потом је свуда по телу избоден ножевима, чупали су му косу и одсекли полни орган и мошнице.²

Мучени су и остали похапшени мушкарци. Одведени су у Талиновац и затворени у згради општине. Ту су доведени и Марко Јанићијевић и Веско Добросављевић из Софтовића и Милорад Цвејић из Врбештице. Под оптужбом да су међу партизанима у кући Стаје Сталетовића они су стрељани. Вулнетари су напали Грболе и 31. јануара. Овога пута су „само“ опљачкали село. У селу су се тада налазила тек два мушкарца, осамдесетогодишњи Јошо Ђајић и тешки плућни болесник Тодор Бајат. Умрли су од последица пребијања. У тим злочиначким нападима учествовали су вулнетари Ђазима Сефединија Лугације и његових сарадника Мустафе и Нуредина. Такође је међу нападачима био и Дели Хас са комшијама из суседне Ораховице, иначе и до тада учесници свих претходних напада на село Грболе. У Ораховици су поред 60 албанских живеле само две насељеничке породице. Обе породице су протеране, а Гојко Ђерисило је убијен.³

Половином априла 1943. године Грболе је поново нападнуто. Вулнетари под командом Бајруша и Авдије Биле претукли су тројицу мештана. Средином године дошли су припадници квестуре са једним заробљеним партизаном из одреда „Зејнел Ајдини“,

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

који им је под присилом показао кућу Борковића, где су боравили припадници одреда. Тада је ухапшено, претучено, затим одведено у затворе, па потом у интернацију у логоре у Албанији више људи. Терор је настављан и даље. Крајем 1943. и почетком 1944. сви мештани су се одселили у унутрашњост Србије. Њихове куће су срушене и уништени сви трагови да је село уопште постојало.¹

И у делу Косова под немачком управом први на удару били су насељеници. Њих су прогонили, пљачкали, протеривали и убијали албански квислинзи још од Априлског рата. Прве жртве су пале око 20. априла 1941, у лапском срезу, а затим у вучитрнском и косовскомитровичком. У селу Шипољу поред Косовске Митровице убијени су 11. маја шумар Вукашин Тренкић земљорадник Марко Вавић, насељен у Врбници; раније протеран са свог огњишта, задесио се случајно у том селу на конаку. Приликом убиства Тренкића, рањена су и његова жена и мало дете. У августу је док је косио ливаду убијен је Милош Шаровић из Шипоља. Убице су биле комшије из оближњег села Жабари.²

У септембру 1941, у Медреговцу код Подујева, у међусобној свађи Албанац је убио Албанца. Њихове комшије су, међутим, за убиство оптужиле Србе. Захтевали су одобрење од Фелжандармерије да за одмазду спале све српске куће у селу. Немци су им то дозволили и дали чак око 100 војника да их обезбеђују. Све куће су спаљене, породице протеране. Албанци су ову подвалу искористили и у пропагандне сврхе; албанском становништву су објашњавали како Немци подржавају њихов терор над Србима.³

Према регистру војноуправног саветника Крајскомандантуре у Косовској Митровици др Герхард Ролфс, од маја до децембра 1941. у округу је забележено 68 случајева насиља, пљачки, паљевина и убистава. Подразумева се да је тај регистар био непотпун. У Лапском срезу регистровано је осам убистава. Међу жртвама су били једна жена и једно дете, али то није представљало ни десети део злочина у овом срезу. Запаљено је више насељеничких кућа, амбара, стогова сена и жита. Опљачкана је у низу примера и убијана стока.⁴

До краја 1941. насељеничка села остала су практично без становника. Прогонима су били изложени и староседеоци. Вулне-

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто: РСУП Србије, збирни досије 70 9 Б0029, стр. 231.

4 Исто.

тари из Дренице у групама су прелазили граничну линију код села Јасеновика, у део Ибарског Колашина, остао иначе у саставу Косовскомитровичког округа, и нападали српска села. Тако су 21. августа 1943. претукли и злостављали више од два сата већи број Срба. Априла 1943, вулнетари су убили Милета Симића из Свињара. У Првом Тунелу убијени су пекар Јеротије Којић и радник у Трепћи Вуксан Томашевић. У Вучитрну, док се враћао кући са железничке станице, службеника Петра Поповића пресрео је жандарм Хадим Малићи, спровео га изнад вароши и убио. У Сврачку на свиреп начин убили су Стевана Мркића и Ису Лукића. У Новом Селу Бегову, код Вучитрна, убијени су Аритон Јовановић, Милан Миленковић и његов синовац Миодрог. У јулу 1943, жандармеријска патрола из села Баре убила је Ризу Бајрамија из Качикола, и Фејзу Сахитија из Палатне. Било је још сличних злодела.¹

У Липовици код Бањске, срез Косовска Митровица, октобра 1941, вулнетари су убили четири угледна домаћина, староседеоца; браћу Миладина и Живка Радовановића и њихове рођаке Крста и Ратка Радовановић. Када су вулнетари, након паљевине Ибарског Колашина, палећи и пљачкајући све пред собом, кренули према Бањској, Радовановићи нису послушали савете комшија да се склоне. Вулнетари су их затекли испре њихових кућа, повели у оближњу шуму и побили. Миладинов син и рођак Нићо пријавили су њихов нестанак у жандармеријској станици у Бањској. Пошто су обојица били запослени у Трепчи поверовали су у немачке објаве о слободном кретању, али им то им није користило. Пресрели су их вулнетари и убили без икаквог повода.²

Убиство Живојина Ристића показује колико су се лако Албанци одлучивали да убијају Србе. Ристић је био радник на железници и пошто је био најављен пролазак воза кренуо је да спусти рампу на пружном прелазу. Јашући на коњу, у том тренутку наишао је брат Бислима Бајгоре и љут што га Ристић није пустио да прође па тек онда спусти рампу, убио га хицима из пиштоља. Кафеџија из Старог Трга Мато Грубач, две-три године уочи рата избацио је из кафане због прављења нереди пијаног Абита Дедињу. По успостављању немачке власти и власти албанских квислинга 1941, Абит Дедиња га је убио.³

¹ ВА, Недићева архива (даље: Нћа), к. 52, 28/9–2, 48/9–1; к. 51, 31/8–1, 1/9 1, 11/9–1.

² Исто.

³ Исто.

У општини Лепосавић, у селу Лешак, 2. фебруара 1942. убијена су три имућна Албанца, трговца на велико, Јахја Жуби, Абедин Јола и Ђазим Каљавеша. Сва тројица су били политички неангажовани и били су угледни грађани у Косовској Митровици. Њихово убиство је наишло и на осуду и Срба и Црногораца. Мотив убиства је био пљачка. Албанско квислиншко вођство намеравало је да тај злочин искористи за обрачун са Србима и Црногорцима. У том циљу припремили су људство и спровели обимну акцију по селима. Тада је та операција по угледу на „крвави талас“ требало да буде изведена у Косовској Митровици.¹

Организатори те операције били су чланови Албанског народног савеза. Они су планирали да се 5. фебруара увече у околини Косовске Митровице, на простору Жабаре–Кошутово–Брабонић, концентрише више хиљада вулнетара и сељака, претежно из Дренице и околине. Било је предвиђено да сутрадан ујутро почну анти-српске демонстрације, како би се испровоцирао обрачун и изазвало крвопролиће. Иако су обављене у највећој тајности, припреме су проваљене. Жандармеријски потпоручник Ђоко Ђокић и ађутант команданта жандармерије Бајазита Бољетинца, обавестили су о томе делегата Недићевог Министарства финансија за округ Зенона Демића. Увече, истог дана, жандармеријски наредник Никол Ђони потврдио је Демићу информацију добијену од Ђокића и указао да се припрема одмазда над Србима и Црногорцима.²

О припрема су обавештени и Немци у Крајскомандантури. Крајскомандант је у току ноћи позвао Ферхата бега Драгу, Шаба на Мустафу Гашија, Вехбију Фрашерија, Аџифа Бљуту, Бајазита Бољетинца и Ибрахима Љутвија и енергично им наредио да спрече крвопролиће, иначе ће Немци да предузму мере против Албанаца. Они су били присиљени да поштују ту наредбу. Међутим, један број најекстремнијих Албанаца отишао је у град и претукао неколико Срба тада затечене на улицама. Познато је и то да тада албанска жандармерија растерала демонстранте. Крајскомандантура је преко својих канала сазнала да је акцију припремио и наредио Ферхат бег Драга преко петорице младих жандармеријских официра, дошљака из Албаније.³

Вођство Албанског народног савеза сазнало је да је „провалу“ учинио Никол Ђони, па је он морао да побегне из Косовске

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

Митровице. У Србији је ступио у Српску државну стражу и истакао се у борби против партизана, због чега је похваљиван и награђен пиштољем. Крајем 1942, његова јединица прекомандована је у Косовску Митровицу, где га је Бајазит Бољетини одмах ухапсио под оптужбом да је комуниста и предао га Гестапоу. Након што је спроведен у логор на Бањици у Београду, Недићева влада покушавала је да га ослободи, али су то Немци одбили и касније га стрељали.¹

Вулнетари, припадници албанске полиције и жандармерије спроводили су сурове видове терора над Србима и Црногорцима. Њихово понашање и поступци су показивали невероватну мржњу према својим суседима и познаницима друге вере и нације. Албански квислинзи су у појединим случајевима убијали и своје сународнике ако су се супротстављали злочинима и залагали за заједнички живот. Бајрама Муљаја из Мужевине, срез Исток, убили су вулнетари пошто је покушао да заштити породицу Миковић. Мурат Османај из Жача такође је убијен када је покушао да заштити Србе. Секретар општине у Бостану, код Гњилана, Нухија Клокоћи користио је свој положај у власти и спречавао недела над Србима. Више породица спасио је сигурне смрти, одводећи их у Јабланицу. Вулнетарска банда Мухарема Карилеве због тога га је 1943. ликвидирала. Ретки Албанци спремни да помогну Србима и Црногорцима били су излагали великим опасностима.²

Манифестације организоване у част окупатора биле су прилика и за злостављања Срба и Црногораца. Ако би се у тим тренуцима Срби и Црногорци нашли на улици постојала је велика опасност да буду убијени, претучени или каменовани. Евентуално сакупљање оружја међу Србима и Црногорцима, било је такође повод тортури над њима. У почетку су у селима одрасли мушкарци окупљани на једном месту и тада би уз претњу да предају оружје били физички мучени. Ко и није имао оружје тучен је под претњом да га преда, а онај ко би га под тортуром предао, тучен је јер га је поседовао. Вулнетари и жандарми су у другим приликама залазили по кућама, претресали их и под претњом смрти захтевали од мештана да им предају оружје. То је понављано из дана у дан, из месеца у месец.³

Те операције су постале нарочито бруталне у 1943. године. У фебруару те године успели су да прикупе у селима грачанич-

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

ког среза 215 пушака. Људи, међутим, нису остајали разоружани јер су, знајући за опасност, предавајући једну, одмах куповали другу пушку. Због тога је била развијена трговина оружјем, уз високе цене.¹ Примењиван је и необичан вид пљачке у тим срезовима под италијанском управом, а трајао је до средине 1944. Када би претукли човека показали би му пушку и понудили да је купи. Цена је била изузетно висока, најчешће 50, па и до 100 наполеона. Чим би примили новац, одлазили су али су односили и пушку. На тај начин, једна пушка је „продавана“ неколико пута, не у једном, већ у десетинама села.²

Италијани су у јуну 1943, заједно са вулнетарима блокирали у околини Гњилана села Коретиште, Кусце, Шилово, Кметовце, Ропотово, Панчело, Рајановце, Каменицу, Ајновац, Мешину, Гризуме, Богче, Стрелину, Феричеј и Будинце. Ухапсили су око 700 мештана између 13 и 70 година старости и затворили их у зграду гимназије. По једној особи тражена је откупнина од најмање 50 албанских наполеона, некима и више. Ко је имао да плати ослобођен је, остали су интернирани.³

Блажи Васићу из Коретишта, у септембру 1942, преко ноћи, запалили су више од 50.000 кг сена у дворишту. Пријавио је пожар карабињерској станици, али је чувар села изјавио како је сам Васић запалио своју имовину. Оптужени Васић је због тога чак тешко претучен. У Гњиланском крају примењиван је тзв. рабош. На дрвеном штапићу – рабошу урезане су рецке и њихов број је означавао своту коју је домаћин морао да исплати Албанцу што му је рабош послао. Уколико то не би учинио, постојала је велика опасност да буде ликвидан. Уцене те врсте биле су веома честе, али да би се сачувао живот најчешће су и исплаћиване.⁴

Отимање девојака и младих жена била је такође честа појава, што је међу мештанима оазивало посебан страх. Млада девојка или жена присилно је одвођена у дом отимача, без обзира да ли је ожењен или не. Такве отмице су праћене претњама и батинама, али и убиствима. Често су девојке уцењиване да ће им бити побивена цела породица, а младе жене које су већ имале потомство, да ће им заклати децу. Отмичар је неретко жену задржавао, имао с њом децу и највећи број тих отетих жена и девојака остајао је код

---

1 ВА, Нђа, к. 124, 8/5–2.

2 *Задужбине Косова...*, стр. 792.

3 *Исто*.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

отмичара и временом прихватио исламску веру. Само у Ибарском Колашину су отете најмање 22 девојке. Процена је да је у Пећи и околини отето више од стотинак младих жена и девојака. Како то дешавало на читавом Косову и Метохији, сматра се да је отето и преведено у исламску вероисповест више од 400 младих жена и девојака.¹

У Пећи су девојке отимане на улицама. Жандарм у Пећи Тахир Костурац отео је кћерку Радослава Вучетића, док је други жандарм, извесни Мета, отео Милку Радуловић, у Пећ иначе избеглу из села Љумбарде, код Ђаковице. Пред крај 1943, како је остало забележено, три девојке су ишле по дрва у Ругово. Две су отете и више нису враћене, а трећа, такође избеглица из Ђаковице, силована је и рањена, па је без свести пренета у болницу. Славка Микића из Главичице убили су руговски вулнетари на путу, убрзо да би му неколико Албанца из Црмљана отело жену. Кћерку Јаће Орловића из Горњег Петрича отео је Албанац римокатолик Деда Дакићи из истог села. Силована су била бројна. Многе жене и девојке, као и њихове породице, прикривале су такве злочине због заштите моралног интегритета жртве. Жалбе и тужбе, ако их је и било, биле су узалудне, јер је албанска квислиншка власт толерисала сваки облик терора над српским и црногорским становништвом. Само у септембру 1941, у општинама Бањска и Ибарска Слатина регистровано је 11 случајева силовања.²

За време напада на Ибарски Колашин силоване су чак и старице остале у месту јер нису биле способне или нису хтеле да оду у избеглиштво. Познат је случај да је силована 80-годишња старица. У селу Зечевићи вулнетари су насрнули и на жену у седмом месецу трудноће, а пошто им се она одупирала, свирепи су је убили. У Војмислићу, на Рогозни, силовали су тек недавно удату жену, а потом је убили.³ Познат је и случај да су у Ибарском Колашину вулнетари родитељима отели тромесечно дете, чија је судбина заувек остала непозната. У Грболу су, октобра 1941, киднаповали двоје деце Благоја Парезанина. Шеснаестогодишњег Војислава су задржали, а две године млађу Драгицу упутили су оцу са поруком да у року од два сата пошаље одређену суму новца или ће му у супротном убити сина. Знали су да је Благоје повратник из Америке и претпостављали су да има новца. Новац за откуп им је и исплаћен, али су

1 Исто.

2 Исто.

3 ВА, НОР, к. 33, 2/19–5.

и поред тога одбили да ослободе Војислава. Повећали су уцену и тражили још више новца. Тек после те исплате, дечака су пустили, припретввши породици да никоме не говоре о том догађају.¹

У децембру 1942, такође у Грболу, полицајци су одвели од куће тешко оболелу жену Косте Парезанина, њихову осмогодишњу ћерку Јелисавету, сестру Стаку и снају Виду са двогодишњим дететом. Затворили су их у једну просторију, у општинској згради у Бабушу. Албански квислинзи су захтевали новац и тек после дужег преговарања, уцену су свели на „разумнији“ износ. Сељани су међусобно сакупили тражену суму и тако откупили слободу за петоро чланова домаћинства Косте Парезанина.²

Албански квислинзи су на бројне начине злостављали и понижавали православно становништво. Скидали су им шајкаче са глава, без разлога их тукли, псовали им српску и црногорску мајку. У Лапљем Селу код Приштине, албански квислинзи-вулнотари су Светислава Митића, Трајка Стевића, Љубомира Недељковића и Миладина Стевића упрegli у јарам. Један члан породице Бујупи из Орлана у Дреници, такође је упрезао Србе у јарам и понашао се зверски према њима.³ Албански квислинзи су малтретирани и оне Србе који су своја имања раније купили. Искористили су окупацију и безвлашће да им та имања отимају. Тако је на пример Милорад Живаљ у општини Рзњић код Ђаковице пре рата купио кућу и имање, а бивши власник се одмах после Априлског рата појавио, избацио га из куће и присвојио цело имање. Демуш Мајруша Нимани из Беца код Ђаковице, пре рата је продао земљу и кућу, а одмах после окупације приграбио поново имање и купца протерао. Радисава Вујића албански продавац је убио и населио се опет на том имању, проданом пре рата. Николу Илића са 13 чланова породице, протерали су такође са купљеног имања, говорећи му да је оно турско.⁴

У јесен 1941, у Доњој Плешини код Урошевца, комшије су наред села убиле младића Рада Инића. Његов отац, повратник из Америке, населио се у то место уочи рата. Кућу и имање купио је од Србина староседеоца. После тог злочина, породици није преостало друго него да се исели, остављајући имовину плаћену новцем зарађеним у америчким рудницима.

---

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

Давид Бјелић са синовима Симом и Митром купио је од Шућурије и његовог братанца Демуша Абединија у селу Војновцу, општина Штимље, код Урошевца, кућу и седам хектара земље за 47.000 динара. Исте године, у селу Војновцу купили су имања Митар Морача од Халила, Аћифа и Раифа које су називали Бурници. Јово Карановић је купио земљу, а кућу је добио од државе.¹ У Војновцу су живеле само те три српске породице, поред 150 албанских. До окупације није било сукоба између њих, али чим су албански квислинзи преузели власт 1941, бивши власници што купили имања у Скопљу и Урошевцу, појавили су се и све три српске породице прогнале у Суви До. Одатле су их вратили Италијани, а у међувремену усељене бивше власнике избацили из кућа. У децембру 1941, велика група Албанаца, предвођена бившим власницима, напала их је, пуцајући у куће са свих страна. Тешко су ранили Симу Бјелића и домаћинство опљачкали, оставивши их без ичега. Поново су се све те три породице иселиле у Суви До одакле су, у децембру 1943, протеране у унутрашњост Србије.²

Кћерку Митра Бјелића који је у Априлском рату пао у немачко заробљеништво, шеснаестогодишњу Соку, Албанци су покушали да отму и она је трећи дан после тога, од последица злостављања, издахнула. До краја 1943. године Бјелићу су у избеглиштву умрли најмлађа кћерка, рођена 1940, мајка Ђуја и супруга Стана.

Док су Бјелићи, Мораче, Карановићи и хиљаде њима сличних, страдали и умирали у избеглиштву, њихови прогонитељи су спокојно живели у њиховим кућама и на имањима. Благоје Илић је неколико дана пред рат, марта 1941, купио кућу и имање код Ораховца. После месец дана бивши власник му је одузео имовину и протерао га.³

У Ђаковици и околини је било више случајева пљачке и убистава. Исен Црнобрег је јуна 1943. покушао да убије Косту Стефића. Разлог је био што је Исенов деда продао локал Костином оцу и Исен је сматрао да он, као унук, треба да поврати ту имовину, али без надокнаде. Када му се Стефић успротивио, решио је да га убије. Цуф Коши је са својом бандом истерао власника куће Љубу Ђорђевића са породицом и уселио се у њу, остајући ту до ослобођења. Риза Шита је своју кућу продао пре рата Луки Булатовићу, али му то није сметало да му је после априлског рата одузме. Муса

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

Пек уценио је Филипа Петровића са 50 наполеона, уз обећање да ће му ослободити брата из затвора.¹

Албанска квислиншка власт је помагала пљачкаше и убице. У Ђаковици је пре рата Ахмет Крајк убио Мираша Божовића и побегао у Албанију. После окупације Ахмет се вратио у Ђаковицу, напао је Филипа Петровића оптужујући га да му присвојио пилану у Дечу и захтевајући одштету од 2.400 наполеона. Пошто је овај одбио да му плати, на Крајков захтев пописана му је сва имовина, али не само Филипова, већ и његове браће Уроша и Лазара. Филип се жалио вишим властима у Тирани одакле му је, и поред свих доказа, наређено да Крајку исплати 400 наполеона.²

У Ђаковици је 1941. била блокирана српска улица. По кућама су обављани претреси, а утицајни људи су хапшени. Тако се поступало и у другим градовима на Косову и Метохији. Без икаквих решења грађани су задржавани у затвору и по два месеца. Било је у том смислу много примера страдања Срба. Радисав Милојевић је из свог села Корише отишао послом у Призрен. Када се вратио затекао је у својој кући већ усељеног Албанца који му је отео сву покретну имовину и имање. Населеник из Поношевца код Ђаковице, склонио је стоку код свог комшије Албанца. Када је морао да се исели овај му је вратио стоку, али га је сачекао после неколико минута на изласку из села и отео му благо.³

У Мируши код Ораховца, извесни Ибиш склонио је у својој кући комшију Васу Марковића са женом, дететом и нешто имовине. После два дана отерао га је из куће, и то без ствари, а помотом му је узурпирао и имање које му је продао пре рата. Ђуро Муњас из Воћњака у Дреници, склонио је стоку такође код комшије Албанца. Када је морао да се исели, повео је стоку и захвалио се комшији који му је пожелео срећан пут и брз повратак. Али, тај исти комшија га је одмах затим сачекао, без речи га заклао и отерао стоку својој кући. Пљачка је чињена под свакојаким разлозима. Тако се већ првих дана окупације 1941. пред Апостолом Лазићем из околине Приштине, појавио Албанац коме је Лазић својевремено, још под турском влашћу 1912, платио договорену суму новца да уместо њега одслужи војни рок. После 39 година овај је захтевао да му исплати још 80 наполеона. Славко Маџаревић морао је да плати 50 наполеона извесном Брахиму, из села Крушевца, зато што је пре

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

рата, испред оgrade Славковог винограда, затекао свог угнулог пса. У пограничној области према Србији регистровано је у једном тренутку неколико убиства Албанаца. Највише су страдали приликом илегалних прелазака граничне линије, због шверца. Бележени су и међусобни обрачуни.¹

Из депеша албанских квислиншких власти видљиво је деловање албанских разбојничких банди које су пљачкале како Србе и Црногорце, тако и Албанце. Заменик окружног начелника Етхем Ферхати известио је 15. октобра 1942. шефа државне безбедности да су одметници Јусуф Рама, Зумбер Мустафа, Ђемајиљ Незири, Абдулах Етхеми и још један коме није утврђен идентитет пресрели шест Албанаца из Коњушевца и Хасану Салији одузели капут и блузу, 15 наполеона, 4.5000 динара, војнодржавни цепни сат и сребрну табакеру. Истог дана четрнаестогодишњи Реџеп Салија убио је Кабу, супругу Нахима Имерија, пред њеном кућом, бацио пушку и побегао у непознатом правцу. Окружни начелник Ибрахим Љутви телеграфски је наредио начелнику лапског среза да се породица Брахима Демирија, иначе убице Ризе Незирија, конфинира, а сва имовина уништи, уколико се у року од пет дана Брахим не пријави властима. Међутим, када су убијани Срби и Црногорци, не само да није било санкција, већ ни пријаве нису прихватане.²

Од средине 1941, у италијанском окупационом подручју спроводиле су се масовне и појединачне интернације. Оне су биле честе, скоро свакодневне. Квислинзи су, заједно са Италијанима, организовали честе нападе на Србе и Црногорце. У Пећи су, на пример, само у марту и априлу 1942, интернирала око 700 људи, а јуна 1943. у гњиланском срезу више од 800 Срба и Црногораца. Слично је било и у Призрену, Приштини, Урошевцу и осталим срезovima. Више од 5.000 хиљада људи, отпремљено је у логоре у Албанији и Италији. Срби и Црногорци упућивани су у Албанију и на принудни рад, највише у рудник хрома код Кукса, затим у Фијеру и Кучову. Многи су и добровољно одлазили да раде у рудницима, како би избегли злостављања и сачували животе. Један број њих, нарочито младих људи, одласком на рад у Албанију, лакше је успостављао везу и одлазио у партизане.³

Италијани су, преко албанских квислинга, спроводили мобилизацију Срба у албанску војску. Многи Срби су ту обавезу

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

избегли, подмићујући војне органе. Мобилисане су у Албанији облачили у војне униформе, али им нису давали оружје, већ су их, као припаднике радних батаљона, користили као неплаћену радну снагу. Бугари су у својој зони, терали људе да кулече на путевима, а велики број људи је интерниран у радне логоре у Бугарској. У Косовскомитровичком округу људе су присилно упућивали на рад у Борски рудник или у рудник магнезита у Војводи Степи, код Рашке. Окружно начелство је свакој општини разрезивало квоту колико ће људи у који рудник да пошаље. Квислиншка власт претежно је слала Србе и Црногорце, док су Албанци, преко личних веза, успевали да избегну ову обавезу.¹

У Урошевцу док је још трајало заузимање града и успостављање власти немачких снага, 11. септембра 1943, догодио се тежак злочин. Албански квислиншки полицајци открили су секретара Месног комитета КПЈ Трајка Грковића. Покушали су да га заробе, а он је пружајући отпор ранио двојицу полицајаца. Да не би жив пао у заробљеништво извршио је самоубиство последњим метком из пиштоља. Рањавање двојице полицајаца послужило је као повод за масовно убијање српског и црногорског становништва у Урошевцу и Некодиму.²

Полиција и балистичке банде су 11. септембра увече упале у Некодим, на превару изводили људе из кућа и убијали их. Како би их лакше обманули, прво су ухватили Марка Дамјановића са два сина и наредили му да позива остале сељаке. Прикупили су 12 људи и одвели их у шуму изнад сеоске цркве где су их физички злостављали. Боли су их бајонетима по телу, вадили им очи, неке су кастрирали, да би их после свега тога убили. Марко Дамјановић је неким случајем успео да побегне, али је после неколико дана ухваћен и убијен. Те ноћи су му убијени и синови Војо и Вуко. У највећем мукама подлегли су очеви и синови: Павић и Петар Савовић, Деспот и Аца Богошевић, Данило и Перо Комад, Мирко и Манојло Муришић. С њима је убијен и Благоје Поповић.³ За неколико сати убијена су 43 Србина и Црногорца. Из Урошевца су били Војислав Марјановић, Милан Бакић, Љубомир Љамић, Магдалена Димитријевић, њен син Богдан и Богданов једногодишњи син Владимир, Илија Синадиновић и други. Из Заскока су убијени Ђорђе

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Jevrem Damjanović, *Kosovska Golgota*, Intervju, specijalno izdanje, *Beograd* 1988, стр. 76.

Булатовић и Драгомир Марић; из Насипа је убијен Ђорђе Милићевић. Убијено је и десетина других из града и суседних села. Рањеници су такође убијани испаливањем више хитаца у главу. У већ мртве људе пуцали су изнова.¹

Покољ је престао када је група грађана албанске народности отишла код среског начелника Муртезе Шаћирија и захтевала да се прекине са убијањима. Негде око 23 сата срески начелник је преко добошара објавио наређење да се престане са злочинима и да се обуставе напади на куће Срба и Црногораца.²

Убијање на улицама Урошевца и околини није био само чин банди изазван рањавањем двојице албанских полицајаца. У злочинима су учествовали и жандарми, полицијци, балисти, вулнетари и друге наоружане особе. Пошто је у граду боравио велики број избегличких породица из околине, циљ је био да и они буду застрашени како би се одлучили да побегну из те средине.³

Брестовик је био српско староседелачко село у непосредној близини Пећи. Бројало је око 40 кућа и, од почетка окупације, било је изложено пљачкању и убијањима. До италијанске капитулације, албански квислинзи су убили 12 људи из тог малог села. Најчешће су убијени на путу од куће до њиве или на одласку, односно повратку из Пећи. Тамо су побијени Милутин Благојевић, Радослав Пешић, Милија Џаврић, Миро Голубовић и Коста Грујић. Михајло Грујић је убијен 1943, на периферији Пећи, приликом повратка у село.⁴

Поменуто село је нападнуто 13. октобра 1943. После пола ноћи у село је упала већа група наоружаних Албанаца, углавном комшија из суседних села. Прво су се упутили ка кући сеоског кмета Младена Џаврића и наредили му да позове све угледне домаћине ради извесног договора. Када су прикупили 23 домаћина, везали су их и почели немилице да туку. Брестовичани су се надали да ће их, као и једном приликом раније, похапсити и држати неколико дана притворене у цркви, а потом пустити на слободу. Међутим, повели су их на крај села и поделили на две групе. Почели су да их убијају; једну групу на месту званом Крље, другу у непосредној близини у Орници. Четворица мештана су успела да побегну

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Никола П. Видачић, *На обалама Неродимке*, Нови Сад, 1976, стр. 213–214.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

4 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 383–384; В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 792–795.

у оближњу шуму и том приликом спасили су се Спасоје Србљак, Јанићије Џаврић, Димитрије Спаовић и Радован Куч. Осталих 19 је убијено, након што су претходно физички мучени. Највише су злостављали Младена Џаврића и њега су најпре усмртили. Потом су убили Радојка Џаврића са синовима Радованом и Ђоком, браћу Спира и Миљана Дашића и Сретка и Петка Јосифовића. Убијени су и браћа од стричева Славко, Обрад и Рако Џаврић, потом Миливоје Максимовић и његов братанац Љако, Цветко и Станиша Грујић, Милован и Радоје Куч.¹

Село Ракош налази се на половини пута Косовска Митровица–Пећ. За време окупације у њему је било седиште општине на челу са Јусуфом Бољетинијем, једним од синова Исе Бољетинија. Јусуф је био укључен у хапшења, прогоне и убиства српског и црногорског становништва. У Ракошу је боравио и његов брат Мујо, који се бавио обавештајним активностима и врбовањем младих Албанаца. Те младиће немачка обавештајна служба (Абвер) је истовремено на курсевима оспособљавао за диверзанте и терористе. Абвер је био је ангажован и на регрутовању добровољаца за 28. пук 13. СС-дивизије. На Косово и Метохију је упућена војна јединица са око 90 Таџика, којој су затим придодали и 50 Туркмена. Они су доведени из Совјетског Савеза и распоређени дуж пута Косовска Митровица–Пећ и даље према Плаву и Гусињу, у Црној Гори. Задатак им је био да као муслимани успостављају контакт са домаћим муслиманским становништвом и утичу на њихово добровољно приступање 13. СС-дивизији, у чијем саставу је био планиран посебан пук састављен од Албанаца.²

У школи у селу Укчи, близу Ракоша, распоређено је 15 Таџика под командом немачког подофицира. Међутим, догодило се супротно од немачких очекивања; Таџици су се спријатељили са Србима. Штитили су их од напада и пљачки балиста и вулнетара. Срби су их служили ракијом, што није било могуће код Албанаца. Такође, Албанци због патријархалних обичаја нису могли да их примају у куће, нарочито када у њима није било мушкараца. На наговор четничких симпатизера међу Србима, таџици је требало да убију свог немачког старешину и да се пребаце у Србију међу четнике што се и десило почетком октобра 1943.³

Због тог случаја, албанска жандармерија је почела терор над

---

1 *Зборник НОР-а*, том I, књига 19, док. бр. 51 и 57, стр. 26–274, 302–304.

2 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 384–386.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

Србима у Укчи и суседним селима. У селима Укча, Црколез, Крњина, Белица, Жаково, Клина, Дрсник, Тучеп и Ракош албански жандарми су хапсили старце, жене и децу. На путу ка школској згради у Укчи су их злостављали. Око 250 особа, већином жена и деце, затворено је у школској згради, одакле су после два дана спроведени у Ракош и затворени у магацину млина. Били су без воде и хране и изложени малтретирању жандарма, чак и лично Јусуфа Бољетинија. Тек после два до три дана дозволили су да се деци да вода и да им рођаци и пријатељи донесу храну.¹

Осмог дана по хапшењу, започела су стрељања. Из магацина су прво изведени до тада највише злостављани Ристо Вучић и Миладин Луковчанин, јер су жандарми сумњали да су они припадници партизанског покрета. Изведено је потом још неколико особа и жандарми су их побили на једној узвишици поред села, крај пута Косовска Митровица–Пећ. После три дана изведена је још једна група од 15 особа, међу којима је је била и супруга месног свештеника. Сви су убијени на периферији Ракоша. Трећа група са око 40 људи убијена је два дана касније. Њих су убијали испред магацина, пред очима жена и деце. У све три вечери жандарме је предводио Јусуф Бољетини, учествујући и лично у убијањима. Испред млина се све време налазио један немачки тенк са посадом, обезбеђујући албанске жандарме, али Немци нису учествовали непосредно у злочину. У све три групе убијена су 63 недужне особе, тобоже у знак одмазде за једног немачког подофицира, чији леш никада није пронађен.²

Из села Црколеза у Ракошу су стрељани Тијанићи: Мирко, Радисав, Милосав, Радомир, Василије и Михаило, док су, те исте године, убијени у свом селу Спасо и Радован, а у Сувом Грлу Владислав Тијанић. Од Белошевића из Жакова стрељани су Ратко, Милић, Миладин, Тодор, Станко и Глигорије, док су 1943. убијени Михајло у Жакову и Вукоје у Сувом Грлу. Такође из Жакова, стрељани су Петковићи: браћа Михајло и Раденко, Милан и Радисав, затим браћа Савићи Божидар и Јован, док им је отац Веселин убијен у селу. Од Шкркића, у Ракошу су стрељани Милија, Јован, Предраг и Радојко, док је Крстиња Шкркић убијена у својој кући. Слично је било и у осталим селима и са другим породицама.³

Као и у другим крајевима Косова и Метохије, и у Ибарском

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

Колашину је још од средине 1943. појачан терор над српским становништвом. Они су већ страдали (паљевине, пљачке и протеривање) септембра 1941, али су се враћали и обнављали домаћинства. Добили су и извесне гаранције окупаторских власти. Албански квислинзи нису могли да се помире са присуством Срба у том крају, као етничкој брани ширењу Велике Албаније према Санџаку. У време напада албанских квислинга 1944. у Ибарском Колашину није било четника.¹

Прве акције су почеле 3. фебруара 1944, из правца Рибарића. Колашинска села напали су припадници муслиманске милиције под командом Бика Дрешевића, Синана Салковића, Фаика Бахтијаревића и Мула Јакупа. Њима су се поступно прикључивали балисти из Дренице, предвођени Шабаном Полужом, Јусуфом Градицом и Зејнелом Садикуом, а из источког среза стигао је са својим људима Цољ Барјактари. Једну групу предводио је председник квислиншке општине у Ибарском Колашину Адем Гаши. Пристигло је и око 400 балиста из суворечког среза, под командом Алија Ахметија, до капитулације Италије заменика секретара среске организације Фашистичке партије Албаније. Пристигли су и балисти, вулнетари и други пљачкаши из осталих срезова. Малобројни сељаци су се бранили, али су били веома слабо наоружани, а линија фронта се протезала на око 40 километара.²

Балисти и вулнетари нападали су их синхронизовано, час на једном, час на другом крају, онемогућавајући организованију одбрану. У сваком нападу бележена су нова убиства, пљачке и паљевине. Снег висок око једног метра успоравао је нападаче, али и отежавало евакуацију деце, жена и старца. Чим је напад почео, Колашинци су упутили делегацију у Штаб 2. четничког косовског корпуса, тражећи помоћ и заштиту. Командант корпуса капетан Жика Марковић није им пружио помоћ, јер је тих дана добио наредбу своје Врховне команде да избегава сукобе са муслиманским и албанским квислинзима. Други разлог је био што је сматрао Колашинце непоузданим, пошто су они били противници сукобљавања четника са партизанима. Једино је људство четничке Колашинске бригаде удовољило молби и притекло у помоћ, али су њихове снаге биле слабе и малобројне да би зауставиле нападаче.³

Под притиском становника Ибарске долине, као и својих

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

четника, капетан Жика Марковић је најзад морао да покрене део корпуса. Кретали су се споро и на положај стигли за шест уместо за један дан. Чим су заузели положаје четници су испалили неколико топовских плотуна и албански квислинзи су почели повлачење. У хидроцентрали у Чечеву, под окриљем Немаца, састали су се Шабан Полужа и Жика Марковић. Никоме није било познато о чему су разговарали, осим да су се 25. фебруара и једни и други повукли.¹

Народ је тешко страдао. Становништво са десне обале Ибра морало је по великом мразу да гази надошлу реку јер су балисти срушили мост у Брњаку. Кретање је отежавао и велики снег. Мештани су у таквим условима били приморани да препешаче планину Рогозну. Дуж старог турског пута биле су постављене бројне албанске заседе. Ретки становници Рогозне су знали за то, па су помагали колонама избеглица да их избегавају. Више од 8.000 људи поново је избегло у Ибарску долину. На згаришта својих кућа вратили су се тек после ослобођења. Биланс тог напада албанских квислинга на Ибарски Колашин био је стравичан; убијено је 69 старих људи, жена и деце, од којих је шесторо погинуло пружајући отпор; већи број особа је рањен, а отете су и четири девојке и одведене у албанске куће; уништено је потпуно 15 српских села и у њима изгорело 900 кућа; сва имовина је опљачкана, укључујући и сточни фонд; није био мали број и оних који су умрли касније од последица гажења хладног Ибра и кретања по великом мразу и снегу.²

Осим масовних убијања, после италијанске капитулације свакодневно су убијани појединци или мање групе људи. То је трајало до ослобођења, с том разликом што су у другој половини 1944, убиства била ређа. У источком срезу албански квислинзи поред 63 особе стрељане у Ракошу, убили у 1943. и 1944. години још 95, претежно Срба староседелаца. У том срезу су у 1944. убијени Вучић Марковић из Добруше, на путу, док се кретао према својој кући, Богић и Стамена Зувић из Синаја, Петруша Остојић из Осојана, Миро Милачић из Дубраве, Тодор Радовановић и Милан Миловановић из Коша, Мигро Шапић и Милосав Петровић из Белице, Стојан Грбић и Вукосав Мемаровић из Тучепа, Петко Брајовић из Верића, Крста Миљковић и Миленко Крсмановић из Драгољевца и многи други. Већина њих је убијена у својим кућама. Жандарми су оца и сина Џолића, Рака старог 74 године и Јагра, заједно са

¹ Исто.

² Исто.

Радојем Џолићем, толико претукли да су после неколико дана сва тројица од тих батина умрла.¹

У Ибарском Колашину је од 9. септембра до 31. децембра 1943, убијен 21 Србин и то у махом били старији људи попут Милета Продановића (90), Ђорђа Димовића (75), Јеротија Тодоровића (73), Славка Велимировића (68) и више других особа старијих од 60 година. У Ибарском Колашину су 1944. убијена 82 Србина. У августу су убијени Јован Ђукић, Радоња Орловић и Богдан Михајловић, у септембру Симеон и Станоје Бишевац и Вуксан и Вукајло Бојовић, а у октобру Сретко Томашевић.²

У косовскомитровичком срезу убистава је било мање, него у другим крајевима, јер је и у селима остао мали број Срба. У село Жеровницу 10. октобра 1943. упала је група од десетак балиста и убила браћу Мија, Спира, Мирка и Станоја Радојковића, као и још двојицу чланова те сиромашне фамилије. Убице су биле комшије из истог села, Хетем Авдија, Мехмет Исмајили, Мурат Дибрани и Ахмет Халити. Тај злочин пријављен је немачким властима у Косовској Митровици, које су сву четворицу извеле пред војни суд и стрељале.³

У децембру 1943, док је ишао у шуму по дрва, убијен је Добрија Млађовић из Жеровнице. Касније, 12. септембра 1944, у Кориљу, селу надомак Косовске Митровице, догодио се још један тежак злочин. Око 15 албанских квислинга упало је у село и у две куће везали све затечене мушкарце. Убили су Сретка и Цветка Мијатовића који су претходно напустили град како би се склонили од бомбардовања. Док су их везивали, Цветкова супруга Анка молила их је да их не убију. Међутим, њу су убили и пре њих. Потом су убијена још два брата Анђелковић, Јордан и Трајко, са синовима Јанком и Стојаном. Убијен је и Димитрије Миткић док се враћао кући са смене у Треччи. Последњи злочин у Косовској Митровици десио се само један дан пре него што је град ослобођен; док је ходао улицом, без икаквог повода убијен је Милан Малишић.⁴

У вучитрнском срезу терор над Србима и Црногорци-

---

1 Исто.

2 Исто.

3 После завршетка Другог светског рата, уз помоћ лажних сведока, убице су рехабилитоване. Пресуђено је да су злочин наводно починили балисти из Дренице, а да су убице у време убиства били ван Жеровнице. На основу те одлуке, сва четворица злочинаца добила су статус жртава фашистичког терора, а њихове породице користиле су се правима из тога проишталних – Исто.

4 Исто.

ма добио је веће размере после септембра 1943. Људи нису били сигурни ни у кући, ни на њиви. Они су убијани свуда и у свако време. Слично је било и у грачаничком срезу. Једна група сељака враћала се са пијаце у Приштини, али су на путу нападнути. Убијени су Ђорђе Суботић и Ристо Цветковић. У Обилићу, балисти су убили Симу Матића, Јанка Огњановића, Петра Јовановића и Лазара и Љубомира Илића. У Лугу је убијен Божо Лалић.¹

Септембра 1943. забележени су злочини над српским становништвом и у гњиланском крају. У близини града, док су радили на њиви, убијени су Стојан Антонијевић, Мита Живковић, Милан Петровић и један дечак док је чувао овце. Балисти су пуцали на њих са суседне њиве. На својој њиви убијен је и Тодор Зубић. У Горњем Кусцу група балиста из Маревца извела је Милана Стајића и Жикун Ристића из њихових кућа и на километар од села ножевима их измасакирала. У Танкосићу су почетком 1944. убијени Јаков Пецељ и Никола Димитријевић. На путу код села Врбана убијени су Урош Крстић и дечак Велибор Анђелковић, а стока им је опљачкана. У Гушици је сеоски кмет Аћиф Садику позвао на договор 50 домаћина, који су тада без и једног јединог разлога претучени.²

У Призрену је почетком 1944. ухапшено више угледних Срба под оптужбом да су сарађивали са партизанима и четницима. Под истим изговором квислиншке власти су ухапсиле и око 15 девојака узраста од 16 до 18 година. У децембру 1943. године албански жандарми су измасакирала Стевана Данчетовића и његово тело бацили на градску депонију. Тих дана забележено је и више насртаја на жене и силовања. Антон Фишић и његова супруга 17. фебруара 1944. нађени су заклани у својој кући. Власти су пронеле вест да су то урадили партизани, док је међу Србима било познато да је убица Албанац од кога је Фишић још 1924. купио кућу. Убица се из емиграције у Албанији вратио у Призрен и тражио да му овај одмах ослободи кућу претећи да ће га заклати, што је и учинио.³

У селу Воћишту код Ораховца фебруара 1944. балисти су насрнули на Ђурђу Гагић, Мару Гагић и Јефку Ђуричић. Скинули су их голе на обали оближњег потока, силовали и убили. Случај је пријављен албанским властима, али су њени челници за злочин оптужили Србе, па су супруга Маре Гагић, Ристу, толико пребили

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

да је после неколико дана умро. У неродимском срезу, у децембру 1943, албанске квислиншке власти су забраниле било какве контакте између насељеника и староседелаца.¹

Деловођа општине у Талиновцу Јусуф Речица са групом истомишљеника претукао је Косту Милошевића који је на путу за болницу издахнуо. Лука Војновић из Доње Плештине вратио се крајем 1943. из интернације. У августу 1944, у једној малој улици у Урошевцу пресрели су га Хисен Хоџа, Авдула Ђука, Ариф Кадролли и Вехби Баколи, комшије из Горњег Плешина, и убили са девет пуцњева из револвера у главу. Приликом покушаја да се пребаци у партизанске редове пресретнута је средином 1944. група од 13 људи и том приликом је убијен Мило Јокић, син Ђуре Јокића.²

У септембру 1944. ухапшени су у Ђаковици Станко Ђорђевић, Љубо Поповић, др Стеван Гребеников, Васо Ђурашковић и још једна особа. Сви су поубијани и пронађени са поломљеним вилицама, без златних зуба и одсечених прстију на којима су, како је утврђено, имали прстење. Кроз вратове су им прогурали дрвене шиљке како би им се главе задржале при телима. Када су пронађени у Дечанима, примећено је да Станко Ђорђевић још даје знаке живота. Извађен му је дрвени шиљак испод грла и пренет је у болницу у Пећ где је у мукама умро. Станкова породица морала је да плати 20 наполеона болничком особљу како би био достојно сахрањен. Такође, у Ђаковици, уочи ослобођења града октобра 1944, на Србе у Српској улици насрнули су балисти и сељаци из Јуника и још неких села како би их опљачкали. Опљачкани су Трајко Ристић, Сима Ћосић, Димитрије Исајловић, Драгољуб Глигоријевић, Сава Зурић, Станко Ђорђевић и други. Међу пљачкашима су били Хамза Доброши и Муса Пеја.³

Првих дана јануара 1944. у Гораждевцу су у току једне ноћи убијени Манојло Манојловић, Верко Живаљевић и Милосав Крстић. Исте ноћи у селу Летини, изнад Пећи, убијен је Вељко Живановић са још тројицом мештана. У селу Сига балисти су на Нову 1944. убацили кроз прозор бомбу у кућу удовице Станије Јашовић и убили њено дете и дете њеног брата. У Белом Пољу код Пећи, фебруара 1944, Бајрам Бећа и Абдуљ Полита убили су свршеног матуранта Милорада Бешовића, а неколико дана касније и Радована Радичевића.⁴

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 *Задужбине Косова...*, стр. 791.

Пред крај 1943. убијено је и неколико Срба у Витомирици која је, иначе, одолевала притисцима и терору балиста. У септембру су убијени Радован Божовић, док је косио ливаду, као и Јован Бурић, Вуксан Радовић и Радивоје Брајовић. Крајем октобра албански квислинзи су, пуцајући кроз врата, убили у кући Војина Ивановића; он је смртно рањен пао на ужарено огњиште и изгорео. На њиви су убијени Васо и Душан Гојковић. У децембру је на кућном прагу убијен Новак Вукановић, затим и Ристо Поповић. У јесен 1943, када је осам сељака из Дрсника у општини Клина пошли у шуму звану Краставац по дрва, пред њих је изашла група од 14 балиста, опколила их, али је већина сељака успела да побегне. Тројицу су ипак ухватили, убили и опљачкали осам пари волова.¹

Убијани су и они Срби склоњени у друга места. Тако су познати пећки трговци браћа Живко и Гале Рајевић, октобра 1943, убијени усред дана на улици у Тирани. Бивши шпански борац Емруш Мифтари јавно се хвалио у Пећи како их је лично он убио.² Србе и Црногорце привођили су, хапсили и злостављали сви албански квислинзи, жандарми, полицајци, балисти и вулнотари. У многим случајевима настојали су да их што више понизе, само зато што су Срби и Црногорци. Најдрастичнији пример десио се 6. јула 1944. у Приштини. У кола натоварена камењем упрегли су Србе и натерали их да их возе градским улицама, док су их тукли камцијама и моткама.³

***

Срби су након почетка окупације на Косову и Метохији 1941. морали да крећу у избеглиштво, остављајући имовину и одлазећи у неизвесност. Насељеници из Хрватске и Босне и Херцеговине нису имали где да се враћају јер је у априла 1941. успостављена квислиншка Независна држава Хрватска, спроводећи над Србима геноцид. Колоне избеглица кретале су се у три правца; један број њих је ишао преко Чакора у Црну Гору, други се кретао ка југу Србије, већином у Топлицу и Јабланицу, трећи је преко Косовске Митровице, Ибарском долином покушао да се домогне Краљева, Крагујевца, Чачка и других места и градова у Шумадији и западној Србији. Многи су се задржавали на Косову и Метохији,

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто – РСУП Србије, Београд, архив Специјалне полиције, досије ОБ 39/1, спис 207, стр. 1.

3 Исто.

у градовима, општинским центрима или већим селима у близини карабињерских станица, где су имали какву-такву заштиту.¹

У Призрену су избеглице налазиле уточиште у згради Богословије, а у Пећи у коначима Патријаршије. У Ђаковици су једно време боравили у црквеном дворишту, где су их помагали свештеници Нешо Шћепановић и Слободан Јовановић. У Злокућану, где су пристизале избеглице из дреничких села, уточиште су добијали у римокатоличкој цркви, а помоћ им је пружао, пре свих, патар Томо Ђаја родом из Босне. У Злокућану су и поједини Албанци-римокатолици прихватили по неколико избегличких породица. Највише избеглица је примио Зеф Цуб Прнокај. Албанци су такође испред нападача прихватили и склањали српске породице из Лукавца у источком срезу. Становници Жача, Конића и Гусара концентрисали су се у Србобрану. Избеглице су концентрисале и у селима и местима: Коврге, Дубрава, Исток, Гораждевац, Врело, Суви До, Пожарање, Косово Поље и друга већа села и насељена места где су живели Срби.²

Без обзира где су живели, положај избеглица био је тежак; лош смештај, становање чак и у амбарима, без имовине и средстава за живот, оскудна одећа, глад. Они који су избегли у Србију били су у знатно бољем положају од оних пристиглих у Црну Гору. У Србији су добијали помоћ од Црвеног крста, док је бригу о размештању и збрињавању водио Комесаријат за избеглице и пресељенике владе Минала Недића. Комесаријат је отворио испоставу са избегличком кухињом у Косовској Митровици. Ту су избеглице прихватане и била им је осигурана бар исхрана.³

Међутим, положај Срба избеглих из Косовскомитровичког округа, односно косовскомитровичког, вучитрнског и лапског среза био је веома тежак. Иако су ти срезови формално припадали Србији, фактичка власт била је у рукама албанских квислинга. Породице протеране са те територије нису званично добијале избеглички статус, што је у пракси често значило да им је ускраћено право на материјалну помоћ, смештај и исхрану.⁴

Било је и проблема у прихвату великог броја избеглица у Србији. Управа Моравске бановине је после великог прилива избеглица предложила Савету Комесара да се граница према Косову и

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

Метохији затвори, како би био спречен њихов даљи долазак. Пошто су у Србију долазиле и избеглице из оних крајева, у којима су Срби били изложени прогону и уништењу, проблем њиховог смештаја и исхране задавао је тешкоће влади Милана Недића и немачкој окупационој управи. Избеглице су распоређиване по селима, где су надничењем осигуравале минималну егзистенцију. Највећу потешкоћу представљала је чињеница што у тим породицама у већини није било одраслих мушкараца способних за рад, пошто су били у партизанима или у другим оружаним формацијама, заробљеништву или убијени, па је сав терет падао на жене и старију децу.¹

Међу избеглицама је било припадника различитих политичких партија и идеологија. Један број њих се одређивао за Југословенску војску у отаџбини, тј. четнички покрет Драгољуба Драже Михаиловића, други је ступио у Српску државну стражу, али највише их је завршило у партизанским одредима. Однос локалних власти и народа у Србији према избеглицама са Косова и Метохије био је коректан, али је ту и тамо било и злоупотреба. На пример, председник општине у Ибарској Слатини, коме је наређено да упути одређени број радника у рудник Трепчу, заштитио је своје мештане и истовремено је издао писмено наређење да ту буду упућене избеглице. Чак је команданту Другог четничког косовског корпуса упутио писмену молбу, тражећи помоћ у њиховом привођењу.²

Немци су настојали да проблематика избеглица из Косовскомитровичког округа буде повољно решена, како имања не би остала необрађена, што би довело у питање остварење плана реквизиција. Први састанак српских и албанских квислиншких вођа са представницима немачких власти у вези те теме одржан је 26. новембра 1941, у Фелдкомандантури у Нишу. Споразум није постигнут пошто су српски представници захтевали да све избеглице буду врећене на своја имања са чиме се нису сагласили челници Албанског народног савеза. Они су захтевали да се сви насељеници после 1918, врате у места из којих су се доселили на Косово и Метохију. Дозвољавали су повратак староседелаца, а њих је у то време међу избеглицама било веома мало у односу на број избеглих насељеника.³

Рашка је било место другог састанка, одржаног по налогу Немаца 25. априла 1942. године. Као представници српске владе на

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

том скупу су учествовали министар унутрашњих послова Милан Аћимовић, његов шеф кабинета Душан Лукић, четнички војвода Машан Ђуровић, срески начелник из Рашке Драгутин Нешић, заменик команданта Српске државне страже пуковник Боривоје Јонић и делегат Министарства унутрашњих послова за косовску област Јован Бркић.¹ Албански народни савез представљали су окружни начелник Ибрахим Љутви, командант албанске жандармерије Бајазит Бољетини и начелник дежевског среза Ахмет Даца. Том приликом постигнут је споразум формулисан у пет тачака:

1. Сви Срби староседеоци из косовске области, срезова косовскомитровичког, вучитрнског и подујевског имају се вратити на своја имања.

2. Све српске избеглице из поменутих срезова, које су на законит начин (путем уговора и тапија) купиле имања и кућу од особа муслиманске вере, такође се имају вратити.

3. Српске избеглице у крвној освети или завади са особама шиптарске народности, односно муслиманима из Новог Пазара, чије би присуство и повраћај реметили ред и мир, и коректне односе са Шиптарима, тј. муслиманима, изузимају се привремено од повраћаја.

4. Оне српске избеглице које живе са својом породицом и немају никакво ограничење из тачке 3. имају се одмах вратити својим домовима, као и домаћини чије су породице код својих кућа.

5. Одашиљање и повраћај избеглица на њихова имања има се обављати стално и у групама.²

Постигнути споразум није ипак много значао јер је обухватио малу групу избеглица, без насељеника и избеглица из Ибарског Колашина, под италијанском управом. Како се о протоколу говори о 856 запаљених кућа, које треба саградити, вероватно је толики број породица био обухваћен споразумом. Међутим и такав споразум албанске квислиншке власти нису поштовале. Избеглице које су покушавале да се врате на подручје „велике Албаније“, албанске квислиншке власти у Косовској Митровици су спречавала (окужни начелник Ибрахим Љутви и мајор Бајазит Бољетинац). Исељавање је трајало непрекидно.³

Италијанске власти на Косову и Метохији су биле заинтересоване да се имања обрађују. Они су избеглицама из околних

---

1 Исто.

2 С. Д. Милошевић, *Избеглице и...*, стр. 104.

3 М. Борковић, *Контрареволуција у...*, I, стр. 342.

села, а груписаним у Косову Пољу, дозволиле да одлазе и да се после рада враћају натраг, дајући им и оружану пратњу. То није био усамљен пример и понашање италијанских власти је одговарало потребама избеглица, али је очигледно да су Италијани то радили у своју корист.¹

Почетком 1942. године у Црној Гори се пронела гласина како је избеглицама омогућен повратак на имања. И поред оштре зиме колоне су почеле да се крећу ка Андријевици. Одатле су каминима, лоше одевени, гладни и жедни упућени у Пећ. Из Пећи су уз јаку стражу спроведени у Дечане где су се задржали недељу дана. Затим су преко Кукса и Скадра транспортовани у Бар, где се налазио избеглички логор. Због оскудице хране у логору, владала је глад. Такође било је тешких заразних болести дизентерије и трбушног тифуса. Постоје процене да је у том избегличком логору умрло од последица глади и заразних болести и инфекција око 300 дечака и девојчица, узраста од једне до пет година. Сличан логор је једно време постојао и на планини Суторман. Било је и избеглица смештених у Будви и оне су живеље у нешто бољим условима.²

Известан број избеглица задржао се на Косову и Метохији, у збеговима. Највећи број у Патријаршији у Пећи. Ту се њихов број кретао од 384 до 940. До ослобођења ту су стално боравиле 83 породице са 381 чланом. Иза западних зидина Патријаршије сахрањена су 102 особе, претежно деца и старци, умрли од дизентерије и исцрпљености.³

Постојали су и избеглички збегови у Злокућану и Ђураковцу. У Ђураковцу, поред пута Косовска Митровица–Пећ, било је све до ослобођења смештено 55 породица. У свакој од просторија становало је по пет или шест породица, без нормалних услова за живот. У збегу су умрле 22 особе, од којих је било десеторо деце. У пролеће 1942. међу избеглице у том центру упала је група од 60 до 70 вулнетара и напала их. Убијен је Мирко Вуксановић. Избеглицама је притекао у помоћ председник општине Мустафа Зекићи после чега су се нападачи разбежали. У више махова злостављања у овом збегу спречавали су жандарм Исмајил Бицај и учитељ Али Фетаху.⁴

Из бугарског окупационог подручја 1941, избегао је и мањи

1 С. Д. милошевић, *Избеглице и...*, стр. 104.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 *Исто*.

4 *Исто*.

број Албанаца, претежно насељених на делу територије гњиланског среза. Албанска квислиншка власт им је обезбедила смештај у српским домовима. Од албанских власти добијали су материјалну помоћ, али су захтевали и бесплатну храну од породица у чијим кућама су били смештени.¹

Косовскомитровички округ је био једини у Србији чији четници су одбили да приме избеглице из Словеније. То се није уклапало у концепцију „велике Албаније“. Нашавши посао или смештај код рођака, у Косовску Митровицу је ипак стигло шест словеначких породица са 17 чланова. Њихови храниоци радили су у Трепчи.

Сасвим другачији однос владао је према избеглицама муслиманске вероисповести. Почетком 1942. у Косовску Митровицу је стигао велики број муслимана избеглих пред четничким терором на подручју Горажда, Фоче, Устиколине, Рогатице и других места у том крају Босне. Они су преко Сјенице и Пештера долазили у Нови Пазар, а одатле у Косовску Митровицу. Путовали су пешице преко планине Рогозне, по јакој зими и великом снегу.²

Долазак тих избеглица на неки начин је одговарао албанским квислинзима, јер је стварао и јачао антисрпско расположење. Процењено је да је у Косовскомитровички округ избегло 420 муслиманских породица са око 2.600 чланова. Они су са собом донели и пегави тифус, па је постојала опасност од епидемије. Немачке власти су брзо реаговале, организовале карантин и лечење оболелих, и тако је спречено ширење болести. Средином фебруара 1942. избеглице из Босне су у две композиције возова транспортоване преко Скопља и Београда у Земун, а одатле опет у Босну.³

Четници Павла Ђуришића су 5. јануара 1943. напали 33 села на подручју Доњег Бихора, настањена муслиманима. Спалили су им села и велики број мештана поубијали. Да би избегао покољ народ је бежао према Горњем Бихору, Бијелом Пољу и Рожају. Известан број избеглица преко Рожаја је пребегао на Косово и Метохију, на подручје анектирано од Албаније. Они су смештени у напуштене српске и црногорске куће.

У првим месецима 1943, подстакнута је снажна антисрпска пропаганда, што је за последицу имало појачани прогон и терор над Србима и Црногорцима. Један број поменутих муслиманских

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

избеглица из Босне ступио је у албанске квислиншке јединице и учествовао у злочинима над Србима и Црногорцима, светећи се на тај начин због четничких злочина.¹

---

¹ Исто.

VII ПОГЛАВЉЕ

АЛБАНСКИ КВИСЛИНЗИ – ВИНОВНИЦИ РАТНИХ ЗЛО- ЧИНА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

7. 1. Капитулација Италије, европско и југословенско ратиште у јесен 1943. године

У лето и јесен 1942. створена је велика слободна територија на подручју централне Југославије и 26–27. новембра те године у Бихаћу образовано је Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), нека врста претече владе политичких снага НОП и НОВЈ, тј. Комунистичке партије Југославије. Исте године у великим биткама антифашистичка коалиција је однела велике победе; код Стаљинграда Црвена армија и на северу Африке Англоамериканци. Англоамеричка авијација је непрекидно бомбардовала Немачку. Немци су очекивали искрцавање западних савезника на југу Европе. Франклин Делано Рузвелт и Винстон Черчил на конференцији у Казабланки јануара 1943. изјаснили су се за напад на Сицилију након завршетка северноафричке кампање са циљем ступања на европски континент и избацивања из рата главног немачког савезника у Европи – Италије.¹

Немци су били узнемирени размахом народноослободилачке борбе у Југославији, Албанији и Грчкој и појачаном антифашистичком активношћу у Европи. Инвазија западних савезника према јужним обалама Европе била је извесна, јер су били надмоћни у бродовима и авијацији. Место инвазије се очекивало од Егејског архипелага и обала Грчке, преко Албаније, Југославије и Италије, до јужне Француске и Шпаније. Евентуалним искрцавањем у Југославији Трећи рајх би био угрожен са југа, а такође и немачка власт на Криту, Пелопонезу и Додеканезу. Зато је на југословенском ратишту било потребно уништити партизане и разоружати четнике. Хитлерова страховања су у једном делу била неоснована јер су Совјети, уз помоћ Американаца, тражили да се инвазија изведе у Западној Европи.²

Хитлер је половином фебруара 1943. године писао Мусолинију да је потребно уништити партизане и четнике, како би се избегла свака могућност да они нападну снаге Осовине у критичном тренутку савезничког десанта. Немачко-италијански разговори откривали су висок степен неслагања поводом улоге четника у будућим операцијама и њихове крајње судбине, јер су Немци

---

1 Б. Петрановић, *Историја...*, књига 2, стр. 239–279.

2 *Исто*, стр. 239–279.

желели да их униште и разоружају, а Италијани да их искористе против партизана. План операције „Вајс 1“ предвиђао је уништење партизанских снага на простору Карловца, Огулина, Госпића, Книна, Кључа, Санског Моста, Костајнице и Глине, док је план операције „Вајс 2“ предвиђао уништење партизана између Босанског Петровца, Босанског Грахова, Ливна, Јајца и Кључа. После уништења снага НОВЈ планирано је и разоружање и ликвидација четника.¹

Партизански врховни штаб одлучио је да се брани слободна територија, али не по цену прихватања фронталних битака, да се напредовање непријатеља успорава и главне партизанске снаге чувају, те да се предузме противофанзива уколико се покаже да се ослобођена територија Кордуна, Баније, Лике и Босанске крајине не може бранити. Кључне битке вођене су у другој половини фебруара и првој половини марта 1943. То је била Четврта непријатељска офанзива, позната и као Битка на Неретви. Немци су очекивали већу помоћ италијанских трупа током тих операција. После планираног уништења партизанских формација требало је разбити четнике и појачати снаге на Егејској обали. Италијани су били против разоружавања четника, сматрајући и да до њиховог сједињавања са партизанима никако не може доћи пошто су под утицајем различитих иностраних покровитеља – партизани Совјета, а четници Британаца.²

Борба против окупатора није била у првом плану четничког вође Драгољуба Драже Михаиловића, који је заступао тезу да учешће Срба у борби може бити разматрано само кад Совјети буду у Будимпешти, а Британци у Софији. Четници су током операција „Вајс 1“ и „Вајс 2“ поражени од партизана, а четничке снаге почетком јуна 1943. прешле у Србију. За разлику од четника, партизани су показали офанзивну снагу, покретљивост, пробојност, издржљивост, способност да се боре против вишеструко надмоћнијег непријатеља. С преласком Дрине и пробојем главнине партизанских снага према Херцеговини, Црној Гори и Санцаку почетком априла 1943. немачки план о уништењу њиховом уништењу је пропао.³

Немачка је планирала нову операцију „Шварц“. Претходно су, не базирајући се много на италијанско противљење, разоружали неколико хиљада херцеговачких и црногорских четника, одводећи

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

известан број тих бораца у заробљеништво. У другој половини маја и првој половини јуна 1943. дошло је до Пете непријатељске офанзиве, познатије као Битка на Сутјесци. Главне борбе вођене су у Црној Гори и Старој Херцеговини. Партизани су пробили непријатељски обруч средином јуна 1943. Прелазећи падине Зеленгоре, пролетерске дивизије су избиле на Јахорину, прешле пругу Сарајево–Вишеград и наставиле офанзивне операције у источној Босни. НОВЈ је у Петој непријатељској офанзиви изгубила више од трећине борачког састава, између 7.000 и 8.000 бораца. Немачки план о уништењу партизанских формација и Врховног штаба није успео.¹

Фронт који су држали партизани у Југославији све више је постајао незаобилазан чинилац савезничке стратегије, с обзиром на то да су се борбе, након англоамеричког искрцавања на Сицилију и Италију, и после совјетског продора према Дњепру и приближавањем Румунији, преносиле у непосредну близини Балкана. Искрцавање Британаца и Американаца на Сицилију започело је 10. јула 1943, представљајући увод у пад Мусолинија, 25. јула 1943. године. Капитулација Италије потписана 3. септембра 1943, проглашена је пет дана касније. Немци су очекивали слом италијанског савезника и довели су своје снаге бројне у Италију. Италијанска капитулација је створила велику празнину на југословенским, грчким и албанским територијама под италијанском окупацијом коју Немци у недостатку трупа нису више могли да попуне.²

Уочи капитулације Италије на разоружавање италијанских јединица рачунали су партизани, четници и Немци. Највећи број италијанских јединица разоружали су Немци, а мањи део партизани. У Далмацији, Истри, Хрватском и Словеначком приморју дошло је до масовних устанака. Капитулација Италије омогућила је повећање слободне територије у Југославији под контролом партизана. Битке вођене 1943. на југословенском ратишту битно су утицале на јачање партизанских снага, а до краја те године народноослободилачки покрет предвођен Јосипом Брозом фактички је признат од Британаца.³

На Техеранској конференцији (28. новембар–1. децембар 1943), где су се први пут састали Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин, Рузвелт и Черчил, договорено је да буде пружена помоћ југословенским партизанима у оружју, опреми и војним операцијама.

¹ Исто.

² Исто.

³ Исто.

Договорено је и покретање операције искрцавања савезника у Француску, у пролеће 1944. године Велика Британија и САД су обећале Стаљину да ће послати своје трупе у Западну Европу. Главна тема Конференције била је отварање Другог фронта у Западној Европи.¹

Немци нису били у могућности да покрију балкански простор после испадања Италије из рата. Хитлер је тражио да се разоружа и отпреми у Немачку око 250.000 италијанских војника, да се организује одбрана далматинско-црногорско-албанске обале, дуге око 1.000 километара, осигурају путеви и пруге, заштите важни рудници и други привредни објекти. Немачке снаге у Југославији у том смислу су се бориле да одрже саобраћај на прузи Загреб–Земун, Београд–Ниш, обезбеде пловидбу Дунавом и транспорт долином Ибра, експлоатацију Бора, Трепче, Љубије, Вареша. Истовремено, били су суочени с претњом западних савезника из правца Италије и Црвене армије на истоку Европе, потом са притиском партизанских формација у Југославији и других балканских покрета отпора, као и с потребом да осигурају извлачење својих трупа са југа Европе, из Грчке, Вардарско-моравском долином. Немци су запоседају јадранске обале и држању Балкана давали одлучујући значај, из војно-политичких и економских разлога. Међутим немачку пажњу су ипак „апсорбовали“ источни и италијански фронт, одбрана Немачке и „атлантског бедема“. Немачка инфериорност према западним савезницима у ваздуху и на мору постајала је све изразитија. Акције југословенских партизана захватиле су све делове Југославије.²

***

Немачка је после пада Италије обећавала аутономију становништву Независне Државе Хрватске, Црне Горе и Албаније; августа 1943. о Црној Гори и подручју Љубљане још, истина, нису дате дефинитивне изјаве, док је влади НДХ, под контролом усташа, било стављено до знања да има неограничено право на Далмацију, објављујући ослобођење обалног подручја. Муслиманима у Санцаку гарантован је национални и културни развитак. Та обећања нису, међутим, имала велику вредност јер су Далмација и Истра биле захваћене народним устанком, НДХ је била у расулу, док су у Црној Гори и Санцаку деловале јаке партизанске јединице.³

Немачке јединице су у јесен 1943. без отпора италијанске

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

војске заузеле територије укључене у италијански протекторат „велика Албанија“. Своје формације су сместили у већим градовима и на стратешким положајима и саобраћајницама, док су остале територије препустиле албанским квислинзима. Немци су у званичним обраћањима тврдили да се неће мешати у унутрашње послове Албанаца и њихове државе, сада под њиховом заштитом. Такође су наводили да ће поштовати њихова верска права, обичаје и традиције племенског и породичног живота локалног становништва.¹

Албанци су уживали тзв. „релативни суверенитет“, јер су имали цивилну управу. На челу нове албанске владе био је косовски Албанац, немачки сарадник и члан Косовског комитета Реџеп Митровица. Задржана је стара структура власти и дотадашњи чиновнички апарат. Албанци са Косова и Метохије су били у много бољим односима са Немцима, него Албанци у Албанији, где је био много развијенији и утицајнији партизански покрет отпора под вођством Комунистичке партија Албаније. Косовски Албанци су заузимали кључна места у влади и другим органима власти, окрузима, срезовима и општинама, као и у војсци, полицији и жандармерији.²

Идеју „велике Албаније“ је заступала и развијала квислиншка албанска влада у Тирани под вођством Мустафе Крује и његових наследника, прво под италијанским, касније у новом саставу под немачким патронатом. Немачка је наставила политику Италије у Албанији и на Косову и Метохији. Албански квислинзи се окрећу Немачкој која настоји да обезбеди јадранску обалу од инвазије после испадања Италије из рата, да паралише дејства народноослободилачких снага, продуби непријатељство између Албанаца и Грка, обезбеди јужни бок Трећег рајха и повлачење немачке војске са Балкана на крају рата. Квислиншку политику носила је група са Ибрахимом бегом Бичакијем, кога је новембра 1943. наследио Реџеп Митровица, пореклом из Косовске Митровице.³

7. 2. Немачка власт на Косову и Метохији после италијанске капитулације

Као и на осталим територијама до тада под контролом Италијана, и на Косову и Метохији је немачки окупатор обављао припреме за заузимање италијанске окупационе зоне, коју је по наред-

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

би Хитлера требало да изведе 21. армијски корпус.¹ Препоручивао се посебан однос према становништву и због послова који су предстојали немачком посланику Херману Нојбахеру на тој територији.² Тако су за неколико дана немачке јединице делом разоружале италијанске гарнизоне после њихове предаје. Они су себи потчињили и раније албанске јединице.³ Занимљиво је мишљење немачке команде у Тирани о окупацији територије Косова и Метохије. Остало је писано сведочанство да су ту дошли ради одређених ратних задатака, да желе „благостање албанског народа“ као и његово уједињење у етничким границама, с обзиром на то да су Косово и Метохија третирали у саставу „независне“ Албаније.⁴

Непосредно по немачкој окупацији Албаније, као и Косова и Метохије, створен је Привремени извршни комитет од шесторо чланова међу којима су двојица била са Косова и Метохије. То тело је 17. септембра 1943. издало проглас народу у коме се каже да је проглашена „независна“ Албанија и да Комитет преузима вођење државних послова до формирања легалне владе, као и да ће ускоро заседати „Народна скупштина“. У прогласу се критикује италијански окупатор, а хвали немачка војска као пријатељска и с тим у вези се апелује на грађане да не нападају и убијају немачке војнике.⁵

Испуњено је обећање о стварању „Албанске народне скупштине“, активне од 16. до 23. октобра 1943. године. Скупштина је одала признање Привременом извршном комитету за његов рад и изабрала Високо веће. Мандат за састав владе поверила је Реџепу Митровици. Укинута су сви дотадашњи закони, донети за време италијанске окупације Албаније, а који су важили и на територији Косова и Метохију.⁶ Албанска квислиншка влада, формирана 4. новембра 1943, истакла је као главни задатак „одбрану независности и етничких граница“ албанског народа, као и њихово ангажовање за очување етничких граница.⁷ Што се тиче носиоца квислиншке власти и тада, за време немачке окупације Косова и Метохије, они су потицали из редова трговаца, бегова, ага и интелектуала-

---

1 ВА, НАВ–Н–Т–313, 193/4041.

2 ВА, НАВ–Н–Т–313, 193/4042 – Наређење команде 2. тенковске армије 15. и 21. армијском корпусу од 10. септембра 1943.

3 ВА, НАВ–Н–Т–313, 482/651, 679–80, 934 и 483/338–39.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

5 Исто.

6 Исто.

7 Исто.

ца, као и српске и албанске реакције. Посебно је албанска реакција тражила да закони „албанске државе“ буду примењивани и на територији Косова и Метохију. Свакако и под тим утицајем албанска квислиншка влада је одлучила да оформи Изванредни комесаријат за Косово и Метохију, западну Македонију и део Црне Горе. Његов задатак је био да поставља цивилни и војни персонал, као и да контролише његове активности.¹

У другој половини 1943. војне и политичке прилике на Косову и Метохији знатно су се промениле на штету сила Осовине и њихових помагача. Капитулацијом Италије те промене су још више унеле узнемирење како код окупаторских немачких, тако и код квислиншких и других снага у служби окупатора. Јачање војних и политичких снага НОП-а давало је основни тон развоју догађаја на територији Југославије, тиме и на Косову и Метохији. На другој страни квислиншке снаге на Косову и Метохији покушавају да се политички и војно организују и тако зауставе, по њих, неповољан ток развоја догађаја. У том погледу наишли су на велику војну и политичку подршку Немачке. Немачка је користила искуства Аустро-Угарске из Првог светског рата, која је уз помоћ новца и злата, везивала уз себе албанске политичке прваке.²

7. 3. Злочини албанских квислинга после успостављања немачке окупације

Након капитулације Италије септембра 1943, Немци су запосели Албанију и дотадашњу италијанску окупациону зону на Косову и Метохији и ојачали атрибуте албанске државе, као своје савезничке земље. Јавно је прокламована независност Албаније и немешање у унутрашње ствари албанске државе. Такође су процењивали да би у случају искрцавања англоамеричких савезника у Албанији, албанске власти биле на страни немачких снага и штитиле њихову позадину. У завршној фази рата, међутим, албански квислинзи су рачунали и на сукоб западних савезника и Совјетског Савеза. Челници албанских снага које су биле део или подржавале балисте („Бали Комбтар“ – Национални фронт), очекивали су и подршку Запада. Британске војне мисије постојале су при штабовима „Бали Комбтара“.³

¹ Исто.

² Исто.

³ Исто.

Од септембра 1943. дошло је до појачаног терора албанских квислинга против Срба и Црногораца на Косову и Метохији. Настављена су појединачна, готово свакодневна убиства, али и масовни злочини. Догодили су се покољи у Урошевцу, стрељање у Ракошу, злочин Косовског пука, албанске квислиншке оружане формације у Пећи, масакр код Качикола, убијање сељака у Брестовику код Пећи, а нарочито суров био је злочин над рањеницима у болници 22. српске дивизије НОВЈ на подручју Косовске Каменице.¹

Прогон Срба са Косова и Метохије створио је очекивања да ће на крају рата на тој територији живети само етнички Албанци и да ће то бити аргумент у прилог опстанка „велике Албаније“, без обзира на то ко буде победник у рату. Албански квислинзи су прижељкивали такав расплет догађаја. Многи су одузели имања Срба и Црногораца, трговци су остваривали велике приходе током окупације, аге и бегови су повратили своје позиције изгубљене аграрном реформом између два рата. Једно од најзначајнијих очекивања било је да се избегне одговорност за злочине и терор над Србима (убиства, силовања, пљачкања, злостављања и уништавања културних добара).²

И у поменутом периоду рата било је појединачних случајева да су Албанци штитили Србе и Црногорце. Сејдо Бећири из Сарајишта, код Урошевца, водио је пре рата судски спор са Алексом Слијепчевићем око извесног земљишта; када је суд донео пресуду они су се помирили. Од 1941. године Бећири је штитио породицу Слијепчевића и у том смислу нико их није смео узнемиравати. Чак им ни оружје није тражено. Када су се крајем 1943. све насељеничке породице из тога краја морале иселити, Бећири је понудио Алекси да пређе у његову кућу, али је овај то одбио, не желећи да се одвоји од рођака. Сејдо му је при исељењу помогао и у пребацивању ствари. Алекса му је поверио да се у његовој кући крије и илегалцац Мирко Милинић, па је Сејдо набавио зар и ферецу, пребацио га до вагона и чувао све док транспорт није стигао до границе „велике Албаније“ у Прилужју.³

Било је сличних примера и у другим крајевима. Помоћ појединачна била је корисна, али у целини није могла утицати на општи положај Срба, с обзиром на понашање већине и све израженији зулум власти и балиста.

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

Протеривање са имања, рушење и спаљивање насељеничких кућа, уништавање воћњака и усева, заоравање међа и уклањање других трагова живота Срба, али и других словенских народа на Косову и Метохији, трајало је до уочи ослобођења, тачније, до августа 1944. године. Тек повремено би изгон и терор био мањег интензитета. После формирања Друге призренске лиге и јачања „Бали Комбтара“ протеривање је добило нови замах, како у обиму, тако и у свирепости.¹

На удару је највише било Косово, пошто су Метохија и Дреница углавном већ били расељени почетком окупације. Крајем 1943, насељеници су се одржали још само у Сувом Долу и Косову Пољу.² Сврха појачаног терора било је изазивање страха, како би се убрзало исељавање. Појединцима су упућивана претећа писма, захтевано да се без одлагања одмах иселе или ће бити убијени. И сам чин исељавања био је праћен уценама. Да би се из „велике Албаније“ могло отићи у Србију био је неопходан пасош, а да би се добио, требало је да се плати представницима албанске квислиншке власти. Такође се морало платити и за вагон за превоз породица и бар део покретне имовине. Исељавање је трајало уз знање немачких окупационих власти, али се оне нису непосредно мешале.³

Албанске квислиншке власти су јавно позивале на исељавање. Централни комитет Друге Призренске лиге почетком 1944. издао је проглас на српском и албанском језику, позивајући Србе да буду мирни и лојални. „Бали Комбтар“ је у марту 1944. по Приштини излепио плакате у којима је опомињао Албанце да су им Срби највећи непријатељи и како их треба искоренити са Косова и Метохије.⁴

У пролеће 1944. године испољавана су два става у вези са исељавањем. Тако се у извештају Среског комитета КПЈ у Приштини наводи: „Један део поштених Шиптара не жели коначно исељавање Срба, већ само насељеника од 1912. до 1918, док реакција ради на исељавању свих Срба.“⁵ Аге и бегови су желели да задрже Србе староседеоце као њихове чифчије – радну снагу.⁶

1 Исто.

2 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 96.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

4 *Зборник НОР-а*, том I, док. бр. 100, стр. 436–437; док. бр. 105, стр. 467–476.

5 Исто.

6 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

У упутству Обласног комитета КПЈ за рад партијских чланова на терену, из марта 1944, указује се: „Погрешно је гледати на Шиптаре искључиво кроз то какви су њихови односи према Србијама, мада то има огромну важност. Досадашње искуство показало је да они пре и лакше улазе у борбу против окупатора него што имају јединство са Србима“. Тај део упутства је објашњен као последица наводне пљачкашке и угњетавачке политике југословенских власти према Албанцима између два светска рата.¹

Србија и Црна Гора биле су егзистенцијална уточишта за избеглице са Косова и Метохије. У 1943. и 1944, међутим, избеглице су биле усмерене само на Србију, јер на том подручју није владала глад као у Црној Гори.² Избеглицама са Косова, Србија је била ближа, одлазак је био безбеднији, а они су организовано прихватани и помагани. Највећи број избеглица кретао се преко Косовске Митровице и упућиван у Равни Гај, код Кнића, где се налазила карантинска станица. Један од центара за прикупљање био је у Рашкој и ту су се избеглице осећале безбедније и сигурније него у Косовској Митровици. Ту су налазила и испостава Комесаријата за избеглице и пресељенике, премештена из Косовске Митровице. После извесног времена, избеглице из карантинских станица су распоређиване по разним местима у Србији.³ Комесаријат за избеглице и пресељенике из Београда је 10. децембра 1943. обавештен из своје испоставе да је најављен нови велики прилив избеглица са Косова и Метохије, па је захтевано да се од немачких власти издејствује одобрење за прихват неограниченог броја њих.⁴

Велики талас избеглица забележен је и августа 1944. године. Транспорт у Србији био је отежан због прекида железничког саобраћаја у Ибарској долини. Избеглице из Урошевца које су у Косовску Митровицу стигле у 22 вагона 6. августа наишле су на тешкоће у погледу даљег кретања. Само 24 особе из тог великог транспорта успеле су да се снађу и оду у Србију, а осталих 396 задржано је у Косовској Митровици. Крајскомандантура је издала наредбу да се сви морају вратити у Урошевац, што је изазвало

1 *Зборник НОР-а*, том I, књига 19, док. бр. 93, стр. 413–424; док. бр. 101, стр. 438–452; док. бр. 105, стр. 467–476.

2 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 398.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа. На пример, према једној депеши испоставе Комесаријата из Рашке, од 10. децембра 1943, јавља се избегличкој кухињи у Крагујевцу да је тог дана у Равни Гај, код Кнића, отпремљено 105 избеглица из Урошевца.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

панику међу избеглицима. На срећу, пословођа избегличке кухиње Бошко Раца посредовао је код Крајскомандантуре да се избеглице до даљег задрже у Косовској Митровици. Гарантовао је да ће за њих осигурати смештај и исхрану за време док пруга не буде оспособљена. Избеглице су напустиле вагоне на железничкој станици и биле смештене у дворишту српске православне цркве и у кућама Срба. То је била последња група избеглица у Равни Гај пристигла 21. августа 1944. године. Велики број избеглица налазио се и у Рашкој. Крајем септембра 1944. ту их је било 400 до 500, већином жена и деце.¹

7. 4. Квислиншке оружане формације

Немачка није била у стању да издвоји довољан број војних снага за запоседање западне Македоније, Косова, Метохије и Албаније и евентуалну одбрану албанске обале од инвазије савезничких снага. Зато је настојала да колико год је то могуће придобије националистичке снаге за сарадњу, како би могла да их употреби за борбу против нараслих снага народноослободилачких покрета Југославије и Албаније. То је било утолико значајније за Немачку јер је одбачен план о увођењу бугарских трупа на територији „велику Албаније“, као помоћних окупационих снага за заштиту позадине немачке оперативне групе концентрисане претежно на албанској обали.²

Првих дана после слома Италије немачки војни органи у „великој Албанији“ морали су констатовати да расположење народа нимало није повољно за такву немачку политику, пошто је у народним масама, па чак и у редовима немачких пријатеља, почело да влада уверење да ће Немачка ускоро доживети пораз. Зато су оне показивале велику уздржљивост, не желећи да се експонирају. Немачка је сматрала да боље услове за овакву политику има на Косову и Метохији, где су националистички реакционарни кругови везали свој судбину с немачком. Та спремност била је условљена страхом да би слом Немачке могао да доведе до освете због сукоба на националистичкој основи и настојања албанских националистичких кругова за иселење српског живља са Косова и Метохије. Из тога се види да су те супротности ишле у прилог немачкој политици да би заоштравањем поменутих супротности обезбедили

¹ С. Д. Милошевић, *Избеглице и...*, стр. 56–57.

² Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

савезништво албанских квислиншких снага и да оне буду употребљене за ратне циљеве Немачке.¹

Сем тога, посебна пажња Немачке била је посвећена Косову и Метохији и због тога што је била свесна да снабдевање становништва у Албанији, па и њених трупа, зависи од извора са те територије. Зато је немачка окупациона управа одмах после капитулације Италије на све кључне положаје на Косову и Метохији поставила „поуздане“ и „политички опробане“ људе. Ту су пре свега фашистички колаборационисти који су, почев од 1941. године, били повезани са немачким окупатором у косовскомитровичкој области, као што су били Џафер Дева, Бедри Пејани, Рецеп Митровица, Ферхат бег Драга и други. Поред тих људи Немци су на Косово и Метохију упутили специјалну трупу Абвера. Ослањајући се на колаборационисте и јединицу Абвера, одмах је приступљено формирању милиције на Косову и Метохију. Та журба била је изазвана жељом да се одмах на почетку немачке окупације те снаге употребе за обезбеђење прилазних путева за снабдевање немачких трупа у Албанији и транспорт руде из Албаније, Македоније и Грчке за Немачку, што је било могуће само преко Косова и Метохије. Сем тога, рачунало се и на то да те снаге буду искоришћене као иницијална снага за покретање сличног покрета и у западној Македонији и Албанији.²

Специјални опуномоћеник Министарства иностраних послова за Југоисток Херман Нојбахер полагао је тако велику наду у те милицијске снаге на чијем челу је стајао најпоузданији немачки плаћеник Џафер Дева, да је инсистирао да се оне не врбују за СС-трупе и буду употребљене на ширем балканском простору; плашио се наиме да не ослаби ослонац антикомунистичких снага у Албанији, на Косову, Метохији и у западној Македонији, што би могло да доведе у питање нормално снабдевање и борбену способност немачких трупа и позиције нове квислиншке владе у Албанији. Он је хтео да те снаге преузму главни терет борбе против народноослободилачког покрета и обезбеђење залеђа немачких трупа.³

У својим извештајима Нојбахер пише да је почетком септембра 1943, кад је он ступио на дужност, на Косову и Метохији већ на снази врбовање добровољаца за СС-дивизији „Ханцар“. Интервенисао је код Министарства иностраних послова, а оно код

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

Химлера да се обустави даље врбовање за ту СС-дивизију. Таква интервенција имала је успеха. Средином септембра шеф полиције безбедности и службе безбедности генерал Ернест Калтенбрунер обавестио је Нојбахера, који се тада налазио у Министарству иностраних послова, да је на његов предлог Химлер забранио врбовање добровољаца за СС-јединице на Косову и Метохији и запретио строгом казном за сваки прекршај у том правцу, с обзиром на аутономију коју је Немачка доделила „целикој Албанији“.¹

Регрутовање милицијских и жандармеријских снага није се одвијало како су Немци очекивали. Због тога је одлучено да се пошаље опуномоћеник рајхсфирера СС-а Хајнриха Химлера којег би Нојбахер ставио „на располагање“ албанској влади као саветника за организовање милиције и жандармерије. За тај задатак био је одређен командант СС-пука СС-бригадефирер Јозеф Фицтум, бивши шеф полиције у Бечу. Да би била испуњена формална страна, Нојбахер је дао упутство генералном конзулу у Тирани Шлипу да издејствује да албанска влада „на своју иницијативу“ покрене захтев за додељивање оваквог „саветника“. Генерални конзул Шлип то питање покренуо је посредством министра унутрашњих послова Џафера Дева, главног немачког ослонца у влади Реџепа Митровице. Његов задатак био је да придобије владу за поменути план. Џафер Дева се одмах сагласио с тим, али је тражио да се због унутрашњополитичких разлога сачека подесан моменат. У сваком случају Фицтум је крајем новембра већ био на Косову и Метохији.²

Према писму шефа Главне команде Вермахта Министарству иностраних послова од 3. децембра 1943. године јасно је да је крајем новембра активност народноослободилачких снага угрозила саобраћај на друмовима и тако онемогућила уредно снабдевање немачких трупа у Албанији. Тајва ситуација наметала је с једне стране потребу да се повећају набавке на терену у Албанији. Тражено је хитно поновно штампање албанских новчаница, јер албански сељак није хтео да за предате производе прима признанице нуђене од немачке војске. С друге стране поставило се питање појачања активности против народноослободилачког покрета. Стављене су у покрет милицијске снаге са Косова и Метохије.³

Џафер Дева је почетком децембра лично повео око 1.200 добро наоружаних људи, у пратњи бригадног вође СС-а Фицтума,

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

и кренуо из Косовске Митровице према Тирани. Успут је бележено хапшење комуниста и смењивање „непоузданих“ службеника у органима власти у градовима. Полицијске снаге Џафера Деве обавиле су „чишћење“ у Гњилану, Приштини и Пећи. Након тога један део снага остао је у Призрену, други на челу са Девом, наставио је акцију у Скадру, после чега су те снаге имале бити пребачене у Тирану и даље на југ са истим задатком. Бригадни вођа Фицтум био је задовољан тим активностима Џафера Деве. И Нојбахер каже да је Дева својим „терором против терора“ хтео да „покаже зубе“ комунистима и да је то учинио „према обичајима земље“. Према подацима које је објавила влада у Тирани, акција полицијских трупа Џафера Деве имала је за резултат хапшење 33 особе у Скадру и 50 у Тирани, као и заплону пропагандног материјала и оружја. Ти подаци, према појединим изворима, нису у потпуности тачни, али нису коначни, јер су месец дана касније, у ноћи 4. фебруара 1944, само у Тирани убијена 84 особа.¹

Добровољачки милицијски пук Џафера Деве био је најпоузданији ослонац немачких трупа у Албанији и на Косову и Метохији. Поготову што намера о формирању милиције и жандармерије, у целини узев, није дала очекиване резултате. Према извештају немачког опуномоћеног генерала у Албанији, у пролеће 1944, у јединицама милиције укупно је било 8.250 људи. Међутим, те јединице нису се показале довољно поуздане за Немце. Као разлог за ту оцену немачки опуномоћени генерал наводи да су официри непоуздани и да негативно утичу на људе. Зато се приступило чишћењу тих јединица, с крајњим циљем да се један део укључи у састав СС-дивизије „Скендербег“, која је била у формирању, а један у јединице жандармерије. Ни врбовање људи за жандармеријске трупе није дало очекиване резултате. У мају 1944. у жандармеријским јединицама било је укупно 2.400 људи, организованих у два жандармеријска батаљона. У тај број урачунати су и сви људи који су у том тренутку похађали две жандармеријске школе.²

На Косову и Метохији у време италијанске капитулације постојала су два пука са по два батаљона и граничне трупе јачине око 1.000 војника. Припремано је формирање још четири батаљона у Албанији са седиштем у Тирани, Скадру, Елбасану и Корчи. У току је било формирање и још три батаљона на Косову и Метохији. Та три батаљона су била намењена специјалној јединици под нази-

---

1 Исто.

2 Исто.

вом Косовски пук и била је предвиђена за борбу против партизана и сузбијања народноослободилачког покрета у Албанији, али и за учвршћивање власти, зато што је људство са Косова и Метохије сматрано поузданијим од регрута у Албанији. На пример, сви телохранитељи и лични пратиоци Реџепа Митровице, Џафера Деве и осталих министара у албанској влади, били су са Косова и Метохије, највише из Дренице.¹

Формирање Косовског пука започето је у октобру 1943. године. На том задатку је ангажован потпуковник Бајазит Бољетини (регрутовање добровољаца). На подручју Косовске Митровице по истом задатку су у новембру боравили Џафер Дева и Аго Агај. На том подручју пријавило око 400 жандарма и они су представљали језгро нове јединице с обзиром на искуство и обученост, пошто су били припадници албанске жандармерије и формално Српске државне страже у Косовској области, тј. у саставном делу Србије под немачком окупацијом. За подручје Гњилана је био задужен Кемаљ Беј, док је у Приштини и околини задатак прикупљања регрута имао Маљуш Косова, повереник Џафера Деве и власник хотела „Скендербег“. Људство из Подујева, Вучитрна, Приштине, Урошевца и Гњилана упућено је крајем новембра у Косовску Митровицу. Ту је пријавило око 1.200 добровољаца; они су у социјалном погледу махом представљали друштвено дно јер су раније били склони пљачки и убиствима. Припадници јединице су имали италијанске униформе и беле албанске капе (кече). Камионе за превоз људи и материјала су добили од Немаца. Официрски кадар су чинили официри албанске војске и официри Албанци из састава Српске државне страже у Косовској области.²

Командант пука је био потпуковник Бајазит Бољетини, а команданти батаљона капетан Расим Дајчи, родом из Косовске Митровице и због те дужности доведен из Албаније, потпоручник Јусуф Бољетини из Косовске Митровице (брат Бајазита Бољетинија), иначе председник општине у Ракошу и поручник Ризо Агај из Албаније. Ађутант команданта је био Тефик Бектеши из Вучитрна, пратилац Бајазитов брат Исмет Бољетини, у чину заставника. Штабном четом командовао је потпоручник Мехмет Градица из Дренице. Међу официрима су били и Бислим Бајгора из околине Косовске Митровице, Хусејин Грдовци из околине Подујева, који

---

1 Исто.

2 Исто – РСУП Србије, збирни досије 70 9 А0026, стр. 145; збирни досије 70 9 Д0002, стр. 11.

је био и командир затвора у Косовској Митровици, потом Осман Буњаку, Шаин Грдовци, Зуко Дервиши, Ферхат Колићи из Вучитрна, сарадник Гестапоа, као и Каплан Бољетинац, Азис Муниши, Мусли Дураши и други.¹

Председник Министарског савета у окупираној Србији генерал Милан Недић противио се укључивању албанских жандарма из Српске државне страже у Косовски пук, али су Албанци имали немачку подршку и нису морали да поштују Недићева наређења, иако су формално њему били потчињени. Формирање пука је завршено до 2. децембра 1943, а већ наредног дана та формација је упућена ка Пећи. На путу су пуку прикључивали већ припремљени људи из Дренице, Ракоша и Истока. Кретало се у моторизованој колони. На челу су у путничким возилима били министар унутрашњих послова албанске владе у Тирани Џафер Дева, командант Косовског пука Бајазит Бољетини, опуномоћени немачки генерал у Албанији Јозеф Фицтум, бивши шеф испоставе Гестапоа у Косовској Митровици СС-капетан Гинтер Хауздинг и други.²

Доласком у Пећ Косовског пука повећала се опасност за Србе у граду. Џафер Дева и Бајазит Бољетини су посетили пећког префекта Џељаља Преvezу и од њега добили списак сумњивих особа. Мехмету Градици је дато наређење да људе са списка пронађе и ухапси. Није познато колико је људи било евидентирано, али се зна да је Градица већ прве вечери лично убио седморицу. Пресуде су наводно доносили Бећир Маљоку из Призрена и Кемал Бег из Приштине, јер су према речима припадника Косовског пука та двојица имала најшира овлашћења.³

После хапшења и убијања људи са списка, уследила је општа хајка на недужне српске цивиле; такво стање је трајало од ноћи између 3. и 4. до 8. децембра 1943, када су припадници Косовског пука напустили Пећ. Дивљање и масовно хапшење људи одвијало се у свим деловима града. Град је био у тоталној блокади. Припадници Косовског пука су упадали у српске и црногорске куће и на очиглед жена и деце пребијали и одводили мушкарце. Примера ради издвајамо да је судски чиновник Радован Вуковић покушао да се супротстави насилницима, па је свирепо убијен већ у кући. Исту судбину је доживео и Радомир Ивановић, убијен је на кућном прагу. Његово тело су следећег дана убацили у фијакер, провезли су га

---

1 *Исто*: РСУП Србије, збирни досије 70 9 Б0027, стр. 168–169.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 *Исто*.

градским улицама и потом бацили у реку Бистрицу.¹

Људи су након хапшења одвођени у затвор у Шермет кули, а такође су затварани у кулама Зејнела бега и Шевђета бега Махмутбеговића. У затвор су претворене кафана „Балкан“ и кафана у власништву Салија Даке. Појединци су били затворени и у просторијама префектуре и општине. Ухапшеници су затварани у уске просторије и тада им је наређивано да лежу једни преко других да би онда били гажени, па су појединци угушени, а другима су била поломљена ребра. Чупани су им бркови, тучени су корбачима и мучени на разне друге начине, злостављани и понижавани. Ноћу су извођени на стратиште. Пре тога су им скидали одела и обућу. Имућнији су имали могућност откупа живота новцем или златом, али је већина таквих била обманута. Ухапшени су одвођени у оближње винограде и брда и на тим локацијама убијани. После убиства бацали су их у дубоке канале за наводњавање, у јаркове, Бистрицу.²

Забележено је да у недељу 5. децембра многе ухапшене нису ни одводили у затвор, већ су их убијали одмах и њихова тела бацали у Бистрицу. Надошла река носила је тела низводно. Неке су проналазили тек после три или више дана.

Пре убистава ухапшени су готово редовно мучени на стравичне начине; одсецане су им уши, носеви, прсти на рукама, вађене су им очи и чупани језици, ломљене су им руке и ноге. Управо такву бестијалност доживела су браћа Милорад Миро и Новица Ново Обрадовић, пекари; њима су, пре него што су их убили, одсекли уши, носеве, ишчупали им језике и ископали очи. Једном од њих ишчупани су и златни зуби и чланови породице, када су пронашли њихова тела, једва су их препознали. Зубни техничар Војислав Чукић такође је свирепо мучен пре убиства (поред осталог, ишчупан му је језик). Угледном трговцу Миловану Миловановићу пребили су ноге, везали су га за кола са коњима и возили по граду док није издахнуо.³

Злочини нису чињени само у Пећи. У Истоку је ухапшено 20 људи, а колико је познато и у Ракошу се десило слично. Павле Ракочевећ, Ђорђе Попадић и Марко Оровић су одмах убијени. Током одвођења затвореника у селу Верићу убијен је Марко Вујошевић. У Белом Пољу код Пећи су убијени Славко, Петар, Благоје, Милан и Војислав Петровић, Милић и Радисав Милошевић,

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

Милан Милошевић и Јован Церовић. Убијани су пре свих угледни и имућни људи, истакнути трговци, кафеџије, земљорадници, бивши државни чиновници, пензионисана војна лица и занатлије.¹

На свиреп начин убијени су и бивши срески начелник Марко Вујошевић, судија Младен Микић, општински чиновник Драго Драгићевић, као и пензионисани официри капетан Блажо Ђуровић, Благота Бобичић, Крсто Радуловић и Благота Војовић. Убијени су и студенти браћа Драгутин и Душан Дракуловић и Тихомир Герић, као и кафеџија Крсто Фишековић. Страдали су и трговци Милован Миловановић, Михаило Митровић, Ђорђе Здравковић и Ђорђе Попадић. Убијен је и столар и власник пилане Јово Почуча. Животе су изгубили и земљопоседници Душан Булатовић, Митар Ивановић, Трифо Жујо Стевановић, Милоња Вуксановић, Блажо Јоковић, Ђорђе Марковић. Усмрћени су такође и Симо Новаковић, Иван Вукчевић, Станоје Гојковић, Божо Лалић, Павић Јововић, Душан Дашић, Јоле Ивановић, Јоко Мишковић, Симо Вујовић, Радоје Лабовић, Шћепан Ђурђевац и други. Трагичан је случај Михаила Митровића, родом из Ваљева, са боравком у Пећи. Био је власник аутобуса и трговац. Становао је у кући у најужем центру града са супругом. Међутим, његова кућа се свидела инструктору на обуци агената и диверзаната Осману Ибрахимију Солиду. Он је послао групу жандарма да Митровића без икаквог разлога изведу и ухапсе; након што је тучен и злостављан убијен је у једном од оближњих винограда. Сутрадан је његова супруга пронашла леш и избројала чак 18 рана на телу.²

Већ 8. децембра, док последице злочина Косовског пука у Пећи и околини још нису биле сасвим познате, Месни комитет КПЈ у Пећи известио је о злочинима Обласни комитет за Дукађин (Метохију).³ По свим проценама, албански квислинзи, припадници формације „Косовски пук“ почетком децембра 1943. у Пећи су убили више од стотину цивила, Срба и Црногораца.⁴ Након покоља

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто: Архив ПК СК Косова, кутија 12, документ 795.

4 Исто. „Гарда белокапаца Џафера Деве починила је овде таква зверства да се слично не памти у Пећи. До сада се зна да има 50 мртвих из места, док у околини изгледа да их је било 30–40. Верује се да има жртава много више, јер будући да су измасакриране лешеве бацали ноћу у Бистрицу, то је могуће да да их је брза вода однела. Већина побијених издахнула је пре од мучења, него од директних погодака куршума. Зверови Џафер Деве, уз помоћ овдашњих петоклонаша и бегова, најпре су почели са општом преметачином у вароши, по срп-

у Пећи, Косовски пук је напустио то место и преко Ђаковице се пребацио у Призрен. У Ђаковици нису успели у намери да почине масакр над Србима јер су их у томе спречили албански грађани и немачки окупатори. У Призрену им се 9. децембра прикључила нова група добровољаца под командом министра за пољопривреду Аге Агаја; тај је командовао једним батаљоном Косовског пука. У Призрену су злостављали Србе, опљачкали више српских кућа и силовали више српских жена. Ту је смртно страдао само Веселин Младеновић. Он је умро неколико дана након злостављања. Након краћег боравка у Призрену, припадници пука одлазе у Албанију, ради борбе против народноослободилачког покрета под вођством КП Албаније, због чега су и основани.¹

Припадници Косовског пука били су плаћеничка војска. Поред униформи и исхране сваки појединац је добијао 20 наполеона месечно, а официри, у зависности од чина и положаја, од 38 наполеона па навише. Јединица при свему томе није била дисциплинована и један број војника је после пљачки напуштао пук. Фебруара 1944. у Косовску Митровицу су дошли Џафер Дева и Бајазит Бољетини како би у Дреници прикупили нову групу добровољаца. Успели су да одаберу 50 младића из Дренице и повели их у Тирану, где су били њихово лично обезбеђење. Главни руководилац акција био је оснивач пука Дева, док је Бољетини командовао и спроводио наређења. У марту 1944. у Албанији Бољетини је унапређен у чин

ским кућама, којом су приликом одводили скоро из сваке куће све мушкарце, без разлике на доба старости. Навече, изводили су, убијали их, поред канала по баштама Капишнице, затим по виноградима у подножју Јерињака и другде. Једној мајци су убили оба сина, док једној другој свих пет. Добар део међу преосталим искупио је своје животе за високу цену, али и поред тога још су остали у затвору и у даљој неизвесности. Српски живаљ је, одједном, сав завијен у црно, а није ово било свеједно ни муслиманском становништву на чијем се добром делу примећивала жалост и неодобравање. Ипак су сви некадашњи шпијуни, сквадристи и др. одједном оживели, узевши највиднијег учешћа у поменутим догађајима. Оно што се десило све је изненадило. Ми код тога, другим средствима нисмо располагали, сем могуће заштите од војске с којом смо били у додиру. И заиста, војска се узбунила и добила потом одобрење да она преузме варош. Да се ово није десило, ко зна докле би све дошле. Али и поред тога агент Сејфо је учинио да буду убијени шнајдер Реџеп, студент Герић и још 2 Србина и друга три Муслимана. Војска је, дакле, спречила само започето масовно убијање. Војска је, дакле, спречила само започето масовно убијање. У затворима се налази много омладине, мушкараца и девојака, међу којима „Рађа“, а има, такође, још приличан број старих људи. Врше се масовна батинања и ништа се не зна о њиховој даљој судбини, будући да су из те групе извукли тројицу и стрељали.“

¹ Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

пуковника албанске војске и именован за главног инспектора. Нови командант пука је постао Шаин Грдовци. Бољетини је након тога највећи део времена проводио у Призрену. Командант окружног одреда Српске државне страже у Косовској Митровици је постао мајор Пашко Пренка, који је задржао и дотадашњу функцију предстојника Градске полиције.¹

Специјални опуномоћеник немачког Министарства иностраних послова за Југоисток Херман Нојбахер у својим сећањима је забележио: „После поновног успостављања независне Албаније, Џафер Дева је прошао са око 1.000 косовских приврженика преко Пећи, Приштине и Призрена у Тирану. Парола на овом походу гласила је: терор против терора. Хтео је комунистима показати зубе и то је учинио по обичајима своје земље.“² Косовски пук је остао упамћен по зверским убиствима, пљачки и терору над незаштићеним цивилним становништвом. Крајем марта 1944. Та јединица се распала. Највећи део њених припадника ступио је у 21. СС-дивизију „Скендербег“.

А. 21. СС „Скендербег“ дивизија

Сем формирања добровољачких милицијских јединица и жандармеријских трупа, Немачка је приступила формирању СС-формација састављених од Албанаца, затим јединица регуларне војске у заједници са тиранским владом и тражила сарадњу са оружаним формацијама „Бали Комбтара“, зогиста и других квислиншких оружаних групација. Пошто је ситуација за Немце и провизорну тиранску владу била веома неповољна, Херман Нојбахер наглашавао је да су хитно потребне албанске оружане снаге за обезбеђење позадинског подручја, јер ће „на обали бити потребна свака пушка наше оружане силе“ и за подржавање ауторитета провизорне владе „која засад не располаже готово никаквом употребљивом егзекутивом“. Да би се та ситуација колико-толико поправила Нојбахер је од рајхсфирера СС-а Химлера захтевао да се Албанци, већ одраније у саставу муслиманске СС-дивизије „Ханцар“, која се налазила у Француској, пребаце у „велику Албанију“, где би били ангажовани „као албанске СС-формације за посебне

---

¹ Исто: РСУП Србије, Збирни досије 70 9 Б0027, 168, Архива Специјалне полиције, ОВ 39/1, спис 236; стр. 3–4.

² Herman Nojbaheer, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd 2004 (у даљем тексту: Х. Нојбахер, *Специјални...*).

задатке обезбеђења“. Он је из обзира према прокламованој „независности“ препоручивао да те јединице формално буду подређене министру унутрашњих послова, а овај би их ангажовао према жељама немачких органа у Албанији.¹

Према Нојбахеру, било је реч о 4.000 Албанаца укључених у дивизији „Ханџар“. Из истих разлога Нојбахер и генерални конзул у Тирани Шлип тражили су да се из Рима хитно пребаци у Тирану албанска краљева гарда, као и Албанци интернирани у Италији од италијанских власти. Химлер није прихватио Нојбахеров захтев за издвајање Албанаца из СС-дивизије „Ханџар“, с мотивацијом да они још нису завршили војну обуку и да не постоје компактни делови дивизије састављени од Албанаца, већ само о 1.000 Албанаца „толико прошараних Босанцима да у овом тренутку не стоје на располагању никакве јединице“.²

СС-генерал Бергер је ту Химлерову одлуку образлагао још и тиме да се дивизија „Ханџар“ налази у кризи, коју је у њене редове унело 2.800 „католичких Хрвата“ укључених у дивизију на инсистирање немачког посланика у Загребу пуковника Зигфрида Кашеа. Те људе он је окарактерисао већином као „заражене комунизмом“. О томе је писао Министарству иностраних послова: „Тренутно радимо на томе да се издвоје сви виновници немира, па да се дивизија пребаци на војни терен за вежбу у Шлезији. Свако издвајање снага за више недеља одуговлачи предвиђено оформљење дивизије.“ Бергер је указивао да је није могуће пребацивање целе те дивизије на територију „велике Албаније“, па је поново подвлачио да је једина могућност окупљање нових добровољаца и формирање СС-јединица на овом терену, чиме би била створена „самозаштита“ „док још за то није касно“. При томе је указивао да ни раније он није имао у плану да се јединице формиране од Албанаца пребацују у Немачку.³

Истовремено представници Врховне команде Вермахта почели су врбовање добровољаца у Санџаку и косовскомитровачичком крају. Према извештају оберштурмбанфирера СС-а Леча (Letsch) на том подручју било је окупљено 6.000 до 8.000 људи, још неуниформисаних, наоружаних италијанским запленим оружјем. Леч је указивао да би Главна управа СС-а требало одмах да интервенише и да те људе стави под своју команду, јер постоји опа-

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто.

3 Исто.

сност да их енглески агенти, који се налазе у околини и располажу великом количином злата, заврбују за себе, или да под утицајем комунистичке пропаганде оду у партизане. Он је предлагао да од тих новопридошлих људи буде формирана добровољачка Санџачка стража, а исто тако и Косовска стража (Freiwilligenverband Sandzak – Wacht i Freiwilligenverband Kossovo – Wacht) са задатком да остану на том терену, јер би свако њихово удаљавање оставило ту територију незаштићену пред продором народноослободилачких снага.¹

У циљу организовања тих јединица тражио је од СС-генерала Бергера упућивање 10–12 СС-фиџира, 100 подофиџира и 200 војника, како би послужили као језгро за обуку и руковођење. Он је ценио да формирање тих јединица на територији Недићеве Србије не би стварало дипломатске и политичке тешкоће у вези са статусом ново-проглашене албанске државе, којој је призната „релативна неутралност“. Чим је добио Лечов извештај, генерал Бергер (Главна управа СС-а), одмах је протествовао у Министарству иностраних послова и изразио незадовољство што се Врховна команда Вермахта не држи договореног става о забрани врбовања добровољаца на поменутој територији, па се тако поново дошло до деловања на два колосека. Он је инсистирао да се Министарство иностраних послова ангажује како би већ прикупљено људство било стављено на располагање Главној управи СС-а због формирања албанских СС-јединица.²

Главна управа СС-а истовремено је тражила од Главне управе Орднунгсполиције да подржи представнике СС-а у Београду у тој акцији за укључење људства прикупљеног од Врховне команде Вермахта (ОКВ) у СС-јединице, „јер ће тиме бити уштеђено много крви и формиране беспрекорне албанске јединице од 12.000 до 15.000 људи.“ Специјални опуномоћеник Министарства иностраних послова за Југоисток Нојбахер овог пута је прихватио ставове СС-генерала Бергера и пристао на врбовање Албанаца за формирање СС-јединица. Он је потврдио да је Врховна команда већ обавила извесна врбовања у Санџаку и на Косову и Метохији о чему је говорио Бергер и сагласио се са оценом о делатности енглеских агената, па је закључио да би било добро „надаље придобијати Албанце, јер постоји опасност да их иначе Енглези узму као плаћенике“.³

Да би формално била поштована „независност“ Албаније и поштеђена осетљивост новоформиране владе у Тирани, као и да би

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

били обезбеђени услови за постављање на кључне положаје у Албанији поузданих немачких сарадника, Нојбахер је као услов за врбовање Албанаца за СС-формације навео следеће: „1. Заврбовани Албанци треба да остану у својој земљи и не треба их употребљавати изван земље. 2. Одреди састављени од Албанаца треба бар формално да буду подређени албанском Министарству унутрашњих послова.“ Сем тога, тражио је да се врбовање спроводи уз стално обавештавање његовог штаба. Исте те услове он је постављао и у односу на добровољце већ заврбоване од Врховне команде Вермахта.¹

У другој половини октобра 1943. године Нојбахер је боравио код министра иностраних послова. Том приликом ступио је у контакт са Химлером и Врховном командом Вермахта. Поново је покушао да добије сагласност за издвајање Албанаца из СС-дивизије „Ханцар“, али опет без резултата. Међутим, Нојбахер није напуштао идеју о пребацивању Албанаца из те СС-дивизије на подручје „велике Албаније“. Крајем јануара 1944. Нојбахер је опет од Министарства иностраних послова тражио да се оно интересује код Химлера када се може очекивати одред Албанаца из СС-дивизије „Ханцар“ нагласивши: „Од доласка тих људи очекујем посебан политички и војни успех против комунистичке акције, а у корист немачке политике уопште“.²

Нојбахер је желео да те јединице продефилију кроз веће градове на Косову, Метохији и у Албанији и да се то што ефектније искористи у пропагандне сврхе. Што се тиче статуса поменуте јединице после њеног пребацивања у Албанију, он је изменио ранији став и овога пута заступао гледиште да, „с обзиром на војне и политичке могућности албанске територије, (ови људи) треба и даље да остану у саставу оружане СС и да због опасности од пролазног нерасположења не треба да буду стављени на располагање албанској влади“. Такав статус он је предвиђао све до завршетка рата.³

На интервенцију Министарства иностраних послова у Главној управи СС, шеф те управе генерал Бергер одговорио је да ће СС-дивизија „Ханцар“ (13. СС-босанскохерцеговачка планинска дивизија) бити стационарирана на својој територији и да ће тамо приступити врбовању нових људи и бројно ојачати своје јединице, тако да ће бити могуће издвојити Албанце, као језгро за оснивање једне албанске СС-дивизије, стационариране на територији „велике

¹ Исто.

² Исто.

³ Исто.

Албаније“. Пошто је на терену Албаније, Санџака и Косова и Метохије већ било прикупљено нешто људства за СС-јединице, Бергер је најавио да ће до средине фебруара упутити из Београда на Косово и Метохију једну малу команду од неколико СС-официра, под вођством једног оберштурмбанфирера, која би била придодата бригадном СС-фиреру Фицтуму ради интензивирања врбовања и извођења обуке са већ прикупљеним људима.¹

Што се тиче статуса поменутих јединица генерал Бергер се слагао са предлогом Нојбахера. Он је чак изражавао спремност да „у сваком погледу треба великодушно изаћи у сусрет уколико то албанска влада заслужује или се покаже достојном за такву великодушност. У таквом случају потребан је само договор између господина министра иностраних послова Рајха и рајхсфирера СС“. Очигледно је да се ту мисли на могућност да се те СС-јединице формално подреде албанској влади, што је раније предлагао Нојбахер.²

Ускоро је питање формирање албанских СС-јединица Химлер изнео на одлучивање пред Хитлера и Хитлер је дао своју сагласност. На основу тога Химлер је затражио да се из немачког заробљеништва ослободи 4000 југословенских ратних заробљеника албанске народности, у нади да ће у њиховим редовима наћи добровољце за будућу СС-дивизију. На основу тог захтева Врховна команда Вермахта наредила је да се тачно утврди број југословенских заробљеника албанске народности, као и број Албанаца већ ослобођених из заробљеништва и имају третман „слободних“ радника у Немачкој. Неколико дана касније Нојбахер је известио Министарство иностраних послова да изградња полицијског и жандармеријског апарата добро напредује и да Регентски савет сматра да нема сметњи за спровођење плана о врбовању добровољаца за албанску СС-дивизију на Косову и Метохији.³

За ослобођење из немачког заробљеништва Албанаца, држављана бивше Југославије, залагала се и албанска влада. Извештавајући Министарство иностраних послова о предстојећој посети албанског вицеминистра иностраних послова Вехбија Фрашерија Берлину, у циљу вођења преговора за регулисање питања албанског злата које је из Рима било пребачено у Берлин, Нојбахер је наглашавао да он има задатак да постави и питање ослобођења поменутих ратних заробљеника. Нојбахер је препоручивао да се

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

ти ратни заробљеници „безусловно пусте на слободу“ због „нове политичке ситуације“.¹

Нојбахер је истицао да би СС-јединице формиране на Косову и Метохији одиграле пресудну улогу не само у борби на унутрашњем фронту против комуниста, већ је био уверен да ће се оне борити на немачкој страни и против спољњег непријатеља, односно против савезничких снага у случају њиховог искрцавања. Он је посебно указивао да Немачка није могла да рачуна са таквом подршком кад су у питању албанске националистичке банде, које су сарађивале са Немцима у борби против народноослободилачког покрета, али су истовремено одржавале везе са Великом Британијом и САД и за случај савезничког искрцавања сигурно би се прикључиле немачким непријатељима.²

И генерал Фен из 21. алпског армијског корпуса очекивао је од пуштања Албанаца из заробљеништва јачање снага за борбу против комуниста, као нарочито „појачање за нас врло важних косоварских добровољачких група“, па је интервенисао преко армијске групе „Ф“ да се издејствује њихово ослобађање. Тим поводом Нојбахер је поново у истом смислу ургирао код Министарства иностраних послова, уверавајући да ће ангажовање тих људи на територији „велике Албаније“ за Немачку бити много корисније него као радне снаге у Немачкој. Након таквих образложења Хитлер је 22. марта 1944. одобрио да се пусте из заробљеништва и ставе на располагање рајхсфиреру СС-а Химлеру сви југословенски заробљеници албанске народности, како би их Химлер могао употребити за стварање СС-јединица.³

Почетком марта припреме за формирање добровољачке дивизије „Скендербег“ увелико су напредовале. Приликом боравка албанског државног подсекретара у Министарству иностраних послова Вехбија Фрашерија у Берлину вођени су разговори и о униформисању те дивизије. Том приликом Фрашери је одбацио немачки предлог да припадници дивизије носе фесове (по угледу на босанску муслиманску СС-дивизију), тврдећи да би то била увреда за албанска национална осећања, јер би их подсећале на турско ропство.⁴

Нојбахер је посредством Министарства иностраних послова замолио Химлера да се формирање и извођење обуке те дивизи-

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

је изведе на територији Косова и Метохије, где је требало да буде прикупљено и људство, јер Алобанци, због опште војнополитичке ситуације, нерадо напуштају завичај, и зато што би то имало јако морално дејство на „сумњиве елементе“. Министарство иностраних послова молбу је ту проследило Главној управи СС-а и њен шеф генерал Бергер је одобрио.¹

Повереник рајхсфирера СС-а Химлера у Албанији Фицтум интервенисао је код Регентског савета и владе у Тирани да сарађују у формирању СС-дивизије „Скендербег“ изнудивши њихову одлуку да ће ту акцију помоћи свим средствима. Фицтум је у својој ревности, по свој прилици, отишао предалеко, јер је званично ангажовање Регентског савета и владе ослабило њихов ионако мали углед у земљи. Зато је писао Министарству унутрашњих послова да не види „неки нарочити политички успех у изнуђивању једне одлуке владе да службено подржава формирање дивизије Скендербег“.²

„Такве одлуке, постигнуте притиском, потпуно су без значаја за стварни став владе и народа у критичном моменту и више су погодне да изазову неповерење у односу на немачку политику“. Он је сматрао да Немачка има интереса да очува привид „релативне неутралности“ Албаније. „Ми уопште немамо интереса да под притиском остварујемо супротне демонстрације све дотле док можемо да постигнемо своје циљеве на садашњој основи. На Косову нам је довољно што су нам приликом последњих разговора (са албанском владом) остављене одрешене руке.“³

Поред тога, Фицтум је предлагао да се о формирању СС-дивизије „Скендербег“ одржи саветовање у Главној управи СС-а, коме би присуствовао Химлер, а са албанске стране Џафер Дева. Иако је Дева био најповерљивији немачки човек и главни ослонац немачких органа у тиранској влади и уопште у борби против партизанског покрета, Нојбахер се противио да се јавно демонстрира немачки савез с њим а против Вехбија Фрашерија, јер утицај Џафера Деве у „старој Албанији“ није могао да се мери са Фрашеријевим. Он је био против одржавања такве конференције и због тога што је ценио да не постоји горући разлог да се један од врховних представника власти немачког Рајха на тако упадљив начин истура, „пошто су предуслови за формирање СС-дивизије сасвим повољни“ и без тога. Предлагао је да би било боље остварити каснију

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

посету Деве Берлину уз сагласност Регентског савета, па да се том приликом организује и састанак са Химлером.¹

Ипак је за формирање СС-дивизије ангажована и званична албанска политика, односно Регентски савет и влада. За време боравка Вехбија Фрашерерија у Берлину с њим су, уз учешће представника СС-а, вођени о том питању разговори и закључено да ће албанска влада обезбедити законске предуслове за регрутовање годишта 1920–1924. и њихово стављање на располагање СС-формацијама. Рачунало се да би се на тај начин могло добити око 50.000 млађих људи. Од њих је требало да буде формиран самосталан СС-корпус састављен од две брдске стрељачке дивизије и специјалних техничких трупа. Одлука о формирању брдских дивизија донета је на основу реферисања СС-генерала Флепса да се албански пук у 13. босанскохерцеговачкој СС-дивизији показао као најбољи испољивши нарочиту вредност у борбама против партизана у планинским крајевима. Ако се има у виду терен Албаније, западне Македоније, Косова и Метохије, онда је јасно каква је била главна намена будуће СС-дивизије „Скендербег“.²

Након тог споразума бригадни вођа СС-а Фицтум добио је инструкције да најхитније приступи припремама за формирање СС-дивизије „Скендербег“ као прве, после чега би требало да уследи формирање још једне дивизије. Да би послужио као језгро будуће дивизије „Скендербег“, 7. маја 1944. у Тирану је пребачен албански батаљон 13. босанскохерцеговачке СС-дивизије „Ханцар“. Истовремено, стигли су и ослобођени ратни заробљеници, којима је организован свечани дочек, као пропагандна манифестација за врбовање људи за СС-дивизију. Хитлеров опуномоћеник Фицтум известио је Главни уред СС-а да је велики број ослобођених ратних заробљеника изразио спремност да ступи у СС-дивизију „Скендербег“.³

Међутим, оптимистичка предвиђања о могућностима врбовања добровољаца нису се остварила. Зато је и поред ослобађања заробљеника морало да се приступи додатној мобилизацији. Али, ни то није дало довољан број људи, па су Немци морали да се послуже и пуштањем из затвора осуђеника за криминална дела, ако би се ови одлучили да ступе у СС-јединице. Кад је дошло до акције за врбовање људи за СС-дивизију и неангажовање тиранске

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

влада у Њој, остварила су се Нојбахерова предвиђања о опасности-ма што су се иза тога криле.¹

Наиме, врховни командант савезничких снага у Средоземљу Вилсон изјавио је агенцији „Ројтерс“ 2. јуна 1944. у Главном стану савезника у Италији следеће: „Како сам сазнао, тиранска влада покушава да регрутује трупе да би приступиле немачкој армији приликом њених операција на Балкану. Ово је акт непријатељства према савезничким државама и ми бисмо желели да подсетимо одговорне личности на неизвесне последице оваквих аката.“ Тиранска влада је тим поводом објавила званично саопштење демантујући да је икада „регрутовала трупе, нити ће их регрутовати како би помагала немачким снагама на Балкану“. Тирана је тврдила да је остала „верна духу политике стриктне неутралности“ и да своје оружане снаге никада није слала ван своје земље, нити има намеру да их шаље.²

Мобилизацију је објаснила као одбрамбену меру самог становништва да се „добровољним снагама супротставља нападима терориста на основу природног права за обезбеђење своје егзистенције, које поседује сваки народ.“ На крају је оптужила комунисте за „хаотично стање“ у извесним областима Албаније „што, на крају крајева, савезничким силама ни на који начин не штети, већ је истинска катастрофа за цео албански народ“.³

Таква изјава тиранске владе са очигледним истицањем „стриктне неутралности“ и неангажовањем у борби против савезника, изазвала је изненађење и незадовољство у немачком Министарству иностраних послова. Немачки званичници просто нису могли да схвате како је могуће да се влада те земље, „која за своју независност може да захвали искључиво акту великодушне политике немачког Рајха“, упушта у разговор са немачким непријатељима „о нама, односно противу нас“. Рибентроп је тражио хитно обавештење од Нојбахера како је дошло до такве изјаве тиранске владе и како он ту изјаву оцењује са политичког гледишта.⁴

Немачки генерални конзул у Тирани Шлип и специјални опуномоћеник за Југоисток Нојбахер уверавали су Министарство иностраних послова да је тиранска влада лојална према Немачкој, али да придаје велики значај томе да се сарадња са немачким

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

врхом „не показује исувише према споља“, па да зато владину изјаву не треба тумачити као непријатељски акт према Немачкој и као приступање супротној страни. Они су извештавали да, иако регрутацију за СС-дивизију формално спроводе немачки представници СС-а, „албанска влада преко својих званичних органа фактички помаже врбовање“ људства за дивизију „Скендербег“, а сем тога све економске снаге државе ставља на пуно располагање немачким оружаним снагама, што доводи до највећег оптерећења земље, нарочито на монетарном подручју.¹

Зато су они уверавали Министарство иностраних послова да је за Немачку корисно пропагандистичко наглашавање албанске „неутралности“, означивши то крајње релативним. У том смислу они су указивали да би у пропаганди требало истицати како се од албанске владе не очекује сарадња у борби против савезника, већ да се од ње као „неутралне“ тражи „само“ поновно успостављање и одржавање унутрашње безбедности и реда, као и обезбеђење путева за снабдевање немачке оружане силе.²

У пролеће и лето 1944. настављено је регрутовање људства и формирање јединица СС-дивизије „Скендербег“, али никада нису остварена предвиђања и жеље у погледу бројности заврбованих припадника. Зато је сасвим отпала могућност формирања и друге дивизије, односно СС-корпуса. Сем тога, новоформиране јединице су већ на почетку претрпеле тешке губитке у борбама са Народноослободилачком војском Југославије, па је њихова улога била много мања него што су Немци на почетку предвиђали. Уз то, појавиле су се тешкоће и вези са опремом тих јединица. Због тога, поред осталог, и њихова борбена готовост није била на високом нивоу, нити је то стање предузиманим реорганизацијама могло бити поправљено.³

Седиште дивизије „Скендербег“ било је у Призрену, а њене јединице распоређене на територији Косова, Метохије, западне Македоније и делова Црне Горе. Оне су биле ангажоване у борби против НОВ Југославије и НОВ Албаније и за обезбеђење саобраћајница и важних привредних објеката, пре свега рудника које су експлоатисали Немци.

***

Већина Руса емиграната са Косова и Метохије ступила је у

¹ Исто.

² Исто.

³ Исто.

Руски корпус за заштиту привредних објеката, а на тој територији биле су лоциране и мање снаге квислиншке „Руске армије“ генерала Власова.¹

У бугарској окупационој зони дејствовали су контрачетници.²

Љотићевски Трећи добровољачки одред под командом Јована Крагујца, био је једно време 1943. стационаран у Лешку а затим је премештен у Краљево. Он је чувао комуникације и преко агитатора ширио антикомунистичку пропаганду. На поменутом подручју 1942. није изводио борбене акције, али је средином 1944. из Краљева био распоређен у Ибарску долину и борио се против партизанске Оперативне групе дивизија на Ибру. Припадници Трећег одреда су код села Церање водили борбу против Прве крајишке бригаде, која је у саставу Оперативне групе дивизија августа 1944. надирала преко Ибра у Србију. Нешто касније код села Ржана и Селјанице такође су водили борбе против Ибарског, Косметског и Шаљског партизанског одреда, а учествовали су и у завршним борбама за ослобођење Косова и Метохије против јединица 22. и 24. српске дивизије НОВЈ.³

Б. Друга Призренска лига

Капитулација Италије није изненадила квислинге јер је Абвер уз помоћ својих сарадника Цафера Деве, Ага Агаја, Бајазита Бољетинија, Константина Плавшића, Реџепа Гиљанија, Вехбија Фрашерија, Цевата и Рифата Беголија и других предузео мере да се за разоружавање италијанске војске ангажују што веће квислиншке снаге и становништво. То је иначе било у складу са демагошком политиком и указивањем да Немци долазе као пријатељи и ослободиоци Албаније. У наредби Врховне команде Вермахта од 8. септембра 1943, у вези са разоружањем италијанских трупа, наводи се: „У Албанији се, уколико нема довољно домаћих снага, има за нас ангажовати становништво одузимањем италијанског наоружања. При томе, Албанцима најавити државну независност“.⁴

1 Исто. Жандармеријске снаге на Косову и Метохији биле су бројне. У време капитулације Италије, оне су бројале 3.500 људи. У делу под немачком управом било је 637 жандарма.

2 Контрачетници су били плаћеници организовани у контрачете, састављене од декласираних и криминалних елемената. Они су терорисали становништво, настојећи да га заплаше и одвоје од НОП-а.

3 Branislav Božović, *Partizanski odredi: Kopaonički, Šaljski i Ibarski*, Београд 1981, стр. 446, 513 (у даљем тексту: Б. Божовић, *Партизански одреди...*).

4 Исто, док. 132.

Ради стварања привида о заједничком ослобађању Албаније, Немци су заврбовали 50 младића, који су у Београду и Панчеву завршили диверзантски и падобрански течај. Они су 11. септембра 1943. заједно са немачким војницима у Краљеву укрцани у авионе, а затим заузели аеродром у Тирани, продрли у град и заробили Команду италијанске Девете армије. На краљевачком аеродрому испратио их је Џафер Дева и у обраћању нагласио да је њихов задатак у Албанији ослобађање народа од италијанског ропства.¹

Немци, тачније речено Херман Нојбахер, специјални опуномоћеник Министарства иностраних послова за Југоисток, режирали су у Тирани својеврсну комедију о независној Албанији. После преговора између Ибрахима бега Бичакуа и Џафера Деве формиран је Национални одбор за проглашење независности Албаније. Одбор је организовао привремену владу чији је председник био Ибрахим бег Бичаку, а Џафер Дева задужен ра ресор унутрашњих послова.²

Национални комитет је 14. септембра објавио прокламацију о независности при чему је, поред осталог, речено да „Сви Албанци у оквиру својих етничких граница проживљавају ове дане пуни наде за своју националну будућност“. Та реченица је у првој верзији гласила да је „Независна Албанија у својим етничким границама постала од сна стварност“, али Нојбахер није прихватио такву формулацију, видећи у њој алузију на Косовскомитровички округ.³

Импровизована Народна скупштина, изабрала је Намеснички савет и владу. Председник владе је био Реџеп Митровица, министар унутрашњих послова Џафер Дева, подсекретар за привреду Ђазим Блаца, сва тројица са Косова, министар привреде Аго Агај и државни секретар у министарству иностраних послова Вехби Фрашери, сарадници Абвера. На тај начин Косовари и немачки шпијуни преузели су кључне положаје, а преко њих је нови окупатор обезбедио доминантан утицај на квислиншку владу.⁴

На политичком плану националистичке снаге на Косову и Метохији ужурбано су приступиле припремама, а потом и стварању политичке организације тзв. Друге призренске лиге. Сам назив те политичке организације није узет случајно, већ представља кон-

1 Đorđe Ličina; Milorad Vavić; Jovan Pavlovski, *Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov*, Zagreb 1985.

2 X. Нојбахер, *Специјални...*

3 Živko Avramovski, „Treći Reich i Velika Albanija posle kapitulacije Italije (1943–1944)“, Institut za hrvatsku povijest, *Radovi*, Zagreb 1976.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

тинутет и наслањање на политичке циљеве и идеологију Прве призренске лиге, основане 1878. године.¹

Припремни састанак за оснивање Друге призренске лиге одржан је септембра 1943. у Призрену. Том скупу присуствовали су представници Косова, Дебра, Струге, Тузи и Улциња, а оснивачкој скупштини представници префектура Косовске Митровице, Приштине, Сјенице, Пећи, Призрена, Дебра и Тетова.² Истакнута личност у иницијативној групи за стварање Друге призренске лиге био је Џафер Дева. Већ на оснивачком састанку речено је да Трећи рајх придаје велики значај том скупу и оснивању Лиге због „одбране албанске земље“.³

У Призрену је од 16. до 19. септембра 1943. основана Друга призренска лига. На скупштини је изабран Централни комитет Лиге са председником Реџепом Митровицом. Ускоро су у осталим крајевима Косова и Метохије формирано окружни, срески, општински и сеоски комитети те организације.

Друга призренска лига је окупила најистакнутије сараднике окупатора, од којих су многи били ратни злочинци. Припреме за њено оснивање отпочеле су одмах после пада Мусолинија и у тим активностима су најактивније учествовали Џафер Дева, Бедри бег Пејани, Аћиф Бљуџа Хаџиахметовић и Арслан Бољетини заједно са шефом Првог одељења београдског Абвера капетаном др Јозефом Матлом и СС-капетаном Гинтером Хаузингом. То је била типична иредентистичка организација што се види и из њеног статута у коме пише да лига има за циљ заштиту ослобођених земаља, као и албанских територија бивше Југославије. У члану 2. Статута наведено је: „Као средство за остварење овог циља прикупљаће се документа о Албанцима поменутих територија и физички и морално организовати њихова заштита“. Статутом је предвиђено организовање војне обуке омладине и обуке свих Албанаца до 60 година старости. Учесници обуке полагали су заклетву и били разврстани у војне формације, али су живели у својим кућама. Спадали су под Општу команду Друге лиге и предвиђало се ангажовање официра и подофицира, уз помоћ албанске владе.⁴

Поред жеље да се територија округа Косовске Митровице прикључи Албанији, оснивачка скупштина се изјаснила за уједи-

---

1 Исто.

2 ВА, СУП Приштина, четници, филм бр. 1, с. 93.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

4 Исто.

њење Косова, Дебра, Струге, Улциња и Тузи с Албанијом. Раније прегруписавање становништва, путем пресељавања, и сада новом мером на оснивачкој скупштини Лиге, искрело је још једно питање за решавање. На помолу је било политичко и војно организовање у циљу одбране новостворених „етничких граница“. У Статуту Друге призренске лиге, донетом у другој половини јануара 1944, истичу се њени циљеви, надлежности, организациона структура и друге планиране активности од интереса за ту организацију. Када је реч о њеним циљевима, стоји и следеће: „Ова организација има за задатак чување ослобођених земаља као и осталих земаља Албаније под бившом Југославијом. Као начин за овај циљ приступиће се скупљању докумената о албанству (албанском поријеклу), о покрајинама у ријечи и да се организује народ како физички тако и морално за очување ове поставке”.¹

Организациона структура Друге призренске лиге, према поменутом Статуту је следећа: Збор лиге сачињава по један делегат из сваког среза и округа, а седиште Централног комитета од 14 чланова је у Призрену; Збор бира председника, два потпредседника и чланове Централног комитета; председника именује „Велики савет“; седишта покрајинских комитета су у главним политичким центрима у начелствима и они броје по седам чланова бираних по правилима одобреним од Тиранског егзекутивног комитета у другој половини 1943. године. Према поменутиим правилима бирају се чланови и окружних комитета, односно од старешинства општине, а председника из њихових редова именује Централни комитет. Покрајински комитет има седиште у главном политичком центру сваке среске испоставе и састоји се од пет чланова. Општински комитет има седиште у главном политичком центру сваке општине и броји тројицу чланова, као и чланове сеоских комитета тј. старешинства села.²

Централни комитет Друге призренске лиге је посебну пажњу поклањао избору службеника за поменуте комитете. То се види и из самог поступка у вези са њиховим избором. Тако су сви комитети списак својих службеника подносили Централном комитету Лиге, а то тело их је у већини случајева само потврђивало.

Конституисана на описани начин организација Друге призренске лиге, поред осталог, имала је и следеће задатке:

1. Да међу народом организује интензивну пропаганду, како

¹ Исто.

² Исто.

моралну, тако материјалну и физичку за очување своје земље

2. Да се припрема за дипломатски рат на конференцији мира, организујући сакупљање докумената који карактеришу ове крајеве као албанске

3. Да изврши мобилизацију свих мушкараца до 60 година, изузев оних који су већ предвиђени. Учесници тих група не држе се стално мобилисаним, само се региструју, и налазе се код својих кућа и позивају се редовно на службе или на решавање других задатака

4. Да узме у службу офицере и подофицере из војске и жандармерије, а да њихове плате и даље буду исплаћане из државне касе

Високо веће је одобрило Статут Друге призренске лиге 14. марта 1944. године.¹

У циљу пропагирања својих идеја, као и реализовања доне-тог плана Друге призренска лига је основала и свој орган *Lidhja e Prizrenit*. На страницама тог листа првенствено је ширена идеја о „великој Албанији” и њеној одбрани у „етничким“ границама. Своје идеолошке противнике албанске комунисте, представљали су у јавности као „агенте“ српске и московске.

У програму рада за милитаризацију Косова и Метохије Друга призренска лига је велику пажњу посветила омладинској организацији. Према Статуту те организације њен циљ је био:

а) Одбрана границе домовине и територијалног интегритета и од сваког напада споља који има за циљ отимање нашег земљишта и поробљавање албанске нације,

б) Заштита и одбрана права свих албанских држављана без разлике на вероисповест, расу и језик уколико се покуравају албанским властима, чувају ред и поредак, остају мирни, не предузимају никакве покрете и верно испуњавају све обавезе лојалних држављана,

ц) чување дисциплине и достојанства албанске нације пред цивилизованим светом у доба мира и рата, не дозвољавајући ни на који начин да се врши над било којим држављанима било какво насиље или неправда над лицем или имовином лојалног држављанина, без разлике на вероисповест и веру,

д) Приморати и присилити сваког албанског држављанина да ступи у борбу за одбрану домовине и да испуњава сваки задатак који му се поставља у циљу одбране за опште добро,

---

¹ Исто.

е) Казнити дисциплински сваког албанског држављанина за противљење, издају, неправедно насиље, за злоупотребу вероисповести за неиспуњавање постављеног задатка и за сваки поступак који крњи част наше нације или иде на штету националне одбране,

ф) Предузимање сваке потребне мере и одлуке, укључујући и репресивне са циљем истицања и постизања високог циља организације израженог у овом параграфу.¹

У свакој префектури налазило се седиште омладинске војне организације, називано средишном. Она је имала своје подружнице у свакој потпрефектури. Те подружнице су имале сва својства више средишне организације којој су у исто време биле потчињене.

За обављање законодавне и извршне власти омладинска војна организација имала је орган назван Омладински комитет. Сачињавало га је деветоро чланова распоређених за рад у четири одсека:

1. Војни одсек; у надлежности му је било да припрема спискове људства за оперативне и помоћне јединице у случају војних потреба. У случају хитних потреба држи на окупу један батаљон као оперативну јединицу. Поред тога прима у службу више и ниже официре, као и војне службенике у циљу њиховог бољег распореда,

2. Привредни одсек: обавља послове финансијске природе и прикупљање материјалних добара за исхрану јединица, стара се о транспортовању на фронт ратног материјала и животних намирница и решава све хитне случајеве у вези са ратном привредом и одбраном,

3. Отсек за пропаганду: задатак му је да у психолошком и духовном погледу припрема народ за рат и да се бори против непријатељске пропаганде. На разне начине уклања све оне особе које уносе неред код становништва у позадини. У оквиру овог отсека радио је и Санитетски одсек са задатаком да прикупља санитетски материјал и обезбеђује зграде за смештај рањеника. Поред тога организовао је санитетске групе за рад у случају пожара и бомбардовања,

4. Политички одсек: имао је задатак да прати развој политичких догађаја како на унутрашњем, тако и на спољном плану. Прикупљао је вести и достављао Комитету који их је даље прослеђивао надлежним властима.

Централни комитет лиге је средином 1944. формирао Комитет националне омладине за одбрану Косова и Метохије, са четири

¹ Исто.

секције: војну, транспортну, интендантску и пропагандну. Пропагандна секција била је изузетно активна растурајући стотине хиљада летака са позивима албанском становништву да брани етничке границе. Тако је у прогласу о општој мобилизацији наглашено да се јединице НОВЈ приближавају „границе“ Албаније како би народ поново бацили у „словенско ропство“, у коме ће бити повређена „света част албанске породице, част наших поштених мајки и сестара“. Маја 1944. године Призренска лига се летком обратила Србима и Црногорцима и упозорила их да Косово и Метохија припадају Албанији и да су Албанци спремнији за одбрану него 1913. и 1918. године. У летку се оптужују Срби за сарадњу са италијанским окупатором и називају крволочним народом.¹

За време борби против НОВЈ и бугарских отечествено-фронтонских јединица Комитет омладине обратио се такође летком бугарском народу, војницима, подофицирима и официрима, позивајући их да обуставе борбу јер „Немачка није наш окупатор већ ослободилац“, те да је Албанија неутрална држава. Затим су леци упућени становништву појединих срезова. У летку упућеном Албанцима Косовске Митровице окривљују се Албанци комунисти и припадници НОП-а и за њих се, поред осталог, каже: „Ова врста људи представља издајнике албанске нације који не схватају основну чињеницу да је Албанија у овом рату неутрална држава и да није у непријатељству ни са једном страном, али не подржава нити омета било коју зараћену страну.“²

Уопште, много се манипулисало у вези са неутралношћу, а о се томе говори и у летку намењеном напредним грађанима света, политичарима, међународној дипломатији и балканским суседима. Нападају се Лондонски из 1915. и Версајски уговор из 1919. и захтева да Албанија остане у етничким границама. Спровodeћи мобилизацију Општа и Омладинска команда Призренске лиге успели су да формирају четири батаљона од којих је један био омладински. Сви батаљони распоређени су према старој српско-турској граници где су, заједно са добровољцима пружили снажан отпор јединицама НОВЈ приликом њихових напредовања ка Косову и Метохији. Чак је мобилисан и један број Срба, коришћених за копање ровова, истовете и пренос материјала.³

Пошто се организационо конституисала са мрежом комите-

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

та, Друге призренска лига је своје ставове почела и практично да спроводи. Њен председник Бедри Пејани се 29. марта 1944. писмом обратио вођи немачког Рајха Адолфу Хитлеру са молбом за „милитаризацију Косова и ослобођених албанских подручја под немачким вођством“.¹ Он велича јунаштво немачке војске која је 1941. „ослободила“ Косово, додајући да би у предстојећим борбама требало да буде остварено „коначно ослобођење албанског народа на страни немачког Рајха“.²

Под појмом милитаризација Косова и других албанских подручја Бедри Пејани је подразумевао стварање војне организације са 120.000 до 150.000 војника. Сматрао је да би таква војна снага могла успешно да се бори са припадницима НОП-а до коначне победе, а потом и после рата да брани тековине те победе.

У поменутом писму Бедри Пејани наводи три основна услова без којих не би могла да се изврши милитаризација Косова и Метохије:

1. Савремено војно наоружање и пристојна савремена друга опрема,

2. Придодати изванредан број официра и подофицира у својству организатора, инструктора и командног особља појединим деловима армије и

3. Исправка, на стратегијским основама, досадашње албанске границе према Црној Гори и Србији.³

Без помоћи немачког окупатора не би могао бити испуњен ниједан од поменутих услова што би практично значило одступање Лиге од планираних послова.

Понуђена бројка од 150.000 војника са територије Косова и Метохије за војне јединице је исувише велика. Међутим, ако се има у виду личност Бедрија Пејанија као предлагача, на њу се не може озбиљно ни рачунати. На другој страни као председник Лиге много је важнији наговештај Бедрија Пејанија за стварање СС-дивизије од албанског људства, а који ће бити реализован у пракси.⁴

Тим поводом рајхсфирер СС-а Хајнрих Химлер 4. маја 1944. одговорио је партијском другу Ламерсу на његово писмо од 29. априла и том приликом потврдио пријем преписа писма председника Централног комитета Друге албанске лиге из Призрена.

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

Потом је истакао да се увелико ради на формирању преве дивизије и навестио стварање и друге и формирање једног албанског корпуса.¹

Планирана велика операција Друге призренске лиге на војном плану у циљу милитаризације Косова и Метохије није изведена онако како је била замишљена, односно понуђена вођама нацистичке Немачке. Од свих разговора и покушаја да се на Косову и Метохији од албанског људства оформи више војних јединица остало се само на стварању 21. брдске СС-дивизије „Скендербег“. Међутим, подбацило се и у њеном формирању.²

Из извештаја команданта те дивизије Шмидхубера о формирању и стању 21. брдске СС-дивизије „Скендербег“ од 2. октобра 1944. видљиво је да нису биле остварене ни основне припреме за њено формирање. И не само то, него се појавио чак и отпор. Поред таквог стања Шмидхубер наводи да је постојала и усмена пропаганда против формирања дивизије. Немачки официри су на јавним зборовима народу објашњавали циљ стварања дивизије. Сама процедура у вези са регрутовањем људства за дивизију није задовољавала основне захтеве. Позиву за регрутацију одазвао се само мањи број људи из економски средњих и сиромашних слојева, док је код имућнијих то био ређи случај. Поред тога одраслији и снажнији мушкарци су остајали код својих кућа, док су се они други одазивали војном позиву за регрутацију.³

Како наводи Шмидхубер у поменутом извештају, постојећа власт није ништа учинила да буду приведени на регрутацију они што се нису одазвали позиву. Народ није придавао велики значај формирању дивизије према чему се и односио незаинтересовано. Поред агитације и пропаганде за формирање дивизије нису биле обављене ни друге припреме као што је смештај људства и руководећег особља, одећа, опрема и друго. У првом реду нису био обезбеђен смештај – прихватни логори. Они постојећи били су прилично запуштени и требало их је реновирати, а неке и изнова правити. То је био један од разлога што је до 1. маја 1944. у дивизију било регрутовано само 10.000 људи, иако се очекивао доста већи број.⁴

Поред свега тога, дивизија није имала ни обучени руководећи командни кадар. Он је попуњаван захваљујући војном админи-

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

стративном особљу са војно-ратним искуством. Тако су официри из раније војне администрације постајали команданти батаљона, а ранији финансијски официри командири чета, док су војни службеници постајали командири водова. Како је сматрао командант те дивизије, на тај начин се у том тренутку учинило најбоље што се могло учинити тј. административна управа СС-а дала је највећи допринос формирању дивизије.¹

Значајну помоћ у формирању дивизије пружио је опуномоћеник Рајсфирера СС-а у Тирани СС-групенфирер Фицтум доделивши јој полицијске официре и подофицире као инструкторе. Они су одиграли значајну улогу у обучавању основног састава дивизије. Поред тога и 21. брдски армијски корпус је доделио дивизији једног официра и 12 подофицира, такође као инструкторе. Поред свега, на крају ни штаб дивизије није био комплетан. Његов састав употпунио је начелник главне управе СС-група на тај начин што је својестручно особље прекомандовао у дивизију и тако формирао команду.²

Упоредо са комплетирањем командног састава обављена је регрутација основног састава. Према подацима из већ поменутог извештаја до 25. септембра 1944. било је регрутовано 11.398 људи. Како је регрутација била обављена без сагледавања стварних способности позваних, то је после прегледа установљено да има 9.275 способних за војску од којих је њих 6.491 стварно и ступило у јединицу.³ После шестонедељне обуке СС-дивизија „Скендербег“ је ступила у оружане акције против јединица НОП-а. Осим што је једном изненадном акцијом ухапсила 281 Јевреја, она није имала значајних успеха. Иначе, ваља поменути и да је у тежим борбеним окршајима људство напуштало положаје.⁴

У почетним борбама дивизија је изгубила 166 припадника, од којих 14 Немаца и 152 Албанца, рањених је било 92, од којих 20 Немаца и 72 Албанаца.⁵

На тај начин комплетирана дивизија није обећавала осетније успехе. Њене јединице су углавном водиле борбе против јединица НОП-а на територији Косова и Метохије, у западном делу Македоније и у Црној Гори.⁶

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

5 Исто.

6 Исто.

Капитулација Румуније и бугарске војске изазвала је још већу војно-политичку кризу на балканском ратишту. Та криза имала је велике последице на СС-дивизију „Скендербег“. Из те формације почела су масовна дезертирања људства, нарочито у пограничном делу Македоније од Тетова до Гостивара. После пријема оружја и униформи ту је дезертирао целокупни кадровски састав Првог планинског ловачког СС-пука са око 1.000 људи. У Тетову су, поред дезертирања, приређене и антинемачке демонстрације. Рачуна се да је до 1. октобра 1944. дезертирало 3.425 Албанца из састава СС-јединица што значи да је СС-дивизија „Скендербег“ преполовљена. Од укупног броја подофицира било је 38 Албанаца, а од војника 499 њих.¹

Због бројног осипања, команда дивизије је била принуђена да предузима нове организационе мере, утолико пре што је у њој основни састав чинио немачки командни кадар. Те мере су се састојале у следећем:

а) 2. планински ловачки СС пук распуштен. Први и Други батаљон самосталне борбене групе у подручју Пећ–Рожаје,

б) Трећи батаљон (из дивизије „Ханцар“) распуштен је и подељен у две борбене групе: М (Митровица) и Н (Нови Пазар) са подручјем дејства у Подујеву и Тутину. Пошто је овим борбеним групама то родни крај попуњаваће се досадашњим дезертерима који ће желети да се овде боре. Остатак батаљона сачињен од људства ван Косова и Метохије заједно са четом за снабдевање и остатком пионирског батаљона образује батаљон борбене резерве 21. СС дивизије у Приштини,

в) Противтенковски дивизион 21. СС дивизије (са једним употребљивим противтенковским топом) премештен из Приштине у Дечане као самостална планинска ловачка борбена група,

г) Извиђачки батаљон 21. СС дивизије сведен на ојачани извиђачки ескадрон у Таковици,

д) Батаљон за везу 21. СС дивизије (без средстава за одржавање везе) постаје самостална борбена група. Друга чета се налази у Призрену, а Прва чета као резерва за обезбеђење пута Призрен–Таковица,

е) Ветеринарска чета сведена на једну санитарску чету подељена на водове у Приштини и Пећи,

ж) Пук брдске артиљерије 21. СС дивизије сведен на један дивизион од Друге батерије (без топова) као самостална планин-

---

¹ Исто.

ска ловачка борбена група у Гњилану,

з) Остатак штаба Првог СС планинског ловачког пука подељен и то: једним делом као команда за обезбеђење железничке пруге Качаник–Скопље, а другим као командни штаб Косово–Исток са потчињеним добровољцима и Првим батаљоном албанске регуларне војске (штаб се раније налазио у Тетову). Носиоци дејства на фронту: добровољачке јединице (вулнетари).¹

***

Централни комитет Друге призренске лиге је након оснивања прву седницу одржао 16. јануара 1944. и тада усвојио Статут. Пошто уз здравствених разлога Реџеп Митровица није могао да обавља функције председника владе и лиге, за председника је изабран Бедри бег Пејани. Следећа седница одржана је 16. јуна и тада је дошло до међусобних оптужби због крађе новца прикупљеног по срезовима и упућиванг комитету. На тој седници је за председника изабран Џафер Дева, а пошто није био присутан Арслан Бољетини је упућен у Тирану и прибавио његову сагласност. Комитет је одржао још један састанак, да би се новембру 1944. лига се распала.²

Друга призренска лига била је најзначајнија албанска квислиншка организација у служби Немаца на Косову и Метохији. Та организација је била предводник борбе против НОП-а, окупљајући у својим редовима све националистичке елементе међу Албанцима. Лига је својим деловањем створила основу за рад националистичких снага из Албаније на Косову и Метохији. Немцима је она била потребна како би са што мање жртава владали Албанијом, јер су међу косовским квислинзима имали јачи ослонац него у тој држави. При томе су примењивали већ проверену тактику да се и Албанац бори против Албанаца. Зато је, поред осталог, на формирању Лиге био ангажован немачки обавештајац (Гестапо) у Београду др Јозеф Матл.

Батаљони Друге призренске лиге нису били једина оружанска снага за борбу против НОП-а на Косову и Метохији. То су биле и добровољачке формације, организоване на принципу једно село – једна борбена група, да би затим у већим акцијама били сврставани у чете и батаљоне. Лига се свестрано ангажовала на формирању Косовског пука и 21. СС-дивизије „Скендербег“.

СС-дивизија „Скендербег“ учествовала је у борбама против

¹ Исто.

² Исто.

НОВЈ у Црној Гори. Заједно са око 1.000 добровољаца, припадницима Првог албанског пука и жандармима била је ангажована у операцији „Draufgenger“. Јединице Друге, Треће, Пете и 17. дивизије НОВЈ у тим борбама задале су јој одлучујуће ударце и разбили је. Оцењујући њену борбену вредност у поменутој операцији, Команда дивизије је у једном извештају посебно истакла подофицирску школску чету састављену од бивших ратних заробљеника, која је скоро уништена. За остале се наводи да су се истицали истрајношћу. За албанску милицију и војску је у истом документу констатовано да су без икакве борбене вредности. Све у свему може се констатовати да су се сви заједно више истакли по злочинима и убијању старца, жена и деце у селима на Чакору.¹

Централни комитет Друге призренске лиге обратио се 29. марта 1944. лично Хитлеру с молбом да дозволи милитаризацију Косова и Метохије и ослобођених албанских подручја под немачким вођством. Захтевано је формирање армије јачине 120.000–150.000 војника, способне да се бори против „српско-црногорских партизана“, а чиме би се, како је истакнуто, обезбедило коначно ослобођење народа на страни немачког Рајха. Такође је тражено савремено наоружање и опрема, као и извештај број немачких официра за организаторе, инструкторе и поједине командне положаје. Из Хитлерове канцеларије писмо је прослеђено Химлеру, а овај одговара да ће после дивизије „Скендербег“ бити формиране нове дивизије, затим и албански корпус. Догађаји су, међутим спречили те намере Немаца и албанских квислинга.²

Од лета 1944. када је војни пораз Немачке био већ очекиван, припадници квислиншких јединица почели су да се раслојавају. Једни су дезертирели и одлазили кућама, док су други ступали у НОВЈ. У јединицама су остали претежно ратни злочинци и индоктринирани фашисти, али и пропагандом заведени Албанци. Сарадници Немаца окренули су лист и почели да шире гласине о скором искрцавању савезника у Албанији, у чему су имали подршку и појединих чланова британских мисија код националистичких група у Албанији. Од највећих пријатеља Немаца квислинзи су се преобразили у поборнике западних савезника и ставили под окриље „Бали Комбтара“, с обзиром на његове везе са Британцима.³

Пре ослобођења Косова и Метохије септембра 1944, на

1 *Зборник НОР*, том XIII, књ. 4, док. 103.

2 *Исто*, док. 49.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа

последњој седници Централног комитета Друге призренске лиге договорено је стварање покрета отпора у сврху дејствовања после повлачења немачких трупа. Квислинзи су формирали четири сектора: први – за отпор на подручју Скопске Црне горе са адвокатом Шефхетом Шкупијем на челу, други – за подножје Шаре под командом пуковника Фаута Дибре, трећи – за Дреницу на челу са професором Имером Беришом и четврти – за подручје Шаље чији је главнокомандујући био Адем Сељанци. Као што је познато, већ првих дана децембра 1944. група је започела оружане операције против НОВЈ и народне власти.¹

***

Делегат Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију Мићо Гилић 26. септембра 1943. извештава из Пећи да су „балисти који су пропали са својом политиком у Албанији, почели да долазе овде, а то су Фаик Чука и компаније...“ Он предлаже да АВНОЈ изда проглас за Космет који би „сломио сву пропаганду коју шири Бали Комбетар...“² Секретар Окружног комитета КПЈ за Метохију Исмет Шаћири, 18. октобра 1943, такође пише о утицају „Бали Комбтара“ у Пећи. Шаћири и нешто касније, 3. децембра, секретару Месног комитета КПЈ у Призрену пише да Ејуп Бинаку уписује балисте, а то истог дана понавља у допису Обласном комитету. У писму Месног комитета из Призрена Обласном комитету КПЈ од 23. децембра такође се помињу балисти. Секретар Обласног комитета Павле Јовићевић у писму делегату Врховног штаба Светозару Вукмановићу 14. јануара 1945. констатује да је активност „Бали Комбтара“ велика и успешна, а у писму ЦК КПЈ од 31. јануара наводи да су на Косову и у Метохији стигли агенти те националистичке организације. Срески комитет КПЈ из Приштине обавестио је 28. марта Обласни комитет да су агенти „Бали Комбтара“ агилни на исељавању Срба и Црногораца и да су се балисти учврстили на Косову и Метохији разгранавши своје мреже, а 10. маја поново наводи да је „Бали Комбтар“ јак и да још увек исељава Србе.³

У листу „Слобода“ од октобра 1943, у чланку „Циљеви пете колоне“ Фадиљ Хоџа помиње и балисте, што чини и априла 1944. у тексту „Две речи о реакционарима“. Политички секретар Главног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију Бошко Чакић писао је 14.

1 Исто.

2 Зборник НОР, том I, књ. 19, док. 47.

3 Исто, док. 52, 75, 81, 93, 105.

априла секретару Обласног комитета и, помињући великоалбанске елементе који су дејство усмерили на Косово и Метохију, балисте ставља на прво место, а 8. маја писмено упозорава Срески комитет у Урошевцу да не наседа пропаганди „Бали Комбтара“.¹

У резолуцији Покрајинског комитета КПЈ за Косово и Метохију (како се једно време звао Обласни комитет) од новембра 1943, констатује се да се на Косову и Метохији почињу концентрисати најреакционарнији елементи из „Бали Комбтара“, а 3. марта 1944. Обласни комитет у упутству за рад чланова КПЈ на терену указује на опасност од те албанске организације. У прогласу НОО Косова и Метохије са заседања у Бујану, као и резолуцији са истог заседања такође се помињу злодела припадника „Бали Комбтар“.²

О деловању те националистичке организације на Косову и Метохији има података и у материјалима са суђења члановима Централног комитета Национал демократик Шиптаре, јануара 1946. у Скопљу. Руководилац тог комитета Кемал Искендери рекао је на суду да је због компромитације „Бали Комбтара“, априла 1945. на „Трећем конгресу“ дошло до промене назива у Национал демократик Шиптар, а нешто касније употребљиван назив „Беса Комбтар“ („Национална част“).³

Крајем 1944. и у 1945. све команде НОВЈ, поред осталих назива, најчешће су за албанске националисте употребљавале назив „непријатељ“ и „балисти“, али не и добровољци или вулнтери. Не треба, међутим, сумњати да су војници знали против кога се боре. У пролеће 1945. на Косову и Метохији нашли су уточиште и окорели ратни злочинац вођа балиста из западне Македоније Ђемо Гостивари са својим људством и по злу чувен вођа националиста из Љуме (Албанија), пуковник Мухарем Бајрактари са својом бандом. Чињенице оповргавају тезу да на Косову и Метохији није било балиста. Националисти су и у Албанији сарађивали са окупатором о чему пише и Херман Нојбахер у већ поменутој књизи. Он наглашава да се људи из покрета „Бали Комбтар“ никада нису борили против немачких трупа, док је зогиста Абас Купи остављао Немце на миру, као и они њега. Мухарем Бајрактари, такође, није опалио ни један метак на Немце. „Бали Комбтар“ је све своје снаге усмеравао против НОП-а.⁴

---

1 Исто, док. 55, 117, 125, 130.

2 Исто, док. 60, 80, 101.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

4 Исто.

Националистичке снаге у Албанији нису међусобно водиле оружане борбе, већ су сарађивале. Џафер Дева се као министар унутрашњих послова квислиншке владе 16. фебруара 1944. састао у Берату са вођама „Бали Комбтара“ Митхатом Фрашеријем и Кадријем Цакранијем и договарао о сарадњи. О таквим активностима Џафера Деве говори и Абверов обавештајац Константин Плавшић коме се не може порећи информисаност о приликама у Албанији. Плавшић је тим поводом пред истражним органима изјавио: „Када сам концем 1943. боравио у Тирани, разговарао сам једном приликом са Џафером Девом у хотелу 'Дајти'. Том приликом ми је говорио да ради на стварању једног националног фронта за борбу против партизана и народноослободилачке војске. Да је успео да ступи у контакт са Дибранима и њиховим шефом Фићири Дином, који вероватно да ће ући у владу као министар и запитао сам га тада како стоји ствар са Гани-бегом Криезијем. Он ми је одговорио да се гани беј вратио из интернације у Италији, да су га Немци пустили и да је он, тј Џафер Дева с њима у контакту и сагласности“.¹

Припремајући се за борбу против НОВЈ, комитети Друге призренске лиге у појединим местима трансформисали су се у комитет „Бали Комбтара“, као у Ђаковици, Рогову, Ђиновцу и другим местима. Та измена обављана је у присуству официра из британске мисије код Цен Елезија. У Омладинском комитету Друге призренске лиге за одбрану Косова налазио се и један од вођа балистичке организације у Приштини професор Љуан Гаши. Био је одговоран за пропаганду, али се бавио и чисто војним питањима. У пропагандним лецима које је комитет растурао налазила се и позната парола „Бали Комбтара“: „Или слобода или смрт“ („Ja vdekja ja Liri“). Везе Џафера Деве и огледале су се и у другим предузиманим акцијама. У покушају да ухвати везу са Британцима у Грчкој послао је балисту Хамита Кроју, а у Италију професора Васиља Антонија, истакнутог руководиоца „Бали Комбтара“.²

„Бали Комбтар“ је била националистичка организација створена на тлу Албаније.³ Основана је новембра 1942. на челу са Митхатом Фрашеријем. Њени чланови су се борили окупљање

1 Исто.

2 Исто.

3 *Зборник НОР*, том I, књига 19, стр. 258 – Извештај делегата Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију од 26. септембра 1943. Обласном комитету о војнополитичкој ситуацији у другој оперативној зони и о стању и раду партијске организације у Метохији.

свих Албанаца у границама „етничке” Албаније и за успостављање републике. Циљ и програм рада износили су путем летака, брошура и часописа од којих је и „Борба за национално ослобођење“ бр. три и четири. Основна војна формација те организације била је чета.¹ У своме демагошком програму вођство организације образложило је свој рад и истакло циљ постојања.

Тако се у делу програма истиче да се они боре за црвено-црну заставу, за одбрану права албанског народа, за слободну етничку и демократску Албанију са модерним друштвеним основама.²

„Бали Комбтар“ је иступао са демагошким паролама: „Боримо се за Албанију привредно и друштвено уређену тако да не буде експлоататора и експлоатисаних, тј. у којој неће бити људи који живе на рачун других; у којој неће бити земљорадника без свог земљишта, физичких и умних радника без стана и обезбеђених животних услова“.³ Циљ организације, као што је речено, био је стварање „велике Албаније“ са територијама Косова, Метохије, дела Црне Горе и Македоније. Тај подухват подржан од окупатора био је критикован и раскринкаван од снага НОП-а. После капитулације фашистичке Италије балисти су се ставили у службу немачког окупатора.⁴

Албанске квислиншке снаге на Косову и Метохији су и после војничког слома наставиле да делују. Мање групе су остале активне све до 1947, али је тежиште било на илегалном раду. Формирани су срески, општински, сеоски и рејонски комитети и створане илегалне организације, чији су припадници настојали да се увлаче у народну власт, КПЈ и СКОЈ. Када су откривени тзв. централни комитети у Призрену и Скопљу, утврђено је да је у разним руководствима било пет председника и један потпредседник среских народних одбора, 10 председника и један секретар месних одбора, по један секретар среског комитета КПЈ, шеф и секретар среског опуномоћства ОЗНЕ, шеф СУП-а, два службеника унутрашњих послова и 15 службеника среских НО. Већину у комитетима чинили су интелектуалци (68) и трговци (29), док су само двојица били радници.

У омладинским комитетима било је 40 интелектуалаца и ђака, осам трговаца и четворица радника. Међу интелектуалцима

---

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

углавном су били учитељи и професори. Они су се, осим балистичке пароле „Или слобода или смрт“, у борби за етничку „велику Албанију“ служили и паролама „Не дозволимо повратак насељеницима“ и „Не одлазите у НОВ“. Нарочито у пролеће 1945. године те пароле су наилазиле на одјек у појединим местима, што се огледало у протеривању насељеника тек враћених на своја имања и у великом броју дезертера из НОВЈ, односно ЈА.¹

Идејна основа свих националистичких снага на Косову и Метохији био је антикомунизам, а код албанских националиста у тим оквирима покретачка снага био је иредентизам. Иредентизам се изражавао у тежњи за припајањем великих делова Југославије и Грчке Албанији или, како су истицали балисти у својој пропаганди, циљ је стварање „велике Албаније“ у етничким границама. Када је о том циљу реч, међу разним групама и организацијама на Косову и Метохији и у Албанији нестајале су и оне мале разлике које су их евентуално делиле. То најбоље показује изјава Џафера Деве из 1966. забележена у емиграцији, када је објашњавао да уређење какво је у Албанији не би требало да представља сметњу за присаједињење Косова, Метохије и других крајева Албанији. Како је том приликом нагласио Дева, Албанија је бар независна држава против које он нема ништа и да би великоалбански емигранти притекли у помоћ тој држави уколико би је напала Југославија.²

Југословенска војска у отаџбини (ЈВуО) и четничка организација војводе Косте Миловановића Пећанца на Косову и Метохији

После Априлског рата 1941. у окупираној Југославији на територији југоисточне Србије настала је четничка организација Косте Миловановића Пећанца. Она је себи поставила у задатак чување српског становништва од албанских квислинга. На том плану већ у првој половини априла 1941. организовано су пошли из Куршумлије према старој српско-турској граници како би спречили улазака наоружаних Албанаца на територију Србије. Терор албанских квислинга над Србима на Косову и Метохији само је „потврдио“ оправданост њиховог поступка и преузетих акција. У исто време то је био и мотив четничких вођа за мобилизацију у првом реду Срба избеглица у своје јединице. Они су то могли да

¹ Исто.

² Исто.

чине, јер је њихова делатност била ограничена на територији јужне Србије, области Косова и Метохије, Македоније и Албаније.¹

Четници Косте Миловановића Пећанца били су познати и по насиљу над албанским становништвом. У томе погледу карактеристично је писмо генерала Љубе Новаковића послато Кости Миловановићу Пећанцу 12. септембра 1941: „Кад пођемо на срећни пут, знам шта мислиш и какве планове кројиш за наш југ, верујем да у Санџаку, Метохији и Косову неће остати ни једног феса за семе“.² Четници Косте Миловановића Пећанца деловали су практично само на југу Србије. Немачки окупатор им није дозвољавао да се шире на територији косовскомитровичког округа. Стварање Српске државне страже у првој половини 1942. утицало је на слабљење четничке организације под вођством Миловановића.³

Четници Косте Миловановића на почетку, а касније и Други косовски корпус, контролисали су од септембра 1941. и даље само подручје општина Лепосавић и Слатина до Церањске реке, као демаркационе линије између четника на једној и албанских жандарма и вулнетара на другој страни. Ниједном до ослобођења они нису прешли ту линију и нису предузимали акције већег обима према Косову и Метохији, сем у септембру 1941. када су преко Рогозне заузеле Бањску и протерали албанске жандарме, да би после само два-три дана били натерани на повлачење.⁴

Бројно стање четника под командом Машана Ђуровића износило је почетком 1942. године 1.219 војника и 19 официра. Пошто су деловали и на подручјима студеничког и дежевског среза, на територији Косова и Метохије било их је свега 449 са тројицом официра. Раније их је било и знатно мање, али се њихов број повећао септембра и октобра 1941. приливом избеглица после паљења Ибарског Колашина и већине села у слатинској и лепосавићкој општини. У 1943. Ђуровићев одред је престао да постоји. Један број припадника те јединице ступио је у ЈВуО или у Српску државну стражу, а један број се вратио кућама.⁵

1 Dragoljub Petrović, „Četnička organizacija Koste Pećanca u okupiranoj Srbiji do početka oktobra 1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2/1968, Београд, стр. 173.

2 ВА, Нђа, кут. 33, р. бр. 15/11.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

4 Исто.

5 ВА, микрофилм „Праг“, бр. 8, снимак 533. Машан Ђуровић је свој одред од новембра 1941. усмерио на борбу против партизана. Он је у новембру водио борбе против Копачичког партизанског одреда, а касније је учествовао у борбама у западној Србији и Босни.

Други косовски корпус ЈВуО био је стационаран на Копаонику. Средином 1943. бројао је 1.200 људи, али је тај број после другог паљења Ибарског Колашина, фебруара 1944, порастао на 1.500, да би уочи ослобођења спао на 365 људи.¹ Корпус је у борбама са Ибарским партизанским одредом био разбијен и приликом ослобођења Косова и Метохије сведен на мање групе под командом Жиком Марковићем. Они су се крили испред потера Југословенске армије и нису извели ниједну акцију, сем пљачкашких, па су до средине 1945. ликвидирани и последњи припадници те групације. Четнички Први косовски корпус налазио се на граници према лапском и граничарском срезу, али је бројчано био знатно слабији од Другог. У јуну 1944. Бројао је само око 300 бораца.²

Ни Први ни Други четнички корпус ЈВуО нису предузимали офанзивне акције према Косову и Метохији, сем повремених пушкарања са жандармима и вулнетарима на граници. Једину већу борбу имао је Други корпус фебруара 1944, када се са Копаоника пребацио у Ибарски Колашин и натерао албанске добровољце на повлачење, пошто су већ попалили десетине српских села. Међутим, када је је реч о НОП, односно НОВЈ, онда су оба корпуса, нарочито средином 1944, била активна.³

До половине 1941. организација ЈВуО на Косову и Метохији постојала је само на папиру и као таква замишљана у даљим плановима њених вођа. Прављени су спискови јединица и ширена пропаганда међу српским становништвом да у њих ступају. Од јула 1941. Драгољуб Михаиловић је настојао да прошири утицај на Косову и Метохији. У том циљу послао је на то подручје познатог четничког команданта Војислава Лукачевића како би формирао четничке организације ради њиховог супротстављања НОП-у. У том смислу су деловали супротно политици НОП-а „братства и јединства“, нарочито „између Шиптара, Срба, Црногораца и Турака“ на Косову и Метохији.⁴ На тој основи успели су да у своје редове привуку један број трговаца, бивших жандарма, официрског кадра бивше Југословенске војске, богатијих сељака и слоја без одређеног занимања. На челу те организације био је др Никола

1 Mladen Colić, „Četničke oružane formacije na Kosovu“, *Kosovo*, 2/73, Приштина, стр. 267–268 (у даљем тексту: М. Цолић, *Четничке оружане...*).

2 М. Цолић, *Четничке оружане...*, стр. 265.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

4 Исто. Перо Стефановић, „Сарадња четника и балиста на Косову“, *Политика*, 22. децембар 1968 (у даљем тексту: П. Стефановић, *Сарадња четника...*).

Радојевић, лекар из Приштине, и он је био активан до краја 1941. када је ликвидиран (постоје различити подаци да ли од припадника партизанског покрета или албанских квислинга).¹

Током 1942. чињени су нови напори непосредно од Драгољуба Михаиловића за ширење и јачање четничког покрета на Косову и Метохији. Војнополитичке прилике на том подручју нису биле повољне за стварање већих четничких јединица. Због тога су њихове вође радили само на агитацији и прављењу спискова људства, а до формирања организације дошло је ван територије Косова и Метохије када су формиран Први и Други косовски четнички корпуси. Први је оформљен у августу 1942. На томе су посебно радили директно од Драгољуба Михаиловића одабрани људи са задатком да организацију прошире и на територију Косова и Метохије. У томе циљу задатак је добио Јован Миладиновић спроводећи у августу 1942. одлуку о формирању Првог косовског четничког корпуса. Та јединица је тада покривала територије Шарпланинског, Лапског, Неродимског, Грачаничког, Вучитрнског и Гњиланског среза. У свему томе, међутим, реално је било само то што је постојала територија за коју је поменути корпус задужен, јер је распоред његових припадника и бројно стање постојало само на папиру. Према расположивим подацима за све време његовог постојања није бројао више од 250 наоружаних четника.²

Крајем 1942. капетану Живојину Марковићу поверено да оформи Други косовски четнички корпус. Тај процес текао је споро – све до априла 1943. од када се рачуна да је оформљен. Његова надлежност се простирала на територије срезова Косовска Митровица, Вучитрн и Лаб. У његовим редовима углавном су биле избеглице са Косова и Метохије, па се понегде и називао избегличким корпусом. Обухватао је три категорије: стални, полустални и привремени састав. Стални састав чинили су трговаци, сеоски богаташи, чиновници и избеглице из поменутих слојева друштва. Оне избеглице које се нису могле убројити у те слојеве чинили су полустални састав. У привременом саставу били су пољопривредници и по позивани су у јединице по потреби.³

Захваљујући великом броју избеглица са Косова и Метохије укључених у Други косовски четнички корпус број припадника те

---

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа; П. Стефановић, Сарадња четника...

2 М. Цолић, *Четничке оружане...*, стр. 216.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

формације бројао је до 1.500–1.700 људи. Због тога се рачунало да је био један од највећих четничких корпуса на територији Србије. Но и поред свега, формирање Првог и Другог косовског четничког корпуса није битно утицало на јачање њиховог утицаја на територији Косова и Метохије. Они су у стварности били само продужена рука четничке организације из јужне Србије, чија делатност се сводила мање-више на пропагандни карактер. Разумљиво, чак и на том томе плану нису забележили значајније резултате.¹

Територијална организација јединица ЈВуО на Косову и Метохији

Наредбом Драже Михаиловића од 24. марта 1942, формирана је Команда Јужне Србије – Горски штаб број 110. Територија команде покривала је југоисточну Србију од Копаоника до Старе Планине, Македонију и Космет. Први командант Штаба био је мајор Радослав Ђурић.² Штаб 110 покривао је и део Македоније насељен српским становништвом, али без војних формација.³ Слично стање било је и на Косову и Метохији где су ипак формиране и извесне војне јединице. Ту је четничка организација заживела релативно рано; 6. маја 1942. године Михаиловић овлашћује ваздухопловног капетана Благогу Бошковића да ради на организовању војних формација у Косовскомитровичком, Вучитрнском, Грачаничком, Неродимском и Гњиланском срезу; „Он је одређен за команданта Косовског корпуса. Треба продужити рад у правцу Метохије.“⁴

Услови за рад били су, очекивано, отежани због терора над српским народом: „Пожари српских домова и целих села и свакодневни јауци жртава, толико су заситили небо над крвавом косовском земљом, да је застајао дах и ледиле се жиле преживелом робљу“. Прве активности прате и прве поделе: „Домороци су, са малим изузетком у градовима, потпуно пришли Организацији, док је међу насељеницима успех био половичан. Опет се поновила стара болест: у напорима за реорганизацијом, насељеници нису

1 Исто.

2 Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, I–III, Београд 1999, I књига, стр. 216–250 (у даљем тексту: К. Николић, *Историја Равногорског...*); ВА, Ча, 181–6–18.

3 ВА, Ча, 101–5–13.

4 ВА, Ча, 1–2–9.

показивали много жеље за сарадњом са домороцима.“ Према извештајима ЈВуО, комунисти су се повезивали са Албанцима, а под терором албанских и италијанских власти страдали су чланови Националног комитета у Приштини; „Из дана у дан, терор Арнаута расте. Страх, јауци, животи се гасе, сузе натапају свету земљу; Косово, Метохија, Дреница, Ибар и Колашин грцају.“¹

До краја 1942. Формиран је Први косовски корпус (Горски штаб број 127) са четири бригаде: Лапска, Грачаничка, Гњиланска и Летећа, под командом капетана Живојина Марковића који тражи да се сви становници, као и сви легални одреди ставе под његову команду: „Досадашње општинске управе и нови поредак уведен од генерала Недића, више се не признаје. Они који одбију ово наређење, сматраће се издајницима.“²

Много је теже било радити на територији што је остала ван Србије под домаћом управом Милана Недића, али и ту је оформљен Други косовски корпус, са пет бригада: Ибарска, Колашинска, Митровачка, Дреничка и Пећка. За непријатеље су означени окупаторске трупе (немачке, италијанске и бугарске), наоружани Албанци, комунисти (свих народности) и „издајничке јединице“ (Димитрија Љотића, Милана Недића, Косте Миловановића Пећанца). У тренутку опште акције, требало је заузети све веће градове.³

Срби-колониисти били су у већини на страни партизана, а остали су тражили да се Косово „очисти од Турака и Арнаута“.⁴ Идеја водиља националног рада темељена је на „логичкој и незаобилазној, дубокој, вековној, страшној и огромној мржњи према Албанцима и Турцима. Само војничка организација, која може и хоће да буде бедем против албанског терора и вољна да спроведе у дело освету према њима за све векове недела, као најизразитију жељу напаћеног народа, могла је да се оформи и да влада народном душом и срцем.“⁵

Мисао о коначном обрачуну са Албанцима и Турцима постала је тако и одређујућа у деловању четника на том простору, што је било донекле разумљиво, али немогуће извести, ма колико била тачна оцена да је реч „о животу или смрти тла на коме је зачета наша историја и прва државна мисао“. Команда Другог косовског

1 ВА, Ча, 101–3–8.

2 ВА, Ча, 101–1–76.

3 ВА, Ча, 101–2–12.

4 ВА, Ча, 101–3–13.

5 К. Николић, *Историја Равногорског..*, I књига, стр. 216–250.

корпуса била је принуђена да ступа у контакт са албанским првацима: „Хватане су везе са њима, убациван пропагандни материјал, договарало и преговарало, давани поклони и мита, али све узалуд – главе су и даље падале, поштење и образ гажени“.¹ Развој прилика на Косову ишао је све више у прилог комунистима, националне снаге се цепају и подвајају; „Обећавајући политичку аутономију и аболирање криваца, комунисти су успели да врло велики број Арнаута привуку на своју страну“.²

„Срба је на Косову све мање – и гину и исељавају се под притиском албанског терора, а Арнаута све више и потпуно се припремају за борбу да српској војсци онемогуће ослободилачки повратак на Косово. Има ли, међутим, довољно српских осветника готових да положе своје животе?“ Команда Другог косовског корпуса сматрала је да постојање два корпуса само доприноси поделама међу Србима (дели се и команда и народ на двоје), па је од генерала Михаиловића тражила да све снаге ЈВуО уједине. Обједињавање команди захтевано је због тога да би се обезбедило успостављање јединствене војничке и грађанске власти; Без тога, тешко је и замислити извођење плана за мобилизацију потребних снага за историјске задатке на Косову и Метохији“.³

Контакти српских и албанских квислинга на Косову и Метохији

Немци су Косовску Митровицу задржали за себе у првом реду због Трепче, а околне срезове због радне снаге. Самим тим њихов интерес је, што се тог подручја тиче, био да влада мир и да производња у Трепчи нормално тече. Због тога су инсистирали на сарадњи „Албанског народног савеза“ и Недићеве владе. Већина преговора између њих одвијала се под патронатом Немаца, а сви међусобни уступци чињени су под њиховим притиском, каткад у облику веома оштрих претњи и уцена. Када се све то зна, јасно је да је реч о лабавој сарадњи, која је, каква-таква ипак постојала.⁴

Први контакти четника Косте Миловановића Пећанца и Џафера Деве успостављени су крајем септембра 1941, када су се у присуству крајскоманданта из Косовске Митровице, код моста

1 ВА, Ча, 101–3–8.

2 К. Николић, *Историја Равногорског..*, I књига, стр. 216–250.

3 ВА, Ча, 101–3–10.

4 *Исто.*

на Церањској реци састали Дева и Машан Ђуровић. Они су се споразумели о ненападању и успостављању демаркационе линије између четника и албанских жандарма и добровољаца. Тај саста-
нак одржан је у време када је на Копаонику почињао да дејствује партизански одред. Џафер Дева је о истим питањима разговарао и са Костом Пећанцем, а на састанку албанских и српских квислинга у Подујеву, 26. октобра 1941, преузета је обавеза да председници општина на обе стране све сумњиве и непожељне елементе предају најближим властима. И у овим случајевима сарадња је била лабава, што је указивало на међусобно неповерење. Обе стране нису поштовале договоре што потврђују међусобна оптуживања код Немаца, а још више борбе у јесен 1941. када је у Косовскомитровичком округу спаљено хиљаде кућа и убијено стотине људи у међусобним борбама. У 1942. владало је затишје, али појединачна убиства и пљачке нису престајали.¹

Око 500 припадника Српске државне страже, с генералом Стевом Радовановићем на челу стигло је возом у Звечан 16. октобра 1944. године. Радовановић је од представника албанске реакције тражио слободан пролаз на југ, ради успостављања везе са западним савезницима. Међутим, морали су да се врате натраг, јер се са тим Немци нису сагласили.² Сарадња између Срба и Албанаца квислинга на Косову и Метохији је постојала само ако је одговарала Немцима, као што је то било у случају „Албанског народног савеза“ и Недића, као и Косте Пећанца и Џафера Деве. У свим осталим приликама, поготово када је реч о Дражи Михаиловићу, постојали су само конфликти, а никако чвршћа сарадња. Споразумевање између великоалбанске и великосрпске реакције није одговарало Немцима, пошто су страховали од савезничког искрцавања у Грчкој и Албанији, а претпостављали су да би се и једни и други у том случају окренули против Немаца.³

У таквим приликама се није искључивала и сарадња у виду заједничког учешћа против НОВЈ, јер је она одговарала и Немцима. Али и тада није било директног споразумевања или пак да су се без Немаца „заједно“ борили, већ се сарадња одвијала увек и искључиво под немачком командом. Немачка војноокупациона управа је у почетку задржала ранију полицију и жандармерију, а касније је приступила стварању нове. Тако је формирала „албанску

---

1 Исто.

2 Исто: Архив Покрајинског комитета СК Косова, док. 568, 1156.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

жандармерију“ од криминалаца и „заведених“ људи. Њихов командант био је Бајазит Бољетини. У октобру било је 1.000 жандарма и исто толико албанских добровољаца.¹

Ни српске ни албанске квислиншке снаге нису на почетку рата још биле организационо сређене нити стабилизоване у било ком погледу да би практично могле и да обављају одређене активности. Због тога је полицијске задатке до почетка 1942. обављала Крајскокомандантура.²

Ранији српски финанси су наставили са радом. Имали су своје седиште у 20 места са око три стотине службеника. Њихов рад је надзиран из пет контролних места; Рашке, Новог Пазара, Старог Трга, Косовске Митровице и Вучитрна, а потом и граничних контролних станица из Бањске, Жабара, Томислава, Микуженице, Милошева и Лебана. У тим граничним станицама било је запослено 243 службеника српске и 98 албанске националности. Према мишљењу немачких окупационих власти тај број службеника није могао да успешно обавља своје задатке из разлога што једни нису имали иницијативе у вези тог посла, а други нису имали интереса за граничну линију.³

Почетком 1942. у територијалном погледу јасно су се издвојиле квислиншке снаге у служби немачког окупатора. То се види и из извештаја војноуправног саветника из Крајскокомандантуре у Косовској Митровици Ролфса. Према његовим речима, на северу округа је Сухопланински четнички одред Машана Ђуровића који поред основног састава има и већи број новомобилисаног људства. На јужном делу округа налазио се одред албанске жандармерије под командом Бајазита Бољетинија.⁴

Оба одреда изражавала су послушност немачким војноокупационим властима. Међутим њихови међусобни односи нису били онакви како су те власти желеле да буду. Уместо да се солидаришу и сарађују, између њих је долазило до већих неспоразума. Такви односи су постојали у време и када су њихове снаге чиниле злочине према албанском, односно српском становништву. Али када је реч о борби против снага народноослободилачког покрета тада је између њих долазило чак и до братимљења као што је био

1 ВА, НОР, кут. 38, р. бр. 3/1 – Извештај Хилми Леке од октобра 1941. године о ситуацији у Косовској Митровици.

2 Исто.

3 ВА, Микротека, Праг – 8. сн. 518 и 519.

4 Исто, сн. 764.

случај између Машана Ђуровића и капетана албанске жандармерије Моска. Имајући у виду то променљиво стање односа између поменутих снага немачке окупационе власти су између њих одредиле неутралну зону на потезу од Подујева према Новом Пазару. То су учиниле и поред њихових ранијих договора и дате речи приликом преговора у Слатини 14. јануара 1942. године.¹

У јануару 1942. на територији среза Рашка почело је организовано формирање српске жандармерије. Њих 80 сместили су се у раније жандармеријске станице и почели да обављају дате активности. Немачки окупатор је са симпатијама пратио бројно јачање српске жандармерије сматрајући да она може успешно да обавља војне послове у случају уклањања четника Машана Ђуровића. На преговорима у Новом Пазару 14. фебруара 1942. поново је на дневном реду било питање односа између српских и албанских квислинга. Констатовано је да су поменути одреди остали и даље на својим територијама, док је постојећа неутрална зона између њих доста сужена и успостављена нова.²

Према извештају трупне војне полиције од 19. фебруара 1942. при Крајскомандантури 838, испоставе у Рашки, Сухопланински четнички одред је званично признат од владе генерала Милана Недића. Самим тим проширени су и његови задаци и на жандармеријске послове. Под вођством Бајазита Бољетинија налазило се 17 официра, 141 подофицир и 679 војника, што је укупно 837 припадника жандармерије у служби немачког окупатора. На другој страни бројни састав јединице Машана Ђуровића износио је 15 официра и 1.219 војника, што значи 1.234 припадника такође у служби немачког окупатора.³

По одобрењу немачких окупационих војних власти квислиншка влада Милана Недића је 6. фебруара 1942. донела Уредбу о формирању Српске државне страже (СДС). У њен састав ушла је и дотадашња жандармерија која је као таква престала да постоји. Стварање СДС једна је од мера квислиншке Недићеве владе на плану реорганизације и учвршћења своје управе, као и договора са албанским квислинзима у Београду и Нишу у другој половини 1941. године.⁴

Након формирања јавио се проблем СДС у Косовску Митро-

---

1 Исто, сн. 533.

2 Исто, сн. 35.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

4 Исто.

вицу, јер су се томе супротстављали албански квислинзи. Да би то било успешно изведено 24. априла 1942. у Косовску Митровицу је стигао начелник Управног штаба војног команданта Србије Харолд Турнер и министар унутрашњих послова у Недићевој влади Милан Аћимовић. Свечано дочекан од великоалбанских националиста Харолд Турнер им је скренуо пажњу да округ Косовка Митровица припада Недићевој Србији и да она ту може да стационари своје јединице. Тек после тог чина 25. априла 1942. јединице СДС ушле су у Косовску Митровицу и Нови Пазар, а следећег дана у Вучитрн и Подујево.¹

Српска државна стража делила се на Градску државну стражу (полицију са службом у Београду и другим местима), Пољску државну стражу (жандармерију са службом на целој територији Србије осим градских подручја) и на Граничну државну стражу (за обављање граничне службе). Та стража се делила на окружне одреде, водове, стална одељења и одељке.²

Крајем 1942. у Косовској Митровици налазио се батаљон СДС јачине 36 официра и 939 војника.³ Временом се СДС организационо ширила и бројно јачала. У априлу 1943. имала је следећи распоред на територији Косова под управом немачких окупационих снага: у Косовској Митровици 25 официра и 414 војника, у Вучитрну и околним местима три официра и 134 војника, а у Подујеву четири официра и 180 војника.⁴

Према извештају од 15. маја 1943. четничког Обавештајног отсека из Косовске Митровице Главном обавештајном центру Југословенске војске у отаџбини, у том граду се налазила окружна команда и окружни одред СДС. Одреди Пољске страже били су у Косовској Митровици, Новом Пазару, Вучитрну и Подујеву под командом потпуковника Бајазита Бољетинија.⁵

Као део СДС на територији Косова била је бројна и српска државна гранична стража. Почетком априла 1942. њен распоред био је следећи: Нови Пазар 110, мада је било предвиђено 297 граничара, Косовска Митровица 28, а било је предвиђено 118, у Вучи-

1 Бранко Бошковић, *Народноослободилачка борба у ибарском басену*, Приштина, 1968, стр. 149.

2 *Војна енциклопедија*, књ. 9, Друго издање, стр. 144.

3 Antun Miletić, „Kosovo iz aspekta okupacione uprave Vermahta u Srbiji 1941–1944“, *Косово*, Приштина, 4/1975, стр. 173.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

5 ВА, Четничка архива (Ча), кут. 117, р. бр. 21/2.

трну, где је требало да буде 180 граничара, било је њих 100, и у Подујеву 20 граничара.

Постојећи и предвиђен број припадника Српске државне граничне страже није био довољан за обављање предвиђених активности. Према прорачунима Недићевог Министарства унутрашњих послова – одељења за државну заштиту, било их је потребно знатно већи број и то за срезове: Нови Пазар још 600 граничара, за Косовску Митровицу њих још 1.000, за Вучитрн још 600 и за Подујево још 600 граничара.¹

Предвиђену попуну требало је извести у договору с немачким окупационим властима од којих је требована и муниција, пошто су постојеће јединице биле снабдевене само по 25 метака на једну пушку и 200 метака на митраљез.

После капитулације Италије 8. септембра 1943. и стварања Албаније под немачким утицајем, албанске квислиншке снаге све више су покушавале да се осамостале, мада под заштитом немачког окупатора. Тако немачка обавештајна служба уз помоћ Џафера Деве ствара Косовски пук, војну јединицу са задатком да уведе „ред и мир” на Косову, Метохији и у Албанији. Некадашњи командант СДС Бајазит Бољетини постао је командант тог пука са бројним стањем од 1.500 жандарма.²

Он је непосредно по стварању „независне“ Албаније одржао састанак у Подујеву са члановима Косовског комитета и другим албанским квислинзима из Косовске Митровице и Приштине. Од тог догађаја знатно је промењена њихова политика према Недићевим квислиншким војним формацијама јер су почели да разоружавају јединице СДС у свим местима где су се налазиле. Због тога су се снаге СДС према Албанији повукле у Косовску Митровицу. На захтев немачких окупационих власти оне су се поново вратиле на своја места на граничној линији. У то време разоружани су и граничари код Новог Пазара. Када су сазнали за те догађаје остале јединице Српске државне граничне страже и Српске државне страже повукле су се у шуму. И том приликом су интервенисале немачке окупационе власти па је граничарима враћено наоружање.³

При Крајскомандантури 838 у Косовској Митровици посто-

---

1 ВА, СУП Косовска Митровица, четници, филм бр. 1, сн. 28.

2 А. Хадри, *Народноослободилачки...*, стр. 203.

3 ВА; Ча, кут. 27 А, р. бр. 4/5. Документ са насловом „Рапорт“, без датума. По садржају може се закључити да потиче из времена после капитулације Италије.

јала је и Царинска гранична заштита. Њу су чинили припадници немачких војноокупационих власти и Недићевских јединица. Половином априла 1943. њихов број износио је 10 официра и 110 цариника – немачких војника и 29 официра и 658 недићевских војника.¹

Стварање квислиншких политичких и војних организација на територији Косова, Метохије и у Албанији помагано од немачког окупатора. Иако је често иницијатива долазила од квислиншких власти немачки окупатор ју је прихватао и даље продубљивао, без обзира на то о каквим је мерама било реч, ако су му оне ишле у корист.²

Капитулацијом Италије 8. септембра 1943. покрет Драгољуба Драже Михаиловића на Косову и Метохији знатно је ослабио. Што се тиче организационих веза, четничка организација на Косову и Метохији била је и даље у саставу Првог и Другог косовског четничког корпуса. У бројном погледу дошло је до јачања Другог корпуса. Његов штаб је искористио велики прилив избеглица са Косова и Метохије крајем 1943. и почетком 1944. године уводећи их у своје јединице. Међутим било је избеглог становништва Косова и Метохије које није ступило у активне четничке снаге. С обзиром на то да је то било углавном пољопривредно становништво служило је код богатијих сељака и као такви долазили су у други план за попуњавање четничких јединица.³

Имајући у својим редовима већину избеглог становништва са Косова, Метохије и Македоније штаб Другог косовског четничког корпуса их је поново наоружане враћао да се свете Албанцима. То је била основа на којој су четничке вође идеолошки заснивале оружану акцију на Косову и Метохији.⁴ Како се повремено попуњавао и осипао, бројно стање поменутог корпуса је било променљиво и бројало је од ситуације до ситуације од 1.700 до 5.000 бораца у 1944. години.⁵

У другој половини 1944. услед нових околности дошло је до извесног преокрета у политици четника према албанском становништву на Косову и Метохији. Ранија неслагања и међусобно трвење до физичког истребљења, добрим делом су нестала пред снагама НОП-а. Тако Драгољуб Дража Михаиловић програмска начела о истребљењу „ненационалних“ елемената ставља у други план, а био је, према појединим изворима, спреман и на сарадњу

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

5 Исто.

са албанским квислинзима. Због тога је послао неколико депеша штабу Другог косовског четничког корпуса.¹

У време продора Ударне групе дивизије у долину Ибра и даље, четничке јединице Другог косовског четничког корпуса имале су отворену сарадњу са окупатором од кога су примали оружје и друге потребе. Командант корпуса обавештава Врховну команду 8. априла 1944. да се састао „... са немачким шефом СД полиције из Митровице који је још пре три месеца тражио да се види и да разговара са мном... Онда, обећао је да ће да похвата све комунисте са Косова, било Србе било Арнауте о чему смо дали доказе и податке... Учинио сам покушај да добијем и муницију од Немаца. Обећали су, јер сам им представио страшно стање у вези са партизанима“.²

Из сачуваних докумената је видљиво како је и практично функционисала сарадња четника и Немаца. Командант Другог косовског четничког корпуса 11. јуна 1944. известио је немачког команданта СД полиције у Косовској Митровици о борбама са јединицама НОП-а. Поред вести о спуштању енглеских или америчких падобранаца каже: „Не знам шта је било са њима пошто то није мој рејон... Настојаћу да проверим тачно где су пали и ко их је ухватио и где ће се налазити, па ћу вас известити. Ја сам на положају са целим корпусом. Ноћас сам блокирао два српска села и ухватио једну комунистичку тројку коју сам одмах ликвидирао... Ако ме сада не помогнете у најтежој ситуацији у борби са партизанима, бићу принуђен да се повучем“.³

Следећег дана, 12. јуна, уследио је одговор немачког команданта СД полиције из Косовске Митровице: „Много Вам хвала за Ваша два извештаја. Јуче сам имао дужи разговор са Вашим официром за везу који Вас је сигурно већ сада о свему што смо разговарали известио. Радује ме много што имате такве успехе у борби против комуниста и честитам Вам на томе... Примите пуно поздрава и моје жеље да постигнете још много успеха и славе у борби против комуниста“.⁴

Половином септембра 1944. четничка сарадња са Немцима постаје „легална“. Штаб Другог косовског четничког корпуса добио је од Немаца 10. септембра 1944. „три вагона муниције и

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

укупно 800.000 метака 7,9 мм¹. У Рашкој су могли заједно да се виде немачки војници и четници. Крајем октобра 1944. у Звечану су преговарали представници четника, Немаца и албанских квислинга о заједничкој борби против НОВ и ПО Југославије.²

Немачком окупатору је било у интересу да се оствари сарадња између четника и балиста на територији Косова и Метохије. Драгољуб Михаиловић је настојао и у пракси да спроводи такву политику. На томе плану послао је телеграм команданту јужно-моравског четничког корпуса следеће садржине: „Ради остварења наших циљева потребно је ступити у тешњу везу са квислинзима албанске државе које води пуковник Мухарем Бајрактари. Представник Мухарема Бајрактарија за везу са нама је Шериф Липа, поручник италијанске војске, сада на служби у Приштини“.³

Током 1944. Михаиловић је настојао да успостави што чвршћу везу са балистима. То се види и из упућених писама Живојину Марковићу, команданту Другог косовског четничког корпуса, који му одговара да није успоставио везу са Мухаремом Бајрактаријем из чега се може закључити да је још раније добијао упутства о томе.⁴

Марковић у извештају од 16. марта 1944. извештава Михаиловића: „Предузето је и предузима се једнако и без одмора, све у жељи да муслимани Косова и Метохије схвате опасност од комунистичке куге. Преко својих људи долазили смо у тешњи додир и покушали придобити их за наш рад и нашу борбу, но без успеха“.⁵ Овим и раније сличним потезима Марковић, као изразити националиста, покушавао је да одврати Михаиловића од сарадње са балистима. То је уочио и сам Михаиловић, али је ипак био упоран у томе да дође до сарадње и у том погледу је ангажовао свог команданта који му једном приликом пише: „Ми не смемо губити моралне позиције у народу, нарочито овде према Косову где нас Немци наводе на танак лед“⁶, мислећи свакако на сарадњу четника и балиста.⁷

Четници Првог и Другог косовског корпуса нису контактирали појединачно са албанским квислинзима на Косову, иако је у том смислу било извесних покушаја. Што се тиче Михаиловића,

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 Исто.

5 Исто.

6 Исто.

7 Исто.

он је све време настојао да ступи у везу са Мухаремом Бајрактаријем, који се налазио у Љуми (Албанија). Михаиловић је очито погрешно проценио ситуацију ослањајући се на Бајрактарија, јер је он са 700 присталица међу квислинчким групама у Албанији важио за човека локалног значаја. По својој прилици, Михаиловић је у том контексту имао у виду предатну сарадњу Бајрактарија и југословенских власти.¹

Драгољуб Михаиловић је на суђењу пред комунистичким властима 1946, порицао везе са Барјактаријем што је тешко било прихватити, пошто се поуздано зна да је на томе радио преко Шерифа Лите из Љуме, чији је брат био близак и утицајан сарадник Бајрактарија. Шериф Лита био је двоструки агент – немачке и италијанске обавештајне службе – и могуће је да је по њиховом налогу Михаиловића доводио у заблуду. Четнички вођа је у једном тренутку посумњао у Шерифа Литу, па је у 1942. прекинуо везу. Затим је за везу са Бајрактаријем ангажовао Тому Радојевића, команданта, и Ђорђа Ставрића, шефа обавештајне службе Шарпланинске четничке бригаде, капетана Ненада Митровића, поручника Петра Тркљу и индустријалца Стојмира Парлића из Урошевца, које су Италијани ухватили с радио-станицом на путу за Љуму.²

Шеф обавештајне службе Другог косовског корпуса ЈВуО Лука Радоњић добијао је од Михаиловића писма за Мухарема Бајрактарија и предавао их сараднику Гестапоа Али Бањској у Косовској Митровици. Упркос свему, колико је познато, блиска сарадња није постојала, нити је о њој било доказа, када је реч о Косову и Метохији. Ваља напоменути да је Драгољуб Михаиловић и преко црногорских четника тражио успостављање веза са албанским квислинзима у северној Албанији.³

У другој половини 1944. било је више покушаја српских четничких војних формација на успостављању контаката са албанским квислиншким формацијама. Био је то одраз тешког стања у коме су се пред налетом НОВЈ нашли четници и недићевци. Живојин Марковић је 20. октобра 1944. боравио у Звечану и преко Немаца тражио дозволу од албанских квислинга да му омогуће пролаз за Призрен и даље ка Албанији и Грчкој, а за узврат је нудио учешће Другог косовског корпуса у борбама против НОВЈ на Косову и Метохији.

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Nikola Milovanović, *Rasulo*, III, Београд 1983, стр. 360–363; Милован Целебџић, „Агонија и издаја Драже Михаиловића“, *Вечерње новости*, 26. 2. 1982.

Михаиловић је посредством свог делегата, енглеског обавештајца Тихомира Шарковића, иначе индустријалца из Рашке и личног пријатеља Џафера Дева, 2. јуна добио Девину сагласност за сарадњу, али га је нешто касније, такође Шарковић, обавестио како не може наставити преговоре, јер је то спречио немачки пуковник Кремпл.¹

---

¹ Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, нерегистрована грађа. Тихомир Шарковић и Џафер Дева су били индустријалци и имали су своје пилане. Били су предратни пријатељи и када се Дева оженио једном чланом кафанског оркестра, Шарковић му је био кум.

VIII ПОГЛАВЉЕ

ХРОНОЛОГИЈА И ТИПОЛОГИЈА РАТНИХ ЗЛОЧИНА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Као типове и врсте злочина на Косову и Метохији у Другом светском рату у архивској грађи (изјаве сведока, саслушања окривљених, одлуке о проглашењу за ратне злочинце, извештаји, елаборати, реферати и друга документа различитих облика и форми), региструјемо оне које су већином починили албански колаборационисти над православним становништвом, пре свега Србима; то су убиства, покушаји убистава, застрашивања, злостављања и физичка мучења, тровања, рањавања, интернације, затварања, хапшења, пребијања, принудни рад, уцене, отмице, силовања, узурпирање пољопривредног земљишта, обрадиве земље, винограда, шума, горосеча, прогон са поседа, крађе, пљачке, одузимања или уништавања покретне и непокретне имовине, читлучење, отимање стоке.

Најдрастичнији примери терора албанских квислинга и окупатора били су ратни злочини у периоду окупације Косова и Метохије (1941–1944/45) над српским становништвом православне вере, страдање Српске православне цркве (монаштво и свештенство, манастири, цркве и други верски објекти) и холокауст над припадницима малобројне јеврејске заједнице.

8. 1. Ратни злочини на Косову и Метохији 1941. године

Након Априлског рата 1941. године и окупације, на Косову и Метохији значајан број припадника албанске националне мањине је најпре почео са нападима на поједине виђеније Србе и то не отворено, у селима, варошицама и градовима, него најчешће на путевима, њивама и из заседе. У Сувом Долу, у општини Липљан, у јулу 1941. убијени су из заседе земљорадници Душан Бокић, Никола Рунић, Радован Вукајловић, Раде Огњеновић, Рајко Пауновић, Душан Вуковић, браћа Бајати, Серафим Петровић и још многи други Срби из општине Бабушке, око 20 њих.¹ Поједини су убијени на зверски начин. Радована Вукајловића Албанци су пресрели на путу недалеко од села и одвели га под оближње брдо где су га између два стабла разапели и тако разапетом и још живом одерали кожу и ножем извадили очи. Тако појединачно или из заседе убијани су не само мушкарци него и жене (истина, у мањем броју), па овде, примера ради, наводимо убиство Стеваније Жељковић из

---

¹ АЈ, 110, 249–531–537.

Бабуша. Власти у слатинској општини учествовале су у убиству Душана Вуковића кога су заклали у згради општине.¹

Кад су Албанци увидели да Срби ипак неће да напуштају своје куће, приступили су чешћим нападима. Ти први напади извођени су првенствено ноћу. Свакодневно се могло уочити како горе стогови сена и сламе и српске куће удаљеније од села. Албанци су ноћу долазили у близину српских насеља и отварали паљбу на српске домове, а ако им је успело да се приближе и појединим кућама бацали су у кућне просторије и дворишта бомбе. Дању су, имајући пуну слободу и прећутно одобрење окупаторских власти, упадали у села и ту хапсили и одводили Србе, уцељујући потом њихове породице. Сваки ухапшени Србин најчешће је одмах био и претучен. Ухапшенике су одводили и након злостављања тражено је од свакога ухапшеника да за своје пуштање на слободу плати одређену суму новца. У овом контексту ваља подсетити на албанску традицију – да је скоро сваки одрасли Албанац имао и слободно носио оружје. Такође, оружје које су окупаторске и квислиншке (албанске) власти одузимале од појединих Срба предавано је потом албанском становништву.²

У прво време након капитулације Југославије страдали су углавном Срби насељеници у мањим селима, затим они у већим, где су Срби живели заједно са Албанцима. Поједини Срби из Урошевца водили су списак о убијенима. Према једном таквом списку, у првих неколико месеци погинуло од Албанаца око 60 Срба. Међу њима је било и жена и деце.³

Косовски комитет је преузео власт у Урошевцу 19. априла 1941. године. Главни организатори били су Ћазим Агушевић, Смаил Горани, Ћасим Бислим и Адем Селими. Њихови непосредни помагачи и извршиоци злочина над Србима у Неродимском срезу били су Исен Трпеза, Хамдија Јашаревић, Шабија Зарић, Мустафа Веселј Лопаштица, Адем Зеинељ Веселји, Риза Али Гога, Фаик Исмаил Гога, Амет Ајдини и римокатолик Тадија Марковић. Први срески начелник Адем Селими био је организатор и наредбодавац покоља учињеног већ на почетку окупације у том срезу. Селими је

---

1 Исто.

2 АЈ, 110, 249–531–537: Записник од 5. септембра 1943. године, сачињен у избегличком карантину у Равном Гају, општине Гружа, Србија, Раца Бошко, општински деловођа у Бабушу, избегао из Сувог Дола, општина Липљанска.

3 АЈ, 110, 249–543–545: Записник од 17. фебруара 1944. године, сачињен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, Божић Јован, свршени ученик трећег разреда учитељске школе из Урошевца.

организовао мучење ухапшених Срба и у затворима.¹

Трупe италијанске војске окупирале су Косово и Метохију јуна 1941. године. Између осталих места запоселе и Урошевац. Војне власти од тог тренутка налазиле су се у рукама италијанске војске, док су цивилне и даље остале албанске, као и полиција. Жандармерија је била састављена од карабињера. У поменутом срезу деловале су две италијанске жандармеријске станице, у Урошевцу и Штимљу. За све време боравка италијанских трупа италијанске војне власти, као и италијанска жандармерија, нису се трудиле да озбиљније помогну српском становништву. Прогоне српског становништва на Косову Италијани по правилу нису спречавали и неретко су их мирно и потпуно незаинтересовано посматрали. Убиства Срба у Урошевцу и непосредној околини отпочела су у време прикупљања жетве 1941, а један од разлога за та злодела био је у могућности пљачке жетве убијених особа. Забележено је да су најпре погинули два Србина из села Догањева, удаљеног два километра од Урошевца, земљорадници Срећко и Урош Марговић. Обојица су били у шуми у близини села, ради сече дрва. Албанци из њиховог села пошли су за њима и убили их пушчаним хицима из заседе.²

Породимље је удаљено од Штимља пет, а од Урошевца седам километара. Цело село настањено је српским становништвом. Албанци из села Рашинаца напали су Породимље 13. априла 1941. године. Срби су били приморани на напусте своје куће, а потом су оне опљачкане и запаљене. Слична злодела забележена су онда и у селу Петровићи. Породимље и Петровићи су опустошеи, готово све куће и помоћни објекти срањени са земљом, стабла воћки сасечена и бунари затрпани. Земљишта где су се претходно налазиле куће преорана су. Један број становника Породимља избегао је преко границе на територију под окупацијом бугарских трупа. То су учинили они пореклом тог подручја. Остали су кренули ка Урошевцу, без икакве имовине са собом. Становништво села Петровићи упутило се ка Приштини. После доласка италијанских трупа један број тих избеглица пребацио се у Штимље. У јесен 1941. убијено је 600 особа српске националности на улазу у варошицу Штимље, на путу за Урошевац. Сви су били староседеоци из Штимља.³

1 АЈ, 110, 249–547–551.

2 Исто. Записник од 27. марта 1944, сачињен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Васиљевић Гаврило, крзнар из Урошевца, Милојевић Гаврило, земљорадник из Бибе, Милојевић Лазар, земљорадник из села Бибе.

3 АЈ, 110, 249–552–553: Записник од 27. марта 1944, сачињен у избеглич-

На челу албанских трупа приликом напада на општину у Бабушу налазио се Ђазим Сефединовић. Одмах по упаду у општинску уништена је најпре архива због уклањања спискова војних обвезника, пописних књига и докумената о задуживању албанског становништва код разних банака. Слично је учињено и у већини других општина среза Неродимског среза.

За кратко време по успостави нових локалних власти отпочели су напади на поједине усамљене српске куће у селима бабушке општине. Установљена је и мера о формирању сеоских стража које су мимо власти имале задатак да чувају сеоско становништво уз посебну финансијску надокнаду. Наређено је одмах и да сви Срби предају оружје. Срби су били у обавези и да беговима уступају четвртину свих остварених прихода, а државним властима тзв. десетак. Истовремено, извесни италијански подофицир изјавио је да италијанске власти не могу ништа учинити по питању разоружавања албанског становништва, јер оно има довољно новца за куповину и оружја и муниције.¹

Убиства Срба у општини Бабушкој отпочела су с јесени 1941. године. Најпре је убијен земљорадник из села Лугације Душан Вокић. После њега је смртно страдао извесни Сурдић (могуће Шурдић, име није познато), железнички скретничар из Рабовца. Обојица су убијени хицима из пушака. Октобра 1941. на путу од Урошевца за Приштину на четири километра од Бабуша група од пет Албанаца пресрела је Србе из бабушке општине који су се враћали са пијаце. Отворили су паљбу на ненаоружано становништво и том приликом погинули су Никола Рунић из Бабуша и једна жена из Гадимља. Истог дана на сеоском путу између Старог Мираша и Ораховице погинуо је Радован Вукајловић, земљорадник из Новог Мираша. Њега је, како је утврђено, убила иста група Албанаца. Одмах после тих злочина отпочеле су и паљевине српских пољопривредних производа, као и пљачка њихове стоке.

Село Маревци удаљено је од Липљана четири, а од Урошевца 14 километара и бројало је око 50 кућа. Било је мешовито, настањено српским и албанским становништвом. Албанаца је било 39, док су Срби живели у 11 кућа и сви су били насељеници, делом из Херцеговине, а делом из Црне Горе. Село Маревци присилно је расељено новембра 1941. године. Најпре су им у селу почели пали-

---

кој карантинској станици у Равном Гају; Тепавчевић Милован, земљорадник из села Породимља.

1 АЈ, 110, 249–554–557.

ти жито, да би потом на поједине куће били организовани ноћни напади и препади на становнике. Сви Срби из укупно 11 кућа исељени су за Урошевац и Липљан. У тим местима остали су све до одласка у Србију.¹ Одмах после исељења становништва из Мареваца све српске куће у њиховом селу су у потпуности порушене. По већ опробаном рецепту, уништени су су им воћњаци и затрпани бунари. На местима где су раније стајале куће, Албанци су засејали кукуруз. То је, поред осталог, чињено и због тога да би избеглим Србима касније било онемогућено доказивање да је ту ико раније живео. Албанци су међусобно објашњавали да се то чини и због евентуалног доласка неке међународне комисије која би у том случају могла утврдити да су ту одувек биле утрине и њиве, а не куће у којима се живело. Још од априла 1941. наоружани албански одреди отпочели су рушења и српских гробаља. Најпре су скрнављени и рушени поједини споменици над хумкама. Касније су то чинили масовно, читава гробља су сравњивана са земљом и то тако да се у појединим селима уопште није могло познати где је постојало српско православно гробље. Такви злочини су чињени у највећем броју случајева после исељења српских села, односно појединих српских кућа у мешовитим селима.²

Село Сазлија удаљено је око пет километара од Урошевца. У њему је већинско становништво било албанско. Срби у селу били су насељеници, делом са Шар-планине, а делом из Херцеговине. Одмах после капитулације трупа југословенске војске и у том селу отпочели су прогони српског становништва. Албанско становништво је отело оружје из магацина југословенске армије и од разбијених делова војске. Оружје су носили чак и албански дечаци од 10 до 12 година. Током првих дана окупације Срби су се углавном скривали по кућама не желећи да се излажу опасностима. Притисци су почели пљачком њихове имовине. Пљачкана им је стока, пољопривредне алатке и покућство. Почетком маја 1941. отпочела су хапшења српског становништва. Осим у жандармеријским станицама, затварани су и по општинским и школским зградама. У тим објектима ухапшеници су злостављани на разне начине, укључујући и батинање разним предметима, кундацима и дрвеним моткама. Одмах по капитулацији југословенске војске Србима је одузимана

¹ Исто.

² АЈ, 110, 249–554–557: Записник од 28. марта 1944, сачињен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Јелачић Богдан, земљорадник из Мареваца, и Вртикапа Душан, земљорадник из Новог Мираща.

сва земља која им је додељена аграрном реформом.¹ Италијански војници у српским селима, где су залазили с времена на време, нису интервенисали да би заштитили српско становништво.

Одузимање уредно купљене имовине отпочело је у Сазлији после капитулације Италије. Одузимана су имања која су им Албанци раније добровољно продали. Као што је већ напоменуто, одмах по окупацији албанске власти издале су наредбу о увођењу сеоских приватних стража. Стражу су обављали локални Албанци, које су Срби плаћали месечно по 15 наполеондора. Ти албански младићи нису заправо ни у једном тренутку водили бригу о датом задужењу, већ су у стварности представљали пуко средство за омогућавање пљачке српске имовине.²

Од села у општини голешкој најпре је настрадало Криво-во, већ у првим данима после капитулације југословенских трупа. Почетком маја 1941, још пре доласка италијанске војске, албански оружани одреди састављени од новоформиране албанске жандармерије и других наоружаних трупа, напали су село. У току напада убијени су: Станко Поповић, са дванаестогодишњом кћерком, Мићо Савићевић, Михајло Савићевић, Миливој Савићевић, Новак Савићевић, Мијушко, Јефто и Радоје Савићевић, синови Новака Савићевића, Пеко Ковачевић, Милун Безмаревић, Мидо Безмаревић, отац Милуна Безмаревића, сви земљорадници. Том приликом забележено је још неколико жртава међу Србима. Иначе, напад се одиграо тако што су Албанци из Дренице најпре стигли у село наређујући Србима да се иселе. Становништво Кривога недуго потом одлучило је да пођу за Врело у голешкој општини, Суви До, Бресје и Приштину, али их је на путу сачекивала друга група Албанаца и убијала из заседе.³

Слично као и Криво расељена су и села: Врело, Риљача, Лугови, Велика Слатина, Доброво, Медведце, Магура, Вршевци, Јенце и Враголија, општина голешка, Грачанички срез. У селу Велика Слатина погинуо је велики број староседелаца. Највише жртава било је у селу Врело. Ту је убијено око 35 особа српске народности. У свим поменутиим селима није, дакле, више било српског становништва – или је побијено или отерано у збегове. Преживели су бежали главом без обзира ка унутрашњости Србије.

---

1 АЈ, 110, 249–561–563.

2 *Исто*: Записник од 28. марта 1944, сачињен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Ћук Душан, земљорадник из Сазлије.

3 *Исто*.

Село Косово Поље удаљено је од Приштине шест километара и бројало је око 150 кућа. Било је настањено искључиво српским становништвом и свега неколико насељеника словеначке народности. Село Помазатин удаљено је од Приштине 13 километара, уз железничку пругу Пећ–Приштина. Имало је 32 куће, све настањене искључиво Србима. Село Кривово удаљено од Приштине 20 километара имало је око 30 кућа, све настањене српским насељеничким становништвом. Село Бресје удаљено је од Приштине осам километара, а имало је 60 кућа, све настањене Србима, изузев једне. Албанац из те куће од априла 1941. био је председник општине Обилић.¹

Прве српске жртве у општини Обилић пале су на Велику суботу, априла 1941. у селу Помазатину. Албанци из Великог Белаћевца, Малог Белаћевца, Велике Слатине, Риљаче, Доброг Дуба, Аде и Враголије, општина Обилић, из Грабовца и Шипитутле, општина прилушка, као и из Дренице напали су на Помазатин.² Срби у селу бранили су се оружјем заосталим од капитулације и у току напада погинула су два становника села, Петар Бањеглавић и Раде Маровић. Октобра 1941. у истом селу жртва напада из заседе био је земљорадник Илија Грубешаћ. Истог месеца поред саме железничке пруге и станице убијен је и земљорадник Милош Сурлић. Други велики напад на Помазатин изведен је ноћу између 23. и 24. новембра 1941. године. Наоружани Албанци напали су село, а Срби без оружја и нису могли да отуђу било какав отпор. Становништво је тако побегло за Косово Поље. Албанци су следом догађаја опљачкали сву имовину. Покупили су све покућство и животне намирнице, као и стоку, да би потом село запалили. Познато је да су све куће сем њих шест изгореле. У тих неизгорелих шест објеката уселили су затим Албанци из Дренице, некадашњи припадници банди – качаци. Вођа и организатор поменутог напада био је барјактар из Оштрог Зуба, општина Црни Луг, срез ораховачки. Зна се и то да је он погинуо фебруара 1942. у току сличног напада на села у Новом Колашину. Сем њега, Албанце је у сличним злочинима предводио и рођени брат Јусуфа Градице, председника општине чикатовачке, срез источки.³

Из Помазатина избегло српско становништво највише је настањено у Косово Поље. У општини Обилић уништена су и расељена бројна српска села. Из српског засеока крај Белаћевца станов-

1 АЈ, 110, 249–714–719.

2 Исто.

3 Исто.

ништво је побегло за Приштину и Косово Поље. Добро Село је уништено октобра 1941. и његово је становништво избегло у Обилић и Приштину. Из Враголије је становништво прешло у Бресје и Обилић. Из села Крушевца највише у Приштину.¹

Отмице девојака и жена у обилићкој општини бележене су већ од априла 1941. Из Помазатина је у августу 1941. отета Јелка, ћерка убијеног Раде Маровића. Душица (ћерка Стевана) Крајиновић и њена вршњакиња Милена Умиљевић, обе из Косова Поља, дознавши да ће бити отете, покушале су да преко границе побегну ка унутрашњости Србије. На граници су ухваћене и спроведене у приштински затвор и њихова судбина је непозната.

Отимања српских имања почела су од априла 1941. без обзира на то да ли било реч о додељеним аграрном реформом или о онима која су легално купљена.²

Одмах после капитулације Југославије почели су Албанци да убијају Србе и спаљују српска села и по целој Метохији. Запалили су међу првима села у околини Ђаковице као што су Вогово, Нец, Раставица, Ереч, Крушевац и друга. Затим су у срезу пећком спалили села Дубовик, Баране, Котрадић, Главичица, Сврке, Љутоглав, Јагода, Радавац, Накло, Набрђе, Осоје, Витомирица и др. У срезу источком спаљена су села Ракош, Вериће, Тучеп, Горња и Доња Сушица, Дубрава, Србобран, Ковраге, Крњине, Осојане, Жач, Кош, Злокућане и многа друга. Албанци су често, чим би запалили неко село, поставили заседу у близини пута и када би народ почео да бежи, они би их пресретали и пљачкали, а неретко и убијали, док би млађе жене и девојке отимали. Српски сељаци су у неким случајевима покушавали да организују одбране, али је то било безуспешно јер су Албанци били бројнији и боље наоружани. Већи број Срба из спаљених метохијских села избегао је у Црну Гору, а мањи у град Пећ и Србију.³

Од свих села у Метохији где су живели Срби једино је једно време остало поштеђено село Добруша у општини Ђураковачкој, срезу источком, док и њега Албанци нису запалили 18. октобра 1941. године. То село је тада до темеља изгорело, а житељи избегли

---

1 Исто.

2 Исто: Записник од 1. априла 1944. године, сачињен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Шекуларац Боривоје, трговац из Косова Поља, Крајиновић Стеван, земљорадник из Косова Поља, Брља Петар, земљорадник из Косова Поља, Кривокућа Јован, земљорадник из Помазатина, Булајић Анђа, домаћица из Кривога, Јовановић Радослав, ковач из Бресје.

3 АЈ, 110, 250–120–122.

у Пећ. Неки избегли Срби из попаљених села покушали каткад да се врате на своја огњишта, али им то Албанци нису дозвољавали, него су их у таквим приликама сачекивали наоружани и убијали их. Забележени су покушаји избеглих Срба да се врате из села Ковраге, Дубрава, Стародворани, среза источког, потом из Витомирице и Радавца, среза Пећког, али су све њих редом нападали Албанци и поново их нагнали на бег. Избегле српске породице настањене у Пећи живе су у врло тешким условима јер практично ништа од имовине нису успели да понесу. Пред албанским нападачима морали су да беже главом без обзира како би спасили бар голи живот.¹

***

Албанске власти су хапсиле и интерирале и поједине Србе из Пећи. Све те Србе слали су у логор у јужној Албанији. Исто тако, Срби се нису усуђивали да се појављују на својим њивама како би обавили сетву или жетву пошто су Албанци, који су та поља већ узурпирани, убијали редом све оне који би то иоле покушали. Из Пећи је иначе одведено око 200 до 250 Срба и Српкиња у логор у јужну Албанију. Међу одведенима био је и велики број старих и болесних људи и жена. Поред осталих, одведени су: земљорадник Радован Ћиповић и његове две ћерке, Никола Гилић и његова болесна жена и син, лекар Радован Булатовић, пензионер Петар Никчевић, Вучић Сечлић, пензионер, земљорадник Вуко Поповић, његов брат и снаха, земљорадник Милутин Павличић и његова три брата, браћа Арсо и Бора Милатовић, учитељи, земљорадник Милан Вуковић и његов отац Јован, учитељ Радош Вујошевић, пензионер Михајло Крушчић и његов син студент технике Љубо, студент права Миљивој Дрљевић, студент Илија Шошкић, ученица Душица Марковић, чији је отац већ био у логору, чиновник Крсто Филиповић, пензионер Арсо Мијовић и његов син студент Чедо и многи, многи други. Познат је и случај у Пећи када су Албанци ушли су у стан једнога возача Србина и извели га из стана, а следећег дана, овај је пронађен мртав у једном потоку крај Пећи.²

Из Црне Горе, где су као војници били заробљени у Априлском рату, својим кућама у село Ђураковац враћали су се сељаци Раде Лопушина, Бошко Бошковић, Дмитар Николић и Мијушковић. Њих су на путу, на месту званом Бања, пресрели Албанци под вођством Таира Максutowића, земљорадника из Кашице и Назира

¹ Исто.

² Исто.

Ђемовића, земљорадника из Црног Луга. Кочијашу који је Србе возио наредили су да се врати назад, а похапшене одвели у оближњу кућу где су их мучили и након тога убили. Њихова унакажена тела нађена су 15 дана након тога у јами близу те куће.¹

Чим су Албанци видели да је југословенска војска разбијена и да одступа, пожурили су да приграбе власт. Прве нападе на Србе изводили су већ у то време. На путевима су пресретали групе југословенских војника српске националности и разоружавали их, а после тога почели су са нападима на српско становништво у насељеним местима.

У Пећком срезу живело је око 10.000 Срба и они су у односу према Албанцима чинили петину становништва. У граду Пећи однос српског и албанског становништва пред почетак рата 1941. био је 55% Албанаца наспрам 45% Срба. У срезу пећком Албанаца је било нешто више: Срба око 40%, а Албанаца 60%. Тај однос у току рата услед албанског прогона Срба био је донекле поремећен. Тако нпр. у Пећи било је 55% Срба, а 45% Албанаца пошто су Срби из села у великој мери долазили у град, јер им се бар у једном временском периоду чинио нешто безбеднијим. У селима је било свега око 5% Срба. Сви остали су побегли у Србију или Црну Гору, један број њих је убијен, а извештан број је стигао у Пећ. У првој половини априла 1941, нарочито између 10. и 15. априла, албанско становништво у Пећи и околини докопало се великих количина оружја из магацина југословенске војске. Поједини југословенски официри у тренуцима који су претходили капитулацији југословенске војске делили су наима становништву и храну, а ту ситуацију искористили су Албанци из вароши и оближњих села и организовали пљачку оружја. Српско становништво утучено услед пораза остало је скоро потпуно ненаоружано.²

Напади на српско становништво у Пећи и околини почели су 17. априла 1941. године. После јавних манифестација широких албанских маса у том месту, десила су се свирепа убиства појединих Срба из Пећи и околине. У Пећи су тих дана убијени: поручник Југословенске краљевске војске Вуко Новаковић, трговачки помоћник Рако Катнић, земљорадници Михајло Петровић, Вукадин Микетић и Рако Јокић и други. У Пећи је тада укупно убијено око

---

¹ Исто: Записник од 28. марта 1942. године, сачињен у Канцеларији Комесаријата за избеглице у Београду; Пижина Перо из села Добруша, Бојић Данило, из села Добруша, Стругар Петар, из Пећи

² АЈ, 110, 250–128–129.

15 Срба. У околини Пећи страдало је још око 30 њих, међу којима и земљорадник из Загња Радоња Мијовић и земљорадник из Раушића Богић Јововић. Жртава је било у селима Стреоци, Барани, Гораждевац, Главчица, Будисавац, Брестовик, Добруша, Ђураковац. Сви ти Срби убијени су или из пушака, или су их Албанци батинали на улицама после чега су подледали ранама. Терор у селима око Пећи био је много суровији него у самој Пећи. Услед тога је почело масовно силажење становништва из села у град Пећ.¹

Још у току трајања ратних операција у априлу 1941. године Албанци са Метохије, највише из среза ђаковичког, почели су са паљевинама српских кућа по селима на Метохији и појединачном убијању невиног српског становништва. Југословенске власти евакуисале су се из Пећи 10. априла 1941. године. Одмах после тога, око 5000 Албанаца из Пећи и околине напали су касарне како би отели тамошње оружје. Око 20. априла Албанци су у своје руке узели власт у Пећи. На челу домаћих Албанаца налазили су се поседник из Пећи Џевад бег Махмудбеговић који је постао окружни начелник, а Сефедин бег Махмудбеговић је био председник општине; ту су били и Рифат Махмудбеговић, поседник из Пећи, касније начелник среза источког, Неџиб Башић, бивши шеријатски судија и народни посланик, касније албански министар, као и браћа Љођић, трговци, у чијој су се кући одржавани сви састанци Албанаца и доношене одлуке о прогонима Срба.²

Све трговине и занатске радње у Пећи одмах су преузете без икакве накнаде албанске власти. Срби нису имали више права да буду власници било какве врсте привредне делатности у граду. Плате или пензије више им нису биле исплаћиване. Срби нису могли ни под којим условима постати држављани албанске државе, већ су сматрани људима без држављанства. Срби су имали посебне легитимације, на основу којих им није било дозвољено да напуштају град.³

У прво време Албанци у Пећи су се из дана у дан окупљали на улици и прослављали, како су истицали, ослобођење, а те манифестације су достигале врхунац нарочито суботом. Највише тада хапшени и интернирани су Срби. До изражаја је дошла тада албанска организација „Црна рука“, основана при Косовском комитету, чије је седиште најпре било у Косовској Митровици, а после пре-

¹ Исто.

² АЈ, 110, 250–147–152.

³ Исто.

мештено у Приштину. После преврата у Пећи је „Црном руком“ руководио један млади Албанац, иначе фашистички официр. Терор и бестијалност злочина те албанске организације у Пећи најочитије се могу сагледати у томе што су њени чланови ноћу упадали у куће виђенијих Срба, терали их да пију изломљено стакло са зејтином, после чега су сви ти несрећни људи умирали у највећим мукама.¹ У Пећи је по злочинима чувен био члан „Црне руке“ Зејнел „барјактар“, који је своја злодела изводио и у Приштини; у том граду убио је јувелира Спиру Каракушевића, пошто овај није хтео да плати своту новца којом је уцењен. Припадници „Црне руке“ су од слома Југославије очекивали поправљање свог материјалног положаја и повратак у старо феудално време, што им се и донекле испунило, јер су приграбили најплоднија земљишта и имања, до тада у поседима српског становништва. Косовски комитет био је одговоран за све злочине Албанаца над српским живљем, а да би се злочиначке активности комитета спровеле на Метохији и на Косову именовани су повереници у свим албанским местима и насељима. Албанци су слепо извршавали сва наређења Косовског комитета како би били остварени зацртани циљеве и програм: ликвидацију и чишћење Срба на Косову и Метохији. Албанци су бројна српска села спалили и све ствари од вредности опљачкали. У селу Витомирици запалили су сто српских домова а исто тако и у Белом Пољу и Добруши.²

У току друге половине априла 1941. почело је масовно бекство становништва српске народности из срезова пећког, источког, ђаковичког и подримског у Србију или Црну Гору. Утврђено је да је око 75.000 Срба из тих срезова побегло у Србију или Црну Гору, док је око 25.000 остало у градовима Пећи, Истоку, Ђаковици и селима у непосредној околини Пећи. Сва села насељена српским становништвом у даљој околини наведених варошица потпуно су напуштена. Пљачке, отимачине и убиства трајали су све до 28. априла 1941. године, када је у наведене срезове ушла италијанска војска. Чим су умарширали италијански војни одреди наређена је обустава прогона српског становништва. Италијанске војне власти преузеле су војну команду над Косовом и Метохијом у периоду између 28. априла и 5. маја 1941. године. И поред тога што су прогони српског становништва били од италијанских власти забрање-

---

1 АЈ, 110, 250–120–122.

2 АЈ, 110, 250–128–129: Записник од 8. септембра 1943. године, сачињен у избегличком карантину у Равном Гају; Драговић Момчило, насељеник у Пећи.

ни, они су настављени по селима и даље, мада ипак у мањем обиму него до тада.¹

Четири поменута среза и формално су припојена Албанији и преко ње италијанској империји. У саставу империје они су остали све до капитулације Италије у септембру 1943, када су постали саставни део Албаније под немачком контролом. У Пећи је организована албанска фашистичка управа, тј. врховна управна власт у вароши и срезу пећком. На челу те управе налазио се бивши југословенски учитељ у Пећи Бајрам Гаш, родом из среза источког, а уочи рата политички емигрант у Албанији. Албанску фашистичку управу у Пећи сачињавало је око 100 Албанаца, већином из Пећи и околине. У управи је било и неколико Италијана који су мање учествовали у локалним прогонима од чланова управе Албанаца. Орган албанске фашистичке управе била је „Црна рука“, нека врста полузваничног извршног органа власти у Пећи и околини. Чланови „Црне руке“ били су у исто време и чланови албанске управе, али се приликом прогона често наглашавало да те организације немају никакве везе.²

За Србе су се заузимали Шабан Реџић, касније председник општине стреочке у срезу пећком (он је и спасао изванредан број Срба у Пећи, приликом покоља почетком децембра 1943.) и Шаћир Маљушагић, трговац из Пећи.

Италијанске групе формално су анектирале Метохију Албанији 2. маја 1941. Прва убиства Срба у Пећи догодила су се у току демонстрација против српског становништва 31. маја 1941. године. Маса од 1.000 Албанаца напала је тада све Србе који су се нашли на улици. Четири Србина том приликом су линчована. Међу њима је био и биши монополски чиновник у Скопљу Вуко Новаковић. Истог дана убијен је и радник Вукадин Микетић, а заједно с њим и његов колега Рако Брајовић. Сви они су убијени после низа убода ножевима и издахнувши су у најтежим мукама. Убијен је на улици и један Црногорац, стигао претходно у Пећ ради куповине жита. Сви убијени су се случајно затекли том приликом на улици.³ Сви други становници Пећи српске народности крили су се за време ових догађаја по својим кућама.

¹ Исто.

² АЈ, 110, 250–130–134; Исто, 250–137–139: Записници од 2. децембра 1943, 12. и 15. јануара 1944. године сачињен у Комесаријату за избеглице и пресељенике; Савелић Раде, пензионер, инвалид из Пећи.

³ Исто.

Војне власти у Пећи биле су искључиво италијанске. Жан-дармерија, тј. карабињери, била је такође искључиво италијанска. Цивилне власти биле су искључиво у рукама Албанаца. Они су држали општину и градску полицију. Припаднике градске полиције који су били на служби на дан демонстрација, када су се десила наведена убиства, италијанске власти су навече разоружали. Италијани су према српском становништву имали коректан однос и у више махова интервенисали у њихову корист, посебно током прогона од Албанаца. Такав однос променио се после прве половине јула 1941, када су италијанске власти почеле са масовним интернацијама српског становништва из срезова пећког, источког, ђаковичког призренског, грачаничког, урошевачког и гњиланског.¹

После 31. маја 1941. у Пећи се стало са убиствима Срба. Међутим, убиства у селима у околини те вароши и у околним срезovima настављена су несмањеном жестином.

Од 25. априла до 15. маја 1941, сукцесивно су спаљена сва српска села у општини баранској, у срезу пећком. У општини главичкој, срез пећки, спаљена су села Бокшићи, Милићевићи, Долово, Дреновац, Горњи Петрич, Доњи Петрич, Клинчина, Сврке, Љешани и Главичица. Целокупно српско становништво из тих села је протерано. Жене и деца отишли су углавном у Пећ или за Црну Гору. Мушкарци су у највећој мери побегли за Србију, а тек мали број њих остао је у Пећи. У општини будисавачкој, срез пећки, спаљена су сва српска насељеничка села. У општини стреочкој, срез пећки, спаљене су такође све српске насељеничке куће.²

Албанци су по правилу спаљивали све куће у насељеничким селима. Куће Срба староседелаца пљачкали су, отимали њихова имања и силом одводили жене и девојачке из тих кућа. У општини главичкој у току тих злочина убијени су земљорадник из Горњег Петрича Милован Балевих и земљорадници из Доњег Петрича Милић Јанковић и Благо Орловић. У Дреновцу су убијени земљорадници Живко Јовановић, Добривоје Јовановић, Петар Златић и Јован Красић, а у Долову земљорадници Живко Гарић и Петар Гарић. У Дугоњиву убијени су Јован Рашковић, Сташа Сташић, Петар Сташић, сви земљорадници. У селу Главичици убијена је и једна жена, по презимену Златичанин, удовица. Сви наведени су, по правилу, убијени хицима из пушака.³

---

1 Исто.

2 Исто

3 Исто.

Одмах после првих прогона Срби су се латили оружја да би се одбранили. Становници села Добруша, у срезу источком, бранили су се дан-ноћ, након чега су бројчано надмоћнији Албанци ипак успели освојити село, да би га потом темељно спалили. Тада је погинуло шест или седам Срба-насељеника и једна жена. Италијанске трупе стигле су у село још за време самог напада Албанаца, али нису интервенисали како би одбранили српско становништво. Већим делом спаљено је и село Витомирица, у општини новоселској. У селу Злокућане тамошњи католички свештеник, патер Тома, родом из Босне, заштитио је српско становништво. Он је приликом првог таласа прогона успео да спасе Србе од уништења и смрти. Због својих ставова и дела био је принуђен да побегне испред Албанаца у Пећ. Истовремено, Албанци католици учествовали су у тим прогонима српског становништва заједно са својим сународњацима муслиманске вероисповести. Између тих група Албанаца у том погледу заправо и није било разлике. Њихови каснији међусобни сукоби нису имали никакве везе са прогонима српског становништва и у тим злочинима подједнако сурови и окрутни били су и једни и други.¹

Одмах после сукоба забележених половином јула 1941, у Црној Гори су италијанске власти приступиле масовним хапшењима и интернацији Срба на Косову и Метохији, где су то биле у прилици да учине. У интернирању није прављена никаква разлика између насељеника (колониста) и староседелаца српске народности. Прва колективна интернација десила се 18. јула. После је уследило неколико других до краја јула 1941. Осим у Пећи интернације су забележене и у Гњилану, Урошевцу, Липљану, Призрену, Истоку, Таковици и Приштини, као и свим околним селима. Пре оних масовних у другој половини јула 1941, у Пећи се десила само једна индивидуална интернација. Том приликом из те вароши интерниран је судија Велимир Лекић.²

***

Чим су се Албанци докопали оружја (из војних магацина југословенске војске) напали су на српска села у срезу Ђаковичком и то по организованом договору – једно албанско село нападало је

¹ Исто.

² Исто: Записник од 28. јануара 1944. године, сачињен у Комесаријату за избеглице и пресељенике; Дедовић Љубо, полицијски писар у пензији, Вулевић Станко, студент права, Гилић др Војислав, лекар, Вукотић Вајо, поседник, Милошевић Божидар, земљорадник, сви из Пећи.

суседно српско. Србима је било тешко да се одбране јер су војни обвезници међу њима мобилисани 1941. године. У раздобљу од 8. до 12. априла 1941. Албанцима је успело да очисте готово целу Метохију од Срба. Остало је поштеђено свега неколико породица у околини Пећи. Албанци су и у срезу Ђаковичком убијали и уништавали све што је српско, а они нису имали заштиту ни од кога. Сматра се да је у четири среза у Метохији тада убијено око 2.000 Срба, мушкараца, жена и деце.¹

У селу Дубрави убијено је 15 особа, док је осталима успело да побегну у Црну Гору или у Приштину. Поједини Срби су успели да се пребаце у Србију. Највећи број Срба из среза Ђаковичког успео је да се пребаци преко Чакора у Црну Гору. У Метохији тада није било ни једног српског насеља са колонистима. Остао је један број староседелаца у Ђаковици и селу Лоћанима, општина Дечани, као и у срезу подримском и то у селу Велика Хоча. Још 1941. више од 5.000 Срба прешло је из Метохије у унутрашњост Србије. Што се тиче Срба, утврђено је да су у општини Рзњић у селу Лубарди Албанци убили њих 56, и том приликом су срушили и месну православну цркву. У истој општини у селу Раставица Албанци су убили око 150 Срба и такође порушили православну цркву. У општини дечанској убијено је и бачено у Бистрицу око 200 Срба, највише жена и деце. Највећа пак зверства чинили су Албанци у општини Јуник, где су побили око 400 Срба и разрушили цркву у селу Пацају. Албанци су починили слична зверства и у околини саме Ђаковице; на мосту на реци Еренику сачекивали су избеглице из среза подримског и не правећи разлику између старог или младог, мушкараца, жена или деце, побили више од 500 српских душа. Највећи број тих жртава ликвидирани су хладним оружјем.²

***

Још пре званичне југословенске капитулације, одмах после бомбардовања Београда, устали су дренички Албанци нападајући Србе у том срезу и, очито по договору, у свим другим срезевима Метохије. У дреничком срезу Срби су иначе чинили трећину становништва, а насељеници-колоници су били у претежној већини. Од насељених Срба колониста највише је било Црногорца, затим

---

1 АЈ, 110, 622–367–368.

2 Исто: Записник од 7. септембра 1943. године, сачињен у избегличком карантину у Равном Гају; Оташевић Лазар, настањен као колониста у Дубрави, срез Ђаковица.

су по бројности били Србијанци, Личани, Босанци и Далматинци. У општини обилићевској, председник општине Садик Љутан, презевши власт силом, наредио је да се Срби иселе у року од 24 сата и да са собом не смеју ништа вредно понети, чак ни бољу одећу. Албанци су упали у поједине српске куће у Крс брду усмртивши тада Петра Драшковића, Петра Крстића и Светислава Лака Спасића. Слични поступци дешавали су се и у свих седам општина Дреничког среза.¹

У селу Преловцима, општина пољаначка, убили су тих дана у жандармеријској станици Петра Жижића, земљорадника из Краљице, затим Благоја Вујовића из села Ћиреза, Гојка Обрадовића, поднаредника југословенске војске из Србице, раније пореског чиновника, те још шесторицу Срба на дужности у жандармеријској станици. Међу њима је био извесни резервни капетан југословенске војске родом из Ужица. Све те људе су након ликвидације бацили су у поток испод села Преловаца. Српско становништво напустивши села, стигло је у среско начелство у Србицу, где су остали десетак дана, а потом су италијанске војне власти издале наређење да се они врате на одузета имања. По повратку у своја села Срби су наилазили на потпуно разрушене и празне домове јер су Албанци опљачкали све што је било вредније, сву стоку и пољопривредни алат. Повратак Срба изазвао је уз то још већи гнев Албанаца, па су по свим српским насељима наставили да их убијају. У Краљици су на његовој њиви Албанци убили благајника општине пољаначке Благоту Рогановића и земљорадника из истог села Драгу Марковића. Милики Јауковићу бацили су ноћу бомбу у кућу, но пуком срећом сви чланови његове породице остали су неповређени. У Крс брду убијен је и Марко Драшковић.²

По околним селима Албанци су побили још око 60 Срба и међу њима Вукомана Мартиновића, раније председника општине Обилић, староседеоца. Главни носиоци албанских злодела поред Шабана Полуже и Садика Љутана били су хоца из Пољанца Мула Брахим, ранији председник општине чикатовачке Јусуф Градица, Садик Зенел звани Бајрактар из Обриња и Реџеп Војводић из Лауше. Овај последњи био је и председник општине у Србици. Међу главним покретачима терора над Србима истакли су се и Исо Зумберовић из Преказа, општине србичке, као и Синан Зонић из Дошевца у општини пољаначкој, и Рушид Зонић из исте општине.

1 АЈ, 110, 622–369–371.

2 Исто.

Из Броћне, општине обилићевске, међу главне прогониоце Срба сврстао се и Реџеп Отић са своја три брата и хоца из тог места Мула Иљаз. У селу Турићевцу нападе на Србе су предводили Ђемо Љутак и Реџо Љутак, а у Обилићеву Азем Смак и Амед Џемаил. Албанци су се без разлике најблаже речено нељудски понели према Србима, а ови нису могли наћи заштите ни од кога.¹

На почетку окупације почела су српска страдања и у Голешкој парохији; пљачкањем њихових домова, нарочито колониста, у селима: Врелу, Ариљачи, Великој Слатини, Помазатину, Коморану, Фуштици, Доњем Забелу, Кривову, Враголија, Луг, Магура, Потуровци, Велика Добрања, Чучуљага, Вршевице, а месец дана касније почели су да пљачкају и староседеоце у Скуланову, Лепини, Радеву и Батусу. Сва та насеља налазила су се у срезу грачаничком, бивше Бановине вардарске, општине Голеш, са седиштем у селу Радеву.²

У поменутој парохији 1941. страдали су бројни Срби; земљорадника из села Помазатина Петра Бањеглавића убили су Албанци 19. априла у властитој кући; истог дана, на исти начин убијени су земљорадник из истог села Раде А. Маревећ, земљорадник из села Кривова Станко Поповић и Видосава С. Поповић, десетогодишња кћи Станка; земљорадник из села Потуровца Стеван Угарковић убијен је 23. априла такође у својој кући; земљорадника из села Кривова Миладина Безмаревећа Албанци су убили 14. маја у селу Врелу; земљорадника из Кривова Новака Савићевића усмртили су 29. августа на путу ка Великој Слатини, а истог дана и на истом месту убијен је и његов син Миливоје; на путу ка Великој Слатини 29. августа убијени су и Пеко Ковач, земљорадник из Кривова, Матија, брат Марка Радоњића и Симо Петровић, земљорадници из Врела; земљорадник из Помазатина Илија Грубишић убијен је у својој кући 3. октобра; тог дана земљорадник из Добрања Божо Биговић и Милан Биговић, син Боже, страдали су на путу за Слатину; земљорадник из села Потуровца Никола Угарковић убијен је 8. октобра у својој кући.³

---

¹ Исто: Записник од 7. септембра 1943. године, сасчињен у избегличком карантину у Равном Гају; Дамјановић Симо, насељен као колониста у Крс брду, општина Обилићево, Јауковић Милика, насељен као колониста у селу Краљици.

² *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку, Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско метохијске*, Грачаница–Београд 2008, стр. 82–85 (у даљем тексту: *Шиптарски геноцид...*); Извештај пароха голешког према тражењу Намесништва бр. 216/47 године.

³ Исто.

***

Окупацију сочаничке парохије припадници немачких моторизованих јединица извели су ноћу 17. априла 1941. на свом путу од Краљева за Косовску Митровицу. Пошто није било било каквог отпора те прве јединице прошле су без задржавања. Њихов остатак задржао у селу близу основне школе и свештеничког стана десетак дана. Том приликом Немци су вани избацили сву школску, парохијску и црквеноопштинску архиву, али су избегавали кретање међу становништвом јер су знали да је оно непријатељски расположено према окупатору. Такво расположење може се, поред осталог, довести у везу са сећањима српског живља на окупацију из Првог светског рата када је из тог краја обешено 13 угледних Срба из тог краја, међу којима је био и свештеник Вићентије Симић из Сочанице.¹

Према српској цркви и српском народу окупатор је заузео непријатељски став. Сваки скуп православних Срба, па макар био и верски, сматран је као припремање завере. Стога народ овога краја, за све време окупације, није смео да се окупља на молитвеним скуповима и обавља уобичајена богослужења. У почетку окупатор није био склон било каквом насиљу на том подручју, али је сву управу и полицијску власт дао Албанцима. Они су оформили своју жандармерију и њене припаднике распоредили по српским селима. Албански жандарми свакодневно су претресали српске куће и пљачкали све вредније ствари. Вићеније Србе тукли су и мучили на разне начине.

У први мах највећи терор чињен је над становницима села Борчане (у близини Лепосавића). Суседни Албанци у намери да опљачкају то богато насеље стално су клеветали његове житеље и код жандарма и Немаца, оптужујући их да су комунисти и да припремају оружани напад против њих и окупатора. У ноћи од 5. на 6. јули 1941. године већа група албанских жандарма упутила се из Слатине за Борчане и напала сеоску предстражу задужену да брани насеље од евентуалне пљачке. Пошто су ујутро мештани истог села пружили отпор албанским жандармима, тај чин је Албанцима био добродошао да убеди Немце у своје ставове. Следом догађаја, Албанци су село опљачкали и спалили. Том приликом убијена су петорица Срба: Ранко и Милош Петровић из Борчана, Дмитар и Самаило Јанићијевић из Рудманца, као и девојка Рајна Стевановић из села Брзанца.²

¹ Исто, стр. 108–113: Извештај пароха сочаничког Младена Раденковића.

² Исто.

Око 25. септембра 1941. споразумом између виђенијих Срба и Албанаца, а по наређењу Немаца, створена је извесна привремена граница између српских и албанских села, „Церањска река“. По том споразуму сви албански жандарми напустили су српска села и пршли преко те новостворене границе. Стварање те граничне линије и њен географски положај дао је повода за нове међусобне чарке и сукобе. Осећајући се моћнијим, услед подршке од окупатора, Албанци су 7. октобра 1941. године по други пут оружаном нападу на село Борчане. Мештани су пружили отпор и борба је трајала 24 сата без прекида. Приликом тог напада погинула су двојица становника, Вукоје Цветковић и Данило Симић. Пошто су Албанци били бројнији и технички наоружанији, Срби су убрзо морали да са својим фамилијама напусте село и удаље се преко „старе“ границе (функционалне између Србије и Турске до 1912. године), у правцу Србије. Тада се Албанцима пружила прилика да несметано опљачкају и спале напуштене Борчане, као и села у суседству Руцманци и Брзанци. Готово у исто време Албанци су у селу Борчанима опљачкали и српску православну капелу.¹

После неколико дана од тих дешавања партизани су срушили железнички мост на реци Ибру, код села Придворица. То је дало повода Немцима да дозволе Албанцима да несметано пљачкају и пале сва села у близини моста и с једне и са друге стране реке. Срби су приликом тих напада пружали отпор, али без успеха. Том приликом опљачкана су и спаљена села Слатина, Сочаница, Вуча и Придворица. Било је то 14. октобра 1941. године.²

Пљачкање и паљење поменутих села трајало је неколико дана. Тада су Албанци убили 16 српских мештана, међу њима и жена, који су се задесили код својих кућа или су пак учествовали у борби.

У селу Слатина 14. октобра 1941. убијени су Петар Настић, Богдан Младеновић и Даница Миљојковић, сви из тог места. Дан касније, пошто су претходно мучени свакојаким мукама, убијени су и потом спаљени у кући Вукашина Милосављевића на месту званом Лука у селу Сочаница Игњат Милошевић и Богдан Костић, обојица из Сочанице. Истога дана погинули су у борби са Албанцима Мирко Андрић из Придворице на месту „Сеоска чука“ изнад села Сеоца и Игњат Миладиновић из Вуче на месту Орлић више села Придворице. Такође, тога дана убијена је у својој кући Јаго-

---

1 Исто.

2 Исто.

да Милуновић из Придворице. Дана 16. октобра убијени су и спаљени у својој кући супружници Ђурђе и Софијана Лакићевић из Поповаца и Илинка Миливојевић из Придворице, а у својим кућама заклани су и Глигорије Милојевић, Милић Трифуновић и Љубомир Миладиновић, сви из Вуче. Два дана касније, 18. октобра 1941, убијен је и затим бачен у Ибар код железничке станице „Бањска“ Божидар Милојевић из Сочанице. У својој кући 19. октобра убијена је Даница Јанковић из Слатине.¹

***

Призрен је пао у руке окупатора 9. априла 1941. године. Заузеле су га немачке војне снаге. Сутрадан су се Немци повукли у страху да не буду опкољени од припадника два пука Југословенске војске стационираних у близини. Тако је Призрен у једном тренутку остао без било какве власти. Да не би дошло до пљачке или напада муслимана и католика на Србе потписан је споразум између извесне двојице угледних грађана, муслимана и римокатолика. Тзв. грађанска полиција одржала је ред у Призрену 30 сати, док се ту није поново вратила Југословенска војска. У то критично време није страдао ниједан Србин и није забележен ниједан случај пљачке. Југословенске снаге ушле су у Призрен 11. и 12. априла, да би га поново напустиле 14. априла када су га, после четворочасовне борбе и приличан број жртава на обе стране, опет заузели Немци. Од тог дана почиње страдање Срба. Прва жртва пала је 15. априла 1941; био је то Манојло Јовановић, лончар из Призрена, кога су муслимани на превару извели из куће и ван варошице и после мучења и касапљења убили. Тога дана је убијен, пошто је претходно мучен и ножем исечен по целом телу, и Милан Стефановић из Призрена.²

Дан – 17. април 1941. године, био је, најблаже речено, страшан за Србе у Призрену. Тада су ушле италијанске војне снаге и преузеле град од Немаца. С обзиром на то да је војничка дисциплина код Италијана била знатно слабија него код немачке војске, албанске муслиманске масе су се осиле. На све стране се пуцало, настао је општи метеж праћен пљачком српских кућа и дућана. Тада је почела и пљачка Богословије, али је италијански командант спречио даље одношење богословске имовине. После тога је сва

¹ Исто.

² Шиттарски *геноцид...*, стр. 116–118: Извештај о зазирању Српства у Призрену, Православно архијерејско намесништво призренско.

преостала црквена имовина пренета у приватну кућу и трудом протођакона Петка Трифуновића, професора и служитеља Богословије, сачувана током целог периода окупације. Тог 17. априла, као што је напоменуто, почела је општа хајка на Србе. И поред тога што нису починили било шта лоше, тог дана су силом одведени из својих куће, зверски мучени и убијени четворица Срба; жандармеријски наредник у пензији Милић Поповић, самарција Андреја Фишић, студент Љубинко Марјановић и његов брат Владимир, гимназиста, сви из Призрена.¹

Следећег дана, 18. априла, муслимани су на путу за Средачку жупу убили и зверски унаказили земљорадника из Влашње Чедомира Ђорђевића. У непосредној близини Призрена у селу Душановцу убијени су и такође зверски унакажени домаћица Видосава Шибалић, земљорадник Душан Шибалић и ученик гимназије Велизар Милатовић, сви из Душановца. Дана 20. априла 1941, убијен је од Албанаца-муслимана Ђорђе Крстић, земљорадник из села Дамњана. У селу Душановцу поред поменутих настрадао је још и изванредан број Срба насељеника. Њих су муслимани побили и затрпали у бунаре како би замели трагове злочина. Један број мештана из тог села успео је да пребегне у Србију и тако спасе живе главе. После рата неколицина њих се и вратила на своја огњишта, али их највише ипак одлучило на останак у новим срединама, што је довело до гласина да је и више Срба побијено и затрпано у бунарима у селу.²

***

Окупација у парохији Великохочкој и у Ораховачком срезу, почела је априла 1941. године. Што се тиче општег држања српског становништва према окупаторским снагама, оно се може окарактерисати лојалношћу и покорношћу, премда је међу њима преовлађивала нескривена жеља да му се у погодној прилици освети за злодела из прошлог рата. Прва страдања отпочела су већ од априла 1941. Од Албанаца су те године погинули: Никола Гарић из Велике Хоче убијен у винограду, Деспот Банзић из Оптеруше, Станислав Лукић пастири из Велике Хоче, зидар Љубомир Божанић из Оптеруше, Сава Банзић, зидар Јевта Мицић из Велике Хоче, Драгољуб и Благоје Илић и Тома Поповић.³

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто, стр. 122–124: Извештај свештеника Илије Столића из Велике Хоче.

8. 2. Ратни злочини на Косову и Метохији 1942. године

Почетком 1942. године терор Албанаца над Србима се повећао. Кратко време после припајања Урошевца Албанији, ушао је у албанску владу као министар саобраћаја, а после као потпредседник владе Илијаз Агушевић, бивши посланик среза неродимског у југословенској скупштини. Он је подстрекивао Албанце на злочине против Срба. Долазио је из Тиране у Урошевац, где је одржавао скупштине са Албанцима. После његових посета појачани су прогони Срба. Уз њихова страдање у 1942. забележене су бројне пљачке српске имовине. Осим тога било је и много случајева уцењивања, а сва та злочина су праћена и отмицама српских жена и девојака. Дешавали су се и случајеви насилног одвођења одраслих људи и неретко се таквима губио сваки траг.¹

У јесен 1942. у селу Влашка Бара, удаљеном четири километра од Урошевца, убијен је на свом имању Јован Копривица хицима из пушке. У Урошевцу је у децембру из заседе убијен Благоје Бува.²

Уцене српског становништва отпочеле су одмах после капитулације југословенских трупа, а учестале су нарочито од 1942. године. Те уцене најчешће су се јављале у вези са отмицама деце. Албанци су обично отимали српску децу док су чувала стоку. После тога прихватили су да отету децу врате њиховим родитељима, али условом да им буде исплаћена одређена свота новца. Отета деца откупљивана су за 300 до 500 албанских наполеондора. У току зиме 1941/42. настављене су пљачке, паљевине и уцене. Пољске радове на српским удаљенијим имањима обављали су Албанци и од тога прибављали приход. Убиства Срба у општини Бабушкој настављена су и у току 1942. године.³

У Бабушу су Албанци, међу којима је било и униформисаних жандарма, упали у кућу Радована Пауновића и одвели његовог брата Рајка и Раду Огњановића, њиховог госта из Муацир Бабуша. Обојицу су одвели до села Сврчине и ту их после злостављања убили. Њихова касније пронађена тела била су изнакажена убоди-

1 АЈ, 110, 249–543–545: Записник од 17. фебруара 1944. године, сачињен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду; Божић Јован, свршени ученик трећег разреда учитељске школе из Урошевца.

2 АЈ, 110, 249–547–551.

3 АЈ, 110, 249–554–557.

ма ножева а очи извађене. Обојица су после или пре тих зверских убистава били прободени кроз грудни кош кољем. Унакажена тела бачена су у речицу Неродимка.¹ У марту 1942. убијен је из пушке земљорадник из Сврчине Влајко Ристић, када се вратио да после расељавања села понесе са собом вредније предмете из куће. Јула 1942. убијени су Серафим Петровић из Бабљака и Гојко Ђерисило из Ораховице. У селу Папаз убијен је извесни Димо, насељеник са Шар-планине, заједно са својим сином.²

Срби насељеници општине бабушке протерани су из својих села у току 1942. Преместили су се у Липљан, Суви До, Урошевац и Старо Грацко. Та протеривања чињена су само из разлога како би на Косову нестало Срба.³

Имања Срба из Појатишта, додељена им аграрном реформом, отета су им у току 1942. године. Исто тако одузета су им имања удаљенија од породичних кућа. За све време окупације Срби мушкарци нису смели излазити из својих кућа. Зазидали су прозоре страхујући од нових, врло честих ноћних напада. Имања у близини кућа обрађивале су из предострожности искључиво жене и деца. За сваки излазак мушкараца из својих кућа они су морали имати чувара Албанце из истих села. Свако српско село имало је по неколико чувара. Појатиште је такође имало више чувара и мештани су сваког од њих плаћали по 20 до 30 наполеондора месечно. Србин који је желео да га чувар прати до најближе варошице или у поље, морао је накнадно да га плати. Дан такве врсте чувања појединца коштао је обично једним албанским наполеондором. Сем утврђене плате, село је било у обавези да чуварима обезбеђује храну. Мештани су морали да обављају и пољске послове на имањима чувара.⁴

Све време, као и у току 1942, напади на поједине српске куће настављени су у свим селима косињске општине без икаквог прекида. Уз те нападе пљачкана је и стока и друге вредности. Паљевине појединих објеката почеле су 1942. Прво су запаљене куће Спице и Максима Слепчевића и Обрена Шешлије, земљорадника из Влашке Баре. Све те нападе, убиства и паљевинама организовали су Албанци из суседних села. Убиства Срба током 1942. забележена су и у косињској општини. У селу Влашка Бара убијен је у својој кући хицима из пушке Тодор Станковић. После је убијен

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто.

4 АЈ, 110, 249–568–571.

Митар Поповић, земљорадник из истог села. У Шљивову је убијен такође земљорадник Апостол Живковић. Ту су убијена још тројица земљорадника староседеоца, као и Диме Стошић, ухваћен и одведен из шуме где је секао дрва. Он је претходно уцењен са 100 албанских наполеондора. И поред тога што је његова породица положила тражену своту Стошић је убијен, а сва његова стока опљачкана. У истом селу приликом копања кукуруза убијен је и извесни Витомир, земљорадник. После засеока Шљивово, крајем 1942. расељено је село Влашка Бара. У исто време расељени су Срби и из Старог Шљивова и Кошара. И та села су порушена. У косињској општини Срби су остали да живе само још у селима Косињ и Трн. Сви они били су староседеоци. Они расељени пребацили су се у Урошевац и сместили по приватним кућама и шталама.¹

На дан 27. јуна 1942. стигао је у званичну посету Приштини председник албанске владе Мустафа Круја. На централном тргу је истог дана одржао говор и, поред осталог, истакао да су Албанци за 25 година у Југославији убијани и пљачкани, и да им се сада указује прилика „да свакоме ко није за ‘велику Албанију’ да куршум у леђа, јер ноћ решава све проблеме“. После тог говора уследио је интензивнији терор Албанаца над Србима. Тако су Албанци у периоду од 27. јуна до 30. јула 1942. убили 21 Србина и тројицу ранили у срезу грачаничком. Осим тога, албанске власти су безразложно хапсиле многе угледне Србе и држали их у затвору дуже времена без икаквог саслушања или пресуде. Неке ухапшене Србе одводили су директно у префектуру и тамо су их албански жандарми злостављају толико да су поједини у затворима подлегли повредама.²

Уочи доласка председника албанске владе 26. јуна 1942, ухапшено је у Приштини 17 угледних Срба. У то време убијен је у селу Крајиште надзорник рудника „Голеш“ са сином. Код села Липљана је убијен предузимач Роченовић Илија, а студент медицине Савић Милан тешко рањен и отпремљен у болницу у Приштину. Такође су убијени Војин и Милан Гуцић, земљорадници из села Добротина. У непосредној близини Приштине 29. јула убијен је у пољу Александар Мрђеновић, ученик седмог разреда гимназије из Приштине. Он је усмрћен док је жњео жито као надничар, како би прехранио себе и своје родитеље. После убиства Албанци су га још и преклали. Његова сахрана одржана је 31. јула и присуствовали су јој сви Срби из Приштине, што је упало у очи и албан-

1 АЈ, 110, 249–572–574.

2 АЈ, 110, 249–654–655.

ским и италијанским војним властима. Та сахрана је на неки начин представљала и протест тамошњих Срба против албанских зверстава и пасивног држања окупаторских власти. После те сахране, па до 6. августа 1942, није се десило ниједно убиство Срба. Једино су ухапшено троје српских избеглице из села Врела.¹

Што се тиче села Обилића, још у септембру 1942. када Албанци почели нападе и убиства Срба појединаца, на путу између Обилића и Приштине, и то на сред друма, убијени су земљорадници Петар Јовановића, Јанко Огњеновића Личанина, Сима Матић и Јован Максимовића, сви староседеоци. У пролеће 1942. убијено је још 17 српских сељака из села Добротина, удаљеног пет километара од Липљана, при повратку својим кућама. Сви наведени убијени су из заседе, искључиво из ватреног оружја. Убице су најчешће били обучени у албанску народну ношњу. Српско становништво неретко је избегавало да при нападима Албанаца употребава оружје, страхујући да би после таквог случаја били потпуно истребљено. То је био главни разлог што је српски живаљ још увек морао мирно да подноси перманентан терор, спровођен без икакве милости од Албанци.²

Албански цивили су врло често палили српске куће и у Липљану, а нарочито у околним селима како би они били присиљени на исељење. Такви злочини су и натерали бројне Србе да напуштају своја огњишта и одлазе у избеглиштво у друга српска села или у варошице на Косову. Година 1942. прошла је тако у знаку даљег прогона српског становништва на Косову, а нешто мање зулума било је једино у самој Приштини.

Поред убијања Срба сељака, Албанци су стално пљачкали њихова села, одводећи стоку и односећи пољопривредне алатке и животне намирнице. Италијанске окупаторске власти нису ни покушавале да спрече тај терор. Од српских насеља у грачаничком срезу највише су страдала села: Суви До, Помазатин (потпуно спаљено), Врело и Коморан. У њима су живели углавном колонисти. Нешто боље прошла су српска насеља старих Косоваца, али само утолико што она била поштеђена од паљевина.³

У селу Лесковчићу владало је мирно и подношљиво стање

---

¹ Исто: Записник од 13. августа 1942. године, сачињен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду; Радоњић Лука, бивши шеф железничке станице у Приштини.

² АЈ, 110, 249–690–693.

³ Исто.

све до маја 1942. Почетком маја догодио се у том селу први злочин чија је жртва био Ђорђе Милосављевић, земљорадник. Њега су Албанци убили из потаје у близини његове куће. Ко га је убио, није установљено, али је сумња пала на домаћег Албанца из Лесковчића Жељадина Алиловића. У јулу 1942, у време вршидбе, убијени су из заседе тројица Срба из Лесковчића, браћа Александар, Милан и Божидар Милосављевић, земљорадници. Њих су Албанци убили из заседе постављене у кукурузима док су они кретали пољским путем ка својој њиви. Александар је имао 22 године, Милан 16, а Божидар 12 година. И за та убиство невиних српских младића сумња је пала на Жељадина Алиловића; утврђено је да су њих убили Албанци из Дренице али по наговору Алиловића. Иначе, тим поводом албанске власти нису водиле било какву истрагу, а Срби истовремено нису смели да се било коме пожале и пред властима нити спомену Алиловића.¹

Марта 1942. један већи албански одред упао је заједно са одредом италијанске војске у Суви До тражећи тобоже оружје. Сви мушкарци из села покупљени су и потерани за Липљан. За колоном гоњеном од Албанаца и Италијана, пошле су жене и деца похватаних људи. Албанци у пратњи у једном тренутку жене и децу су ударали кундацима и пушчаним цевима и колона је заустављена. За време док су Албанци обављали претрес, сви мушкарци држани су под италијанском стражом у близини села. У току претреса нађена је само једна ловачка пушка и пошто акција није дала резултата и пошто су Срби платили већу своту новца да буду пуштени су на слободу, Албанци и Италијани напустили су село. Страхујући од појединачних или већих напада наоружаних албанских банди, Срби су се у току 1942. у селу Суви До организовали за евентуални отпор. Имали су спремне ископане ровове око села и били снабдевени оружјем. У том селу су бранили не само своје породице, већ и велики број избеглих из других српских насеља на Косову, мање компактних и удаљенијих.²

Од албанских извршних власти без икаквог судског испитивања, поред осталих, у току јесени 1942. у Пећи су убијени трговци Блажо Чејовић и Миљко Божовић, учитељ Лазар Јовановић и кафеџија Живко Гашић, сви из пећке вароши. Том приликом убијено је у самој Пећи још 25 Срба, док је у околини стрељан још већи број. Злостављања српског становништва у Пећи и околини чињена су

¹ Исто.

² АЈ, 110, 249–705–708.

под изговором припадности Срба четничким, односно партизанским организацијама. На Радета Савељића напади су извођени од почетка албанске владавине у Метохији, јер је он у циљу заштите српског становништва, заједно са месним свештеником Михајлом Милошевићем, учитељем Лазаром Јовановићем, учитељем (убијен 13. новембра 1942) и пензионером Миљаном Никићем (интерниран у Италију), од марта 1942. упућивао представке албанским и српским властима. Те су представке, поред осталих, биле упућиване вицекраљу Албаније, цивилном комесару за Стругу, Дебар и Косово, локалним италијанским војним властима и најзад српској влади у Београду. Све је то, међутим, било безуспешно, а албански терор над Србима догађао се несметано и даље. Терор би, по свој прилици, попримио и горе размере да није било италијанске војске.¹

У селу Дрснику 1942. године Албанци су једне ноћи убили Марка Стевића у његовој кући. То село имало је свега осам српских кућа и око њега су се налазила искључиво албанска насеља. У селу Воћнику Албанци су 1942. убили Глигорија Јоксимовића и Вукмана Мартиновића. Првог у шуми, другог у његовој кући.²

Првог и другог дана Ускрса 1942. италијански војници блокирали су све квартове у Пећи уз помоћ Албанаца, које су претходно и наоружали. У та два дана забележена су масовна хапшења Срба. Међу ухапшенима био је и већи број жена. Колико је познато, у поменута два дана у Пећи је ухапшено око 200 грађана српске националности. Држали су их ухапшене свега једну ноћ у градској кафани, а сутрадан су их укрцали у камионе и отпремили за Албанију, у логор Преза код Тиране.³

У међувремену су Албанци из Пећи Цеват бег Махмудбеговић, бивши учитељ Павле Јумезија, Мухарем Митровица и Шабан Башић, основали организацију „Црна рука“ са циљем да оружјем истребе Србе. Убијени су: кафеџије Димитрије Инојчић и Живко Гашич, учитељ Лазар Јовановић, трговац Миљко Божовић, шофер Блажо Ђејовић и још неки угледнији пећки Срби. Та убиства организована су усред града дању, из ватреног оружја, а било је и случајева да су Срби одвођени из кућа и касније проналажени убијени.

---

1 АЈ, 110, 250–130–134; Исто, 250–137–139: Записници од 2. децембра 1943. 12. и 15. јануара 1944. године сачињени у Комесаријату за избеглице и пресељенике; Савељић Раде, пензионер, инвалид из Пећи.

2 АЈ, 110, 250–140–142.

3 АЈ, 110, 250–158–160: Записник од 2. јануара 1944. године, сачињен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду; Вукотић Милутин, машински бравар из Пећи.

Албанци су, примера ради, упали у кућу Радисава Видића и убили га из пушке заједно са кћерком Видосавом 22. марта 1942. године; патрола Албанаца је Илију Станишића, старог 70 година, пресрела на улици и претукла, после чега је од последица батинања умро; Душана Вукчевића су убили из заседе док је радио на својој њиви; Николу Чаровића на очиглед целе његове породице извели су из куће и убили га пушчаним хицем на прагу куће.¹

У 1942. години албански срески начелник у Урошевцу Исмаил Смаил Бафти – Горани², починио је следеће злочине: у селу Влашка Бара током јесени убио је Тодора Станковића и Митра Поповића, опљачкао им имовину, куће спалио а фамилије протерао; у селу Бибе крајем године убио је Илију Савића, имовину му опљачкао и кућу спалио; у Урошевцу је у истом периоду у свом приватном затвору је на зверски начин убио више ухапшених Срба – Благоја

¹ АЈ, 110, 622–384–387: Записник од 12. априла 1944. године, сачињен у карантину за избеглице и пресељенике у Равном Гају; Јован Стругар, избеглица из Пећи.

² АЈ, 110, Ф бр. 22412, Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача.

„Злочинац: Исмаил /Смаил/ Бафти – Горани, Шиптар, срески начелник у Урошевцу; командант фашистичких војно-полицијских трупа у срезу; руководиоца Баллиста у срезу; председник општине у Штимљу; посланик скупштине у Тирану, родом из села Давидовце, општина Штимље, срез Урошевац. Као срески начелник у Урошевцу, сагласно одлукама Косовског комитета, он је 1941. организовао своје оружане банде и помоћу њих убијао и хапсио, мучио, уцењивао и пљачкао становништво нешиптарске народности, а нарочито грађане у тај срез досељене од 1912. Из његових злочиначких метода за мучење и убијање наводимо: набијање игала и клинаца под нокте у безброј случајева; провлачење жице кроз зглобове на рукама иза шаке /у Урошевцу септембра 1941/; стављање жара на трбуху и грудима жртава /Нови Миращ у јесен 1941/; чупање бркова, вађење очију и сечење ушију /у затвору у Урошевцу почетком 1943/; чупање и одсецање полних органа /Грболе, фебруара 1943. и у Урошевцу почетком исте године/; чупањем ногу из бедара /Грболе фебруара 1943/; батинање моткама, корбачима, цаковима песка и цевима од пушака, стављање врућих јаја под пазухе, сасецање жртава на комаде секирама итд. Будући истовремено и један од руководећих чланова Косовског комитета и оснивач и руководиоца среске организације баллиста он је силом оружја спроводио у дело злочиначке планове и одлуке: потпуно уништење свих насељеника у срезу било кроз покоље, пљачке и паљевине, било принудним расељавањем. Поред осталих злочина извршио је колективне злочине пљачке, паљевине и рушења, принудног расељавања над становништвом села: Бабуш, Рабовци, Грболе, Нови Миращ, Бабљак, Појатиште, Сазлија, Папаз, Неродимље, Помазатин, Борош село, Дугајево, Плешина и др. На та села послао је или сам повео оружане банде које су опљачкале сву имовину жртава, затим попалиле и порушиле зграде, исекле воћњаке, затрпале бунаре, у неким местима порушиле и гробље па касније све то преорале.“

Буву и Владу Миленића, чије је измасакирано тело са одсеченим ушима и почупаним брковима потом бацио кроз прозор на улицу; у селу Косињу одговоран је за убиство пет особа (идентификовани су само Витомир Н. и Димо Стошић, а и поред тога што је за овог другог фамилија платила „откуп“ од 100 наполеондора он је убијен); у селу Шљивово убио је Апостола Живковића, опљачкао му имовину и запалио кућу.¹

Према извештају пароха лапљеселског у 1942. години страдали су Срби: земљорадник из Лапљег села Живојин А. Здравковић, убијен из пушке на својој њиви 27. јула, затим 10. септембра убијени су пушчаним хицима на месту званом Стара Река на путу Угљаре–Приштина, враћајући се са приштинске пијаце Гаврило Денић, Живка удовица Михајла Јовановића, Петар Галић, Живко П. Галић и Јордан С. Галић. Земљорадник из Косова Поља Јован Миковић убијен је из пушке близу села 25. септембра. Индустријалац Илија Јовановић из села Горњег Добрева, општине Голешке, убијен је такође из пушке ноћу пред својом кућом, 14. децембра, да би Албанци неометано узели моторни млин у поменутом насељу.²

Према извештају пароха голешког, од Албанаца су 1942. страдали бројни Срби; земљорадник из села Врела Матија Вучетић убијен је 5. марта те године код села Добрање; општински писар у Голешу Милан Доковић убијен је 30. маја у селу Медвече; земљорадници из Врела Михајло Керкез, Лазар Амановић и Миле Сивиљ убијени су 7. јула близу села Батуса, а истог дана ту је усмрћен и земљорадник Стеван Шашић из села Луга; земљорадници Серафим Станковић из села Белаћевца и Радован Вујачић из села Медвече убијени су 23. августа код својих кућа; домаћица Сава Чолић из Магуре убијена је 15. децембра на путу код Потуровца, а Душан Блануша и Никола Цветковић из Чучуљаге на истом месту су погубљени 21. децембра.³

Парох грачанички наводи и убијене Србе на подручју Грачанице; Троја Јанићијевића убили су припадници албанске милиције 1942. године; у Новом Селу је 19. јула Алија Зејнуловић из села Мрамора убио Благоја Нићића; у селима Сливово, Драговац

1 АЈ, 110, Ф бр. 22412, Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача.

2 *Шинтарски геноцид.*, стр. 69–79. „Српску православну парохију Лапље-селску у срезу Грачаничком сачињавају села: Лапље село и Чаглавица, општине Грачаничке, Преоце и Горње Добрево, општине Голешке; Угљаре, Брење и Косово-поље, општине Обилићске.“

3 *Исто*, стр. 82–85.

и Лабљане општина Сливовачка (а пре рата грачаничка) Албанци су 12. марта убили Ђорђа Перића, а 29. новембра супругу Витка Станковића Цанку, која је била у другом стању.¹

Даље, парох сочанички наводи да су Албанци 8. јула 1942. Филимона Радосављевића из Сочанице на његовој ливади на месту званом Селиште.² Према извештају архијерејског намесништва у Призрену, током 1942. Албанци су убили и земљорадника из Белог Поља 22/9. јула.³ У извештају свештеника из Велике Хоче у тој парохији, такође у 1942. години, страдали су земљорадници Илија Чукарић и Љубомир Маврић на путу за виноград и Никола Лукић у Призрену.⁴

Албански полицајци су 1942. користили православну цркву у Истоку као затвор за ухапшене Србе.⁵ Приликом хапшења талаца, често су хапшени и православни свештеници. У Косовској Митровици је 23. новембра 1942. ухапшено 30 талаца, међу којима су били шесторица православних свештеника.⁶

Интернација српског народа у логоре и затворе у унутрашњост Старе Албаније и у Италију, отпочела је марта 1942. године. Разлог том интернирању био је тај што је српски народ почео да бежи у шуме и повезује се одредима партизана и четника. Италијани су интернирали официре и подофицире бивше Југословенске војске, како активне тако и резервне и одводили их у Италију, где је више Срба и смртно страдало у логорима. Том приликом ухапшене су из парохије Лапље-селске четири особе из села Горњег Добрева, општине Голешке и осам њих из Косова Поља, општине Обилићке. Из других села није било ухапшеника. После капитулације Италије, Немци су окупирали и Нову и Стару Албанију и тада су почела још већа страдања српског народа.⁷

Забележено је више интернација српског становништва у Албанију. Интернирани су: општински чиновник Никола Вујичић,

1 Исто, стр. 89–93.

2 Исто, стр. 108–113.

3 Исто, стр. 116–118.

4 Исто, стр. 122–124.

5 „Страдање Срба Косова и Метохије током 1941–45. године“, у: *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве* стр. 39–41 (у даљем тексту: *Меморандум о Косову и...*).

6 Исто, стр. 39–41: Кроз косовскомитровички затвор је прошло 14 свештеника. Међу 30 талаца били су и свештеници Анђелко Шопић, Стојан Гвоздић, Бојко Цветковић, Владимир Поповић, Јеротије Чековић и Момчило Нешић.

7 *Шиптарски геноцид...*, стр. 69–79.

учитељ Павле Павловић, официр Југословенске војске Душан Јовановић, инжењеријски официр Младен Марковић, земљорадници Петар Јовановић, Витко Јовановић, Стојан Јовановић, Јордан Јовановић, Мира Благојевић, потом обућар Василије Грбић, студент Новица Дејановић и ученик учитељске школе Љубо Шотра, сви из Липљана. Сви су одведени најпре у Приштину а одатле транспортовани за Порто Романо, концентрациони логор крај Драча. Сви ти интернирци после капитулације Италије у септембру 1943, вратили су се својим кућама осим Душана Јовановића, официра, који је остао у логору у Албанији.¹

8. 3. Ратни злочини на Косову и Метохији 1943. и 1944. године

Убиства Срба у Урошевцу и околини учестала су нарочито у току 1943. године. Најпре су почетком те године Албанци убили Илију Савића, земљорадника из Бибе. Напади на Србе отпочели су нарочито од тренутка када су косовски Срби уз помоћ италијанских војних власти лишени оружја; одузимање оружја од српског становништва током јануара и фебруара 1943, њима је одузело било какву могућност одбране од албанских напада.

Почетком 1943. убијен је и земљорадник из села Танкосића крај Урошевца Раде Миленић. Он је најпре ухапшен, одведен у урошевачки затвор и тамо толико тучен да је издахнуо под батинама. Свиреп мучење коме је Миленић пре смрти био подвргнут састојало се, између осталог, у резању коже и ушију, чупању бркова и каспаљењу и чупању полног органа. У истом периоду убијен је у Урошевцу и српски православни свештеник Драги Кујунџић. Убили су га Албанци у његовој кући метком из револвера. Половином 1943. убијен је у вечерњим сатима на сред улице у Урошевцу, такође хицем из револвера, Рајко Ракић, власник рудника Голеш. Таква појединачна убиства Срба дешавала су се током целе 1943. Ти злочини достигли су у Урошевцу врхунац одмах по капитулацији Италије у септембру те године. Наиме, италијанске трупе и поред тога што по правилу нису интервенисале у корист српског становништва у току његовог прогона, представљале су бар по градовима и мањим градским насељима самим својим присуством колико-толико сметњу и препреку за масовније злочине Албанаца.²

---

1 АЈ, 110, 249–702–704.

2 АЈ, 110. 249–547–551: Записник од 27. марта 1944, сачињен у избегличкој

У току самог разоружавања италијанских трупа, које су спровели углавном албански одреди у саставу дотадашње италијанске војске, развиле су се у Урошевцу борбе између албанских војника и наоружаних албанских цивила с једне стране и италијанских оружаних снага с друге стране. У току тих окршаја погинули су на периферији Урошевца и четири особе српске националности, мада у тим албанско-италијанским чаркама уопште нису учествовали. Била су то четворица задара који су се из Гњилана враћали у Урошевац и случајно се затекли на друму. Масовни покољ Срба у Урошевцу десио се 12. септембра 1943. године. Без икаквог разлога и без претходног упозорења, албанске власти на челу са среским начелником Муртезом, организовале су на подручју тог града убиства већег броја Срба на улицама и по кућама. Том приликом убијени су: банкарски службеник Деспот Богдановић и његов отац Аца, земљорадник Данило Комад и његов син Перо, жандармеријски наредник Марко Дамјановић и његови синови Војо и Вуко, земљорадници Марко Биберић и Благоје Поповић, железнички службеник Саво Савовић и његов син судски приправник Перо, као и земљорадник Манојло Муришић. Сви они су ликвидирани после свирепог мучења у селу Камена Глава. На улицама Урошевца истог дана, у касним вечерњим сатима, убијени су бравар Илија Синадиновић, берберин Љубомир Ламић, земљорадници Милан Вакић и Марко Дунђер, обућар Чеда Гигић, земљорадник Митар Перуновић и његов брат, као и још један земљорадник Јован Денда.¹

Земљорадник Радован Сушић из Муовца, удаљеног два и по километра од Урошевца, убијен је крајем септембра 1943. из пушке заједно са својим сином. Седмог децембра 1943. убијен је Милош Милојевић, земљорадник из Бибе, стар 41 годину пред својом кућом.²

У Старом Селу је јуна 1943. земљорадник Милутин Вишњић убијен је метком из пушке, а земљорадник Маринко Бојат на путу из Урошевца за Старо Село децембра те године хицем из пиштоља. Истог месеца на прагу своје куће погинуо је Милан Бован, земљорадник из Сојева, општина Талиновац. Уочи Ускрса 1943. године браћа Годенци из албанског села Сојева отели су и одвели Д. М. из села Бибе. Целокупно становништво српске народности из Ста-

---

карантинској станици у Равном Гају; Васиљевић Гаврило, крзнар из Урошевца.

1 Исто.

2 Исто: Записник од 27. марта 1944, сачињен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Васиљевић Гаврило, крзнар из Урошевца.

рог Села исељено је за Србију, изузимајући шест породица, чије се старешине одведене у затвор у Приштину. Одмах по капитулацији италијанске војске Албанци су одвели Аца Столића, његовог сина и једног њиховог комшију из села Годанаца. Тело убијеног Аце Столића пронађено је касније поред друма, док друга два тела никада нису пронађена.¹

Село Нови Мираш удаљено је од Урошевца 10 километара, а 17 кућа колико је у том месту било настањивало је српско становништво. Фебруара 1943. расељено је. Сви његови становници отишли су у Урошевац и непосредну околину. Срби насељеници из Бабушке општине задржали су се само у засеоку Грболе. Српско становништво тог засеока настрадало је крајем фебруара 1943. у току операције тражења оружја. Четворо становника убијено је после мучења, а двојица су живи запаљени у својим кућама.

Срби су остали у селима општине бабушке у Бабушу, Рабовцима и Бабљаку. Албанске власти и паравојни наоружани одреди и групе и њих су све време злостављали слично као и Србе насељенике. У току сталних прогона из тих села убијени су Марко Славковић из Рабовца, Серафим Петровић из Бабљака и извесни Станић из Бабуша. Злостављања и уцене спровођени су над тим становништвом и касније. Милован Вујовић, земљорадник из села Сврчине, који се после расељавања села настанио у Сазлији, општина талиновачка, срез неродимски, убијен је у Приштини децембра 1943. усред дана на вратима кафане. Он је у Приштини боравио тражећи пропусницу за прелаз у Србију.²

Одузимање уредно купљене имовине отпочело је у Сазлији после капитулације Италије. Одузимана су имања која су Албанци претходно Србима добровољно продали. На почетку окупације албанске власти наредиле су да свако село мора имати приватну стражу. Ту стражу сачињавали су домаћи Албанци, које су Срби плаћали месечно по 15 наполеондора. Ти Албанци нису ни у ком случају функционисали као стража, већ су једино омогућавали пљачку српског становништва. Почетком децембра 1943. земљорадника Косту Милошевића, родом из Билеће, претукли су Албанци предвођени Јусуфом Речицом, деловођом општине талиновач-

---

¹ АЈ, 110, 249–552–553: Записник од 27. марта 1944, сачињен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Тепавчевић Милован, земљорадник из села Породимља.

² АЈ, 110, 249–554–557: Записник од 28. марта 1944, сачињен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Јелачић Богдан, земљорадник из Мареваца, и Вртикапа Душан, земљорадник из Новог Мираша.

ке. Милошевића су тукли у његовој кући кундацима и пушчаним цевима. Породица га је однела у болницу у Урошевцу, где је издахнуо од последица батинања.¹

Албанци стражари из села Сазлије су од сународника из суседних села добили наређење да више не смеју да чувају Србе. Срби су на тај начин остали без икакве заштите. После тога мештани су тражили дозволу за иселење у Србију (адресе за дозволу по хијерархији биле су: 1. општина, 2. среско начелство у Урошевцу, 3. префектура у Приштини). Албанске власти нису издавале одобрења за иселавање Србима староседеоцима. Разлог је био тај што су великопоседници, аге и бегови Албанци, сматрали да би у случају да се иселе и Срби староседеоци, и они отишли са Косова, пошто су њих Срби практично својим радом снабдевали и хранили. Од априла 1941. албанске власти нису дозвољавале да се одржава ма какав контакт и сарадња између Срба староседелаца и насељеника. Српским староседеоцима чак је забрањивано да у кућама примају насељенике, али и поред тога они су се међусобно солидарисали.²

Становништво Новог Мираша било је принуђено да напусти село 15. фебруара 1943. године. Пре тога морали су да плате 150 албанских наполеондора председнику општине бабушке Ризи Жерка за добијање пропусница за прелазак на српско управно подручје. Међутим, италијанске војне власти држале су границу са Србијом затвореном, па су Срби морали да оду у Урошевац само са личним пртљагом. Пољопривредни алат и стока су им одузети. Још у току напуштања Новог Мираша, Албанци из Старог Мираша поделили су међу собом српска имања и куће.

У кућу Томе Вртикапе уселио се Албанац Балија Рамадановић, земљорадник из Старог Мираша, који је, док је Томо ту још био присутан, изуо своје ципеле и ставио их на прозор, као знак да је то сада његово власништво.³

У Урошевцу Срби су били смештени по приватним српским кућама, у периоду од фебруара 1943. до марта 1944, када су прешли на територију српског подручја.⁴ Слично иселавању Новог Мираша забележен је исти процес код српског насељеничког ста-

1 АЈ, 110, 249–561–563.

2 АЈ, 110, 249–561–563: Записник од 28. марта 1944, сасчињен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Ђук Душан, земљорадник из Сазлије.

3 АЈ, 110, 249–564–567.

4 Исто – Записник од 29. марта 1944, сачињен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Вртикапа Томо, земљорадник из Новог Мираша.

новништва у осталим селима на Косову. То становништво налазило се стално стално у збеговима по већим српским местима.¹

Испред општинске зграде у Појатишту стрељано је 30. јануара 1943. године троје Срба (ухваћених на путу за Урошевац); познато је само да су двојица од њих били кројачи, по именима Марко и Вецко.

Сва убиства у том периоду дешавала су се током претреса у потрази за оружјем. Претреси су забележени и у селима бабушке општине Грболу, Мирашу и Бабушу. У току тих претреса највише је страдало српско становништво села Грболе. Ту је убијено шест особа, од којих су две живе бачене у ватру. Оружје код Срба у тим селима није пронађено. Четворица Срба су заклана у шуми. Један од поменутих шесторо убијених Срба, земљорадник Душан Ђајић, усмрћен је тако што му је једна нога била везана за пречагу мердевина, а друга тегљена наниже, све док му та није ишчупана из бедара, након чега је издахнуо. То свирепо мучење Душана Ђајића принуђена је била да посматра његова супруга Мара. Том приликом у селу Грболе убијени су и Новица Ђајић, брат Душанов и Неђо Видачић. Новица Ђајић је убијен без мучења, а Неђо Видачић је пре него што је убијен свирепо злостављан; албански жандарми и наоружани цивили изболи су његово тело ножевима и исекли га на комаде, после чега је једва идентификован. У његовом мучењу предњачио је бивши робијаш Шабија Зарић из села Раковице, општина Бабуш, срез неродимски. Земљорадник Јагош Милић из Грбола убијен је пушчаним метком. Живи су спаљени Раде Бојат и Тодор Милић. Земљорадник Спасоје Лечић убијен је јуна 1943. из заседе, пушчаним мецима.²

Након тог убиства спроведено је велико хапшење Срба у Појатишту. Ухапшено је око 40 мушкараца који су одведени у

---

1 АЈ, 110, 249–564–567. Такви збегови постојали су у: Врелу, општина Голешка, срез Грачанички, 120 насељеничких породица као и изван број избеглица из других села; Пожарању, срез гњилански, 90 насељеничких породица и изван број избеглица; у Урошевцу, срез неродимски, 80 до 90 избегличких породица; у Садовини, општина слатинска, срез гњилански, око 35 насељеничких породица; у Липљану, срез грачанички, око 150 насељеничких и око 170 староседелачких српских породица; Сувом Долу, око 130 насељеничких породица и изван број избеглица; у Новим Рујицама, општина липљанска, срез грачанички; у Старом Грацком, општина липљанска, срез грачанички, 65 насељеничких породица и изван број избегличких породица; у Косову Пољу, општина обилићка, срез грачанички, око 100 насељеничких и избегличких породица и Лопињи, општина голешка, срез грачанички, око 20 избегличких и староседелачких породица.

2 АЈ, 110, 249–568–571.

Урошевац, а међу њима је био и Славко Јелачић. Њега је, поред осталих ухапшеника, у урошевачком затвору наизменично зверски батинало седморица албанских полицијских стражара. После 15-одневног батинања свих ухапшеника, они су пуштени кућама.

Породица Милана Јелачића ухапшена је 20. фебруара 1944. само зато што је његов син Славко добио пропусницу за прелаз на територију српског управног подручја. Уцене Срба у Појатишту трајале су константно. Уцена за „откуп“ варираше од 50 до 200 албанских наполеондора. Курс те албанске валуте током окупације износио је око 1.000 српских динара.¹

У Појатишту је остало да живи још 15 српских кућа, насељеника са Шар планине. Они су тражили од бугарских власти да их приме на бугарску анектирану територију, пошто су се села из којих су пристигли на Косово налазила подручју под контролом бугарске владе. Бугарске власти су, међутим, одбиле ту молбу. Почетком 1943. албански кмет села Појатишта саопштио је Србима у том насељу да им је за потребно издвојити 100 албанских наполеондора. Тај новац је требало да послужи за откуп личне безбедности српског становништва у том селу. И поред тога, децембра 1943. Албанци из тог села предвођени кметом изјавили су да више не могу чувати Србе, јер ће у супротном, како су наводили, и сами бити убијени. Имајући у виду сва дешавања два месеца раније у Урошевцу, Срби из Појатишта затражили су од албанских власти да се иселе на српско подручје, а тај процес је, како је стајало у „пасошима”, био добровољан. У пракси, иселење се одвијало под присилом, јер је укидање стражарске службе за Србе представљало сигурну смрт. Живот косовских Срба није, наиме, био безбедан ни са плаћеним албанским чуварима, а без њих уопште није био могућ. Албанске власти су посебно прогониле оне појединце што нису желели да се селе са својих имања и оне који су наговарали српско становништво да остане код својих домова. Због тога су, примера ради, убијени Милош Милојевић, земљорадник из села Бибе и Јово Пецељ, земљорадник из Танкосића, општина слатинска, срез гњилански.²

На територији општине Урошевац фебруара 1943. убијен је у близини села Танкосић и Ђорђе Пецељ, приликом одласка у Урошевац због посете болесној супрузи Анђи, иако је имао заштиту ита-

¹ Исто.

² Исто: Записник од 29. марта 1944, сачињен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Скулић Раде, земљорадник из Појатишта и Јелачић Славко, земљорадник из Појатишта.

лијанских војника. Идуће 1944. године убијен је Јово Пецељ, Ђорђевићев брат. Такође су у Некодиму код Урошевца убијени зет и сестрић Анђе Пецељ, удовице Ђорђа Пецеља. Сва страдања фамилије Пецељ десила су се у режији албанских бандита, а у селу Танкосић од помених злочинаца страдале су и друге српске породице.¹

Највећи терор провели су Албанци у лето 1943, када су у Орловићу убили Александра Михаиловића и истом приликом ранили његовог брата. Поред Зенела „барјактара“ главну реч у Орловићу имао је Албанац Зумбер из лапског среза. Тај је у селу Мазгит у општини Обилић већ раније био узурпирао најбоља српска имања. Већина Срба се иселила из Орловића са одобрењем и пропусницама италијанских власти и у једном транспорту код Прилужја прешла у Србију. У Орловићу су од свих Срба остале само две удовице и један мушкарац.²

Мирко Самарџић, земљорадник из села Косова-Поља, убијен је из заседе док је радио у пољу 1943. године. Од како су у лето те године отпочели масовни напади на Србе у циљу да се они или ликвидирају или протерају у Србију, њихов положај на Косову постао је безизлазан. Било је потребно да српска државна власт предузме све што може да се у најкраћем времену косовски Срби пребаце преко границе у Србију. У противном им је претила потпуна пропаст и уништење.³

Појединачни напади Албанаца нису подстакли већину Срба на селидбе све до лета 1943. када су уследили масовни албански напади на српско становништво. Власти су подржале активности албанских фашиста у намери да Срби напусте Косово. Под таквим притиском Србима и није преостало ништа друго него да се иселе. Албанци у Орловићу, нахушкани од својих власти, најпре су претукли 14 људи, а након тога дозволили Србима да напусте село и пређу у Србију.⁴

На дан 29. маја 1943. ухапшено је и затворено у окружни затвор 50-ак Срба из Приштине. Повод за хапшења био је тај што

---

1 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена...*, стр. 224.

2 АЈ, 110, 249–661: Записник од 8. септембра 1943. године, сачињен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду; Петровић Милосав, настањен као колониста у селу Орловићу, општине приштинске.

3 АЈ, 110, 249–658–660: Записник од 6. септембра 1943. године, сачињен у избегличком карантину у Равном Гају; Љумовић Спасоје, избегао из Обилића.

4 АЈ, 110, 249–662: Записник од 8. септембра 1943. године, сачињен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду; Богићевић Борисав, земљорадник, насељен у Добром селу, општине Обилић.

је у то време Приштину требао да посети вицекраљ Албаније, па су Срби били одређени за таоце. У затвору су задржани све до 27. августа 1943. Органи квестуре и чувари затвора су их, очекивано, злостављали. Половином септембра 1943, у току једне ноћи затворено је још 105 виђенијих Срба из Приштине. Следећег дана у затвор су стигли командант албанског гарнизона Реџеп Гилани, командант жандармерије и шеф квестуре. Они су саопштили да су сазнали да српске трупе генерала Недића намеравају да пређу из Србије на Косово, те да су Србе због тога затворили као таоце. Навели су да ће уколико се то деси сви ухапшени бити убијени. После тога су им записали имена и презимена и ослободили, уз наређење да не смеју напуштати своје куће.¹

Такве мере су албански фашисти предузели и у осталим местима на Косову где је живело српско становништво.

Половином септембра 1943. у село Софалије у грачаничком срезу стигло је неколико наоружаних албанских квислинга. Народ је тог дана обављао редовне пољопривредне радове. Албанци су, не обазирјући се на то ухапсили четири Србина-староседеоца, одвели их до једног винограда надомак села и изболи ножевима, а потом их упуцали из пушака. Почетком августа 1943, албански жандарми привели су извесног земљорадника Кривокапића у затвор у општини Девет Југовића. После саслушања заклан је у затворској ћелији. Истог дана затворен је ту и бивши председник општине Новак Марковић са још неколико тамошњих Срба.²

Сви ти људи били су у затвору злостављани. Новак Марковић је умро од задобијених повреда, а многи други су после изласка из затвора оболели или се нису никада потпуно опоравили од последица мучења. Албански жандарми су чинили слична злодела и у осталим српским селима на Косову. После капитулације Италије Албанци су нападали Србе под изговором да су они наводно били италијански сарадници. У време разоружавања италијанске војске у Урошевцу један италијански официр није хтео да преда наоружање и том приликом је ранио албанског жандарма. Случај је хтео да је официр до тада становао у српској кући и то је био довољан разлог да Албанци нападну све Србе у Урошевцу. Албанци су у том месту убили око 50 Срба, а у околним селима још око 20 њих. У појединим српским кућама убијено је и по петоро људи.³

1 АЈ, 110, 249–667–669.

2 Исто.

3 Исто.

Да није било реакције немачке војске, Албанци би, према плановима, учинили још већа злодела и тада би број српских жртава био засигурно био већи.

Антисрпском акцијом на Косову руководио је Косовски комитет предвођен Илијазом Агушевићем, бившим народним послаником из Приштине и Ђемаил-бегом Сулејманом Пашићем, рентијером из Приштине. Агушевић био је потпредседник албанске владе у Тирани за време италијанске окупације. Он је често долазио из Тирани у Приштину и остала места на Косову. После сваке такве поселе страдали су многи Срби. Поједини су били „само“ затварани и мучени, а више њих и ликвидирани. Агушевић је посетио Косово и мају 1943, након чега су Албанци у селу Лазареву убили једног српског младића.

Србима је било забрањено да улазе у своје цркве и слободно исповедају веру, као и да се међусобно састају, па су се на улицама могли видети само старије особе српске националности. Малобројне српске занатлије и трговци морали су да затварају своје радње већ у преподневним сатима. Најкраће речено, Срби на Косову стављени су ван закона.¹

Првог децембра 1943. албанске власти на Косову су наредиле да се сви косовски Срби који су напустили своје куће и имања морају у року од 15 дана одселити у Србију. Разлог би требало тражити у чињеници што су масе српског становништва услед паљевина и других прогона биле принуђене да напусте своје домове и склањају се у Липљан и друга већа српска насеља на Косову. Поменуто наређење, издато у званичној форми од префектуре у Приштини, требало је да буде примењено на све који се сматрају избеглицама. И поред тога што под удар наређења нису убрајани Срби остели код својих кућа, и они су се исељавали из страха да ће stradати од албанске руке. Свакодневно, у овом случају из Липљана, полазили су транспорти од по 15 до 20 вагона избеглица за Недићеву Србију. Сву њихову имовину присвајали су локални Албанци.

У Пећи су крајем 1943. припадници „летећег вода“ убили најмање 161 Србина. „Летећи вод“ је био састављен од косовских Албанаца и представљао је у том периоду опасност за српско становништво на Косову. Та формација била је под командом Џафера Деве и рударског инжењера и бившег капетана краљеве гарде Баја-

---

¹ Исто: Записник од 22. фебруара 1944. године, сачињен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду; Перовић Никола, бивши полицијски чиновник, из Приштине.

зита Бољетинија (за време рата активни потпуковник албанске војске). „Летећи вод“ је у једном тренутку упао у Пећ, извршио покољ и потом продужио за Ђаковицу. У том граду покољ Срба спречили су домаћи бегови Црноглавићи. Из Ђаковице је „летећи вод“ отишао за Призрен.¹

Најтеже прилике за Србе у Приштини настале су у другој половини 1943, након повлачења Италијана, односно њихове капитулације. У децембру те године убијен је у Приштини директор банке Катић. Међутим, главни терор Албанаца у том периоду огледао се у притисцима на Србе да напусте Приштину и Косово, да би потом њихова имовина припала Албанцима. Такве активност биле су константне на подручју свих села у Косовској области, па је српско становништво масовно напуштало своја огњишта и одлазило на територију Србије.²

Српску православну парохију лапљеселску у срезу Грачаничком сачињавала су насеља: Лапље село и Чаглавица, општине грачаничке, Преоце и Горње Добрево, општине голешке, Угљаре, Бресје и Косово-поље, општине обилићске. У последње две ратне године 1943. и 1944, на том подручју су страдали: земљорадник из Лапљег села Младен С. Ђорић, убијен из револвера руком команданта албанске војске 27. јануара 1943, како би остали Срби били застрашени и принуђени да предају оружје; Пане (Пантелија) Лекић, земљорадник из Чаглавице, општине грачаничке, заклан је ножем у винограду 21. јула 1943; Мирко Самарџић, земљорадник из Косова Поља, општине обилићске, иначе тумач код Немаца, убијен је 10. августа 1943. на својој њиви, званој Ветерник; Апостол Васић, земљорадник из Чаглавице, општине грачаничке, убијен је ноћу 23. септембра 1943, а после тога Албанци су узурпирани његове земљишне поседе; Милоша Бурзана (или Борозана), земљорадника и избеглицу у Косову Пољу, заклао је 23. септембра 1943. извесни Немац под дејством алкохола; Агапија Јоксимовић, кафеџија и добростојећи домаћин из Лапљег села, општине грачаничке, убијен је 3. јануара 1944. на месту званом Ветерник враћајући се из Приштине; Малин Јанковић и Вукота Јанковић, земљорадници из Косова Поља, убијени су близу железничке станице

1 АЈ, 110, 249–670–674: Записник од 22. фебруара 1944. године, сачињен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду; Марковић Младен, из Липљана.

2 АЈ, 110, 249–677–678: Записник од 22. фебруара 1944. године, сачињен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду; Вучић Љубица, избегла из Приштине.

Косово Поље 21. марта 1944, а Никола А. Лазивић, земљорадник из Бресја, општине обилићке, на самој железничкој станици у том месту ноћу 24. октобра 1944. Додатни разлог злочина над косовским Србима требало би тражити у томе што су чланови албанског комитета и министар Илијаз Агуш из Приштине планирали да све Србе насељенике отерају са Косова, а на њихова имања са новоподигнутим кућама доселе албански живаљ из Старе и Нове Албаније. Према њиховом мишљењу било би веома сврсиходно иселити српске насељенике и на тај начин решити аграрно питање сиромашног албанског слоја у Новој Албанији.¹

У вези са пребацавањем Срба у планине а нарочито у Србију, албанске војне и цивилне власти дошле су до закључка да је потребно да појачају терор. Тако је на дан Светог Саве 1943, албанска војска ишла од села до села по целом Косову и претресала српске куће, тражећи од Срба да предају оружје. Срби нису имали оружје јер су га претходно, уколико су га поседовали, предали Немцима и Италијанима. Тога дана у селима Чаглавици и Лапљем селу, општине грачаничке, Горњем Добреву и Преоцу, општине голешке, и у Косову Пољу, општине обилићке, албанска војска је претресала куће тражећи код Срба оружје. Велики је број Срба је физички злостављан толико да су касније многи од њих подлегли ранама. У Лапљем селу, да би застрашио остале Србе, командант албанске војске издвојио је земљорадника Младена С. Ђорића и на очиглед свих убио га из пиштоља, цинично се обраћајући приведенима у строју: „Убисте човека јер не дајете оружје, а када све вас побијемо ми ћемо сами наћи оружје, па и жене ваше пронаћи ће га и предаће га“.²

У извештају пароха грачаничког о страдању Срба на Косову и Метохији су следећи подаци:

1) Окупација је отпочела у Грачаничкој парохији 10. априла 1941. године.

2) Народ је био огорчен окупацијом и имао је непријатељски став према окупатору.

3) Непријатељски став према Српској цркви и Србима превазишао је сваку меру предострожности. Окупатор је дао власт Албанцима на Косову и Метохији и чинио незапамћене злочине. Албански живаљ терорисао је српски народ, српску цркву, манастире, свештенство, монахе малтретирао, рушио наше историјске манастире,

---

1 *Шиттарски геноцид..*, стр. 74: Извештај пароха лапљеселског.

2 *Исто.*

цркве, убијао свештена лица и уопште читав српски народ. Пребијањем онеспособљена су многа лица, а многи су од тешких повреда помрли. Било је и новчаних уцена, исмејавања вере и нације, рушења гробала, посебно споменика и крстова. Српски је народ злостављан, затваран, логорисан, стрељан. Албанци су за своје оруђе употребили и муслиманске Роме који су вршили пљачке и убиства Срба. Српски народ је злостављан на разне тешке и мучне начине: бушење иглама, чупање коса и бркова, стављањем у воду.¹

Заробљени Срби из села Грачаница, општина грачаничка, Грачанички срез, одведени су у логоре у Немачку и Италију: Живојин Поповић, Сретен Поповић, Ђорђе Димитријевић, Милутин Димитријевић, Милан Ђорђевић, Наста Јосифовић, Димитрије Јосифовић, Игњат Дешић, Стојан Арсић и Видосав Веселиновић – Италија; Милорад Поповић умро у заробљеничком логору у Италији; Велибор Поповић, Станимир Јосифовић, Боривоје Николић и Живојин Андрејевић – Немачка; Божидар Ђорђевић и Чедомир Аритановић умрли у заробљеничком логору у Немачкој.²

На рад у Немачку 26. јуна 1944. године отерани су поред осталих: Филип Максимовић, Вукашин Поповић, Чедомир Поповић, Станоје Поповић, Петар Филиповић, Драгутин Костић, Живојин Ђорђевић, Божидар Ђорђевић, Милутин Нојић, Владимир Крстић и многи други. Укупно 26 особа српске националности.

Интернирани у Албанију августа 1943. године – укупно девет особа.

Убијени у селу Грачаница: Димитрије Јанковић убијен је у рату 10. априла 1941, Љубица Арсић убијена од Немаца 13. априла 1941, Марко Јосифовић убијен је од Немаца 30. априла 1941, Троја Јанићијевића убили су 19. јула 1942. припадници албанске милиције, Стојана Петровића заклали су на путу из Приштине 2. фебруара 1943. Албанци Раман Исмаил и Мустафа из Приштине, Дамњан Димитријевић убијен је од Албанаца 1. јула 1944, Станоја Јосифовића Албанци су извели ноћу и заклали у његовом дворишту 17. септембра 1944, Миодрага Аритановића, 19-годишњег младића, убио је 7. октобра 1944. Албанац Раман Исмаил из Мрамора, општина грачаничка, Живојин Јовановић убијен је од Немаца 14. октобра 1944. године..

У затвору приштинском физички су мучени бројни Срби. Рецимо Милан Поповић пребијен је толико да му је утврђена сто-

¹ Исто, стр. 89–93.

² Исто.

постотна неспособност, услед чега је и умро у својој кући. Дана 2. августа 1944, одведени су и мучени у општинском затвору у Грачаници од припадника албанске милиције и по наређењу председника општине Хамдије из Мрамора 19-оро Срба, од којих је ранама подлегао Душан Тодоровић. Да би спасао голи живот Урош Максимовић је платио извесном албанском милиционеру Селиму из Добриње 80 албанских наполеона.

Кулучење, тј. присилан рад на пољу и другим местима, како председнику Хамдији тако и његовим сарадницима, било је свакодневностално, па је, примера ради, забележено да је једног дана на тим активностима било ангажовано око 70 мушкараца и жена српске националности.

Због терора – напустило је своје домове 14 особа.

Пљачки и уцена било је небројено, као и силовања жена и девојака. Албански зулум и терор је превазишао сваку меру-¹

Из села Сушица, општина грачаничка, интернирано је у Немачку 9. јуна 1944, као и на присилан рад – 14, у Албанију шест особа; у затвору приштинском раније и 1944. године до ослобођења било је – 12 особа.

Убијени: Алекса Андрејевић је страдао на путу из Приштине од извесног Мустафе из Приштине и Рамана Исмаила из Мрамора 2. фебруара 1943. године, Јована Филића убили су Албанци 11. новембра 1943. године, Станоја Андрејевић усмртили су у воденици 14. јуна 1944. такође Албанци Абедин Ајдар из општине јањевске и Јусуф Рашид из Мрамора, син Халила Хајдаревића из Теће у јањевској општини убио је Љубомира Јанковића...

Због терора своје домове је напустило седам особа.

Уцењивања у новцу, житу, вуни и другим вредностима од 10 до 1.000 наполеона доживело је седморо житеља првенствено од зликовца Емина Еминовића из села Сушице; тај је био „чувен“ и по другим злоделима и насиљу и бешчашћу над српским девојкама и женама. Младен Ристић убијен је септембра 1944. године.

Одведени на рад присиљени у Немачку – 35 особа.

Затварани у приштинском затвору, психички и физички злостављани од припадника албанских структура власти – укупно 35 особа.

Милан Секулић је тучен и потом уцењен са 85 албанских наполеона како би био ослобођен, а Спира Петровић је издахнуо под ударцима Зефе Стубље, католика из Јањева, Липљански срез;

---

¹ Исто.

поред поменутог, умрли су и Стојан Секулић, Арсеније Јовановић, Јаћим Стојановић, Миладин Стевић, Танаско Декић, Никола Цвејић, Живојин Трифуновић, Драгутин Арсић, Драгомир Јовановић и Витко Јовановић; за Саву Недељковића је после свирепог злостављања утврђена стопостотна неспособност, а исто је доживео и Драгутин Недељковић од припадника албанске војске; убијени су Драгомир Јовановић и Витко Декић.¹

Село Ајвалија бројало је 52 куће Срба насељеника и 24 Албанаца. Због терора Албанаца Срби су морали напустити своје домове бежећи у Србију како би спасили голе животе.

О томе да је албански терор превазишао сваку меру, поред пљачке у житу, стоци и вреднијим стварима, издвајамо још само неколико случајева њихових злодела.

Отели су у једном тренутку три најлепше девојке ради силовања, а такав неморал над српским женама бележен је више пута; Јусуф Адемовић са сином и Идризом Чактијем 19. децембра 1943. године на свиреп начин су у селу Бадовца, општина грачаничка, заклали угледног домаћина Миленка Младеновића, његову супругу Младену и њиховог неименованог кућног помоћника.

Живко Поповић, Маринко Младеновић и Мирко Видојевић страдали су од Немаца.

Пљачка српске имовине, пребијања и убијања Срба, као и свуда на Косову и Метохији, забележена су и у овом селу, све у циљу да би српско становништво било протерано, а њихова имања запосели локални Албанци.

Пастир Драгутин Николић заклан је 19. децембра 1944. године. Регистроване су такође отмице девојака, силовања и иживљавања над њима.²

Скоро сви способни мушкарци из села Горњег и Доњег Неродимља интернирани су у немачки логор на Старом Сајмишту 1943. године, где је умрло, поред осталог и од последица пегавог и трбушног тифуса, око 40 њих. После тога у свим селима Неродимске парохије настављена су хапшења и убиства Срба. У затворима се према њима поступало готово зверски. У овој парохији што код кућа, што у логорима и другим мучилиштима убијено је или умрло 110 особа у периоду од 1941. године до ослобођења.

Дана 30. јануара 1943. године село Грболе у неродимској парохији је спаљено и том приликом убијено пет особа. Манастир

1 Исто.

2 Исто.

Свете Богородице у Горњем Неродимљу руиниран је. Скоро све древне фреске Албанци су уништили. Манастирска шума површине 10 хектара посечена је.

Српски сељаци су свакодневно били уцењивани и били приморани да у разним случајевима дају велике своте новца. Готово свакодневно Албанци су им пљачкали стоку и друге вредне ствари. У Неродимској парохији поред Срба било је и Албанаца муслиманске вероисповести. Њихово држање за време окупације према Српској цркви и српском народу било је, најблаже речено, нељудско јер су били виновници многих злодела над Србима. Поред осталог, сва српска гробља у парохији уништена су за време рата.¹

У октобру 1943. убијена су на путу за рудник Црквена водица четворица Срба из Лесковчића; Добривоје Столић, Србислав Младеновић, Аксентије Милосављевић и Богдан Милосављевић, сви земљорадници. Како су крајем 1943. па све више и у 1944, прогони и убијања Срба на Косову били све учесталији, и преостали Срби у Лесковчићу су напустили своје куће и избегли у Србију.²

Одмах по окупацији уследило је расељавање мањих српских села и појединих српских кућа у албанским селима. У липљанској општини расељена су села Ђурковци, Потуровци, Степанићево. Становништво села Ђурковци склонило се у Вујанце, а из насеља Потуровци у Липљан, Суви До и Нове Рујице. Ђурковци и Потуровци после расељавања уништени су до темеља, а земљиште на коме су се налазила преорано је.³

У селу Старом Грацком први је убијен Илија Рођеновић док се кретао путем ка Липљану. Албанци су га најпре ранили, а затим тако беспомоћног дотукли у јарку покрај друма. Том приликом рањена су још двојица Срба из Старог Грацка и Ђурковца – Миле Савић и Никола Леро, земљорадници.⁴

У Старом Грацку убијен је 3. јануара 1943. Миле Драшковић; он је одведен са њиве и током целог дана тучен у жандармеријској станици у Липљану. Имао је неколико поломљених ребара. После су га у таквом стању одвезли на њиву одакле је и одведен и ту стрељали. То убиство десило се неколико дана након што је

---

1 Исто, стр. 97.

2 АЈ, 110, 249–694–695: Записник од 10. марта 1944. године сачињен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду; Столић Живко, земљорадник избегао из Лесковчића, општина Обилићево.

3 АЈ, 110, 249–710–713.

4 Исто.

Србима у липљанској општини у претресима одузимано оружје. Италијански командир жандармеријске станице рекао је нешто касније како ће сви да ће сви Срби који не предају оружје бити убијени као Драшковић.¹

Оружје које је тражено у претресима до тада је представљало једину заштиту српског становништва. Без њега Срби не би били у стању да одбијају албанске нападе на села. После убиства Драшковића уследила су хапшења и батинања свих млађих и виђенијих Срба у Старом Грацком. Ухапшеници који су задржани, тучени су у затвору, затим су одведени у једну напуштену зграду на периферији села Старог Грацког и стрељани. Том приликом убијени су Неђо Милићевић, Илија Мирковић, Мирко Одаловић, Андрија Самарцић и Славко Ћиповић. Сем њих убијена су потом још четворица Срба из околних села. Током априла 1943, у селу Вујанце убијени су Живко Милићевић, Лука Божић и Фиљко Танасковић, земљорадници. Сва тројица су усмрћени истог дана на њиви, из заседе, хицима из пушака. У току једног ноћног напада, такође у априлу, убијен је из пушке у селу Старом Грацком Андраш Мацек, србизирани Словак, земљорадник. Целокупно становништво села Рујице је на Божић 1944. протерано за Липљан. У српске куће у селима Старо Грацко и Вујанце уселили су се Албанци. На путу између Приштине и Обилића, 28. марта 1944, убијени су из заседе Ристо Тетковић и Ђоко Суботић, земљорадници из Обилића.²

Злостављања српског становништва у Пећи и околини чињена су под изговором да они припадају четничком или партизанском покрету. Током августа и септембра 1943. у самој Пећи убијено је тако 15 Срба. Трговачког помоћника Веселина Вукотића убили су пред полицијским затвором албански жандарми. Првих дана септембра, још пре италијанске капитулације, на улици су убијени и цревар Младен Симић, радник Вељко Булатовић, земљорадник Младен Радовић и још десетак Срба.

Када је италијанска војска капитулирала 8. септембра 1943, припадници албанских формација те војске разоружавали су италијанске војнике у Пећи.³ Том приликом Албанци су убили и 10

¹ Исто.

² Исто: Записник од 31. марта 1944. године, сачињен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Драшковић Благоје, земљорадник из Старог Грацког, Драговић Милан, земљорадник из Старог Грацког; Милићевић Милан; земљорадник из Новог Вујанца.

³ АЈ, 110, 250–130–134; Исто, 250–137–139.

италијанских војника и официра, међу којима и потпуковника, војног команданта у Пећи. Контрола италијанских власти над албанским тада је престала, а албански терор над српским становништвом појачан. Нарочито су страдала села Бело Поље, Витомирица, Гораждевац, Брестовик, Сига, Црни Врх и Љевош у пећком срезу.¹ У тим селима у току септембра, октобра и новембра 1943. убијено је око 130 Срба. У самој Пећи погинуло је десетак људи, махом српских младића.²

У Пећи се догодио велики покољ Срба у децембру 1943. У вароши је ликвидирано 50, а у околини 30 Срба; убијена су и тројица локалних Албанаца. У Пећ су претходно упали припадници тзв. Летећег одреда, састављеног од Албанаца из Косовске Митровице, и по наговору Албанаца из Пећи починили тај покољ. Летећи одред предводио су Џафер Деве, министар унутрашњих дела у Албанији и Бајазит Бољетини, бивши официр Југословенске војске, иначе активни потпуковник албанске војске. Летећи одред, формиран у Косовској Митровици, планирао је по намери Џафера Деве да оперише у старој Албанији (у њеним границама пре 1939. године), па је на проласку кроз Пећ починио поменуто масовно убиство Срба.³

1 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена...*, стр. 384; Албанци су убили 19 становника села Брестовик 13. октобра 1943; међу жртвама су позната следећа имена: Младен Џаврић, Радојко Џаврић са синовима Радованом и Ђоком, браћа Спирос и Миљан Дашић, Сретко и Петко Јосифовић, браћа од стричева Славко, Обрад и Рако Џаврић, Миливоје Максовић, Цветко и Станиша Грујић, Милован и Радоје Куч.

2 АЈ, 110, 250–130–134; *Исто*, 250–137–139: Записници од 2. децембра 1943. 12. и 15. јануара 1944. сачињени у Комесаријату за избеглице и пресељенике; Савељић Раде, пензионер, инвалид из Пећи.

3 АЈ, 110, 250–130–134; *Исто*, 250–137–139. У том покољу убијени су бројни Срби а појединима су позната имена. Злочинци су тада лишили живота: др Младена Микића, судију окружног суда; Блажа Ђуровића, капетана у пензији; Благоту Бобичића, наредника у пензији; Павића Јововића, поседника; Благоту Вујовића, наредника у пензији; Јову Почучу, столара и власника стругаре; Михаила Митровића, поседника и бившег трговца; Новицу Обрадовића, бившег трговца и поседника; Обрадовића, Новичиног брата, поседника и бившег трговца; Милована Миловановића, трговца; Радосава Вуковића, чиновника окружног суда; Марка Вујошевића, среског начелника у пензији; Трифу А. Герића, студента; Воју Чукића, зубног техничара; Душана Булатовића, земљорадника; Тодора Ивановића, земљорадника; Митра Ивановића, земљорадника; Трифу Жујова Стевановића, земљорадника; Милоњу Вуксановића, земљорадника; Драга Драгичевића, бившег чиновника општине; браћу Дракуловића, студента и свршеног матуранта; Ђоку Мишковића, бачварског мајстора; Крсту Фишкековића, кафеџију; Крсту Радуловића, поднаредника у пензији; Блажа Јоковића, земљорадника; Ђоку Здравковића, бившег трговца и поседника; Ђорђију Маровића, земљорадника и поседника.

Злочинци из Летећег одреда убили су и свих пет чланова породице Петровић и три члана породице Павловић; сви су били земљорадници из Белог Поља, села у непосредној близини Пећи. Истом приликом убијена су и шесторица Срба земљорадника из Гораждевца. Сви ти Срби денунцирани су од локалних Албанаца из командног кадра Летећег одреда. Све жртве убијене су из митраљеза у близини Пећи. Као један од вођа у прогону Срба у Пећи учествовао је у злочину и Сулејман Црноглавић, председник општине Ђаковичке.¹

Дана 4. децембра 1943. дошли су у Пећ Џафер Дева, члан квислиншке албанске владе у Тирани и Бајазит Бољетини у пратњи једног одељења наоружаних вулнетара под командом Бајруша Џакље. По унапред договореном плану, ноћу између 4. и 5. децембра и наредног дана и ноћи ухапшено је на разним локацијама на десетине грађана, а само у Пећи 48 их је убијено, што у близини реке Бистрице, што по разним буџацима око вароши. Посведочено је да су на телима убијених били видљиви трагови мучења; бројним жртвама су биле извађене очи, одсечени језици, уши и други делови тела, поломљене ноге и руке, разним предметима бушене лобање...²

Масовни покољ у Пећи је изведен на следећи начин: око два сата после подне 4. децембра Бајруш Џакља је са својом јединицом практично блокирао Пећ и нешто касније започело је масовно хапшење Срба које је трајало непрекидно четири дана. У тим данима ухапшено је око 400 особа и у самој Пећи убијено 48 њих. Ухапшеници су затварани у „Зејнел-беговој кули“, у кафани „Балкан“, у општинској згради и префектури. Из тих објеката су жртве ноћу извођене и убијане на обали Бистрице, код државног канала, у виноградима, воћњацима и на другим местима. Сви ухапшени су свирепо злостављани на тај начин што би у препуну собу где су били затворени упадала по једна група из Џакљине јединице са митраљезом и тада би уследило зверско мучење затвореника; тукли су их моткама, кундацима и разним полугама. Под претњом су сви затвореници претходно морали да сагну главе и затворе очи. Од унакажених лешева тешко је било идентификовати жртве, али је истрагом препознато 36 њих.³

¹ АЈ, 110, 250–130–134; *Исто*, 250–137–139: Записници од 2. децембра 1943. 12. и 15. јануара 1944. године сачињен у Комесаријату за избеглице и пресељенике; Савелић Раде, пензионер, инвалид из Пећи.

² АЈ, 110, Ф. бр. 22415.

³ *Исто*.

Поред општепознатих мера мучења пре убиства жртвава, неретко је долазило и до стравичног иживљавања над њима; рецимо, браћи Миру и Нову Обрадовићу су пре него што су убијени одсечене уши и носеви, извађене очи, ишчупани златни зуби. Убијеном Воји Чукићу одсекли су језик. Свирепе начине мучења, пре убиства, доживели су и Благо Ђукановић, Божо Лилић, Мићо Зечевић и Шћепан Ђурђевац. Они су у затвору претрпели ломљење грудног коша, а тела су им нађена на периферији града где су, како је утврђено, дотучени каменицама. У поменутом периоду Бајруш Алија Цакља је са својом јединицом у непосредној близини Пећи, у селу Витомирици, на исти начин као и у Пећи поубијао још 33 насељеника; Новака и Пејка Николића, Војина Ивановића, Михаила Милачића, Новицу Шурбатовић, Васа и Душана Гојковића, Миладина Бјелића, Миладина Крушчића, Радована Божовића, Новака Вукановића, Јоша Шарановића, Богића Перовића, Душана Булатовића, Радисава Иванчевића, Вука Вучинића, Божу Мијовића, Петра Бабовића, Милојицу и Јагоша Ракочевића, Вуксана Букилића, Радивоја Брајевића, Вуксана Радевића, Мому Павличића, Муја Поповића, Видака и Станишу Марковића, Ђорђа Лековића, Спасоја Гилића, Драга Гарчевића и браћу Радивоја, Мому и Јоша Гилића. Овај масовни покољ над насељеницима пратиле су пљачке и спаљивање њихових кућа, што је представљало компактно уништење насељеничког села и поруку другим насељеницима шта ће им се десити уколико се не иселе.¹

Љуан Ахмет Гаши, родом из Приштине, гимназијски професор и југословенски држављанин, пре рата и окупације у 1941. емигрирао је у Албанију, односно у Италију. Тамо се темељно повезао са фашистичком партијом и влашћу, па је почетком 1943. године са специјалним задацима упућен на Косово, у Приштину. Ту је у почетку формално радио у гимназији, а посредством Косовског комитета и балистичке организације спроводио активности у циљу да се сви неалбанци насељени на том подручју 1912. године и касније раселе или једноставно поубијају. Те планске активности преноси и међу чланове месних комитета, повереника и оружаних банди. Као наставник приштинске гимназије, он пропагандом а делимично и претњама у тој установи формира балистичке групе, док ученике који су одбијали да ступе у ту фашистичку организацију денунцира окупатору, због чега би ови били хапшени, злостављани и одвођени

¹ Исто. Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача: Злочинац: Бајруш Алија Цакља, Шиптар, за време окупације до 1942. године капетан фашистичке војске у Албанији, а од тада у Југославији као командант батаљона у „Регимент Косова“, родом из села Кишно поље, срез Гњилане.

у концентрациони логор СС-а, формиран у Приштини маја 1944. године. У том логору причињени су бројни злочини од којих издвајамо само неке. Већ у јуну изведена су из логора тројица ухапшених Албанаца родом из Ђаковице, да би потом они били одведени у родно место и свирепо усмрћени; двојицу су обесили одмах, а једног од њих најпре убили, па и његов леш обесили. Јула 1944. изведена су из логора шесторица и стрељани у Пећи. Августа 1944. сличну судбину доживело је још 16 затвореника, Срба и Албанаца. Осам их је одведено у Ђаковицу, и још осам у Призрен и тамо их обесили. Неутврђене ноћи 1944. доведена је у логор већа група ухапшеника и у току ноћи поубијана. Те ноћи из логора су се у више наврата чули рафални пуцњеви, да би сутрадан сведоци препричавали да су видели крваву одећу скинуту са поубијаних. Септембра 1944. из логора је изведена група од 40 затвореника. Одведени су у место Кукс у Албанији и тамо поубијани. Октобра 1944. из логора је изведено 114 затвореника, од којих је 113 поубијано а једини међу њима Глигор Ђика успео је неким чудом да побегне, и касније је био судија у Албанији. Сви ти масовни злочини чињени су у оквиру одмазде и застрашивања становништва и у свима је Гаши био саизвршилац и саучесник.¹

Љуан Ахмет Гаши је одмах по повратку у Приштину прихватио формирању одреда, оружјем припаднике те формације снабдевао од окупатора, давао им месечну плату и обезбеђивао војне инструкторе. Његова улога и велики утицај може се донекле сагледати и у чињеници да је један батаљон у формираним јединицама носио име „Батаљон Гаши“.

У Приштини је 1943. убио своју гимназијску колегиницу гђу Кораћ, рођену Живић. Септембра 1943. у самом затвору заклао је извесног ухапшеника Кривокапића. Крајем 1943. упутио је одељење њему потчињене милиције у село Сефалију, где су ухапсили четворицу насељеника и још у путу, после мучења, поубијали их, касепећи их оштрим оруђима. Године 1944. са својим присталицама похапсио је већи број насељеника из села Девет Југовића, у затвору их свирепо мучио, а ухапшеног Новака Марковић на тај начин и усмртио. Крајем маја 1943. у самој Приштини ухапсио је око 50 Срба. Сви они су у затвору тучени и злостављани на разне друге начине. Забадањем игли под нокте посебно су мучени Никола Перовић, кројач Младен Н. и приштински ковач Мирче Ленкин.²

1 АЈ, 110, Ф. бр. 22418.

2 Исто.

Спроводећи одлуке усвајане у Косовском комитету, Гаши је у току 1943. па до ослобођења 1944. са својим формацијама принудно раселио све насељенике из среза гњиланског, у највећем броју попалио њихова имања и опљачкао имовину. Да би своје злочиначке банде што јаче везао уз себе, он је поред расподеле опљачканих вредности иницирао и нове изворе богаћења, наредивши да Срби – поједина домаћинства, насеља и села – морају плаћати тзв. приватне страже. Тако су изнуђаване велике суме новца за његове бандите. Даље, заробљавани су и богатији појединци и „ударани на откуп“, тј. уцењиване су њихове породице, па и читава села, да исплате одређену своту новца цену како „заробљеник“, како су претили, не би био убијен. Слично је, када је реч о уценама, чињено и приликом претреса и тобожњег тражења оружја. Поред тога припадници поменутих банди насилно су отимали жене и девојке из њихових породица, неретко само да би их силовали или одводили својим кућама.¹

8. 4. Ратна дешавања и страдања Срба и припадника антифашистичког покрета у Приштини и околини за време Другог светског рата

Након доласка италијанског окупатора Приштина је постала седиште префектуре (округа), док су нонпрефектуре (срезови) успостављене у Гњилану и Урошевцу. На чело округа и срезова довођени су аге, бегови, барјактари и трговци Албанци. Први префект у Приштини био је Илијаз Агуши, један од најбогатијих бегова и бивши посланик у парламенту Краљевине Југославије. После је именован за министра албанске владе у Тирани. Нови префект у Приштини постао је Арслан Бољетини, правник из Косовске Митровице. Од августа 1942. водећу улогу имају Риза Дрини, Ахмет Мифтари из Пешкопеје и Тахир Кољдини, који се налазио на челу префектуре од марта до септембра 1943. године. Политичку власт је држао федерал, окружни руководилац фашистичке партије. Први федерал у Приштини је био Љутви Спахију из Љуме у Албанији. Дужност федерала обављао је од лета 1941. до почетка 1943. године. Неколико месеци на почетку 1943, ту функцију

¹ Исто: Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача; злочинац Љуан Ахмет Гаши, Шиптар, организатор и руководилац балиста; командант добровољачких, војно-полицијских одреда среза грачаничког и помоћник команданта среске милиције у Приштини; руководећи члан Косовског комитета и конфидент окупатора, бивши професор.

обављао је Махмут Ђеља из Тиране. У пролеће 1943. за федерала постављен је Исмаил Хаса и он је на тој функцији остао до капитулације Италије када је премештен за префекта у Кичево. Најважнији функционер био је инспектор федерата, Италијан Артуро Роко из Рима. Ниже фашистичке инстанце биле су среске и општинске фаше, док су по селима постојали шефови и језгра фаша.

Главни стуб окупаторске власти у Приштини била је италијанска војска у сарадњи са разним полицијским службама. У борби против партизанског покрета предњачила је квестура, окружна полицијска управа, а такође и карабињери, градска полиција и вулнетари (добровољци). Почетком лета 1941. успостављена је Дирекција квестуре, на челу са потпуковником Харилијем Колсом из Албаније. Саветник квестуре био је Ђорђе Марко, мајор родом из Напуља. Квестура је водила евиденцију о особама које су на било који начин испољавале незадовољство према фашизму. До тих информација Квестура је долазила посредством мреже агента. Највећи број ухапшених, мучених, интернираних или убијених особа прошао је кроз Квестуру. Припадника италијанске жандармерије, познатијих као карабињери, било је у Приштини око 300, са водовима у Урошевцу и Гњилану. Карабињерске станице налазиле су се у Приштини, Лазареву, Обилићу, Девет Југовића, Качиколу, Јањеву, Косову Пољу, Коморану и Липљану. Командант карабињера био је капетан Луиђи Рикардо. Оружана формација италијанске фашистичке партије (црнокошуљаши) имала је једну чету у Приштини са око 100 војника. У свим селима деловали су и албански вулнетари (добровољци). Главни задаци су им били формално чување границе према Србији и борба против партизанског покрета. Били су познати по злочинима над српским цивилима. За учешће у појединачним акцијама били су плаћени са пет до 20 наполеона. У самом граду Приштини налазили су се делови италијанске пешадијске дивизије „Пуље“.¹

У пролеће 1942. године албански квислинзи убили су и ранили више српских грађана. На путу Липљан–Добротин убијени су из заседе Милан и Војин Гуџић, а рањен је Драго Рашић из Добротина. Истог месеца на путу Приштина–Обилић убијена су четири мушкарца, међу којима и Јанко Огњеновић и Сима Матић,

¹ Миодраг Николић, *Приштина и њена околнина у народноослободилачком рату и револуцији 1941–1944*, рукопис (куцан на писаћој машини, формат А4, укупно 12+850 страна), књига 1 (XII+1–448), књига 2 (449–850), Општински одбор СУБНОР-а Приштине, Приштина 1984, стр. 226–230 (у даљем тексту: М. Николић, *Приштина и њена...*).

активисти партизанског покрета. На путу из Врела за Приштину код села Батусе убијено је пет људи, а две жене су рањене. За време рада на својој њиви убијен је Милан Лазић из Доње Гуштерице. Из истог села лишени су живота Серафим Миливојевић и Живојин Величковић. Из села Сушице убијени су Алекса Андрејевић, Јован Мирић и Љубомир Јанковић, а из Словиња Јевто Милкић и Борко Михаиловић. Из Старог Грацка на путу за Липљан убијен је августа 1942. године Илија Рођеновић а рањен је Милан Савић.¹

Од почетка јесени 1942. италијански окупатори и њихови помагачи предузимају оштрије мере, од контроле кретања и хапшења до појачаног терора над српским становништвом под изговором да се онемогући отпор против окупације. *Глас народа*, орган јединственог народноослободилачког фронта Косова и Метохије у другом броју од 20. септембра 1942. године даје кратку оцену политичких догађаја на подручју грачаничког среза: „Приштина. Фашистички окупатор и квестура спроводе терор над српским становништвом, хапсе, интернирају и премлађују и организују убиства мирних српских сељака.“² У том периоду је ухапшено и више активиста Народноослободилачког покрета. Септембра 1942. ухапшен је Душан Лазић, заменик команданта штаба Косовског одреда, који се тада налазио у Новом Рујцу, ради пружања помоћи војно-позадинској јединици. Крајем октобра и почетком новембра таква хапшења су постала још чешћа. Само у току неколико последњих дана октобра 1942. ухапшено је око 30 људи.³ Из Грачанице је, поред осталих, ухапшен Живојин Јовановић, кога су припадници квестуре мучили усијаним гвожђем. Приликом блокаде села Старо Грацко 28. новембра 1942. ухапшени су тешко рањени Емин Дураку, члан Бироа ОК КПЈ за Косово и Метохију и Мита Миљковић, секретар ОК СКОЈ за Косово и Метохију, као и још неколико чланова КПЈ и припадника партизанског покрета. Средином децембра 1942. италијански фашисти су ухапсили Светислава Симића, Миладина и Светислава Митића, Љубомира Недељковића и Трајка Стевића. И они су били подвргнути мучењу, тучени бодљикавим моткама и упрезани у запрежна кола, уместо коња или волова.⁴

1 М. Николић, *Приштина и њена...*, књига 1, стр. 294.

2 *Зборник НОР-а*, том I, књ. 19, стр. 147; М. Николић, *Приштина и њена...*, књига 1, стр. 320.

3 *Зборник НОР-а*, том I, књ. 19, стр. 163; М. Николић, *Приштина и њена...*, књига 1, стр. 321.

4 М. Николић, *Приштина и њена...*, књига 1, 320–324.

Балисти су били припадници албанског покрета „Бали Комб-тар“ („Национални фронт“), формираног у Албанији новембра 1942. године. Покрет је организован уз помоћ италијанског окупатора и био је по руководством велепоседника, ага и бегова са задатком очувања монархистичке Албаније у границама са Косовом, деловима Македоније, Црне Горе и Грчке. Они су се залагали за капиталистички систем, што је било и логично, имајући у виду ко су били руководиоци покрета. Отворено су пропагирали непријатељски однос Албанаца према Србима. Њихова омиљена парола у том контексту била је: „Срби су Срби, па били четници или партизани, они су наши главни непријатељи“. Први припадници те организације на Косову појавили су се у Приштини крајем 1942. године. Временом су сви албански квислинзи, сарадници са окупаторима, називани балистима. Од марта 1943. године балисти су отворено ступили у службу италијанског окупатора, а касније немачког.¹

На путу Призрен–Приштина, 3. јануара 1943. године, код села Црнољева партизански НОП одред „Зејнел Ајдини“ је напао италијанску аутомобилску колону која је долазила из правца Урошевца. У кратком али жестоком окршају погинуо је 21 италијански војник и командант призренске карабињерије, док је у партизанским редовима погинуо Абдулах Шабани, радник из Косовске Митровице.²

У атару села Смира борци Карадачког НОП одреда „Зејнел Ајдини“ блокирани су од знатно надмоћнијих бугарских снага 18. јануара 1943. године. Датум борбе у том селу узет је на основу података о погинулим борцима у матичним књигама умрлих у Урошевцу. Иначе, у сећањима учесника тог догађаја обично је било спомињано да се то десило 21. јануара. Борци су кренули претходно из Танкосића према Скопској Црној Гори са циљем спајања два дела одреда. У жестоком оружаном окршају један број бораца је погинуо, поједини су заробљени, а само мањи број њих је успео да се повуче према Косову. Тада су погинули Крста Ковачевић, Ранко Маричић и Коста Крајиновић из Косова Поља, Раде Бркљач из Сувог Дола и Миленко Вујанић из Врела.³

Италијански фашисти су у садејству са албанским квислинзима првих јануарских дана 1943. године планирали да са јаким снагама разбију партизанске јединице, похапсе комунисте и акти-

1 Исто, стр. 445

2 Исто, књига 2, стр. 451.

3 Исто, књига 2, стр. 455.

висте НОП-а и разоружају становништво. Ту операцију требало је да прате масовна хапшења, батинања, интернирања, убијања и пљачка. Према неким подацима план је начињен у Тирани и разматран је на седници квислиншке владе и италијанске војне команде. За извршење задатака формиран је посебан Потерни одред (тзв. Летећи вод) под командом команданта фашистичке жандармерије за Косово и Метохију капетана италијанске војске Ђона. Састав те јединице није био сталан, већ је то зависило од конкретно добијених задатака. У њеном саставу били су карабињери, италијански војници, припадници фашистичке милиције и жандармерије и вулнетари скоро са читаве територије Косова. Примера ради, приликом напада на село Суви До, Потерни одред је бројао више од 1.500 војника и официра. Напад је изведен у јануару 1943. године. Претходно је у више села забележено терорисање становништва. У Старом Грацку је ухапшено и мучено десетак људи, јер су фашисти имали информацију о пребацивању групе мештана из тог насеља у Карадачки партизански одред.¹

Потерни одред напао је Суви До 13. јануара 1943, потом 27. јануара уз Суви До и Врело и Косово Поље. У центру Сувог Дола стрелјали су пред већином мушкараца из села секретара партијске ћелије КПЈ Дамњана Дрљачу. У Врелу је, такође у центру села, претучено око 30 мештана. Претучени и поред свега нису одали илегалце, нити где је евентуално скривено оружје, као и где се налази партизански одред. Затим су одведени у Радево Шпиру Самарџића, Војина Лакићевића, Ћетка Бојанића, Владу Биговића, Гаша Радуловића, Милију Дамјановића, Васу и Крста Вујачића и Бранка Бркљача. Ту су их поново физички злостављали италијански карабињери и албански квислинзи. Васо и Крсто Вујачић су интернирани у Албанији, где су остали до капитулације Италије. У блокади Косова Поља учествовали су Италијани и вулнетари. У центру села су тучени скоро сви окупљени мушкарци, али највише Бранко Стефановић, Михаило Марковић, Љубомир Живановић, Милан Букилић, Светозар Јанковић и Блажо Зорић. Тешка злостављања доживели су посебно Влада Вукобрат и Јоца Малетић, тучени тојагама на чијим врховима су били ексери. После тога су мештани дали део скривеног оружја, око 30 пушака.

Првог фебруара 1943. године у Старом Грацку италијански окупатори и албански квислинзи опколили су и уништили групу партизана углавном из липљанског краја, који су почетком јану-

¹ Исто, књига 2, стр. 456–457.

ара 1943. ступили у Карадачки НОП одред „Зејнел Ајдини“. У напуштеној кући Андрије Самарџића на периферији убијени су: Александар Урдаревић из села Чучери код Скопља, Војислав – Војо Лакчевић из Таковице, Неђо Милићевић и Илија Мирковић из Старог Грацка, Видоје Аксић из Липљана, Ђорђе Митровић из села Кошаре код Липљана, Сибин Дамјановић из Рујца, Јанко Иванчевић из Куманова и Мирко Шуковић (Мирон Манојловић), калуђер из Пећи. Тада је убијен и власник куће Андрија Самарџић, јер није желео да позове партизане на предају. Грозда Костић из Урошевца, једина је из те групе жива заробљена. Жртве су убацили на запрежна кола да би их такве показали народу у Липљану током пијачног дана. Партизани су, како је утврђено, откривени издајом Милорада Кнежевића. Грозда Костић је данима мучена али, колико је познато, ниједну тражену информацију. Предата је италијанској полицији и спроведена је у Тирану, где је осуђена на робију. Издвајамо и податак да су у Липљану италијански карабињери довели Анку Аксић, чијег су млађег сина Милутина пре само 17 дана фашисти и Албанци убили у Сувом Долу, како би јој показали мртво тело и старијег сина Видосава, скојевца, ђака осмог разреда гимназије, али она и поред скрханости од бола није рекла да је то њен син. Фашистички и квислиншки терор није мимоишао тих дана ни насеља Обилић, Добротин, Доњу Гуштерицу, Лапље село и Црквену Водицу.¹

Већ је речено да је 1. фебруара 1943. у Старом Грацком опкољена и уништена група партизана из састава одреда „Зејнел Ајдини“. Тај одред претходно је претрпео губитке и 18. јануара код села Бинача, као и 25. тог месеца од Бугара, после пробоја са Косова према Скопској Црној Гори. У тим борбама крајем јануара погинули су Миленко Вујачић из Врела и Андро Вукмировић, брат Боре Вукмировића.

Сви злочини су чињени у циљу опомене да се становништво не супротставља окупаторима и њиховим помагачима.²

Италијански фашисти су почетком марта 1943. године починили злочин над цивилима у селу Врело. Претходно су припадници НОП-а убили једног и ранили још једног италијанског карабињера у кући Јелене Јовановић у том селу. Физички су због тога мучени Драго и Љубо Миловић и Стојан Зораја. На Главици Магурској, недалеко од Врела, истим поводом су стрељани Дане Зораја,

¹ Исто, књига 2, стр. 468–477.

² Исто, књига 2, стр. 470–475.

Ђуро Штикавац и Милун Безмаревић, а Миле Зораја убијен у селу. Спаљена је кућа Јелене Јовановић, која је одведена у приштински затвор. Окупатори су и 10. марта, блокиравши то село, физички мучили људе, жене, па чак и децу. Приликом саслушавања издвојено је 45 особа у намери да их спроведу за Магуру. Људи су успут тучени и неколико њих је задобило теже повреде. Након тога је 40 мештана Врела преко Липљана и Призрена одведено у интернацију, италијански логор „Порто Романо“ код Драча, у Албанији.¹

У самој Приштини је било мање регистрованих злочина него по селима. Међутим, и поред тога, појачана је контрола становништва, скоро онемогућена веза између града и села у околини. Забележено је више хапшења припадника партизанског покрета и чланова КПЈ. За разлику од тога, жандармерија стационирана у Врелу, Сувом Долу, Липљану, Ливађу, Обилићу и другим селима, упадала је у куће, претресала, тукла, хапсила, убијала. У марту 1943. године појачана дејства фашиста и квислинга захватила су и град Приштину, мада би се могло констатовати да ту нису чињена злодела у оном обиму каква су се дешавала у српским селима. Свакодневно су организована праћења и бројна хапшења сумњивих особа, пре свега припадника партизанског покрета. Тако су ухапшени Драгољуб Морачић, Ратко Каракушевић, Ђорђе и Душан Илић, Лале и Рајко Савић, Милун Миловановић, Филип Лазић, Тихомир Јосифовић, Јован Костић, Софија Маровић, Смиља Лисулов и Драгица Рашчанин, нешто касније такође и Надица Вучић, Драги Младеновић, Тома Томић и други. У Врелу, Сувом Долу, Липљану, Ливађу, Обилићу и другим селима, за која су италијански окупатори и албански квислинзи процењивали да партизани у њима имају већи утицај, отворене су жандармеријске станице. Припадници жандармерије су претресали куће, тукли, хапсили и убијали мештане. У Врелу су бацили бомбу у кућу Ковачевића, од чијег дејства је погинула Олга Ковачевић, припадница СКОЈ-а. Такође, убијен је и Владо Биговић, члан КПЈ. Становништву је током ноћи било забрањено кретање. У то време губитке је претрпела и организација КПЈ у Милошеву, Раскову и Лазареву. Почетком марта 1943. Гестапо је ухапсио Радета Грковца, секретара партијске организације и члана Општинског комитета и командант позадинског партизанског батаљона, потом Воју Делића, Радована Жикића, Гавру Кликовца, Марију Лисулов и Милана Новаковића. У затвору у Косовској Митровици сви ухапшеници су подвргнути тортури. Већина је потом интернирана или

¹ Исто, књига 2, 491–495.

стрелјана. Раде Гркавац и Војо Делић су стрелјани 12. марта 1943. године, јер су према мишљењу немачких иследника били вође комунистичког покрета отпора у поменутиим селима. Гркавац је приликом одвођења на стрелјање пружио отпор и тада је убијен. У време офанзиве Италијана и албанских квислинга у пролеће 1943. године, у Ђаковици су ухапшени Боро Вукмировић, секретар и Рамиз Садику, члан Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију. Убијени су 10. априла исте године у Ландовици код Призрена.¹

Станко Бурић, секретар Обласног комитета СКОЈ од децембра 1942. и Дара Мирјачић убијени су нешто раније, 28. марта 1943. у атару села Врело.

Од новембра 1942. до средине априла 1943. страдало је петоро чланова Обласног комитета КПЈ; Емин Дураку, Воја Лакчевић и поменути Бурић, Вукмировић и Садику. Село Врело је блокирано, сакупљени су мушкарци од 16 до 60 година старости. Тражена је предаја оружја и откривање партизанских илегалаца. Партизански одред „Емин Дураку“ добио је задатак да се пребаци са подручја Ђаковице на терен Урошевца и Гњилана. Дана 14. априла 1943. године нападнута је група док се кретала из Сувог Дола у правцу Липовице. Убијено је 12 партизанских бораца из грачаничког среза и Приштине; Бошко Милетић, Светислав Стефановић, Мирко Одаловић, Славко Ћиповић, Љубомир Милентијевић, Марко Исак, Драгиша Радовић и други.²

Почетком јуна 1943. године у Косову Пољу је ухапшен Андрија Булајић Ћирко, први партијски секретар у месту и члан Општинског комитета КПЈ у Обилићу. Мучен је у затвору у Косову Пољу на стравичне начине, поред осталог и тако што су му испод гркљана провлачили дрвене штапове. Услед таквог мучења изгубио је много крви, након чега је пребачен у болницу у Приштини, где је исте вечери и умро.³

Италијански фашисти су крајем јуна 1943. године отпочели мобилизацију српске омладине, тако што су младићи одређених годишта позвани на одслужење „војног рока“. Велики број младих је избегао мобилизацију, али многи нису били у могућности да се томе супротставе. Тада су из Липљана, Добротина и Ливађа и суседних села мобилисали и упућени на принудни рад у Албанију око 200 српских младића. У сабирном логору у Липљану се августа 1943.

1 Исто, књига 2, стр. 495–497.

2 Исто, књига 2, стр. 497–504.

3 Исто, књига 2, стр. 507–508.

године налазило око 150 тих тзв. војних обвезника. Мобилисани су добили италијанске униформе, али не и оружје, већ су отерани у тзв. радне логоре у Албанији. У другој половини јуна 1943. године (23. јун) Италијани су блокирали кућу и ухапсили у Приштини Бору Дрманчића, секретара Месног комитета КПЈ за срез грачанички. Припадници квестуре су га приликом ислеђивања физички мучили. Следећег дана Дрманчић је искористио прилику и везан искочио кроз прозор са првог спрата зграде Квестуре. Карабињери су га пребацили у болницу, а одатле опет у приштински затвор. Почетком августа 1943. године (6. август) блокирано је село Девет Југовића. На брежуљку изнад села су изведени сви мушкарци старији од 14 година. Председник општине Новак Марковић је том приликом претучен и тако испребијан одвучен на гробље где је и умро. У августу је блокирано и село Црквена Водица и сви одрасли мушкарци тучени. Највише су страдали Глигорије Митровић, Благоје Станковић, Миро Столић, Слава Милосављевић и Јорго Стевић.¹

Од краја 1942. године италијанки затвор у Приштини се брзо пунио. У фебруару 1943. године у четири ћелије, колико их је било намењено за политичке противнике, већ је било око 100 затвореника, међу којима око 80 чланова КПЈ и СКОЈ-а. Заточени људи су мучени и злостављани на различите начине у просторијама управника затвора. Чак су и приликом тзв. шетњи чувари корбачем ударали ухапшенике. Од хране су дневно добијали само комад хлеба и воде. У затвору није увек владао исти режим када је реч о тортури. Ригорозни терор се смењивао са релативно подношљивим стањем, а у појединим периодима омогућаван је чак и какав-такав политички рад припадницима партизанског покрета и члановима КПЈ.²

Током првог квартала 1943. када је приштински затвор био препун, донета је одлука да се један број затвореника размести по другим затворима и логорима на територији Албаније, а касније и у логорима Италије. Група од 40 становника села Врело, ухапшена почетком марта 1943, интернирана је у логор „Порто Романо“ код Драча. Мањи број затвореника с подручја грачаничког среза пребачен је у логор „Герман“ код Буреља и радни логор код Елбасана, док су они који су чекали суђења спроведени у тирански затвор. Интернирци су задржани у логорима до капитулације Италије, септембра 1943, када су под разним околностима углавном и ослобођени.³

1 *Исто*, књига 2, стр. 509–511.

2 *Исто*, књига 2, стр. 512–513.

3 *Исто*, књига 2, стр. 519–522.

Косово су после капитулације Италије у првој декади септембра 1943. запоселе немачке јединице и задржале се на том подручју до 19. новембра 1944. године. У приштинском крају смена окупатора обављена је мирно. Италијани су одржавали ред до долазка немачке 297. пешадијске дивизије и потом без отпора предали оружје и власт. Немци су бројне италијанске војнике отерали у заробљеништво. У смени власти, велику улогу имао је Џафер Дева из Косовске Митровице, дугогодишњи немачки агент и Бајазит Бољетини, капетан жандармерије. Долазак Немаца није битно изменио организацију квислиншке власти формиране за време италијанске окупације. Углавном су промене биле персоналне природе, с тим што су уклоњени италијанофили међу Албанцима. Укинути су федерати и формирани срески комитети Друге призренске лиге. Убијена су два официра албанске војске. Такође, убијен је и Илијаз Агуши, приштински бег, министар албанске квислиншке владе у Тирани. Немци су свој долазак на Косово и у Албанију објашњавали ослободилачким чином за Албанце од италијанског ропства и истицањем да подржавају независну и неутралну Албанију у њеним „етничким границама“. Нова „независна и „велика“ Албанија, за разлику од претходне у саставу италијанског краљевства, била је и даље на страни сила Осовине, али сада као немачки савезник. Друга призренска лига, формирана 16–19. септембра 1943. године уз помоћ својих среских и општинских комитета, прокламовала је „спасавање Косова“ и „одбрану етничких граница“ као и терор и злочине над српским становништвом.¹

Јачање партизанског покрета у септембру и октобру 1943. године забринуо је немачке и бугарске окупаторе, као и албанске квислинге, па они половином новембра исте године покрећу контраофанзиву широких размера. Немачки терор према цивилима и припадницима покрета отпора био је суровији него италијански. Уследиле су блокаде, претреси и хапшења у српским селима где су биле стациониране и поједине немачке јединице (нпр. батерија у Сувом Долу) и настављено протеривање српског становништва. Под покровитељством Друге призренске лиге формирана је терористичка организација „Црна рука“, која је деловала независно у формалном смислу од „представника власти“. Та организација је имала задатак да изврши додатни притисак у циљу исељавања свих насељеника, а затим и староседеоца. Мештанима су упућивана претећа писма, уцењивани су, нападани и убијани. Банде под

¹ Исто, књига 2, стр. 541–544.

руководством Џафера Деве и вулнетари упадају у српска села, пљачкају и злостављају српске сељаке, који су онемогућени чак и да земљу обрађују, јер је сваки излазак изван села носио са собом ризик губитка живота.

Крајем децембра 1943. расељено је Медвече, а почетком јануара 1944. Горње Добрево.¹

Интензивирана је мобилизација Срба за принудни рад. Бугарски окупатори и албански балисти посебно су се окомили на борце затечене новембра 1943. године на Шар планини. Бугарски војници су убили неколико партизана, одсекли им главе и набили на бајонете. Бугари (контрачете, војници и полицајци), новембра 1943, на месту званом Цареве ливаде у качаничком срезу, ступили су у борбу са групом партизана од око 30 људи. У току окршаја убијена су два партизана, један је рањен, а седморо их ухваћено живих, међу њима, према подацима бугарске полиције, и једна жена. Заробљени су, поред осталих, Миладин Стевић Шубара и Вера Дејановић Косовска, а међу погинулима су били и браћа Лука и Данило Лисулов.

По одласку Луке и Данила Лисулова у Шарпланински партизански одред у Милошеву је ухапшен њихов трећи брат Владимир и спроведен прво у Косовску Митровицу, а затим у Ниш где је погубљен. Четврти од браће, Саво, ухапшен је јула 1944. и интерниран у нацистички концентрациони логор Магхаузен где је спаљен. Тако је Средоје Лисулов из Милошева у Другом светском рату остао без четворице синова. Код села Јажинца убијени су Драго Јовановић, Живојин Цвејић, Танаско Декић, Велимир Карацић и Драгутин Арсић. Балисти су касније ухватили Милађија Цвејића, између села Бибе и Сојева, поломили му руке и ноге и бацили у бунар.²

Окупаторске – квислиншке операције против цивила и припадника покрета отпора, по релевантним подацима најжешће у новембру 1943, нису губиле на интензитету ни у следећем периоду, све до априла 1944. године. Настављено је стално исељавање Срба, као и њихова принудна мобилизација за принудни рад. Почетком 1944. године уследиле су већ уобичајене новчане уцене Срба од стране Албанаца. Захтевано је да у року од три дана предају по 30 до 50 наполеона или ће у супротном бити убијени. На тај начин само у Косову Пољу од српских сељака је опљачкано више од 1.000 наполеона. У Обилићу је марта 1944. године тражено наводно сакривено

---

1 *Исто*, књига 2, стр. 580–581.

2 *Исто*, књига 2, стр. 582–583.

оружје. Парадоксално, ко није имао пушку натеран је да је „купи“ по цени од 40 наполеона искључиво од Албанаца и онда да је преда. На тај начин је једна иста пушка била продата неколицини мештана. Од имућнијих домаћина тражени су пушкомитраљези, а у том случају се цена кретала од 50 до 80 наполеона. У самој Приштини почела је реквизиција станова српског становништва за потребе Немаца. Око 200 млађих мушкараца из Добротина, Ливађа, Гуштерице и других суседних села упућени су на рад у Кукс и Албанији. Из Ливађа је 9. јуна 1944. године, такође на принудни рад у Немачку, упућено 14 особа. Истог дана је из Доње Гуштерице одведено на принудни рад у Немачку такође 14 особа. Из села Девет Југовића на принудни рад у руднике азбеста одведено је око 80 људи. Немачки окупатори су половином априла 1944. донели одлуку о прекиду издавања дозвола за иселјавање Срба, када је већ више српских села опустело. Крајем пролећа 1944. интензивирана је мера слања Срба на принудни рад. Око 200 младића из Добротина, Ливађа, Доње Гуштерице и суседних насеља упућено је на принудни рад у Кукс, у Албанији; из села Девет Југовића истим поводом одведено је у руднике азбеста око 80 људи, из Ливађа је јуна 1944. такође у ту сврху у Немачку пребачено 14 особа, а исти број људи и из Доње Гуштерице.¹

***

Марта 1944. формирана је партизанска чета „Мето Бајрактари“ која је деловала на подручју Лаба и према Горњој Јабланици. Та чета је представљала језгро за формирање Шаљског НОП одреда, половином јула 1944. године и партизанског батаљона „Мето Бајрактари“, 29. септембра 1944. Међу партизанима у тој јединици страдали су бројни борци. Из Косова Поља погинули су Бернард Јерић млађи, Ранко Крајиновић, Ратомир Ибровчић Бата, Сава Краиновић, Миленко Зубовић, Никола Булатовић, Радуле Н, Душан Бабић, Марко П, Родић, Перо Нинић, Миладин Буцало, Славко Букарица, Никола Поповић и Мића Грубор. Од бораца из Приштине погинули су Паја Грађин, Димитрије Димша Бошковић, Никола Ђорђевић и Ненад Радојичић. Из Сувог Дола погинули су Дане Мајсторовић и Миле Новаковић, из Штимља Гојко Шурбатовић, из Кривова Бошко Савићевић, из Медвеца Радоња Булатовић и из Коморана Перо Родић. Већина их је убијена у непријатељским заседама. Погинуло су укупно 24 борца, док су 22 заробљена. Заробљени су интернирани су у немачке логоре у околини Беча.

¹ Исто, књига 2, стр. 584–588.

Губитке је убрзо имала и Прва чета Другог косовског партизанског одреда. На Малом Чемернику и околини вођена је борба са бугарским окупаторима марта 1944. године. У пробоју блокаде ангажован је Други косовски батаљон када је погинуло његових осам, а рањено шест бораца. У тој борби су погинули Лазар Крајиновић, Никола Прица, Драгић Шкерла, Михаило Тодоровић, Раде Вукмировић, Александар Гилић Леко, Борислав Стефановић Биса и Ђорђе Јовановић.

Терор је чињен и над српским сељацима; док су се враћали са пијаце, на путу Приштина–Обилић отворена је ватра на групу сељака и том приликом су убијени Ђорђе Суботић и Ристо Ћетковић.¹

Више од 30 Суводолчана су отерани на принудни рад у рудник хромне руде „Калимаш“ код Кукса (Албанија) и на изградњу пута у том крају ступила је у Косовски партизански батаљон. Група припадника партизанског покрета из Доње Гуштерице такође је успела да приликом спровођења за Немачку на принудни рад успостави везу са НОП-а Ниша и да се пребаци у партизане.²

Од марта до јуна 1944. године владало је релативно затишје у нападима немачких нациста и албанских квислинга на припаднике антифашистичког покрета.

Гестапо је почео 20. јуна 1944. године са масовним хапшењима комуниста и других припадника НОП-а. Поред Приштине, хапшења су захватила и Обилић, Липљан, Суви До, Словиње и више других места. Ухапшени су сви чланови Среског комитета КПЈ и СКОЈ-а за грачанички срез, као и Градског комитета КПЈ. Укупно је било више од 70 чланова КПЈ и СКОЈ-а. Од 31 члана КПЈ, колико их је било у самом граду Приштини, ухапшено је њих 25 и око 35 чланова СКОЈ-а. У тој акцији на мети је била и Учитељско-гимназијска школа, због утицаја КПЈ на њене ученике. Близу 20 ученика интернирано је у немачке логоре. Хапшења су се у току лета проширила и на друга места (Подујево, Липљан, Обилић, Милошево, Гњилане и друга мања насеља).³

Јунским хапшењима Гестапоа логор у Приштини био је испуњен са затвореницима. Процењује се да је тада ухапшено више од 200 грађана Приштине и околине. Кроз логор је од његовог оснивања до распуштања, почетком новембра 1944, прошло око 600 особа. Логорски режим био је изузетно окрутан. Затвореници

---

1 *Исто*, књига 2, стр. 594–605.

2 *Исто*, књига 2, стр. 607.

3 *Исто*, књига 2, стр. 628–636.

су злостављани и тучени. Већина логораша се ту није дуго задржавала. Крајем јуна и током јула 1944. транспортовани су у логоре у околини Беча. У те логоре укупно је из Приштине упућено четири групе са по 100 логораша. (Лисинг, Родаун, Брајтелфурт, КТ–16 и Оберлах). Крајем јула 1944. логор у Приштини је посетио и злогласни Џафер Дева. У току ноћи између 29. и 30. августа 1944. године обешено је у Призрену и Ђаковици 20 логораша. Међу жртвама у Призрену било је петорица њих из Приштине; Драги Јовановић Меца, Миливоје Воја Здравковић, Милош Грбушић, Александар Ђорђевић Кржа, родом из Магуре код Липљана, са пребивалиштем у Сувом Долу и Новица (Љубомира) Дејановић из Липљана. На крају функционисања логора у октобру 1944. године у њему је било заточено 100 логораша, од којих свега десетак из Приштине.¹

У логору у Приштини, 23. октобра 1944. године стрељано су 194 логораша пореклом из Албаније. Немци су почели повлачење својих трупа из Приштине 9. новембра 1944. услед надирања снага партизанског покрета са подручја моравске долине. Управа логора у Приштини је почела да спаљује логорску архиву и са осматрачница су склоњени стражари. Логораша и затвореници су се одједном нашли на слободи. Највећи број њих је у тренутку престанка постојања логора био из других места Косова и Метохије, а не из Приштине.²

8. 5 Страдање Срба у делу Косова под немачком окупационом управом (Окупирана Србија) – подаци о убијеним Србима

Албански жандарми су посебно злоупотребљавали свој положај на терену, мада су формално били у саставу и под командом Српске државне страже (СДС), највеће војне формације Недићеве управе. Уредбом Недићеве управе о Устројству Српске државне страже од 6. фебруара 1942. године, „арбанашка жандармерија“ је постала део СДС и у свом саставу на том подручју имала је занемарљив број Срба. Срби су страдали већином од Албанаца који су имали фактичку власт на том подручју, иако се тај део територије није налазио у саставу „велике Албаније“, односно под врховном влашћу Краљевине Италије.³

¹ Исто, књига 2, стр. 636–641.

² Исто, књига 2, стр. 658–660.

³ Љубиша С. Пантовић, *Косовска Митровица кроз телеграме Недићеве управе*, Косовска Митровица 2008, стр. 64; Извештаји органа Недићеве упра-

Страдање ученика и професора гимназије у Косовској Митровици

Већ првих дана по уласку немачких трупа у Косовску Митровицу ухапшени су и одведени учитељи Миро Кљајић, Душан Шпадијер, Радун Томашевић и Арсеније Поповић и професор Михаило Шаљић који је у Митровицу дошао из Пећи. У затвору су их физички злостављали. Пуштени су после шест-седам дана на интервенцију немачког крајскоманданта.¹

У марту 1942. године Министарство просвете и вера Србије образовало је посебан одељак за косовску област у оквиру Одељења за народне школе на Косову. За првог просветног референта Окружног начелства у Косовској Митровици постављен је професор Коста Гинић. Он се на дужност јавио 16. априла 1942. године.² Министар просвете Милош Тривунац је 15. септембра 1941. донео одлуку да се почев од школске 1941/42. године, непотпуна гимназија у Косовској Митровици, претвори у потпуну реалну. Одлука је донета на основу Закона о средњим школама и у сагласности са Министарстким саветом³ и спроведена већ 17. септембра.⁴

Гимназија, како је било планирано, требало је да започне рад половином октобра 1942. године, али пошто су гимназијској згради и даље боравили припадници немачке војске, почетак наставе је одложен на неодређено време. Примопредаја дужности директора обављена је 6. фебруара 1942; професора Војислава Богдановића наследио је Апостол Недић, премештен августа 1941. из Пећи у Митровицу.⁵ Организатор школства у Косовској Митровици за време окупације био је Бедри Ћинај. Стигао је из Албаније где је живео као емигрант. Школовао се у Италији и тамо је постао члан

ве, датирани од 3. јула до 8. децембра 1942. године. У њима су поред осталих информација, објављена и имена убијених Срба, страдалих на делу Косова, које се налазило у саставу Окупиране Србије (ОС) под немачком окупационом управом.

1 Милован Ј. Богавац, *Виша српска гимназија у Косовској Митровици, Једина српска средња школа на Косову и Метохији за време немачке окупације*, Београд 2012, стр. 18 (у даљем тексту: М. Ј. Богавац, *Виша српска гимназија...*).

2 М. Ј. Богавац, *Виша српска гимназија...*, стр. 19.

3 *Исто*, стр. 36–37.

4 *Исто*, стр. 41.

5 *Исто*, стр. 42.

Фашистичке партије.¹ Званично, настава за ниже разреде почела је 9. априла 1942. године у згради Мушке занатске школе.² Директор школе Апостол Недић је 21. маја 1942. јавио Министарству просвете да је 19. маја немачка полиција затворила професорку Силвиру Томасини, два ученика седмог и по једног ученика шестог и петог разреда гимназије. Управа гимназије је убрзо обавештена да су ученици Милан Никчевић, Милан Томашевић, Драгутин Вукићевић, Сретен Јовановић, Миодраг Гашић, Витомир Николић и Љубодраг Михаиловић и професорка Силвира Томасини били чланови комунистичких организација у граду.³ Шеснаестогодишњи Љубодраг Михаиловић, ученик петог разреда, ухваћен је на улици док је носио писаћу машину у којој су били леци. Мучен је у затвору немачког Гестапоа. После месец дана депортован је у Београд, одакле је пребачен у логор за преваспитавање омладине у Смедеревској Паланци. Одатле је у лето 1944. године са групом којој је организовано бекство ступио у партизани. На тражење директора Више реалне гимназије да их обавести где се налази професорка Силвира Томасини, Команда албанске жандармерије је то учинила тек после два месеца од њеног хапшења. Она се налазила у Окружном затвору, а обавештење је потписао Асим Салихамиџић, заменик команданта и иследник. Директор гимназије Апостол Недић обавестио Министарство просвете 18. јула 1942. да је помешана професорка и даље и затвору. Испостава Гестапоа у Косовској Митровици је у извештају централи у Београду јавила да је Силвира Томасини на саслушањима показала да је „непоправљива комунисткиња“ и „да се мора сматрати за нарочито опасну особу“. Приликом депортовања затвореника на Бањицу 13. августа 1942, она је пред окупљеним народом на железничкој станици узвикнула: „Доле фашизам, живела слобода, живела Комунистичка партија“. Због тога је враћена у затвор и после мучења стрељана у ноћи између 13. и 14. августа 1942. године.⁴ Крајскомандантура у Косовској Митровици првог марта 1943. године на плакатима је објавила Саопштење са списком стрељаних. Међу двадесеторицом били су професори косовскомитровичке гимназије Цветко Драговић (1901), Борислав Благојевић (1911) и Петар Лачковић (1914). На крају саопштења је стајало да су таоци стрељани 17. фебруара

1 *Исто*, стр. 50.

2 *Исто*, стр. 57.

3 *Исто*, стр. 63.

4 *Исто*, стр. 64.

1943. Као повод за одмазду наведено је да су присталице Драже Михаиловића у подручју Крајскокомандатуре Јагодина убиле више општинских чиновника и ранили више припадника Српске државне страже. За освету су у Јагодини и Косовској Митровици стрељани припадници Михаиловићеве организације.¹ Директор гимназије је извештај о стрељаним професорима 8. марта 1943. године доставио Председништву Министарског савета, Комесару за персоналне послове – помоћнику Министарства просвете и Министарству просвете Одељењу за средњу наставу. Хапшења у Митровици су у пролеће 1943. године била честа и понекад масовна. После једне издаје ухапшено је више чланова КПЈ и СКОЈ и омладинских активиста. Од ученика су крајем марта ухапшени Јанко Јевремовић, Живорад Ајдачић, Дана Спајић, Срба и Обрад Спајић, Љубиша Орловић, Милан Дечић, Милан Чолаковић и Трајче Трпковић. После њих 6. априла 1943. године ухапшени су Живорад Бошковић, ученик седмог разреда, Катарина Базовић, ученица шестог разреда и Драган Ковачевић, ученик четвртог разреда. У то време последњи су ухапшени ученици Жарко Фртунић и Божидар Радојевић. Након извесног времена сви ухапшени ученици спроведени су у логор на Бањици. Међу њима је било и свршених ученика техничке и других стручних школа из Косовске Митровице.² У школској уписници за 1942/43. годину стоји да је Катарина Базовић „интернирана од стране немачких власти 6. априла 1943. године.“ То је и једини писани податак о неком од ухапшених ученика. У школске књиге нису се смели уносити подаци о ухапшеним, интернираним или стрељаним ученицима јер је тако захтевала Управа специјалне полиције. Смело се навести тек да је одређени ученик „самовољно напустио школу“, „престао са редовним похађањем наставе“, „исписао се из школе по личној жељи“, „није се пријавио на испите“, „налази се на боловању“, „одселио се из овог места“ и слично, али не и права истина. Испуњење тих захтева често је и лично контролисано од припадника Управе специјалне полиције.³ Властимир Ганић, ученик седмог разреда гимназије и тадашњи секретар актива СКОЈ у Косовској Митровици, и његови другови Ненад Шпадијер, Крсто Голубовић и Душан Витковић илегално су кренули на Копаоник како би се тамо прикључили партизанима. Код Церањске реке на њих су пуцали албански жандарми и том

---

1 Исто, стр. 84.

2 Исто, стр. 85.

3 Исто, стр. 86.

приликом рањени су и Ганић и Шпадијер. Тешко рањени Шпадијер на путу за град је издахнуо, а остали су затворени. Шпадијер је следећег дана сахрањен. Властимир Ганић је стрељан у затвору у Косовској Митровици, а Крста Голубовић и Душан Витковић отерани у логор на Бањици. У уписници о Ненаду Шпадијеру је стајало: „Напустио школу – Одлука разредног већа од 27. фебруара 1943. године“.¹ Средином новембра 1943. ухапшен је ученик осмог разреда Сретен Гезовић, иначе секретар актива СКОЈ у граду, и убрзо стрељан. За време хапшења у децембру 1943. и јануару 1944. године у затвору ће се наћи ученици и ученице: Вера Стерђевић, Вукица Грујић, Оливера Секуловић, Лазар Николић, Ђорђе Оровић, Вера Шимунић, Миодраг Гашић, Добрила Секуловић и још неколико из Старог Трга. Била су то и последња хапшења ученика гимназије у Косовској Митровици.

Погинули и стрељани ученици Више српске гимназије у Косовској Митровици 1941–1945. године: Никола Вавић, погинуо код Бугојна 1942; Ненад Шпадијер убили га Албанци 1943; Крсто Голубовић, стрељан на Бањици 1943; Душан Витковић, стрељан на Бањици 1943; Катарина Базовић, убијена у Аушвицу 1943; Божидар Радојевић, стрељан на Бањици 1943; Властимир Ганић стрељан у Косовској Митровци 1943; Предраг Михаиловић, погинуо на Сутјесци 1943; Јанко Јевремовић, стрељан на Бањици 1943; Сретен Гезовић, стрељан у Косовској Митровици 1943; Жарко Фртунић, стрељан на Бањици 1943; Михајло Михаиловић, умро у Матхаузену 1944; Милан Жарковић, убијен од четника 1944; Светозар Ђорђевић, умро у Матхаузену 1945; Милутин Чолаковић, погинуо на Сремском фронту 1945; Миодраг Поповић, умро од последица рањавања у Нишу 1945. године.

Стрељани и погинули професори Више српске гимназије у Косовској Митровици 1941–1945. година: Силвира В. Томасини, Словенка, рођена 1913. у Трсту, убијена у ноћи од 13. на 14. август 1942; Цветко И. Драговић, рођен 1901. у Загарачу код Даниловграда, стрељан 17. фебруара 1943; Борислав Љ. Благојевић, рођен 1914. у селу Ботуњи код Бруса, стрељан 17. фебруара 1943; Петар Б. Лачковић, рођен 1911. у селу Трн срез косанички, стрељан 17. фебруара 1943 (сви у Косовској Митровици); Маријал А. Јакулин, Словенац, рођен 1915, у Љубљани, погинуо као партизан 6. априла 1945. у борбама за ослобођење Брчког.²

¹ Исто, стр. 87.

² Исто, стр. 147–157.

***

Према извештају свештеника за село Сибовац, општина Прилушка, Вучитрнски срез, у 1942. страдао је од Албанаца Никола Грујић; убијен је код своје куће 22. априла 1942. године.¹ Према извештају за село Главотину, општина Прилушка, Вучитрнски срез, Влада Станимировић је погинуо код своје куће од Албанаца 10. септембра 1942;² у извештају парохије косовскомитровичке у 1942. Албанци су убили Милуна Миџовића, Милана Малешића и Јована Жарковића.³ Из парохије звечанске је саопштено да су Срби на том подручју највише страдали 1942; погинули су Милован Богосављевић из села Врбница, Владо Вујисић из села Шипоља, Саво Симић и Цветко Петронијевић. Било је више периода, посебно од октобра 1941. до фебруара 1942, да Срби нису смели излазити из града, тако да је народ сахрањиван без свештеника.⁴

Дана 8. јула 1942. недалеко од Слатине пронађен је мртав пастир Филимон Радосављевић; Огњен Крсмановић из села Шљивовице, општине Гојбуљске, убијен је у близини своје куће, а Коста Живковић из села Пантина, Вучитрнски срез, 10. јула код села Свињаревац; убијен је и Пантелија Јевремовић, док је Јефтимија Јевремовић тешко рањена; избеглица из Лапског среза, општине Орланске, Младен Стефановић убијен је 19. октобра 1942, на граници Подујевског и Косаничког среза, код села Трпезе; Мита Миладиновић из села Мирача, општине Гојбуљске, усмрћен је у октобру 1942; дана 2. маја 1943. Албанци су убили Божидача Гајића, сина стражара-граничара Добросава Гајића из Лебања; приликом напада на кућу Михаила Бијелића, 5. маја 1943. убијена је кћерка Михаилова Роса, а његова супруга Ана је тешко рањена; Велиша Кујовић, земљорадник Метерова, среза косаоничког, убијен је 14. маја 1943. на граници Лапског и Косаоничког среза; Миломир Баточанин, земљорадник и старешина села Јошанице, општине Лепосавић, убијен је 15. маја 1943; дана 18. маја 1943. убијен је Стојан Мићић приликом покушаја отмице његове девојке; на месту званом Планински поток у срезу вучитрнском, 20. маја 1943. убијени су Манојло Перић и његова супруга Лепосава.⁵

1 *Шиптарски геноцид...*, стр. 128.

2 *Исто*, стр. 129.

3 *Исто*, стр. 135–137.

4 *Исто*, стр. 138–140.

5 Љубиша С. Пантовић, *Косовска Митровица кроз телеграме Недићеве*

Страдање Српске православне цркве на Косову и Метохији под окупацијом

Албански квислинзи су већ 17. априла 1941. у Призрену, као градски стражари, упали у зграду Богословије и уз претњу оружјем одузели кључеве од свих одељења у школи, а особље ноћу истерали из просторија. Исте ноћи су опљачкани магацин са намирницама, ректорова соба и салон, и одузета стока са имања Богословије. Школско имање у Призренском пољу присвојио је Албанац Ниазија Аљушановић. У стамбеним зградама Богословије уточиште је претходно нашло и неколико српских породица. Иста судбина је погодила и монашку школу у манастиру Високи Дечани, мада су Немци дозволили евакуацију особља и ученика. Одласком Немаца и доласком Италијана, по решењу италијанске команде у Пећи, целокупна имовина лавре Дечани третирана је као ратни плен. Касније, Албанци су манастиру Дечани одузели манастирске зграде изван те светиње, као и електричну централу, стругару и две воденице, и посеekli манастирску шуму. Пљачкаше је предводио Албанац Сали Руста, тзв. арнаутски војвода, иако је у турско време био „бранилац“ лавре Дечани. Био је чак носилац ордена Светог Саве V реда и примао је пензију од српске државе. Његов син је у том периоду постао председник општине у Дечанима.¹

Цркву Св. Богородице у Кориши код Призрена Албанци су потпуно разрушили. Све православне цркве које су насељеници подигли на просторима од Призрена до Ђаковице су порушене. Опљачкана је и разрушена црква и у Новом Чикатову, на прузи Косово Поље–Дреница. У пећком, источком, ђаковичком и дреничком срезу у првим данима окупације 1941. Албанци су порушили најмање 16 православних храмова. На подручју Косова под бугарском окупацијом доведени су православни свештеници из Бугарске са циљем да спроведу присилну асимилацију српског становништва. У почетку су ти свештеници коректно поступали према Србима, истичући православље као заједничку религију, али су касније предузимали ригорозније мере.²

Свештеници Српске православне цркве су безразложно

управе, Косовска Митровица 2008, стр. 7–59.

1 „Страдање Срба Косова и Метохије током 1941–45. године“, у: *Меморандум о Косову и Метохији*, Београд, 2003, стр. 39–41.

2 *Исто*.

затварани и злостављани од албанских власти и вулнетара. На почетку окупације на Косову и Метохији убијено је најмање 14 српских свештеника и једна монахиња. Прота Андрија Поповић из Истока убијен је у својој кући пред члановима породице. У источном срезу, вулнетари под командом Рам Алије, убили су јеромонаха манастира Гориоч Никодима Радосављевића. Убијен је и свештеник Стале Тијанић у чију кућу су Албанци убацили бомбу. У селу Ранилуг код Гњилана, Албанци су убили свештеника Крста Поповића, док је јеромонах Јанићије Миловић из села Бинча нестао. Монах из Дечана Стефан Живковић убијен је у селу Зочишту код Ораховца, а монах Герман интерниран у Албанију, где су га убили балисти. У Подујеву су албански фашисти убили свештеника Александра Перовића. Тодор Секулић, свештеник из Љубижде код Призрена подлегао је ранама задобијеним од подметнуте бомбе у манастиру Дечани. Бугари су убили свештеника Стајка Поповића из Призрена у Качанику.¹

Игуман манастира Девич у Дреници, јеромонах Дамаскин Бошковић, убијен је априла 1941. приликом покушаја да заштити манастирску имовину. Убиство се догодило на зверски начин, јер су оца Дамаскина Албанци из околних села вукли преко камењара, ударали кундацима и на крају усмртили пушчаним мецима.

Албански полицајци су 1942. користили православну цркву у Истоку као затвор за ухапшене Србе. Међу ухапшенима су често били и православни свештеници. У Косовској Митровици је 23. новембра 1942. ухапшено 30 Срба, од којих су шесторица били свештеници; Анђелко Шопић, Стојан Гвоздић, Бојко Цветковић, Владимир Поповић, Јеротије Чековић и Момчило Нешић. Кроз косовскомитровички затвор је прошло 14 свештеника. Они су у том затвору често физички злостављани од албанских жандарма под командом Хусеина Грдовција. У поменутом затвору 1943. стрељани су свештеници Тихомир Поповић из Јошанице код Лепосавића, Чедомир Бачанин из Крчева и Петар Миликић из Слатине код Чачка, ухапшен у долини Ибра. Након краћег задржавања у затвору у Косовској Митровици свештеник Момчило Нешић је спроведен у логор Бањица у Београду и стрељан је 1943. године.²

У току окупације 1941–1945. поред бројних убијених свештеника, страдали су и монаси; јеромонаха Дамаскина Бошковића из манастира Девича убили су локални Албанци на најсвирепији

---

1 Исто.

2 Исто.

начин – мучен је и тучен кундацима и мучен, вучен преко камења и трња и на крају убијен половином октобра 1941. године, а манастир Девич је запаљен и срушен; игумана Јована Зечевића из Пећке патријаршије убили су балисти у Албанији 1944; проту Андрију Поповића из Истока и јеромонаха манастира Гориоча Никодима Радосављевића, заједно са 102 Србина из Источке парохије, убили су Албанци у Истоку 1941. године; Албанци су 1944. убили и јеромонаха Александра Перовића у Подујеву, јеромонах Јанићије Миновић из манастира Бинча код Витине је нестао, а монах Герман из манастира Дечана одведен у Албанију; монаха Стефана Живковића из манастира Дечана убио је у Зочишту 8. јануара 1945. албански војник.

Забележени су и други бројни случајеви убистава свештеника Српске цркве; свештеник Стајко Поповић из Призрена убијен у Качанику 17. априла 1943. године; Тодор Секулић из Љубижде код Призрена, убијен у експлозији бомбе коју су Албанци подметнули у манастиру Дечани; Крсту Поповића, пароха ранилушког, убили су 1944. године балисти; Момчило Нешић, парох ранилушки и митровачки, убијен 1943. године; Чедомир Бачанин и Тихомир Поповић стрељани су у поноћ 28. новембра 1942. у Косовској Митровици; Драгољуб Кујунџић из Урошевца убијен 30. новембра 1942. године; Слободан Поповић, парох из Ђаковице убијен пред својим станом 8. фебруара 1942; Михаило Милошевић, свештеник из Пећи, убијен 9. децембра 1944; свештеници Радуре Божовић из Придворица, Тихомир Балшић из Пећи, Митар Вујисић из Витине и јеромонах Симеон Гојковић из Бабиног Моста такође су убијени али нису познати прецизни подаци о томе када се то десило; свештеници Урош Поповић и Лука Поповић из Тутина и са њима и извесни црквењак убијени за време богослужења 21. фебруара 1943. године у Тутинској цркви.

Монахиња Пелагија из манастира Сопоћана, убијена на дан Св. Луке 1942. године у манастиру Сопоћанима.¹

Током ратног периода опустошене су, спаљене и порушене бројне цркве и манастири СПЦ на Косову и Метохији.

Храм манастира Девич у Дреници, као и манастирски коначи, спаљени су 21. новембра 1941. Имање Девича одузели су Албанци из суседних села. Манастир је тешко оштећен, имовина опљач-

¹ Исто.

кана, шума и воћњаци уништени а црквена звона су украдена.

Највише су страдале православне цркве у околини Ђаковице. Спаљене су и порушене цркве у Бистражину, Шеремету, Доњем Ратишту, Пуношевцу, Пацају, Нецу и Раставици. Уништене су и православне цркве у селу Бањица код Ораховца и у Новом Чикатову у Дреници.¹

Такође су девастиране православне цркве у Самодрежи, у Штимљу код Урошевца, у Сиги код Пећи, у Бањској код Вучитрна, Црколезу код Истока, у Великом Белаћевцу код Липљана, у Помазатину код Приштине, Бањи код Србице, у Дреници, као и у Подујеву и Ибарском Колашину. У Дубоком Потоку је 1944. опљачкана древна црква и тада је уништен велики број вредних књига из 18. и 19. века и поломљени сви споменици у дворишту цркве. Албанци су оскрнавили велики број српских гробаља ломљењем споменика и крстова, а неретко су гробаља преоравана. Уништени су бројни културни споменици српског народа: споменик косовским јунацима на Косову Пољу, споменик Сими Игуманову у Призрену, споменик Георгију Шчербини, руском конзулу и заштитнику Срба из турског доба, кога је убио Албанац из Гњилана.²

Манастир Девич у Дреници потпуно опљачкан и порушен; манастир Грачаница је опљачкан, а такође и манастир Соколица код Митровице; манастир Св. Марка у Кориши је опљачкан и демолиран; црква манастира Гориоча код Истока је оскрнављена и служила је као затвор при масовном хапшењу Срба,

Спаљене су и порушене многе цркве у српским селима у Метохији.

Црква Св. Петра из 14. века у селу Кориши код Призрена; цркве у селима Бистражин и Шеремет код Ђаковице, у Доњем Ратишту код Дечана, у Пацају, Нецу, у Поношевцу и Раставици, као и у селу Брњачи код Ораховца, у Чикатову код Глоговца; опљачкане су и демолиране цркве у Витомирици код Пећи, у Качанику, Великом Белаћевцу код Приштине, црква Св. Николе у селу Бањи код Рудника – Србица, црква Св. Николе у селу Бањска код Вучитрна; такође и цркве у селима Сига код Пећи, Црколез код Истока, Помазатин код Приштине, у Подујеву, у Штимљу код Урошевца и друге.

Велики број Срба албански балисти су хапсили и спроводили у логоре у Албанију. Само у логор „Порте Романо” у Драчу

---

1 Исто.

2 Исто.

спроведено је око 900 Срба, од којих 600 њих из Гњилана, а било их је и из Призрена, Урошевца, Приштине, Пећи и Липљана. Из Гњилана је другом приликом поведено 600 похапшених Срба транспортним бродом за Трст, али је он потопљен у Јадранском мору.

У Призрену је функционисао затвор италијанско-балистичке квестуре у згради римокатоличког семинара и у њему су Срби толико мучени да су многи од њих од последица злостављања издахнули.¹

8. 6. Холокауст на Косову и Метохији – страдање Јевреја са Косова и Метохије

На Косову и Метохији је страдало и јеврејско становништво настањено углавном у већим градовима: Приштини (око 400) и Косовској Митровици (више од 100).² И на том делу територије Југославије се догодио холокауст, као део немачког плана и расне политике уништења целокупне јеврејске популације.³ До почетка Другог светског рата 1939. године, на Косову и Метохији су живели само Јевреји Сефарди, а првих ратних година су из Европе пристизали и Јевреји Ашкенази, бежећи од прогона немачких нациста. На почетку окупације Југославије 1941. године, у периоду од само два месеца, Немци су у Приштини за све Јевреје увели обавезу принудног рада у каменолому, пљачкајући у међувремену њихову имовину, првенствено трговачке и занатлијске радње, на којима је претходно морао да буде истакнут натпис „Jüdischen Geschäft“.

¹ Исто.

² О страдању Јевреја у Другом светском рату на тлу Југославије: Јаша Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, Žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Јеврејски историјски музеј, Savez јеврејских општина Југославије, Београд 1980: О косовским Јеврејима за време окупације опширније у: Милорад Vavić, „Kosovski Јевреји за време окупације“, *Obeležja*, br. 5, Приштина 1983: Павле Ivanov Dželetović, *Jevreji Kosova i Metohije*, Београд 1988, Ненад Антонијевић, „Холокауст на Косову и Метохији и његов контекст“, у, *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста*, Зборник радова с научног скупа, Јерусалим–Јад Вашем, 15–20. јун 2006, Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број, уредник Јован Мирковић, Музеј жртава геноцида, Београд 2008, стр. 395–408; Милош Дамјановић, „Холокауст на Космету – студија случаја: Косовска Митровица, *Топола*, св. 2, Демировац 2016, стр. 112–139.

³ Milan Ristiović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*, Београд 1991: Jonathan Steinberg, *All or nothing, The Ahis and the Holocaust, 1941–43*, London–New York 2002: Валтер Маношек, *Холокауст у Србији, Војна окупациона политика и уништавање Јевреја 1941. и 1942.*, Београд 2007.

Косовски Албанци су одузимали јеврејске куће, њихове трговачке и занатлијске радње и уцењивали поједине Јевреје и Јеврејску општину. У злостављању Јевреја и пљачки њихове имовине учествовали су и органи албанских власти – квестуре, и припадници албанског фашистичког Косовског комитета (балисти) Маљуш Косова (председник Албанског комитета), Џемал бег Исмаил Канли (шеф полиције), Рашид Мемедали (председник општине), Рифат Шукри Рамадан, Махмуд Шабан Пашић, Јахја шех Асан (чланови Косовског комитета).¹

Окупацијом и деобом Косова и Метохије, приштински Јевреји су се нашли у италијанској, а косовскомитровички у немачкој окупационој зони. У Приштину су пристизали и Јевреји из осталих делова окупиране Југославије. Њихов положај у италијанској окупационој зони био је само донекле подношљивији него оних у немачкој окупационој зони.² После капитулације Југославије у Приштину је пребегло 25 Јевреја из Косовске Митровице, као и око 200 њих из Београда и још неких места у Србији. Сем тога, Немци су у Приштину спровели и 45 јеврејских избеглица из Пољске и Аустрије, до рата у Југославији конфинираних у Куршумлијској бањи. За њихову исхрану бринула је Јеврејска општина у Приштини.³ Рабин у Приштини био је Јосиф Леви, а секретар општине Хајим Давид. Они су уз помоћ добијених легитимација успели да поједине Јевреје пребаце у Албанију, где су у том тренутку ипак били колико-толико сигурнији, јер их Албанци у тој држави нису злостављали у мери као што је то био случај на Косову или на другим окупираним територијама под немачком контролом.⁴

Крајем јануара 1942, већина Јевреја избеглица и емиграната на Косову била је ухапшена. Логор у Приштини је био у старој на-

1 АЈ 110, Инв. бр. 18639. реферат о балистима и њиховој организацији Национални фронт; балисти су чинили злочине над српским живљем и након ослобођења новембра 1944. године. Урошевац и Гњилане су нападнути у децембру 1944, а Косовска Митровица јануара 1945.

2 О италијанском окупационом систему у Југославији опширније у: Dragan S. Nenezic, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Београд 1999; Jonathan Steinberg, *All or nothing, The Ahis and the Holocaust, 1941–43*, London–New York 2002.

3 Јаша Романо, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, Žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Јеврејски историјски музеј, Savez јеврејских општина Југославије, Београд 1980, стр. 153.

4 Павле Иванов Џелетовић, *Балистички покрет 1939–1952, Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Београд 2000, стр. 383–384.

пуштеној школи. Немци су упутили захтев италијанским властима да им испоруче Јевреје емигранте из земаља које су Немци окупирани или анектирали у претходним годинама (Аустрија, Чехословачка, Пољска). Италијанска војска је 14. марта 1942. изненада блокирала град и логор. Јевреји (њих 51) предати су Немцима, који су их одвели у логор Сајмиште у Београду, где су током априла убијени у покретним гасним коморама, заједно са осталим интернирцима.¹ Италијански карабињери су 6. маја 1942. конфинирали све приштинске Јевреје, мушкараца од 14 до 65 година, и потом их интернирали у италијанске логоре у Албанији, пре свега у Берат. Јевреји су у тим логорима боравили до капитулације Италије, када су и сви италијански логори распуштени.²

У Приштини су остала само деца до 15 година, жене и старци. После капитулације Италије, Приштину су поново заузели Немци. Већ већ 14. маја 1944. похапсили су преостале Јевреје и интернирали их у касарне у граду. Претходно је Гестапо затражио и добио од Градске општине у Приштини списак и њихове адресе.³ Јевреји су потпуно опљачкани, а затим возом транспортовани у Земун, одакле су одведени у немачки логор на Сајмишту. После три недеље, они су, са групом од 120 Јевреја ухапшених у Црној Гори (избеглице из НДХ под немачком контролом),⁴ упућени у на-

1 О немачком логору на Сајмишту опширније у: Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Београд 1992.

2 *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez Jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Београд 1952, стр. 131–132. Југословенски држављани су интернирани и у друге италијанске логоре у Албанији: Каваја, Клос, Тепа, Преза, Пука, Бурели, Кукаш, Герман; Ђуро Ђурашковић, Никола Живковић, *Jugoslovenski zatočnici u Italiji 1941–1945*, Београд 2001. стр. 55–56; Никола Живковић, „Југословени у фашистичким логорима у Другом светском рату“, *Војноисторијски гласник 1/1995*, Београд, стр. 195–196 (тема броја: Други светски рат и Југославија).

3 АЈ 110, Ф. број 6051, Цафер Дева, Одлука о проглашењу за ратног злочинца. Дева је уз помоћ немачке обавештајне службе учествовао у формирању 21. СС-дивизије „Скендербег“, чија је прва акција била хапшење приштинских Јевреја. У дневном ратном извештају дивизије је 13. јула 1944. наведено: „Од 25. маја до 5. јула дивизија ’Скендербег’ је ухапсила 510 Јевреја и Срба – комуниста.“

4 У време капитулације Италије, у Црној Гори је било још око 120 Јевреја, избеглица из НДХ под немачком контролом. Њих је Гестапо ухапсио у фебруару 1944, после чега су смештени у затворе на Цетињу („Богданов крај“) и у Подгорици. Из затвора су свакодневно вођени на присилне физичке радове и били изложени злостављањима и понижавањима, а исхрана им је била врло оскудна. Јуна 1944. су одведени у Земун и заточени у немачки логор на Сајмишту, одакле су након неколико дана пребачени у логор у Берген–Белзен, из којег се вратило

цистички концентрациони логор Берген–Белзен.¹

Немачки окупатори и албански квислинзи, припадници 21. СС-дивизије „Скендерберг“, у ноћи између 13. и 14. маја 1944. ухапсили су Јевреје у том периоду још настањене у Приштини. Том приликом су им опљачкане и куће. Те ноћи убили су сина и оца Саломона и Мошу Саломона. Неколико дана касније око 200 људи, жена и деце пребачено је у железничким фургонима у немачки логор на београдском Сајмишту, одакле су одведени у нацистички концентрациони логор Берген-Белзен у Немачкој. У том логору је касније умрло у тешким условима (поред осталог, од тифуса), погинуло у англоамеричком бомбардовању или страдало на друге начине око 150 људи. Из тог транспорта је преживело свега 70 до 80 људи. Средином маја 1944. године почела је у кругу војних касарни изградња објеката налик на немачке концентрационе логоре у Трећем рајху. Људи су затварани у том логору већ крајем маја. Међу првим затвореницима били су партизани из Приштине, заробљени на подручју Качикола, а затим повећа партизанска група ухваћена на планини Кукавици у Србији. Међу њима је било и рањеника. Касније је у том логору било затворено и 110 грађана из Албаније, углавном припадника партизанског покрета у тој земљи. Половином јуна 1944. у логору се налазило око 200 политичких затвореника од којих око 80 њих из Приштине и околине.²

Павле Целетовић Иванов наводи имена приштинских Јевреја који су страдали у Другом светском рату. У логору Берген–Белзен су страдали: Адигес Самуел, његова супруга Паломба, син Јосиф и ћерке Матилда и Ракеља; Адигес Сара, Аврам, Рејна, Флора, Исак, Ракеља; Ашеровић Кутјел, Букица, Јуда, Естера; Бахар – Аврамовић Инто, Мазалто, Аврам; Бахар Исак, Јосиф; Бахар Аврамовић Аврам и Зумбула; Бахар Аврамовић Соломон; Бахар Рахамин, Рашела, Ашер, Сунхула, Мазалта; Баруховић Исак, Тамара; Бивас Давид, Донка, Јосиф, Ђола; Букић Аврам; Гидић Букица, Гедаља, Сара; Давидовић Арон и Естера; Исак Аманда; Јосифовић Јехуда, Сара, Елијах; Јудић Јосиф, Рахела, Инто; Коен Дијана; Бухор Исак, Витал, Вемтура, Габријел, Јаков, Ракеља, Регина; Лазар Јаков, Реина, Соломон, Моша, Матилда, Тело, Мордехај, Рифка, Естер, Грација, Вене-

---

само њих двадесеторо. Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, Žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Београд 1980, стр. 152.

1 *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagačeva protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez Jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Београд 1952, стр. 134–135.

2 *Исто*, књига 2, стр. 625–626.

ција, Луча; Леви Рифка, Нахон; Мандиљ Елијах, Ракела, Рахамин, Самјуел; Навон Аврам, Естер, Давид, Захарије; Рубен Јуда, Рахела, Самјуел, Флора, Букица, Рафаел; Соломоновић Буко и Грација.

У Приштини су Немци стрељали Мушона Ашеровића и његовог сина Соломона; Фермоза Бахар Аврамовић је страдала у концентрационом логору Јасеновац; Гедаља Дидић стрељан у Битољу; Захарија Леви Газела је убијен на Сајмишту; усташе су такође убиле Бењамина Мандила и његову ћерку Стелу, а Немци су у Албанији Давида Мандиља.¹

Према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, од 295 Јевреја, 80 их је умрло у логору, седморо их је стрељано у логору, у Приштини је стрељано двоје, преживело је њих 206, од којих је 185 исељено из Југославије, а у њој остала да живи 21 особа.²

Страдање, понижавање и пљачка Јевреја у Косовској Митровици почели су одмах након немачке окупације и успостављања власти. Председник општине у Косовској Митровици Џафер Дева, издао је 20. маја 1941. наредбу о одузимању јеврејских имања, а у јеврејске радње су постављени комесари, припадници албанског Косовског комитета. Синагога је демолирана, књиге и документи из архива су уништени. Јевреји су морали на левој руци да носе жуту траку са натписом „Јуде“, а на њиховим радњама су постављени натписи „Jüdischen Geschäft“. У пљачки радњи, станова и кућа су предњачили сарадници Гестапоа Мамут Перијуц, Рамиз Мулић и шеф Комесаријата за јеврејска питања Осман Ибраимовић.³ Немци су августа 1941, уз помоћ албанских фашиста, похапсили све Јевреје у Косовској Митровици, мушкарце од 21 до 55 година старости, и спровели их у косовскомитровички затвор, где

¹ Pavle Ivanov Dželetović, *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd 1988, стр. 101–102.

² АЈ, 110, фасцикла 12, дос. бр. 52634 (доказни материјал), Извештај Секретаријата за унутрашње послове из Приштине упућен Државном секретаријату за унутрашње послове НРС, Управи државне безбедности – 2. одељење; Извештај и саслушања преживелих Јевреја; списак Јевреја који су у току рата интернирани из Приштине: умрли у логору Берген–Белзен, стрељани или по ослобођењу исељени за Израел; Изјава Сарине Фети, рођене Конфорти, из Приштине, 20. јула 1960; Изјава Самуила Мандила из Приштине, 11. августа 1960; Изјава Хајима Адигеса из Приштине, 22. јула 1960; Изјава Нисима Навоновића из Приштине, 25. јула 1960, Изјава Босе Прлинчевић (рођена Беја Мандиловић) из Приштине, 25. јула 1960.

³ Опширније у: Ј. Романо, *Јевреји Југославије...*, стр. 152; М. Дамјановић, *Холокауст на Косову...*, стр. 112–139.

су владали неподношљиви услови.¹

Поред већ постојећег, за њих је направљен импровизовани затвор, у непосредној близини цамије. Јевреји су били приморавани да раде најтеже физичке послове. Јеврејке у Косовској Митровици су биле одвођене на присилан рад у локалној болници, у којој су свакодневно прале рубље и одржавале хигијену просторија.²

Средином фебруара 1942, у затвор су доведене и жене са децом. У косовскомитровички затвор су крајем марта 1942. спроведени Јевреји из Новог Пазара, Дуге Пољане (места између Сјенице и Новог Пазара), Сјенице и Тутина. Они су уз непрестане батине за пет сати препешачили пут дуг 24 километара, од Новог Пазара до Рашке. Од Рашке до Косовске Митровице су транспортовани у сточним вагонима. Код села Придворице су партизани срушили мост, па су заточеници пешке прешли преко срушене конструкције у други транспорт. Моша Бахар услед старости и изнемоглости није био у стању да пређе и стражари су га убили.³

У Косовској Митровици је заведена строга контрола кретања Јевреја, како би било онемогућено њихово бекство. Тако је јануара 1942, у покушају бекства ухваћена Матилда Рубен, која је преобучена у муслиманску ношњу покушала да се пребаци у Приштину. Стрељана је заједно са још петоро Јевреја доведених из Дуге Пољане.⁴

Од 136 косовскомитровичких Јевреја, њих 90 је изгубило живот током 1941. и 1942. године. У затвору је стрељано двоје, један је умро у логору у Албанији, један стрељан на Бањици,⁵ а њих 88 је угушено плином на Сајмишту и у покретним гасним коморама и сахрањено у заједничкој гробници у Јајинцима. Поменутих 88 транспортовани су у логор на Сајмишту крајем марта 1942. године.⁶ С њима су убијени и Јевреји из Новог Пазара и других места у

---

1 Павле Иванов Целетовић, *Балистички покрет 1939–1952, Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Београд 2000, стр. 383–384:

2 Pavle Ivanov Dželetović, *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd 1988. стр. 105; М. Дамјановић, *Холокауст на...*, стр. 112–139.

3 Pavle Ivanov Dželetović, *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd 1988. стр. 105 (у даљем тексту: П. Ц. Иванов, *Јевреји Косова...*).

4 Ј. Романо, *Јевреји Југославије...*, стр. 152.

5 О логору Бањица опширније у: Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, 1–2, Београд 1989.

6 П. Ц. Иванов, *Јевреји Косова...*, стр. 188, 192. Списак Јевреја страдалих на Сајмишту и покопаних у Јајинцима: М. Дамјановић, *Холокауст на...*, стр. 112–139.

Рашкој области.¹ Кристофер Браунинг наводи податак да је у логор на Сајмишту 19. марта 1942. транспортована група од 500 Јевреја из Косовске Митровице.²

Након одвођења Јевреја у логор у другој половини априла 1942, у косовскомитровички затвор су и даље довођени појединци или групе. У тај затвор је 1943. године доведен и Бранко Милер, шестогодишњи син загребачког индустријалца Леа, власника рудника магнезита „Дреница“ у месту Дубовцу код Вучитрна. Бранко Милер је спроведен у логор на Бањици, одакле је пуштен на основу фалсификованих докумената где је стајало да он није Јеврејин.³ Сматра се да је рат преживело 47 косовскомитровичких Јевреја, који су се сви одселили у Израел.⁴ Реч је о Јеврејима пребеглим у италијанску окупациону зону и потом интернираним у Албанију, што су се након капитулације Италије (септембра 1943.) крили се углавном у околини Скадра. У логору је од велике исцрпљености једино умро Јаков Елазар.⁵

Према једнином званичном државном попису становника Југославије који су изгубили живот у Другом светском рату (6. април 1941–15. мај 1945), из 1964. године, на Косову и Метохији страдало је 7.927 људи, према месту боравка, међу којима 74 Јевреја, потом 4.029 Срба и 1.460 Црногораца, 2.127 Албанаца, као и 47 Хрвата, 33 особе турске народности, 28 муслимана, 11 Македонаца, 10 Словака, деветоро Словенаца, један Мађар и 98 осталих.⁶

1 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 247–252; М. Дамјановић, *Холокауст на...*, стр. 112–139.

2 Kristofer Brauning, „Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – Studija slučaja“, Јеврејски историјски музеј, *Zbornik*, 6, Студије, архивска и мемоарска грађа о историји Јевреја у Београду, Београд 1992. стр. 410; (Пад је претходно објављен на енглеском језику: Christopher R. Browning, „The Final Solution in Serbia – The Semlin Judenlager – A Case Study“, *Yad Vashem Studies* XV, Jerusalem 1983, pp. 55 – 90); М. Дамјановић, *Холокауст на...*, 112–139.

3 П. Ц. Иванов, *Јевреји Косова...*, стр. 189.

4 *Исто*, стр. 110.

5 П. Ц. Иванов, *Јевреји Косова...*, стр. 107.

6 АЈ, Фонд 179 (Савезна комисија за попис жртава рата 1941–1945), фасцикле 140–141, 149–152, 156–159, 186–188, 193, 213–214, 228–233, 293–294, 302–303, 325, 420, 436–438, 452–455, 484–485, 505–512, 586–587, 639, 665, 702–704, 729–730, 785–787, 794, 807–808; *Žrtve rata 1941–1945. Popis iz 1964. godine*, Savezni zavod za statistiku, Београд 1992; *Izveštaj o izvršenom popisu žrtava 1941–1945*, Savezna komisija za popis žrtava rata 1941–1945. godine, VII–XV, SFRJ, Savezni zavod za statistiku; *Žrtve rata 1941–1945 (Rezultati popisa)*, Београд 1966, стр. 23; *Žrtve rata 1941–1945. koje su izgubile život prema kategoriji, mestu*

Према подацима из истог пописа, према месту рођења, страдало је 119 Јевреја (64 жене и 55 мушкарца) рођених на Косову и Метохији, од којих у нацистичком концентрационом логору Берген–Белзен 28. Од 119 Јевреја, у логору је страдало 100, у директном терору 14, у НОБ и савезничком војним формацијама двоје, у затвору, на принудном раду и код куће по један. Убијено их је 113, погинуло двоје, умрло троје, а једна особа се водила као нестала. Међу убицама Јевреја рођених на Косову регистровано је највише Немаца – 82, потом непознатих – 21 (претпоставка је да су то углавном Албанци, прим. аутора), усташа – 13, два Италијана и један Мађар.¹

Од 119 јеврејских жртава забележених у попису из 1964, највише их је припадало категорији издржаваних лица, њих 44, а у категорији индустријалаца, занатлија и трговаца је било 37 особа. Студената и ђака било је 17, службеника и стручњака четворо, пољопривредника тројица, колико је убележено и у категорији индустријских, занатских, грађевинских и трговачких радника.² Према подацима из студије Јаше Романа, до почетка Другог светског рата је на Косову и Метохији живело око 550 Јевреја, а у холокаусту их је страдало 210, што представља 38,2%.³

8. 7. Демографске процене људских губитака

Процене људских губитака становништва Југославије су дате и у демографским истраживањима Владимира Жерјавића, Богољуба Кочовића и Животија Ђорђевића.⁴ Жерјавић је утврдио

---

boravka pre 6. aprila 1941, načinu na koji je žrtva izgubila život i narodnosti, 16–23; *Žrtve rata 1941–1945, Spisak žrtava rata 1941–1945. rođenih na teritoriji Srbije, Popis iz 1964. godine, SR Srbija–SAP Kosovo*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992, str. 2399–2589.

1 Подаци из Базе података „Жртве рата 1941–1945“, Музеј жртава геноцида; Пројекат Ревизија пописа „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године.

2 *Исто*.

3 Ј. Романо, *Јевреји Југославије...*, стр. 201. Документи о холокаусту на Косову: Јеврејски историјски музеј, К–22, 1а–3/9, рег. број. 3728.

4 Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985; Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989; Животије Ђорђевић, *Губици становништва Југославије у другом светском рату*, Београд 1997. Кочовић и Ђорђевић у својим студијама нису израчунавали стварне губитке становништва Југославије по републикама и покрајинама. Кочовић је утврдио да је у Другом светском рату на подручју Југославије страдало 6.000 Албанаца (што су поред Косова и Метохије, у већем броју насељавали и западни део Македоније и део Црне Горе).

да је на Косову и Метохији животе изгубило 14.000 Албанаца, 3.000 Срба, 2.000 муслимана и 1.000 Хрвата, Словенаца, Турака, Рома и Јевреја. Погинулих борца НОВЈ било је 6.200, жртва рата 7.800 (умрли од тифуса 4.050 и остали 3.750), албанских квислинга је страдало 9.000 (балисти, СС-дивизије „Ханцар“ и „Скендербег“ и др).¹ Према Владимиру Жерјавићу Косово и Метохија у Другом светском рату има демографске губитке од 51.000 људи, а по Богољубу Кочовићу „само“ 23.000.²

На Косову и Метохији је према истраживањима географа Душана Врућинића било 33,9% жртва у НОБ и савезничким војним формацијама, 33,1% у директном терору (у највећој мери реч је о Србима, Црногорцима и Јеврејима страдалим од албанских квислинга). У интернацији је страдало 6,4% становништва, у затворима 3,2%, у депортацији 0,8%, на принудном раду 1,2%, у ратном заробљеништву 5,0% (припадници бивше Југословенске војске 4,4%, припадници НОВ и ПОЈ 0,6%), у борбама од 6. априла до 7. јула 1941. 3,1%, а приликом борби и бомбардовања 9,7% итд.³ На Косову и Метохији је од 7.927 жртва, било 4.029 Срба (50,8%), 1.460 Црногораца (18,4%), 74 Јевреја (0,9%) и 2.127 Албанаца (26,8%).⁴ По националној структури у Србији су најбројније жртве рата Срби (80,5%) и Јевреји (8,9%). Жртве осталих националности су много мање: Црногорци (1,7%), Хрвати и Албанци (1,6%).⁵

Процентуално учешће жртва рата појединих народности по подручјима Србије показује да су Срби имали бројчано највеће жртве на подручју централне Србије (74,2%). На подручју Војводине, Јевреји су имали 72,8% од укупног броја жртва тог народа, а Мађари 92,5%. Од укупног броја жртва међу Албанцима, на Косову и Метохији је страдало 93,2% њих.⁶ На Косову и Метохији највећи број жртва забележен је у општини Пећ – 1.067. У осталим општинама тај број био је испод 1.000. Процентуално, највећи број жртва имају општине Зубин Поток (2,67%), Пећ (1,60%), Штрпце (1,55%), Исток (1,43%), Србица (1,04%), Косовска Митро-

1 В. Жерјавић, *Губици...*, стр. 69 и 114.

2 Б. Кочовић, *Жртве...* Ж. Ђорђевић, *Губици...*

3 Душан Врућинић, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*, Београд 2007, стр. 146 (у даљем тексту: Д. Врућинић, *Демографски губици...*).

4 Д. Врућинић, *Демографски губици...*, стр. 147.

5 *Исто*, стр. 148.

6 *Исто*.

вица (1,03%) и Лепосавић (1,02%). У осталим општинама Косова и Метохије проценат жртава је испод 1%.¹ Према Душану Врућинићу, на Косову и Метохији, територији анектираној од Италије и прикљученој „великој Албанији”, било је релативно најмање жртава, посматрајући Србију у данашњим границама, са две аутономне покрајине. У северозападном делу Косова и Метохије, где је било бројније српско становништво, било је и много више жртава.²

Према једином званичном попису који је 1964. године извршен у Југославији, на Косову и Метохији је страдало 7.927 људи, од чега 4.029 Срба, 1.460 Црногораца, 2.127 Албанаца (Шиптара), 74 Јевреја, 47 Хрвата, 33 Турака, 28 муслимана, 11 Македонаца, 10 Словака, девет Словенаца, један Мађар и 98 осталих,³

Према подацима Музеја жртава геноцида (до 31. децембра 2008. године) – Пројекат „Жртве рата 1941–1945 – Ревизија државног пописа из 1964. године“ (руководилац пројекта др Драган Цветковић, историчар и музејски саветник у Музеју жртава геноцида), прикупљено је 8.063 имена жртава на Косову и Метохији према месту становања-пребивалишта. (Срби 4.095, Црногорци 1.476).⁴

Српски народ је на Косову и Метохији, већином страдао у директном терору од албанских квислинга (око 7.000), који су деловали самостално или били под командом окупатора. Међу страдалима има и погинулих у редовима окупаторских војника.

Процене броја убијених Срба у српској историографији

---

3 Исто, стр. 160–161.

2 Исто, стр. 164.

3 АЈ, Фонд 179, фасцикле 140–141, 149–152, 156–159, 186–188, 193, 213–214, 228–233, 293–294, 302–303, 325, 420, 436–438, 452–455, 484–485, 505–512, 586–587, 639, 665, 702–704, 729–730, 785–787, 794, 807 808; *Žrtve rata 1941–1945. Popis iz 1964. godine*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992; *Izveštaj o izvršenom popisu žrtava 1941–1945*, Savezna komisija za popis žrtava rata 1941–1945. godine, VII–XV; *Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa)*, Beograd, avgust 1966 (reprint); *Žrtve rata 1941–1945. koje su izgubile život prema kategoriji, mestu boravka pre 6. aprila 1941, načinu na koji je žrtva izgubila život i narodnosti*, str. 16–23; *Žrtve rata 1941–1945, Spisak žrtava rata 1941–1945, rođenih na teritoriji Srbije, Popis iz 1964. godine, SR Srbija–SAP Kosovo*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992, str. 2399–2589.

4 Драган Ж. Цветковић, Губици припадника партизанског покрета са територије Југославије 1941–1945, докторска дисертација, (1–1208), Филозофски факултет, Београд 2016; Драган Цветковић, „Немачки логори у Норвешкој 1942–1945, нумеричко одређење губитака југословенских заробљеника“, *Токови историје*, 2/2012, Београд 2012. и други научни чланци и расправе колеге др Драгана Цветковића у релевантним домаћим и страним научним часописима.

крећу се од 10.000 до 12.000. Према нашим истраживањима, процењујемо да је страдало између 9.000 и 10.000 Срба.

IX ПОГЛАВЉЕ

БАЛИСТИЧКА ПОБУНА И ВОЈНА УПРАВА

9. 1. Формирање јединица Народноослободилачке војске Југославије и њихова оружана дејства на Косову и Метохији 1944–1945. године

У пролеће 1944. године јединице Црвене армије надирући ка западу стигле су у Румунију. Њихово брзо надирање у правцу Подунавља представљало је озбиљну опасност за немачке снаге на Балкану, а посебно за оне у Албанији и Грчкој. И нарасле јединице Народноослободилачке војске и Партизанских одреда Албаније (НОВ и ПОА) угрожавале комуникације из правца Грчке и Албаније ка северу, у долину Мораве и Ибра с једне, и оне према Црној Гори с друге стране. Војнополитичка ситуација у Југославији средином 1944. године, стечена ратна искуства, нарасле јединице Народноослободилачке војске и Партизанских одреда Југославије (НОВ и ПОЈ), њихове оперативно-стратегијске могућности и проширење слободне територије на југословенском простору представљали су такође велику опасност за немачке снаге у Грчкој и Албанији у погледу њихове могућности извлачења кроз Југославију.¹

Јединице југословенске НОВ и ПО у Македонији, такође бројчано појачане, својим дејствима су угрожавале комуникације из правца Грчке и Албаније ка северу, у долину Мораве и Ибра. Тако су на пример на железничкој прузи Скопље–Куманово–Врање–Лесковац–Ниш скоро сваке ноћи летеле у ваздух окупаторске композиције, па се саобраћај на тој прузи одвијао искључиво дању. Постојање јаке групације партизанских јединица на простору Босиљграда–Врања–Криве Паланке и Куманова и друге мало северније у ширем рејону Црне Траве је исто тако представљало опасност за непријатеља, јер су му тиме биле угрожене комуникације долином Мораве и Криве Реке. Поред тога, то подручје је постало жариште деловања устаника, јер је успостављена чврста веза јединица НОВ и ПО из Македоније са онима у Србији и Косову и пружана велика помоћ бугарским партизанским снагама у омогућавању да се на слободној територији организују, припремају и наоружавају, а што је додатно деловало и на уздизање морала међу бугарским партизанским јединицама на српској територији.²

Јачање и формирање нових партизанских одреда, батаљо-

---

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто.

на, чета и водова на Косову и Метохији до средине 1944. године одвијало се током непрекидних борби против надмоћнијих непријатељских снага. Јединице НОВЈ су партизанском тактиком постигле успехе, па окупатори и домаћи издајници, поред свих настојања да оружаном силом и страховитим терором угуше устанак и спрече даљи развој народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције на косовско-метохијском простору, нису постигли очекиване резултате. Војнополитичка ситуација у осталим деловима Југославије и јачање јединица НОВЈ у том периоду омогућили су да Народноослободилачка борба на Косову и Метохији постаје масовнија и да поприми широке размере. Остварење коначног циља, потреба за већим офанзивним операцијама за даље успешно вођење ослободилачких операција на Косову и Метохији нужно су захтевали формирање јачих, бројнијих и боље организованијих јединица – бригада и дивизија, способних да се одупру далеко моћнијем непријатељу.¹

У поменутој ситуацији 12. маја 1944. године у селу Дарковцу код Власотинаца, од јединица Косовског НОП одреда, прекаљених косовских бораца и новодошлог људства с подручја Јужне Мораве, Скопске Црне горе и Гњилана, формирана је Косовска НО бригада. У свом саставу је имала два батаљона, укупне јачине 250 бораца и руководиоца.²

Прва македонско-косовска НОУ бригада 19. априла 1944. године подељена је у две групе батаљона; на групу македонских батаљона – Први и Други македонски батаљон и Руски батаљон, понекад називан и Руска партизанска чета, формиран од 50-ак црвеноармејаца побеглих из немачког ропства, и групу косовско-метохијских партизанских батаљона – Први и Други косовски батаљон. Штаб Бригаде је и даље, све до формирања посебних бригада, командовао обема формацијама.³ На Караорману, близу Струге,

---

1 Исто.

2 *Зборник НОР-а*, том VII, књига 3, док. бр. 66; *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, друго преправљено и допуњено издање, 2. књига, Војноисторијски институт, Београд, 1965, стр. 178 (у даљем тексту: *Ослободилачки рат...*); Mihailo Apostolski, *Prolećna ofanziva 1944. godine u Makedoniji*, Београд, 1946, стр. 27–28; *Историја на Македонскиот народ*, Књига трета, Институт за национална историја, Скопје, 1969, стр. 415; *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941–1945*, Војноисторијски институт, Београд 1965, стр. 773 (у даљем тексту: *Хронологија...*).

3 *Зборник НОР-а*, том VII, књига 3, док. бр. 51, 86 и 55; Исто, књига 4, док. бр. 1; *Хронологија...*, стр. 736; *Ослободилачки рат...*, 2, стр. 172–173; *Војна*

24. јуна 1944. године формирана је Прва косовскометохијска НОУ бригада, од дотадашњих Првог и Другог косовскометохијског батаљона, једне словеначке чете и батаљона црвеноармејаца из састава Прве македонско-косовске НОУ бригаде.¹ Новоформирана бригада је у том тренутку у свом саставу имала три батаљона и чету пратећих оруђа, јачине 292 борца, док је крајем те године бројала 2.200 бораца и руководиоца.²

Пошто је подручје Косова и Метохије постојало важно за даљи развој војно-политичке ситуације у Јужној Србији, Албанији и Црној Гори и за спречавање извлачења немачких јединица из Грчке, Врховни штаб НОВ и ПОЈ је 21. августа 1944. године упутио депешу Штабу Другог ударног корпуса НОВЈ указујући на потребу да Главни штаб НОВ и ПО Албаније једну своју дивизију оријентише на територију Таковице, Пећи и Плавског језера, где би се повезала са јединицама Главног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију и спречавала немачке јединице у мобилизацији албанског становништва против НОВ и ПОЈ. Такође је препоручено да јединице поменуте дивизије пренесу своја дејства ка Скадру, уз констатацију да би током покрета могла извести низ акција на комуникацији Кукес–Скадар.³

Дана 2. септембра 1944. године, Врховни штаб НОВ и ПОЈ је преименовао Главни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију у Оперативни штаб НОВ и ПО за ту област,⁴ који је 14. септембра 1944.

енциклопедија, 7, стр. 386–387.

1 Батаљон црвеноармејаца из састава Прве македонско-косовске НОУ бригаде формиран је од 50-ак црвеноармејаца пребеглих из немачког заробљеништва. Батаљон се понегде назива и Руска партизанска чета – *Зборник НОР-а*, том VII, књига 3, док. бр. 86; *Хронологија...*, стр. 797; *Ослободилачки рат...*, 2, стр. 182.

2 Командант I. косовскометохијске НОУ бригаде био је Зуфер Мусић, а политички комесар Мита Миљковић – Pavle Jovičević, „Narodnooslobodilački odbori na Kosovu i Metohiji i odjeci II zasedanja AVNOJ-a“, *Vojno-istorijski glasnik*, број 6, Београд 1963, стр. 124. Бригада је формирана 28. јуна 1944. године, а према документу бр. 86 (*Зборник НОР-а*, том VII, књига 3), 15. јуна 1944. године.

3 *Хронологија...*, стр. 840.

4 Командант Оперативног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију био је Фадиљ Хоџа, политички комесар Крсто Филиповић Гроф, заменик команданта Милутин Павличевић Брка, а члан Штаба Павле Јовићевић. Почетком децембра 1944. године Оперативни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију имао је следећи састав: командант Фадиљ Хоџа, политички комесар Крсто Филиповић Гроф, заменик команданта Милутин Павличичић, док је нешто касније ту функцију преузео Петар Брајковић, помоћник начелника је Анте Валенчић и начелник Персоналног отсека Павле Јовићевић – ВА, НОР, кут. 1988, бр. рег. 5–1/2; *Зборник НОР*,

године потчињен Главном штабу НОВ и ПО за Србију.¹ Тада је Врховни штаб НОВ и ПОЈ одобрио да на Косову и Метохији остану и даље две оперативне зоне. Врховни штаб је 2. септембра наредио Оперативном штабу НОВ и ПО за Косово и Метохију да нипошто не сме дозволити да се у тој области угнезде непријатељске снаге, те га обавештава да је наредио Главном штабу НОВ и ПО за Македонију да му стави на располагање све јединице с Косова и Метохије, као и да је Главном штабу НОВ и ПО Албаније предложио да део својих снага упути на простор северно од реке Дрима.²

Под утицајем све већих успеха јединица НОВЈ на југословенском ратишту, становништво Косова и Метохије у том периоду све масовније приступа партизанским јединицама, па је до краја 1944. године формирано још седам НОУ бригада. Тако је у селу Љиљанцу, код Бујановца, од Другог батаљона Косовске НО бригаде, интернираца и логораша и новодошлог људства из Гњилана и Качаника, 9. септембра 1944. године формирана Друга косовскометохијска НО бригада. Та јединица је у саставу имала четири батаљона, укупне јачине 450 људи, док се број бораца и руководилаца крајем године повећао на око 1.600.³

У рејону Врања је 16. септембра 1944. године формирана Трећа косовскометохијска НО бригада „Милан Зечар“⁴ – три батаљона, са око 450 бораца и руководилаца.⁵ Од избеглица с Косова и Метохије и добровољаца из Јабланичког и Копаоничког среза 24. септембра 1944. године у селу Туларима (код Лебана) формирана је Пета косовскометохијска НО бригада. У свом саставу имала је

том I, књига 19, док. бр. 129, 179, 196 и 213, Београд 1969; *Хронологија...*, стр. 873.

1 *Хронологија...*, стр. 878.

2 *Исто*, стр. 873.

3 Командант 2. косовскометохијске НО бригаде био је Војо Букелић, политички комесар Влада Поповић, заменик Бранислав Шкембаревић, заменик команданта Радомир Лаловић – *Зборник НОР*, том I, књига 19, док. бр. 117, 152 и 188; књига 12, док. бр. 138; том VII, књига 3, док. бр. 66; *Хронологија...*, 916; *Војна енциклопедија*, 2, стр. 24; 4, стр. 662–663.

4 Трећа косовскометохијска НОУ бригада „Милан Зечар“ добила је име по команданту Косовске НО бригаде Милану Зечару, народном хероју, погинулом 10. јуна 1944. године код Брегалнице, близу села Мујинци (пет километара јужно од Кочана) у Источној Македонији, у борби против бугарских окупационих јединица – *Хронологија...*, стр. 796. Командант бригаде био је Јовица Поподић, политички комесар Душан Јововић, заменик политичког комесара Катарица Патрновић и заменик команданта Петко Васић – ВА, НОР, кут. 1988, бр. рег. 5–2/2.

5 *Хронологија...*, стр. 921; *Војна енциклопедија*, 2, 24; 4, стр. 663.

два батаљона укупне јачине око 300 бораца, док је њен Трећи батаљон формиран 1. октобра у истом месту, те је бригада бројала 500 бораца; крајем октобра исте године у њен састав улази Народноослободилачки партизански батаљон „Мето Бајрактари“, тако да је до краја 1944. године бројно стање Пете косовскометохијске НО бригаде нарасло на 1.800 бораца и руководилаца.¹

На ослобођеној територији у Круми (у Албанији), у присуству Прве косовскометохијске НОУ бригаде и Треће и Пете албанске бригаде, од Народноослободилачког партизанског батаљона Косова, новодошлих косовско-метохијских бораца (од којих је формирано два батаљона) и извесног броја бораца и руководилаца из Прве косовскометохијске НОУ бригаде формирана је Пета косовскометохијска НО ударна бригада. Она је у свом саставу имала три батаљона, укупне јачине око 400 припадника, док се број бораца и руководилаца до краја године повећао на око 2.000.² Месец дана после формирања, 25. октобра 1944. године, Штаб Пете косовско-метохијске НО бригаде је у прогласу позвао Албанце лапског и приштинског среза да ступају у редове НОВ и ПО Косова и Метохије.³

***

Немачки Штаб Групе армије „Е“ до тада стациониран у Грчкој, стигао је 14. октобра 1944. године у Стари Трг (код Косовске Митровице) и предузео све мере да обезбеди повлачење немачких снага из Грчке и Македоније на север, ангажујући при томе и балисте. За обезбеђење десног бока Групе армија „Е“ на Косову и Метохији формиране су две борбене групације; „Лангер“ („Langer“) и „Бредов“ (Bredov),⁴ како би било обезбеђено неометано повлачење

1 Командант Пете косовске-метохијске НО бригаде био је Младен Жакула, вршилац дужности политичког комесара Миладин Белојевић Павличић начелник штаба Спасоје Ачковић – ВА, НОР, кут. 1988, бр. рег. 5–3/2; *Хронологија...*, стр. 927, 972 и 988; *Војна енциклопедија*, 2, стр. 25; 4, стр. 663.

2 *Зборник НОР*, том I, књига 19. док. бр. 187, 188, 189, 196, 208; *Хронологија...*, стр. 980.

3 *Зборник НОР*, том I, књига 19, док. бр. 194.

4 Састав борбене групе „Лангер“: Јуришна чета, Извиђачка чета са шест лаких тенкова, Стрелачка чета, два вода лаких топова 20 мм, вод тешких топова и вод пионира. Састав борбене групе „Бредов“: један батаљон 47. гренадирског пука, и Први батаљон и једна чета 65. пука 22. дивизије, Први и Други батаљон 22. пука 11. ваздухопловно-пољске дивизије, 22. пионирски батаљон, делови 122. извиђачког батаљона са 10 тенкова, Трећи и Четврти дивизион 22. артиљеријског пука 22. дивизије и Други хаубички дивизион артиљеријског пука 11. ваздухопловно-пољске дивизије – *Ослободилачки рат...*, 2, 374; *Војна енцикло-*

од Урошевца до Косовске Митровице.

Прва група требала је да хитно заузме Куршумлију и тако затвори правац Прокупље–Куршумлија–Подујево–Приштина, а друга правац Бујановац–Гњилане–Приштина и поједине положаје око Бујановца на линији: село Крајмировац–село Краљево–село Раковац–село Кончуљ. Простор између тих група затварало је око 6.000 балиста и то на линији Бујановац–Китка–Марков вис–село Мердаре Преполоц–Угљарски крш. Све снаге издвојене за обезбеђење према истоку, образовале су Борбену групу „Шолц“ („Scholz“). У Метохији је обезбеђење левог бока Групе армија „Е“ и заштиту складишта 21. брдског армијског корпуса (тада у Презрену) била задужена борбена група „Скендербег“,¹ која је уз помоћ балиста чврсто држала Пећ, Ђаковицу и Призрен и омогућавала комуникације за Косово.²

Управо у време када су формиране нове бригаде, НОП одреди и батаљони и када се Прва косовскометохијска НОУ бригада приближавала Метохији, врховни командант НОВ и ПО у Југославији Јосип Броз Тито, 10. октобра 1944. године наредио је Оперативном штабу за Косово и Метохију да његове јединице систематски разарају све комуникације у тој области и све оне ка Црној Гори и северној Албанији, јер је немачким снагама онемогућено повлачење из Србије на север и преостало им је једино да то чине преко Метохије и северне Албаније; наложено је за тај задатак буду мобилисане све снаге и становништво, те да се о покретима непријатеља редовно извештава.³

После завршетка „Нишке операције“ одржан је у Нишкој Бањи састанак представника Главног штаба НОВ и ПО за Србију, Штаба 13. корпуса НОВЈ и Штаба бугарске Друге армије. Уз претходну сагласност Врховног штаба НОВ и ПОЈ, одлучено је да једи-

---

педија, 9, стр. 169; том 4, стр. 662; *Završne operacije za oslobodenje Jugoslavije 1944–1945*, Београд 1957, стр. 196–197 (у даљем тексту: *Завршне операције...*).

¹ Борбена група „Скендербег“ формирана је од преосталог људства раније разбијене немачке 21. СС дивизије „Скендербег“ (3.000 немачких војника) и неколико морнаричких јединица (око 4.000 припадника) пристиглих из Грчке – укупно 7.000 војника. – *Ослободилачки рат...*, 2, стр. 376–377; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 662; 9, стр. 169; *Завршне операције...*, стр. 201.

² *Зборник НОР*, том I, књига 11, док. бр. 141, 161, 175; књига 12, док. бр. 144, 200; књига 14, док. бр. 136, 165; књига 15, док. бр. 180; *Хронологија...*, стр. 937; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 662; 9, стр. 169; *Ослободилачки рат...*, 2, стр. 374–375; *Завршне операције...*, стр. 196–197 и 201; *Хронологија...*, стр. 937.

³ *Хронологија...*, стр. 936.

нице бугарске Друге армије, 24. и 46. дивизије НОВЈ и јединице под командом Оперативног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију 15. октобра 1944. године отпочну дејства на правцима према Косову.¹

На основу наређења Врховног штаба НОВ и ПОЈ и горе-поменутог споразума, Оперативни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију је разрадио план за коначно ослобођење те територије. Тим планом су (југословенске) Прва и Четврта косовскометохијска НОУ бригада и (албанске) Трећа и Пета бригада НОВ добиле задатак да дејства усмере у Метохију и то: Прва косовскометохијска НОУ бригада и Трећа албанска бригада према Дечанима и Пећи, а Четврта косовскометохијска и Пета албанска бригада према Призрену. Истим планом је било предвиђено да јединице бугарске Друге армије, 24. и 46. дивизије НОВЈ и Прва, Трећа и Пета косовскометохијска НОУ бригада ослободе Косово од окупаторских и квислиншких снага и да спрече извлачење снага немачке Групе армија „Е“. Њихов задатак конкретно је био да што пре избију на Косово и спрече одступање немачких снага преко Косова и западне Србије на север.²

Према плану требало је да бугарска Друга армија (без 12. пешадијске и 2. коњичке дивизије) наступа правцем Куршумлија–Подујево–Приштина и овлада Малим Косовом; 24. дивизија НОВЈ (без 17. бригаде), уз подршку бугарских артиљеријских јединица, да наступа десно од бугарске Друге армије, правцем Кртињак–село Слатина–село Качандол–село Бајгора, да заузме Вучитрн и Косовску Митровицу и пресече комуникацију Приштина–Косовска Митровица; бугарска 12. пешадијска дивизија и Пета косовскометохијска бригада да наступају правцем Лебане–Медвеђа–Приштина; 46. дивизија НОВЈ и бугарска Друга коњичка дивизија да заузму Бујановац и да потом преко Гњилана избију испред саме Приштине, а Друга и Трећа косовскометохијска НОУ бригада, до заузимања Бујановца, да дејствују у том рејону и потом се оријентишу према Урошевцу.

Кумановској дивизији НОВЈ (под командом Главног штаба НОВ и ПО за Македонију), наређено је да усмери дејства ка рејону Скопске Црне Горе и на комуникацији Скопје–Урошевац; бугарска Девета пешадијска дивизија и 17. бригада 24. дивизије НОВЈ одређене су за општу резерву бугарске Друге армије, док је 24. дивизија

¹ *Зборник НОР*, том I, књига 15, док. бр. 180; *Завршне операције...*, стр. 197; *Војна енциклопедија*, 9, стр. 169.

² Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

НОВЈ, због заморености и претрпљених губитака у ранијим борбама, замењена 9. новембра 1944. године 22. дивизијом НОВЈ.¹ Почетак дејства свих јединица предвиђен је за 23. октобар 1944. године.²

Пошто немачка борбена група „Лангер“ 15. октобра 1944. године пристигла на подручју Топлице није успела да организује одбрану Куршумлије, јер је нападнута од јединица бугарске Четврте дивизије и Тенковске бригаде, била је принуђена да се повуче јужно од Куршумлијске Бање. Да би обавила постављене задатке немачка борбена група „Лангер“ је 16. октобра ојачана Другим батаљоном 16. пука немачке 22. дивизије, Другим дивизионом 654. артиљеријског пука немачке 104. дивизије, једном противтенковском батеријом 88 мм и батеријом топова. Тако сједињене немачке снаге су покушале да организују одбрану два километра јужно од Куршумлијске Бање. Међутим, те снаге су поново нападнуте од бугарске Друге армије и 17. бригаде 24. дивизије НОВЈ. Тада је 17. бригада 24. дивизије НОВЈ преко села Лужани извела обухватни маневар борбене групе „Лангер“, одбила противнапад две чете немачке Седме СС-дивизије „Принц Еуген“³ и принудила немачке снаге да се повуку на линију Преполац–село Мердаре. Немачким јединицама је упорном одбраном успело да задрже те топографски значајне положаје и да се стабилизују због неодлучности бугарске Друге армије да енергичније настави надирање у Мало Косово. Недовољно ангажовање њених јединица, посебно Тенковске бригаде, омогућило је немачкој борбеној групи да још више утврди новопоседнуте положаје и задржи их све до 31. октобра 1944. године.⁴

Јединице 12. дивизије бугарске Друге армије и Пете косовскометохијске НО бригаде за то време, не наишавши на отпор непријатељских снага, наступале су правцем Лебане–Медвеђа–се-

1 Смењивање јединица 24. дивизије НОВЈ са борцима 22. дивизије НОВЈ отпочело је 8. новембра 1944. године. Смена је завршена следећег дана, 9. новембра, затим је 24. дивизија упућена ка Нишу, а 22. дивизија предузела дејства према Косову Пољу – *Хронологија...*, стр. 1016.

2 *Зборник НОР*, том I, књига 14, док. бр. 52, 92, 95, 145, 165, 199; књига 15, док бр. 10, 123, 180; књига 19, док. бр. 187, 192, 195, 198, 211; *Хронологија...*, стр. 936, 937, 959, 982, 983, 985–988, 1007–1009, 1015–1019, 1045; *Ослободилачки рат...*, 2, стр. 375, 376; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 662; 9, 169; *Завршне операције...*, стр. 197, 198 и 201.

3 Те чете су формиране од прикупљених војника немачке Седме СС-дивизије „Принц Еуген“, која је била разбијена западно од Ниша – *Зборник НОР*, том I, књига 15, док. бр. 180; *Завршне операције...*, стр. 198.

4 *Зборник НОР*, том I, књига 14, док. бр. 199; *Ослободилачки рат...*, 2, стр. 375; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 662; *Завршне операције...*, стр. 198.

ло Туларе и 18. октобра избиле на линију село Брвеник–село Ајкобила, иза положаја немачке борбене групе „Лангер“. На тој линији оне су, упорном одбраном и активним дејствима Првог батаљона немачког 133. пука, Допунског батаљона 21. СС-дивизије „Скендербег“ и једне батерије топова, ипак задржане. Пошто су јединице НОВЈ и бугарских снага из састава њихове Друге армије сваким даном све јаче угрожавале положаје групе „Лангер“ и омогућавале избијање бугарске 12. дивизије и Пете косовскометохијске НО бригаде на поменуте положаје, Команда немачке Групе армија „Е“ била је принуђена да одвоји из главнине, која се повлачила преко Косова, још четири батаљона пешадије и дивизион артиљерије да би појачала борбену групу „Шолц“ за одбрану правца од Медвеђе ка Приштини. За то време бугарска Друга коњичка дивизија, 46. дивизија НОВЈ и Друга и Трећа косовскометохијска НО бригада водиле су борбе са борбеном групом „Бредов“.¹

Јединице Друге бугарске армије све до 25. октобра 1944. године водиле су борбе локалног карактера, па напад ангажованих снага није отпочео на свим правцима одређеног дана, 23. октобра, како је било предвиђено. Поред тога, Штаб Друге бугарске армије је планирао да у захвату комуникације Куршумлија–Подујево убади у борбу Шесту и Девету дивизију и то Девету између Четврте и Дванаесте дивизије, а Шесту на десно крило Четврте дивизије. Насупрот томе, јединице 11. и 13. српске бригаде Двдесетчетврте дивизије НОВЈ прешле су у напад како је то било предвиђено планом садејства. Оне су 23. октобра сломиле веома жилав отпор балистичких јединица на тешко пролазном и јако испресецаном земљишту и овладале линијом Угљарски крш–Кртињак–село Тачевац. Потом су јединице 24 дивизије НОВЈ продужиле надирање и до 28. октобра заузеле Бајгору и Ракаштицу, чиме је угрозила леви бок и позадину немачких јединица код Преполца, као и саму Косовску Митровицу где су Немци отпочели хитну евакуацију и спаљивање материјала. Тога дана Немци су, искористивши неактивност јединица бугарске Друге армије, успели да део снага из Подујева и Косовске Митровице извуку и из рејона Црног врха, Подујева и Оштрог копља, уз подршку балиста, изведу снажан противнапад на 24. дивизију НОВЈ.²

¹ *Зборник НОР*, том I, књига 14, док. бр. 72, 127, 129, 145, 159, 167, 199; *Хронологија...*, стр. 983; *Ослободилачки рат...*, 2, стр. 375, 376; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 662, 663; *Завршне операције...*, стр. 198.

² Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

Тиме је 24. дивизија доведена у тешку ситуацију јер је изостало упоредно дејство бугарске Друге армије на положаје Преполоц–село Мердаре и договорена артиљеријска подршка. Пошто је практично била испред фронта, она је у дводневним борбама претрпела велике губитке – 118 погинулих и 209 рањених, те принуђена да се, услед непрекидних борби и тешког терена, 28. и 29. октобра повуче на леву обалу Лаба, на линију Угљарски крш–Кртињак–село Тачевац–Д. Репа. Због исцрпљености и великих губитака 8. и 9. новембра борце те јединице на поменутих положајима замениле су снаге 22. дивизије НОВЈ. Истовремено су вођене борбе код Бујановца и на правцу Медвеђа–Приштина, али без нарочитих резултата. Јединице Друге и Треће косовскометохијске НО бригаде успешно су нападале комуникацију Куманово–Бујановац и ометале саобраћај на тој деоници.¹

Јединице Четврте, Шесте и 12. дивизије бугарске Друге армије су 1. новембра обновили напад на немачке положаје код Преполца у циљу заузимања Малог Косова. После жестоких борби бугарска Четврта пешадијска дивизија и јединице НОВЈ 4. новембра су овладале Подујевом, а немачка борбена група „Лангер“ била принуђена на повлачење на линију село Бараина–село Сајковац–село Главник–Кодра Голма. Да би било осигурано повлачење јединица Група армија „Е“ преко Косова Поља, борбена група „Лангер“ је на тој линији ојачана 734. пуком 104. дивизије, Четвртом, Шестом и Седмом четом 999. тврђавског батаљона, два Ландесшicen батаљона, два артиљеријска дивизиона и једном тенковском четом. У новонасталој ситуацији Штаб бугарске Друге армије увео је у борбу Девету дивизију између Четврте и 12, док је 12. дивизију ојачао Шестим граничним пуком. Тако ојачане поменуте дивизије, уз подршку Тенковске бригаде, 8. новембра отпочеле су напад на правцу Приштине, док је Шеста дивизија добила задатак да овлада јужним падинама Копаоника. На десном крилу Шесте дивизије нападале су јединице 22. дивизије НОВЈ. Од 8. до 15. новембра вођене су жестоке борбе код виса Каљине (девет километара северозападно од Подујева) и села Главруика, Лужана и Шајковца, између Жари Сурдули и Дражње чуке. Упорном одбраном на тим положајима немачке снаге су успеле да одбију нападе бугарске Друге армије и 22. дивизије НОВЈ и да се одрже, обезбеђујући

¹ *Зборник НОР*, том I, књига 14, док. бр. 122, 123, 127, 145, 146, 165, 167, 199; књига 15, док. бр. 79, 180; *Хронологија...*, стр. 985, 986, 987; *Ослободилачки рат...*, 2, стр. 376; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 662–663; 9, 169; *Завршне операције...*, стр. 199–200.

тима повлачење главнине Групе армија „Е“ долином Ибра према северу.¹

Јединице Друге бугарске коњичке дивизије, 46. дивизије НОВЈ и Друге и Треће косовскометохијске НО бригаде такође су 8. новембра напале у рејону Бујановца положаје борбене групе „Бредов“ током њеног повлачења. Наступајући иза немачких снага и јаким балистичких јединица, делови бугарске коњичке дивизије и 25. бригада 46. дивизије НОВЈ у предвечерје 8. новембра ослободиле су Бујановац, а 16. новембра и Гњилане, и принудиле немачке снаге и балисте да се повуку у правцу Приштине. По заузимању Гњилана јединице 46. дивизије НОВЈ биле су распоређене по следећем: 25. бригада на сектору Гњилана, 26. бригада на простору Бујановац–Трновац, а 27. бригада западно до Кончуљске клисуре, у селу Доморовце–Топоница.²

Непосредно после формирања, јединице Четврте косовскометохијске НО бригаде су 16. октобра 1944. године напале Ђаковицу, коју је бранило 200 немачких војника и 400 балиста. После десеточасовне борбе оне су ослободиле место и том приликом заробиле 150 балиста, док је 25 немачких војника погинуло. Након тог успеха бригада је добила назив Ударна. Следећег дана, 17. октобра, њене јединице напуштају Ђаковицу пред надмоћним немачким и балистичким снагама и повлаче се на Чаф Пруши. Потом је Четврта бригада у садејству са Трећом бригадом НОВ Албаније, 20. октобра напала утврђено село Јуник (близу Ђаковице). Због јаког отпора Немаца и балиста напад није успео. Неколико дана касније, 25. октобра, Прва косовскометохијска бригада, у садејству са два батаљона Четврте косовскометохијске бригаде, опет је напала Јуник. Поново није дошло до успеха јер после десеточасовних борби и пристизања непријатељских појачања из Пећи, као и напада балиста с леђа из рејона села Молића и знатних губитака, јединице НОВ повукле су се ка албанско-југословенској граници.³

Међутим, јединице Прве косовскометохијске бригаде не одустају од ликвидације непријатељског упоришта у Јунику и напо-

¹ *Зборник НОР*, том I, књига 14, док. бр. 184, 193, 199; књига 15, док. бр. 10, 79, 170, 180; *Хронологија...*, стр. 1015, 1016; *Ослободилачки рат...*, 2, стр. 376; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 662–663; *Завршне операције...*, стр. 200.

² *Зборник НОР*, том I, књига 14, док. бр. 188, 189, 196, 199; књига 15, док. бр. 26, 28, 30, 49, 58, 74, 170; књига 19, док. бр. 195; *Хронологија...*, стр. 1016, 1017; *Ослободилачки рат...*, 2, стр. 376; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 662–663; *Завршне операције...*, стр. 200.

³ Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

кон је, после оштрих борби, супротна страна савладана 28. октобра. Деморалисане немачке јединице и балисти повукли су се ка Дечанима и Јуничким планинама. Заплењена су три митраљеза, два пушкомитраљеза, 30 пушака и другог ратног материјала. Истога дана, у селу Батуши је заробљено 30 балиста, а остатак се пробио на одсеку под контролом једне чете из Треће албанске бригаде. Следећег дана, 29. октобра, Прва косовскометохијска бригада напала је и заузела Дечане, протерала немачке јединице и избила на десну обалу Дечанске Бистрице.¹ Потом је 30. октобра Оперативни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију издао наређење за систематско рушење комуникација у Метохији у циљу спречавања повлачења немачких јединица на север – у правцу Косовске Митровице и даље према Новом Пазару, Сјеници и Краљеву, као и преко Чакора за Црну Гору и даље.²

Делови Четврте косовскометохијске бригаде напали су 4. новембра немачко обезбеђење Терзијског моста (близу Ђаковице). Посади су нанети губици, али мост због снажног отпора није срушен. Истога дана, јединице Прве косовскометохијске бригаде одбиле су нападе немачких јединица на Дечане. Слично се десило и следећег дана, 5. новембра. Једна чета те бригаде успела је да пређе мост на реци Дечанској Бистрици и да се више њега уклони у непријатељски положај. Савезничка авијација митраљирала је непријатељске снаге током целог дана; 6. новембра немачке јединице, потпомогнуте артиљеријом, изводе противнапад код Дечана, али су им јединице Прве косовскометохијске НОУ бригаде онемогућиле прелаз на десну обалу Дечанске Бистрице. Два дана касније, 8. новембра, Први батаљон Прве косовскометохијске бригаде разбио је немачку колону што је од Ђаковице пошла у помоћ својим снагама на Дечанској Бистрици, док је Четврта косовскометохијска бригада у жестоких окршајима разбила немачко-балистичку посаду Терзијског моста и мост оштетила. После жестоких борби вођених непрекидно више од месец дана против немачке борбене групе „Скендербег“ у Метохији, јединице Четврте косовскометохијске бригаде и Пете албанске бригаде 9. новембра су ослободиле Ђаковицу. Истога дана су јединице Прве косовскометохијске бригаде, после једнодневних борби, у рејону Дечана спречиле пробијање немачке колоне из Пећи за Ђаковицу и принудиле их на повлачење

¹ ВА, НОР, кут. 1411, бр. рег. 2–11/1; *Хронологија...*, стр. 982–983, 986, 987; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 663.

² *Хронологија...*, стр. 988.

у полазни гарнизон.¹

Повлачење главнине Групе армија „Е“ преко Косова Поља средином новембра улазило је у завршну фазу. Услед тога, као и због дејства Прве и Четврте косовскометохијске бригаде и Треће и Пете бригаде НОВ Албаније у Метохији, немачка борбена група „Скендербег“ покушала је да се преко Чакора пробије за Црну Гору. Пошто није успела, она је заједно са осталим немачким деловима 17. новембра почела повлачење из Метохије у правцу Косовске Митровице. Повлачење немачких снага из Метохије изазвало је расуло међу балистима на том подручју, тако да су Прва косовскометохијска бригада и Трећа албанска бригада 17. новембра ослободиле Пећ, док су јединице Друге бригаде ослободиле Урошевац, где је формиран Срески народноослободилачки одбор за срез неродимски. Сутрадан, 18. новембра, Четврта косовскометохијска бригада и Пета албанска бригада ослобађају Призрен. Тога дана у Пећи је формиран Општински и Срески НО одбор; дан касније, 19. новембра, ослобођен је и Ораховац, док је 20. новембра Први батаљон Прве косовскометохијске бригаде ослободио варошицу Исток и тиме је Метохија коначно ослобођена. Потом су поменуте јединице наставиле наступање у правцу Приштине, где су се 26. новембра 1944. године спојиле са осталим снагама НОВЈ.²

Када су се зачелне трупе Групе армија „Е“ припремале за покрет како би 16. новембра почеле напуштати Косово, бугарска Друга армија је добила задатак да у року од три дана заузме Приштину, Вучитрн и Косовску Митровицу. Противофанзива јединица НОВЈ и бугарске Друге армије требала је да почне 16. новембра 1944. године у шест сати. Јединице бугарске Друге армије добиле су задатак да дејствују по следећем распореду: 12. дивизија правцем комуникације Лебане–Приштина; Девета дивизија између комуникације Подујево–Приштина и Лебане–Приштина; тенковска бригада комуникацијом Подујево–Приштина; Четврта дивизија на потезу Подујево – Вучитрн; Шеста на потезу Крпимеј–Косовска Митровица и Друга коњичка дивизија правцем Гњилане–Приштина. На десном крилу те дивизије распоређена је 25. бригада 48. дивизије НОВЈ. Јединице 22. дивизије НОВЈ имале су дејствовати по следећем плану: Осма бригада на правцу Куршумлија–Са-

1 ВА, НОР, кут. 1411, бр. рег. 2–11/1; *Хронологија...*, стр. 1015–1017.

2 ВА, НОР, кут. 1411, бр. рег. 2–11/1; *Ослободилачки рат...*, 2, стр. 377; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 662–663; *Завршне операције...*, стр. 201; *Хронологија...*, стр. 1017, 1918.

ставци—Мала Косаница, где ће се састати са Четвртом дивизијом бугарске Друге армије и продужити дејства на линији Вучитрна и Приштине; 10. бригада напада правцем Житиња—Ржана како би овладала положајима Ржана—Оштро Копље, а потом да продужи према Силиевизи—Забрђе и даље према Косовској Митровици; 12. бригада извешће покрет за Куршумлију и разместиће се у селу Рудари—Куршумлија—Тиовац и бити у резервној приправности. Санитетске екипе по плану ће бити у селу Крпимеј.¹

Немачка борбена група „Лангер“, пошто је претходно обавила задатак у извлачењу главнине Групе армија „Е“, 17. новембра се почела повлачити правцем Вучитрна—Косовска Митровица. Потом су, после борби са немачким заштитницама, делови бугарске 12. пешадијске и Друге коњичке дивизије, као и припадници 25. бригаде 46. дивизије НОВЈ 19. новембра ослободиле Приштину, а Вучитрна 20. новембра Осма бригада 22. дивизије НОВЈ и делови бугарске Четврте пешадијске дивизије, после дводневних борби са Немцима и балистима на обалама Кочандолске реке (близу Подујева). После борби 17. и 18. новембра на линији Оштро копље—Кодра, 10. српска бригада 22. дивизија НОВЈ успеле су 21. новембра да одбаце Немце и балисте и потом продру у села Бајгору и Баре (код Косовске Митровице), док су бугарска тенковска бригада и 12. српска бригада 22. дивизије НОВЈ 22. новембра ослободиле Косовску Митровицу; 10. српска бригада 22. дивизије НОВЈ истога дана, после борбе против 12. батаљона немачког 999. пука, на јуриш је заузела неоштећени рудник Трепчу, док је наредни дан ослободила Звечан.²

Тиме је извлачење немачке Групе армија „Е“ преко Косова и Метохије било завршено. Она је свој 91. армијски корпус упутила преко Рашке, Новог Пазара, Сјенице и Пријепоља ка Вишеграду, а главнина се пребацила од Краљева, преко Чачка и Ужица на леву обалу Дрине. Тако је окончано ослобођење читаве косовскометохијске области. Потом су 27. новембра 1944. Осма и 12. бригада 22. дивизије НОВЈ упућене према Рашкој и Новом Пазару, а Штаб дивизије и њена 10. бригада смештени у Косовској Митровици. Приликом чишћења терена, 10. српска НО бригада је 1. децембра протерала из села Рујишта (код Косовске Митровице) делове четничког Другог косовског корпуса. Рањен је један, а заробљена су 23 четника, док је 10. бригада имала једног рањеног борца. Заплењен

¹ *Зборник НОР*, том I, књига 15, док. бр. 15, 16, 28, 30, 33, 35, 49, 62, 78; *Хронологија..*, стр. 1018.

² Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

је један пушкомитраљез, 12 пушака, 530 метака и седам бомби.

Јединице 46. дивизије НОВЈ су затим добиле задатак да простор Гњилане–Приштина–Урошевац очисте од остатака балистичких банди, па је у том смислу 25. бригада распоређена у рејону Приштине, 26. на подручју Липљан–Суводол–Јањево, 27. бригада на сектору Гњилана, а Штаб дивизије у Приштини.¹

Успешна дејства јединица НОВЈ у октобру и новембру 1944. године на подручју Косова и Метохије омогућила су још већи прилив људства у партизанске јединице, те се повећава бројно стање постојећих и формирају нове јединице. Тако је 9. новембра 1944. године у Таковици формирана Седма косовскометохијска НО бригада са четири батаљона. Крајем децембра исте године бригада је бројала 4.000 бораца и руководилаца.²

Од расформираног Ибарског НОП одреда и новопридошлог људства у Косовској Митровици 13. децембра 1944. године образована је Шеста косовскометохијска НО бригада са три батаљона, укупне јачине 1.000 бораца и руководилаца.³

Наредбом Оперативног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију 20. децембра 1944. године у Истоку (код Пећи), од дотадашњег Косметског НОП одреда и новопридошлих бораца, формирана је Осма косовскометохијска НО бригада, јачине око 2.000 бораца и руководилаца.⁴

Оперативни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију 17. децембра 1944. године извештава Главни штаб НОВ и ПО за Србију о ситуацији на косовскометохијском подручју и распореду јединица. У извештају се, поред осталог, наводи да је на располагању 650 одабраних омладинаца од којих треба формирати Омладинску бригаду и да у најскорије време свих девет бригада могу имати по више од 3.000 бораца. Из те документације није јасно да ли је та замисао и остварена. Видљиво је, наиме, да се у извештају мисли на седам актуелних бригада, на Осму косовско-метохијску форми-

1 *Зборник НОР*, том I, књига 15, док. 15, 30, 33, 35, 38, 49, 57, 62, 74, 78, 111, 123, 138, 170, 180; књига 19, док. бр. 204; *Хронологија...*, стр. 1018, 1019, 1045; *Ослободилачки рат...*, 2, стр. 377; *Завршне операције...*, стр. 201–202; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 662–663; 9, стр. 169.

2 *Зборник НОР*, том I, књига 19, док. бр. 215; *Хронологија...*, стр. 1017; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 663; 2, стр. 25.

3 *Зборник НОР*, том I, књига 15, док. бр. 138 и 170; књига 19, док. бр. 213; *Хронологија...*, стр. 1046; *Војна енциклопедија*, 2, стр. 25; 4, стр. 663.

4 *Зборник НОР*, том I, књига 19, док. бр. 215; *Хронологија...*, стр. 1047; *Војна енциклопедија*, 2, стр. 25; 4, стр. 663.

рану непосредно после тога и на планирано стварање Омладинске али је, по свој прилици, од тог људства формирана Допунска бригада, за попуно постојећих јединица.¹ Према наредби Оперативног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију од 20. децембра 1944. године, на територији те области је 25. децембра формирано и пет команди војних подручја (пећка, призренска, урошевачка, приштинска и косовскомитровичка) са 20 команди места;² у свим центрима формиране су војне болнице, а у Призрену и општа са 200 кревета.³

9. 2. Балистичка побуна на Косову и Метохији и другим деловима Југославије

Косово и Метохија су ослобођени од немачког окупатора новембра 1944. године. Међутим, то није представљало потпуни пораз великоалбанских и квислиншких снага и обуставу непријатељске оружане активности против нове власти у Југославији. Жариште побуне албанске националне мањине било је у четири борбене зоне.⁴ Прва је обухватала подручје Скопске Црне Горе са огранцима (вођа Шефћет Шкупи, правник, агент немачке војне обавештајне службе, за време окупације јавни тужилац), друга зона била је на пределу Шар-планине (вођа Фуат Дибра, иначе у октобру и новембру 1944. године командант Четвртог албанског пука у рејону Гњилана и сарадник немачке војне обавештајне службе), трећа је обухватала Дреницу (вођа професор Имер Бериша, като-

1 *Зборник НОР*, том I, књига 15, док. бр. 187.

2 Команде места формиране су у следећим местима: Косовска Митровица, Србица, Вучитрн, Подујево, Приштина, Јањево, Липљан, Штимље, Урошевац, Качаник, Гњилане, Сува Река, Призрен, Драгаш, Ораховац, Ђаковица, Јуник, Дечане, Пећ и Исток – *Зборник НОР*, том I, књига 15, док. бр. 187; књига 19, док. бр. 204 и 210.

3 *Зборник НОР*, том I, књига 15, док. бр. 187; књига 19, док. бр. 204 и 215; *Хронологија...*, стр. 1047.

4 Опширније у: Димитар С. Тасић, „Албанска побуна на Косову и Метохији, увођење Војне управе и оснивање јединица КНОЈ за Космет, у: *Корпус Народне Одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953*, докторска дисертација, рукопис, Филозофски факултет, Београд 2011, стр. 153–166 (у даљем тексту: Д. С. Тасић, *Албанска побуна...*); Димитар Тасић, „Албански оружани отпор успостављању власти нове Југославије 1944–1945“, у: *1945. Крај или нови почетак?*, тематски зборник радова, Београд 2016, стр. 91–106 (у даљем тексту: Д. Тасић, *Албански оружани отпор...*); Душан Ђуров Живковић, Војин Савов Муришић, *Оперативни ратни дневник Прве бокељске НОУ бригаде*, Београд 2002.

лик из Скадра, сарадник италијанске обавештајне службе) и четврту зону је чинила област Шаља и подножје Копаоника (вође побуне Адем Воца, земљорадник из Шаље, председник окружног комитета Друге призренске лиге, са седиштем у Вучитрну и Ахмет Сељанци, такође из Шаље, председник окупаторске општине у Старом Тргу). У првој зони, после почетка отпора новој власти вођа побуне је постао Адем Главица, предратни студент агрономије. У другој зони то је био жандармеријски капетан Али Риза, из Жабара код Косовске Митровице. Побуњеници су имали и политичку организацију састављену од чланова квислиншких организација и војних формација које су деловале под окупацијом („Национал демократик Шиптар“, а касније преименована у „Беса Комбтар“, фактичком продужетку организације „Бали Комбтара“).¹

Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију располагао је подацима о постојању наоружаних банди чији припадници се нису предали нити су били разоружани после завршних борби за ослобођење. Непосредно након ослобођења на Косову и Метохији налазило се пет косовскометохијских бригада и две српске дивизије. Секретар ОК КПЈ за Косово и Метохију, Миладин Поповић обратио се писмом заменицима политичких комесара у јединицима Косову и Метохији:

„Косово и Метохија су данас без окупатора, али ипак ми не владамо читавим тереном. Велике сметње нам се чине од дојучерашњих слугу фашистичког окупатора, који сада у измењеним условима примењују нови метод борбе против народноослободилачког покрета. Они сада организују оружане банде, које се крећу по нашој територији, ширећи шовинизам у нашим народима и на тај начин стварају неприлике нашој власти час ту, а час тамо. Због тога, у овом тренутку се пред наше војне јединице поставља као неопходан и главни задатак: чишћење Косова и Метохије од ових банди, чије постојање и делатност представљају данас највећу препреку развоју НО борбе и јачању наше народне власти.

„У вези с овим основним задатком, сматрамо за потребно да скренемо пажњу свим члановима Партије, нарочито политичким руководиоцима, на следеће ствари:

„1. У подухвату против наоружаних банди, које су се дигле у борбу против наше НО борбе, треба наступати енергично и немилосрдно. Имовину одметника треба прогласити државном имовином, након истека рока предаје које буду одредили штабови;

¹ Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

„2. У селима која су се супротставила оружјем, треба пронаћи организаторе тог отпора и предати их војном суду који ће им судити одмах. Имовину таквих људи секвестрирати за потребе НО војске. Сељаке оних села, у којима је било отпора треба разоружати;

„3. Заменици политичких комесара морају одмах да се повежу на терену са партијским органима (среским комитетом и месним комитетом) са циљем да им пруже потребну помоћ – не запостављајући истовремено рад у својој бригади;

„4. У току војних операција и у раду на самом терену мора се строго водити рачуна да не долази до самовољних поступака (убиства, пљачке и др), до ситних зађевица, личне нетрпељивости и сличних догађаја. Држање наших бригада мора бити примерно – достојно славне војске Титове. Наши борци морају да поштују обичаје шиптарског народа;

„5. По свим селима, кроз која ће од сада да пролазе наше јединице, обавезно држати конференције са сељацима. Суштина тих конференција мора да садржи објашњење о ослободилачкој мисији наше војске – створене оружаним напорима против окупатора и симбола братства и јединства наших народа – која доноси слободу свим народима, па према томе и шиптарском народу Косова и Метохије. Даље, треба говорити о реакционарној улози Шиптара Космета у току народноослободилачке борбе, о њиховом слепом повођењу за окупаторским слугама и о борби коју су водили против својих интереса, као и о томе шта треба да сада учине Шиптари, у овом моменту, да би стекли право да одлучују о својој судбини, тј. да масовно ступају у редове НОВ, да се упорно боре за потпуно уништење фашистичког окупатора, да се боре против својих издајника, те да помогну НОВ и народној власти у стварању нове државе – Демократске Федеративне Југославије.

„6. Свуда по селима морамо настојати да се формирају НО одбори и – уколико наше јединице буду боравиле дуже времена на терену – треба формирати општинске народноослободилачке одборе. У том раду треба се придржавати принципа да у одборе треба бирати најпоштеније људе дотичног села или општине. Новооснованим одборима треба детаљно објашњавати њихов рад, а имена чланова одбора послати нама без одуговлачења. (У том циљу вам шаљемо потребан материјал за рад нар. ослоб. одбора).“¹

У писму се такође указује, да је потребно у селима формирати и антифашистичке организације омладине и жена, а где год

---

¹ Исто.

постоје услови организовати културне приредбе на шиптарском и српском језику, водећи увек рачуна о културном нивоу шиптарског становништва. „Приредбе морају да садрже тематику борбе против шовинизма и тематику братства и јединства. Сви који буду добровољно ступили у НОВЈ, треба одмах да се распореде у јединице. Такође се са њима мора политички радити.“¹

У завршним операцијама на страни Немаца борило се између 25.000 и 30.000 квислинга, не рачунајући позадину и осигурање границе у подручјима где нису вођене борбе. У оружаном побуну Албанаца против НОВЈ није учествовало мање од 15.000 Албанаца. Такође треба додати сараднике-јатаке чији је допринос побуну био прилично велики. У позадини НОВЈ и у градовима деловали су чланови илегалне организације „Национал демократик Шиптар“. У борбама је учествовао велики број мушкараца и мада се јадан број њих повлачио и одлазио кућама, после неколико дана они су се враћали на фронт. Догађало се да јединице НОВЈ приликом претреса албанских села не пронађу ниједног одраслог мушкараца, да би већ следећег дана сви они били у својим кућама.²

У борбама против побуњеника било је ангажовано свих пет косовскометохијских бригада. Почетком децембра те јединице су имале 7.000 бораца. Том броју треба додати и 2.000 бораца Седме бригаде, формиране након ослобађања Ђаковице. У децембру су основане још две косовскометохијске бригаде. Већина тих бораца није имала борбених искустава. У гушењу побуне у јануару и фебруару 1945. године учествовале су 24. и 26. српска, 41. македонска и Пета албанска дивизија. У јануару 1945. године је формирана бригада Народне одбране (КНОЈ-а). У појединим документима та јединица се назива и бригада ОЗН-е. Она је званично формирана 11. марта 1945. године. Добровољно ступање у НОВЈ, тј. добровољна мобилизација, није дала очекиване резултате.³

Оперативни штаб за Косово и Метохију у заповести за 2. децембар 1944. године наводи податак да се једна непријатељска групација налази на планини Чичавици и да је чини око 700 балиста. Процењено је да је на територији Дренице главни балистички оперативни центар са мањим складиштима оружја и радио-станциом. Истог дана, 2. децембра, балисти су извели снажан и изнена-

1 Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984, Zbirka dokumenata*, Beograd, 1985, стр. 589–590.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 Исто.

дан напад на Урошевац.¹ Одлука о нападу на Урошевац и Гњилане донета је на састанку штаба балистичке зоне крајем новембра, под командом Адема Главице. На састанку су учествовали Ђазим Лугација, Хисен Трпеца, Мула Идриз Хајрулаху, Мухарем Фејза Огошта, Бајруш Дакља, Мехмед Црни и још око 50 балиста. Штаб за напад на Урошевац су чинили Адем Главица, Ђазим Лугација и Хисен Трпеца. Побуњеници су били највише концентрисани у рејонима села Гадимље, Муховац, Лугација и Језерца. Уочи напада на Урошевац дезертирао је командант места Хамдија Јашаревић, муслиман по националности. Према појединим изворима, било је чудно што је уопште постављен на то место, јер је за време окупације био жандармеријски наредник, под италијанском окупацијом био командант среске полиције, а за време немачке управе командант жандармерије. Сходно свом положају, побуњеницима је доставио податке о стражарским местима, заседама, утврђеним положајима, бројном стању, распореду, наоружању, командном особљу и смештају јединица. У току рата чинио злочине над Србима и припадницима НОП-а.²

Балисти су кренули у напад на Урошевац рано ујутро 2. децембра 1944, из два правца. Са планине Жегавац групацију су предводили Ђазим Лугација и Хисен Трпеца, а са југа и југозапада Авдуљ Дура, Риза Гога и бивши командант места Хамдија Јашаревић. Тачан број нападача није утврђен, али се процењује да их је било више од 2.000 добро наоружаних. У првим налетима савладане су истурене страже и заузета готово половина града. Продор су подржали присталице балиста у самом граду, па чак и поједини припадници НОВЈ – Албанци придружујући им се у току напада. Оба нападнута батаљона, под командом Јовице Попадића и Слободана Филиповића, пружила су снажан отпор. Срби из села Сојева су очистили пут од снега, што је омогућило долазак још једног батаљона Треће косовскометохијске бригаде, па је напад одбијен. У поподневним сатима почело је и повлачење балиста. Према депеши Оперативног штаба за КиМ Главном штабу Србије убијено је око 200 балиста, док су губици јединица Друге и Треће косовскометохијске бригаде износили 20 мртвих и око 50 рањених бораца.³

Док су се у Урошевцу водиле уличне борбе, на прилазу гра-

1 *Зборник НОР-а*, том I, књ. 19, док. бр. 211.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 Никола Видачић, *На обалама Неродимке*, Нови Сад, 1967, стр. 230–233 (у даљем тексту: Н. Видачић, *На обалама...*).

ду погинули су капетан ОЗНЕ Божо Прља и припадници Областне ОЗНЕ: Томо Кртолица, Чедо Поповић, Живорад Тепавчевић и Предраг Бојковић. Они су из Призрена спроводили за Приштину ухаћеног ратног злочинца Ибрахима Љутвија, бившег окружног начелника у Косовској Митровици. Аутомобил припадника ОЗНЕ са ухапшеним Љутвијем наишао је на заседу балиста. Сви припадници ОЗНЕ су убијени и спаљени заједно са возилом. Љутви је успео да побегне, придружио се балистима и пуних шест година био недоступан органима гоњења. Откривен је јануара 1950. године, опкољен и том приликом је извршио самоубиство како не би пао у руке снага безбедности.¹

После неуспелог напада на Урошевац, многи балисти су се вратили својим кућама, али су поједини остали у шумама. На Жеговцу су се налазиле веће групе одметника предвођених Ћазимом Лугацијом и Хисеном Трпезом и мање на челу са Бајрушом Дакљом и Ахметом Хајдинијем, ратним злочинцем из села Мираща. На Шар-планини су се налазили одметници у групама Авдуља Дуре, Ризе Гоге, Синана Хоце и Ћазима Авдије. У групи Ризе Гоге био је и Хамдија Јашаревић, али се он као саветник и инструктор појављивао и у другим групама. Истог дана када су вођене борбе са балистима у Урошевцу (2. децембра), Други батаљон 27. бригаде 46. српске дивизије је код Врбичке реке, близу Јањева, водио шестосатну борбу са групом од око 300 балиста. НОВЈ је успела да из разбије и да им нанесе велике губитке. Балисти су се повукли према Гадимљу и Плитковићу. Истог дана вођено је више борби са балистима на још неким местима, али су свуда одбијени.²

Штаб балиста за напад на Гњилане формиран је крајем новембра 1944. године. Чланови су били: Мула Идриз Хајрулаху, Мухарем Фејза Огошта, Суљ Зарбинца и Шефки Десивојца. О намери балиста је 5. децембра 1944. године информисан Главни штаб за Србију. Примећено је груписање балиста у пределима села Огоште, Мучиврце и Десивојце и 19. децембра на то подручје су упућени припадници 17. македонске бригаде: Први батаљон према селу Чар, Други према Десивојцу, а Трећи у правцу Вручевца. Када је Други батаљон избио на омању равницу, у долини коју пресеца Драгачевска река, борци су застали да би се одморили пред наставак покрета за Десивојце. Место за одмор је било лоше одабрано, јер је са три стране било окружено брдима. Батаљон је нападнут па је настало

1 Н. Видачић, *На обалама..*, стр. 230–233.

2 ВА, НОР, к. 1341, 1–54/5; к. 184, 30–24/1, 29/1.

комешање; једна група бораца је пробила обруч и повукла се према пределу Крајни дол, а друге две мање назад према Полички. Батаљон је у том нападу балиста претрпео велике губитке. Припадници Првог и Трећег батаљон нису могли да им помогну, пошто нису били у близини, а и они су били нападани.

Када су пред крај децембра 1944. године специјалне екипе пристигле да прикупе тела мртвих бораца, у шуми на Црном врху наишле су на 14 људских костура за које се претпоставља да су били италијански војници пребегли у партизане након капитулације Италије. У кањону према Полички је било више од 50 погинулих партизанских бораца, чије су главе биле одсечене, као и руке и ноге, а лобање измасакриране. Велики број бораца је нестао и никада није пронађен. Пронађен је у животу само бригадни лекар, кога је склонио и седам дана скривао и неговао у својој кући Суља Суљај из села Копривнице.¹

Овакви губици у људству деморалисали су борце 17. македонске бригаде НОВЈ, што је дошло до изражаја и приликом напада скоро 2.000 балиста на Гњилане 23. децембра 1944. године. Напад једне колоне балиста из правца Скопске Црне Горе предводио је Мула Идриз Хајрулахуи, а из правца северно од Гњилана Суљ Зарбинца, Шефки Десивојца и Мухарем Фејза Огошта. Балисти су тада успевали да освајају улицу по улицу. Помоћ су имали и из бројних албанских кућа у самом граду, из којих је пуцано у леђа борцима НОВЈ и грађанима што су покушавали да напусте град. Балисти су заузели читав град изузев зграде ОЗН-е, Среског и Градског народног одбора и Команде места. Балисти су најжешће нападали управо зграду ОЗН-е сматрајући да би тиме дошли у ситуацију да освоје и затвор у коме су били притворени албански квислинзи и ратни злочинци. Напад им ипак није успео иако су погинула тројица браниоца зграде ОЗН-е, али је око ње нађено најмање 20-ак убијених балиста. Из Урошевца је партизанским борцима у Гњилану, упућена помоћ. Трећи батаљон Пете косовско-тохијске бригаде према том граду кренуо усиљеним маршом. Тај батаљон је до 11 сати ушао у град и балисти су се панично повлачили. Трећи батаљон је имао шест мртвих и 16 рањених. Погинуло је и 25 бораца 17. македонске бригаде и тројица припадника ОЗНЕ. Петар Слијепчевић, командир Четврте чете, с леђа је убијен од Албанца, борца из његове чете. У центру града је погинуло око

¹ Богомир Станковић, *Косовско Поморавље у револуцији 1941–1945*, Ниш 1975, стр. 226–227.

50 балиста, 12 их је заробљено и око 70 рањено. Погинуо је и један од вођа балиста, Шефки Хајдини Десивојца.¹

По завршетку борби за Гњилане, Други батаљон Пете косовско-метохијске бригаде отпочео је претрес кућа. У једној је, рецимо, откривена група балиста и том приликом двојица су убијена, а петорица су се предала. У двориштима неколико кућа пронађена су масакрирана тела бораца партизанске 17. македонске бригаде. У једном дворишту било их је чак 10, међу којима је и жена. Због спречавања могуће освете, борци 17. македонске бригаде су повучени са терена у град. Заменик команданта Оперативног штаба Косова и Метохије Петар Брајовић, одмах је упућен у Гњилане да провери поједине информације о прекомерној употреби силе бораца те јединице према цивилном албанском становништву након протеривања балиста. Брајовић је добио овлашћење да организује и преки војни суд. Провере у Гњилану су показале да ипак није било освтничких чинова и невојничких поступака македонских партизана.²

Порази балиста приликом напада и покушаја заузимања Урошевца и Гњилана нису значили и коначно обустављање њиховог деловања на Косову и Метохији. Широм косовско-метохијске територије задржале су се мање или веће наоружане групе спремне за разне терористичке акције у погодном тренутку. У тој ситуацији било им је важно да у скровиштима прегурају зиму и дочекају пролеће када су планирали нова већа дејства. У њиховој тактици су у том периоду доминирали напади из заседе на курире, мање групе војника и грађане лојалне новој власти. Балисти су добро познавали терен и имали разгранату мрежу сарадника за снабдевање храном и редовне извештаје о кретањима војних јединица.³

Штаб 46. српске дивизије почетком јануара 1945. године, на секторима Косовска Митровица–Подујево и Приштина–Лебане и на планини Чичавици у појединим селима, наредио је разоружавање тек формиране сеоске милиције, јер се показало да су и њени припадници обавештавали балисте о кретању војних потера. Неретко се дешавало да је сеоска милиција приликом наиласка партизанских јединица пуцала на њих, док балисти не побегну из села. Јединице НОВЈ су биле у тешкоћама, јер су биле попуњене

1 Војислав Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, Београд 1989, стр. 81–86 (у даљем тексту: В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска...*).

2 В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска...*, стр. 81–86; С. Ђаковић, *Сукоби на...*, стр. 208–209.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

младим и неискусним борцима, а обавештајни рад на терену био је тек у фази организовања.¹

У децембру 1944. године формиране су Шеста и Осма косовскометохијска бригада, тако да је у саставу свих осам јединица било око 11.000 бораца. Мобилизација се спроводила на принципу добровољности. У јединице је у том периоду ступило око 4.000 Албанаца и исто толико Срба и Црногораца. Посматрајући бројност албанског становништва на том подручју, евидентно је да је одзив био слаб. У осталим деловима Србије, за разлику од Косова и Метохије, спроведена је обавезна мобилизација. Оперативни штаб Косова и Метохије још почетком децембра 1944. године обавестио је Главни штаб Србије да је заузео став да се енергичном акцијом разбију жаришта балистичке побуне и њихова главна упоришта, али то није урађено. У пракси, Оперативни штаб и пре свега политички чиниоци на Косову и Метохији тежили су компромису и политичком решавању проблема, што је очито било погрешно или је намерно чињено.²

Прикупљање оружја није давало очекиване резултате. Албанци су се понекад и одазивали на такве позиве, али су често предавали старе пушке и незнатну количину муниције. У селу Сићеву, код Приштине, приликом претреса су пронађене четири пушке, у Риманишту само једна. У Шарбану, партизански руководиоци су позвали сеоског кмета Фејзу Уку да сарађује у откривању оружја. Он се супротставио оружјем и побегао је у шуму, где се придружио балистима.³ Трећи батаљон Шесте косовскометохијске бригаде открио је, примера ради, на подручју Србице већу количину скривеног оружја; шест митраљеза, 10 пушкомитраљеза, 15 бацача и десетине сандука муниције. Оружје је било сложено и подмазано, умотано у шаторска крила, закопано и покривено даскама на њиви засејаној пшеницом. Иначе, пронађено је веома мало скривеног оружја код албанског становништва, имајући на уму процене о његовој количини.

У другој половини децембра 1944. године, не рачунајући велики напад балиста на Гњилане, одметничке групе су биле донекле пасивне и скривале су се у шумама, код јатака, даље од важних комуникација. Но и поред тога, представљале су сталну опасност за безбедност и онемогућавале су нормално функционисање органа власти.⁴

---

1 ВА, НОР, к. 181, 5–2/2.

2 *Зборник НОР-а*, том I књ. 15, док. бр. 129.

3 *Исто*.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

Главни центри одметничких група су били у Дреници, Жеговцу, на Чичавици, а њихове групе су деловале на сектору Приштина–Подујево–Пакаштица и у рејонима села Грдовци, Трнава, Дуз, Шарбан и Риманиште. На подручју Риманишта се налазила група од око 60 балиста, предвођена Акифом Бајрамијем, бившим официром албанске жандармерије, познат под надимком Ахмет Зогу. Пета косовскометохијска бригада 31. децембра 1944. сукобила се са групом од око 50 балиста, чији је вођа био Мухарем Бардуш, из Плитковића, а потом је забележено још неколико сукоба слабијег интензитета.¹

Пасивност балиста је била само привидна јер су њихове вође одржавале састанке ради припрема и договора о будућим акцијама, чији су почетак планирали за пролеће 1945. године. Обавештајни одсек Нишке војне области обавестио је Главни штаб Србије да поседује поуздану информацију о важном скупу балиста у Качиколу, одржаном 29. децембра 1944. године. То је био збор балиста из лапског, гњиланског, лебанског и грачаничког среза, на коме су донете одлуке да се приступи организовању људства и да се у пролеће 1945. започне са већим акцијама и нападима против НОВЈ.²

За то време у градовима на Косову и Метохији постепено долази до нормализације живота, колико је то било могуће. На делу је било чишћење улица у четвртима страдалим у борбама, поправљане су значајније комуникације, мостови, успостављане телефонске линије, оспособљавана привредна предузећа.

Формирају се команде места и подручја, као војнотериторијални органи. У Косовскометохијској области је образовано пет команди подручја. Косовскомитровичка команда је обухватала звечански, дренички и вучитрнски срез; приштинска је обухватала грачанички и лапски; урошевачка је обухватала неродимски, гњилански и качанички; пећка је обухватала пећки, источки и ђаковички срез; призренско подручје су чинили шарпланински, подгорски, горски и подримски срез.

Формирана су и окружна Одељења заштите народа – ОЗН-е. Среска опуномоћства ОЗНЕ формирана су одмах, након ослобођења Косова и Метохије новембра 1944. године, у свим срезевима.³

Команда места у Пећи је 1. децембра 1944. издала наредбу наложивши отварање трговачких радњи, предају оружја и осталог

1 ВА, НОР, к. 1344, 7–6.

2 ВА, НОР, к. 1344, 2–1–1.

3 *Зборник НОР-а*, том I, књ. 19, док.т бр. 215; ВА, НОР, к. 184, 36–26/1.

војног материјала и позвала грађане да ступају у НОВЈ. Без дозволе власти забрањено је било какво исељавање или пресељавање, одузимање имовине или наплата ранијих дугова. Грађани који су напустили град или подручје среза позвани су да се до 7. децембра врате својим кућама, а у случају да то не учине пређено им је конфискацијом имовине. Истом наредбом регулисано је истицање заставе. Албанци су могли да истичу своју националну заставу, а Срби и Црногорци југословенску плаво-бело-црвену са црвеном петокраком на средини белог поља. На основу те наредбе, није било дозвољено истицање српске заставе, док истовремено Албанци нису морали да истичу југословенску заставу.¹

Средином јануара 1945, Оперативни штаб за Косово и Метохију објавио је општу мобилизацију. Спроводили су је надлежни војнотериторијални органи, уз помоћ војних јединица и органа власти. Међутим, на терену је долазило и до изузетака. На подручју Дренице албанске обвезнике мобилисао је Шабан Полуџа, барјактар из села Полуџа у дреничком срезу, већ у Априлском рату 1941. учесник напада на војнике Краљевине Југославије. Био је и у служби италијанског, потом немачког окупатора и организатор прогона, пљачки и убистава насељеника, као и паљења српских села у Дреници и један од организатора два напада на Ибарски Колашин. Са својим људима 1941. одлазио је и у новопазарски крај, где је такође чинио злочине над Србима. Он је непосредно након ослобођења Косова и Метохије предводио групу од око 200 балиста.

Полуџа се из шуме обратио штабу Прве косовскометохијске бригаде, тада стационираном у Дреници, изразивши жељу да се са својим људством прикључи НОВЈ. Разговарао је с тим у вези са Фадиљом Хоцом, најпознатијим албанским командантом у НОВЈ (командант Оперативног штаба за Косово и Метохију). Након тога је штаб Прве косовскометохијске бригаде обезбедио Полуџи и његовим људима долазак у Косовску Митровицу, где се пријавио Команди подручја. Оперативни штаб за КиМ није међутим прихватио разговоре и Полуџа се вратио у Дреницу. Фадиљ Хоца и политички комесар Оперативног штаба Крсто Филиповић 14. јануара 1945. године су стигли у Дреницу и састали се са Полуџом. Након тог састанка омогућено му је да у име Оперативног штаба НОВ и ПО Косова и Метохије мобилише људство у дреничком, вучитрнском и подримском срезу, како би ови били упућени на Сремски фронт.²

---

1 *Исто*, том I књ. 19, док. бр. 210.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

У селима на подручју Шаље за мобилизацију је био задужен Адем Воца. Био је такође у контакту са Оперативним штабом и одлазио у Приштину, где је, поред осталих, разговарао и са Миладином Поповићем. Он је гарантовао лојалност новим властима, па је кооптиран за одборника Обласног НО одбора. Био је и један од говорника на митингу у Вучитрну, приликом ослобођења града, и том приликом је изразио задовољство што је окупатор протеран. Међутим, познато је и то да се пред шаљским становништвом позитивно изражавао управо о немачким окупаторима. Младићи мобилисани на подручју где су за тај процес били задужени Полужа и Воца, распоређивани су претежно у Шесту, Седму и Осму косовскометохијску бригаду, тако да је у јануару 1945. њихово бројно стање знатно увећано. Шеста бригада је имала око 3.000, Седма око 6.000 и Осма око 4.000 бораца. У све три бригаде, огромну већину су чинили новомобилисани и у борбама неискусни војници.

На снази је била и амнестија за све одметнике који нису починили злодела, што је настојао да искористи и не мали број злочинаца. Тако се, поред осталих, предао и Зија Кошара, за време окупације командир жандармеријске станице у Шљивову код Урошевца. За време напада балиста на Урошевац он је командовао већом групом одметника и том приликом је и рањен. Кошара је са својим људима ступио у Седму косовскометохијску бригаду и с њом стигао до Баната. У исту бригаду је распоређен и Авдуљ Дура који се предао јануара 1945. године, са око стотину балиста. Претходно су се под његовом командом сви они крили у планини Буковик, код Качаника. Дура је био организатор контрачета и предводио их је у борбама против партизана на Шар-планини и Скопској Црној Гори. После капитулације Бугарске, постао је вођа вулнетара. Био је наредбодавац и непосредни извршилац бројних злочина над партизанима и српским становништвом у том крају. Са Седмом бригадом је упућен у Центар за допунску обуку у Банату, али је у јуну 1945. године, као старије годиште демобилисан. Враћио се на Косово и убрзо је због ранијих ратних злочина ухапшен. Током истраге успео је да побегне из затвора и да са групом бегунаца формира одметничку групу од 15-ак балиста. У сукобима с њима пало је више жртава, његова група је починила и неколико тешких злочина све до јуна 1949. године, када је Дура у борби убијен.¹

Заповешћу Врховног команданта од 25. децембра и допуном те заповести од 30. децембра 1944, наређено је формирање допун-

¹ Исто.

ских јединица на ослобођеној територији. Њихов основни задатак је био обука новомобилисаних регрута, због попуњавања оперативних јединица. Предвиђено је да допунске бригаде броје до 6.000 људи, а батаљони ван састава бригаде 2.000. То су биле војнопозадинске јединице потчињене главним штабовима, односно корпусним областима. Поменутом заповешћу најстроже је забрањено војним јединицама да непосредно мобилишу људство на терену, већ да се попуњавају из допунских бригада.¹

По наређењу Главног штаба Србије, Оперативни штаб Косова и Метохије требало је да у јануару 1945. године пошаље у Банат у допунске јединице 10.000 људи. Одлучено је да буду упућене Шеста, Седма и Осма косовскометохијска бригада, с тим што ће људство које је мобилисао Шабан Полужа бити придружено Седмој. Припреме за транспорт, као и правци кретања те три јединице у Банат, спроводили су у тајности чланови Оперативног штаба за Косово и Метохију са Командом нишког корпусног подручја и Главним штабом за Србију. Седма бригада, где су распоређени и људи Шабана Полуже, била је бројнија од Шесте и Осме, па је њено пребацивање у Банат планирано у три транспорта од по 2.500 људи (19, 20. и 21. јануар 1945. године). За командовање транспортима одређени су Тамил Бровина и Вуко Турковић, Шабан Хација и Павле Брајовић, и Мићо Мијушковић и Војин Николић.²

Шеста и Осма бригада су без потешкоћа стигли у Банат што, међутим, није био случај са Седмом. Штаб 46. дивизије је издао 17. јануара 1945. строго поверљиву заповест и с њом су били упознати само штабови бригада; у њој је стајало да се у бригади налази и већи број вероватних ратних злочинаца и да постоји могућност масовног дезертирања, као и изазивања инцидената и оружаних напада; с тим у вези, дезертере је требало разоружати и предавати батаљону КНОЈ-а.³ Шабан Полужа који се самовољно прогласио за командира, поред 2.000 мобилисаних у Дреници, уз пут је прикуписао и ново људство, тако да је до Подујева тај део Седме бригаде имао око 4.000 људи. У вечерњим сатима 23. јануара 1945, уместо да по плану више команде буду у Подујеву, та група под командом Полуже се налазила на сектору између Подујева и Киселе Бање тј. у селима Лапаштица, Главник, Думош, Буринце, Коњушевац, Горње Пендухе, Сибовац и Луг. Они и нису личили на регуларну

---

1 Исто.

2 ВА, НОР, к. 1341, 4-2/1; 4-1/1.

3 Исто.

јединицу јер су се понашали распуштено, шенлучећи и пуцајући у разним приликама. Упадали су чак и у туђе куће и пљачкали. Старца Стојана Томића су буквално избацили из његове куће, да би се они ту у једном тренутку сместили.¹

Команда Првог батаљона 27. српске бригаде морала је да упозори Шабана Полужу, смештеном са пратњом у Главнику, да се придржава предвиђеног плана пута и да крене са људством у Подујево. Он се и поред тога понашао надмено према официрима, говорио је искључиво на албанском језику, иако је знао српски, па су и својеврсни преговори због превођења трајали дуже. Такву ситуацију је отежавало и наређење Фадила Хоџе да се пажљиво поступа са Полужином групом. Полужа је након свега стигао у Подујево, али је одустао од планског настављања пута ка Куршумлији. Уз њега је био и Мехмет Градица, један од највећих ратних злочинаца међу Албанцима.² Тај је и после ослобођења као одметник нападао партизанске јединице, да би на крају успоставио сарадњу са Полужом. Било је очигледно да Полужа нема намеру да напушта Подујево и да крши наређења више команде. Зато је Штаб 46. српске дивизије, под чијом је командом била и Пета косовскометохијска бригада (командант Младен Жакула), издао заповест да Полужина група у току ноћи буде блокирана. Њима су требало да помогну и 25. и 27. бригада. Полужина група је требало да се разоружа, а злочинци и вође ухапсе.³

Напад на Полужу је планиран је за 24. јануар, у раним јутарњим сатима. Међутим, у преговорима Фадила Хоџе и Полуже договорено је да Полужини људи оду несметано према Приштини, Косовској Митровици и Дреници, иако је требало да крену ка Прокупљу, а потом возом на Сремски фронт. Тек када су побуњеници изашли из Подујева, Фадиљ Хоџа је наредио да се нападну. На простору између Бабиног Моста и Бариљева, побуњеници су напад-

¹ ВА, НОР, к. 1341, 6–1/1.

² Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа. Градица је пре окупације био жандармеријски наредник, а за време окупације напредовао је до чина поручника. Постављен је 1941. за командира жандармеријске станице у Првом Тунелу, где је контролисао рударе Трепче. Почетком септембра 1941, након напада Копаоничког НОП одреда на жичару, кренуо је у потеру и код села Борчана напао партизане. Тада су погинули Тодор Милићевић и Павле Радмановић, а заробљени Јово Којић, Никола Манојловић и Симо Лабус. Албански жандарми су их предали Немцима који су их стрељали. Такође, Градица је учествовао у злочинима Косовског пука у Пећи крајем 1943. године

³ Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

нути и уз губитке разбијени на више група. Из правца Косовске Митровице упућена су два батаљона 25. бригаде, а из Србице два батаљона Прве косовскометохијске бригаде, како би их пресрели на падинама Чичавице, али се већи број балиста после борбе и знатних губитака, под заштитом мрака пребацио у Дреницу, што им је и био циљ.¹ Дан пре доласка Полуже са својим људима у Дреницу, Први батаљон Пете бригаде разоружао је у селу Трнави групу од 57 балиста, запленио 56 пушака, један пушкомитраљез и око 3.000 метака. Западно од пута Лужане–Подужево, 26. бригада је напала групу побуњеника, која се кретала према Шаљи.²

Слични догађаји пратили су и покушаје да се разбије око 2.000 мобилисаних под руководством Адема Воце у Шаљи. С њим су, као и са Полужом, вођени преговори, што је његова група за то време користила за још боље организовање. Воца је тражио да учествује у цивилној власти у Косовској Митровици и Вучитрну и да руководи рудником Трепча у Старом Тргу и прерађивачким погонима у Звечану. Захтевао је и да командује мобилисаном јединицом и да се његови људи не упућују на Сремски фронт, већ да остану ради наводне одбране Косова и Метохије од четника.³ Оперативни штаб Косова и Метохије у таквим околностима издао је 26. јануара 1945. наредбу за напад на Воцину групу. Задатак је поверен 46. дивизији, под чијом командом је била и Пета косовскометохијска бригада. Воцине групације су се налазиле у селима Мељеница, Видушић, Баре, Мађера, Влахиња, Дедиње, Забрђе, Сељанце, Бајгора, Ковачица, Весековце, Курилово, Гумниште, Трстена и Мажић, а већина у Мељеници и на потезу Видушић–Бајгора.⁴

Штабу 46. дивизије је на располагање стављена и Косовско-метохијска бригада КНОЈ-а. Напад на Воцине снаге је био предвиђен за 28. јануар у раним јутарњим сатима. На подручју Шаље су били распоређени батаљони 25. бригаде. Ударни батаљон те бригаде чинили су најистакнутији борци из осталих батаљона и имао је неколико мањих сукоба са балистима.

У Зијачи је ухапшен злочинац Садик Зумбери са сином. Извиђачка десетина Трећег батаљона водила је борбу са групом од 20 балиста, једног убила, а једног ранила. Утврђено је поуздано да је у Сељанцу штаб Мехмета Градице, као и штаб свих балистич-

1 ВА, НОР, к. 1341, 9–8/3.

2 В. Никчевић, *Пета косовскометохијска...*, стр. 97.

3 С. Ђаковић, *Сукоби на...*, стр. 213.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

ких снага.¹ Балисти су претходно напали рудник Трепчу и Косовску Митровицу 26. јануара. Првом, Трећем и Четвртом батаљону у борби против балиста прикључени су и два батаљона КНОЈ-а, 27. бригада 46. дивизије и Пета косовскометохијска бригада. Побуњеници су заузели Први тунел и приближили се Косовској Митровици на свега један километар. Противнапад на балисте је уз дејство артиљерије почео око поноћи. Заједничком акцијом Трећег батаљона 25. бригаде и једног батаљона КНОЈ-а, балисти су били принуђени на повлачење. У преподневним сатима 27. јануара 1945. године, балисти су одбачени на положаје с којих су претходног дана отпочели напад.²

После тог неуспеха, поједини балисти су се вратили својим кућама, а поједини су се и даље скривали по шумама. Адем Воца, лакше рањен у ногу, са групом од 300-400 балиста побегао је у правцу Копаоника. Према извештају Штаба 46. дивизије, од око 2.000 балиста остале су активне само две мање групе, једна у Ковачици, друга у Сељанцу, и са њима су наредних дана вођене борбе. Јединице 27. и Пете бригаде су 27. јануара водиле борбе са албанским сељацима који су подржавали балисте и пружали отпор из својих села. Јединице НОВЈ су у тим окршајима имале више погинулих и рањених. У операцијском извештају 46. дивизије за период од 26. јануара до 1. фебруара 1945. године наводи се да је дивизија имала 36 погинулих бораца. Међутим, само у 25. бригади у борбама са групом Шабана Полузе било је 36 погинулих и више од 50 рањених бораца, а Другом батаљону КНОЈ-а седморица погинулих. Међу становништвом није било жртава, али су у Старом Тргу балисти убили и масакрирали Милана Мирића, омладинског руководиоца у руднику. Процењује се да је погинуло око 300 балиста и да је велики број њих рањен. Око 180 их је заробљено, али су они после одузимања оружја пуштени. Заплењено је око 200 пушака и четири пушкомитраљеца са великом количином муниције.³

Шабан Полуза је након повратка у Дреницу ојачао своје снаге, окупивши за борбу против НОВЈ 10.000 балиста подељених у више група. На стање на терену, није утицало ни попустљиво понашање партизана према њима. Томе треба додати и чињеницу да млађи Албанци, припадници НОВЈ, нису представљали аутори-

¹ Милорад Мадих, Душан Јончић, *25. српска бригада*, Београд 1989, стр. 183–185.

² ВА, НОР, к. 223, 1/1–7; к. 1341, 8/3–9.

³ ВА, НОР, к. 1341, 8–1/3; 9–8/3.

тет за албанске сељацима, јер су они традиционално били у чврстој вези са племенским и сеоским барјактарима. Такође је на понашање албанских сељака утицала и вишедеценијска пропаганда међу албанском популацијом против Срба. Страх од Срба, под утицајем такве пропаганде у ратним годинама под окупацијом (1941–1944), претворио се у мржњу према њима.¹

У циљу уништења балиста под командом Шабана Полуке, Оперативни штаб за Косово и Метохију је 29. јануара издао наредбу јединицама 46. дивизије да наставе њихово гоњење и уништавање на подручју Подујева, Вучитрна и Приштине. Свих пет косовскометохијских бригада је борбено ангажовано у области Дренице. Јединице НОВЈ су ојачане почетком фебруара Шестом црногорском и Првом бокелском бригадом, као и 24. српском дивизијом. Борбе су биле свакодневне и балисти су трпели велике губитке. На Чичавици је Други батаљон Прве косовскометохијске бригаде нападнут од многобројнијих балистичких снага под командом Јусуфа Градице. Албански сељаци такође су пуцали из својих кућа и пружали помоћ балистима. Батаљону је запретило опкољавање, па је био принуђен на повлачење. Имао је 13 погинулих. Балисти су имали такође губитке, а након ове борбе пребацили су се на подручје Шаље.²

Прва косовскометохијска бригада водила је жестоке борбе са балистима по изузетно хладном времену у периоду од 27. до 30. јануара 1945. Балисти су 30. јануара држали села у Дреници Трстену, Бањицу, Полужје, Штутицу, Дашевац, Микушницу, Љубовац, Ошљане, Горње Обриње, Овчарево, Доње Обриње, Доњи и Горњи Обилић, Крушевицу и још неколико мањих насеља. За помоћ Првој косовскометохијској бригади одређени су Трећи, Четврти и Пети батаљон Пете косовскометохијске бригаде. Трећи батаљон је нпр. водио тешке борбе са балистима из рејона Новог Села и Грудића Махале, Штутице и Дашевца. Такође су вођене борбе у атару Старог и Новог Пољанца. Батаљон је 1. и 2. фебруара заузео Дашевац и Штутицу. Четврти батаљон је стигао у Горњу Клину 31. јануара и следећег дана је запосео положај између села Доње и Горње Преказе, где се сукобио са групом од око 1.000 балиста, принудивши их после вишесатне борбе на повлачење у правцу Микушнице, Дубовца и Бечића. Други батаљон је 2. фебруара кренуо из Косовске Митровице за Дреницу, а 4. фебруара јужно од Лауше нападнут је од 600 балиста; после тросатне борбе, балисти су разбијени.

---

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто.

Први батаљон је стигао у Дреницу 8. фебруара и водио борбе са балистима на правцу Полужје–Беженић. Други и Четврти батаљон косовскометохијске бригаде КНОЈ-а добиили су задатак да нападу балисте из правца Бањице и Чикатова, а Први и Трећи са положаја на Штипарици и Љубовцу. Разбијене групе балиста повлачиле су се према Чичавици и овладале њеним венцима. У тим борбама, батаљони бригаде КНОЈ-а су имали 11, а балисти 32 погинулих.¹

Почетком фебруара 1945, Шабан Полуџа је реорганизовао своје формације. Образовао је бригаду са седам батаљона. Сваки батаљон је имао три чете називане компанијама. Командант бригаде је био Мехмет Градица, Полуџа први заменик команданта. Други заменик команданта био је Реџеп Ћена из села Ликошана. При штабу бригаде су била и двојица, Азем Оручи и Садик Љутани. Команданти батаљона су били Иса Зумбери, Хазир Ђака из Ошљана, Сада Зека – жандарм, Мифтар Лауша и Рифат Маљоку.²

9. 3. Успостављање Војне управе на Косову и Метохији

Косовски Албанци који су подигли побуну против НОВЈ, после неуспеха у нападима на Урошевац, Гњилане и Косовску Митровицу променили су тактику. У зиму 1945. вођене су свакодневне борбе између балиста и југословенских снага, нарочито у Дреници. Побуњеници су претрпели велике губитке, мада је и на другој страни било жртава. Балисти су настојали да сачувају главнину својих формација до пролећа 1945, када су планирали да започну општи устанак против нових власти. У зимском периоду изводили су углавном мање операције, избегавали веће сукобе и били стално у покрету. Локално албанско становништво их је подржавало, те су им благовремено јављали о концентрацијама и покретима југословенских снага безбедности. На терену су балисти на различите начине спречавали мобилизацију албанског становништва (обмане, претње, штампање летака). Било је случајева међусобног убијања појединаца Албанаца, припадника НОВЈ или представника нових народних власти, ради заплашивања становништва. Такође су активно радили и на онемогућавању или ометању функционисања народних одбора.³

¹ ВА, НОР, к. 223, 1/1–7; В. Никчевић, *Пета косовскометохијска...*, стр. 108–124.

² ВА, НОР, к. 25, 33/1.

³ Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

У гушењу побуне албанских балиста учествовало је око 40.000 бораца НОВЈ. Побуна тако великог обима представљала је јединствен случај у Другом светском рату и после њега, односно да је после ослобођења и повлачења немачких снага, у дубокој позадини дошло до сукоба таквих размера. У почетку побуне балиста било је доста несналажења, пропуста, погрешних процена, па су временом биле потребне одлучније мере и акције. Побуна балиста је представљала огромну претњу територијалном интегритету земље у тренуцима када још није била ослобођена читава територија Југославије.¹

Врховни командант НОВ и ПОЈ маршал Јосип Броз Тито 8. фебруара 1945. године, наредио је да се на Косову и Метохији заведе и успостави војна управа, као орган војне и државне власти на том подручју.² За команданта Војне управе је постављен пуковник Саво Дрљевић, а за политичког комесара потпуковник Ђуро Меденица. Истом наредбом за команданта Војне области Косова и Метохије постављен је пуковник Никола Божанић. Команда Војне области је била орган Војне управе и њој потчињена.³

Истог дана је смењен дотадашњи Оперативни штаб НОП и ПО за Косово и Метохију са Фадиљом Хоџом на челу. Формиран је нови и за команданта постављен Саво Дрљевић, а пуковник Фадиљ Хоџа за његовог заменика, док је за политичког комесара оређен Ђуро Меденица. За начелника штаба је именован потпуковник Дукљан Вукотић, до тада заменик команданта 46. српске дивизије. Формиран је и Штаб новоформиране 52. дивизије (косовске) у коју су ушле Прва, Друга и Четврта косовскометохијска бригада. За њеног команданта постављен је пуковник Петар Брајовић, за комесара Ацо Вукотић, за помоћника комесара потпуковник Блажо Марковић и за начелника штаба мајор Станко Мрђеновић. Оперативни штаб за Косово и Метохију, до тада под командом Главног штаба за Србију, стављен је под непосредну команду Врховног штаба НОВ и ПОЈ.⁴

---

1 Исто.

2 Д. С. Тасић, *Албанска побуна на...*, стр. 153–166; Savo Drljević, „Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji i zavođenje Vojne uprave februara 1945“, *Zbornik radova sa naučnog skupa: Za pobjedu i slobodu, knjiga 9, Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, Učesnici govore*, 23. i 24. april, 1985. VINC, Beograd 1986. стр. 589; Savo Drljević, „Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji – zavođenje vojne uprave februara 1945. godine“, *Istorijski zapisi*, 4/1986, Titograd 1986; Д. Тасић, *Албански оружани...*, стр. 91–106; Душан Ђуров Живковић, Војин Савов Муришић, *Оперативни ратни дневник Прве бокељске НОУ бригаде*, Београд 2002.

3 ВА, НОР, к. 25А, 11/2–9.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

Осмог фебруара 1945. именован је и Штаб Оперативне групе бригада, коју су чинили Шеста црногорска, Прва бокелска и Трећа и Пета косовскометохијска бригада. За команданта је постављен потпуковник Вељко Жижић, за комесара Вукалица Милутиновић, а за помоћника комесара Душан Вуковић. Под непосредну команду Оперативног штаба, као његове органске јединице стављене су 52. и 46. дивизија и Оперативна група бригада.¹

Јосип Броз Тито 7. фебруара 1945. изнео је оцену стања на Косову и Метохију команданту и комесару Војне управе и поставио задатке. Истакнуто је да је на том простору деловало више од 20.000 албанских побуњеника, чији је циљ био издвајање Косова и Метохије из Југославије и стварање „велике Албаније”, да су побуњеници онемогућавали функционисање и даљу изградњу нове југословенске власти. Војна управа је поред војно-оперативних задатака, имала и задатак да преко органа Војне области усмерава и привредне и државне послове.²

У време успостављања Војне управе, у рејону Шаље против побуњеника под вођством Адема Воце дејствовала 46. српска дивизија, у рејону планине Жеговац 24. српска дивизија, а на ширем подручју Дренице борбе са побуњеничким групама Шабана Полуке водили су припадници 52. косовскометохијске дивизије и Оперативне групе бригада. На подручју Скопске Црне Горе је дејствовала 41. македонска дивизија. Такође је у борбама учествовала и бригада Корпуса народне одбране. У селу Укчи код Ракоша била је централна команда свих побуњеничких снага. Нови Оперативни штаб је преузео дужност 10. фебруара 1945. и констатовао да дотадашње војно руководство није правилно усмеравало активности војске на терену и указао на слабости цивилних и војно-позадинских власти.³

Штаб 52. дивизије, поред сталног ангажовања у борбама против балиста, морао је да ради и на организационом сређивању јединица. До тада помоћне и позадинске службе нису функционисале, а у неким јединицама их није ни било. Тај посао је окончан у релативно кратком року.⁴ После неуспелог напада на Косовску Митровицу, група Адема Воце је бројала је око 400 људи, али се под ударима војних јединица смањивала и после само неколико дана била је сведена на само 60 балиста. Северно од Косовске

1 ВА, НОР, к. 1411, 13/4; к. 25А, 16–9; 35–9.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 Исто.

4 ВА, НОР, к. 1411, 7/2.

Митровице, на јужним падинама Копаоника, и та група је била разбијена и подељена на четири још мање. Вође су биле Адем Воца, Ахмет Сељанци, председник окупаторске општине у Старом тргу, Укшин Ковачица, жандармеријски наредник и Бислим Бајгора, потпоручник албанске жандармерије.¹

Воца се са својом групом пребацио у село Пасому и склонио у својој кући, која је опкољена 10. фебруара од припадника Трећег батаљона 25. српске бригаде. У поменутој кући су поред Воце била још шесторица балиста, међу њима и двојица Адемове браће, Јашар и Етхем. Одбивши позив на предају, борба је трајала готово 24 сата. Кућа у којој су се склонили била је заправо овећа камена кула на узвишењу. Прозори су били налик пушкарницама, а зид око куће висине око два метра. Војска је 11. фебруара у јутарњим сатима топовском паљбом почела да руши ограду и кулу, пошто су претходно балисти на захтев војске дозволили женама и деци да напусте кућу. Јака митраљеска ватра коначно је допринела да балисти буду савладани. Адем Воца и петорица балиста су заробљени, као и Јашар Воца. Губитке је претрпела и Југословенска војска; 12 погинулих и 24 рањена борца.²

После ликвидације Адема Воце из заплених докумената је утврђено да је он припремао формирање бригаде под његовом командом. Место политичког комесара те формације било је намењено Мухарему Зећирију. Бригада је требало да има пет чета, организованих по територијалном принципу. За командире и комесаре били су предвиђени: у лапској чети Синан Дема и Хамди Сејдија, у звечанској Мухарем и Имер, непознатих презимена, у смрековачкој Салих Тарлабући и Јашар Воца, у чети за деловање на простору Бајгоре, Коначице, Трстене и Рашана – Акиф Бајрами и Хакиф Хаца и у чети Старог Трга, Влахиње и Зијаче – Синан Сељанци и извесни Ризах.³

После уништења Воцине групе, преостали балисти на подручју Шаље нису више били опасан противник. Сведени су на мање групе Бислима Бајгоре, капетана Алија Ризе, Укшина Ковачице, Османа и Шабана Буњакуа, Ахмета Сељанција и Јусуфа Бољетинија.⁴

---

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 ВА, НОР, к. 1341, 15–1/3; 10–1/2; к. 1412, 2–5.

3 Александар Живковић, *Двадесетседма српска бригада*, Београд 1991, стр. 251.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

Према заповести Оперативног штаба од 13. фебруара 1945, утврђено је да се на подручју Шаље налазило око 200 балиста, али се велики број њих предао, а неки су погинули или били заробљени. Тада су идентификоване три групе: Бислима Бајгоре са око 20 присталица, Ахмета Сељанџија са 15 до 20 и Хазира Ђаке са 10 балиста.

Балисти под командом Шабана Полуџе у Дреници су у фебруару 1945. били озбиљан противник југословенској војсци. У атарима села Градица, Красимировце, Бакса и Кожице, 14. фебруара су вођене жестоке борбе, нарочито око Кожице, где је било најгушћа концентрација балиста. Тог дана су Четврта и Пета косовскометохијска бригада и бригада КНОЈ-а нанели велике губитке балистима у Дреници.¹

На подручју Чичавице балисти су временом почели да се осипају. Међутим, око 1.000 њих, под вођством Шабана Полуџе и Мехмета Градице, успело је да се пробије кроз обруч и наредних дана пређе на терен Шаље. Та група се током повлачења сукобила са војском, али је успела да стигне до села Бајгора и распореди се на линији Бајгора–Ковачица–Качандол. С тих положаја били су приморани да одступе на линију Барел–Оштро Копље.² Под притиском војске забележено је поновно враћање балиста у Дреницу. Претрпели су велике губитке, али су се поделили и на мање групе како би се лакше пробали. Откривши положаје Шабана Полуџе и Јусуфа Градицу са око 60 балиста, војска их је блокирала 21. фебруара 1945. у селу Трстенику, где је борба трајала читав дан. Убијено је 19 балиста, међу којима и Тафа, син Шабана Полуџе, као и члан Полуџиног штаба Мифта Лауша и један од команданата Гани Лауша. Шабан Полуџа и Мехмет Градица су били тешко рањени, али су их њихови саборци извукли. Међу борцима Четврте косовскометохијске бригаде било је седморица погинулих.³

Шабан Полуџа је у току ноћи умро од последица рањавања. Тешко рањени Мехмет Градица је такође ускоро умро. Борци Пете косовскометохијске бригаде пронашли су Полуџин леш у реци Дреници, где су га у паничном бегу бацили сами балисти, како га и мртвог не би пронашли припадници војска. Мехмет Градица је тајно сахрањен на једној њиви, али је и његов гроб ускоро откривен. Пронађени су и лешеве команданата батаљона у Полуџиној

¹ Исто.

² ВА, НОР, к. 1311, 12–1/3; к. 1341, 1–3/2.

³ Исто, к. 1412, 12–1/2; к. 1411, 12–6.

групацији, Рифата Маљокуа и Хазира Ђаке.¹

Ликвидацијом Шабана Полуџе и већине његових људи, Чичавица и Дреница нису више били извор велике опасности и зато се Оперативни штаб усмерио на уништавање балистичких група у другим крајевима Косова и Метохије, где су им прилазили и дезертери из Југословенске армије. Почетком марта 1945, у пределу око Ђаф Дуље, код Суве Реке, балисти су формирали дуљску чету, а затим и чету у Ландовици, близу Ораховца. У њима је било око 550 људи, од којих око 300 њих дезертери. Вође тих јединица били су професор Љуан Гаши и Ђазим Бајрактари из Оштрозуба. Једна чета од око 200 балиста, претежно дезертера, основана је и у Пећанима, код Суве Реке. Те јединице су већ у првом налету војних јединица су разбијене, а људство се разбежало.²

Једна група балиста је покушала да се у фебруару 1945. пребаци према Ибарском Колашину, али су их спречили припадници два батаљона Прве бокелске бригаде, распоређени на потезу Ракош–Укча–Суво Грло. Балисти су имали 11 мртвих и деветорицу заробљених. У другој половини фебруара 1945, уочено је слабљење морала код балиста. И локално албанско становништво је постепено мењало однос према њима одбијајући све више да им дају храну и помажу на друге начине. На пример, становници Дубовца у ноћи између 4. и 5. фебруара нису дозволили групи балиста да уђу у село (главни покретач отпора био је угледни домаћин Сефер Дубовци). У рејону Галице, у Дреници, Трећи батаљон Пете косовскометохијске бригаде ухватио је 2. марта петорицу јатака приликом њихове намере да балистима однесу храну. Њих 27 се крило у напуштеним окнима рудника магнезита.³

Припадници војске су окна засули бомбама и после тога балисти су се предали, али је приликом изласка један успео да побегне, док је још један убијен у покушају бекства. Преосталих 25 балиста је спроведено у Србицу. Рањени балисти су често скривани у кућама и приликом претреса сељаци су их војницима представљали као болесне чланове њихових домаћинства. Балисти су се крили и у земуницама и у шуми. У фебруару су биле регистроване само две веће групе. Једна са око стотинак чланова на планини Жеговац (вођа Адем Главица) и друга у области Скопске Црне Горе са око 600 њих. Том групом су руководили Алија и Лиман

---

1 *Исто*, к. 1412, 4–1/2.

2 Sinan Hasani, *Kosovo, istine i zablude*, Zagreb 1986, стр. 131.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

Становци, Џељадин Мифтар, Хасан Кабаши, Фазлија Равнаговци и Ајет Бурнику. Почетком марта је група преполовљена и бројала је 200-300 балиста.¹

На локацији званој Ујков крш на албанској територији, јужно од Ђаковице, откривена је још једна група од 500 наоружаних балиста. Било је тешко доћи до тачних података о броју и величини тих група, јер су се оне с времена на време спајале, а онда опет, у случају опасности, раздвајале. Неке су деловале у дужем периоду у тајности, мимо осталих.

На територији Чичавице је остало неколико мањих група. У Дреници, у околини Турићевца, крили су се Полужини команданти батаљона и командири чета Садри Рама, Исен Сади и Зећир Рама. У рејону Качикола, код Подујева, скривао се Хасан Хоџа, командант и организатор вулнетара, а у близини Романишта Акиф Бајрами, жандармеријски официр. На подручју Качаника половином марта разбијена је група од 200 балиста. У околини Бурника, код Урошевца, око 140 балиста било је под руководством Ајдина Матошија из Неродима. Они су блокирани 27. фебруара, Матоши и још петорицом су заробљени, док су се остали предали. У околини Призрена се крио Ђемо Гостивари са 10-ак балиста. Као поручник албанске квислиншке војске он се крио од потера и у западној Македонији где је био вођа вулнетара и сарадник окупатора. Почетком марта 1945. године је процењено да се на читавом подручју Косова и Метохије скривало око 1.600 балиста у мањим групама, углавном у планинским крајевима.²

Балисти нису бирали начине и средства да би опстали. Балисти из групе Адема Главице 16. марта представили су се као партизани (било их је 122), приликом сусрета са припадницима Четвртог батаљона КНОЈ-а. Имали су петокраке на капама и преваривши партизанске војнике убили су њих 15, а 12 ранили. Запленили су један пушкомитраљез и три пушке. Војска је потом претресла село и открила 18 организованих јатака који су балистима положили заклетву на верност.³

Према обавештајним извештајима Оперативног штаба, почетком априла у селима Качикол, Колић и Мрамор боравила је група од 200 балиста, чији вођа је био Бахтир Дубница, албански поручник. Крајем тог месеца и почетком маја јединице Југословенске

---

1 Исто.

2 Исто.

3 ВА, НОР, к. 223, 1/1–7; к. 25, 11–1/2.

Армије биле су у сталним акцијама, претресајући терен. Наилазили су на мање групе које су се најчешће предавале, док су ређе пружале отпор. Током априла на ширем подручју Призрена, 46. дивизија је савладала више таквих група и заробила 240 балиста.¹ У рејону Каличане–Орно Брдо, код Пећи, 20. априла разбијена је група од око 40 балиста, од којих су тројица погинула, а 11 их је рањено. Код Качаника се предало још 30 балиста. На Жеговцу и Липовици је заробљено 11, а у Истинићу, код Пећи, осморица. Шесторицу балиста ликвидирали су припадници Четврте косовскометохијске бригаде 6. маја, код Војин Дола у источком срезу, након што су претходно одбили да се предају. Међу њима је био и Цољ Бајрактари, вођа банде вулнетара познатих по пљачки и убијању Србе и Црногорце за време рата. Највећи број балиста је неутрализован и ликвидирао до 9. маја 1945. године.

За разлику од балистичких одметника са искуством у квислиншким оружаним формацијама и другим јединицама за време рата, већина припадника партизанских јединица одређених да се боре против њих била је младолика и без борбеног искуства. Али и поред свега, спорадична борба против побуњеника није престајала ни после 9. маја. Бројне групе балиста су се скривале и успевале да се одрже, ометају народну власт, мада се њихов број постепено смањивао.²

Значај јединица НОВЈ, односно ЈА, приликом гушења побуне добија на снази, када се има у виду колико је било формација балиста, као и њихова бројност. Више од по стотину балиста бројале су групе које су водили: Адем Воца и Ахмет Сељанци у Шаљи, Осман и Шабан Буњаку у околини Вучитрна, Шабан Полуља и Мехмет Градица у Дреници, Дем Али Пожари и Мехмед-ага Рашкоци, на Проклетијама, Ук Садику и Ђазим Бајрактари у Пре-

---

3 ВА, НОР, к. 25, 11–1/2.

2 До коначне ликвидације балистичких група требало је да прође још неколико година, све до 1952. Ђазим Авдија, вођа мање групе из околине Урошевца, Сали Лашкобара, Шућри Мема из Прелеза код Урошевца и још неки ликвидирани су до 1951. године. Последњи је ухваћен Мула Идриз Хајрулаху. Њему се после напада балиста на Гњилане, изгубио траг. Јатаци су ширили гласине да је пребегао у Грчку, па одатле у Турску. Мула Идриз је иначе био био имам – хоца у Гњилану и уживао је углед међу народом, као најученији верски старешина у Косовском Поморављу. Командовао је вулнетарима на фронту према Прешеву и његови људи су пружили снажан отпор бригадама НОВ у завршним операцијама. УДБА га је открила тек у лето 1952. године, у кући једног јатака, недалеко од Гњилана. Када је кућа опкољена, он се предао југословенским снагама безбедности. – Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

корупљу код Ораховца, Ђазим Сефедини Лугација и Хисен Трпеза на планини Жеговац, Авдуљ Дура на планини Буковик код Качаника, Риза Гога и Ђазим Авдија на Куркуљици код Урошевца, Суљ Зарбинца и Мухарем Фејза Огошта на Голаку код Косовске Каменице и Риза Имер, Жак Аџија и Сали Рама у Ругову.

После пораза у Дреници балисти су се поделили у мање групе и створено је више десетина тих групација од по 10 до 50 њих.¹

У грачаничком срезу деловале су групе балиста које су предводили Ајет Гргути, Кадри Беба, Сали Беба, Нез Бујани, Азем Белаћевци, Исљам Доманеку, Шемси Хазир Мрамори, Мусли Думоши и Акиф Бајрами Риманишта; у звечанском срезу то су били Укшин Ковчица, Бислим Бајгора, Али Риза и Јусуф Бољетинац; у лапском Бахтир Дубница, Ук Ахмет Палатна и Јусуф Дубовци; у дреничком Садик Љутани и Шериф Трстена, у ораховачком Мустафа Убиши. У источком срезу балистима су руководили Ндуе Прлеша, Фериз Бојај и Таљ Куртеши, у пећком Фет Укеља, Дем Ајдини и Тахир Сулејмани, у ђаковичком Мет Хасани, Али Бокши и Елез Мирта. У шарпланинском срезу вође су били Хисен Кабаши, Нијаз Алишани и Хајдар Маљоку Планија, у неродимском Хамдија Јашаревић, Хаџ Крстићи, Ђазим Авдију и Ахмет Хајдини; у качаничком Дин Хоџа, Саит Тензи и Ариф Драгоманци; и у гњиланском Бислим Шут Маревци, Шабан Смира, Љота Вака, Ет Кока, Хасан Калаши, Хасан Рибнику, Хајрула Кајова, Ајет Косовица, Али Станевци, Бајруш Дакља, Хоџа Липовица и Хајдар Туђевици.²

***

Оружана побуна је имала велику подршку међу албанским становништвом, али је од фебруара 1945. године јењавала. У гушењу побуне су учествовале и косовскометохијске бригаде у којима је било и Албанаца. При Оперативном штабу био је и један партизански одред од 60 бораца, сви осим једног – Албанци. Предводио их је угледни сељак Ибрахим Трнавци и та је јединица имала значајну улогу у сукобима са балистима, јер су његови борци служили партизанским јединицама и као добри познаваоци терена имали су више могућности да прикупљају податке о броју балиста, распореду, положајима, наоружању, покретима и намерама. Трнавцију се за време борбе у Полужју, посредством извесног сељака из Доње

¹ Исто.

² Рајко Видачић, *Обрачуни са балистима 1944–1952*, Београд, 1990, стр. 114–115 (у даљем тексту: Р. Видачић, *Обрачун са...*).

Клине, обратио Шабан Полужа позивајући га да се прикључи балистима и буде његов заменик, што је овај одлучно одбио.¹

Оружана побуна албанских балиста је имала сепаратистички карактер, против остајања Косова и Метохије у границама Југославије. Вође побуњеника су били чланови руководства Друге призренске лиге, Албанског народног савеза, „Бали Комбтара“ и других проиталијанских и пронемачких организација, председници општина, срески начелници, народни посланици, жандармеријски официри и командири жандармеријских станица, официри редовне албанске војске, функционери Фашистичке партије Албаније и сарадници разних непријатељских обавештајних служби. Као такви имали су утицај у придобијању великог броја албанског становништва.²

***

Према непотпуним подацима Оперативног штаба, од завођења Војне управе до 15. маја 1945. године, погинуло је 95, а рањен 121 борац Југословенске армије. Убијено је 466 балиста, рањено њих 348, заробљено са оружјем или без њега 955 побуњеника. Предали су се, односно сами се пријавили територијалним војним командама 2.535 припадника или симпатизера балистичких снага.³ У борбама са балистима је погинуло и 57 бораца бригаде КНОЈ-а. За време побуне, до завођења Војне управе број погинулих војника је износио око 700, што значи да је током читаве побуне погинуло више од 850 војника Југословенске армије. Рањено је 1.360 бораца. Сви наведени подаци су приближни и могу бити само већи.⁴

Подаци о губицима балиста исто тако нису потпуно поуздани, јер су многе погинуле односили и тајно сахрањивали на непознатим локацијама. Оперативни штаб за Косово и Метохију Југословенске армије сачинио је преглед побуњеничких губитака за период од 10. фебруара до 15. маја 1945. године. Према тим подацима, заробљено је 335 балиста, пријавило се јединицама или територијалним командама њих 1.579 без оружја, што чини укупно 1.914 ненаоружаних побуњеника. Према операцијским дневницима јединица НОВЈ или ЈА, губици побуњеника су били велики.⁵ Из јединица ЈА је „нестало“ или дезертирало око 1.700 Албанаца. Побуњеници су имали

1 Исто.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 ВА, НОР, к. 1411, 2–14/5; 2–13/5; 2–12/3; 2–9/5; 2–6/5; 1–8/5.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

3 ВА, НОР, к. 223, 1/1–7; к. 1411, 45–2/5.

укупно 9.000 људи избачених из строја на различите начине; погинули, рањени, заробљени, а највише је било оних што су се предали са или без оружја. Јасно је да је велики број побуњеника пре предаје сакрио оружје, а многи су се вратили кућама са оружјем. Они нису позивани на одговорност, али нису ни разоружавани.¹

У ликвидацији побуњеничких балистичких остатака после завршетка Другог светског рата до 1952. године, погинуло је 67 припадника државне безбедности, народне милиције и КНОЈ-а. Такође је убијен један број председника и чланова народних одбора и политичких активиста. Међу убијенима је био и Миладин Поповић, политички секретар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, страдао у атентату у Приштини, 13. марта 1945, у својој канцеларији. Атентатор је извршио самоубиство 15. марта и премда код њега нису пронађени идентификациони документи утврђено је да је то био Хаки Таха, учитељ из Ђаковице. ОЗНА је открила и његове саучеснике тј. организаторе; то су били Ибрахим Бануш Седлар, капетан ЈА и заменик команданта војног подручја у Пећи, Енвер Суди и Азем Вуља. Убица Таха у тренутку убиства био је преко груди обавијен албанском заставом, на којој је било извезено „Слободном Косову у заједници са Албанијом“, на албанском језику.²

Дезертерство из партизанских јединица

За време балистичке побуне на Косову и Метохији Албанци су и организовано напуштали редове НОВЈ односно ЈА. Дезертирање је било свакодневна појава. Примера ради, Штаб бригаде КНОЈ-а 26. јануара 1945. телеграмом обавештава централу ОЗНЕ да је од 11.000 војника из Шесте, Седме и Девете косовскометохијске бригаде колико их се укрцало у воз ради одласка у допунске центре за обуку, 250 људи дезертирало.³

На Косову и Метохији су нашли уточиште и дезертери из две прешевске бригаде под командом Главног штаба за Македонију. Њих је у фебруару на терену Скопске Црне Горе било око 600. Одатле су се пребацили на Жеговац, да би се почетком марта 1945. године појавили на простору око Скопске Црне Горе. Регистровани су као посебна балистичка формација на челу са Џељадином Курбалијом, бившим секретаром Месног комитета КПЈ у Гњилану

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто.

3 ВА, НОР, к. 222, 26/1–1/Ш.

и командантом партизанског одреда „Зејнел Ајдини“, који је дезертирао 1943. Из Прве косовскометохијске бригаде 17. марта 1945. године дезертирало је 45 војника на челу са водником Лиманом Тахиријем. Нешто касније, 10. априла, одједном је дезертирало 100 новомобилисаних Албанаца, а са њима и 10 стражара задужених за њихову пратњу.¹

Крајем јануара 1945, Првој косовскометохијској бригади, у време великих борби са балистима у Дреници, придодат је батаљон састављен од Албанаца из гњиланског краја, међу којима је било и 10-ак Срба и Црногораца. Тај албански омладински батаљон требало је да буде језгро за формирање посебне албанске омладинске бригаде. Командант батаљона је био Јусуф Ибрахими Гиљани, квислиншки жандармеријски наредник, а политички комесар Раиф Халими, обојица ранији сарадници окупатора. Међу 280 бораца и руководиоца у батаљону није било ниједног комунисте, па су чланови КПЈ распоређени у батаљон из других јединица. У ноћи између 30. и 31. јануара 1945, док су боравили у селу Преказу у Дреници, припадници албанског омладинског батаљона су дезертирали и прикључили се побуњеницима Шабана Полуже. Дезертери су претходно убили официре и чланове КПЈ Вука Поповића, Шабана Спахију и Станислава Шутаковића. Такође су убијени Славко Јашовић, Милица Влаховић и Бранка Кадовић. Борце Србе и Црногорце су разоружали и повели код Полуже. Затим су се дезертери упутили ка селу Дешевцу и напали Прву чету Трећег батаљона Прве косовскометохијске бригаде. Пошто су седморица погинула, променили су правац кретања и упутили се ка селу Микушници. У борбама са Другом четом Трећег батаљона имали су још седам погинулих и 22 заробљених.²

Бивши борци албанског омладинског батаљона су учествовали у више борби против јединица НОВЈ. Претрпели су велике губитке и од целог батаљона, почетком марта 1945, остало је само њих око 50, стационираних на северном делу Шар-планине. У марту су заробљени комесар батаљона, три комесара чета и два командира. Затим је ухваћен и командант Јусуф Ибрахими Гиљани. Изведени су пред суд и осуђени на временске казне.³ Утврђено је да је Гиљани био у вези са Шабаном Полужом и с њим се договорио о дезертирању. Придобио је и комесара батаљона Раифа Халимија, а

---

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 Исто.

3 ВА, НОР, к. 25, 40–1.

потом командира и комесара Друге чете Џафера Имерија и Абдулу Исенија, као и командира Прве чете Митхада Ибрахимија и водника Шабана Бајрамија. Одлуку о дезертирању су донели на састанку у Истоку, а потом у селу Преказу усвојили детаљан план и одредили петорицу оданих људи да побију тзв. старе партизане. Међутим, након ликвидације групе Шабана Полуђе, Гиљани се вратио кући и тада је мобилисан, али је после четири дана побегао из јединице. Тек тада је ухваћен и изведен пред суд.

У борбама Четврте косовскометохијске бригаде са опкољеним балистима Шабана Полуђе 21. фебруара у селу Трстенику, у Дреници, Четврти батаљон те јединице НОВЈ пропустио је балисте да изађу из обруча. Потом је у ноћи између 17. и 18. марта, када је Четврти батаљон заночио у Круши код Ораховца, од 630 бораца дезертирало њих 460, а осталих 170 је следећег дана разоружано и спроведено у Призрен. Дезертери су кренули у правцу Ђаковице. После неколико сати марша раздвојили су се на мање групе. Једна група је стигла чак у околину Тиране и предала се албанским властима. Остале групе су се растуриле по Косову и Метохији, придружујући се балистима. Јединице Друге косовскометохијске бригаде 25. априла код Качаника су заробиле 38 дезертера прикључених побуњеницима.¹

Главни организатори побуне били су командери чета и водова. Они су окупили батаљон и наредили покрет, али су дан раније обавестили команданта батаљона Маљ Садикџа да, уколико им се нареди да иду у Србију, неће извршити наређење. Потом је 21. марта дошло до међусобне борбе између Трећег и Четвртог батаљона Четврте косовскометохијске бригаде. Погинуло је 19, а рањено 23 борца, док је њих 44 дезертирало. Нестале су 63 пушке и по један митраљез и аутомат. Командант Четвртог батаљона имао је намеру да читав батаљон приђе побуњеницима, али је успео да одведе тек 43 припадника те јединице. У Трећој косовскометохијској бригади било је честих случајева кршења дисциплине, испољене неборбености и дезертерства, при чему је морал био на ниском нивоу. Зато је бригада расформирана а њено људство распоређено по осталим јединицама.²

За време док је вођена борба са балистима 30. јануара 1945, Трећи батаљон Пете косовскометохијске бригаде уочио је да су побуњеници из села Штутица и Дашевац напали прву чету код

1 ВА, НОР, к. 1411, 40–1/5.

2 ВА, НОР, к. 1411, 12–6; 7–5.

основне школе у Новом Пољанцу. Чета се повлачила под борбом и нападнута је с леђа. Нападаци су били припадници партизанске страже и налазили су се у згради општине. Балисти су заробили батаљонског писара Ђорђа Вујошевића, референта санитета Наду Поповић и рањеног борца Павла Јоцића, које су припадници Треће батаљона ослободили 1. фебруара.¹

Приликом борби на положајима између села Горње и Доње Преказе 1. фебруара између Четвртог батаљона Пете бригаде и балиста, примећена је група наоружаних људи у згради основне школе и око ње. Они су се огласили да су партизанска стража. Командир Треће чете упутио је извиђачко одељење са 12 војника али су они упали у замку, јер су ови носили капе са звездама петокракама. Сви су заробљени, сем пушкомитраљесца и његовог помоћника који су успели да побегну. Остала десеторица бораца су убијена после мучења. Побуњеници су затим пуцали и на остале припаднике Треће чете и био је угрожен цео Четврти батаљон. Ипак, ти тзв. припадници партизанске страже су ликвидирани. Иза школске зграде пронађена су унакажена тела десеторице бораца Треће чете.² Више таквих партизанских стража у селима је разоружано због непријатељског понашања. У селу Бања, код Суве Реке, припадници 26. српске бригаде разоружали 25 припадника једне такве партизанске страже јер су онемогућавали мобилизацију Албанаца. Такође, у околини Суве Реке, припадници 46. српске дивизије су разоружали 51 стражара пошто је утврђено да су одржавали везе са балистима.³

Не постоје приближно тачни подаци о томе колико је војника Албанаца дезертирало из НОВЈ/ЈА од ослобођења до ликвидације побуне. Дезертерство је било облик отпора НОВЈ/ЈА и новим властима, али и последица погрешне кадровске политике у косовскометохијским јединицама. Формиране су јединице састављене углавном само од албанских обвезника, јер се сматрало да ће се на тај начин утицати на позитивно расположење становништва и прилив Албанаца у јединице НОВЈ/ЈА. У том смислу, примењиван је национални кључ и приликом именовања старешинског кадра. Борци и старешине Албанци који су у ранијим фазама рата ушли у НОБ демобилисани су и упућивани на рад у народноослободилачке одборе или политичке организације.⁴

---

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 В. Никчевић, *Пета косовскометохијска...*, стр. 120.

3 ВА, НОР, к. 1411, 2–1/6.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

На командне функције су именовани непроверени кадрови и неискусни појединци и у борбама и у руковођењу. На понашање Албанаца је утицало и то што су многи од мобилисаних имали међу побуњеницима блиске рођаке. У јединице НОВЈ/ЈА примани су чак и они Албанци који су рат провели у квислиншким оружанним формацијама, а не мали број њих починили и ратне злочине против неалбанског становништва, посебно Срба и Црногораца. Албанци су дезертирали под изговором да страхују од одласка из родног краја а при томе се често заборављало, у неким случајевима свакако намерно, да су током окупације Албанци мобилисани у 13. СС-дивизију „Ханцар“ и упућивани у Немачку и Француску, па чак и на Источни фронт, то чинили без отпора и намере да напуштају те формације. Такође ваља подсетити да је Косово и Метохија било једино подручје у ослобођеном делу Југославије, где се 1944. мобилизација спроводила на принципу добровољности.¹

Општа мобилизација је објављена почетком јануара 1945. наредбом Оперативног штаба за Косово и Метохију. Мобилисани су упућивани у Шесту, Седму и Осму косовскометохијску бригаду. Из тих јединица је у центре за допунску обуку у Банату упућено 14.299 војника. Од Шесте бригаде је формирана Прва албанска допунска бригада у Вршцу, од Седме Друга албанска у Кикинди, а од Осме бригаде формирана је Трећа албанска допунска бригада у Петровграду (Зрењанину). Током транспорта бораца измешали су се припадници Шесте и осме бригаде. Допунске бригаде су називане албанским иако је у њима било и Срба, Црногораца, муслимана, Турака и Рома.²

Оперативне јединице су учествовале у мобилизацији, али је одзив био половичан. Призрен је блокиран 17. априла 1945. од 46. српске дивизије у периоду од 4.30 до 18 сати. Пописано је 1.820 обвезника и следећег дана су им уручени позиви да се 19. Априла ујутро пријаве војним властима. Позиву се одазвало 1.300 обвезника, а мобилисано је тек 320 њих.

Војно неспособни и људи старијих годишта, просветни радници, занатлије, радници потребни привреди и храниоци породице били су ослобођени мобилизације.³

¹ Исто.

² Никола Анић, Секула Јоксимовић, Мирко Гутић, *Народноослободилачка војска Југославије*, Београд 1982, стр. 272–273.

³ Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

9. 4. Побуна у Првој допунској бригади НОВЈ у Вршцу

Допунска бригада је пристигла у Вршац без инцидента, а обука је требало да траје до 1. маја 1945. По доласку обвезници су били подвргнути још једном лекарском прегледу и поједини су враћени кућама. У једном батаљону, смештеном у посебној згради, првих дана фебруара истакнут је захтев за повратак на Косово и Метохију. Штаб Војвођанске дивизије КНОЈ-а утврдио је да је у том батаљону било највише сарадника окупатора, па и ратних злочинаца. Међутим, покушај разоружавања тог батаљона, јачине око 500 људи, није успео из разних разлога.¹

Велика побуна албанских обвезника пристиглих у Вршац почела је 19. фебруара, око 21 увече. Приликом пушкарања погинуло је пет побуњеника, али се услед великог броја побуњених ситуација искомпликовала и побуна ширила. Албански обвезници су се кретали улицама Вршца ка Алибунару, након чега је Штаб допунске бригаде известио о томе Штаб Трећег батаљона Војвођанске бригаде КНОЈ-а, стациониран управо у Вршцу. У сарадњи са народном милицијом постављене су заседе и са одстојања праћено кретање побуњеника. Ујутро 20. фебруара за побуњенима је упућена једна чета Трећег батаљона КНОЈ-а, којој се прикључило и око 150 бораца из Прве допунске бригаде. Остале јединице Трећег и Четвртог батаљона бригаде КНОЈ-а запосели су села према Дунаву и на граници према Румунији. У исто време, Пети батаљон КНОЈ-а возом је упућен у Алибунар где је стигао пре побуњеника и запосео прилазе вароши. У међувремену је ту приспео и генерал Милоје Милојевић, командант свих допунских бригада у Банату. Дошло је брзо до пушкарања, а одмах потом и до преговора. Побуњени Албанци су захтевали повратак на Косово и Метохију, а од њих тражено да се предају и без отпора положе оружје. У исто време, возом су стигли и припадници Петог батаљон КНОЈ-а.²

Побуњеници су прихватили услове и предали се, пошто су увидели да су бројчано знатно слабији и да се не могу одупрети. Под стражом су укрцани у вагоне и враћени у Вршац. Истрагу о побуни је водио Штаб допунских бригада и повереник ОЗНЕ за Јужни Банат и тада је установљено да су бројни обвезници у Првој допунској бригади били бивши балисти и да су учествовали у бор-

---

1 ВА, НОР, к. 222, 47/1.

2 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

бама против НОВЈ, као и у нападу на Косовску Митровицу након ослобођења Косова и Метохије. Ухапшено је ипак само 10 обвезника за које су остали изјавили иследницима да су били организатори. Двојица од организатора су покушали да беже и тада су убијени.¹ Образован је и преки суд за чијег председника је именован Фадила Хоџа. Сви су осуђени на казну смрти стрељањем, која је извршена 1. марта. Остали учесници у том случају нису сносили последице.²

9. 5. Албанска побуна у Бару (Црна Гора)

Под албанску побуну и Бару, у Црној Гори, подводи се неколико инцидената забележених током транспорта новомобилисаних војних обвезника у допунске центре Четврте југословенске армије.

Ти обвезници су мобилисани у фебруару и марту 1945. Један број мобилисаних са Косова и Метохије одређен је за попуњу јединица Четврте армије. Планирано је да се окупе у Призрену и да у две колоне крену даље. Прва колона требало је да буде састављена од обавезника из урошевачког и призренског, а друга од људства из приштинског, косовскомитровичког и пећког војног подручја. Организација колоне и њихово обезбеђење је поверено 46. српској дивизији. Међутим, уместо две, формиране су три колоне.³

Прва колона је кренула из Призрена 24. марта и у њој је било 2.394 обвезника, а пратњу су чинили припадници Првог батаљона 27. српске бригаде. У близини Кукса у Албанији дошло је до инцидента. Једна група од 11 обвезника откривена је у покушају бекства и спречена у тој намери. У току ноћи петорица других обвезника су побегла. Међутим, том приликом су наишли на албанску стражу на коју је један од бегунаца бацио бомбу и ранио једног стражара. Остали стражари су припуцали и убили тројицу нападача, док су се преостала двојица предала. Њих су албански стражари спровели команданту, након чега су враћени у колону. На следећем преноћишту, код моста Фуши Арсити, још један мобилисани обавезник је покушао да побегне, али је осујећен у својој намери и тада је убијен.⁴

Друга колона је кренула из Призрена 26. марта и стигла

1 ВА, НОР, к. 222, 48/1.

2 ВА, НОР, к. 222, 11/1; 50/1.

3 ВА, НОР, к. 1411, 28–4, 1–6; 1/5.

4 ВА, НОР, к. 1411, 1/5–8.

у Скадар без инцидента. У пратњи су били припадници Трећег батаљон 27. српске бригаде. За пратњу од Скадра до Бара је одређен један батаљон 10. црногорске бригаде.

Крајем марта или почетком априла надомак Бара се догодио инцидент. Један стражар је током препирке ударио извесног обвезника Албанца који му је отео пушку и убио га. Након тога официр ЈА убио је тог обвезника. Тада је из колоне изашао још један обвезник Албанац с намером да нападне официра, али се брзо повукао и сакрио у маси. Настала је потрага за њим и то је трајало све до Бара. Откривен је тек у згради где су се обавезници сместили и после тога спроведен у затвор. На улици је у том тренутку у колони било 350 до 400 обвезника, а приликом спровођења поменути Албанац је почео да виче, дозива у помоћ и опомиње остале: „Куда идете, ово и вас чека.“ Тада је из колоне бачена и бомба на пратњу, потом још једна. После тога настало је комешање, које је прерасло у општи хаос. Почела је пуцњава и с једне и с друге стране.¹

У извештају Штаба колоне тим поводом се истиче: „Резултат свега овога јесте 550 избачених из строја, од којих 150 рањених, остало мртво и нешто мало се склонило по кућама или побјегло. Рачуна се на око 430 мртвих.“ После престанка пуцњавае покупљени су погинули, а они који су се разбежали и склонили по кућама и другим објектима почели су поново да се окупљају на заказаном месту.²

У извештају Штаба српске дивизије Штабу корпуса од 7. априла, наводи се да је било 452 погинула и 104 рањена.³ Општински одбори СУБНОР-а на Косову и Метохији тврдили су да је у Бару погинуло 235 новомобилисаних обвезника.

Под „Барски случај“ често су подвођени инциденти забележени пре и после Бара. Поуздано је да је највише погинулих било је из Ораховца, Суве Реке, Драгаша и Призрена, пошто је колона била састављена од људи са територије Команде призренског војног подручја. За 132 човека нема података о националној припадности, али се са великом сигурношћу може констатовати да су Албанци. С подручја Ђаковице, Липљана, Призрена, Урошевца, Косовске Митровице, Лепосавића, Србице, Вучитрна, Подујева и Драгаша погинула 103 обвезника; Албанаца 53, муслимана 31, Срба и Црногораца 13, пет Турака и један Ром.⁴

---

1 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

2 ВА, НОР, к. 1411, 41–1/5; 45/5; 8–1/5.

3 ВА, НОР, к. 222, 22/1–10.

4 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

Трећа колона је кренула из Призрена 27. марта у пратњи Другог и Трећег батаљона 27. бригаде. Приликом поласка у колони је било 2.680 обвезника. У току марша, у Кукусу, Фуши Арситу и Пуки из здравствених разлога остало је 74 обвезника. У Скадар је стигло 2.639 њих. Још 33 обвезника заосталих или одбеглих из прве две колоне прикључило се овој групи уз пут.

У Скадру је Штаб колоне добио поверљиву информацију да се припрема побуна међу обвезницима Албанцима. Како би били предухитрени у тој намери обављен је изненадни претрес и код Албанаца пронађене 32 бомбе, два пиштоља и 12 кама. И у овој колони је један обвезник насрнуо на припадника пратње у намери да му отме пушку. Није у томе успео и стрељан је након тога на лицу места.¹

Колона је у Скадру због предострожности подељена на групе од по 200 обвезника и оне су се кретале на пристојном растојању. На обали Бојане, поново је дошло до напада на пратњу и тада су погинула четири обвезника Албанца и два војника из пратње, а рањено 12 обвезника Албанаца. Колона је после тог инцидента без задржавања стигла у Бар.²

У другој половини априла 1945. године упућен је још један број новомобилисаних обвезника у допунске центре Четврте армије. Обвезници су се том приликом кретали у три колоне у пратњи припадника 46. дивизије. Они их нису пратили све до Бара, већ само до Скадра, где су их преузимале јединице из састава Четврте армије.

Прва колона од 1.506 обвезника кренула је из Призрена 19. априла. Приликом претреса код новомобилисаних је пронађено 50 бомби, 20 пиштоља, три аутомата и више ножева. Колона је стигла у Скадар 22. априла. Код Кукуса тројица обвезника су покушала да дезертирају и нису се одазвали наредби да стану, па је на њих пуцано. Један је убијен, док су двојица рањених враћени у Призрен, у болницу.³

Друга колона бројала је 2.601 обвезника и кренула је 20. априла, а у Скадар стигла са закашњењем и у две групе, 24. и 25. априла. Каснило се због лоших временских услова, односно кише и снега и, због тога, отежаног преласка Дрима. Приликом прелажења Дрима удавило се 17 обвезника и један војник из пратње.

1 ВА, НОР, к. 1411, 1–6.

2 ВА, НОР, к. 1411, 41/5.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

Трећа колона са укупно 1.216 обвезника без већих тешкоћа стигла је у Скадар.¹

У све три колоне су обвезници били Албанци, већином они који су избегавали мобилизацију и накнадно се пријављивали. Из Призрена је кренуло 5.328, а Четвртој армији је предат 5.291 обвезник. Поједини су се удавили у Дриму, неки су се разболели, трећи побегли. У допунске јединице упућено је укупно око 23.000 новомобилисаних обвезника, од којих 11.000 у Банат и око 12.000 у Четврту армију, на далматинско подручје. Један број обвезника из Баната пред крај рата придодат је јединицама Југословенске армије, а обвезници на обуци у Далмацији нису уопште учествовали у борбама, јер их је завршетак рата затекао у центрима за обуку.²

***

Побуна на Косову и Метохији није избила спонтано. Била је смишљена, планирана и организована од разних организација и у сарадњи са силама Осовине и албанским властима. У гушењу побуне учествовали су припадници војних јединица са Косова и Метохије, из Србије, Црне Горе, Македоније, НОВ Албаније. Национална, социјална и политичка структура бораца је била хетерогена. Догађали су се и инциденти, што је практично било немогуће спречити, јер је међу борцима било и оних којима су албански квислинзи убили једног или више чланова породице, или су њихове породице опљачкане и протеране.³

Оперативни штаб за Косово и Метохију 2. децембра 1944. године изричито је наредио да се заробљеници не убијају, већ предају Штабу. Борцима је наређено да се не вређају обичаји Албанаца и штабовима бригада и батаљона скренута је пажња да ће одговорити сви одговорни за појаве пљачке и самовоље. У истој заповести стајало је да се куће из којих се пуца на војску третирају као непријатељска упоришта и да се без размишљања руше, а ако читаво село пружа отпор штабови бригада су били овлашћени да донесу одлуку о спаљивању тог насеља. Међутим, то се у пракси ипак није дешавало и, колико је познато, ниједно село чији су мештани масовно учествовали у оружаном побуну није било спаљено. Забележени су тек спорадични случајеви паљења и рушења кућа из којих је пружан отпор. Према званичним подацима, до 19. априла 1945. године,

---

1 ВА, НОР, к. 1341, 5-2/2; 5-1/2.

2 ВА, НОР, Књига депеша 4. армије, к. 847-а, 2/6 и 3/6.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

спаљено је у читавој Косовскометохијској области 125 кућа.¹

У заповести Оперативног штаба од 8. јануара 1945. указано је да се репресалије могу применити на злочинце и њихове помагаче, а не на цела села. Током најжешћих борби у Дреници, 28. јануара 1945. издата је заповест у којој Оперативни штаб наређује да куће из којих се пружа отпор треба разбијати тешким оружјем, минирати или палити, а утврђена села која дају отпор уништити. Истовремено, како се наглашавало, села око којих се не воде борбе треба штитити.²

Завођењем Војне управе и преузимањем дужности новоименованог Оперативног штаба, ситуација се мења. Већ у заповести од 13. фебруара нема података о евентуалним репресалијама, најстроже се забрањује стрељање заробљеника, чак и када је реч о општепознатим и осведоченим ратним злочинцима. Дозвољено је било искључиво њихово спровођење надлежним штабовима. Наредног дана је издато и наређено о строгом кажњавању оних који наносе штету угледу војске, а 17. фебруара је забрањена примена било каквих мера према цивилном становништву. У заповести од 26. фебруара се каже: „Однос јединица према становништву мора бити правилан. Најстроже забранити убијање заробљеника без пресуде надлежног суда. Тако исто не сме се вршити никаква конфискација без судске пресуде. Уколико буде потреба, реквизиција се може вршити у споразуму са постојећим властима Војне управе.“³

Политичко руководство побуне

Водећи политички функционер побуне албанских квислинга био је професор Имер Бериша, идеолог платформе о одбрани етничких граница и иницијатор формирања илегалних организација Албанаца на Косова и Метохије. Рођен је у околини Скадра и као католик школовао се у фрањевачком семеништу у Скадру, затим и у Италији. Био је близак пријатељ Кољ Бибе Миракаја, министра за фашизам у албанској влади до септембра 1943. године. По налогу Миракаја Бериша упућен је на Косово и Метохију да би у приштинској Гимназијско-учитељској школи радио на ширењу фашистичке идеологије. Бериша је био у вези са „Бали Комбта-

1 ВА, НОР, к. 1411, 45–2/5.

2 ВА, НОР, к. 1411, 6–1/1.

3 ВА, НОР, к. 1341, 14–1/1; 1–1/2; к. 1412, 1–1.

ром“, Цафером Девом и челницима Друге призренске лиге.¹

Значајно учешће у ширењу пропаганде и албанске побуне имали су још неки професори и наставници и интелектуалци; Љуан Гаши, Хајдар Маљоку Планеја (за време рата жандармеријски официр, после ослобођења наставник у приштинској гимназији), Ђон Сарећи, потом агроном Адем Главица, правник Лимон Станевци, обојица срески начелници у Урошевцу и Гњилану, правник Ибрахим Љутви, окружни начелник у Косовској Митровици, Ук Садику, срески начелник у Ораховцу, учитељ Ејуп Бинаку, пољопривредни техничар Ајет Гргури и многи други.²

Почетком 1945. године формирана је илегална сепаратистичка организација „Национал демократик Шиптар“. Ради успешнијег извођења побуне челници те организације настојали су да убацују своје чланство и присталице у војне јединице, органе власти, КПЈ и СКОЈ. У редовима те сепаристичке организације били су капетани Југословенске армије Ибрахим Бануш Седлари, Ејуп Бинаку и Хисни Руди, као и још неколико официра нижих чинова и подофицира. Ибрахим Бануш је учествовао у организовању убиства Миладина Поповића и због тога је ухапшен, док су остали дезертирели и пришли балистима. У органима власти, према доступним сазнањима, имали су од својих људи шест председника и два потпредседника среских народних одбора, два командира милицијских станица и једног заменика командира, затим среског опуномоћеника и секретара опуномоћства ОЗНЕ, два народна посланика Скупштине Србије, пет одборника Обласног народног одбора, 24 муслиманска и два католичка свештеника, 23 учитеља и професора, као и велики број службеника и чланова руководстава КПЈ и СКОЈ-а.³

Велики успех те организације представљало је организовање демонстрација жена у Ђаковици против мобилизације њихових синова, браће и мужева у Југословенску армију. Те демонстрације, уз учешће неколико стотина Албанки, приређене 11. марта 1945. године. Такође, поменута организација је одржавала везе са албанском емиграцијом у Барију, али не директно, већ посредством својих чланова и присталица у Грчкој. Руководећи људи поменуте организације бавили су се, очекивано, и шпијунским активностима, да би своје присталице посебно ангажовали на прикупљању података

---

1 Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на...*, стр. 532–553.

2 Р. Видачић, *Обрачуни са...*, стр. 73–75.

3 Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

о ухапшеним и стрељаним ратним злочинцима Албанцима.

Највиши орган „Национал демократик Шиптар“ био је Централни комитет. Даље у хијерархији су били срески, општински, сеоски и рејонски комитети у градовима. Рејонски и сеоски су били најнижи органи. Они су врбовали присталице и потенцијалне чланове, растурали летке, писали пароле, мирили завађене породице (крвна освета), прикупљали помоћ у новцу, одећи и храни за балисте-одметнике, прикупљали обавештајне податке и друго.¹

У појединим градовима и школама основани су чак и женски омладински комитети. Први комитети су формирани у јануару 1945. године. Комитет у Призрену је почео да функционише по налогу капетана Али Ризе, балисте и вође групе одметника. У Ораховцу је иницијатор формирања комитета био Рамадан Кајтази, такође одметник, а формирао га је непосредно богати сељак из села Кијева Рамадан Кајтази. Централни комитет је основан у Призрену после договора са представницима „Бали Комбтара“ у Албанији. Водећи човек тог тела био је Халим Спахија, дотадашњи председник Среског народног одбора у Призрену. Рођен је у Ђаковици и уочи рата је био емигрант у Албанији, где је захваљујући сарадњи са италијанском обавештајном службом постао један од најбогатијих трговаца. Уз Спахију, истакнути руководиоци Комитета били су и Тахир Деда, службеник Среског народног одбора у Призрену, родом из Ђаковице и за време окупације срески начелник, Балија Малићи, хоџа из Призрена, сарадник италијанског и немачког окупатора, Ибрахим Фиши, трговац из Призрена, за време рата руководилац у окружном руководству Друге призренске лиге, Хасан Рустеми, службеник Среског народног одбора у Призрену, родом из Ђаковице, Авдуљ Реџеми из Корче у Албанији, службеник Среског народног одбора у Призрену и Бахтијар Сокољ Бошњаку, секретар Вакуфа у Урошевцу, за време рата активиста Фашистичке партије Албаније.²

Халим Спахија је убрзо отишао у Албанију, у Кукс, одакле је наставио да руководи Централним комитетом. Одржавао је везу са Тахиром Дедом, с тим што је у томе главни посредник био Хасан Рема Зрза, његов предратни ортак у трговини, сарадник и италијанске и немачке и британске обавештајне службе. Спахија је пред ослобођење ступио у партизане и одмах именован за заменика интенданта Оперативног штаба НОВ за Косово и Метохију.³

¹ Исто.

² ВА, Бивша југословенска војска (БЈВ), к. 61и, 12/1–5–6.

³ Лични фонд „Бранислав Божовић“, нерегистрована грађа.

Централни комитет „Национал демократик Шиптар“ обелоданио је тзв. главне инструкције и обавезао подређене комитете да о сваком погинулом у борби против НОВ или стрељаном балисти доставе податке са основним генералијама. Централни комитет је такође координирао дејства одметничких балистичких група, а срески комитети су обављали и послове тзв. среских команди. У пропаганди су истицали да су Албанци обесправљени и популарисали паролу „Косово и Метохија Албанији“. Сви чланови комитета морали су да полагају заклетву пред албанском заставом и пиштољем: „Заклињемо се Богом и Светом књигом Кораном, божјим послаником, заставом и оружјем, да ћемо се борити против постојећег режима – против Југославије све до њеног уништења и да нећемо жалити дати све од себе у тој борби, па и живот и да нећемо издати чланове комитета. Ако неко изда, нека зна да га од нас поштених Шиптара чека смрт. Живело Косово и Метохија у границама Албаније.“¹

Средином 1945. године сви комитети, укључујући и Централни, откривени су, један број њихових чланова је ухапшен, неки су се одметнули, а мањи број саслушан и после тога пуштен на слободу, без последица.

---

¹ ВА, БЈВ, к. 61и, 12/1–17.

X ПОГЛАВЉЕ

ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ НАКОН УСПОСТАВЉАЊА КОМУНИСТИЧКИХ ВЛАСТИ

10. 1. Уређење Косова и Метохије 1944–1945. године

Територија Косова и Метохије у Србији, односно у Југославији, никада није била посебна административна ни територијална целина. Географски, то су два засебна подручја – Косово и Метохија.¹

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца то подручје је третирано као Јужна Србија и, као и други крајеви, подељено на области. Географски, подручје Косова и Метохије припадало је Косовској области са седиштем у Приштини, површине 8.472 км² и обухватало је 11 срезова са 149 општина, 890 насеља, 57.891 домом и 370.839 становника. Област је обухватала део Косова поља, призренско поље и котлину Метохије, поречја Вардара, Топлице, Ситнице и Белог Дрима, планине Копаоник и Јастребац, Петрову гору и Пасјачу.²

Поред седам срезова (и данас на Косову) у састав области улазила су и четири са подручја југа Србије; добрички (седиште Прокупље), прокупачки (Прокупље), косанички (Куршумлија) и јабланички (Лебане). Три среза, вучитрнски (Вучитрн), дренички (Србица), митровачки (Косовска Митровица) припадала су Рашкој области са седиштем у Чачку; ђаковички, источки и пећки су припадали Зетској области са седиштем у Цетињу, срез качанички Скопској области са седиштем у Скопљу, Гњилански срез Врањској области са седиштем у Врању.

Поделом земље на бановине област Косова и Метохије територијално се простирала као део Вардарске (седиште у Скопљу), Зетске (седиште на Цетињу) и Моравске бановине (седиште у Нишу)³

У Другом светском рату КПЈ се залагала за целовитост Југославије, а решавање косовско-метохијског питања остављено је за период после ослобођења. На Другом заседању АВНОЈ-а одржаном 29. новембра 1943. године у Јајцу Косово се уопште не спомиње, као ни његова аутономија или припајање Албанији, нити су политички и војни представници тог подручја учествовали на том скупу. У документима усвојеним на заседању предвиђено је само да се свим мањинама гарантују сва права.⁴

---

1 Момчило Павловић, „Косово и Метохија и Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944 – 1948“, *Историја XX века*, Београд 1998, стр. 153–162.

2 *Исто.*

3 *Исто*, стр. 153–162, 154.

4 *Исто.*

Партизанске јединице на простору Косова и Метохије сачињавали су претежно Срби и Црногорци, уз малобројне Албанце, углавном комунисте са тог подручја или из Албаније.¹ Поред Главног штаба НОВ и ПОЈ за Косово и Метохију, формираног 1943, постојао је и Покрајински комитет од јесени 1943, који је обухватао Обласни комитет за Косово и посебан Обласни комитет за Метохију, убрзо преименован у Обласни комитет за Дукађин (албански термин за подручје Метохије).²

Директивом ЦК КПЈ од 28. марта 1944. све је враћено у првобитно стање, тј. наложено је да Покрајински комитет и даље функционише као Обласни комитет за Косово и Метохију, као и да посебни обласни комитети за Косово и Дукађин могу да буду само окружни.³ У документима ЦК КПЈ, АВНОЈ-а и других врховних органа партизанског покрета Косово се спомиње тек спорадично и не истиче се било какав конкретан став у вези са његовим статусом.⁴ С друге стране, ЦК КП Албаније био је очигледно другачијег мишљења. У писму ЦК КПЈ упућеном ЦК КП Албаније 2. децембра 1943. стоји, између осталог, да је депласирано питање присаједињења Косова Албанији у време када је потребно мобилисати читав народ у заједничкој борби против фашизма, што је поновљено и у допису од 28. марта 1944.⁵

На оснивачкој конференцији Народноослободилачког одбора за Косово и Дукађин, у Бујану 31. децембра 1943. и 1–2. јануара 1944, усвојени су Резолуција и Проглас, у којима је стајало да је Косово и Метохија „крај насељен највећим делом шиптарским народом“, што је одувек желео да се уједини са Шипнијом (Албанијом).⁶ У Резолуцији се наводи и да је у Версајској Југославији албански народ био политички, национално и економски угњетаван, па чак и изложен и физичком уништењу, као и да је његов културни, политички и економски развој спречаван. Према ставовима у поменутој Резолуцији врхунац тог угњетавања представљала је аграрна реформа југословенских власти у Краљевини, јер је, како се наглашава, имала за циљ да осиромаше Албанце до тог степена да буду принуђени на исељавање. Након ослобођења, стајало је у

---

1 Исто.

2 Исто.

3 Исто, стр. 155.

4 Исто.

5 Исто.

6 Исто.

документу, Албанци ће имати право да се изјасне о својој судбини са правом на самоопредељење до отцепљења. Гаранција за то била је НОВЈ и НОВ Албаније.¹

Ни на Великој антифашистичкој скупштини Србије питање Косова није помињано, нити су делегати из те области учествовали у њеном раду. Тек на заседању АСНОС-а 7. априла 1945. Усвојена је изјава да народи Косова и Метохије желе да се присаједине федералној братској Србији. Делегати Обласног НОО Косова и Метохије дали су изјаве да се Косово и Метохија сматра саставним делом федералне Србије.² Обласна народна скупштина Косова и Метохије (било је то прво редовно заседање Обласног НОО Косовометохијске области), усвојила је 9–10. јула 1945. у Призрену Резолуцију у којој је изражена жеља делегата да се те области прикључе федералној Србији као њен саставни део. У Резолуцији је наведено да је народ Косова и Метохије уверен да ће у влади Србије наћи пуну заштиту, да ће од власти Југославије бити свесрдно помогнут у свом политичком, националном, економском и културном успону, те да ће представници области у Народној скупштини Србије и АВНОЈ-у допринети изградњи демократске Србије и ДФЈ.³ На седници Председништва АВНОЈ-а 23. јула 1945. примљена је к знању Резолуција Обласног НОО о прикључењу Косова и Метохије Србији, да би на Трећем заседању АВНОЈ-а 7. августа 1945. била одобрена Резолуција Обласног НОО о решавању положаја косовометохијске области.⁴

Коначни територијални облик Србија је добила средином 1945. године. Тада су Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије и АВНОЈ прихватили одлуку Главног НОО Војводине о прикључењу те области Србији из јула те године, као и резолуцију Обласне народне скупштине Косова и Метохије о прикључењу Србији, такође из јула 1945. Војводина је у Србији постала аутономна покрајина, а Косово је добило нижи степен аутономије тзв. Обласну аутономију и за разлику од Војводине није имало Врховни суд и још неке органе.⁵ Косову су управну и административну, касније и територијалну посебност, омогућили југословенски комунисти, преуређујући земљу после освајања власти у складу са својом предратном националном политиком. Истицањем да се Косово

1 *Исто.*

2 *Исто*, стр. 156.

3 *Исто*, стр. 157.

4 *Исто.*

5 *Исто.*

и Метохија прикључује Србији наметала се нетачна чињеница да те територије никада нису биле у саставу Србије.¹ КПЈ је подручје Косова и Метохије непосредно после рата прогласило за аутономну област и низом мера спречавала успостављање предратног стања. Иако су се Албанци побунили против нове власти на крају рата и иако је највећи број њих (90%) у рату био на страни сила Осовине, за КПЈ главни проблем није био у масовној албанској подршци фашизму, већ у тзв. великосрпском угњетавању Албанаца.²

Одлука новоуспостављених власти донета у марту 1945, да забрани повратак на Косово и Метохију српским колонистима које је Краљевине Југославије у међуратном периоду населила на то подручје – то најбоље илуструје;³ премда је историографски утврђено да колонизација у Краљевини (уз Косово и Метохију обухватала је и Македонију), није угрожавала Албанце и њихове поседе, јер је колонистима, већином Србима, додељивана слободна државна или трајно напуштена земља, општинске утрине или земља одметника, а никако поседе Албанаца. Међу колонистима је поред Срба било је и Хрвата, Словенаца, Влаха, Русина и припадника других народа. Комунисти су сматрали да колонистима, пре свега Србима, треба најпре забранити повратак и тзв. ревизијом додељивања земље у Македонији и Косовскометохијској области исправити наводни злочин некадашњих „ненародних“ режима према Македонцима и Албанцима.⁴

Албанцима на Косову и Метохији дато је тако нешто више од 21.000 хектара земље српских колониста и староседелаца чији су поседе наводно били спорни. Таквих поседа Срба и Црногораца, како су тврдили комунисти, било је око 10.000. Такође, нису утврђени прецизни подаци колико је Србима и Црногорцима одузето земље, а потом дато Албанцима, појединцима или радним задругама, као ни колико је Срба због тога исељено са Косова и Метохије. Према једном извештају из 1946. земљу је делимично изгубило 5.744 породица, 1.564 породица потпуно, а у Војводину је реколонизовано 2.064 породице, итд.⁵ Ниједан Албанац са Косо-

---

1 *Исто*, стр. 158.

2 *Исто*, стр. 159.

3 *Исто*; Закон о Ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и Косовскометохијској области, „Службени лист ДФЈ, бр. 56/1945.

4 М. Павловић, *Косово и...*, стр. 159–160.

5 *Исто*, стр. 160–161.

ва и Метохије у послератној колонизацији није пресељен са Косова и Метохије. Етнички састав косовско-метохијске територије и на тај начин је промењен у корист Албанаца. Међу југословенским комунистима су постојали и планови о будућем формирању југословенско-албанске федерације, када би Косово било уступљено Албанији.¹

Политички живот на Косову и Метохији одвијао се у знаку масовне интеграције албанског становништва у институције власти и политику КПЈ. Албанци нису били чврсто везани за партију, а често су сарађивали са балистима и другим одметницима. Међу Албанцима члановима КПЈ постојао је велики број неписмених и полуписмених, али су они и поред тога каткад заузимали високе положаје у административној и политичкој хијерархији. Удео Албанаца у КПЈ, до тада миноран, све више је растао, премда је политички и културни учинак албанских комуниста остајао на врло ниском нивоу. Код већине Албанаца чланова КПЈ постојале су истовремено јаке националистичке тежње, што се нарочито испољавало у жељи за присаједињење Косова и Метохије Албанији.²

Уз све то, ваља подсетити да је током рата и окупације трајао и процес насељавања Албанаца из Албаније на Косово и Метохију, спровођен у циљу трајне измене националне структуре те области. Узурпацијом напуштених српских кућа и систематским уништавањем трагова о присуству Срба на том простору (разарање преосталих кућа, цркава, манастира, гробаља, уништавање воћњака итд), требало је спречити било какве покушаје повратка српског живља. Досадашња истраживања у југословенској и српској историографији дају процене у широком распону о досељавању албанских држављана, од најмање 15.000 до 300.000 особа.³

10. 2. Прикупљање података о ратним злочинима на Косову и Метохији у социјалистичкој Југославији

Прикупљање података о злочинима током Другог светског рата на територији Југославије обављала је Државна комисија за

¹ Исто, стр. 161.

² Исто; *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972*, Pokrajinski zavod za statistiku SAP Kosova, Priština 1974.

³ Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993, стр. 109; Александар Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд 2011, стр. 123.

утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, образована одлуком АВНОЈ од 30. новембра 1943. године у Јајцу.¹ Рад те комисије био је организован по територијалном принципу. Тако је свака република имала земаљску, односно републичку комисију, са изузетком Србије која је поред земаљске имала једну покрајинску (Војводина) и две обласне комисије (Санџак и Косово и Метохија).²

Одлука Авноја о образовању Државне комисије ставила јој је у задатак „утврђивање одговорности, проналажење и привођење правди свих лица одговорних за злочине које су у Југославији починили и чине у току рата окупатори и њихови помагачи“, и одредила да делује при Председништву Националног комитета ослобођења Југославије. Председништву Националног комитета је наложено да именује чланове и пропише правилник о раду Комисије.³

Државна комисија није створена као правосудни орган у стриктном смислу тј. није имала задатак да обавља директне функције оптуживања, суђења и кажњавања. Комисија је за свој рад одговарала Председништву НКОЈ, касније Председништву владе ФНРЈ, а земаљске комисије председништвима влада република. По сличном принципу деловале су и покрајинска, обласне, окружне, среске, градске и месне комисије повезане са одговарајућим територијалним народноослободилачким одборима, с једне, и са вишим инстанцама, с друге стране.

У периоду када је рад на истраживању и утврђивању злочина био најинтензивнији постојале су, као што је напоменуто, сем Државне комисије, шест земаљских комисија, за сваку републику, једна покрајинска (АП Војводине), две обласне (Космета и Санџака), 65 окружних, 299 среских (комисија или референата) и 1.210 општинских комисија, повереника или сабирача. Поред те редовне мреже, образоване су и посебне анкетне комисије при Државној и земаљским комисијама са задатком да истражују и утврђују неке злочине већег обима.

---

1 *Službeni list DFJ*, бр. 1/1945.

2 *Dokumenti iz Istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, I–V, Београд 1996, 1998, 2000, I, стр. 10 (у даљем тексту: *Документи из Историје Југославије...*). Видети и: Душан Бојковић, „Албанско становништво у процесу изградње ‘народне власти’ на Косову и Метохији 1945“, 1945. *Крај или нови почетак?*, тематски зборник радова, Београд 2016, стр. 10–138.

3 Опширније у: Алберт Вајс, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача“, *Анали Правног факултета*, број, 1, Београд 1961, стр. 387–400.

Државна, земаљске, покрајинска и остале комисије, прикупиле су више од 900.000 пријава о ратним злочинима и злочинцима, поднетим од оштећених, преживелих жртава, породица настрадалих или других грађана. Код свих је обављано проверавање у погледу њихове вредности и веродостојности. Записника о саслушањима сведока постоји скоро 550.000, поред великог броја таквих докумената о саслушањима криваца, увиђаја на лицу места, ископавању масовних и појединачних гробница итд.¹

Када су истражне радње завршене, приступило се у сваком појединачном случају утврђивању злочина и злочинаца. Утврђивање је чињено у виду одлука и саопштења. Одлуке су биле форма за утврђивање индивидуалних злочинаца и садржавале су главне личне податке о злочинцу, сажети опис злочина и његову суштинску правну квалификацију, као и кратко навођење доказног материјала као основ утврђивања. Саопштења су се по правилу односила на масовне злочине са више криваца или групе узајамно повезаних злочина, па су такође садржавала сажети опис недела и главне податке о утврђеним кривцима. У току рада комисије су донеле укупно око 120.000 одлука и утврдила злодела око 65.000 ратних злочинаца, „издајника“ и „народних непријатеља“. По завршетку рада комисија, архиве земаљских комисија (сем докумената из непријатељских извора и прикупљене непријатељске литературе и штампе), предате су републичким јавним тужилаштвима, а архива Државне комисије делимично Савезном јавном тужилаштву и делимично Војноисторијском институту.²

Готово све комисије формиране су током 1944³, док је Обласна комисија за Косово и Метохију образована тек 11. јула 1945. године.⁴ Непуних месец дана касније, 5. августа, Указом о општој амнестији и помиловању ослобођени су одговорности, поред осталих, сви припадници албанских оружаних јединица (изузев вишег оперативног и позадинског командног кадра), против којих до тог тренутка није била изречена правоснажна пресуда за почињене злочине у рату.⁵ У кратком року Обласна комисија није могла да доне-

1 Исто.

2 Исто.

3 АЈ, 110, 1, Извештај др Душана Недељковића о раду Државне комисије за период 1943–1948, стр. 11–12.

4 АЈ, 110, 1–2.

5 *Službeni list DFJ*, бр. 56/1945. Чланом 1. овог Указа општа амнестија се даје „1) свима лицима која су учествовала у четничким и недићевским јединица-

се било какво решење, посебно не у вези са албанским злочинима на Косову и Метохији што су и били најмасовнији на том подручју.

При образовању Обласне комисије за Косово и Метохију вођено је рачуна о њеном националном саставу. Међу члановима било је седам Албанаца и четири припадника српске националности.¹ Председник комисије био је Зекеријах Реца, професор из Ђаковице, иначе председник радног председништва Конференције НОО за „Косово и Дукађин“ у Бујану (31. децембар 1943 – 2. јануар 1944), на којој је донета одлука о присаједињењу те области „Старој Албанији“.² Током 11 месеци (јул 1945–мај 1946), према званичним подацима, прикупљено је 10.019 пријава и на основу њих је за ратне злочине оптужено 140 особа, у првом реду „домашњих издајника“ (103).³ До прве половине 1948. Државна комисија је забележила имена 247⁴, односно 297⁵ Албанаца, југословенских и албанских држављана, за које је установљено да су починили ратне злочине на територији Југославије. Није могуће са сигурношћу одредити број починилаца злочина у оквирима граница будуће АКМО, мада се може закључити да је реч о најмање 99 особа.⁶ Већина осумњичених и оптужених се налазила у иностранству или међу одметницима скриваним у већини случајева у планинама на подручју Косова и Метохије.⁷

Обласна комисија Косова и Метохије за ратну штету је сре-

ма, јединицама хрватског и словеначког домобранства, муслиманској милицији, шиптарским оружаним формацијама и свим осталим оружаним формацијама у служби окупатора или их помагала, као и свима лицима која су припадала одговарајућим политичким организацијама или одговарајућем административном односно судском апарату“. У члану 3 је наведено да се амнестија из члана 1 односи „само на она лица против којих до дана објављивања овог Указа није изречена правоснажна пресуда за дела која су починили“.

1 Чланови обласне комисије за Косово и Метохију били су: Зекеријах Реца (председник), Владислав Поповић (секретар), Елхами Нимони, Хасан Кријезиу, Богдан Поповић, Исмаил Ђинали, Војин Станковић, Џевдет Паласка, Шех Дањоли, Загорка Андрејевић, Сокол Доброши – АЈ, 110, 1–2.

2 С. Ђаковић, *Сукоби на...*, стр. 201–229.

3 АЈ, 110, 1–2.

4 АЈ, 110, 1, Извештај др Душана Недељковића о раду Државне комисије за период 1943–1948.

5 *Dokumenti iz Istorije Jugoslavije...*, II, стр. 671–683.

6 У списку ратних злочинаца уз свако име стоји краћа белешка, али она често сведочи само о „занимању“ починиоца, попут – бандит, пљачкаш, шпијун итд, или о његовој националној припадности – Албанац, Албанез, Шиптар.

7 Ђ. Борозан, *Велика Албанија...*, стр. 523.

дином 1945. утврдила да су у периоду април 1941–септембар 1943. у италијанској окупационој зони 5.493 особе изгубиле живот, док су 28.142 особе биле лишене слободе или „онеспособљене“.¹

---

¹ АЈ, фонд Репарациона комисија, 54–20–47. Наведене податке треба прихватити с резервом будући да су, како је назначено у извештају Павла Јовићевића, секретара НОО Косова и Метохије, „прикупљани на брзину“ и „узети приближно, јер се сасвим тачно за овако кратко време није могло прикупити“ – Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd 1975, Nikola Živković *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd 1985, Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1990; Nenad Antonijević, „Procena ratne štete na Kosovu i Metohiji“, *Istorija XX veka*, 2/2000, Beograd 2000, str. 139–141.

ЗАКЉУЧАК

Након Априлског рата 1941. територију Косова и Метохије окупирале су немачке јединице. Косово и Метохија подељени су између италијанског, немачког и бугарског окупатора, споразумом Италије и Немачке 23. априла 1941. Највећи део Косова и Метохије остао је под италијанском окупацијом и анектиран је „великој Албанији“ краљевским и указом краљевског намесника од 12. августа 1941 (територија површине 8.900 км², са 560.000 становника, укључујући плавску, рожајску и тутинску префектуру). Призренска котлина, Метохија, централни део Косова, део Неродимља и Горњег Поморавља, Дреница, а од априла 1942. и Ибарски Колашин, припали су Италији и анектирани „великој Албанији“. Тај део Косова експлоатисан је од италијанског управно-административног апарата.

Немачкој је припао северни део Косова (Косовска Митровица и Вучитрн) и Мало Косово (Подујево) и укључен у српско управно подручје као Косовска област у рангу округа где су фактичку цивилну власт имали Албанци.

Бугарској су припали Качаник, Сиринићка жупа, део Неродимља и Горњег Поморавља. У јануару 1942. окупациона зона Бугарске шири се на Лапски срез, а у јануару 1943. срезови Косовска Митровица и Вучитрн долазе под ингеренцију бугарских војних снага.

Албанско становништво подржало је долазак италијанског, немачког и бугарског окупатора, јер се њиховом окупацијом и поделом Југославије омогућавало стварање „велике Албаније“.

На територији Косова и Метохије током Другог светског рата биле су активне бројне оружане формације окупатора и албанских квислинга одговорне за већину злочина полињених над цивилним становништвом. Немачке окупационе снаге су чинили припадници Трећег батаљона 737. пука 717. дивизије, полиције и фелжандармерије. Италијанске трупе су на том подручју имале делове дивизије „Пуље“, покретни карабињерски и Седми финансијски батаљон, а краће време се у Призрену налазио и Штаб 14. армијског корпуса. Италијани су од албанског становништва формирали помоћну плаћену полицију, полувојничке добровољачке формације и батаљон фашистичке милиције. Италијани су имали око 20.000 војника, 5.000 карабињера, финанаса и припадника граничних јединица.

Најзначајније квислиншке албанске оружане формације чинили су вулнетари (добровољци), жандармерија, милиција, Косовски пук, батаљон Друге призренске лиге, албански припадници 21. СС-дивизије „Скендербег“ и балисти. Квислиншким формацијама у косовскомитровичком округу руководио је Албански народни савез, основан јуна 1941. (Ферхат-бег Драга и Џафер Дева). На поменутој територији деловао је и Косовски комитет (Бедри-бег Пејани, Реџеп Митровица).

У Пећи се налазила команда Првог ловачког пука, чији су припадници били из јужне Албаније. Априла и маја 1943. од Албанаца са Косова формиран је Четврти ловачки пук са седиштем у Приштини; командант Реџеп Гиљани. Први пук је бројао 2.400, а други 2.000 војника и оба су била у саставу Прве албанске ловачке бригаде. Албанска фашистичка милиција била је јачине једног батаљона.

Значајну улогу у стварању и руковођењу оружаном формацијама Албанаца имала је Друга призренска лига, формирана 16–19. септембра 1943. у Призрену. Лига је прокламовала уједињење Косова и Метохије, Дебра, Струге, Улциња и Тузи са Албанијом. Најзначајнији руководиоци Лиге били су Реџеп Митровица, Џафер Дева, Бедри-бег Пејани, Аћиф Бљута и Арслан Бољетинац.

Као типове и врсте злочина на Косову и Метохији у архивској грађи (изјаве сведока, саслушања окривљених, одлуке о проглашењу за ратне злочинце, извештаји, елаборати, реферати и друга документа различитих облика и форми), региструјемо следеће злочине, које су починили већином албански квислинзи над православним становништвом, пре свега Србима, на Косову и Метохији у Другом светском рату: убиства, покушаји убиства, застрашивање, малтретирање, мучење, тровање, рањавање, интернације, затварања, хапшења, пребијање, принудни рад, уцене, отмице, силовања, узурпирање пољопривредног земљишта, винограда, шума, прогон са поседа, пљачка, одузимање или уништавање покретне и непокретне имовине, читлучење, отимање стоке...

Први на удару албанског терора били су солунски добровољци, колонисти и насељеници. Њима је пљачкана и паљена имовина, тучени су, уцењивани, убијани. У априлу и мају 1941. године попаљена су сва насељеничка села у Метохији, сем Витомирице и Добруше, али су и она доживела исту судбину у јесен 1941. године. Само у пећком, ђаковичком, источком и дреничком срезу убијено је 162 особе, међу којима 14 свештеника и једна монахиња.

Током лета 1941. почело је опште протеривање насељеника из више дреничких села. Формиране су и две колоне избеглица у пратњи италијанских карабињера. Једна је ишла ка Глоговцу, преко Косово Поља у Приштину, друга преко Србице за Косовску Митровицу. Протеривањима су претходила или су праћена многа убиства Срба у Србици, Воћњаку, Краљици, Ћирезу, Новом Пољанцу и другим селима.

Ибарски Колашин, компактна српска територија у долини Ибра, од Рибарића до Косовске Митровице, била је на удару албанског терора још од краја 19. века. Приликом разграничења, највећи део Ибарског Колашина, издвојен је из састава косовскомитровичког среза и припојен дреничком, чије је седиште било у Србици/Скендерају. Ту територију нападали су вулнетари из Дренице и Метохијског Подгора.

Прогони српског живља на Косову били су слични као и у дреничким и метохијским селима. Прогони, пљачке и убиства Срба на Косову догађала су се и у селима Танкосић, на путу Гњилане – Урошевац, Черкез Садовини, Мужичану, Лугацији, Српском Бабушу, Сазлији код Урошевца, Кривову липљанском, Доњем и Горњем Гадимљу, Маревцу, Енцу, Бандлићу, Великој Добрањи, Челопеку, Бадовцу, Ариљачи, Слатини, Мухацир Бабушу, Бујанцу, Новом Мирашу, Лугу, Магури, Српском Вршевцу, Крушевцу, Мазгиту, Потуровцу, Помазатину, Новом Селу, Добреву, Смолуши, Крајишту, Старом Грацком, Врелу и другим косовским мањим или већим срединама где је живело српско становништво.

Срби су се пред албанским терором склањали у Србију, Црну Гору, градове и манастире на Косову и Метохији где су били безбеднији или су одлазили у збогове у суседна српска села. Окупатори су предузимали казнене експедиције и слале Србе у интернацију у логоре у Италији и Албанији.

Посета председника албанске колаборационистичке владе Мустафе Крује Косову и Метохији крајем јуна 1942, и тим поводом издате наредбе префектима и потпрефектима да све Србе староседеоце прогласе насељеницима, те да их по том основу, уз помоћ италијанских и немачких служби, протерају у Србију или отпреме у концентрационе логоре, наговестила је потпуни егзодус преосталог српског становништва са косовско-метохијског простора. Током друге половине 1942, албанске квислиншке формације (војска, милиција и вулнетари), појачале су терор у готово свим српским селима широм Косова и Метохије, користећи се пропаганд-

ним порукама Мустафе Крује.

Већи покољ Срба у Урошевцу и околини догодио се 11. и 12. септембра 1943. године. Један од најмасовнијих албанских злочина над српским становништвом десио се и у Пећи и околини у последњим месецима 1943, након капитулације Италије, када је стрељано или убијено на други начин више стотина Срба. На подручју Сиринићке жупе (Штрпце), догодило се више злочина над Србима. Стравичан злочин над цивилним становништвом забележен је у црногорском селу Велика, општина Плав, на Чакору 28. јула 1944, када су припадници 21. немачке СС-дивизије „Скендербег“, састављене углавном од Албанаца са Косова и Метохије, убили најмање 428 мештана, претежно, деце, жена и старијих људи.

Ослобођење од немачког окупатора уследило је новембра 1944. године. Међутим, то није био потпуни пораз великоалбанских и квислиншких снага и није значио обуставу непријатељске оружане активности против нове власти у Југославији. Жариште побуне албанске националне мањине било је подељено у четири борбене зоне.

Прва зона је обухватала подручје Скопске Црне Горе са огранцима (вођа Шефхет Шкупи, правник, агент немачке војне обавештајне службе, за време окупације јавни тужилац); друга је била на подручју Шар-планине (вођа Фуат Дибра, крајем 1944. године командант Четвртог албанског пука у рејону Гњилана и сарадник немачке војне обавештајне службе); трећа зона је обухватала Дреницу (вођа професор Имер Бериша, католик из Скадра, сарадник италијанске обавештајне службе); четврту зону је чинила област Шаља и подножје Копаоника (вође побуне Адем Воца, сељак из Шаље, председник окружног комитета Друге призренске лиге, са седиштем у Вучитрну и Ахмет Сељанци, такође из Шаље, председник окупаторске општине у Старом Тргу).

Побуњеници су имали и политичку организацију састављену од чланова свих квислиншких организација и војних формација за време под окупацијом – „Национал демократик Шиптар“, касније преименована у „Беса Комбтар“. Та организација је била фактички продужетак „Бали Комбтара“.

Током побуне албански квислинзи-побуњеници починили су бројне злочине против цивилног становништва и припадника Народноослободилачке војске Југославије/Југословенске армије (НОВЈ/ЈА).

У борбама против побуњеника били су ангажовани припад-

ници свих пет косовскометохијских бригада. Почетком децембра те јединице бројале су 7.000 бораца. Такође треба додати и 2.000 бораца Седме бригаде, формиране након ослобађања Ђаковице. У децембру 1944. основане су још две косовскометохијске бригаде. Већина бораца није имала борбених искустава.

У гушењу побуне у јануару и фебруару 1945. године учествовале су 24. и 26. српска, 41. македонска и Пета албанска дивизија. У јануару 1945. године формирана је бригада Народне одбране (КНОЈ-а). У неким документима та јединица се назива и бригада ОЗНЕ. Она је званично формирана 11. марта 1945. године. Добровољно ступање у НОВЈ, тј. добровољна мобилизација, није дало очекиване резултате.

Главни центри одметничких група су били у Дреници, Жеговцу, на Чичавици, а њихове групе су деловале на сектору Приштина–Подујево–Пакаштица и у рејонима села Грдовци, Трнава, Дуз, Шарбан и Риманиште.

У гушењу побуне албанских балиста учествовало је око 40.000 бораца НОВЈ. Побуна тако великог обима представљала је јединствен случај у Другом светском рату, тј. да је после ослобођења и повлачења немачких окупатора, у дубокој позадини дошло до сукоба таквих размера. У почетку побуне балиста забележено је несналажења, пропуста и погрешних процена новоуспостављених органа власти, па се јавила потреба за одлучнијим мерама и акцијама. Побуна Албанаца је представљала огромну претњу територијалном интегритету у тренуцима када још није била ослобођена целокупна територија Југославије.

Врховни командант НОВ и ПОЈ маршал Јосип Броз Тито 8. фебруара 1945. наредио је да се на Косову и Метохији заведе и успостави војна управа, као орган војне и државне власти. Команда Војне области била је орган Војне управе и њој потчињена. Оперативни штаб за Косово и Метохију, до тада под командом Главног штаба за Србију, стављен је под непосредну команду Врховног штаба НОВ и ПОЈ.

Злочинци међу албанским квислинзима били су и припадници 13. СС-дивизије „Ханџар“, Косовског пука, вулнетари, жандарми, полицајци, припадници немачке шуц-полиције и немачких обавештајних служби. На крају рата највише злочина починили су балисти оружане формације организације „Бали Комбтар“ (Национални фронт).

Положај српског живља био је најтежи у италијанској окупа-

ционој зони, иако је било појединачних случајева да су Италијани стали у заштиту Срба. Ситуација за Србе није била боља ни у немачкој окупационој зони. Најповољније стање, ако се тако може рећи, било је на територији под контролом бугарске војске, због нетрпељивости између бугарског окупатора и албанског становништва.

Становништво Косова и Метохије страдало је и у логорима и затворима, које су формирали италијански, немачки и бугарски окупатори и албанска национална мањина. По злу најчувенији били су затвори у Гњилану (Кауша), Пећи (Шеремет кула), Приштини, Урошевцу и Ђаковици.

На Косову и Метохији поред православног српског становништва, страдала је и Српска православна црква. Уништавани су и девастирани древни манастири, цркве, гробља. Протеривани су, злостављани и убијани свештеници и монаштво.

Такође је на поменутој територији страдало и јеврејско становништво, углавном настањено у Приштини (око 400 особа) и Косовској Митровици (130). Окупацијом и деобом Косова и Метохије, приштински Јевреји нашли су се у италијанској, а косовско-митровички у немачкој окупационој зони.

Албански квислинзи – жандармерија, полиција, 21. СС-дивизија „Скендербег“ – учествовали су у хапшењу, затварању и злостављању Јевреја са Косова, до њиховог упућивања у немачке концентрационе логоре. Поједини Јевреји су били и њихове директне жртве, а албански квислинзи су исто тако активно учествовали у пљачкама јеврејске имовине.

Званичних и апсолутних података о броју српских избеглица са Косова и Метохије у периоду окупације (1941–1944) и до данас нема. Према подацима из 1939. године, на Косову и Метохији без насељеника, било је 162.896 становника словенског порекла, углавном Срба. У априлу и мају 1941. године протеран је скоро цео чиновнички апарат Краљевине Југославије – чиновници, судије, порезници, адвокати, просветни радници, официри и подофицири који нису пали у заробљеништво, жандарми и граничари, трговци и други пословни људи. Избегли су истовремено и они Срби што су до рата били у завади са појединим Албанцима, плашећи се освете. Сви су они одлазили са породицама.

Избеглице из Косовскомитровичког округа налазиле су се у тежем положају од оних из бугарске окупационе зоне или „велике Албаније“. Они нису могли да стекну избеглички статус пошто је то подручје било део Србије под немачком окупационом упра-

вом. Велики број избеглица зато није био евидентиран и углавном се склонио код рођака, што се посебно односило на становништво Ибарског Колашина. Они су претходно остајали у Ибарској долини, одакле су повремено одлазили на имања да би прикупили бар нешто летине и затим се поново враћали. Нису биле евидентирани и избеглице које су напустиле имања и задржале се у градовима и збеговима на Косову и Метохији. Приштина, Урошевац, Пећ, Косово Поље, Косовска Митровица и друга места била су пуна избеглица.

Велики број српског становништва протеран је са Косова и Метохије или је због албанских злочина био принуђен да побегне са те територије, како би сачували голе животе. Процене говоре да је око 40.000 Срба напустило италијанску, 30.000 немачку, а 25.000 бугарску окупациону зону. Срби су одлазили са тог подручја све до августа 1944. Последња група избеглица из Урошевца стигла је у карантинску станицу Равни Гај, код Кнића 21. августа 1944. године. У току Другог светског рата са Косова и Метохије интернирано је или протерано у избеглиштво укупно између 70.000 и 95.000 до 100.000 Срба. Наша истраживања потврђују да је интернирано или протерано у избеглиштво између 90.000 и 100.000 Срба.

Такође на основу наших истраживања, у исто време на имања и земљу српског живља насељено је између 80.000 и 100.000 Албанаца са Косова и Метохије и из Албаније. Истраживања о томе постоје у српској историографији са мањим или већим проценама о досељеним Албанцима.

Број жртава је било још теже утврдити него број избеглица. Срби нису гинули не само код својих кућа или у њиховој близини. Примера ради, убијани су или су се смрзли у Руговској клисури бежећи ка Црној Гори, а умирали су и у избегличком логору-збегу у Бару. Само у збегу у Пећкој патријаршији међу избеглицама регистроване су 102 умрле особе, док је у Ђураковцу забележено 15 умрлих. Такође, међу стрељанима у немачким одмаздама, октобра 1941. у Краљеву и Крагујевцу, било је и избеглица са Косова и Метохије. Уз све то, албански квислинзи нису убијали Србе само на Косову и Метохији, већ и у западној и јужној Србији, на Чакору и у Полимљу, Рожају и Тутину, као делу пећке префектуре, па и у дежевском срезу, као делу косовскомитровачког округа.

Обласна комисија за истраживање ратних злочина и њихових помагача за Косово и Метохију у Демократској Федеративној Југославији, образована је тек 11. јула 1945. године. Непуних месец дана касније, 5. августа, Указом о општој амнестији и поми-

ловању ослобођени су одговорности, поред осталих, сви припадници албанских оружаних јединица изузев вишег оперативног и позадинског командног кадра против којих до тог тренутка није изречена правоснажна пресуда за злочине у рату. Јасно је да у тако кратком року Обласна комисија није могла да донесе било какво валидно решење у вези са утврђивањем албанских злочина на Косову и Метохији.

При образовању Обласне комисије за Косово и Метохију вођено је рачуна о њеном националном саставу, па је међу члановима било седам Албанаца и четири Србина. Председник комисије био је Зекеријаш Реца, професор из Ђаковице и председник радног председништва Конференције НОО за „Косово и Дукађин“ у Бујану (31. децембар 1943–2. јануар 1944), у време када је донета одлука о присаједињењу те области „Старој Албанији“.

Током 11 месеци (јул 1945–мај 1946), према званичним подацима, прикупљено је 10.019 пријава и на основу њих за ратне злочине оптужено 140 особа, у првом реду „домаћих издајника“ (103). До прве половине 1948. Није могуће са сигурношћу одредити број починилаца у границама будуће Аутономне Косовско-метохијске области (АКМО), мада се може закључити да је реч о најмање 99 особа. Већина осумњичених и оптужених се налазила у иностранству или међу одметницима, скривеним по планинама Косова и Метохије.

Обласна комисија Косова и Метохије за ратну штету је средином 1945. установила да су у периоду април 1941–септембар 1943. у италијанској окупационој зони 5.493 особе изгубиле живот, док су 28.142 особе лишене слободе или „онеспособљене“.

У једином званичном државном попису, оном из 1964, утврђено је да је на Косову и Метохији према месту пребивалишта страдало 7.927 људи. Од тог броја 4.029 је Срба, 1.460 Црногораца, 2.127 Албанаца, 74 Јевреја, 47 Хрвата, 33 Турака, 28 муслимана, 11 Македонаца, 10 Словака, девет Словенаца, један Мађар и 98 осталих.

Према подацима Музеја жртава геноцида (до 31. децембра 2008. године) – Пројекат „Жртве рата 1941–1945 – Ревизија државног пописа из 1964. године“ (руководилац пројекта др Драган Цветковић, историчар и музејски саветник у Музеју жртава геноцида), евидентирано је 8.063 имена жртава на Косову и Метохији према месту становања – пребивалишта. Срба 4.095, Црногораца 1.476.

Српски народ на Косову и Метохији већином је страдао – око 7.000 особа – у директном терору од албанских квислинга, који

су деловали самостално или били под командом окупатора. Међу страдалима има и жртава у редовима окупаторских снага.

Процене броја убијених Срба у српској историографији и публицистици крећу се од 10.000 до 12.000, премда има и спорадичних тврдњи о чак 100.000 жртава, али је то, имајући у виду релевантне историјске изворе, далеко од стварног или процењеног броја. Према нашим истраживањима, процењујемо да је страдало између 9.000 и 10.000 Срба.

ИЗВОР И ЛИТЕРАТУРА

А. Необјављени извори:

Архив Музеја жртава геноцида, Београд

Лични фонд „Бранислав Божовић“

Фонд „Жртве рата 1941–1945“

Архив Југославије, Београд

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Емигрантска влада Краљевине Југославије

Репарациона комисија ФНРЈ

Савезна комисија за попис жртава рата 1941–1945.

Министарство правде КЈ (Поверљива архива)

Архив Србије, Београд

Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Војни архив, Београд

Народноослободилачка војска Југославије, 1941–1945.

Четници Драже Михаиловића, 1941–1945.

Српска влада Милана Недића, 1941–1944.

Немачка окупаторска војска, 1941–1945.

Италијанска окупаторска војска, 1941–1943.

Историјски архив Београда

БдС

Б. Објављени извори:

1. Administrativno-teritorijalne promene u NR Srbiji od 1834–1954. godine, Beograd 1955.
2. Антонијевић Ненад, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату, Документа*, друго измењено и допуњено издање, Београд 2009.
3. Антонијевић Ненад, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата, Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, Крагујевац 2004.
4. *Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata*, knjiga 1, Beograd 1969.
5. *Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata*, knjiga 2, Beograd 1987.
6. *Архивски преглед – Страдање Срба у Метохији 1941–1944*, Београд 1994.

7. *Архивски преглед – Страдање Срба на Косову, Малом Косову и Сирињској жупи: 1941–1944*, Београд 1999.
8. Dedijer Vladimir, Miletić Antun, *Proterivanja Srba sa ognjišta 1941–1944, svedočanstva*, Београд 1989.
9. Димић Љубодраг, Борозан Ђорђе, *Југословенска држава и Албанци*, том I–II, Београд 1998, 1999.
10. *Dokumenti iz Istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, I–IV, Београд 1996, 1998, 2000.
11. *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књига VI, свеске 1, 2, 3, Београд, 1981, 1983.
12. *Dokumenti centralnih organa KPJ i NOP i revolucija 1941–1945*, 1–21, Београд 1985–1990.
13. *Žrtve rata 1941–1945 (Rezultati popisa)*, Београд 1966.
14. *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату*, том I, књ. 2 (1952), 3 (1953), 12 (1956), 14 (1957), 15 (1957), 19 (1969) Београд.
15. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu*, том VII, књ. 3, Београд 1954.
16. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu*, том IX, књ. 1, Београд 1961, књ. 2, Београд 1967, књ. 3, Београд 1967.
17. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu*, том X, књ. 2, Београд 1967.
18. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu*, том XII, књ. 1, 2, 3 и 4, Београд 1973, 1976, 1978.
19. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu*, том XIII, књ. 1, 2, и 3, Београд 1969, 1972, 1976.
20. *Izveštaj Jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nirnbergu*, Београд 1947.
21. *Jugoslovenske vlade u izbegištvu 1941–1943*, priredio Bogdan Krizman, Zagreb 1981.
22. *Jugoslovenske vlade u izbegištvu 1943–1945*, priredio Branko Petranović, Zagreb 1981.
23. Лопичић Н. Ђорђе, *Немачки ратни злочини 1941–1945, Пресуде југословенских војних судова*, Београд 2009.
24. *Немачка обавештајна служба*, IV, Србија, Македонија, Црна Гора, Београд 1959.
25. Пантовић С. Љубиша, *Косовска Митровица кроз телеграме Недићеве управе*, Косовска Митровица 2008.
26. Petranović Branko, Žutić Nikola, *27. mart 1941, tematska zbirka dokumenata*, Београд 1990.
27. Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918–1984, Zbirka dokumenata*, Београд, 1985.
28. *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972*, Priština 1974.

29. *Spisak žrtava rata 194–1945, rođenih na teritoriji Srbije, Popis iz 1964. godine, SR Srbija – SAP Kosovo*, Београд 1992.
30. *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1953, I, Serija B, Sveska 1*, Београд јуна 1953.
31. *Tajna pisma Hitler–Musolini (1940–1943)*, priredio Krizman Bogdan, Загреб 1953.
32. *Шинтарски геноцид над Србима у 20. веку, Документа Архиве Епархије рашко – призренске и косовскометохијске*, Грачаница–Београд 2008.

Енциклопедије и речници:

1. *Albansko-srpskohrvatski rečnik*, Приштина 1981.
2. *Vojna enciklopedija*, Београд, 1958–1969. (prvo izdanje), 1970–1976. (drugo izdanje)

Мемоари, дневници и сећања:

1. Боп Огист, *За српском војском од Ниша до Крфа*, Женева 1918 (репринт, Београд 2014).
2. Булић Вања, *Шоле*, Горњи Милановац 2010.
3. *Vatre с Комова, народ андријевичког среза у НОП 1941–1945*, Београд 1978.
4. Видачић П. Никола, *На обалама Неродимке*, Нови Сад 1967.
5. Видачић Рајко, *Обрачуни са балистима 1944–1952, Прилози за историографију Косова и Метохије*, Београд 1990.
6. Вукмановић Светозар Темпо, *Револуција која тече I (1971) II–III (1982)*.
7. Ђаковић Спасоје, *Сукоби на Косову*, Београд 1986.
8. Žarić V. Томо, *Metohijske vatre*, Реџ–Београд, 1996.
9. Живковић Ђуров Душан, Муришић Савов Војин, *Оперативни ратни дневник Прве бокељске НОУ бригаде*, Београд 2002.
10. Joksimović Savo, *U gerili*, Titograd 1963.
11. Мирић Слободан, Живуловић, Десанка, *Витомирица*, Београд 1960.
12. Мондезир де Пјарон, *Албанска голгота, успомене и ратне слике*, Београд 1936.
13. Nojbaher Herman, *Specijalni zadatak Balkan*, Београд 2004.
14. Stojadinović Milan, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires 1963.
15. *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, Загреб 1952.
16. Umilta Carlo, *Jugoslavia e Albania memorie di un diplomatico*, Milano 1947.
17. Hasani Sinan, *Kosovo – istine i zablude*, Загреб 1986.
18. Hodža Fadilj, *Kad proleće kasni*, Београд 1979.
19. Ћосић Добрица, *Косово (1966–2013)*, Београд 2013.

Синтезе, монографије, зборници:

1. Аврамов Смиља, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд 1992.
2. Аврамов Смиља, *Геноцид у Југославији 1941–1945, 1991...*, Београд 2008.
3. Avramovski Živko, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937: Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Београд 1968.
4. Albahari David, *Gec i Majer*, Београд 1998.
5. Алексић Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.
6. Anić Nikola, Joksimović Sekula, Gutić Mirko, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, Београд 1982.
7. Apostolski Mihajlo, *Prolećna ofanziva 1944. godine u Makedoniji*, Београд 1946.
8. Бартл Петер, *Албанци од средњег века до данас*, превела са немачког Љубинка Миленковић, Београд 2001.
9. Begović Sima, *Logor Banjica 1941–1944*, 1–2, Београд 1989.
10. Вјелјас Миле, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, Београд 1999.
11. Богавец Ј. Милован, *Виша српска гимназија у Косовској Митровици, Једина српска средња школа на Косову и Метохији за време немачке окупације*, Београд 2012.
12. Богдановић Димитрије, *Књига о Косову*, Београд 1985.
13. Божовић Бранислав, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998.
14. Воžović Branislav, *Branke Šotra i rudari Trepče*, Stari Trg: Трепча 1974.
15. Божовић, Бранислав Вавић Милорад, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991.
16. Воžović Branislav, *Dvoboj sa Gestapoom, životni put narodnog heroja Silvire Tomazini*, Београд 1977.
17. Воžović Branislav, *Nikola Bubalo: životni put i revolucionarno delo*, Горњи Милановац 1981.
18. Божовић Бранислав, *Одговор је не: о припадницима НОП-а суоченим са Гестапоом*, Београд 1977.
19. Воžović Branislav, *Partizani srebrne planine: rudarska četa Kopaoničkog partizanskog odreda i Prve proleterske brigade*, Београд 1978.
20. Воžović Branislav, Вајрами Накиф, Фолић Милутин, *Partizanski odredi: Kopaonički, Šaljski i Ibarski*, Београд 1981.
21. Воžović Branislav, *Rudarska četa*, Београд 1974.
22. Божовић Бранислав, *Тодор и Абдулах: прича о Тодору Милићевићу и Абдулаху Шабанију*, Титова Митровица 1989.

23. Бојовић И. Бошко, *Косово и Метохија етничко ћишићење у служби великих сила*, Београд 2015.
24. Borković Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava: 1941–1944*, I–II, Београд 1979.
25. Борозан Ђорђе, *Велика Албанија – поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995.
26. Бошковић Бранко, *Народноослободилачка борба у Ибарском базену (косовскомитровички и студенички срез)*, Приштина 1968.
27. Vavić Milorad, *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici 1941–1944*, Titova Mitrovića 1983.
28. *Век српске Голготе (1915–2015)*, I–III, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица 2016.
29. Војводић Михајло, *Скадарска криза 1913*, Београд 1970.
30. Врућинић Душан, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*, Београд 2007.
31. *Геноцид над Србима у II светском рату*, Зборник радова, Београд 1995.
32. *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Зборник радова, Београд 2005.
33. Gligorijević Branislav, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Београд 1992.
34. Gligorijević Branislav, *Kralj Aleksandar Karađorđević*, I–III, Београд 1996.
35. Глишић Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970.
36. Димић Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије*, I–III, Београд, 1996, 1997.
37. Димић Љубодраг, *Историја српске државности, Србија у Југославији*, III, Нови Сад 2001.
38. Димитријевић Б. Бојан, *Војска Недићеве Србије, Оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд 2011.
39. *Други свјетски рат – 50 година касније*, том I–II, зборник радова, Подгорица 1997.
40. Ђорђевић Димитрије, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд 1956.
42. Ђорђевић Животије, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, Београд 1997.
43. Đurašković Đuro, Živković Nikola, *Jugoslovenski zatočnici u Italiji 1941–1945*, Београд 2001.
44. Đuretić Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I–II, Београд 1986.
45. Ђурић Ђ. Вељко, *Голгота Српске Православне Цркве 1941–1945*, Београд–Земун 1998.
46. Екмечић Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973.

47. Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, I–II, Београд 1989.
48. Žerjavić Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.
49. Живановић Ж. Милан, *Пуковник Анис*, Београд 1957.
50. Живковић Александар, *Двдесетседма српска НО бригада: Од Видлица до Јадрана*, Београд 1991.
51. Živković Nikola, *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd 1985.
52. Živković Nikola, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1990.
53. Živković Nikola, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd 1975.
54. Живковић Новак, *Дрежничка градина 18. августа 1941*, Титово Ужице 1969.
55. Животић Ж. Александар, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд 2011.
56. Животић Ж. Александар, *Југословенско–совјетски односи 1939–1941*, Београд 2016.
57. *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945*, Beograd 1957.
58. *Задужбине Косова, споменици и знамења*, Призрен–Београд, 1987.
59. Зечевић Љубомир, Ћирић Тамара, *Концентрациони логор Маутхаузен – повратак непожељан*, Београд 2015.
60. *Zločini protiv čovečnosti i međunarodnog prava – Nirnberška presuda i dokumenti o genocidu*, Beograd 1992.
61. *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952.
62. Ivanković Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952) kraj ili novi početak*, Beograd 2009.
63. Ивановић Милан, *Метохија, споменици и разарања*, Београд–Нови Сад 2013.
64. *Историја на Македонскиот народ*, Книга трета, Скопје, 1969.
65. *Историја српског народа*, III/књига 1, Београд 1994 (II издање).
66. *Историја српског народа*, V/књига 3, Београд 1994 (II издање).
67. *Историја српског народа*, VI/књига 1, 2, Београд 1994 (II издање).
68. Јагодић Милош, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013.
69. Јагодић Милош, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009.
70. Janjetović Zoran, *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005.
71. Јевтимијевић Војислав, *Северно Косово кроз историју до краја XX века, с посебним освртом на Бањску*, Београд 2008.
72. Јевтић Атанасије, *Од Косова до Јадовна, путни записи*, Београд 1987.
73. Јевтић Атанасије, *Страдање Срба на Косову и Метохији од 1941. до*

1990. године, Приштина 1990. / Београд 1991.
74. Jelić – Butić Fikreta, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977.
75. Јерић Б. Станко, *Насељавање 1918-1941, прогон 1941–1944 враћање 1945–1947. и коначно исељавање Срба и Црногораца*, Београд 2005.
76. Jovanović Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS)*, Београд 2002.
77. Јовановић Владан, *Вардарска бановина 1929–1941*, Београд 2011.
78. Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Београд 1992.
79. *Косово и Метохија 1943–1963*, Приштина 1963.
80. *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989.
81. *Косово и Метохија током векова – Зубља*, Приштина 1995.
82. *Косово и Метохија изазови и одговори*, Београд 1997.
83. *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд 2001.
84. *Косово и Метохије у цивилизацијским токовима*, књига 3, Косовска Митровица 2010.
85. *Косово и Метохија 1912–2012*, Косовска Митровица 2012.
86. *Косово и Метохија 1912–2012*, Косовска Митровица 2012.
87. *Косово и Метохија, век важних догађаја*, Бања Лука, Источно Ново Сарајево, Београд, Брчко 2014.
88. *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава*, књига 2, главни и одговорни уредник Срђан Словић, Лепосавић 2016.
89. *Косово некад и данас*, Београд 1973.
90. *Kosovo, prošlost i sadašnjost*, Београд 1989.
91. *Косовска Митровица и околина*, Титова Митровица 1979.
92. Kočović, Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985.
93. Крејаковић Силвија, *Идентитети жртва стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Београд 2013.
94. *Кроз Албанију 1915–1916, спомен-књига*, Београд 1968.
95. Крстић Милош, *Непокорена младост, Концентрациони логор у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд 1981.
96. Кулић Димитрије, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, Ниш 1970.
97. Кулић Димитрије, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, том први, Београд 1992.
98. Кулић Димитрије, *Бугарска окупација Србије 1941–1944, Злочини геноцида првог бугарског окупационог корпуса у Србији*, том други, Београд 1993.
99. Лекић Радован, *Андријевички срез 1941–1945, Прилог историји НОБ Црне Горе*, Цетиње 1961.
100. Ličina Đorđe, Vavić Milorad, Pavlovski Jovan, *Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov*, Zagreb 1985.
101. Лопичић – Јанчић, Ђ. Јелена, *Ратни злочини немачких окупатора у*

Југославију 1941–1945. године – Пресуде југословенских војних судова, Београд 2010.

102. Лориčić – Јанčić Ђ. Jelena, *Ratni zločini protiv ranjenika, bolesnika i civilnog stanovništva, teorija i praksa*, Београд 2012.

103. Лориčić – Јанčić Ђ. Jelena, *Status ranjenika i bolesnika u međunarodnom krivičnom pravu*, Београд 2012.

104. Љушић Радош, *Хроника подгорског села Исток*, део други, *Време суровости*, Београд 2015.

105. Мадић Милорад, Јончић Душан, *25. српска бригада*, Београд 1989.

106. Manošek Valter, *Holokaust u Srbiji, Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941. i 1942.*, Београд 2007.

107. Марјановић Јован, *Dražа Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb 1979.

108. Марјановић Јован, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941.*, Београд, 1963.

109. Матковски Александар, *Трагедијата на Евреите од Македонија*, Скопје 1962.

110. Меденица Гојко, *Косовскометохијски пролетери: Прва косовскометохијска народноослободилачка ударна бригада*, Београд, 1986.

111. Меморандум о Косову и Метохији Светог архиепископског сабора Српске православне цркве, Београд 2003.

112. Milovanović M. Miroslav, *Nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju*, Београд–Ниш 1983.

113. Milovanović Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića, Izdaja; Poraz; Rasulo; Slom, 1–4*, Београд 1983.

114. Milošević D. Slobodan, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Београд 1981.

115. Митровић Андреј, *Србија у првом светском рату*, Београд 1984 (прво издање) 106. 116. Митровић Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987.

117. Mitrovski Boro, Glišić Venceslav, Ristovski Tomo, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 194–1945*, Београд 1971.

118. Млађеновић Љубо, *Под шифром Викинг: живот, борба и страдања југословенских интернираца у логорима у Норвешкој 1942–1945*, Београд 1991.

119. Nenezic S. Dragan, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Београд 1999.

120. Николић Коста, *Историја Равногорског покрета*, I–III, Београд 1999.

121. Николић Коста, Станковић Бранислав, *Срби у другом светском рату, Ратна хроника 1941–1945*, Шабац 2006.

122. Николић Коста, Цветковић Срђан, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку 1912–1990*, Београд 2014.

123. Николић Миодраг, *Приштина и њена околина у народноослободи-*

- лачком рату и револуцији 1941–1944, рукопис, књига 1–2, Приштина 1984.
124. Николова Маја, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци*, Београд 2010.
125. Никчевић Војислав, *Пета косовскометохијска бригада*, Београд 1989.
126. *Нови Пазар и околина*, Београд 1969.
127. Obradović Milovan, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)*, Priština 1981.
128. Опачић Петар, *Солунска офанзива 1918, српска војска у завршном периоду Првог светског рата*, Београд, 1980.
129. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945*, Drugo prepravljeno i dopunjeno izdanje, Beograd 1965.
130. Павловић Момчило, Марковић Ј. Предраг, *Косово и Метохија, прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006.
131. Павловић Момчило, Бонцић Драгомир, Гаталовић Миомир, Пантелић Ивана, Антонић Горан, Миликић Ратомир, *Косово и Метохија – век важних догађаја, 1912–2012*, Београд 2012.
132. Пајовић Радоје, *Контрареволуција у Црној Гори 1941–1945, четнички и федералистички покрет*, Цетиње, 1977.
133. Petranović Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, I–II, Beograd 1983.
134. Petranović Branko, *Revolucija i pokreti otpora u Evropi 1939–1945*, Skopje 1985.
135. Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Beograd 1988.
136. Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.
137. Петрановић Бранко, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993.
138. Pleterski Janko, *Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje 1919–1941*, Beograd 1971.
139. Попов Димитар, Божилов Иван, Георгијева Цветана, Косев Константин, Пантев Андреј, Баева Искра, *Историја Бугарске*, Београд 2008.
140. *Први балкански рат 1912–1913*, књига 1 (Операције српске војске), Београд 1959.
141. Пророковић Душан, *Косово: међуетнички и политички односи*, Београд 2011.
142. Радовановић Војислав, *Географске основе Јужне Србије*, Скопље 1937.
143. Радовановић Милован, *Косово и Метохија у Републици Србији и на западном Балкану*, Београд 2005.
144. Радојевић Мира, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1997.
145. Ristović Milan, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*, Beograd 1991.

146. Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, Žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Beograd 1980.
147. Секулић Исидора, *Записи о моме народу*, Нови Сад 2001.
148. Славковић Ж. Божица, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2014.
149. Слијепчевић Ђоко, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије доба*, Минхен 1974.
150. *Србија у рату и револуцији*, Београд 1976.
151. Станковић Б. Богомир, *Косовско Поморавље у револуцији 1941–1945*, Ниш 1975.
152. Steinberg Jonathan, *All or nothing, The Ahis and the Holocaust, 1941–43*, London–New York 2002.
153. Стојановић Зоран, *Међународно кривично право*, Београд 2006.
154. Стојанчевић Владимир, Борозан Ђорђе, Димић Љубодраг, *Земља живих*, Београд 2004.
155. Stojiljković Miodrag, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1989.
156. Stojkov Todor, *Vlada Milana Stojadinovića 1935–1937*, Beograd 1985.
157. Stojkov Todor, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd 1969.
158. Tasić Dmtar, *Rat posle rata: vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji 1918–1920*, Beograd 2008.
159. Тасић С. Димитар, *Корпус Народне Одбране Југославије (КНОЈ) 1941–1953*, докторска дисертација у рукопису, Филозофски факултет, Београд 2011.
160. Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice slo-та*, Beograd, Ljubljana, Titograd, I–II, 1983.
161. Терзић Славенко, *Стара Србија: (XIX–XX век): драма једне цивилизације: Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Београд–Нови Сад 2012.
162. Тешић Драган, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, Београд 1997.
163. Тимофејев Алексеј, *Руси и Други светски рат у Југославији: утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд 2011.
164. Тимофејев Алексеј, *Црвени и бели: руски утицај на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд 2014.
165. Томашевић Јозо, *Ћетници и другом свјетском рату*, Zagreb 1979.
166. Томић Јаша, *Рат на Косову и Старој Србији 1912. године*, Нови Сад 1913.
167. Туцовић Димитрије, *Србија и Арбанија, један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, Београд 1914.
168. Ћоровић Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX*

- веку, Београд 1992. (прво издање: Београд 1936).
169. *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, Београд, 1962 (1), 1963 (2–3), 1964 (4–6).
170. Фолић Милутин, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941*, Приштина 1987.
171. Hadri Ali, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, Београд 1973.
172. Хамовић Милош, *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941–1945*, Београд 1994.
173. Hoptner V. Jacob, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1972.
174. Храбак Богумил, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године (Национално неразвијени и нејединствени Арбанаси као оруђе у рукама заинтересованих сила)*, Врање 1988.
175. Храбак Богумил, *Цетијет: организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака: 1919–1928*, Београд 2003.
176. *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*, Београд, 1964.
177. Цветковић Ж. Драган, Губици припадника партизанског покрета са територије Југославије 1941–1945, докторска дисертација у рукопису, Филозофски факултет, Београд 2016.
178. Čulinović Ferdo, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Београд 1970.
179. Dželetović Ivanov Pavle, *21 SS divizija Skenderbeg*, Београд 1987.
180. Dželetović Ivanov Pavle, *Jevreji Kosova i Metohije*, Београд 1988.
181. Целетовић Иванов Павле, *Качаци Косова и Метохије*, Београд 1990.
182. Целетовић Иванов Павле, *Балистички покрет 1939–1952, Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Београд 2000.
183. Шкодрић Љубинка, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: судбина институције под окупацијом*, Београд 2009.
184. Škulić Milan, *Međunarodni krivični sud, nadležnost i postupak*, Београд 2005.

Чланци и расправе:

1. Avramovski Živko, „Nemačko-italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine“, *Kosovo*, 1, Priština, 1972.
2. Аврамовски Живко, „Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време Минхенске кризе и окупације Албаније“, *Историјски гласник*, 2–3, Београд 1964.
3. Avramovski Živko, „Problem Albanije u jugoslovensko-italijanskom sporazumu od 25. marta 1937“, *Historijski pregled*, 1, Zagreb 1963.
4. Avramovski Živko, „Treći Reich i `Velika Albanija` posle kapitulacije Italije (1943–1944)“, *Radovi*, Zagreb 1976.

5. Алексић Будимир, „Српски књижевници са Косова и Метохије прогнани 1941. године“, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Катедра за историју, Косовска Митровица, тематски зборник, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, Косовска Митровица 2016.
6. Алексић Драган, „Површина и број становника на подручју војноуправног команданта Србије“, *Токови историје*, 1–4, Београд 1999.
7. Алексић Драган, „Србија под немачком окупационом управом у Другом светском рату – Особености окупационе управе“, *Ослобођење Београда 1944. године*, зборник радова, Београд 2010.
8. Алексић Јован, „Оснивање, организациона структура и елементарне карактеристике Југословенске војске у отаџбини на простору Косова и Метохије“, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Катедра за историју, Косовска Митровица, тематски зборник, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, Косовска Митровица 2016.
9. Андрић Иво, „Aide-mémoire о албанском питању“, *Свеске, Задужбине Иве Андрића*, година VII, свеска 5, Београд, јун 1988.
10. Antonijević Nenad, „Procena ratne štete na Kosovu i Metohiji“, *Istorija XX veka*, 2, Beograd 2000.
11. Antonijević Nenad, „Arhivska građa o ljudskim gubicima na Kosovu i Metohiji u drugome svetskom ratu“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 5, Zagreb 2002.
12. Antonijević Nenad, „Stradanje srpskog i crnogorskog civilnog stanovništva na Kosovu i Metohiji 1941. godine“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 8, Zagreb 2004.
13. Антонијевић Ненад, „Албански злочини над Србима у италијанској окупационој зони на Косову и Метохији у Другом светском рату“, Зборник радова са научног скупа, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд 2005.
14. Antonijević Nenad, „Položaj i stradanje Srba na Kosovu i Metohiji 1878–1912, Beograd“, рад у рукопису, за стицање стручног звања: кустос, Народни музеј, Београд 2007.
15. Антонијевић Ненад, „Холокауст на Косову и Метохији и његов контекст“, *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста*, Годишњак Музеја жртва геноцида – тематски број, Београд 2008.
16. Антонијевић, Ненад, „Немачки затвори у Косовској Митровици (1941–1944)“, *Истраживања и меморијализација геноцида и ратних злочина, Годишњак Музеја жртва геноцида – тематски број*, Београд, 2012.
17. Антонијевић Ненад, „Страдање Срба на Косову и Метохији 1942. године“, *Годишњак Музеја жртва геноцида*, Београд 2014.
18. Антонијевић Ненад, „Јевреји са Косова и Метохије – пут до нацистичког концентрационог логора Берген–Белзен ишао је и преко немач-

ког логора на Старом Сајмишту“, *Холокауст над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом светском рату*, Београд 2015.

19. Антонијевић Ненад, „Одговорност Аћиф Ефендије Хаџиахметовића Бљуте за злочине над немуслиманским становништвом Рашке области у Другом светском рату“, *Годишњак за истраживање геноцида*, Београд–Крагујевац 2016.

20. Антонијевић Ненад, „Ратни злочини на Косову и Метохији 1943. и 1944. године“, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, Косовска Митровица 2016.

21. Antonovski Ivan, „Formiranje i razvoj jedinica i ustanova NOV na Kosovu i Metohiji u toku NOR-a 1941–1945“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, Beograd 1970.

22. Апостолски, М, Христов А, Терзиоски Р, „Положбата на окупирана Македонија во Втората светска војна 1941–1945“, *Гласник на Институтот за национална историја Скопје*, бр. 1, Скопје 1963.

23. Балугџић Живојин, „Кад се стварала Албанија“, *Српски књижевни гласник*, 52 (1937), Београд 1937.

24. Батаковић Т. Душан, „Ахмед-бег Зогу и Србија“, *Србија 1917*, Београд 1982.

25. Батаковић Т. Душан, „Есад-паша Топтани и Србија 1915. године“, *Србија 1915*, Београд 1986.

26. Бишевац Славиша, „Страдања становништва Старог Колашина у Другом светском рату“, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, катедра за историју, Косовска Митровица, тематски зборник, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, Косовска Митровица 2016.

27. Бјелајац Миле, „Migrations of ethnic Albanians in Kosovo 1939–1950“, *Балканика*, Београд 2007.

28. Бојковић Душан, „Албанско становништво у процесу изградње `народне власти` на Косову и Метохији 1945“, *1945. Крај или нови почетак ?*, тематски зборник радова, Београд 2016.

29. Бојковић Душан, „Сузбијање оружане побуне балиста на Косову и Метохији током зиме 1944/45. године“, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, катедра за историју, Косовска Митровица, тематски зборник, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, Косовска Митровица 2016.

30. Borozan Đorđe, „Albanci u Jugoslaviji u Drugome svjetskom ratu“, *Dijalog povjesničara–istoričara* 3, Реџуј 12–14. маја 2000, Zagreb 2001.

31. Борозан Ђорђе, „Косово и Метохија у границама протектората Велика Албанија 1941–1944“, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд 2001.

32. Борозан Ђорђе, „Ратне операције на фронту према Албанији и у Македонији током Априлског рата 1941“, *Војно дело*, 2, Београд 1996.

33. Борозан Ђорђе, „Југославија и Албанија, смисао ратног искуства

1941–1945“, Зборник радова, *Други свјетски рат – 50 година касније*, том I, Подгорица 1997.

34. Бошковић Бранко, „Страдања и прогони Срба и Црногораца са Косова и Метохије током Другог свјетског рата“, Зборник радова, *Други свјетски рат – 50 година касније*, том I, Подгорица 1997.

35. Brauning Kristofer, „Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – Studija slučaja“, Jevrejski istorijski muzej, *Zbornik 6, Studije, arhivska i metoarska građa o istoriji Jevreja u Beogradu*, Beograd 1992.

36. Vavić Milorad, „Kvislinške i kolaboracionističke snage na Kosovu i u Metohiji 1941–1945“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, Beograd 1985.

37. Vavić Milorad, „Kosovski Jevreji za vreme okupacije“, *Obeležja*, 5, Priština 1983.

38. Vavić Milorad, „Kosovskomitrovački zatvor za vreme nemačke okupacije“, *Kosovo*, 7, Priština 1975.

39. Vavić Milorad, „Stradanje Kosovskomitrovačkih Jevreja 1941. i 1942. godine“, *Kosovo*, 7, Priština 1975.

40. Вајс Алберт, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача“, *Анали Правног факултета*, 1, 1961, Београд.

41. Veljanovski Novica, „Zakonodavstvo Bugarske 1941–1944 kao sredstvo za sprovođenje okupacionih ciljeva na Kosovu“, *Kosovo*, 7, Priština 1978.

42. Vinaver Vuk, „Fašizam i jugoslovensko-albanski odnosi na početku drugog svetskog rata“, *Istorijski zapisi*, XXIII, 1–2, Titograd 1970.

43. Виријевић Владан, Марковић Златибор, „Прогон и страдања Срба у Ђаковичком срезу 1941. године“, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, катедра за историју, Косовска Митровица, тематски зборник, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, Косовска Митровица 2016.

44. *Vojnoistorijski glasnik* 1–2/1994, Beograd, tematski broj: Zločini, genocid, holokaust u modernoj istoriji.

45. *Vojnoistorijski glasnik* 1/1995, Beograd, tematski broj: Drugi svetski rat i Jugoslavija.

46. Вукадиновић Игор, „Ослобођење Косова и Метохије 1944. године“, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, катедра за историју, Косовска Митровица, тематски зборник, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, Косовска Митровица 2016.

47. Вукмановић Милан, „Нека питања о образовању и дјеловању усташког стојера за такозвану Босанску Хрватску и повјереништва за Врбаску бановину у Бања Луци од априла до августа 1941. године“, *Историјски зборник*, 2/1981, Бања Лука 1981.

48. Глишић Венцеслав, „Албанизација Косова и Метохије“, *Срби и Албанци у XX веку*, САНУ, научни скупови књига LXI, одељење историјских наука, књига 20, Београд 1991.

49. Глишић Венцеслав, „Прилог истраживању питања албанизације Косова и Метохије“, *Вojноисторијски гласник*, 2, Београд 2014.

50. Дамјановић Милош, „Холокауст на Космету – студија случаја: Косовска Митровица“, *Топола*, 2, Демировац 2016.
51. Дрљевић Savo, „Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji i zavodeње Vojne uprave februara 1945“, zbornik radova sa naučnog skupa: *Za pobjedu i slobodu*, knj. 9, *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, Učesnici govore*, Beograd 1986.
52. Дрљевић Savo, „Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji – zavodeње vojne uprave februara 1945. godine“, *Istorijski zapisi*, 4/1986, Titograd 1986.
53. Ђокић Бојан, „Косово и Метохија и Јасеновац: пострадање птице коса у јасеновом дрвећу“, *Топола*, свеска 1, ЈУ Спомен подручје Доња Градина, Демировац 2015.
54. Ђокић Бојан, „Балисти као синоним за албанске злочине на Косову и Метохији 1941–1945. године: прилог страдању српског становништва, *Годишњак за истраживање геноцида*, Београд–Крагујевац 2017.
55. Ђурић Ђ. Вељко, „Прилози за биографију владике рашко-призренског Серафима (Јовановића), *Баштина*, 20, Лепосавић 2006.
56. Ђурић Ђ. Вељко, „О аграрној реформи 1945–1946. године на имањима манастира Српске православне цркве у Аутономно–косовскометохијској области“, *Баштина*, 21, Лепосавић 2006.
57. Живковић Милутин, „Дешавања у Санцаку од јулског устанка до краја 1941. године“, *Баштина*, 31, Лепосавић 2011.
58. Живковић Милутин, „Етнички сукоби на простору Новог Пазара и Рашке у јесен 1941.“, *Војноисторијски гласник*, 2, Београд 2012.
59. Живковић Милутин, „Аћиф Хаџиахметовић Бљута: прилози за биографију 1919–1941“, *Историја 20. века*, 3, Београд 2012.
60. Живковић Милутин, „Неколико докумената о страдању Срба у Новом Пазару као последици етничких сукоба крајем 1941. године“, *Баштина*, 32, Лепосавић 2012.
61. Живковић Милутин, „Арнаутски и муслимански диверзанци у саставу 9. чете 4. пука дивизије Бранденбург“, Зборник радова „Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији“, Лепосавић, 2014.
62. Живковић Милутин, „Нови Пазар под окупацијом и судбина новопазарских Јевреја“, *Баштина*, 41, Лепосавић 2016.
63. Živković Nikola, „Jugosloveni u fašističkim logorima u Drugom svetском ratu“, *Војноисторијски гласник*, 1/1995, Beograd 1995.
64. Животић Ж. Александар, „Апис на Косову 1912. године“, *Војноисторијски гласник*, број 1–2 (2005), Београд 2005.
65. Ivanovski Vlado, „Savetovanje u Stolicama i stanje u Vardarskoj Makedoniji septembra 1941. godine“, *Војноисторијски гласник*, br. 1, Beograd 1977.
66. Ivetić Velimir, „Kapitulacija Italije i razoružavanje italijanskih oružanih snaga u Jugoslaviji 1943“, *Војноисторијски гласник*, 1, Beograd 1984.
67. Исић Момчило, „Од Србије до Србије“, *Срби и Југославија, држава, друштво, политика*, Београд 2007.

68. *Istorija XX veka*, 1–2/1992, Београд, тематски број о југословенским границама.
69. Јакшић Развигор, „Априлски рат и фашистичка окупација Ибарског Колашина 1941–1944. године“, *Kosovo*, 7, Приштина 1978.
70. Јањетовић Зоран, „Границе немачке окупационе зоне у Србији 1941–1944“, *Гласник Географског института „Јован Цвијић*, 2, Београд 2912.
71. Јовићевић Павле, „Nародноослободилачки одбори на Косову и Метохији и одјеси II заседанја AVНОЈ–а“, *Vojno-istorijski glasnik*, 6, Београд 1963.
72. Лазих Д. Милан, „Злочини и геноцид Шиптара над косметским Србијама 1941–1945“, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд 2005.
73. Латас Бранко, „Pокушај Британца да четнике DM покрену у акцију против Немца на Косову 1943–1944“, *Kosovo*, 4, Приштина 1975.
74. Колјанин Милан, „Represija као систем – логори у окупираној Србији 1941–1945“, *Hereticus*, 1/2007, Београд 2007.
75. Микић Ђорђе, „Албанци и Србија у балканским ратовима“, *Историјски гласник*, 1–2, Београд 1986.
76. Милетић Антун, „Kosovo из аспекта окупационе управе Вермахта у Србији (1941–1944)“, *Kosovo*, 4, Приштина 1975.
77. Милетић Антун, „Prilog проучавању немачког система командовања и окупационих снага на југословенском ратишту у 1942. години“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, Београд 1974.
78. Милојевић Момир, „Оснивање међународног кривичног суда“, *Међународна кривичноправна питања и Хашки трибунал*, Београд 1997.
79. Ненезић Драган, „Југословенске области под фашистичком Италијом 1941–1943. планови и последице“, Зборник радова, *Други свјетски рат – 50 година касније*, том I, Подгорица 1997.
80. Николић Коста, „Комунистичка партија Југославије и албанско питање 1941–1944“, *Kosovo и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд 2001.
81. Павловић Александар, „Просторни распоред Срба и Црногораца колонизованих на Косово и Метохију у периоду између 1918. и 1941. године“, *Баштина*, бр. 24, Приштина–Лепосавић 2008.
82. Павловић Александар, „Прилог проучавању економије колониста на Косову и Метохији 1918–1941“, *Архив*, часопис Архива Југославије, 1–2, Београд 2010.
83. Павловић Момчило, „Косово и Метохија и Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944–1948“, *Историја XX века*, Београд 1998.
84. Petrović Dragoljub, „Їетничка организација Косте Реџанца у окупираној Србији до роџетка октобра 1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, Београд 1968.
85. Поповић Їедомир, „Rad организације `Уједињење или смрт` – припреме за Балкански рат“, *Nova Европа*, 5, Београд 1927.
86. Пурић Мирослав, „Организовање окупационих зона и окупационе власти на Косову и Метохији 1941. године“, *Зборник радова Народног*

музеја, XLII, Чачак 2012.

87. Пурић Мирослав, „Квислиншке и колаборационистичке снаге у немачкој окупационој зони на Косову и Метохији до капитулације Италије“, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, катедра за историју, Косовска Митровица, тематски зборник, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, Косовска Митровица 2016.

88. Redžepagić Jašar, „Školstvo u Kosovskoj Mitrovici i okolini u godinama okupacije (1941–1944)“, *Kosovo*, 7, Priština 1978.

89. Славковић Божица, „Дезертирања Албанаца из југословенске армије након ослобођења Косова и Метохије (1944. и 1945)“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд 2011.

90. Славковић Божица, „Косово и Метохија у годинама приближавања Другом светском рату“, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, катедра за историју, Косовска Митровица, тематски зборник, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, Косовска Митровица 2016.

91. Стаматовић Александар, „Метохија у плановима црногорских сепаратиста у васпостави црногорске државе 1941. године“, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, катедра за историју, Косовска Митровица, тематски зборник, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, Косовска Митровица 2017.

92. Станковић Ђ. Ђорђе, „Никола Пашић и стварање албанске државе“, *Марксистичка мисао*, 3, Београд 1985.

93. Танчић Драган, „Положај Косова и Метохије од балканских ратова до 1945. године“, *Баштина*, 28, Лепосавић 2010.

94. Тасић Дмитар, „Албански оружани отпор успостављању власти нове Југославије 1944–1945“, *1945. Крај или нови почетак ?*, тематски зборник радова, Београд 2016.

95. Тимофејев Алексеј, „Стране специјалне службе и живот руских емиграната у Србији 1941.“, *Токви историје*, 1–2 (2006), Београд 2006.

96. Фолић Милутин, „Окупациони систем и колаборација на Косову и Метохији 1941–1945“, Зборник радова, Други свјетски рат – 50 година касније, том I, Подгорица 1997.

97. Hadri Ali, „Konsolidacija Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu u periodu 1937–1941. godine“, *Tokovi revolucije*, Београд 1971.

98. Hadri Ali, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941–1944“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 2, 1965.

99. Hadri Ali, „Okupacioni sistem u Đakovici i okolini“, *Kosovo*, 7, Priština 1978.

100. Hadri Ali, „Politika narodnog fronta i aprilski odbrambeni rat 1941. godine na Kosovu i Metohiji“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, 5, Priština 1969.

101. Hadri Ali, Avramovski Živko, Vavić Milorad, „Okupacioni sistem u Kosovskoj Mitrovici i okolini“, *Kosovo*, 7, Priština 1978.

102. Hrabak Bogumil, „Elaborat srpskog ministarstva inostranih dela o pripremama srpske okupacije severne Albanije 1915. godine“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, II–III, Priština 1966–1967.
103. Храбак Богумил, „Муслимани северне Албаније и Србија уочи избијања рата 1914“, *Зборник за историју Матице српске*, 22, Нови Сад 1980.
104. Hrabak Bogumil, „Reokupacija oblasti srpske i crnogorske države sa arbanaškom većinom stanovništva i stav Arbanasa prema novoj uspostavljenoj vlasti u jesen 1918“, *Gjurmime albanologjike*, Prishtinë/ Priština 1969.
105. Храбак Богумил, „Стање на српско-албанској граници и побуна Арбанаса на Косову и Македонији“, *Србија 1915*, Београд 1986.
106. Храбак Богумил, „Учешће становништва Србије у протеривању окупатора октобра 1918“, *Историјски гласник*, 3–4, Београд 1958.
107. Христов Александар, „Скопскиот партизански одред во полицијско-судските документи на окупаторот“, *Скопје во НОВ 1941*, Скопје, 1973.
108. Цветковић Драган, „Немачки логори у Норвешкој 1942–1945, нумеричко одређење губитака југословенских заробљеника“, *Токови историје*, 2, Београд 2012.
109. Colić, Mladen, „Četničke oružane formacije na Kosovu“, *Kosovo*, 2, Priština 1973.
110. Шкодрић Љубинка, Марковић Златибор, „Једно сведочанство о логору у Пећину у Албанији 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, 1–2, Београд 2003.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1:

Сумарни извештај о формирању и стању 21. брдске дивизије „Скендербег“¹

1. Наредба о формирању

При намери о формирању јединице пошло се од претпоставке да Албанија бар у извесној мери одговара општем европском нивоу. С тим у вези не треба изгубити из вида да се до сада у Немачкој о Албанији није знало много више него о некој државици у Јужној Америци. Због таквог непознавања чињеница својевремено је и кнез Вид претрпео крах. Пошто је 400 година била турска провинција, Албанија је у сваком погледу остала „турска“, као и сама Турска. Почев од зара и фереца, па све до народних схватања и веровања. Албанци од смрти њиховог хероја ослободилачке борбе Скендербега (1468) не само да се нису развијали већ су, рекло би се, једноставно животарили. Могло би се констатовати да они немају изражену националну и државну свест већ, као некада стари Германи, живе на нивоу родова и племена. Национална судбина Албаније после смрти Скендербега може се у најбољем случају представити као да Немачка после кнеза Херуска Хермана није више изнедрила ниједног народног вођу. У социјалном погледу сеоско становништво (85–90% од укупног броја становника), налази се под средњевековном феудалном влашћу бегова и ага. Закупници земље не само да својим господарима дају знатан део плодова свога рада у натуралном облику, већ су обавезни и да на њихов позив учествују у одбрани племенског подручја. Као што дозвољава да га његов земљопоседник искоришћава, Албанац исто тако дозвољава да у локалној националној политици тај на њега утиче и да га злоупотребљава. Ништа му друго не преостаје пошто „не може да плива против матице“. Такође, са војно–организационог гледишта наредба о формирању поменуте дивизије била је заснована на погрешним претпоставкама: Албанци до тада нису имали регуларне трупе у немачком смислу те речи. Дотадашње војне јединице Албаније, укључивши униформисану милицију образовану од Италијана, само су због униформи личиле на војне форма-

---

¹ Извештај команданта дивизије о формирању и стању 21. СС брдске дивизије „Скендербег“ од 2. октобра 1944. године – Војни архив, Београд, NAV–T–354, г. 160, с. 38050939–50 (у даљем тексту: ВА,..).

ције. Недостајала је чвршћа унутрашња структура. Дисциплинска распуштеност у том смислу, као главна особина Албанаца, не само да код италијанске милиције није постепено обуздавана, већ је са љубављу негована. Дисциплина за Албанца представља ограничење његове слободе против чега се треба борити. Албанац живи у својеврсној примитивној необавезности и чини оно што он хоће. Нигде му се не жури. Он неће да се бори у оквиру војних формација, већ само у склопу својих одабраника. У тим бандама нема устаљене дисциплине. Када пада киша Албанац напушта своје место, када се смрачи, он напушта положај и иде у село да пије ракију. После проведених 12 дана на терену он, не питајући вођу банде, одлази на четири-пет дана кући, а затим се опет враћа или се уопште не враћа. Обуку на терену не познаје, па и не воли. Његова наводна стрелачка вештина само је обична прича. Он воли пуно да пуца, најрадије седећи иза неког заклона, и то тако да гађа право у ваздух. Једноставно повлачи обарач и непрестано пуни пушку. Та страст одликује и такозване регуларне албанске војнике од којих, узгред речено, постоји још само један батаљон. Због тога је Албанчева глад за муницијом неутољива. То што у немачким фабрикама муницију израђују жене и девојке, док у Албанији млади снажни људи по цео дан ленчаре у кафанама или седе прекрштених ногу на пијацама, не побуђује у њима ни схватање ни жељу да смање потрошњу муниције. Јунаштво Албанаца такође је постало бајка у Немачкој. Албанаца човек наоружан лаким минобацачем може да гони, малтене по целој кугли земаљској. У напад одлази само дотле док не нађе нешто што може да украде или отме. Ако је успео да заплени козу, ралицу или точак од шиваће машине, за њега је рат завршен и он својеволјно одлази кући. У одбрани Албанац је осетљив на артиљеријску ватру. Уз овакве претпоставке један бројно довољно јак официрски и подофицирски састав је неопходна нужност. На 20 Албанаца морају се поставити два немачка подофицира, и то један да командује а други да прати и проверава људство. У погледу одевања инструктори се сусрећу са тешкоћама истим као код црнаца. Највећи број регрута са села први пут у животу је обуо ципеле на ноге. Због тога су били веома поносни па ципеле нису ни ноћу скидали. Међутим, чим би морали дуже да марширају, скидали би ципеле и носили их преко рамена. Када се Албанац окрене да бежи он отказује љубав својим ципелама и баца их. Бос може брже да трчи. Навика да се носи пристојно и уредно одело је, како изгледа, сама по себи изванредан успех у Албанији.

Све ове чињенице су не једном до сада показале да је нужно прво створити скелет од подофицира и официра, па га тек затим попуњавати албанским регрутима. Од ових метода за уштеду времена и труда не сме се одступити ако се хоће у ратним условима формирати нека јединица у примитивној Албанији.

2. Формирање дивизије

Све ове чињенице односе се пре свега на Косово као подручје на коме је формирана СС-дивизија „Скендербег“. Формирању дивизије супротставили су се, пре свих, непредвиђеним отпором бегови и аге. Тај отпор је испољаван пасивно и од префеката (среских и окружних начелника) и градоначелника, зависних од бегова. У том смислу вођена је и усмена пропаганда против формирања дивизије. Сврху и циљ формирања једне албанске СС дивизије нису народу објашњавали ни челници Националног комитета ни локалне власти. То је морао да чини лично командант дивизије у јавним говорима на пазарне дане у свим градовима Косова. Представка тадашњег председника албанског националног комитета у Призрену Педрија Пејанија, у писаној форми поднета тајхсфиреру СС-трупа, није била ништа друго него обична албанска бомбаста говораница. Сам Бедри Пејани, кога је у међувремену сменио некадашњи министар унутрашњих послова Дева, велики је политички хоштаплер коме је до његове старости успело да политизирањем у емиграцији и у земљи себи обезбеди добар живот. Њему је, као и већини албанских такозваних политичара, свеједно одакле тече новац за њихове неумерене животне потребе. Формирање дивизије у планираној величини било би можда најбрже спроведено да је командант те формације био снабдевен пуном врећом злата да би га поделио утицајним беговима. Тада би му они дотерали регруте из редова својих кметова. Онога ко у Албанији тражи пријатељство прво питају: „Колико ћеш ми злата дати?“. Цела ствар је у томе да су поједини људи желели да од формирања албанске дивизије направе добар посао. На регрутације, чији термини најчешће нису поштовани, слани су само осредњи и неугледни људи, док су крупни и јаки сеоски момци задржани у својим селима. Укупно је до 25. септембра 1944. године регрутовано 11.398 људи, од тога способних и позваних 9.275, а само 6.491 их је ступило у војску. Префект и градоначелник нису ништа учинили како би они који се нису одазвали позиву били приведени у

јединице. Таква пасивност префеката и градоначелника морала је, природно, за масе да значи прећутан позив да са своје стране такође сматрају формирање дивизије као незванично и другостепено питање, и да се према њему тако и односе. Код заинтересованих ствара ограничење чињеница да се у војску позива само сиротиња, док су синови бегова и градских трговаца помоћу веза и подмићивања ослобођени војне дужности. До 1. маја 1944. дивизији је, као прва квота регрута, од националног комитета обезбеђено 10.000 људи. До овог датума дивизија је заправо морала потајно да буде задовољна што су албанске власти одуговлачиле са попуњавањем дивизије. То због тога што су сви постојећи прихватни логори без изузетака били запуштени, те су морали, пре свега, бити поправљени, а местимично и изнова изграђени. Осим тога није било уопште наставног и санитетског особља, а такође ни оружја, опреме и одеће. Само је административно особље дивизије било у најкраћем року окупљено. Благодарев свом ратном искуству успело је да да потребни наставни кадар. Тако су, на пример, административни официри постајали команданти батаљона, финансијски официри командири чета, војни службеници командири водова. Једни војни службеник је обучавао просечно око 50 Албанаца. Кроз ту обуку учињено је најбоље што се могло учинити. Административна управа СС-група је код формирања ове дивизије од својих служби дала у сваком погледу најдрагоценији допринос. Исто тако, највећу могућу помоћ дивизији указао је опуномоћеник рајхсфирера СС-а у Тирани СС-групенфирер Фицтум. Он је дивизији доделио полицијске официре и подофицире као инструкторе, команданту дивизије ставио на располагање теренски аутомобил како би му омогућио брзо кретање и посебно се бринуо да дивизија буде снабдевена одговарајућим средствима у локалној валути. Сваку могућу подршку дивизија је добијала од 21. Брдског армијског корпуса коме је била тактички потчињена. Такође је добијала непосредну подршку од команде Друге оклопне армије. Од 21. Брдског армијског корпуса стављени су на располагање један официр и 12 подофицира као инструктори. Од Петог брдског СС-корпуса није се могло ништа очекивати јер ни сам ништа нема. Дивизији прикомандован дивизион јуришних топова од дана доношења наредбе о прекоманди био је третиран као да је прекомандован Петом брдском СС корпусу. Оперативни штаб је остао без оперативног, обавештајног и судског одељења. Дивизији прикомандовано оперативно одељење имало је само једно осмодневно гостовање. Да се

уопште могао успоставити дивизијски штаб способан да дејствује, може се захвалити једино начелнику главне управе СС трупа који је на молбу дивизије стручно особље Главног стана СС трупа послао и прекомандовао у дивизију.

Почетком маја албански батаљон брдске СС дивизије „Хан-цар“ морао је да буде задржан као резервни батаљон, како би могао од самог почетка да буде ангажован против банди у пограничном подручју. Новчана средства у албанској валути у току маја и јуна пристизала су у тако малим количинама да га, уз највећи притисак на касу дивизије, није било ни издалека довољно за плате војника и помоћ њиховим породицама.

3. Борбена дејства

Црвеним бандитима у албанско-црногорском граничном подручју свакако да није остало непознато планирање формирање СС дивизије „Скендербег“. Такође је било нормално претпоставити да неће мирно дозволити нарастање дивизије до јачине која би за њих била опасна. У унутрашњости Косова то се испољило у појачаној комунистичкој пропаганди. Дивизија је у две изненадне акције извршила хапшење свих Јевреја (281), као и ликвидацију једне разгранате комунистичке организације са укупно 210 активиста. Добијени предах, као последица уклањања многобројних агената и курира, искоришћен је за интезивно и брзо јачање дивизије, како би за најкраће време била оспособљена за дејство против спољњег непријатеља. За то време показало се да је неиспоручивање оружја дивизије крајње неповољно утицало на наредна борбена дејства. Те прве акције следиле су непосредно после шестонедељне обуке уз недовољну опремљеност митраљезима, минобацачима, аутоматима, сигналним пиштољима и тешким оружјем. Упркос томе делови дивизије, а посебно бивши заробљени припадници југословенске војске, борили су се изврсно. Највећи број ипак показао се у борби као кукавице и при непријатељском нападу, нарочито под дејством тежег наоружања, кога на њиховој страни није било, почели би да беже. У таквим околностима има места претпоставкама да је почетак формирања брдске СС дивизије „Скендербег“ био за англоамеричке снаге повод да партизанима у албанско-црногорском пограничном подручју пружи појачану помоћ. Та помоћ се манифестовала преко пошиљки оружја, санитарског материјала и униформи. Ове претпоставке заснивају се на искуству првих акција у којима

се непријатељи нису понашали као бандити у уобичајеном смислу, већ као регуларна, дисциплинована, једнообразно обучена у енглеске униформе и одлично наоружана формација. Имају веома добро и сналажљиво вођство. Осетно су јачи. На један немачки митраљез долази око 30 енглеских митраљеза, док на непријатељској страни има толико аутомата колико на нашој пушака. Англоамериканцима и большевицима иде ванредно у прилог то што имају Црногорце, а не Албанце. У свим овим акцијама дошао је до изражаја потпуни недостатак средстава везе, а пре свега радио опреме. Може се мирно рећи да су у овим борбама наше трупе и бандити изменили улоге. У овим акцијама губици дивизије су износили: 166 изгубљених, од тога 14 Немаца и 152 Албанаца, 92 рањена, од тога 20 Немаца и 72 Албанца, и 56 мртвих, од тога осам Немаца и 48 Албанаца.

4. Политичко-војне промене на Балкану и њихов одраз на подручју формирања дивизије

Приступање Турске савезницима, мимо очекивања, није имало неког значајнијег утицаја на Албанце муслиманске вероисповести, упркос чињеници да становништво интезивно слуша радио Анкару и да у градовима Приштини и Призрену већи број становништва не говори албански већ турски. Највећи утицај је имала издаја Румуније, а затим Бугарске, а мањи издаја Финске која за Албанце није интересантна, пошто је сувише удаљена и тиме за њих непозната. Последице се пре свега огледају у појачаној беговској непријатељској пропаганди према дивизији. Њихове пароле сада су: „На време се одвојити од Немаца!“ и „Не дозволити да се Албанци боре против Албанаца!“ Албанци су преживели крај светског рата, нагли слом Југославије и срамну пропаст Италије. Сада очекују да се исто догоди и са Немачком. Упадљиво брзо повлачење извесних позадинских јединица, одлазак јединица Организације Тот, особља рударских предузећа, немачког женског особља, итд, појачало је код Албанаца тај утисак. Албанци се припремају, према неким обавештењима, да нападну и опљачкају већ помало растројену немачку војску, и да на тај начин побољшају своје стање у погледу оружја и муниције. То су постигли приликом пада Југославије и Италије. Може се рећи да је то био основни циљ напада једне банде, јачине око 1.500 бандита, 11. септембра 1944. на Ђаковицу. После напада је апсолутно сигурно утврђено да су у њему учествовали мештани бројних села из околине Ђаковице. На

месту борби остало је десет мртвих војника и 104 убијена бандита. Због недостатка сопствених трупа, у овим операцијама штаб дивизије је одлучујуће дејствовао као борбена група. Наде албанских националиста усмерене су на то да ће Енглези сменити Немце пре но што бољшевици продру у Албанију. Због тога пропаганда дивизије истиче да би англоамеричка окупација Албаније била само прикривени пут за бољшевизацију земље. Опасна је парола: „Не дозволити да се Албанци боре против Албанаца!“ Она је смишљена како би борбеност комунистичких банди била што више смањена. Међутим, у овом погледу наша пропаганда је надмоћнија због понашања комунистичких банди, које су се неразумно бациле на банде до тада подједнако и противнемачке и противкомунистичке, и спаљивале им села. Због тога су се све ове националистичке банде по први пут нашле заједно, а сем тога могле су да траже начина да се приближе немачкој војсци ради добијања помоћи. То приближавање се већ делимично и остварује. Бугарско напуштање Македоније имало је за последицу да су Албанци своје границе безбедности (не државне границе) померили на југоисток до граница територија насељених њиховим народом. Граница иде непосредно испред Скопља, одатле до линије Куманово–Прешево–Бујановац. Тиме је добијена територија изванредно погодна за одбрану од евентуалног непријатељског удара са истока. Тамошње националне банде у досадашњим борбама против комуниста добро су се држале. Због мржње према Бугарима могу се на овом правцу очекивати огорчене одбрамбене борбе. Непосредна последица политичко-војне кризе на Балкану састоји се, ипак, у нагом порасту дезертирања у дивизији. То се нарочито односи на погранични део Македоније од Тетова до Гостивара, где је цео кадровски састав Првог планинског ловачког СС-пука, после пријема оружја и униформи, у укупном броју од око 1.000 људи дезертирао. Непозданост Албанаца се је највише испољила у Тетову где се у склопу са дезертирањем одвијају ноћне противнемачке манифестације. И то се догађа управо у Тетову где су са албанским регрутима њихови претпостављени изузетно добро и са личним поштовањем поступали. Укупно је до 1. октобра 1944. године дезертирало 3.425 Албанаца, припадника СС трупа. Дешавало се да стража крене на смену и једноставно у путу ишчезне. Код једног мостовског обезбеђења стражарско особље, јачине 10 људи, напустило је два стражарска места и комплетно дезертирало. Целокупан састав курса за обуку у јахању, јачине 30 људи, дезертирао је. Једно борбено

извиђачко одељење, јачине једног вода, отишло је и није се вратило, итд. И овом приликом је недостатак немачког особља био тако одлучујуће испољен. У погледу дезертирања, албански батаљон дивизије „Ханџар“ није био никакав изузетак (697 дезертера). А ти би се људи у својој сопственој земљи борили. Као последица досадашњег дезертирања, износила је јачина дивизије на дан 1. октобра 1944. године још свега 3.994 Албанаца.

5. Процена стања

Задатак дивизије да брани и обезбеђује подручје Косова може под промењеним условима да буде за извесно време обављен. То се заснива на чињеници што су на самом почетку формирања дивизије одмах темељно разбијене иначе разгранате комунистичке организације у унутрашњости, и што комунистима до сада није успело да организационо и политички стекну трајни ослонац. Становништво мрзи комунизам, пре свега као један облик панславизма. То је једна инстинктивна мржња. Националне банде, пре свега на источном делу територије, добијају на моралној снази и због тога што код њих постоји жеља да се одупру бугарском продирању. Код националних банди сада се осећа потреба да се ослањају на Немце. Задовољни су ако при једној банди имају најмање 10 немачких војника. Пошто није дошло до слома Немачке због англо–америчког наступања према Рајни, поново се појачало дивљење према Немачкој. Ако се више не верује у немачку победу, оно се, с друге стране, више ни у потпуни слом Немачке не верује. Сасвим је јасно да се је повлачење позадинских јединица са подручја Косова само позитивно одразило код становништва. Црвени бандити на јужном и западном Косову за сада се држе мирно и вероватно чекају да почне наступање на запад бољшевизираних Бугара.

6. Тренутне организационе мере

С једне стране масовно дезертирање, а с друге потреба националних банди да се ослањају на Немце, довели су до извођења следећих организационих мера, при чему је вођено рачуна о постојећем немачком особљу ксо основицом јединица и о расположивом аутоматском и тешком пешадијском наоружању:

а) Други СС брдски ловачки пук формиран.

Први и Други батаљон самосталне борбене групе на под-

ручју Пећ–Рожаје.

б) Трећи батаљон из дивизије „Ханџар“ расформиран и од њега формиране две самосталне борбене групе – М (Митровица) и Н (Нови Пазар) са подручјем дејства у Подујеву и Тутину. Пошто је тим борбеним групама то родни крај, попуњаваће се досадашњим дезертерима који ће желети да се овде боре. Остатак Трећег батаљона, сачињен од људство ван Косова, заједно са четом за снабдевање и остатком пионирског (инжењеријског) батаљона, образује допунски батаљон (борбене резерве) 21. СС дивизије у Приштини.

ц) противтенковски дивизион 21. СС дивизије (са Првом употребљивим противтенковским топом), премештен из Приштине у Дечане као самостална брдска ловачка борбена група.

д) извиђачки батаљон 21. СС дивизије сведен на ојачани извиђачки ескадрон у Ђаковици.

е) батаљон за везу 21. СС дивизије (без средстава за одржавање везе) постаје самостална борбена група са две чете у Призрену, док се Прва чета налази као резерва за обезбеђење пута Призрен–Ђаковица.

ф) Ветеринарска чета сведена на један ветеринарски вод у Приштини.

г) Две санитарске чете сведене на једну санитарску чету подељену на водове у Приштини и Пећи.

х) 21. СС брдски пук артиљерије је сведен на један дивизион од две батерије (без топова) као самостална брдска борбена група у Ђиљану.

и) Остатак штаба Првог СС брдског ловачког пука подељен и то једним делом као Команда за обезбеђење железничке пруге Качаник–Скопље, а другим као Командни штаб Косово – Исток са потчињеним добровољцима и Првим батаљоном албанске регуларне војске (раније стационаран у Тетову).

Носиоци дејстава на фронту – националне добровољачке групе; до сада укључено око 25.000 људи.

Позадина и резерве: Борбена СС група „Скендербег“

Даљи задаци самосталних борбених група:

а) Организациони, војни и тактички утицај на националне групације

б) Снабдевање група, у границама могућности, храном и муницијом

ц) Извођење кратких курсева за припаднике националних групација (пре свега официра и подофицира) у циљу побољшања

војничке способности за дејство, и то првенствено преко практичне наставе и вежби на терену.

д) У случају непријатељског продора на подручје Косова опште окупљање у централном косовском делу ради заједничког дејствовања.

7. Прилози

а) Преглед немачког особља које чини костур јединица

б) Преглед материјала

Командант дивизије
Пуковник Шмидхубер

Прилог 2:

Извештај 21. СС дивизије „Скендербег“ од 1. августа 1944. године¹ Команди 21. брдског армијског корпуса о току и резултатима операције Драуфгенгер на простору Андријевица–Беране–Мурино²

Борбени извештај о операцији Драуфгенгер од 18. 7. до 28. 7. 1944.

Закључна оцена

1) Непријатељ

У операцији Драуфгенгер (нем. Draufgänger – Дрзник) нису више учествовали бандити у досадашњем смислу, него је реч о трупи, јединствено униформисаној на енглески начин, врло добро опремљеној и обученој, под упадљиво добрим руководством. У аутоматском наоружању непријатељ је био далеко надмоћнији у поређењу са нашим јединицама. На четири-пет њихових бораца долазио је један енглески митраљез, док је велика већина била наоружана аутоматима. Непријатељ је мало употребљавао пушчану ватру и ова је већином била карактеристична за наше јединице.

Непријатељско руководство правилно је уочило да ми немамо довољно снага за осигурање путева за дотур. Користећи земљи-

---

1 Снимак оригинала (писаног на машини): ВА, NAV–Т–314, ролна 664, снимак 278–94. Објављено у: *Зборник НОР–а...*, том XII, књига 4, стр. 470–495.

2 Draufgänger, ова операција се у југословенској историографији назива Андријевичком операцијом.

ште, које је било нарочито погодно за то, непријатељ је предузимао, правилно ценећи те околности, са тежиштем на превој Чакор, масиван удар у наше дубоко залеђе, са циљем, да се пут којим се врши снабдевање, рушењем многобројних мостова, трајно онеспособи за саобраћај.

Очевидно је да је село Велика, насељено Црногорцима, на одговарајући начин непријатељу пружало помоћ. Према изјави једног заробљеника из Велике, тамо су поново боравила пропагандна одељења бандита и заврбовали су 20 младих Црногораца. Становништво није никада извештавало о доласку тих црвених пропагандних одељења. Тако исто нису обавештавали о преласку младића на страну бандита и одласку у Црну Гору. У одбрани, непријатељ се борио жилаво и огорчено и стално покушавао да изгубљено земљиште поврати противударима.

У нападу непријатељ је примењивао тактику да са одељењима наоружаним аутоматима и великим бројем митраљеза изведе продор и да главним снагама место продора што више продуби а не прошири, да би у даљем току могао да дејствује иза наших леђа.

Непријатељ је тежио да ноћ користи за инфилтрирање кроз наше предње линије. У великој мери биле су присутне и проститутке¹, такође у енглеским униформама.

Према подударним изјавама официра, подофицира и војника 14. СС пука и Окл. Грен. јуришног батаљона, нарочито истакнутих у борбама са бандама, борбе у току операције Драуфгенгер биле су досад најжешће и не могу се упоредити са онима у операцији Реселшпрунг (нем. Rösselsprung – Коњички скок). Може се слободно узети да су западни савезници били на најбољем путу да на територији Црне Горе организују ефикасну и оперативно способну трупу за потпомагање њиховог искрцавања у залеђу немачке обалске одбране. Степен обучености и борбена вредност ових милитаризованих бандита показала се изненађујуће добра. Јединице и њихове старешине могу се изједначити са најбољим европским трупама. Само ангажовању јединица које су се истакле у борбама са бандама може се захвалити што су три и по батаљона успела да везују масу од шест непријатељских дивизија и да им нанесу велике губитке.

2) Наше трупе

Тежак терен, повезан са жестином вођених борби, изиски-

---

¹ Таквим погрдним називом Немци су у документима често називали жене-борце у редовима НОВЈ.

вао је од наших јединица огромне физичке напоре, пошто је готово свакодневно требало савладавати висинске разлике 800–1000 м.

а) 14. СС брдско ловачки пук као и Окл. Грен. јуришни батаљон, добро наоружан пт оруђима и па артиљеријом (пре свега четвороцевним топовима), одлучујуће је потпомагао наше нападе. Према дејству тих оруђа непријатељ је био мање отпоран, као и према ватри граната.

б) Половина III/2 СС (пука) „Скендербег“, који је припадао 13. босанскохерцеговачкој СС дивизији (Борбена група „А“)¹ са гледишта борбеног морала, у својој зони напада није била дорасла по броју и наоружању надмоћнијем непријатељу; одатле се објашњавају и велики губици у овом полубатаљону.

ц) Албански регрути Брдске дивизије „Скендербег“ били су употребљавани искључиво у одбрани и под командом немачких официра и подофицира и одликовали су се својом великом истрајношћу. Нарочито се истицала у борбама прса у прса Подофицирска школска чета, формирана од бивших југословенских ратних заробљеника албанске народности. Она је у херојској борби, у којој је погинуо и немачки командир чете, готово цела уништена и много је допринела да Борбена група „Рудно“, приликом свог повлачења кроз клисуру Лима источно од Андријевице, није била још јаче нападима притешњена. Показало се да је висока борбеност албанских СС војника, присутна док су били под командом немачких официра и подофицира, изгубљена у оном моменту када је нестало немачког руковођења. Према томе неопходно је потребно да се дивизија снабде немачким официрима и подофицирима све и до командира одељења.

д) Албанска војска и милиција су без икакве борбене вредности.

Командант дивизије²

---

¹ Тај батаљон је био раније у 13. СС-дивизији „Ханцар“, па су га Немци, по наређењу рајхсфирера СС-а, повукли при формирању 21. брдске СС-дивизије „Скендербег“. Детаљније видети у извештају начелника Главне управе СС од 13. априла 1944. о току формирања 21. СС-дивизије „Скендербег“ у: ВА, NAV-T-175, ролна 81, снимак 1482–3.

² Командант дивизије био је СС-бригадефирер и генерал-мајор Вафен СС-а Аугуст Шмидхубер.

Прилог 3:

Писмо министра Рајха и шефа канцеларије Трећег рајха Ламерса од 29. априла 1944. рајхсфиреру СС-а Хајнриху Химлеру у вези писма Централног комитета Друге албанске лиге из Призрена од 29. марта 1944. вођи Трећег рајха Адолфу Хитлеру о спремности за сарадњу с нацистичком Немачком¹

Берлин, 29. април 1944

Господину рајхсминистру унутрашњих послова и Рајхсфиреру СС Химлеру

Примљено, 1. маја 1944, Канцеларија, Рајхсфирер СС

Веома поштовани партијски друже Химлеру,

у прилогу Вам покорно достављам препис једног писма упућеног вођи Рајха од председника Централног комитета Друге албанске лиге из Призрена, од 29. прошлог месеца, с молбом да ме обавестите да ли би се и у овом случају можда нешто могло предузети.

Хајл Хитлер
Ваш веома одани
Ламерс²

Председник Централног комитета
Друге албанске лиге из Призрена
за одбрану Косова

Ваша екселенцијо,

Централни комитет Друге албанске лиге, водећи рачуна о овој фази рата, пуној напетости, услед захтева које намеће садашња ситуација, а у пуној сагласности са владом и народом, одлучио је да спроведе милитаризацију Косова и свих албанских подручја која су 1941, благодаревши јунаштву војске, била прикључена Албанији. Тиме би се у предстојећим борбама обезбедило коначно

¹ Снимак преписа документа (писаног на машини) у: ВА, NA–Т–175, ролна 81, снимак 2601485–90. Објављено у: *Зборник НОР-а...*, том XII, књига 4, стр. 216–222.

² Др Ханс Хајнрих (dr Hans Heinrich Lammers), министар Рајха и шеф канцеларије Трећег рајха.

ослобођење албанског народа на страни Немачког Рајха.

Ова милитаризација има за циљ подизање армије јачине 120.000–150.000 бораца вољних да ратују, а способне да с успехом преузме на себе борбу против српско–црногорских партизана за цело време трајања рата. Она би била способна да брани интересе Албанаца под свим околностима које би се после рата могле појавити услед тешког и опасног стања.

Три су основна услова које треба испунити да би се спровела ова милитаризација:

1. Савремено војно наоружање и пристојна савремена друга опрема.

2. Придодати извештан број официра и подофицира у својству организатора, инструктора и командног особља појединим деловима ове армије.

3. Исправка, на стратегијским основама, досадашње албанске границе према Црној Гори и Србији.

Ни албанска држава ни албански народ нису у стању, укључујући и средства прикупљена од Лиге, да испуне поменута три основна услова. Албанија уопште нема индустрију наоружања, а та држава је сувише сиромашна да би из сопствених средстава могла поднети трошкове наоружања и набавке униформисане одеће и обуће.

Друга албанска лига из Призрена одобрава то што је у изгледу да у априлу текуће године почне формирање једне СС дивизије од албанског људства.¹ Ипак, тиме ће бити обухваћен само један незнатан део од планираних 120.000–150.000 за борбу способних људи са Косова.

Што се тиче привремене границе према Црној Гори и Србији, уговорене између Немачког Рајха и Италије 1941, она је ставила Косово у неповољан положај не само са чисто стратегијске тачке гледишта, већ и у националном и историјском погледу.²

У садашњим границама веома је тешко одбранити Косово и Албанију од српско–црногорског напада, како за време овог рата, тако и после њега.

---

¹ Реч је о формирању 21. Вафен брдске СС-дивизије „Скендербег“. Опширније о томе Wolf Keilig, *Die deutsche Heer 1939–1945*, Podzun Verlag, Bad Nauheim 1956, регистар 141, стр. 120; ВА, NAV–Т–354, г. 160, s. 5939–50; Извештај команданта дивизије од 2. октобра о формирању дивизије: *Order of Battle of the German Army*, стр. 346.

² Више о разбијању и подели Краљевине Југославије између Немачке, Италије, Бугарске и Мађарске види: *Зборник НОР-а...*, том XII, књ. 1, док. бр. 1

Екселенцијо,

Централни комитет Друге албанске лиге из Призрена наложио ми је да Вам се обратим и укажем да је само Ваша екселенција у стању, заједно са Другом албанском лигом, да издејствује формирање ове армије, способне да у сваком погледу обезбеди границе Косова и ослобођених подручја.

У нади да ћемо од Ваше екселенције добити повољно решење, како за Немачки Рајх, тако и за Албанију, молим Вас, Екселенцијо, да примите изразе мог дубоког поштовања.

Председник
Друге албанске лиге
из Призрена
за одбрану Косова:
потп. Бедри Пејани

Председник Централног комитета
Друге албанске лиге из Призрена
за одбрану Косова
Призрен, 19. марта 1944.

Додатак

Прва албанска лига из Призрена деловала је од 1878. до 1881. године. Њен циљ била је борба против одлука Санстефанског споразума и Берлинског конгреса. Она је уништила црногорску армију код Плава, док се ни српске ни грчке армије нису усудиле да покушају да извојују војничко решење. Албанија се није могла распарчати. Велике силе су коначно решиле да сруше Прву албанску лигу, што се и догодило после тродневне битке код Урошевца.

Друга албанска лига из Призрена основана је 16. септембра 1943. и остаје по својим опредељењима верна традицији своје претходнице.¹

Председник
Друге албанске лиге
из Призрена
за одбрану Косова:
потп. Бедри Пејани

---

¹ Друга албанска лига је имала профашистички карактер и њени оснивачи су се отворено ставили у службу окупатора.

Веома поштовани партијски друже Ламерсу,
добрио сам Ваше писмо од 29. априла заједно са преписом
дописа председника Централног комитета Друге албанске лиге из
Призрена.

У овом тренутку Прва албанска дивизија налази се у фази
формирања. Како ствари стоје, идемо на формирање Друге дивизи-
је,¹ а затим једног албанског корпуса.²

Био бих вам захвалан када бисте председнику Лиге нагове-
стили да ће Рајхсфирер СС после формирања Прве дивизије одмах
размишљати о формирање следећих јединица.

Хајл Хитлер,
Ваш веома одани
Потп. Х. Химлер

2. СС обергрупенфирер Бергер

3. СС обергрупенфирер Флепс³

4. СС бригадефирер Фицтум⁴

Прилог 4:

Допис комесара за насељенике и избеглице Министарству правде владе Милана Недића, 1. јул 1941. године

Изванредни опуномоћени комесар за насељенике и избе-
глице

Бр. 835, 1. 7. 1941. године, Београд

Господину Комесару за Министарство правде, Београд

Као што је познато, над нашим незаштићеним живљем
врши се систематски терор и насиље сваке врсте, нарочито од

---

1 Друга албанска дивизија није формирана.

2 Није формиран.

3 Артур (Phelps). Командант 5. СС-брдског армијског корпуса.

4 Јозеф (Josef Fitzum). Имао је звање СС-бригадефирера и генерал-мајора
Вафен СС-а и полиције у Албанији. Погинуо је почетком 1945. године у авио-
нападу.

стране мађарских и хрватских власти, а исто тако малтретирања и од стране албанских и бугарских власти. Да би се утврдили, по могућству, сви такви случајеви, овај Комесаријат прикупља тачне податке о сваком појединачном случају, како би био у могућности, да то изнесе у одговарајућој форми пред немачке војне власти и остале поменуте власти у циљу спречавања или бар ублажавања насиља у будућности.

Стога ми је част, Господине Комесаре, умолити Вас, да изволите свим среским судовима у Земљи ставити у дужност, да тачно бележе сваки појединачни случај терора и насиља над нашим живљем, који им дође до знања било директно или преко управних власти, */као и/** да о томе извести непосредно и овај Комесаријат.

Изволите, Господине Комесаре, примити израз мог одличног поштовања.

Изванредни комесар
Андра Поповић

/колико је ко оставио покретне и непокретне имовине, где и садашња укупна вредност исте/*¹

Прилог 5:

Извод из Извештаја Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача

Призрен, 23. фебруар 1946. Обласном народном одбору Косова и Метохије, Призрен о логорима и затворима у Приштини и Косовској Митровици²

Комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача за Косово и Метохију, 23. фебруар 1946, Призрен

1 Архив Југославије, Фонд 63 (Поверљива архива), к. 57, ф. 7 (1941).

2 Архив Југославије, Фонд 110 (Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача), инв. бр. 16744, 617–98.

Обласном народном одбору Косова и Метохије, Призрен

Ова Комисија имала је податке да су у Приштини и Косовској Митровици, за време владавине Немаца у овим крајевима, постојали концентрациони логори у којима је на разне начине настрадало доста људи, било што су затварани и злостављани, било што су стрељани, или интернирани.

Према подацима са којима ова Комисија располаже у Централном затвору у Косовској Митровици одиграле су се ове ствари:

Прво масовно стрељање извршено је 3. јуна 1943. године око десет сати увече. Том приликом стрељано је 37 лица већином радника из рудника „Трепча“, који су се разболели на раду, па склоњени у логор код радника, а затим доведени у овај затвор и ту стрељани. Међу њима било је неколико сељака из околине Митровице.

Непосредни извршиоци ових стрељања били су већином Шиптари и то већином подофицири, који су били жандарми на служби као чувари овог затвора. То су:

1. Хусеин Грдовац, поручник
2. Фехим Јуха, радник
3. Бахрија Н, поднаредник
4. Бислим Кола, поднаредник
5. Рамиз Н,
6. Браим Грдовац, брат поменутог Хусеина
7. Амза Абиби, поднаредник
8. Хуснија Н, поднаредник
9. Ђазим Гелић, из Неволјана, поднаредник
10. Лиман Н, из среза Лапског
11. Нуха Н, из среза Лапског
12. Емин Н, из Грдовца
13. Адем Рама из Самодреже
14. Дермиш Н, наредник

Напред наведени су извршиоци стрељања и они су жртве опљачкали.

Друго стрељање у овом затвору извршено је 7. јуна 1943. године над 27 лица већином радника из рудника „Трепча“, а то све од стране напред именованих лица.

На дан 9. јуна 1943. године стрељан је Драги Јовановић, из Трепче и један Дражићевац.

После овога, до 4. јула 1943. године стрељано је десет Црно-

гораца-талаца.

На дан 4. јула 1943. године, стрељано је 13 лица из Рашке, од којих су неки били присталице Д. Михаиловића, а други су били присталице Ком. партије.

На дан 11. јула 1943. године, у овом затвору стрељано је 8 комуниста из Косовске Митровице.

Све ове податке дао је на своме саслушању друг Ратомир Сталетовић, који је био притворен у овом затвору за време ових стрељања.

Према његовом мишљењу, извршена су још многа стрељања и он сматра да је у том времену у овом затвору стрељано 118 лица од стране Гестапоа, 8 Руса од стране Фелдјандармерије, и 1-3 лица од стране албанског суда.

Сва ова стрељања, према сведоџби овог друга, извршена су по наређењу органа немачке СД полиције у Косовској Митровици. Ова Комисија трага за њиховим именима и ближим адресама, како би их могла огласити за ратне злочинце.

Као што је познато, Косовска Митровица била је у немачкој окупационој зони, а припадала је, на неки начин, Недићевој Србији. Ту су постојали административни органи: немачки, шиптарски и недићевски. Сви они скупа водили су борбу противу народа односно народноослободилачког покрета и сва ова недела њихови су заједнички злочини, који су извршени под руководством немачке СД полиције.

Према једном извештају Среског Народног Одбора у Косовској Митровици окупатор са својим помагачима за време окупације стрељао је у овом затвору 285 лица.

Прилог 7:

Извод из извештаја анкетне комисије у Косовској Митровици¹

Срески народни одбор, Одсек унутрашњих послова
5. марта 1946, Косовска Митровица

Обласном народном одбору
Повереништву унутрашњих послова, Призрен

¹ АЈ, 110, инв. бр. 16742, 617–41.

У вези наређења Повереништва бр. 157/46 у прилогу акта достављамо Комисијски извештај о стању концентрационог логора код предузећа Трепче у првом Тунелу с молбом на знање и употребу.

Комисијски извештај:

На основу решења Одсека унутрашњих послова Среског НО у Косовској Митровици Пов. бр. 707/46 доле потписани чланови Комисије изашли смо на лице места и на основу прикупљених података утврдили следеће:

Концентрациони логор у Првом Тунелу рудника Трепче формирао је Андрија Шаб, инжињер из Беле Цркве. Логор је образован у пролеће 1942. године у Првом Тунелу где су раднички станови претворени у једну јаку просторију затворену двоструком жицом. Иницијатор овога концентрационог логора је Ернест Краузе инжињер пореклом Аустријанац а вероватно из Беча.

У предметном логору било је највише затворено 620 до 700 људи од којих је стрељано 43, а умрло од глади и батина 46 док случајева интернирања није било пошто означени логор није имао карактер логора на Бањици или на Сајмишту већ је био логор за принудан рад где су довођени радници из других концентрационих логора.

Одведени су из логора за Косовску Митровицу у затвор и тамо стрељани следећи другови:

Абдулај Мирко, Андрић Зарије, Бркић Душан, Бабић Душан, Бабић Василије, Боројевић Богдан, Вујасин Лазар, Грубер Душан, Грубер Јанко, Гајић Живко, Гајић Миле, Дабић Живко, Десница Никола, Димитрић Перо, Ђукић Гавро, Ђурић Ђуро, Ђурић Љубомир, Ећим Милорад, Живановић Добросав, Бубало Мане, Илић Цветко, Иванишевић Станко, Јавор Мирко, Јеличић Стојан, Клинцов Ђуро, Лазаревић Јован, Малеш Љубан, Милановић Милоје, Мећава Радован, Матаруга Михајло, Милић Цвијетин, Милићевић Јаков, Детровић Никола, Црнобрња Ђурађ, Ђуврк Милутин, Шујица Милош, Шевић Петар, Бањац Ђуро, Салкић Милорад, Ненадић Ђуро.

Горе наведени другови већином су из Босне /Босанци/ који су ухваћени на Козари или по околним местима, а стрељани су 21. маја 1943. године.

Поред означених поведени су у СД полицију и стрељани

на путу за Косовску Митровицу Добрић Драгутин, Настасијевић Мирко и Миша Сремац – презимена непознатог.

Пошто се у логору није смело кретати без стражара убијен је Филиповић Лука који је хтео изаћи из собе али га је у томе спречио пушчаним метком белогардејац стражар.

Од глади, терора на раду и батинања умрли су следећи другови:

Бабић Милан, Боројевић Михајло, Бањац Бошко, Бижић Мирко, Вукосавић Милан, Вујадиновић Јован, Гргић Петар, Димић Мијо, Дамјановић Душан, Додић Александар, Ђак Радивој, Ђурић Михајло, Живановић Раја, Ковачевић Милан, Лемић Драгутин, Михајловић Цветан, Михајловић Станко, Мандић Лазо, Миљуш Мирко, Мијовић Милун, Маринковић Душан, Милинковић Предраг, Попић Коста, Петковић Ратко, Прерадовић Василије, Протић Мирко, Симић Душан, Стојановић Василије, Средојевић Петар, Црногорац Драгоје, Ђурчић Јагош, Бошко Милун, Никола Бегенишић, Сентић Вељко, Станивуковић Чедо, Кнежевић Симо, Станковић Душан, Гајић Фрањо, Поповић Матија, Поповић Никола, Пећанац Драган, Буразер Јовица, Рашовић Лазар, Вујковац Рајко. Стојановић Живадин.

Поред означених другова има их још који су умрли од батина и глади али Комисија за сада нема њихове ближе и личне податке.

Стрељање и уништавање означених родољуба вршили су:

Ернест Краус, пореклом Аустријанац, вероватно из Беча, инж. Андрија Шаб из Беле Цркве, Иван Липичник, фолксдојчер из Словеније, сада у руднику Трбовље, Јосип Елбеберт који се обесио у притвору Јавног тужилаштва у Косовској Митровици. У овим неделима именоване је помагао лекар рудника Трепче Др Тодор Цветковић, стрељан од НОВ, Руди Херфорт, терориста логораша родом из Рајенбурга, где се можда и сада налази, Небија Ашим, Албанац из Великог Кичића, срез вучитрнски, који се сада налази у затвору, Рустем Шахини, полицајац стрељан од НОВ а овима су помагали и стражари белогардејци, Немци, војници Принц – Еуген дивизије, шуц полиције, албанске жандармерије.

Слободни радници радили су под терором са надницама од 70 до 90 динара у окупацијским новчаницама. Многи радници спроведени су СД полицији у Косовску Митровицу где су и стрељани. Бројно стање слободних радника било је од 1000 до 1300. Имали су ограничено кретање са дозволама при улазу и изласку из предузећа. Вршен је притисак за прековремени и прекомерни рад

без икакве накнаде. За најситнију грешку радници су предавани логорским властима.

Чланови Комисије:

Саво П. Чолаковић, Милан Продановић, Мирко Тојага

Прилог 8:

Упутство Светог Синода за прикупљање података о страдањима Српске православне цркве и српског народа у Другом светском рату¹

Ад Син. Бр. 780/Зап. 140 из 1947.

Упутство

Ради прикупљања података о прогону о страдањима Српске православне цркве и Српског народа од почетка окупације, априла 1941. године, у што краћем, јаснијем и прегледнијем обиму пружи-те податке по овим питањима:

1. Кад је почела окупација у вашем месту, парохији, срезу итд.
2. Опште држање нашег народа приликом доласка окупационих власти и трупа, и уопште какав је био став према окупатору.
3. Какав је став заузео окупатор према Српској цркви и Српском народу
4. Кад су, када и због чега почела прва страдања Српске православне цркве и Српског народа. Која и чија су пом. страдања позната.
5. Колико је Срба у вашем месту погинуло, када, како, од кога и због чега. По чијој је то наредби извршено и да ли знате ко су били потстрекачи а ко физички извршиоци недела.
6. Колико је Срба у вашем месту насилно одведено од сво-

---

¹ *Шинтарски геноцид над Србима у 20. веку*, приредила Славица Радомировић, Епархија рашко-призренска и косовскометохијска, Призрен–Грачаница, 2008. стр. 63–64.

јих кућа послато у концентрационе логоре у земљи или изван ње и када. Колико је њих страдало у логорима и затворима и како се поступало са затвореницима.

7. Колико је Срба у вашем месту или срезу изгинуло код куће, у логорима или умрло у заробљеништву.

8. Да ли је у вашем срезу или парохији било случајева да су цела села, засеоци или поједине куће паљене и уништаване, када, како, због чега и ко је био тога потсрекач а ко извршилац.

9. Каквим су прогонима и страдањима били изложени Српска православна црква: свештеници и монаси, манастири, цркве, парохиски домови, гробља и разне привредне, културне и социјалне установе и удружења.

10. Да ли је код вас било пљачкања и одузимања приватне имовине, када, како, због чега, од кога и за чији рачун. Да ли је код вас било пљачкања и одузимања приватне имовине, када, како, због чега, од кога и за чији рачун. Да ли је било новчаних уцена и других разних контрибуција.

11. Је ли у вашем месту, парохији или срезу сем Срба било још неких других народности, како су се они држали према Српској православној цркви и Српском народу за време окупације, а нарочито како су се држали њихови водећи људи, интелигенција, наводећи њихова имена.

12. Ако имате, пошаљите фотографије, плакате, огласе, разне летке и томе слично из времена окупације.

Прилог 9:

Аутономна покрајина Косово и Метохија – попис насеља¹

Дечани

Бабајлоћ, Белег, Дашиновац, Дечани, Доња Лука, Доњи Црнобрег, Доњи Стреоц, Дреновац, Дубрава, Глођане, Горња Лука, Горњи Црнобрег, Горњи Стреоц, Грамоцел, Истинић, Јуник, Кодралија, Лоћане, Љубуша, Љумбарда, Мали Врановац, Папић, Папраћане, Побрђе, Пожаре, Прилеп, Раставица, Ратиш, Рзнић, Шаптеј, Вокша

Драгаш

Баћка, Белоброд, Бљач, Брезна, Брод, Бродосавце, Буче, Дра-

¹ Према територијалној организацији СФР Југославије из 1964. године.

гаш, Глобочица, Крстац, Крушево, Куклибег, Куковце, Кукуљане, Лештане, Љубовиште, Млике, Орцуша, Плава, Радеша, Рапца, Ренце, Рестелица, Враниште, Заплужје, Згатаре, Зли поток

Ђаковица

Бабај Бокс, Бардонић, Бардусан, Батуша, Бец, Брековац, Бровина, Црмљан, Далашај, Дева, Доблибаре, Добрић, Дољ, Дољи Битош, Дујак, Ђаковица, Ерец, Фираја, Фирза, Годен, Гргоц, Гуска, Јабланица, Јанош, Кореница, Кошаре, Краљане, Кушевац, Липовац, Мармуле, Меће, Моглица, Молић, Нец, Осек Хиља, Осек Паша, Паљабарда, Петрушан, Пискота, Пљенчор, Поношевац, Поповац, Рача, Ракоц, Рамоц, Рашкоц, Скивљане, Смаћ, Смољица, Стубла, Шишман, Траканић, Ујзе, Вранић, Зулфај, Жуп

Глоговац

Бањица, Доброшевац, Доманек, Доња Фуштица, Гладно Село, Глоговац, Горње Обриње, Кишна Река, Коморан, Лапушник, Негровце, Нековце, Ново Чикатово, Поклек, Полужа, Штрбулово, Штутица, Трдевац, Трстеник, Врбовац

Гњилане

Билинца, Брасаљце, Буковик, Буринце, Церница, Челик, Добрчане, Доња Будрига, Доње Слаковце, Гадиш, Гњилане, Горње Кусце, Горње Слаковце, Горњи Ливоч, Гумниште, Кишно Поље, Кметовце, Коретиште, Краварица, Липовица, Ловце, Мали Годен, Малишево, Мозгово, Мучибаба, Носаље, Паралово, Партеш, Пасјак, Пасјане, Пидић, Подграђе, Понеш, Прилепница, Сапар, Слубица, Станчић, Станисор, Стража, Шилово, Угљаре, Владово, Влаштица, Жеговац, Жеговачка Врбица, Жегра

Исток

Бања, Бањица, Белица, Бело Поље, Црколез, Црнце, Црни Луг, Добруша, Доњи Исток, Драгољевац, Дрење, Ђураковац, Исток, Каличане, Кашица, Кош, Ковраге, Крњина, Лугово, Љубово, Љубожда, Мојстир, Мужевине, Нови Верић, Орно Брдо, Осојане, Пољане, Прекале, Пригода, Ракош, Синаје, Србобран, Студеница, Сушица, Суви Лукавац, Суво Грло, Шаљиновица, Томанце, Трбуховац, Тучеп, Укча, Верић, Врела, Жач, Жаково

Качаник

Белограце, Бичевац, Боб, Догановић, Дубрава, Ђурђев Дол, Елеза, Гајре, Глобочица, Горанце, Горња Грлица, Иваја, Качаник, Котлина, Нећавце, Никовце, Паливоденица, Пустеник. Река, Резанце, Руњево, Сечиште, Слатина, Сопотница, Стагово, Стари Качаник, Стража, Вртолница

Клина

Берково, Бича, Церовик, Добра Вода, Долац, Долово, Доњи Петрч, Дреновац, Дреновчић, Дрсник, Душевић, Горњи Петрч, Грабац, Грабаница, Гребник, Игларево, Јагода, Јеловац, Јошаница, Клина, Клиновац, Крњице, Крушево (Велико), Лесковац, Мали Ђурђевић, Ново Село Деић, Ново Село Заимово, Пограђе, Прчево, Рудице, Ступ, Сврхе, Штупељ, Велики Ђурђевић, Видање, Волујак, Злокућане

Косовска Каменица

Ајновце, Беривојце, Блато, Босце, Божевце, Братиловце, Бусовата, Бушинце, Чараковце, Даждинце, Доморовце, Доња Шипашница, Доње Карачево, Доње Кормињане, Фирићеје, Глоговце, Гминце, Гоголовце, Горње Карачево, Горње Кормињане, Грађеник, Гризиме, Кололећ, Копривница, Коретин, Косовска Каменица, Коретин, Косовска Каменица, Костадинце, Крајњи Дел, Кремената, Криљево, Лисоцка, Љештар, Мало Ропотово, Мешина, Мигановце, Мочаре, Мучиврце, Одановце, Одевце, Ораовица, Панчело, Петровце, Рајановце, Ранилуг, Робовац, Рогачица, Стрелица, Стрезовце, Свирце, Тиринце, Топоница, Трстена, Туђевице, Ваганеш, Велико Ропотово, Врућевице, Зајчевац

Косовска Митровица

Бајгора, Банов До, Бањска, Бањска Река, Бањски Суви До, Баре, Батаире, Брабонић, Бресница, Дедиње, Дољане, Доње Винарце, Доње Жабаре, Доњи Суви До, Баре, Батаире, Бољетин, Брабонић, Бресница, Дедиње, Дољане, Доње Винарце, Доње Жабаре, Доњи Суви До, Горње Рашане, Горње Жабаре, Доњи Суви До, Горње Рашане, Горње Жабаре, Горњи Суви До, Грабовац, Грижани, Гушавац, Извори, Јошевић, Качан Дол, Каменица, Коприва, Кориље, Косовска Митровица, Кошутово, Ковачица, Кутловац, Липовица, Лисца, Локва, Ловац, Лозиште, Љушта, Мађера, Мало Кичице, Мало Рударе, Матица, Мажић, Меки До, Мељеница, Орахово, Ораовица, Овчаре, Река, Рударско Насеље, Рудине, Ржана, Сељанце, Сендо, Србовац, Стари Трг, Страна, Свињаре, Шипоље, Шупковац, Трстена, Ваганица, Валач, Велико Рударе, Видомирић, Видушић, Вилиште, Влахиња, Врбница, Забрђе, Засеље, Звечан, Заза, Жеровница, Житковац

Лепосавић

Бел Брдо, Белуће, Бербериште, Бистрица, Борчане, Борова, Брзанце, Церања, Црвени, Добрава, Доњи Крњин, Дрен, Дубока, Гњездане, Горњи Крњин, Граничане, Гувниште, Јариње, Јелакце, Јошаница, Кајково, Каменица, Копуриће, Кошутово, Крушчица,

Крушево, Кутње, Лепосавић, Лешак, Мајдево, Мекињић, Миоковиће, Мошница, Остраће, Плакаоница, Поповце, Постење, Поткомње, Придворица, Русманце, Рватска, Сеоце, Слатина, Сочаница, Требице, Тврђан, Улије, Врачево, Вуца, Заврата

Липљан

Андровац, Бандулић, Бујанце, Буковица, Црни Брег, Челопек, Добротин, Доња Гуштерица, Доње Гадимље, Гланица, Глоговце, Голешко Врело, Горња Гуштерица, Гувно Село, Јањево, Клечка, Коњух, Крајиште, Крајмировце, Лепина, Липљан, Ливађе, Луг, Лугација, Магура, Мали Алаш, Мало Рибаре, Маревце, Медвеце, Ново Рујце, Петрашtica, Потуровце, Радево, Робовце, Русиновце, Седларе, Скуланово, Словиње, Смолуша, Старо Рујце, Суви До, Тећа, Топличане, Велика Добрања, Велики Алаш, Велико Рибаре, Вогачица, Врело, Злокућане

Малишево

Балинце, Беланица, Бериша, Бобовац, Бубље, Црна Врана, Црни Луг, Доманек, Кијево, Малишево, Милановић, Млечане, Понорац, Сеник, Влашки Дреновац

Ново Брдо

Бољевце, Бостане, Драганац, Горњи Макреш, Извор, Јасеновик, Клобукар, Лабљане, Манишице, Маревце, Ново Брдо, Прековце, Трнићевце, Зебинце

Ораховац

Бела Црква, Целина, Чифлак, Дањане, Доње Поточане, Дреновац, Геђе, Храмовик, Лабучево, Ногавац, Оптеруша, Ораховац, Полужа, Радосте, Ратковац, Ретимље, Сопнић, Велика Хоча, Велика Круша, Врањак, Затрић, Зочиште, Зрзе

Орлане

Балабан, Брајина, Брвеник, Дабишевац, Хртица, Качикол, Каљатица, Колић, Крушевица, Мазап, Медреговац, Нишевце, Орлане, Пропаштица, Ракиница, Сурдула, Туручица

Пећ

Алагина Река, Бабић, Баране, Бело Поље, Брестовик, Црни Врх, Добри До, Дубочак, Дубово, Главичица, Гораждевац, Грабовац, Хаџовићи, Јабланица, Клинчина, Косурић, Котрадић, Крстовац, Крушевац, Кућиште, Лођа, Љешане, Љевоша, Љубенић, Љугоглава, Мала Јабланица, Мали Штупељ, Маљевићи, Миловановац, Набрђе, Накло, Непоље, Ново Село, Озрим, Пашино Село, Пећ, Плављане, Радавац, Рашић, Ромуне, Росуља, Рухот, Сига, Сврке, Требовић, Трстеник, Велика Јабланица, Витомирица, Врановац,

Загрмље, Захаћ, Злопек

Подујево

Алабак, Баловац, Батлава, Бело Поље, Брадаш, Бреце, Добротин, Доња Дубница, Доња Лапаштица, Доње Љупче, Думош, Дуз, Двориште, Главник, Годишњак, Горња Дубница, Горња Лапаштица, Горња Пакаштица, Горње Љупче, Грдовац, Каџибег, Кисела Бања, Крпимеј, Кунишевац, Лауша, Летанце, Ливадица, Луг, Лужане, Мајанце, Мердаре, Метохија, Мировац, Мургула, Обранца, Палатна, Пендуха, Подујево, Попова, Поток, Преполоц, Радујевац, Речица, Репа, Ревуће, Сиљевица, Слатина, Суркиш, Светље, Шајковац, Шаковица, Штедим, Трнава, Трновица, Велика Река, Житиње

Приштина

Ајвалија, Бабин Мост, Бадовац, Барилево, Батусе, Бесиње, Бресје, Брезница, Бусиње, Црквена Водица, Чаглавица, Девет Југовића, Добри Дуб, Доња Брњица, Доње Добрево, Драговац, Дреновац, Горња Брњица, Горње Добрево, Грачаница, Граштица, Којловица, Косово Поље, Крушевац, Кузмин, Лапље Село, Лебане, Лесковчић, Лукаре, Маковац, Мала Слатина, Матичане, Мазгит, Милошево, Мрамор, Накараде, Ново Село, Обилић, Племетина, Преоце, Приштина, Пруговац, Расково, Риманиште, Сибовац, Софалија, Сушица, Угљаре, Велика Слатина, Велики Белаћевац, Враголија, Врани До, Златаре

Призрен

Атмађа, Билуша, Дојнице, Драјчићи, Горња Србица, Горње Село, Хоча Заградска, Јабланица, Кобања, Кориша, Локвица, Љубичево, Љубижда, Љутоглав, Мала Круша, Мамуша, Манастирица, Медведце, Мушниково, Нашец, Небрегоште, Новаке, Петрово Село, Пиране, Плањане, Призрен, Рандубрава, Речане, Скоробиште, Смаћ, Средска, Стружје, Шкоза, Вележа, Врбница, Жур

Србица

Бакс, Бања, Броћна, Чирез, Чубрељ, Доња Клина, Доње Обриње, Доње Преказе, Дошевац, Горња Клина, Горње Преказе, Горњи Обилић, Избица, Кладерница, Кострц, Которе, Кожица, Краљица, Красалић, Красмировац, Крушевац, Кућица, Лауша, Леочина, Ликовац, Љубовац, Макрмал, Марина, Микушница, Ново Пољанце, Ново Село, Овчарево, Плужина, Преловац, Радишево, Ракитница, Резала, Рудник, Србица, Средња Клина, Старо Пољанце, Суво Грло, Трнавце, Турићевац, Тушиље, Витак, Воћњак

Сува Река

Блаце, Будаково, Букош, Деловце, Добродельане, Дуље,

Дворане, Гиљанце, Горња Крушица, Грејчевце, Грејковце, Лешане, Мачитево, Мовљане, Муштутиште, Нишор, Папаз, Пећане, Поповљане, Речане, Самодража, Селогражде, Семетиште, Слапужане, Сопина, Студенчане, Сува Река, Вранић

Штрпце

Беревце, Брод, Бурник, Доња Битиња, Драјковце, Фираја, Горња Битиња, Готовуша, Ижанце, Јажинце, Коштањево, Севце, Сушиће, Штрпце, Вича, Врбештица

Урошевац

Бабљак, Балић, Биба, Црнило, Давидовце, Догањево, Доње Годанце, Доње Неродимље, Дромњак, Ђурковце, Гатње, Горње Неродимље, Гребно, Језерце, Камена Глава, Косин, Кошаре, Ланиште, Лашко Баре, Малопољце, Манастирце, Мираш, Миросавље, Мухаџер Талиновац, Мужичане, Некодим, Папаз, Петровић, Петрово, Плешина, Појатиште, Прелез, Раховица, Рака, Рашинце, Сливово, Софтовић, Сојево, Српски Бабуш, Штимље, Танкосић, Трн, Урошевац, Варош Село, Заскок, Златаре

Витина

Баланце, Бегунце, Бинач, Бузовик, Черкез Садовина, Дебелде, Деваја, Доња Слатина, Доња Стубла, Доње Рамљане, Дробеш, Ђелекаре, Горња Будрига, Горња Слатина, Горња Стубла, Грмово, Гушица, Кабаш, Клокот, Љубиште, Мијак, Могила, Ново Село, Подгорце, Позерање, Радивојце, Рибник, Смира, Шашаре, Трпеца, Велики Годен, Витина, Врбовац, Врнаоколо, Врнез, Житиње

Вучитрн

Бањска, Бечић, Бенчук, Бошњане, Брусник, Букош, Дољак, Доња Судимља, Доње Становце, Доњи Сврачак, Дрваре, Дубовац, Галица, Главотина, Гојбуља, Горња Дубница, Горња Судимља, Горње Становце, Горњи Сврачак, Граце, Гумниште, Херцегово, Караће, Коло, Куновик, Курилово, Луг Дубница, Маврић, Мијалић, Мираче, Недаковац, Неволјане, Ново Село, Ново Село Бегово, Окраштица, Ошљане, Пантина, Пасома, Пестово, Прилужје, Ресник, Ропица, Самодреза, Скочна, Скровна, Слаковце, Слатина, Смрековница, Шалце, Шљивовица, Штитарица, Тараца, Трлабућ, Велика Река, Весековце, Виљанце, Врница, Вучитрн, Загорје, Жиливода

Зјум¹

Дамјане, Ђонај, Горожуп, Кабаш Хас, Карашинђерђ, Којуш,

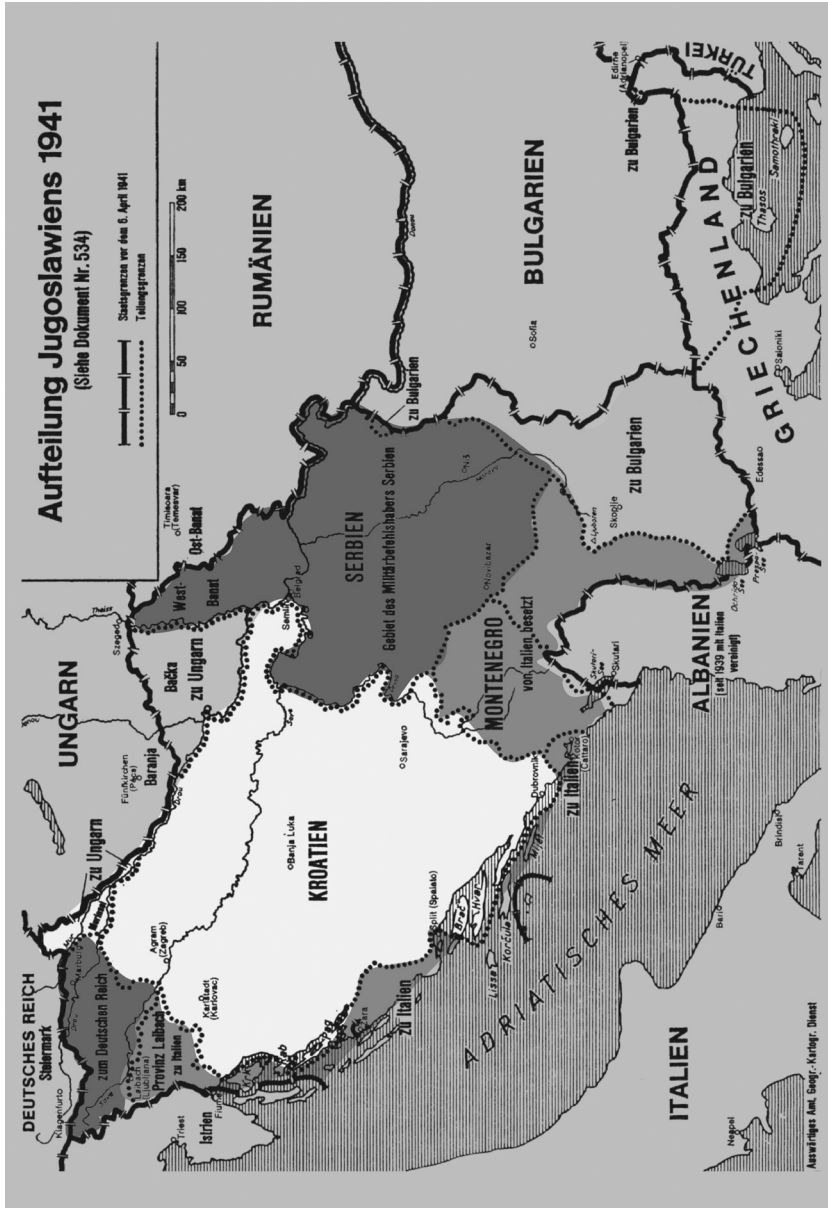
---

¹ Општина Зјум је 1964. године била посебна општина, касније је највећи део прикључен општини Призрен

Крајк, Кушнин, Љубижда Хас, Мазрек, Планајеа, Рогово, Ромаја, Зјум

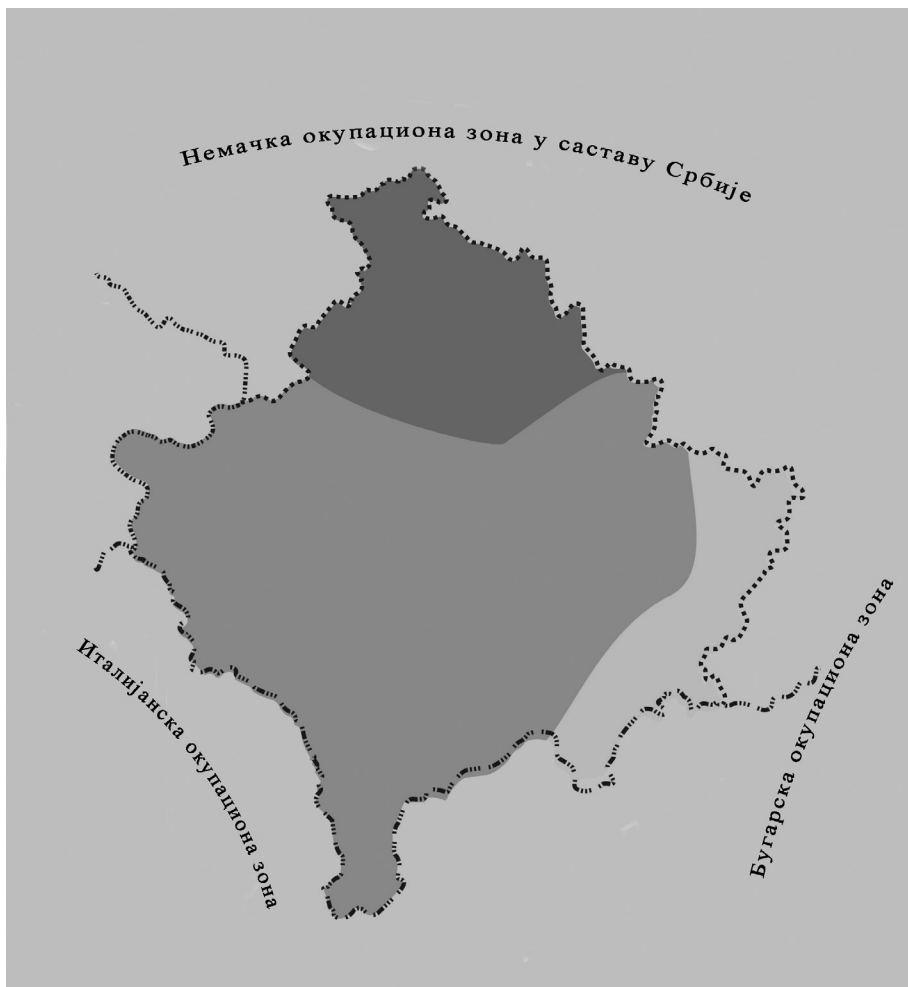
Зубин Поток

Бабиће, Бабудовица, Бање, Бојновиће, Брњак, Бубе, Бурлате, Црепуља, Чабра, Чечево, Чешеновиће, Читлук, Доброшевина, Доње Вараге, Доњи Јасеновик, Драгалице, Дрен, Газиводе, Горње Вараге, Горњи Јасеновик, Горњи Стрмац, Јабука, Јагњеница, Јунаци, Кобилја Глава, Коваче, Козарево, Крлигате, Лучка Река, Мала Калудра, Међеђи Поток, Оклаце, Падине, Паруци, Прелез, Пресека, Превлак, Придворица, Ранчиће, Резала, Рујиште, Тушиће, Угљаре, Велика Калудра, Вељи Брег, Витаково, Војмислиће, Врба, Вукојевиће, Вукосављевиће, Загуље, Зубин Поток, Зупче, Жареви.

Окупациона подела Краљевине Југославије, април 1941.

Окупациона подела Косова и Метохије, април 1941.

Албански злочин над војницима Краљевине Југославије, април 1941.

Политички штаб Косовског комитета, једне од најзначајнијих албанских политичких организација, која се борила за стварање „Велике Албаније“

Просветни и верски представници Албанаца после заједничког састанка с немачким официрима

Припадници албанских оружаних формација

Припадници албанске 21. СС дивизије „Скендербег“

Српска жртва албанског терора на Косову

Злочин балиста

Албанци су за време окупације на Косову и Метохији масакрирали и српску децу

Албаско становништво окупљено око тела убијеног Србина

Злочини Немаца и балиста на Косову и Метохији - паљење села
Борчане код Косовске Митровице

Злочини Немаца и балиста на Косову и Метохији - паљење села
Борчане код Косовске Митровице

Пријављивање добровољаца за 21. СС дивизију

Kryesija e Komitetit Qendruer
të Lidhjes së II. të Prizrendit
Për mbrojtjen e Kosovës

Deutsche Feldpost.

Srainer Excellenz

dem Führer und Reichkanzler
des Deutschen Reiches

Herrn Adolf H I T L E R

E474075

Berlin.

5. MAI 1944 R.K. 3752

Handwritten notes: Priz. Dr. 29.4.44 & Z. 86/5, 49.4.44, 4.5.44, 1.5.44

DER REICHSMINISTER DES AUSWÄRTIGEN

Fusch - den 4. Mai 1944

Handwritten: 1. Aug. v. 13. 5. 44

Sehr verehrter Herr Lammers!

Zu Ihrem Schreiben vom 26.4.44-Rk 2.24 0-
betr. Eingabe des Präsidenten des Zentralkomitees
der zweiten albanischen Liga von Prizrenden dem
Führer vom 26. März d. Js. habe ich eine Stellungnahme
des Sonder Bevollmächtigten des Auswärtigen Amtes für
den Südosten, Gesandten Neubacher, in der Angelegen-
heit herbeigeführt, von der ich in der Anlage Ab-
schrift beifüge. Ich habe Gesandten Neubacher ange-
wiesen, entsprechend seinem Vorschlage auf Doctri
Pejan Einfluss zu nehmen. Ich bitte, dem Führer ent-
sprechend zu unterrichten. Eine Antwort des Führers
aufzulaß ich nicht.

Handwritten signature: Adolf Hitler

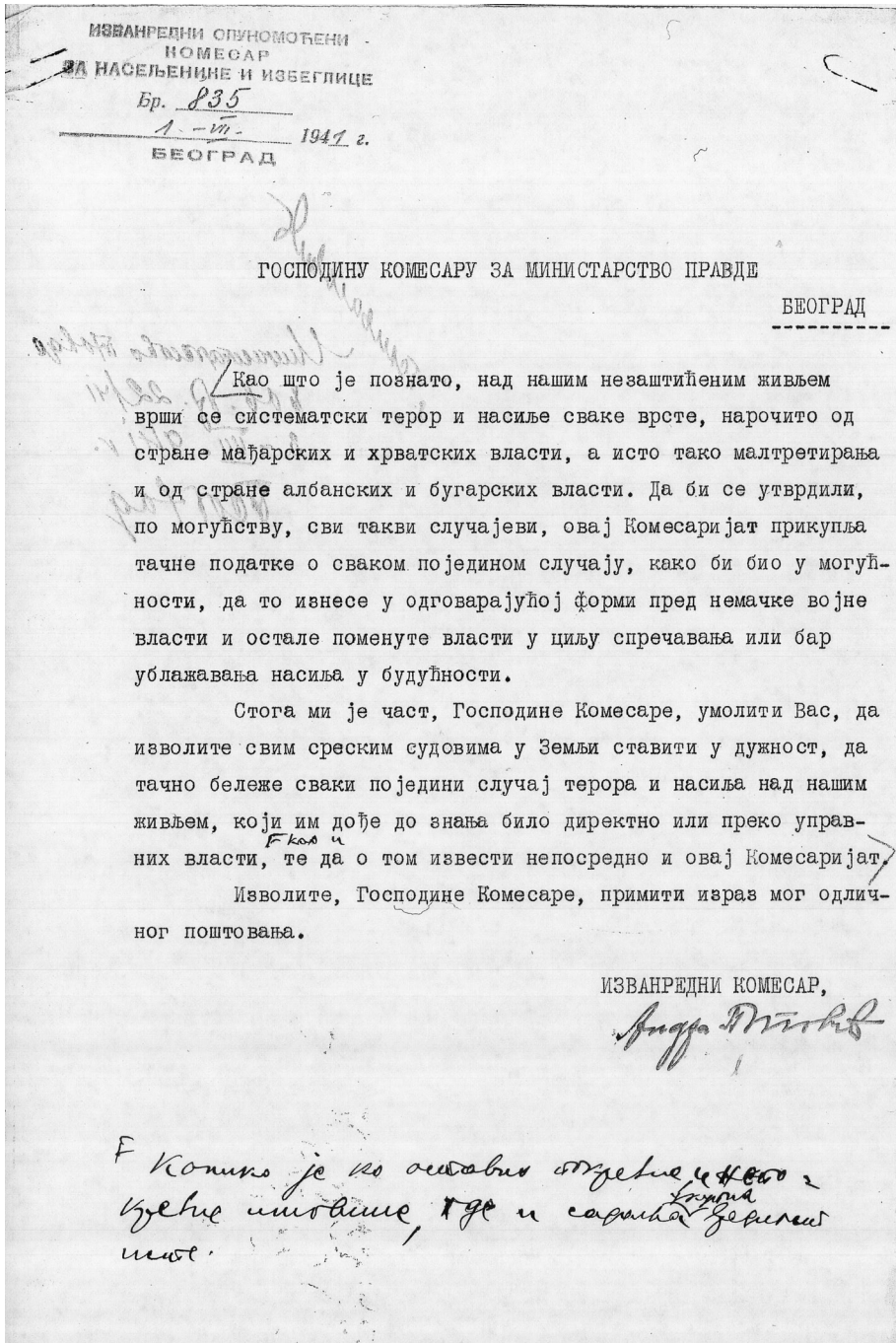
Adolf Hitler
Handwritten signature: Adolf Hitler

den
Reichsminister und Chef
der Reichskanzlei
Herrn Dr. L a m m e r s
Führer-Hauptquartier

Handwritten: Krnjez 30/

E474078

Писмо Централног комитета Друге призренске лиге
Адолфу Хитлеру

Писмо комесара за насељенике и избеглице, 1. август 1941.

1-545

 Комисија за истраживање ратних злочина и њихових помагача
 за Косово и Метохију
 Комисија за истраживање ратних злочина и њихових помагача
 у Београду
 Бр. 248
 No. 16/16-1946
 - Прозор - Прозор -

ДРЖАВНОЈ КОМИСИЈИ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ
 ПОМАГАЧА

БЕОГРАД Архив
 Југославије
 Београд

U vezi vašeg akta br. 886/46, dostavljamo vam sledeći izveštaj:
 I A. a/ Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
 za Kosovo i Metohiju obrazovana je 11/VII. 1945 godine, rešenjem Oblasnog Narod-
 nog odbora za Kosovo i Metohiju, broj 510/45.
 b/ U Komisiju su ušli: prof. Zečirija Redža, kao predsednik Komisije
 Vladislav Popović, sudija, kao sekretar i kao članovi Komisije: Elhami Nimoni,
 činovnik Prosvetnog odeljenja Oblasnog narodnog odbora za Kosmet, Hasan Krue-
 ziju, sekretar Sreskog narodnog odbora za Orahovac, Bogdan Popović, advokat iz
 Prištine; Ismail Binali, predsednik JNOFA-a za srez Šarplaninski; Vojin Stanković
 sudija; Dževdet Palaska, činovnik Oblasnog narodnog odbora za Kosmet; Šeh Danjo-
 li, predsednik JNOF-a u Đakovici; Zagorka Andrejević, činovnik Oblasnog narodnog
 odbora za Kosmet i Sokol Dobroši, advokat iz Prizrena.
 v/ Referenti su bili: Svetožar Nedić, advokat; Milan Milutinović; i
 Radovan Perović.
 Pomoćno osoblje bile su: Vera Nedić i Gonda Kolveši, kao činovnice;
 i Fuad Kadri kao kurir.
 Broj i kvalitet kadra zadovoljava, jer je do sada na vreme obavio
 sve poslove koji su došli u rad Komisije.
 g/ Materijalna i tehnička sredstva Komisije bila su zadovoljavaju-
 ća.
 d/ Komisija je formirala po svim srezovima Sreska povereništva,
 koja su uredno i savesno radila.
 II Narodne vlasti su uredno i sa vrlo malim zakašnjenjem izlazile u
 susret svim traženjima ove Komisije.
 III Masovne organizacije su pomagale u radu oko podnošenja prijavi i
 pronalasku ratnih zločinaca.
 IV Ova Komisija obrazovala je tri Anketne Komisije: u Peći, Kosovskoj
 Mitrovici i Prištini, koje su završile svoj rad sa dobrim uspehom.
 B.1/ Prema izveštajima Sreskih narodnih odbora i naših povereništava
 prikupljen je ceo dokazni materijal o zločinima okupatora i njihovih pomagača
 sa teritorije ove oblasti.
 2/ Ova Komisija je donela rešenja po svim prijavama koje su do danas
 stigle, Arhiva je uredno vodena, delovodnik, knjiga zapisnika sednica i druge po-
 moćne knjige uredno su vodene.
 Svi dokumenti koji su ovoj Komisiji stigli dostavljeni su uz odluke
 Državnoj komisiji i Javnom tužiocu, te ova Komisija sada nema nikakvih doku-
 menata.
 Svi dokumenti uredno su inventarisani.
 Ova Komisija nije imala ništa ima foto arhivu.
 3/ Ceo dokazni materijal koji je došao ovoj Komisiji obraden je kroz
 odluke i referate, te sada nema ni jednog predmeta u radu.
 4/ Svi predmeti su iznošeni na odlučivanje pred Komisiju i Komisija
 je po svim referatima donela svoje odluke, po kojima su predmeti upućeni Jav-
 nom tužiocu, a za one koji su proglašeni za ratne zločince izradene su odluke.

Писмо Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових
 помагача за Косово и Метохију, 16. мај 1946.

ΠΟΓΟΒΟΡ

Скраћени текст експозеа Ненада Антонијевића на одбрани докторске дисертације 19. маја 2016. на Филозофском факултету у Београду.

Тема о злочинима на територији Југославије у Другом светском рату, посебно над српским народом, није била довољно обрађивана у југословенској и српској историографији у социјалистичкој Југославији, нарочито у научним синтезама и монографијама. Истраживачка тема о ратним збивањима на подручју Косова и Метохије обрађивана је у синтезама и другим радовима; о настанку идеје о „великој Албанији” и њеном остваривању, о албанским квислинзима и колаборацији на Косову и Метохији, о нацистичкој Немачкој и њеном окупационом систему у Југославији и Србији, о италијанском окупационом систему, о страдању Српске Православне Цркве у Југославији, о ратној штети коју су немачки, италијански и бугарски окупатори учинили, о избеглицама и пресељеницима на територији окупиране Југославије, о 21. СС-брдској дивизији „Скендербег“, у литератури о логорима и затворима, деловању НОВЈ и ЈВуО на овом и суседним подручјима, у сећањима учесника ратних збивања, у монографијама појединих општина, у хронологијама и хрестоматијама. Најзначајнији аутори за нашу тему су: Ђорђе Борозан, Владимир Стојанчевић, Љубодраг Димић, Бранислав Божовић, Венцеслав Глишић, Милан Ристовић, Павле Целетовић Иванов, Драган Ненезић, Живорад Стојковић, Атанасије Јевтић, Вељко Ћ. Ђурић Мишина, Никола Живковић, Слободан Д. Милошевић, Славенко Терзић и други.

Од необјављене архивске грађе велики значај за нашу тему има Фонд Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача Југославије из Архива Југославије, у коме се налазе историјски извори у виду судске, медицинске, војне и полицијске документације; записници о саслушању сведока; одлуке о проглашењу за ратне злочинце; извештаји, реферати и елаборати о почињеним злочинима, непријатељским и квислиншким политичким, полицијским и војним формацијама и њиховим припадницима; о затворима и логорима; подаци о убијеним и рањеним особама (спискови жртава, подаци о ратној штети и други статистички подаци). Посебну вредност имају и историјски извори у архивској грађи Комесаријата за избеглице и пресељенике владе

Милана Недића, која је и део Фонда Државне комисије, а налази се и у Архиву Србије и у Војном архиву.

У истраживањима смо у највећој мери користили Лични фонд Бранислава Божовића, који се у дигиталном облику чува у Музеју жртава геноцида у Београду и садржи историјске изворе из неколико важних архива. Главне архивске збирке у виду тематских целина у Личном фонду Бранислава Божовића су: Косово и Метохија, Немачка грађа, домаћа полиција и Народноослободилачки рат у Југославији. Најзначајнији архиви у истраживањима Божовића су: Историјски архив Београда, Архив Министарства унутрашњих послова, Београд, Архив Војноисторијског института (Војни архив Србије), Архив Југославије, Београд, Архив Србије, Београд, Јеврејски историјски музеј, Београд и архиви на Косову и Метохији. У фонду посебан значај за наша истраживања имале су копије архивске грађе из Војног архива, Историјског архива Београда, грађе из југословенског и српског секретаријата за унутрашње послове, документација државно-покрајинске и партијске провенијенције (САП Косово и Савез комуниста) из косовских архива.

У дисертацији је било тешко одвојити опште чињенице о рату на Косову и Метохији од оних о ратним злочинима на том подручју. Резултати нашег истраживања и на основу њих утврђене чињенице и донети закључци, наметнули су рат и ратна догађања на Косову и Метохији као неизбежан оквир теме. Покушавали смо да прикажемо целовиту и рационалну слику на основу коришћених необјављених и објављених извора, научне литературе, публицистике и мемоарских записа.

Ово није само прича о албанским злочинима, мада она преовлађује обимом. Професор Бранко Петрановић још 1992. године закључио је у својој синтези *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, да је албанска колаборација била најмасовнија на просторима окупиране Југославије у Другом светском рату, а та констатација добија на тежини ако се има у виду геноцид над Србима у Независној држави Хрватској у истом периоду.

Злочини на Косову и Метохији су у неједнаком обиму и сложеним збивањима чињени на свим странама на анализираном и истраживаном простору, где су егзистирале три окупационе зоне, у различитим временским периодима, и у границама које су се мењале.

Немачки окупатори су доносили најзначајније и коначне одлуке приликом међусобних спорова са својим италијанским и

бугарским савезницима. Такође, припадници квислиншких политичких и оружаних организација и формација, посебно припадника албанске заједнице, били су у подређеном положају у односу на немачке окупационе снаге.

Окупационе зоне мењале су границе у току Другог светског рата; нарочито су биле важне комуникације (путни и железнички правци, мостови), привредни објекти и ресурси (рудници су имали посебан значај, а најважнији је била „Трепча“). Немачка је имала највећи утицај и контролисала је границе са царинама, најзначајније привредне ресурсе и стратешки кључне комуникационе правце, због превоза војске и оружја, експлоатације привреде и пољопривреде, транспорта људи и роба, што је имало посебан значај за функционисање економије и привредног поретка на територијама Трећег Рајха, или на подручјима која је Немачка анектирала или окупирала. Немци су били најбитнији фактор на Косову и Метохији за време окупације, иако до италијанске капитулације септембра 1943. нису формално били окупатори највећег дела територије Косова и Метохије.

Након капитулације фашистичке Италије, Немачка остварује кључну и једину улогу као окупатор на Косову и Метохији. Трећи рајх постаје једини гарант остваривања политичких и територијалних циљева албанске националне и политичке елите (беговског слоја, интелигенције, земљопоседника, привредника, трговаца). Немачка је била у могућности да има ту улогу све до повлачења својих трупа (Група армија „Е“) крајем новембра 1944. године.

На простору Косова и Метохије деловало је више војних формација, милиција, жандармерија, наоружаних паравојних група и појединаца. Доминирале су у том контексту наоружане групе под руководством албанских квислинга, било као део окупационих снага, било као самосталне јединице без командне контроле у систему субординације и ланца командовања, што је веома утицало на обим и карактер злочина и небезбедан положај цивилног становништва, пре свега српског живља православне вероисповести. Најзлогласније квислиншке албанске оружане формације, када је реч о почињеним злочинима, биле су: жандармерија, милиција, Косовски пук, батаљон Друге призренске лиге, албански припадници 13. СС-дивизије „Ханцар“, припадници 21. СС-дивизије „Скендербег“, немачке шуц – полиције и немачких обавештајних служби, и вулнетари-добровољци и балисти који су извршили највише злочина при крају рата.

Прогони српског живља чињени су на сличан начин на Косову, Дреници или Метохији, а посебно су били масовни на сеоским подручјима и то где су живеље мање бројне српске заједнице. Српско становништво се пред албанским терором склањало у Србију, Црну Гору, градска насеља и манастире на Косову и Метохији, или одлазило у збегове у суседна већа српска села. Окупатори су предузимали казнене експедиције и слале Србе у интернацију у логоре у Италији и Албанији. Посета председника албанске колаборационистичке владе Мустафе Крује Косову и Метохији крајем јуна 1942, и тим поводом издате наредбе да све Србе староседеоце прогласе насељеницима, изазвала је појачано протеривање и терор над преосталим Србима на Косову и Метохији друге ратне године. Већи покољ Срба у Урошевцу и околини починили су албански квислинзи септембра 1943. Један од најмасовнијих албанских злочина над српским становништвом догодио се и у Пећи и околини, у последњим месецима 1943, након капитулације Италије, када је стрељано или убијено на други начин више стотина Срба. На подручју Сиринићке жупе (Штрпце) догодило се такође више злочина над Србима. Велики злочин над цивилним становништвом догодио се у и селу Велика на Чакору 28. јула 1944, када су припадници 21. немачке СС-дивизије „Скендербег“, сачињене углавном од Албанаца са Косова и Метохије, убили најмање 428 мештана, претежно, деце, жена и старих људи. Становништво Косова и Метохије страдало је и у логорима и затворима италијанских, немачких и бугарских окупатора и албанских квислинга. По злу најчувенији затвори били су у Гњилану, Пећи, Приштини, Урошевцу и Ђаковици. На Косову и Метохији страдала је и Српска Православна Црква. Уништавани су и девастирани древни српски манастири, цркве и гробља. Протеривани су, злостављани и убијани свештеници и монаштво СПЦ. Албански квислинзи (жандармерија, полиција, 21. СС-дивизија „Скендербег“) учествовали су и у хапшењу Јевреја са Косова, потом њиховом злостављању до упућивања у немачке концентрационе логоре. Поједини Јевреји били су и њихове директне жртве, а албански квислинзи су активно учествовали у пљачки јеврејске имовине.

Као типове и врсте злодела на Косову и Метохији током Другог светског рата у архивској грађи (изјаве сведока, саслушања окривљених, одлуке о проглашењу за ратне злочинце, извештаји, елаборати, реферати и друга документа различитих облика и форми), региструјемо следеће злочине, махом албанских квислинга

над српским цивилима: убиства, покушаје убиства, застрашивање, малтретирање, мучења, тровање, рањавања, интернације, хапшења, пребијање, принудни рад, уцене, отмице, силовања, узурпирање пољопривредног земљишта, винограда, шума, горосеча, прогон са поседа, пљачке, одузимање или уништавање покретне и непокретне имовине, читлучење, отимање стоке итд. Посебно тежак облик злочина представљали су отмице жена, девојака, деце, силовања, присилна одвођења девојака из родитељског дома што су пратиле и присилне промене вере, као и тражење новчаног откупа за отете српске цивиле.

Положај српског живља био је најтежи на подручју италијанске окупационе зоне, премда је било и појединачних случајева да су Италијани штитили Србе. Стање је било тешко и у немачкој окупационој зони. Најповољнија ситуација владала је на територији под контролом бугарске војска, због нетрпељивости између бугарског окупатора и албанског становништва.

Сви Словени православне вероисповести за албанске квислинге били су политички и војни противници и према њима су се непријатељски односили, без обзира на националну, регионалну или политичко-идеолошку припадност, као и да ли су били припадници неке оружане формације или само цивили, што је најчешће и био случај. („Шкије“ – погрдан назив за православне Словене на албанском језику)

Албански квислинзи су фактички чинили све да на Косову и Метохији униште сваки траг о постојању и животу Срба на том простору, уколико им то прилике дозвољавају. Непокретна српска имовина није само отуђивана и присвајана, већ је и уништavana. Иста тврдња може да стоји и за српску покретну имовину. Куће и други помоћни објекти на сеоским имањима у небројеним случајевима су спаљивани или рушени до темеља. Међе на њивама су насилним путем уништаване. Извори пијаће воде и бунари су често били затровани, како би се Србима онемогућио или отежао живот у случају каснијег евентуалног повратка. Уништавани су читави воћњаци и други засади. Сеоска гробља су скрнављена рушењем надгробних споменика и раскопавањем гробова, често потпуно уништavana или чак и преоравана, све и циљу да се затру трагови о томе да су ту сахрањени припадници више генерација српских породица.

Велики број српског становништва је протеран са Косова и Метохије или је био принуђен да побегне с тог подручја како би

спасао голи живот. Процене су да је око 40.000 Срба напустило италијанску, 30.000 немачку, а 25.000 бугарску окупациону зону. Срби су континуирано бежали и одлазили са тих подручја све до августа 1944. Према нашим истраживањима процењујемо да је интернирано или протерано у избеглиштво између 90.000 и 100.000 Срба. Процењујемо у исто време да је на имања и земљу српског живља насељено између 80.000 и 100.000 Албанаца са Косова и Метохије и из Албаније; у истраживањима у српској историографији постоје подаци са мањим или већим проценама досељених Албанаца.

Обласна комисија за истраживање ратних злочина и њихових помагача за Косово и Метохију у ДФ Југославији је образована тек 11. јула 1945. Током рада Комисије, прикупљено је више од 10.000 пријава, на основу којих је за ратне злочине оптужено само 140 особа.

У једином званичном државном попису СФР Југославије (1964. година), утврђено је да је на Косову и Метохији страдало 7.927 људи, према месту пребивалишта, од којих 4.029 Срба, 1.460 Црногораца (укупно 5.489), 2.127 Албанаца, 74 Јевреја.

Према подацима Музеја жртава геноцида (Пројекат „Жртве рата 1941–1945 – Ревизија државног пописа из 1964. године”) прикупљено је 8.063 имена жртава на Косову и Метохији према месту становања – пребивалишта. (Највише страдалих је Срба – 4.095 и Црногораца – 1.476, укупно 5.571).

Српски народ на Косову и Метохији, већином је страдао у директном терору од албанских квислинга, који су деловали самостално или били под командом или неком врсте контроле окупатора. Међу страдалим цивилима има и жртава окупаторских војника. Процене броја убијених Срба у српској историографији, крећу се од 10.000 до 12.000.

Према нашим истраживањима, процењујемо да је страдало између 9.000 и 10.000 Срба са местом пребивалишта на Косову и Метохији. (Најмање трећина били су колонисти и насељеници из Херцеговине и Црне Горе).

Јевреји на Косову и Метохији су претрпели огромне губитке, близу 40% дотадашње заједнице. Од нешто више од 500 Јевреја страдало је најмање 119, а сигурно више од 200 припадника те заједнице. Они су, као што смо напоменули, били жртве холокауста, организованог од немачког Трећег рајха.

Када је реч о албанским жртавама на Косову и Метохији, према нашим истраживањима регистровано је више од 3.000 осо-

ба, већином припадника квислиншких формација, а страдали су највише у сукобима са Народноослободилачком војском Југославије/Југословенском армијом (НОВЈ/ЈА), посебно приликом гушења велике оружане побуне на косовско-метохијском подручју ослобођења, новембра 1944. У току те побуне, угушене тек у фебруара 1945, страдало је и више од 100 Албанаца дезертера из Југословенске армије, мобилисаних након ослобођења Косова и Метохије (побуне у Банату и Бару). Албански квислинзи су такође страдали и током оружаных сукоба са четницима Југословенске војске у Отаџбини (ЈВуО), са четничким јединицама Косте Миловановића Пећанца и другим српским формацијама које су се сукобљавале са албанским квислинзима због терора над српским цивилним становништвом.

Биографија аутора

Ненад Антонијевић рођен је 4. новембра 1969. године у Београду. Дипломирао је 29. маја 1995. на катедри за Историју Југославије Филозофског факултета у Београду. Радио је као професор историје у Десетој београдској гимназији (1995/96). Од 1. марта 1996. ради у Музеју жртава геноцида. Јуна 2008. године стекао је звање виши кустос. Децембра 2016. стекао је звање музејски саветник.

Аутор је или коаутор 12 изложби. Објавио је књигу *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату – Документа*, која је до сада штампана у два издања, 2004. и 2009. године. Аутор је више научних чланака, докумената и приказа и учествовао на више домаћих и међународних научних скупова; Дијалози српских и хрватских историчара, научни скуп „Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста“ у музеју Yad Vashem у Јерусалиму, „Музеји као места помирења“ – 8. колоквијум Међународне асоцијације историјских музеја у Београду и други. Уредник је четири књиге у издању Музеја жртава геноцида (Библиотека „Сведочанства“).

Сарадник је Центра „Симон Визентал“ из Јерусалима, директор др Ефраим Зуроф (прикупљање документације на случајевима ратних злочинаца: Динко Шакић, Нада Шакић, Иво Ројница и Шандор Кепиро). Завршио је семинар Међународне школе за студије холокауста у музеју Yad Vashem у Јерусалиму јануара 2008. године. Учесник је Пројекта прикупљања сведочења о холокаусту и геноциду (у Републици Србији и Републици Српској 1998. године) ШОАН фондације из Лос Анђелеса, коју је основао филмски редитељ Стивен Спилберг.

Одржао је више предавања и презентација у гимназијама, средњим стручним и основним школама на територији града Београда о ратним злочинима и злочину геноциду на простору Југославије у 20. веку. (Један део предавања одржан у оквиру пројекта „Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској“ чији је носилац било „Удружење логораша и потомака Јасеновац – систем логора геноцида у Независној Држави Хрватској“ 2015. године).

Од марта 2012. је секретар Секције историчара Музејског друштва Србије.

Од новембра 2013. године члан је Надзорног одбора Музеја жртава геноцида, као представник запослених у установи.

Од априла 2014. члан је Главног одбора „Удружења логораша и потомака `Јасеновац` – систем логора геноцида у Независној Држави Хрватској“.

Стекао је звање доктора историјских наука на катедри за Историју Југославије Филозофског факултета у Београду. Наслов теме докторске дисертације је „Ратни злочини на Косову и Метохији 1941–1945. године“. Дисертација је јавно одбрањена 19. маја 2016. пред комисијом: ментор др Љубодраг Димић, редовни професор и дописни члан САНУ, др Мира Радојевић, ванредни професор, др Александар Животић, доцент, сви са катедре за Историју Југославије Филозофског факултета у Београду и др Милан Терзић, виши научни сарадник и начелник одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања из Београда.

Рецензенти

академик проф. др. Љубодраг Димић
проф. др. Мира Радојевић
доцент др. Александар Животић
др. Милан Терзић

Издавач

Музеј жртва геноцида, Београд

За издаваче

Вељко Ђурић Мишина

Графичко уређење и штампа

Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

300

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

341.322.5(497.115)''1941/1944''
341.485(=163.41)(497.115)''1941/1944''
94(497.115)''1941/1944''

АНТОНИЈЕВИЋ, Ненад, 1969-
Косово и Метохија 1941-1945. година - ратни
злочини / Ненад
Антонијевић. - Београд : Музеј жртава
геноцида, 2017 (Горњи Милановац :
Графопринт). - 628 стр. : илустр. ; 25 см. -
(Библиотека Докторске
дисертације)

Тираж 300. - Биографија аутора: стр. 627-628. -
Напомене и библиографске
референце уз текст.

ISBN 978-86-86831-40-8

а) Ратни злочини - Други светски рат
1939-1945 - Косово и Метохија -
1941-1945 б) Срби - Жртве злочина - Косово и
Метохија - 1941-1944 с)
Косово и Метохија - Историја
COBISS.SR-ID 247757068